

Міністерство освіти і науки
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 23

На пошану професора С. А. Копилова

Кам'янець-Подільський
ПП «Медобори-2006»
2013

УДК 378.4(477.43)(082):94
ББК 63.3(4Укр.)
Н16

Рецензенти:

О.В.Добержанський - доктор історичних наук, професор (м. Чернівці)
В.В.Марчук - доктор історичних наук, професор
(м. Івано-Франківськ)

Редакційна колегія тому:

В.А. Смолій, академік НАН України, доктор історичних наук, професор;
Л.В. Баженів, академік УАІН, доктор історичних наук, професор;
В.П. Газін, доктор історичних наук, професор; **В.С. Степанков**, академік УАІН, доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор);
О.М. Завальнюк, доктор історичних наук, професор; **С.А. Копилов**, доктор історичних наук, професор, ректор (заступник відповідального редактора);
В.В. Нечитайло, доктор історичних наук, професор; **В.С. Лозовий**, доктор історичних наук, професор; **І.В. Рибак**, кандидат історичних наук, професор; **В.А. Дубінський**, кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету (заступник відповідального редактора); **А.Г. Філінюк**, доктор історичних наук, професор; **В.В. Газін**, кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар).

Рекомендовано до друку Вченою радою

*Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 8 від 30 травня 2013 р.)*

Н16 Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – Т. 23: На пошану професора С.А. Копилова. – 560 с.

ISBN 978-617-681-024-7

Адреса редакційної колегії:

*кафедра всевітньої історії, історичний факультет,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300*

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України збірник наукових праць включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю «Історичні науки» (Бюлетень ВАК України. – 2001. – №3)

ISBN 978-617-681-024-7

© Автори статей, 2013

© ПП «Медобори-2006» видання, 2013

ЗМІСТ

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

Степанков В.С. Копилов Сергій Анатолійович: погляд зблизка	8
Наукові та навчально-методичні праці професора С.А. Копилова.....	19

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Тарасенко М.О. Формування ілюстративної традиції 17-ї глави Книги мертвих віньєтки папірусу Нахта (pLondon BM 10471)	52
Болгов Н.Н. Фемистий и его наследие в контексте культурного континуитета	63
Гордієнко Д.С. Етапи та основні напрямки русько-візантійських відносин у дослідженнях академіка Геннадія Григоровича Літаврину ..	73
Войтович Л.В. Олег Віщий історіографічні легенди та реалії.....	91
Мицик Ю.А. Ще один незнаний лист Богдана Хмельницького 1651 року	123
Степанков В.С. Документальні й епістолярні джерела дослідження Батозької битви.....	127
Верстюк В.В. Формування М. Костомаровим джерельної бази монографії «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії»	135
Лиман С.І. З історії «кадрового конфлікту» у київській університетській медієвістиці першої половини 1860-х рр.:	
О. І. Ставровський проти В. Г. Авсеєнка	144
Копилов С.А. Є.В. Гутнова і П.Ф. Лаптін: роки творчої співпраці	160
Гуцал В.А. Вивчення І.С. Винокуром пам'яток рубежу та перших століть н.е.	171
Сухоліт Н.Г. Російська історіографія «Мазепинської зради» та українсько-російських відносин доби Північної війни 1700-1721 рр....	179

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Роменський О.О. Час та обставини виникнення Руської Митрополії в контексті місіонерської діяльності візантійців у Східній Європі.....	199
Головко О.Б. Коронація князя Данила Романовича в контексті ідеологічного життя і міжнародних відносин слов'янства Східної Європи	213
Юга О.А. Політична боротьба в середовищі правлячої еліти Речі Посполитої з питання реалізації Білоцерківського договору та її наслідки	230

Постоловський Р.М. Національно-демократичні основи проголошення Чехословаччини 28 жовтня 1918 року	238
Ачкіназі Б.О. Світова війна і виникнення національного блоку у Франції (1918-1919)	248
Павко А.І. Особливості зовнішньої політики Франції в період президентства В. Жіскар Д'естена	268
Олещук А.Р. Перші кроки Польщі на шляху до НАТО	282

ДАВНЯ І НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Балушок В.Г. Початковий етап формування етнічних стереотипів у політичній культурі українців (впливи Степу)	290
Брехуненко В.А. Чисельність християнських козацтв у XVI – першій половині XVII ст.	304
Філінюк А.Г. Нові явища в господарському розвитку Правобережної України на зламі XVIII-XIX ст.	311
Майор Р.І. Політика мадяризації та її вплив на розвиток українського національного руху в Закарпатті в середині XIX – на початку XX ст.	324
Трубчанинов С.В. «Перший історико-географ Південної Росії» (Філіп Бруун).....	344
Сербалюк Ю.В. Соціально-економічні передумови зростання благодійної діяльності в Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.	360

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Лозовий В.С. Реакція селянства на земельну політику Центральної Ради після утворення Української Народної Республіки	372
Яблонський В.М. Історичні передумови виникнення та діяльності екзильного уряду УНР	380
Завальнюк О.М. Діяльність української влади із соціального захисту громадян УНР (листопад 1919 – листопад 1920 рр.).....	387
Рябченко О.Л. «Колишні» стратегії і парадокси здобуття вищої освіти в УСРР у 1920-ті роки	397
Прилипко Р.Д. Страхова медична допомога робітникам та службовцям у 20-х рр. XX ст.	407
Комарницький О.Б. Педагогічні навчальні заклади Черкащини у 20-30-ті рр. XX ст.: реорганізації та формування студентського складу	416
Григоренко О.П. Селянство України як об'єкт репресій радянської тоталітарної держави	425
Ісакова І.А., Рибак І.В. Депортації як форма державного терору проти українського населення Кубані у 1930-1935 рр.....	436

Сеньків М.В. Депортаційна політика радянського та польського тоталітарних режимів щодо українського й польського населення (1944-1947 рр.).....	445
Мадудяк В.С. Конфесійні особливості СЦЄХБ (середина 1960-х – 1970-х років).....	453
Адамовський В.І. Законодавство України про реабілітацію жертв політичних репресій кінця 1980-х – початку 1990-х років.....	468

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

Баженів Л.В. Педагоги – головна опора краєзнавчого руху та регіональних досліджень на Поділлі-Хмельниччині (середина ХІХ – початок ХХІ ст.).....	474
Сулятицька Т.В. С.С. Гогоцький – філософ з міста Кам'янець-Подільський.....	482
Машталір А.І. Відзначення роковин Т. Шевченка у Кам'янці-Подільському (1919 р.).....	489
Суровий А.Ф. Політика українізації в освіті Поділля у 1920-х роках..	503
Хоптяр Ю.А. Стан освіти в Кам'янець-Подільській окрузі у період німецько-фашистської окупації (1941-1944 рр.).....	513
Гончар М.І. Церковна проповідь як явище соціокультурного життя подолань (за матеріалами «Подольських Єпархіальних Ведомостей»)	519
Боровець І.І. Депутатська діяльність І. С. Зеленюка (друга половина 40-х – перша половина 60-х рр. ХХ ст.).....	526

РЕЦЕНЗІЇ

Гуменюк А.О. [Рецензія] Прищеп О.П. Міста Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – Рівне ПП.ДМ. – 2010. – 287 с. ..	536
Нечитайло В.В. [Рецензія] Аграрна складова політичних програм українських партій.....	541
Глушковецький А.Л. [Рецензія] Zanim przyszła «Pożoga»: dokumenty i materiały dotyczące działalności polityczno-społecznej polaków na Podolu w latach 1905-1910 / Wstęp, wybór i opracowanie Roman Jurcowcki. – Olsztyn: Centrum Badań Europy Wschodniej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2011. – 776 s.	546
Дубінський В.А. [Рецензія] Федьков О.М. «Селянству – владу і землю!». Всеросійський селянський союз в Україні (1905-1907 рр.): Монографія / О.М. Федьков, В.О. Магась. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – 272 с.	552
Коротко про авторів	555

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

В.С. Степанков

КОПИЛОВ СЕРГІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ: ПОГЛЯД ЗБЛИЗЬКА

В останнє десятиріччя Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка переживає інтенсивний процес трансформації з периферійного вузу в один з провідних університетів Правобережної України. Він став результатом успішної взаємодії кількох визначальних чинників. По-перше, вірно обраний ректоратом, очолюваним (у 2002-2012 рр.) док. істор. наук, проф. Олександром Михайловичем Завальнюком, стратегії розвитку, що успішно реалізовувалася зусиллями керівників підрозділів – деканами й завкафедрами та науково-педагогічними працівниками. По-друге, її збереженням (при внесенні істотних коректив) новим ректором (з серпня 2012 р.) док. істор. наук, проф. Сергієм Анатолійовичем Копиловим, котрий до цього 10 років очолював (як декан) історичний факультет – один з кращих в університеті. Так судилося Божим провидінням, що він через 11 років обійняв цю посаду у вузі, яким упродовж 24 років успішно керував його батько – відомий український історик-славіст й знаний менеджер вищої школи України Анатолій Олексійович Копилов.

Сергій Анатолійович народився 23 червня 1963 р. у вчительській сім'ї у м. Слов'янську Донецької області, де його тато й мама, випускники Чернівецького університету (Анатолій Олексійович – історик, Олександра Прокопівна – російський філолог), планували облаштувати сімейне гніздо (у місті проживали батьки Олександри Прокопівної). Проте не завжди так складається, як хочеться. Анатолій Олексійович отримав призначення на роботу (на посаду асистента кафедри історії) до Кам'янець-Подільського державного педінституту. І після певних сумнівів молоде подружжя через кілька місяців після народження сина змінило місце проживання на Кам'янець-Подільський, де оселилося на другому поверсі педінститутського студентського гуртожитку № 2. Саме тут малий Сергійко й зробив свої перші кроки у житті. Матір передала йому спокійну вдачу, тому зростає тихим, розважливим й водночас сором'язливим хлопчиком. Ці риси поєднувалися з акуратністю, допитливістю й цілеспрямованістю. Неконфліктність характеру мирно вживалася із самостійністю вчинків і наполегливістю у відстоюванні власної позиції. Важко переоцінити значимість сімейного виховання у формуванні осердя особистості Сергія. Попри постійну зайнятість на роботі (з 1968 р. Анатолій Олексійович обіймав посаду декана історичного факультету), батько приділяв спілкуванню з сином

велику увагу. Його твердість й сувора вимогливість (в чомусь, можливо, надмірна) гармонійно урівноважувалися щирою теплотою материнського серця, її постійним розумінням внутрішнього світу дитини. Разом вони спромоглися сформуванати у Сергія почуття скромності, чесності, особистої відповідальності за вчинки.

1970 р. у його житті відбулися дві важливих події: поруч з'явився братик Андрійко й пішов у 1-й клас 7-ої школи. З 1974 р. продовжив навчання у С/Ш № 8. Ставився до цього дуже відповідально, старанно готуючи уроки з усіх дисциплін, однак улюбленими завжди залишалися історія, іноземна й російська література. На все життя запам'ятав прекрасні уроки з російської й зарубіжної літератури блискучого педагога Іскри Сергіївни Брик (двічі орденоносця), котра вкладала у їх проведення не лише знання але й душу, а відтак кожне її слово знаходило стежину до дитячих сердець. Її глибока ерудиція, залюбленість у свій предмет, щирість і чесність у стосунках з учнями, постійна готовність надати допомогу, нестандартність проведення уроків (націлювала їх не на відтворення навчального матеріалу, а на творчий пошук істини, що кожному із них дозволяло здійснювати власні відкриття) вчинили незгладний слід на становлення світоглядних засад юнака.

Під час навчання у школі у нього сформувалася внутрішня потреба багато читати. Тим паче, що вдома існувала чудова бібліотека, яка постійно поповнювалася, оскільки у сім'ї існував культ книги. Захоплення історією відкрило браму пізнання минувшини, при чому не стільки вітчизняної (радянської), скільки закордонної. Чому саме переважив інтерес до зарубіжжя відповісти вкрай важко. Можливо тому, що переважна більшість літератури домашньої бібліотеки торкалася історії й літератури інших країн, можливо вплинули розмови з батьком – фахівцем з новітньої історії, котрий не без скептицизму відносився до офіційної пропаганди радянського режиму, можливо зіграла свою роль захоплення іноземною літературою. Почерпнуті знання породжували десятки запитань, пошуки відповідей на які виробляли уміння й навички роботи з літературою й джерелами. Це по-перше, а по-друге, що особливо важливо, закладався міцний підмурак самостійності мислення, без якого ніколи не народиться творчої особистості. В старших класах з'являється хоббі – нумізматика. Щире захоплення зібранням старовинних монет поглиблювало існуючі знання історії різних епох, зокрема середньовічної. Закінчивши школу із золоту медаллю, Сергій не мучився із вибором майбутньої професії. Вирішив поступати на історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Успішно подолавши вступні випробування, у вересні 1980 р. став студентом уславленого українського вузу. Скромний, спокійний, розсудливий юнак виділявся інтелігентністю, старанністю й цілеспрямованістю. Природні здібності, помножені на щоденну копітку працю, стали запорукою успішного опанування нелегкою професією – науковця й викладача-історика. Важливу роль у цьому процесі відігравала творча атмос-

фера, що панувала на історичному факультеті. Й нині Сергій Анатолійович часто згадує з повагою й вдячністю своїх викладачів, котрі допомагали освоювати таємниці фаху, професорів В.Горшкова, К.Джеджулу, А.Кізченка (декана факультету), А.Мартиненка, В.Маркіну, Я.Серіщева, В.Спицького, В.Стрельського, В.Тарасенка, Д.Телегіна, С.Яковлева; доцентів С.Антонюка, Т.Брянцеву, А.Буравченкова, М.Гладких, Б.Гончара, Г.Джеджулу, О.Долинського, М.Козицького, О.Крижанівського, В.Прокоф'єва, Б.Шарафутдінова, В.Шиловцеву, В.Ярового; викладачів Г.Казмірчук, В.Мордвінцева, М.Чмихова й ін. Саме вони своїм особистим прикладом відношення до навчальних дисциплін, які викладали, а також принциповою вимогливістю до студентів під час проведення занять, прищеплювали майбутньому вченому почуття професійної поваги до обраного фаху, поважне ставлення до історичного джерела, усвідомлення необхідності аргументованості кожної висловленої думки.

Обравши спеціалізацію по кафедрі історії зарубіжних соціалістичних країн (завідувач – проф. К.Джеджула), Сергій Анатолійович коло наукових інтересів обмежив слов'янськими народами. Не без впливу поради батька, уже відомого тоді в СРСР та за його межами вченого-слависта, вибір дипломної роботи зупинився на повоєнній історії Болгарії. Після консультацій з науковим керівником доц. В.Прокоф'євим (до речі колишнім політв'язнем) її тема була сформульована наступним чином: «Діяльність Болгарської комуністичної партії по зміцненню народно-демократичного ладу в Болгарії (9 вересня 1944-1947 рр.)». Захопившись нею, з головою поринув у вивчення усіх головних аспектів, акцентувавши увагу на роботі з джерелами, насамперед болгарськими. Опрацювання даної проблеми засвідчило наявність яскраво вираженої схильності до наукового пошуку. Робота не лише була захищена у червні 1985 р. на «відмінно», але, як найкраща на курсі, подана від історичного факультету на Республіканський конкурс студентських наукових робіт, що проходив у Донецькому державному університеті. Тут вона виборола перше місце й одержала рекомендацію до участі у конкурсі студентських робіт з гуманітарних дисциплін. Її високий фаховий рівень, який насамперед проявлявся у сформульованні молодим науковцем кількох теоретичних положень, що відзначалися новизною. Несподівано для багатьох, і в першу чергу для самого автора, робота визнається найкращою з-поміж усіх. Постановою Президії АН УРСР від 19 лютого 1986 р. її автор нагороджується Медаллю з Премією для студентів вищих навчальних закладів. Високу нагороду Сергій Анатолійович отримав на щорічному засіданні Академії наук із рук її президента академіка Бориса Патона, а кадри цієї події знайшли відображення у новинах українського телебачення.

Після закінчення університету з відзнакою, молодий історик за призначенням поїхав на роботу до Луцького державного педінституту ім. Лесі Українки. Пропрацювавши кілька місяців асистентом кафедри всесвітньої історії, з метою написання кандидатської дисертації переводиться

на посаду стажиста-дослідника й відряджається до Інституту історії АН УРСР. Науковим консультантом стає відомий славіст, дослідник історії Болгарії й українсько-болгарських відносин, член-кореспондент АН УРСР Павло Степанович Сохань. За його порадою, обирається тема дисертації: «Участь Робітничої молодіжної спілки Болгарії у зміцненні народно-демократичного ладу в Болгарії (1944-1947 рр.)». За визнанням Сергія Анатолійовича, він безмежно вдячний науковому керівнику за його орієнтацію на необхідність всебічного вивчення джерел, що зберігалися у центральних радянських архівах, матеріалів болгарської періодики у Державній бібліотеці ім. В.І. Леніна (Москва), Державній історичній бібліотеці (Москва) й Державній бібліотеці іноземної літератури. Він же порадив обов'язково опрацювати матеріали центральних і окружних архівів Народної республіки Болгарії. На початку 1986 р. тема затверджується вченою радою Інституту історії АН УРСР й включається до координаційного плану наукових досліджень.

У стінах академічної установи молодий науковець потоваришував із його співробітниками – С.Віднянським, О.Головком, О.Гуржієм, О.Павлюченком, В.Ричкою, В.Смолієм, Ф.Шабурдом. Продовжував підтримувати дружні стосунки з університетським однокурсником О.Толочком. Старано опрацьовував архівні матеріали й болгарську пресу у Москві (кілька разів виїжджав туди у наукові відрядження й за власні кошти), наявну наукову літературу. Проте відчувалася гостра нестача джерел з багатьох архівів, без яких робота не могла стати повноцінним науковим дослідженням. Виявилося далеко не простою справою отримати дозвіл на наукове відрядження до Болгарії. Міністерство вищої освіти СРСР надало його в грудні 1986 р., а вже у лютому наступного року розпочалося 6-місячне наукове стажування у Софійському університеті ім. Климента Охридського (науковим консультантом призначається доц. В.Стоянов).

Воно було використане з метою максимального опрацювання фондів Центрального державного архіву НРБ, Центрального архіву БКП, окружних архівів у містах Софія, Пловдиво, Стара Загора, Хасково, Плевен. Водночас всебічно вивчав тогочасну періодику й роботи болгарських авторів з теми дисертаційного дослідження. Наполеглива праця дозволила зібрати багатющий фактичний матеріал, який ліг в основу не тільки змісту тексту дисертації, але й перших публікацій. Упродовж 1987-1988 рр. світ побачили 5 робіт, у т.ч. й у Болгарії (Развитие на интернационалните връзки между ВЛКСМ и РМС (9 септември 1944-1947 гг.) // *Годишник на кадетрите на марксизм-ленинизм при висшите учебни заведения Историја на БКП. – Софія, 1988. – Кн. 2. – С. 184-214.*) Попри властивий тогочасним історичним працям ідеологічний антураж, дисертація й зроблені по ній публікації характеризувалися глибоким аналізом різноманітних джерел, добротною аргументацією висловлюваних суджень і положень, новизною обґрунтованих висновків. У травні 1988 р. відділ історії соціалістичних країн на засіданні рекомендував дисертацію до захисту, яка була у кінці грудня успішно захищена.

Упродовж 1986-1988 рр. відбувалися важливі події і в особистому житті. Зокрема 1986 р. одружився з коханою дівчиною Іриною (також істориком), з котрою зустрічався з 1984 р. 1988 р. у щасливого подружжя народилася донечка Марина. У жовтні цього ж року родина переїхала на постійне місце проживання до Кам'янця-Подільського, де Сергій Анатолійович влаштувався на роботу (на посаді асистента) на кафедрі всесвітньої історії місцевого педінституту. Саме тут розпочався процес формування його як висококваліфікованого викладача. Приділяв чималу увагу розробці доручених для читання нормативних курсів: «Нова історія країн Європи і Америки (1870-1918 рр.)», «Джерелознавство нової і новітньої історії країн Європи і Америки» й спецкурсу «Історія країн Латинської Америки». Показово – писав їх на основі опрацювання найновішої на той час вітчизняної й зарубіжної наукової літератури. Оскільки розпочалася «перебудова», прагнув використовувати публікації, автори яких намагалися критично переосмислити доробок радянських істориків. А відтак зміст лекцій відзначався новизною, що приваблювало до себе увагу студентів. Формується й притаманний йому стиль лектора, прикметними рисами якого були: спокійний, типово академічний темп, глибокий аналіз історичних подій, процесів і явищ, виокремлення головнішого, схильність до порівнянь і роздумів, вираженість формульованих узагальнень і висновків. Тому не випадково уже у квітні 1992 р. обирається доцентом кафедри.

Рубіж 80-90-х рр. став переломним у науковій кар'єрі. Поскільки відбувся розпад СРСР і європейської соціалістичної системи, розірвалися наукові зв'язки з Болгарією, що також переживала далеко нелегкі часи. Припинилося надходження наукової літератури, виникли незборимі перешкоди для проходження у ній наукового стажування, а відтак і зникла можливість опрацювання матеріалів болгарських архівів. Тому довелося відмовитися від намірів продовжити дослідження повоєнної політичної історії цієї країни. Воднораз не хотілося поривати із славістикою. На щастя, болісний пошук нової проблематики завершився успіхом. За порадою уже директора Інституту української археографії НАН України П. Сохання нею стає історія української історичної славістики XVIII – початку ХХ ст. І вже у першій половині 90-х рр. виходить з друку понад 20 робіт, присвячених з'ясуванню історіографічного доробку на царині української славістики таких відомих і не зовсім знаних вчених як В.Григоровича, М.Бречкевича, М.Костомарова, М.Любовича, Ф.Уманця, А.Хойнацького, І.Євсеева, А.Скальковського, О.Яцим'яського й інших. Вперше в історичній науці України започатковується комплексне вивчення витоків вітчизняної славістики та особливостей її становлення як науки у ХІХ ст.

Друга половина 90-х рр. відіграла помітну роль у формуванні Сергія Анатолійовича як талановитого науковця й педагога. Копітка дослідницька робота в архівах, рукописних відділах наукових бібліотек України приносила позитивні результати. Виходить серія робіт (14 статей, включаючи закордонні видання), що проливали світло на стан з'ясування проблем

слов'янознавства в Історичному товаристві Нестора-Літописця (1872-1914 рр.), у Київській духовній академії (1819-1920 рр.), в українських історичних творах XVIII ст.; роль Києво-Могилянської академії у становленні слов'янознавства в Україні тощо. Вперше зроблено успішну спробу вивчити значимість українських книгозбірень першої третини XVIII ст. як джерела знань соціальної еліти про слов'янські народи. Відбувається також інтенсивний процес збору джерельного матеріалу для майбутньої монографії, розробляється її структура. Окреслюється тема докторської дисертації, науковим консультантом якої погодився стати директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України Валерій Смолій.

Водночас приділяє велику увагу навчально-методичному забезпеченню курсів, які читалися ним на факультеті. У 1999 р. до них приєднався курс «Історіографія всевітньої історії». Враховуючи гостру нестачу посібників і підручників з «Новітньої історії країн Європи і Америки (1918-1945 рр.)», спільно з професором кафедри Володимиром Газіним у 1995 р. приступив до написання посібника, який побачив світ 1997 р. До речі, він став першим в Україні україномовним посібником для студентів історичних факультетів. Науково-педагогічна громадськість дала йому високу оцінку. Автори продовжили роботу і в 2000 р. вийшов з друку посібник «Новітня історія країн Європи і Америки (1945-2000 рр.)», який також став першим в Україні. Вагомі успіхи, отримані в сфері науки й навчально-методичного забезпечення навчального процесу, стали підставою для нагородження відзнакою Міністерства освіти і науки України «Відмінник освіти України»(1997 р.) та обрання його у березні 2000 р. професором кафедри всевітньої історії.

Початок XXI ст. став визначальною віхою у житті й діяльності Сергія Анатолійовича. Для завершення написання монографії й докторської дисертації у вересні 2002 р. переводиться на посаду провідного наукового співробітника кафедри. Проте перебіг подій вніс у плани істотні зміни. На посаду ректора університету обирається декан історичного факультету професор Олександр Завальнюк (січень 2002 р.), а відтак його посада стала вакантною. Усвідомлюючи її важливу роль у функціонуванні факультету, його колектив вельми прискіпливо ставився до особистих якостей потенційних претендентів на неї. Вибір переважною більшістю викладачів і співробітників зупинився на особі Сергія Анатолійовича. Чому? По-перше, влившись до колективу, він свято беріг і самовіддано примножував кращі традиції, яких було чимало, починаючи від поваги до особи й демократичності взаємин у середині колективу між викладачами й співробітниками з одного боку й студентським загалом з другого, й, завершуючи культ наукової роботи. По-друге, спокійність, рівність у стосунках з колегами, доброзичливість, постійна готовність допомогти. По-третє, діловитість, організаторські здібності, акуратність, вимогливість до себе (насамперед), колег і студентів, вірність даному слову, принциповість. По-четверте, людська порядність, скромність. І, як засвідчило подальше

життя факультету, колектив не помилився. Уже невдовзі випала нагода зайвий раз переконатися в ефективності його менеджерських здібностей. Йдеться про дії декана в подоланні трагічних для науково-культурного життя українського суспільства наслідків пожежі 10 квітня 2003 р. у Кам'янецькому архіві. За узгодженням з ректором університету студенти факультету взяли саму активну участь у врятуванні вцілілих матеріалів. Саме завдяки зусиллям Сергія Анатолійовича вдалося домогтися передачі факультету цінної бібліотеки архіву, рідкісними книгами й підшивками періодичних видань якої мають щасливу можливість нині користуватися студенти, викладачі, вчені і краєзнавці України та інших країн.

Прикметно: нелегка ноша нової роботи і постійна зайнятість не стали перешкодою його зростання як вченого. Опрацювавши фонди архівів і рукописних відділів наукових бібліотек Києва, Кракова, Санкт-Петербургу й Москви, завершив збирання джерельної бази для написання монографії й докторської дисертації. У 2005 р. вийшло з друку монографічне дослідження «Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.)» (464 с.; 19,8 др. арк.), що стало помітною подією в історії славистики не тільки України, але всього пострадянського простору Східної Європи. У наступному році завершується написання дисертації «Українська історична славистика нового часу: витоки, становлення і етапи розвитку», яка була блискуче захищена в Інституті історії НАН України (26 травня 2006 р.). А після захисту дисертації до кінця 2007 р. з'явилося в друці 12 праць автора. Всього ж науковий доробок складає понад 100 робіт (монографій, статей, посібників, підручників, методичних порад).

Поряд з розробкою наукової проблематики Сергій Анатолійович продовжував приділяти значну увагу підготовці навчально-методичної літератури. Так, у співробітництві з професором В.Газіним у 2003 р. було опубліковано підручник (рекомендований МОН України) для студентів історичних факультетів «Новітня історія країн Європи і Америки 1918-1945 рр.» Наступного року у видавництві «Либідь» побачив світ навчальний посібник для студентів «Новітня історія країн Європи і Америки 1945-2002 рр.». У 2006 р. видруковано навчально-методичний посібник для студентів до вивчення курсу «Джерелознавство нової і новітньої історії країн Європи і Америки» та методичні рекомендації до семінарських занять до курсу «Новітня історія країн Європи і Америки (1918-1945 рр.)». Захист докторської дисертації, публікація підручників, посібників і методичних порад, майстерне оволодіння методикою читання лекцій й проведення семінарських і практичних занять стали підґрунтям для присвоєння йому Міністерством освіти і науки України у кінці 2006 р. вченого звання професора кафедри всесвітньої історії, яку, до речі, очолив з 1 вересня цього ж року.

Під керівництвом Сергія Анатолійовича історичний факультет добився помітних успіхів. 2007 р. він успішно пройшов акредитацію за IV рівнем. За основними показниками (визначеними Міністерством освіти

і науки) з-поміж факультетів університету зайняв загальне перше місце у навчальному закладі та переміг у номінаціях: «Інтеграція вищої освіти і науки», «Науково-педагогічний потенціал», «Підготовка наукових і науково-педагогічних кадрів». І в цьому не маючи заслуга власне самого декана й очолюваного ним деканату. Дякуючи їм, без особливих труднощів почала упроваджуватися кредитно-модульна система організації навчального процесу. Колектив належним чином оцінив особисті зусилля Сергія Анатолійовича, обравши його в березні 2007 р. вдруге деканом факультету.

Цей час напруженої науково-педагогічної й адміністративної роботи супроводжувався знаковими подіями (зверненнями і втратами) в особистому житті. У 2006 р. захистила кандидатську дисертацію дружина, донька, закінчивши із золотою медаллю приватний ліцей «Антеї», поступила на юридичний факультет університету, в якому навчався колись батько. А в грудні 2007 р. сім'я Сергія Анатолійовича зазнала важкої втрати – помер після тривалої хвороби засновник освітянської й наукової династії Копилових Анатолій Олексійович, котрий назавжди вписав своє ім'я в історію першого українського університету.

Наступні роки охарактеризувалися подальшим розквітом науково-педагогічного й адміністративного таланту Сергія Анатолійовича. Помітно розширяються обрії напрямів наукових студій. Одним із визначальних стає вивчення життя, педагогічної й наукової діяльності не тільки українських славістів, але й істориків, котрі працювали в стінах рідного йому університету. Зокрема, 2008 р. побачило світ монографічне дослідження наукової творчості й педагогічної діяльності одного з фундаторів історичного факультету Кам'янець-Подільського педінституту, видатного українського історіографа 60-70рр. ХХ ст. Леоніда Антоновича Коваленка. Публікується також серія статей про науковий доробок, життя й діяльність А.Стороженка, О.Крижанівського, І.Рибачака, В.Малого й М.Петрова. Чи не вперше звертає погляд на вивчення «творчої лабораторії» вчених у підготовці ними наукових праць та ролі у цьому процесі інтелектуальних контактів. Йдеться про роботи, що торкалися висвітлення підготовки Л.Коваленком навчального посібника з історіографії України та значимості сфери інтелектуальних зв'язків А.Копилова у формуванні й розвитку його історичних поглядів. Займався й розробкою окремих сюжетів, пов'язаних з регіональною тематикою. Так, у співавторстві з проф. М.Петровим і доц. А.Задорожнюком видав брошуру «Казанський собор у Кам'янці-Подільському» (2008), а в співавторстві з доц. В.В. Газніним – брошуру «Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету: Історичний нарис» (2008). Став автором розділу «Розвиток історичної науки на Хмельниччині у 1920-х – на початку 2000-х рр.» монографії «Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область» (2010).

Зрозуміло, що автор не припиняв студій у звичній для себе сфері славістики. Так, у 2008 р. у збірнику «Слов'янські обрії» (Вип.2) друкується

важлива стаття теоретичного характеру «Головні етапи та особливості розвитку української історичної славістики нового часу». Наступного року у «Науковому віснику Ужгородського університету» побачила світ робота «Історико-славістичні дослідження вчених Київського університету в перші десятиріччя XX ст.» 2011 р. публікуються статті «Долматський гуманіст про польсько-турецьку війну 1620-1621 рр.» й «Історіографічна ситуація в історичній науці України на зламі XIX-XX ст. в науковій літературі».

Як новий напрям наукових досліджень постає джерелознавство. Зокрема, у 2008 р. виходить з друку стаття «Епістолярії вчених істориків як історіографічне джерело». Через рік з'являється публікація «Листи Михайла Грушевського до Володимира Ламанського». 2011 р. у співавторстві з доц. А.Задорожнюком здійснив археографічне видання «Опис Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст.». А наступного року вони ж видали «Опис Подільської губернії 1830 р.».

Велику увагу Сергій Анатолійович продовжував приділяти розробці підручників й методичних рекомендацій. 2008 р. у співавторстві з проф. В.Газним було опубліковано доповнене і виправлене видання підручника для студентів історичних факультетів вузів «Новітня історія Країн Європи і Америки 1918-1945 рр.». Його високо оцінила педагогічна й наукова громадськість України і не випадково у 2009 р. посів 2-ге місце у конкурсі підручників для вищої школи з суспільно-гуманітарних дисциплін. У цьому ж році опублікував навчально-методичний посібник «Історіографія всесвітньої історії: Методичні рекомендації до семінарських занять для студентів денної та заочної форми навчання». 2012 р. вийшов з друку посібник «Світова історіографія новітньої доби» (співавтор ст. викл. В.Верстюк). Всього ж на весну 2013 р. у творчому доробку автора вже налічувалося понад 130 публікацій.

Другий термін перебування на посаді декана став часом удосконалення форм і методів адміністративної роботи, накопичення досвіду у сферах ефективного управління навчально-виховним процесом та організації й життєдіяльності студентського самоврядування. Вдала координація діяльності 5 кафедр сприяла формуванню єдиного механізму функціонування колективу факультету, а відтак успішному розв'язанню різноманітних завдань і проблем, які повсякденно виникали у роботі. А відтак він продовжував утримувати провідне становище серед 10 факультетів університету, стаючи кожного року переможцем у кількох номінаціях.

Особливо помітними виявилися успіхи у сферах науково-дослідної роботи, навчально-методичного забезпечення навчальних дисциплін й діяльності студентського самоврядування. Так, зусиллями викладачів кафедр кожного року виходило 6 збірників наукових праць, з яких 3 були ваківськими. За останні 5-6 років сталися істотні якісні зрушення у забезпеченні навчального процесу підручниками, посібниками й методичними рекомендаціями. Упродовж цього часу побачили світ близько 80 підручників і посібників (з них 19 з грифом МОН), опублікованих викладачами

кафедр. Як наслідок, вдалося нейтралізувати негативні наслідки недостатнього поповнення за останніх 15 років бібліотечного фонду навчально-методичною літературою, а також домінування у ній російськомовної літератури, написаної на основі російських концепцій власної історії й історії країн Центрально-Східної та Східної Європи. Успіхом деканату стало досягнення реального функціонування студентського самоврядування, що почало відігравати помітну роль у житті студентської спільноти, зокрема у навчальному процесі, побутовому проживанні у гуртожитку, організації дозвілля тощо.

Зайнятість деканатськими справами не зменшила уваги до розв'язання питань розвитку кафедри всесвітньої історії, яку, нагадаємо, Сергій Анатолійович очолює у вересні 2006 р. Вона продовжувала залишатися однією з провідних (особливо у сфері науково-дослідної роботи) в університеті. Успішно реалізувався курс на її еволюційне омолодження, шляхом залучення до колективу обдарованих випускників аспірантур. У зв'язку з чим вона може слугувати прикладом якісного сплаву досвіду й молодості.

Високий рівень організації навчально-виховного процесу й науково-дослідної роботи (цих двох визначальних підвалин функціонування будь-яких факультетів любого класичного університету) стали визначальними чинниками успішного здійснення у 2011 р. ліцензування спеціальності «Архівознавство» (окр «Магістр»), а також у 2012 р. акредитації спеціальностей «Історія», «Політологія».

Очоловання протягом 10 років факультету й 6 років кафедри сформували в Сергія Анатолійовича власний стиль керівництва. Його прикметними рисами стали:

- вміле м'яке адміністрування, що опирається не стільки на жорсткість розпоряджень й контроль за їх виконанням, скільки на хист організатора й діловитість; іншими словами, він виступає не так адміністратором у звичному (типовому) розумінні цього слова, а радше менеджером освітянської справи;
- наявність стратегічного мислення (бачення тих вузлових проблем, які слід розв'язувати насамперед, аби досягти поставленої загальної мети);
- цілеспрямованість, енергійність і дієвість у розв'язанні існуючих завдань (проблем); відсутність демагогічних заяв й загравань з колективом; прагматизм;
- самостійність мислення і дій; вольовитість у перебранні на себе відповідальності за реалізацію прийнятих ухвал; спроможність у разі необхідності втілювати у життя «непопулярні» заходи, які, зрозуміло, ніколи ні в кого не викликають захоплення;
- відсутність психологічної боязні втратити посаду; брак комплексу «корони на голові» робить його вільним у прийнятті і виконанні тих чи інших ухвал;
- відкритість до діалогу, внутрішня готовність до уважного вислуховування міркувань опонента та їх сприйняття у разі переконливої аргу-

ментації, а відтак схильність до пошуку компромісів у розв'язанні суперечливих проблем;

- прихильність колективістського характеру прийняття тих чи інших ухвал, несприйняття поширеної серед адміністраторів гри «театру одного актора»;

- акуратність, скромність, відсутність позерства, виваженість й доброзичливість у відносинах з колегами й студентами.

Дякуючи їм, здобув заслужений авторитет не лише у факультетському колективі, але й університетському. А відтак вчена рада університету підтримала його кандидатуру (поряд з двома іншими колегами) на включення до резерву Міністерства на заміщення посади ректора вузу. Невипадково, коли закінчився (червень 2012 р.) другий термін перебування на посаді ректора проф. О.Завальнюка, міністр освіти призначив Сергія Анатолійовича 13 серпня виконуючим обов'язки ректора. Перед ним було поставлено ряд непростих завдань, які торкалися насамперед удосконалення організаційної й управлінської структури університету (зокрема, скорочення чисельності проректорів), істотного зменшення заборгованості вузу (понад 6 млн. гривень), якісного поліпшення стану впровадження сучасних інформаційних технологій та ін. Їх виконання вимагало переведення функціонування вузу на режим суворої економії витрачення коштів й вжиття «непопулярних» заходів. У ситуації зміни керівництва університету й психологічної непевності у таких випадках частини очільників структурних підрозділів Сергій Анатолійович обрав оптимальний варіант дій. По-перше, уважно вивчивши досвід роботи попереднього ректора проф. О.Завальнюка, взяв курс на збереження й примноження усіх без виключення надбань, яких існувало чимало, адже за попередній час університет домігся багатьох вражаючих результатів (лише у 2006-2011 рр. було захищено 12 докторських і 127 кандидатських дисертацій, опубліковано бл. 11 тис. наукових праць, включаючи 120 монографій, у колективі працювало 62 докторів і професорів й понад 300 кандидатів наук і доцентів), було закладено міцний фундамент демократичних засад його діяльності.

По-друге, отримавши цілісну картину існуючих проблем, спромігся визначити послідовність їх розв'язання й розробити програму першорядних перетворень.

По-третє, не приховуючи від колективу існуючих труднощів переходу у режим суворої економії, відмовився від спокуси зробити ставку на використання переважно адміністративних заходів. Кожен важливий для вузу чи його структурних підрозділів крок робився лише після обговорення на ректораті чи вченій раді й прийняття колективної ухвали. Такий підхід дозволив уникнути «зламів» і «потрясінь», які, як правило, відбуваються за рахунок рядових працівників установ.

Послідовність і прозорість ухвал дій ректорату, їх виваженість й колективістський характер відіграли роль своєрідної «подушки безпеки» переходу колективу до нових принципів функціонування. Порівняно швидко розвіялися страхи, породжені чутками, про масові скорочення

викладачів, затримки виплат заробітної платні тощо. Підвищилася ефективність діяльності управлінських структур університету. Наприкінці 2012 р. успішно завершився процес акредитації за IV рівнем спеціальностей вузу. Абсолютна більшість членів колективу підтримала ці перші кроки в.о.ректора С.Копилова, щиро сподіваючись на успішне розв'язання існуючих проблем. Що це власне так, засвідчила робота конференції робочого колективу, зібраної 16 січня 2013 р. для обрання претендента на посаду ректора. Заслухавши проголошену ним програму діяльності на 2013-2020 рр. та обговоривши її, члени конференції майже одногосно (з 172 присутніх «за» проголосувало 166 осіб (96,9%), проголосували за обрання Сергія Анатолійовича претендентом на посаду ректора. Враховуючи цю позицію колективу, міністр освіти, науки, молоді й спорту 30 січня затвердив його на посаді ректора Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Це велике довір'я вузівського колективу й не менш велика відповідальність перед ним. Ноша далеко не з легких. Продовжує існувати чимало завдань, які вимагають свого розв'язання. Адже далеко не просто сформувати команду однодумців та поставити міцний заслін проникненню до її лав кар'єристів, владолюбців, підлесників й інтриганів; запобігати появі фаворитизму; залишатися відкритим до критики, сприймаючи її як необхідне «щеплення» проти можливої появи самозакоханості, всезнайства, гордині й свавілля; залишатися скромною, чуйною, совітливою, добропорядною й чесною Людиною. Цей шлях однозначно важкий, а протистояти названим й багатьом іншим спокусам вкрай складно, проте вважаю, що в Сергія Анатолійовича є всі людські й фахові якості успішно торувати його для процвітання рідного університету, блага його колективу й збереження у чистоті власного сумління.

НАУКОВІ ТА НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ ПРАЦІ ПРОФЕСОРА С. А. КОПИЛОВА

I. Окремі видання

1. З історії українсько-болгарських зв'язків : метод. розробка на допомогу лектору / А. О. Копилов, С. А. Копилов, М. Г. Кукурудзяк. – Хмельницький : Знання, 1985. – 32 с.
2. Созидательная сила братской дружбы (О связях и сотрудничестве ВЛКСМ и Димитровского коммунистического союза молодежи Болгарии) : метод. разработка. – Хмельницкий : Знание, 1986. – 30 с.
3. Участие Рабочего молодежного союза Болгарии в укреплении народно-демократического строя в Болгарии (1944-1947 гг.) : автореф. дис. на соиск. науч. степ. канд. ист. наук / С. А. Копылов. – К., 1988. – 20 с.

4. Методичні вказівки до вивчення тем «Міжнародні відносини нового часу 1870-1918 рр.» / С. А. Копилов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 20 с.
5. Новітня історія країн Європи і Америки 1918-1945 рр. : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / В. П. Газін, С. А. Копилов. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, інформ.-вид. від., 1997. – 388 с.
6. Новітня історія країн Європи і Америки 1945-2000 рр. : навч. посіб. [для студ. іст. ф-тів вищ. навч. закл.] / В. П. Газін, С. А. Копилов ; за ред. А. О. Копилова. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 476 с.
7. Новітня історія країн Європи і Америки 1918-1945 рр. : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. П. Газін, С. А. Копилов. – Вид. 2-ге, допов. і переробл. – К. : Вид. дім «Слово», 2003. – 472 с.
8. Новітня історія країн Європи та Америки 1945-2002 рр. : навч. посіб. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. / В. П. Газін, С. А. Копилов ; за ред. А. О. Копилова. – К. : Либідь, 2004. – 624 с.
9. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.) : [монографія] / С. А. Копилов. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – 464 с.
10. Новітня історія країн Європи і Америки (1918-1945 рр.) : метод. рек. до семінар. занять для студ. 4 курсу спец. 6.030300 «Історія» / С. А. Копилов. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 38 с.
11. Українська історична славістика нового часу: витоки, становлення і етапи розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук / С. А. Копилов. – К. : Ін-т іст. України НАН України, 2006. – 36 с.
12. Державна атестація з історії : навч.-метод. посіб. для студ. V курсу іст. ф-ту спец. 7.010103 «Педагогіка і методика середньої освіти. Історія», 7.030301 «Історія» / С. А. Копилов, В. С. Степанков, В. А. Дубінський. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, комп'ют.-інформ. лаб. іст. ф-ту, 2007. – 206 с.
13. Джерелознавство нової і новітньої історії країн Європи і Америки : навч.-метод. посіб. / С. А. Копилов. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, РВВ, 2007. – 47 с.
14. Казанський собор у Кам'янці-Подільському (Іст. довідка) : [наук.-попул. вид.] / А. Б. Задорожнюк, С. А. Копилов, М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський : Мошак М. І., 2007. – 52 с.
15. На допомогу першокурснику : довідник для студ. іст. ф-ту : метод. рек. / упоряд.: В. А. Дубінський С. Г. Вонсович ; за ред. С. А. Копилова. – Кам'янець-Подільський, 2007. – 70 с.
16. Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету: іст. нарис / В. В. Газін, С. А. Копилов. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. – 76 с.

17. Казанський собор у Кам'янці-Подільському (Історична довідка) : [наук.-попул. вид.] / А. Б. Задорожнюк, С. А. Копилов, М. Б. Петров. – 2-ге вид., допов. – Кам'янець-Подільський : Мошак М. І., 2008. – 52 с.
18. Леонід Антонович Коваленко: вчений, педагог, особистість : [монографія] / С. А. Копилов, В. С. Степанков. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. – 192 с.: іл.
19. На допомогу першокурснику : довідник для студ іст ф-ту : метод. рек. / упоряд.: В. А. Дубінський, С. Г. Вонсович ; за ред. С. А. Копилова. – Вид. 2-ге, доопрац. і допов. – Кам'янець-Подільський, 2008. – 86 с.
20. Новітня історія країн Європи і Америки 1918-1945 рр. : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. П. Газін, С. А. Копилов. – 2-ге вид., допов. і випр. – К. : Вид. дім «Слово», 2008. – 472 с.
21. Історіографія всесвітньої історії : метод. рек. до семінар. занять для студ. денної та заочної форм навчання / С. А. Копилов. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. – 44 с.
22. Розвиток історичної науки на Хмельниччині у 1920-х – на початку 2000-х рр. / С. А. Копилов // Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область [кол. моногр.] / [ред. рада: В. Г. Кремень (голова) та ін. ; редкол. тому: О. М. Завальнюк (голова) та ін.]. – К. : Знання України, 2010. – С. 157-175.
23. Описи Подільської губернії кінця XVIII–початку XIX ст.: [наук. вид.] / [уклад., автори вступ. ст. С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 124 с.
24. Державна агенція з історії : навч.-метод. посіб. для студ. V курсу іст. ф-ту / С. А. Копилов, В. С. Степанков, В. А. Дубінський. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, комп'ютерно-інформ. лаб. іст. ф-ту, 2012. – 120 с.
25. Опис Подільської губернії 1830 р. : [наук. вид.] / [уклад., автори вступ. ст. С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. – 59 с.
26. Світова історіографія новітньої доби : навч.-метод. посіб. для студ. іст. ф-ту / С. А. Копилов, В. В. Верстюк. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. – 55 с.

II. Статті та рецензії у збірниках наукових праць і журналах

1986

27. Висвітлення в періодичній пресі радянського Поділля питань історії і сучасності Народної Республіки Болгарії / С. А. Копилов // Тези доповідей четвертої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця : Вінниц. держ. пед. ін-т, 1986. – С. 32-33.

1987

28. Адмірал флоту Радянського Союзу С. Г. Горшков і Болгарія / С. А. Копилов // Тези доповідей п'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця : Вінниц. держ. пед. ін-т, 1987. – С. 29.
29. Робітнича молодіжна спілка у Вітчизняній війні Болгарії / С. А. Копилов // Проблеми слов'янознавства : респуб. міжвід. наук. зб. – Львів : Вид-во Львів. держ. ун-ту «Вища школа», 1987. – Вип. 36. – С. 106-111.
30. Рабочий молодежный союз и движение культурно-трудовых бригад в Болгарии (1945-1948 гг.) / С. А. Копилов // Великий Жовтень і розвиток духовної культури слов'янських народів : тези доп. і повідомл. IX респуб. славистичної конф. – Одеса : АН УРСР, 1987. – Ч. 2. – С. 99.

1988

31. Развитие на интернационалните връзки между ВЛКСМ и РМС (9 септември 1944-1947 гг.) / С. А. Копылов // Годишник на катедрите на марксизм-ленинизм при висшите учебни заведения. История на БКП. – София : Изд-во Софийски ун-т им. Климент Охридски, 1988. – Кн. 2. – С. 184-214. – (болг. мовою).
32. Развитие интернациональных связей между ВЛКСМ и Рабочим молодежным союзом Болгарии (9 сентября 1944-1947 гг.) / С. А. Копылов // Вопросы новой и новейшей истории : респуб. межвед. науч. сб. – К. : Изд-во КГУ «Вища школа», 1988. – Вип. 34. – С. 29-36.
33. Роль Рабочего молодежного союза в развитии революционного процесса в Болгарии (1944-1947 гг.) / С. А. Копылов // Великий Октябрь и зарубежные славянские страны : тез. докл. и сообщ. XI всесоюз. науч. конф. историков-славистов, 27-29. 01. 1988 г. – Минск : Университетское, 1988. – С. 84.

1989

34. Молодежь и народно-демократическая революция в Болгарии / С. А. Копылов // Молодежь и актуальные проблемы исторической науки : сб. матер. общест.-полит. чтений, 24-25 мая 1988 г., г. Киев. – К. : Ин-т ист. АН УССР, 1989. – С. 152-157.
35. Поділля й визволення Болгарії з-під гніту султанської Туреччини / С. А. Копилов // Тези доповідей сьомої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця : Вінниц. держ. пед. ін-т, 1989. – С. 46-47.
36. Робітнича молодіжна спілка Болгарії у боротьбі проти «лівої» опозиції (1944-1947 рр.) С. А. Копилов // Укр. іст. журн. – 1989. – № 3. – С. 100-104.

1990

37. М. Булгаков на Поділлі (за матеріалами ЦДІА в м. Києві) / С. А. Копилов // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція : тези доп. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 7-9.

1991

38. Болгаро-сербские взаимоотношения в освещении Н. С. Державина / С. А. Копылов // Болгаристика в системе общественных наук: опыт, уроки, перспективы : тез. докл. и сообщ. Второй всесоюз. конф. по болгаристике (II Дриновских чтений), 5-7 февр. 1991 г. – Харьков : ХГУ, 1991. – С. 93-94.
39. Болгары в освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. / С. А. Копылов // Проблемы історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму. – К. ; Запоріжжя, 1991. – С. 52-53.
40. Вчений-славист В. І. Григорович / С. А. Копилов // Тези доповідей десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця : Вінниц. держ. пед. ін-т, 1991. – С. 43.
41. Вчений-славист Митрофан Бречкевич з Волині / С. А. Копилов // Минуле і сучасне Волині. Історичні постаті краю : тези доп. та повідомл. V Волин. іст.-краєзн. конф., 13 жовт. 1991 р. – Луцьк : Луц. держ. пед. ін-т ім. Лесі Українки, 1991. – С. 73-74.
42. М. Державін про македонське питання / С. А. Копилов // Тези доп. XXXXII звіт. наук. конф. кафедр ін-ту за 1989-1990 рр. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-т, 1991. – С. 30.
43. М. Державін як дослідник болгарського населення Новоросії / С. А. Копилов // Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України : тези доп. і повідомл. V всеукр. конф. (жовт. 1991 р.). – К. ; Кам'янець-Подільський : Ін-т історії АН України, 1991. – С. 205-206.

1992

44. З історії вивчення Троянкової топоніміки Поділля / С. А. Копилов // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля : наук. зб. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-т, 1992. – С. 111-115.
45. М. Костомаров в «Історії українського письменства» Сергія Єфремова / С. А. Копилов // Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації : тези доп. конф., присвяч. 175-річчю від дня народж. Миколи Костомарова. – Рівне : Рівнен. держ. пед. ін-т, 1992. – С. 17-18.
46. М. Любич – вчений і викладач / С. А. Копилов // Тези доповідей одинадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця : Вінниц. держ. пед. ін-т, 1992. – С. 47.

47. Ф. І. Уманець – історик і громадський діяч / С. А. Копилов // Історико-культурна спадщина Глухівщини : матер. міжвуз. наук.-практ. конф., присвяч. 1000-літтю м. Глухів. – Глухів : Глухів. держ. пед. ін-т, 1992. – С. 100-101.
48. А. Хойнацький і Волинь / С. А. Копилов // Минуле і сучасне Волині : тези доп. і повідомл. II регіональної «Велика Волинь» і VI обл. іст.-краєзн. конф. – Луцьк : Луц. держ. пед. ін-т ім. Лесі Українки, 1992. – С. 51-52.

1993

49. А. І. Димінський як етнограф Поділля / С. А. Копилов // Тези доповідей дванадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця : Вінниц. держ. пед. ін-т, 1993. – С. 38.
50. О. Євсєєв в культурному житті Поділля початку ХХ ст. / С. А. Копилов // Культура Поділля: історія і сучасність : матер. другої наук.-практ. конф., присвяч. 500-річчю м. Хмельницького. – Хмельницький : Поділля, 1993. – С. 254-255.
51. Історик – славіст Тимофій Флоринський / С. А. Копилов // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті : матер. респуб. наук.-практ. конф., Київ, 20-21 жовт. 1992 р. – К. : Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 1993. – С. 92-94.
52. К. Радченко і українське слов'янознавство / С. А. Копилов // 43 звітна наукова конференція кафедр інституту за 1991-1992 рр. (Секція суспільних наук) : тези повідомл. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-т, 1993. – С. 95-96.
53. А. Скальковський як дослідник болгарських колоній Новоросії і Бессарабії / С. А. Копилов // Шоста всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства, м. Луцьк, верес.-жовт. 1993 р. – Луцьк : Луц. держ. пед. ін-т ім. Лесі Українки, 1993. – С. 246-247.

1994

54. Болгаристика в Київському університеті в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / С. А. Копилов // III Дриновские чтения: проблемы источниковедения, историографии и культуры Болгарии, история болгаристики : тез. докл. – Харьков : ХГУ, 1994. – С. 99-101.
55. Волинянин К. Ф. Страшкевич і Київський університет / С. А. Копилов // Велика Волинь: минуле і сучасне : матер. міжнар. наук. краєзн. конф., жовт. 1994 р. – Хмельницький ; Ізяслав ; Шепетівка : Поділля, 1994. – С. 203-204.
56. Яцимирський і Поділля / С. А. Копилов // Тези доповідей тринадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця : Він. держ. пед. ін-т, 1994. – С. 48-49.

1995

57. М. Драй-Хмара в Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1921 рр.) / С. А. Копилов // Матеріали ІХ Поділь-

- ської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-т, 1995. – С. 264-268.
58. І. О. Євсєєв як дослідник подільських старожитностей / С. А. Копилов // Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі : матер. всеукр. наук.-краєзн. конф., 9-10 листоп. 1995 р. – Хмельницький : Хмельн. обл. т-во «Просвіта», 1995. – С. 59-60.
59. Слов'янознавство в Київському університеті в кінці XIX – на початку XX ст. / С. А. Копилов // Наукові праці історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т. 1. – С. 171-183.

1996

60. Іван Огієнко – професорський стипендіат університету ім. Святого Володимира / С. А. Копилов // Велетень науки : матер. всеукр. наук.-пед. читань, присвят. вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січ. 1996 р.). – К. : Четверта хвиля, 1996. – С. 15-17.

1997

61. Микола Василенко й Поділля / С. А. Копилов // Тези доповідей 16-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця : ВДПУ, 1997. – С. 35.
62. Освіт'янська співпраця В. Петра та І. Огієнка у Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1920 рр.) / С. А. Копилов // Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження : наук. доп. другої всеукр. наук.-теорет. конф. (18-19 лют. 1997 р.). До 115-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський ; К., 1997. – С. 100-102.
63. Проблема слов'янознавства в Історичному товаристві Нестора-літописця (1872-1914 рр.) // АCADEMIA на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка (до 90-річчя від дня народження) / С. А. Копилов. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т. 1: Історичні дослідження. – С. 107-110.
64. Слов'янознавство в Київській духовній академії (1819-1920 рр.) / С. А. Копилов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 1995. – Т. 1(3). – С. 75-95.
65. Копилов С. А. [Рецензія] // Укр. іст. журн. – 1997. – № 6. – С. 148-150. – Рец. на кн.: О. П. Іваницька. Франкієтська Іспанія 1939-1975 рр.: історіографія. – Вінниця, 1996. – С. 160.

1998

66. Києво-Могилянська академія і витоки становлення слов'янознавства в Україні (XVIII ст.) / С. А. Копилов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 1998. – Т. 2(4). – С. 15-25.

67. П. Клепатський: Кам'янецький період діяльності (1919-1921 рр.) / С. А. Копилов // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 1998. – Т. 1. – С. 209-213.
68. Ф. Прокопович та його слов'янознавчі інтереси (до питання про вивчення «передісторії» славістики) / С. А. Копилов // Творчі вершини вченого. До 60-річчя від дня народження професора М. Г. Кукурудзяка. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 1998. – С. 40-51.
69. Слов'янська проблематика в Історичному товаристві Нестора-літописця (1872-1914 рр.) / С. А. Копилов // Міжнародні зв'язки України : Наукові пошуки і знахідки / С. А. Копилов. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1998. – Вип. 7. – С. 3-20.

1999

70. Книгозбірні першої третини XVIII ст. як свідчення поінформованості соціальної еліти Гетьманщини про слов'янські народи // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Історичні науки. – К. : Стило, 1999. – Т. 3(5). – С. 70-79.
71. Польська історична література в українських книгозбірнях першої третини XVIII ст. / С. А. Копилов // Питання історії України : зб. наук. ст. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 333-340.

2000

72. Історія слов'янських народів в історичних творах XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 2000. – № 1. – С. 45-60.
73. Історія слов'янських народів в наукових зацікавленнях Д. Туптала // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2000. – Т. 4(6). – С. 10-17.
74. Історія слов'янських народів у наукових зацікавленнях Феофана Прокоповича / С. А. Копилов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наук. записки Рівненського держ. нац. ун-ту. – Рівне : Рівнен. держ. нац. ун-т, 2000. – Вип. 1, ч. 2. – С. 265-272.
75. Wojna polsko-turecka w 1672-1676 w ukraińskiej historiografii pierwszego trzydziestolecia XVIII w. / S. Copylov // Biblioteka Przemyska. – Przemysl: Towarzystwo Pryjaciol Nauk w Przemyslu, 2000. – Т. XXXVIII: Mater. z konf. nauk. Kamienec-Podolski, 11-15 wrzesnia 2000 r. – S. 63-70.

2001

76. М. Бантиш-Каменський як історик Польщі / С. А. Копилов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наук. записки Рівненського держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне : РДГУ, 2001. – Вип. 2. – С. 233-238.
77. М. Іванишев і українське слов'янознавство в 40-60-х рр. XIX ст. / С. А. Копилов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного

- педагогічного університету. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 5(7). – С. 9-15.
78. Історія Польщі в наукових зацікавленнях М. Бантиш-Каменського / С. А. Копилов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 7(9): Українська історіографія на рубежі століть : матер. міжнар. наук. конф., 25-26 жовт. 2001 р. – С. 255-264.
79. Рецепція слов'янського світу в українських історичних творах останньої третини ХІХ ст. / С. А. Копилов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 6(8). – С. 157-176.
80. Слов'янознавчі студювання в Україні у першій третині ХІХ ст. / С. А. Копилов // Матеріали ІV Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, 5 жовт. 2000 р. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – С. 157-160.
81. Т. Д. Флоринський у науковому і громадському житті України (1880-ті-1919 рр.) // Проблеми історії України ХІХ– початку ХХ ст. – К. : Ін-т іст. України НАН України, 2001. – Вип. 3. – С. 286-299.

2002

82. Іван Лашнюков: штрихи до наукової біографії / С. А. Копилов // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : у 2 ч. – К. : Ін-т іст. України НАН України, 2002. – Чис. 8-9. – Ч. 1: Збірка наукових праць на пошану відомого вченого, історика-українознавця, академіка Української Могиллянсько-Мазепинської Академії наук (м. Оттава, Канада) Ярослава Івановича Дзири. – С. 310-319.
83. Іван Лашнюков і розвиток української історіографії 50-60-х рр. ХІХ ст. / С. А. Копилов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. – Т. 8(10). – С. 88-102.
84. Передмова / С. А. Копилов // Кукурудзяк М. Г. Історіографія історії нового і новітнього часу країн Європи і Америки : конспект лекцій. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. – С. 5-6.

2003

85. Інокентій Борисов у науковому і культурному житті України 1830-1857 рр. / С. А. Копилов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вінниця : ВДПУ, 2003. – Вип. 5. – С. 20-27. – (Серія: Історія).
86. Історичний факультет / С. А. Копилов, О. М. Завальнюк // Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення / творчий задум та заг. ред. О. М. Завальнюка. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2003. – С. 204-229.

87. Контакти українських учених-славістів з чеською наукою у 20-40-х рр. XIX ст. / С. А. Копилов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вінниця : ВДПУ, 2003. – Вип. 6. – С. 186-190. – (Серія: Історія).
88. Краледворський і Зеленогорський рукописи у наукових працях М. Костомарова та І. Срезневського / С. А. Копилов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, інформ.-вид. від., 2003. – Т. 11. – С. 279-284.
89. Проблеми історії слов'янських народів у процесі формування наукових поглядів М. Костомарова (середина 1830-х-1847 рр.) / С. А. Копилов // Питання історії України : зб. наук. ст. – Чернівці : Золоті литаври, 2003. – Т. 6: На пошану Павла Михайлини. – С. 291-299.

2004

90. Виникнення історії славістики як нового напрямку слов'янознавчих досліджень в Україні (друга половина XIX ст.) / С. А. Копилов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – Т. 12. – С. 427-440.
91. Проблеми історії полабських і балтійських слов'ян в українській історіографії другої половини XIX ст. / С. А. Копилов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – Т. 13. – С. 505-517.

2005

92. Виникнення історії славістики як нового напрямку слов'янознавчих досліджень / С. А. Копилов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне : РДГУ, 2005. – Вип. 5. – С. 194-201.
93. Дослідження проблем історії південних і західних слов'ян в українській історіографії наприкінці 1840-х – на початку 1860-х рр.) / С. А. Копилов // Міжнародні зв'язки України : Наукові пошуки і знахідки: міжвід. зб. наук. пр. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2005. – Вип. 14. – С. 346-358.
94. Кам'янець-Подільський і польсько-турецька війна 1672-1676 рр.: реценція в українському історичному письменстві (кінець XVII– перша третина XVIII ст.) / С. А. Копилов // Kamienec Podolski: Studia z dziejow miasta i regionu / pod red. Feliksa Kiryka. – Krakow : Wyd-wo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2005. – S. 139-148.
95. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України у вітчизняній історіографії (XIX ст. -1991 р.) / С. А. Копилов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – Т. 14: На пошану акад. І. С. Винокура. – С. 451-461.

2006

96. Доцент О. М. Завальнюк як декан історичного факультету / С. А. Копилов // З любов'ю до України, з повагою до людей... До 30-річчя науково-педагогічної діяльності професора О. М. Завальнюка / уклад. О. Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2006. – С. 144-148.
97. Українська історична славістика нового часу: етапи розвитку / С. А. Копилов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – Т. 16: На пошану професора А. О. Копилова. – С. 365-378.

2007

98. Завідувач кафедри всесвітньої історії / С. А. Копилов // Наукова звіття у щоденному вимірі. До 60-річчя від дня народж. та 40-річчя наук.-пед. діяльн. д-ра іст. наук, проф., акад. Валерія Степановича Степанкова. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2007. – С. 183-187.
99. Із епістолярної спадщини Івана Огієнка (листи до академіка О. Шахматова та професора О. Соболевського) / С. А. Копилов // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 10. – С. 16-21.
100. Конференція істориків-литуаністів : [про міжнар. наук. конф. «Україна і Велике князівство Литовське в XIV – XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні і соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі», м. Кам'янець-Подільський, 27-29 верес. 2007 р.] / С. А. Копилов, В. В. Газін // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 10. – С. 450-456.
101. Листи до вчителя (з епістолярії Валерія Степанкова) / С. А. Копилов // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України : наук. зб. на пошану д-ра іст. наук, проф. Валерія Степанкова. – К. : Ін-т іст. України НАН України, 2007. – С. 547-553.
102. Практична підготовка студентів-істориків до інноваційної діяльності (з досвіду роботи історичного факультету Кам'янець-Подільського державного університету) / С. А. Копилов, В. А. Дубінський // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 10. – С. 494-506.
103. Професор Л. А. Коваленко як історіограф (Із неопублікованої наукової спадщини) / С. А. Копилов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 17: На пошану професора В. П. Газіна. – С. 357-372.
104. Рецепт Великого князівства Литовського в Густинському літописі / С. А. Копилов // Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике Князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському

вимірі» : тези доп., Кам'янець-Подільський, 27-29 верес. 2007 р. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2007. – С. 52-54.

2008

105. Головні етапи та особливості розвитку української історичної славистики нового часу / С. А. Копилов, С. Віднянський // Слов'янські обрії: XIV Міжнародний з'їзд славистів: доповіді (10.09-16.09.2008 року, Охрид, Республіка Македонія). – К.: НАН України, Український комітет славистів, НБУ імені В. І. Вернадського, 2008. – Вип. 2. – С. 92-111.
106. Головні етапи та особливості розвитку української історичної славистики нового часу / С. А. Копилов, С. Віднянський // Збірник на резимеа : XIV Мегународен конгрес на слависти : тематски блокови, Охрид, 10-16 септември 2008. – Скопје : Македонски славистични комитет, 2008. – Т. 2: Книжовност, култура, фольклор, исторја на славистика. – С. 209-210.
107. Епістолярії вчених істориків як історіографічне джерело / С. А. Копилов // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т. 18: На пошану професора В. С. Степанкова. – С. 158-166.
108. Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету: збереження історичних традицій – запорука успішного поступу в майбутнє / С. А. Копилов, В. В. Газін // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т. 11: Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету». – С. 98-120.
109. I Міжнародна наукова конференція з литуаністики в Україні / С. А. Копилов, А. В. Блануца, Д. П. Ващук // Укр. іст. журн. – 2008. – № 2. – С. 196-198.

2009

110. Історико-славистичні дослідження вчених Київського університету в перші десятиріччя ХХ ст. / С. А. Копилов // Науковий вісник Ужгородського університету. – Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2009. – С. 117-125. – (Серія: Історія).
111. Про викладання курсу джерелознавства нової і новітньої історії Європи і Америки / С. А. Копилов // Проблеми дидактики історії : зб. наук. пр. / [редкол.: С. А. Копилов (голова, наук. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2009. – Вип. 1. – С. 22-29.
112. А. В. Стороженко – вчений-історик і громадський діяч / С. А. Копилов // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – Т. 19: На пошану акад. В. А. Смолія. – С. 140-152.

2010

113. Василь Васильович Малий / С. А. Копилов // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. – Т. 15. – С. 303-312.
114. Відданість обраному шляху: І. В. Рибак – історик і педагог / С. А. Копилов // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. – Т. 20: На пошану професора І. В. Рибака. – С. 6-16.
115. Доля однієї книги (З історії підготовки навчального посібника Л. А. Коваленка з історіографії історії України) / С. А. Копилов // Проблеми дидактики історії : зб. наук. пр. / [редкол.: С. А. Копилов (голова ; наук. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2010. – Вип. 2. – С. 26-37.
116. З історії підготовки навчального посібника Л. А. Коваленка з історіографії історії України / С. А. Копилов // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докторантів і асп., 10-11 берез. 2010 р. : вип. 9, у 5 т. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2010. – Т. 1. – С. 43-45.
117. Історія створення описів Поділля кінця XVIII – початку XIX ст. Карла Екстера та їх значимість як історичного джерела / С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. – Вип. 3: До 20-річчя кафедри історії України. – С. 56-67.
118. О. П. Крижанівський – вчений-історик, педагог і особистість / С. А. Копилов // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. – Т. 20: На пошану професора І. В. Рибака. – С. 140-152.
119. Листи Михайла Грушевського до Володимира Ламанського / С. А. Копилов // Україна крізь віки : зб. наук. пр. на пошану акад. НАН України, проф. Валерія Смоля. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2010. – С. 1021-1026.
120. Письма Михайла Грушевського к Владимиру Ламанскому / С. А. Копилов // Гуманитарный вектор. – Чита : ЗабГГПУ, 2010. – №4 (24). – С. 10-13.
121. Слово про друга (нотатки до біографії Василя Малого) / С. А. Копилов // Василь Малий: людина, педагог, вчений / уклад. О. Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – С. 28-31.

2011

122. «Бесіда поляка з литвином», як пам'ятка литовської публіцистики другої половини XVI ст. / С. А. Коплов // Україна і Велике князівство Литовське в XIV-XVIII ст.: політичні, економічні, міжнародні та

- соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі : II міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 22-24 верес. 2011 р. : тези доп. – К. : Ін-т іст. України НАН України, 2011. – С. 50-52.
123. «Ведомость городам, местечкам, селениям и деревням Подольской губернии... 1830 г.» – важливе джерело з історії Поділля / А. Б. Задорожнюк, С. А. Копилов // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – Т. 21: На пошану професора О. М. Завальнюка. – С. 142-146.
124. В. П. Газін: еволюція наукових поглядів на Ваймарську Німеччину в контексті епохи / С. А. Копилов // Проблеми історії Центральної та Східної Європи : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2011. – Вип. 2. – С. 13-20.
125. Далматський гуманіст про польсько-турецьку війну 1620-1621 рр. / С. А. Копилов // Слов'янський світ і Україна : зб. наук. пр. на пошану ректора РДГУ Руслана Постоловського. – Рівне : Вид. О. Зень, 2011. – С. 357-367.
126. Інтелектуальні зв'язки та контакти А.О. Копилова / С. А. Копилов // Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи: Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка ; [уклад.: О.М. Завальнюк, В.С. Степанков ; відп. ред. В.С. Степанков]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2011. – С. 231-240.
127. Інтелектуальні зв'язки та контакти А.О. Копилова / С. А. Копилов // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. – Вип. 4: На пошану проф. А. О. Копилова. – С. 31-39.
128. Історіографічна ситуація в історичній науці України на зламі XIX-XX ст. у науковій літературі / С. А. Копилов // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – Т. 21: На пошану проф. О. М. Завальнюка. – С. 123-132.
129. Передмова / С. А. Копилов // Віталій Нечитайло: особистість, вчений, гуморист / уклад.: Т. В. Білецька, Г. Б. Вонсович, В. В. Кобильник, О. В. Рибщун. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – С. 3-5.
130. Передмова / С. А. Копилов // Талановитий педагог, відомий методист та провідний краєзнавець : матер. круглого столу до 90-річчя Б. М. Кушніра. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2011. – С. 3-4.
131. Копилов С. А. [Рецензія] // Проблеми дидактики історії : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Вип. 3. – С. 132-134. – Рец. на кн.: Рибак І. В. Країни СНД та Балтії у постсоюзний період : навч. посіб. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 168 с.

2012

132. Академік Е. О. Космінський і доцент П. Ф. Лаптін: штрихи наукової співпраці / С. А. Копилов // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2012. – Т. 22: На пошану професора П.Ф. Лаптіна. – С. 22-32.
133. Микола Борисович Петров: учений, педагог, особистість. Відомий український історик, талановитий педагог / С. А. Копилов, В. С. Степанков // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Іст. науки / [редкол.: В.С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Г. Філінюк та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2012. – Вип. 5: На пошану проф. М. Б. Петрова. – С. 7-18.
134. Серце, віддане Кам'янцю (кілька штрихів до портрета: світлій пам'яті Миколи Петрова) / С. А. Копилов // Петров М. Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XVII – XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Миське і замкове управління / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – С. 7-16.
135. Слов'янознавство (славістика) в Україні / С. А. Копилов // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2012. – Т. 9. – С. 643 – 651.

ІІІ. РЕЦЕНЗІЇ НА НАУКОВІ ПРАЦІ

1. Степанков В. С. Нова історія країн Азії та Африки : навч.-метод. посіб. для студ. іст. ф-ту заоч. форми навч. / В. С. Степанков, В. А. Дубінський; [рецензент С. А. Копилов]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, РВВ, 2006. – 86 с.
2. Степанков В. С. Нова історія країн Азії та Африки : навч.-метод. посіб. для студ. іст. ф-ту / В. С. Степанков, В. А. Дубінський, І. А. Опря ; [рецензент С. А. Копилов]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, РВВ, 2006. – 164 с.
3. Боровець І. І. Нова історія країн Європи і Америки (1870-1918 рр.) : метод. рек. до семінар. занять для студ. 3 курсу спец. 6.030300 – «Історія» / І. І. Боровець ; [рецензент С. А. Копилов]. – Кам'янець-Подільський, 2008 – 68 с.
4. Іван Огієнко: «Тобі, Україно, віддав я всі сили...» : бібліогр. покажч. / [уклад.: Є. Сохацька, О. Трончук, В. Пархоменко ; рецензент С. А. Копилов]. – Вип. 1. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, 2008. – 76 с.
5. Якубовський В. І. Археологія : навч.-метод. посіб. (за кредитно-модульною системою) / В. І. Якубовський ; [рецензент С. А. Копилов]. – Кам'янець-Подільський : Мошак М. І., 2008. – 96 с.

6. Газін В. П. Україна і світ : навч.-метод. посіб. для студ. іст. ф-ту / В. П. Газін ; [рецензент С. А. Копилов]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2009. – 50 с.
7. Друга світова війна і Україна: наукові розвідки та перспективи досліджень : зб. матер. круглого столу [рецензент С. А. Копилов]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2009. – 64 с.
8. Помаранчева революція: уроки та історичне значення : зб. матер. наук.-практ. конф. / [рецензент С. А. Копилов] – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2009. – 40 с.
9. Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви : монографія / упоряд.: Д. Ващук, М. Мошак ; [рецензент С. А. Копилов]. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2009. – 160 с.
10. Теленко О. М. Ольстерська проблема в політиці Великої Британії : монографія / О. М. Теленко ; [рецензент С. А. Копилов]. – Львів : НФВ «Українські технології», 2009. – 224 с.
11. Українська держава середини XVII ст.: проблеми становлення та розвитку : зб. матер. наук.-практ. конф. / [рецензент С. А. Копилов]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2009. – 63 с.
12. Гетьман Павло Полуботок: людина і політик (до 360-річчя від дня народження) : зб. матер. студ. наук.-практ. конф. / [рецензент С. А. Копилов]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2010. – 54 с.
13. Петро Дорошенко: особистість, гетьман, політик : зб. матер. наук.-практ. конф. / [рецензент С. А. Копилов]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2010. – 48 с.
14. Рибак І. В. Країни СНД та Балтії у постсоюзний період : навч. посіб. / І. В. Рибак ; [рецензент С. А. Копилов]. – Кам'янець-Подільський : Сисин О. В., 2010. – 168.
15. Україна і Європа: перспективи і проблеми інтеграції : зб. матер. наук. конф. / [рецензент С. А. Копилов] – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2010. – 48 с.
16. Хоптяр Ю. А. Селянський рух в Лівобережній Україні (березень 1917 – січень 1918 рр.) : монографія / Ю. А. Хоптяр ; [рецензент С. А. Копилов]. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2010. – 208 с.
17. Гетьман Пилип Орлик і перша українська Конституція : зб. матер. наук.-практ. конф. / [рецензент С. А. Копилов]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2011. – 56 с.
18. Незалежність України: проблеми, поступ, перспективи : зб. матер. круглого столу / [рецензент С. А. Копилов]. – Кам'янець-Подільський, 2011. – 58 с.
19. Соборність України: історичний досвід, проблеми і перспективи : матер. круглого столу / [рецензент С. А. Копилов]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2011. – 63 с.

20. Країни Центрально–Східної Європи в умовах постсоціалістичної демократичної трансформації: зб. матер. наук.–теорет. конф. / [рецензент С. А. Копилов]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2012. – 40 с.

ІV. ПРО ПРОФЕСОРА С. А. КОПИЛОВА

1. Баженов Л. В. Копилов Сергій Анатолійович // Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст. Історіографія. Біо-бібліографія. Матеріали / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. міськ. друк., 1993. – С. 240.
2. Указатель к советским диссертационным исследованием: южные и западные славяне. – New York: Norman Ross Publishink, 1994. – С. 125.
3. Баженов Л. В. Alma mater подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики XIX – початку ХХІ століть : [наук. вид.] / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – 416 с. – (Про Копилова С. А.: С. 204, 252, 296, 338, 354).
4. Газін В.П. Ювілей декана // Кліо. – 2003. – черв. (№10). – С. 3.
5. Марчук В. Слов'янознавчі дослідження в сучасній Україні: [рец.] / В. Марчук, В. Комар // Галичина. – 2005. – №11. – С.321-322.
6. Троян С.С. Слов'янство в українській історичній думці. – Рец.: Копилов С.А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок ХХ ст.). – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – 464 с.
7. Копилов С.А. Проблеми слов'янознавства в історичній думці в Україні (остання третина XVII – початок ХХ ст.). – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – 464 с. – Рец. Зашкільняк Л. // Слов'янські обрії: [міждисц. зб. наук. пр.]. – К.: Укр. комітет славістів, 2006. – Вип. 1. – С. 572-577.
8. Калитко С.Л. Поп Ю.І. Копилов С.А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок ХХ ст.) – Кам'янець–Подільський : Оіюм, 2005 [рец.] // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вінниця: Віниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2006. – С. 391-392. – (Серія: Історія; вип. 10).
9. Присуджено науковий ступінь доктора історичних наук Копилову Сергію Анатолійовичу (спецрада Д 26.235.01 Інститут історії України НАН України) // Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. – 2006. – № 11. – С. 10.
10. Копилов Сергій Анатолійович // Кращі науково-педагогічні працівники ВНЗ України : темат. зб. – К., 2007. – Вип.4. – С. 31.
11. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка у добу незалежної України / О. М. Завальнюк,

- О. Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. – 768 с. – (Про Копилова С. А.: С. 7, 115, 122, 127, 164, 165, 210, 234, 337, 343, 352, 354, 357, 360, 377, 380, 404, 427, 461, 464, 470, 472, 473, 477, 478, 488, 501, 516, 531, 544, 556, 562, 565, 567, 568, 573, 577, 580, 660, 661, 671, 683, 701).
12. Копилов Сергій Анатолійович // Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка [ювілейне видання] / [авт.-упоряд. Я. Білейчук ; редкол.: О. М. Завальнюк, В. А. Смолій, В. С. Степанков та ін.]. – К. : Вид-во Логос Україна, 2008. – С. 56, 59.
 13. Степанков В. С. Копилов Сергій Анатолійович / В. С. Степанков // Енциклопедія історії України : у 10 т. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – Т. 5: Кон–Кю. – К. : Наук. думка, 2008. – С. 129.
 14. Степанков В. С. Копилов Сергій Анатолійович / В. С. Степанков // Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка в особах / творчий задум та заг. ред. О. М. Завальнюка. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т. 3. – С. 291-302.
 15. Міркотан О. Фієста розпочалась. І триває [про відзначення С.А. Копилова міським головою А. Нестеруком за успіхи в науково-дослідницькій роботі та з нагоди Дня науки подякою та цінним подарунком] / О. Міркотан, Н. Яцемірска // Подолянин. – 2009. – 22 трав. – №979.
 16. Федьков О. Другий щабель кам'янецьких істориків / О. Федьков // Подолянин. – 2010. – 24 груд. – С. 1.
 17. Будзей О. Істориків роду нема переводу : [до 75-річного ювілею А. О. Копилова] // Подолянин. – 2011. – 8 лип. – С. 7.
 18. Рейтинг факультетів за результатами діяльності у 2010-2011 навчальному році // Студентський меридіан. – 2011. – 10 жовт. – С. 5-6.
 19. Трембіцький А.М. Часопис «Свобода» про життєвий шлях і творчі здобутки Михайла Драй-Хмари // Іван Огієнко і сучасна наука і освіта: наук. зб. Серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2011. – С. 301.
 20. Шпильова В. Символ незламності нашого духу / В. Шпильова // Голос України. – 2011. – 10 листоп.
 21. Калакура Я.С. Українська історіографія. – К.: Генеза, 2012. – С.486.
 22. Його ж. Зарубіжний світ як предмет дослідження новітньої української історіографії // Укр. іст. журн. – 2012. – № 5. – С. 129.
 23. Нарижна К. Копилов Сергій Анатолійович – новий виконуючий обов'язки ректора К-ПНУ ім. Івана Огієнка / К. Нарижна // Ділове місто. – 2012. – 13 верес. – С. 3.
 24. Позачергове засідання вченої ради університету: [про представлення виконувача обов'язків ректора університету – доктора історичних наук, професора С. А. Копилова згідно наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 09.08.2012 р.] // Студ. меридіан. – 2012. – 1 верес. (№ 1737-1739). – С. 1.
 25. Добровольський В. Г. Сергій Копилов – ректор університету / В. Добровольський // Подільські вісті. – 2013. – 5 лют. – С. 3.

26. Конференція трудового колективу [Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка]. Обрання претендента С. А. Копилова на посаду ректора університету // Студ. меридіан. – 2013. – 7 берез. (№ 1754-1755). – С. 2-3.
27. Призначення Копилова С. А. ректором / Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України № 33-к від 30.01.2013 року «Про призначення Копилова С. А.» // Там само. – С. 2-3.
28. Продовжив династію : [23 січня 2013 року ректором Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка обрано Сергія Анатолійовича Копилова] // Ключ. – 2013. – № 4(52). – С. 2.
29. Степанков В. С. 50 років від дня народження Сергія Анатолійовича Копилова / В. С. Степанков // Календар знаменних і пам'ятних дат Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка на 2013 рік / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, Наук. б-ка ; [упоряд.: Т. М. Опря, Л. П. Савченко ; відп. ред. В. С. Прокопчук]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. – Вип. 8. – С. 32-34.

В. РЕДАГУВАННЯ МОНОГРАФІЙ ТА НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ

1. Наукові праці історичного факультету [Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту] / редкол.: С.А. Копилов (відп. секр.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Іст. ф-т Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-ту, 1995. – Т. 1. – 264 с.
2. Наукові праці історичного факультету [Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту] / редкол.: С. А. Копилов (відп. секр.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Іст. ф-т Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-ту, 1996. – Т. 2. – 264 с.
3. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: іст. науки / редкол.: С. А. Копилов (відп. секр.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 1997. – Т. 1(3). – 320 с.
4. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: іст. науки / редкол.: С. А. Копилов (відп. секр.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 1998. – Т. 2(4). – 400 с.
5. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: іст. науки / редкол.: С. А. Копилов (відп. секр.) [та ін.]. – К. : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 1999. – Т. 3(5). – 403 с.
6. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту: іст. науки / редкол.: С. А. Копилов (відп. секр.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2000. – Т. 4(6). – 318 с.
7. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: іст. науки / редкол.: С. А. Копилов (відп. секр.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2001. – Т. 5(7). – 351 с.

8. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: іст. науки / редкол.: С. А. Копилов (відп. секр.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 6(8). – 575 с.
9. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: іст. науки / редкол.: С. А. Копилов (відп. секр.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 7(9): Українська історіографія на рубежі століть : матер. міжнар. наук. конф., 25-26 жовт. 2001 р. – 819 с.
10. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: іст. науки / редкол.: С. А. Копилов (відп. секр.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. – Т. 8(10). – 512 с.
11. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп.: у 2-х т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, ІВВ, 2002. – Т. 1. – 248 с.
12. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп.: у 2-х т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, ІВВ, 2002. – Т. 2. – 236 с.
13. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: іст. науки / редкол.: С.А. Копилов (заст. відп. ред.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2003. – Т. 11. – 387 с.
14. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп.: у 2-х т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, ІВВ, 2003. – Вип. 2, т. 1. – 316 с.
15. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп.: у 2-х т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, ІВВ, 2003. – Вип. 2, т. 2. – 314 с.
16. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: іст. науки / редкол.: С.А. Копилов (заст. відп. ред.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – Т. 12. – 511 с.
17. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп., у 3-х т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, ІВВ, 2004. – Вип. 3, т. 1. – 308 с.
18. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп., у 3-х т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, ІВВ, 2004. – Вип. 3, т. 2. – 302 с.

19. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп., у 3-х т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, ІВВ, 2004. – Вип. 3, т. 3. – 334 с.
20. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: іст. науки / редкол.: С.А. Копилов (заст. відп. ред.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – Т. 15: На пошану професора Л.В. Баженова. – 480 с.
21. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп., у 3-х т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.].– Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, ІВВ, 2005. – Вип. 4, т. 1. – 238 с.
22. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп., у 3-х т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.].– Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, ІВВ, 2005. – Вип. 4, т. 2 – 210 с.
23. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп., у 3-х т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.].– Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, ІВВ, 2005. – Вип. 4, т. 3. – 188 с.
24. Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи : зб. матер. міжнар. студ. археолог. конф. / редкол.: С.А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, РВВ, 2006. – 156 с.
25. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп., у 3-х т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, РВВ, 2006. – Вип. 5, т. 1. – 210 с.
26. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп., у 3-х т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, РВВ, 2006. – Вип. 5, т. 2. – 210 с.
27. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп., у 3-х т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, РВВ, 2006. – Вип. 5, т. 3. – 198 с.
28. Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / [редкол.: Завальнюк О. М. (співголова), Баженов Л. В. (відп. ред.), С.А. Копилов та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 1. – 512 с.
29. На допомогу першокурснику : довід. для студ. іст. ф-ту / [упоряд.: В. А. Дубінський, С. Г. Вонсович ; відп. ред. С. А. Копилов]. – Кам'янець-Подільський, 2007. – 70 с.
30. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп., у 3-х т. / редкол.:

- С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ держ. ун-т, РВВ, 2007. – Вип. 6, т. 1. – 200 с.
31. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп., у 3-х т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, РВВ, 2007. – Вип. 6, т. 2. – 190 с.
32. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп., у 3-х т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ держ. ун-т, РВВ, 2007. – Вип. 6, т. 3. – 208 с.
33. Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 9: Матеріали п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – 512 с.
34. Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи : зб. матер. другої міжнар. студ. археол. конф. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Сисин О.В., 2008. – 196 с.
35. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : іст. науки / редкол.: С.А. Копилов (заст. відп. ред.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2008. – Вип. 1. – 260 с.
36. На допомогу першокурснику : довід. для студ. іст. ф-ту / [упоряд.: В. А. Дубінський, С. Г. Вонсович ; відп. ред. С. А. Копилова]. – Кам'янець-Подільський, 2008. – 86 с.
37. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, Наук. б-ка; редкол.: О.М. Завальнюк (голова), В.С. Прокопчук (відп. ред.), С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, 2008. – 400 с. – (Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство; вип. 1).
38. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: іст. науки / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т.18: На пошану проф. В. С. Степанкова. – 480 с.
39. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп., у 5-х т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, 2008. – Вип. 7, т. 1. – 196 с.
40. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп., у 5-х т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, 2008. – Вип. 7, т. 2. – 182 с.
41. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп., у 5-х т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, 2008. – Вип. 7, т. 3. – 158 с.

42. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп., у 5-х т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, 2008. – Вип. 7, т. 4. – 182 с.
43. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп., у 5-х т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, 2008. – Вип. 7, т. 5. – 174 с.
44. Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т. 11: Матер. сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту». – 520 с.
45. Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917-1921 рр. : матер. всеукр. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 6-7 груд. 2007 р. / [редкол.: Смолій В. А. (співголова), Завальнюк О. М. (співголова), Копилов С.А. (член редкол.) та ін.] – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – 336 с.
46. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки / редкол.: С. А. Копилов (заст. відп. ред.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2009. – Вип. 2. – 288 с.
47. На допомогу першокурснику : довід. для студ. іст. ф-ту / упоряд.: В. А. Дубінський, С. Г. Вонсович; редкол.: С. А. Копилов (відп. ред.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 83 с.
48. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: іст. науки / редкол.: С.А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – Т. 19: На пошану проф. В. А. Смолія. – 568 с.
49. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп.; у 5-ти т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. – Вип. 8, т. 1. – 180 с.
50. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп.; у 5-ти т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. – Вип. 8, т. 2. – 148 с.
51. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп.; у 5-ти т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. – Вип. 8, т. 3. – 134 с.

52. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп.; у 5-ти т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. у-нт ім. І. Огієнка, 2009. – Вип. 8, т. 4. – 156 с.
53. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп.; у 5-ти т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. у-нт ім. І. Огієнка, 2009. – Вип. 8, т. 5. – 176 с.
54. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941-1944 : док. і матер. / [упоряд.: М. П. Вавринчук, О. М. Завальнюк, П. Я. Слободянюк; редкол. С. А. Копилов (член редкол.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – 576 с.
55. Проблеми дидактики історії : зб. наук. пр. / редкол.: С.А. Копилов (відп. ред.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2009. – Вип. 1. – 168 с.
56. Проскурівсько-Чернівецька операція – видатна подія Другої світової війни : зб. док. і матер. / упоряд.: М. П. Вавринчук, О. М. Завальнюк, П. Я. Слободянюк; редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Хмельницький : Держ. архів Хмельниц. обл, 2009. – 2009. – 358 с.
57. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки / редкол.: С. А. Копилов (відп. ред.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2010. – Вип. 3: До 20-річчя кафедри історії України. – 456 с.
58. Державна атестація з політології : програма комплексного екзамєну з політології для студ. спец. 6.040300 «Політологія» / редкол.: С. А. Копилов (відп. ред.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ІКЛ іст. ф-ту Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, 2010. – 92 с.
59. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, Наук. б-ка; редкол.: О. М. Завальнюк (голова), В. С. Прокопчук (відп. ред.), С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, 2010. – 648 с. – (Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство; вип. 2).
60. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. – Т. 20: На пошану проф. І. В. Рибака. – 544 с.
61. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп.; у 5-ти т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. – Вип. 9, т. 1. – 186 с.
62. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп.; у

- 5-ти т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. – Вип. 9, т. 2. – 174 с.
63. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп.; у 5-ти т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. – Вип. 9, т. 3. – 200 с.
64. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп.; у 5-ти т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. – Вип. 9, т. 4. – 178 с.
65. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп.; у 5-ти т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. – Вип. 9, т. 5. – 152 с.
66. Проблеми дидактики історії : зб. наук. пр. / редкол.: С. А. Копилов (відп. ред.). – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2010. – Вип. 2. – 159 с.
67. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки / редкол.: С. А. Копилов (заст. відп. ред.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2011. – Вип. 4. – 456 с.
68. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки / редкол.: С. А. Копилов (заст.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. – Т. 21: На пошану професора О. М. Завальнюка. – 568 с.
69. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докторантів і асп., у 5 т. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. – Вип. 10, т. 1. – 176 с.;
70. Проблеми дидактики історії : зб. наук. пр. / редкол.: С. А. Копилов (відп. ред.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2011. – Вип. 3. – 144 с.
71. Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: зб. наук. пр. / [редкол. : В. С. Степанков (голова), С. А. Копилов (заст.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. – Вип. 2. – 260 с.
72. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : іст. науки / редкол.: С. А. Копилов (заст. відп. ред.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. – 512 с.

73. Іван Огієнко і сучасна наука та освіти: наук. зб.: Серія історична та філологічна / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. – Вип. 9. – 392 с.
74. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки / редкол.: С. А. Копилов (заст. від. ред.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2012. – Т. 22: На пошану проф. П.Ф. Лаптіна. – 512 с.
75. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докторантів і асп. / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.] : у 5-ти томах. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. – Вип. 11, т. 1. – 200 с.
76. Наукові праці студентів та магістрантів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / редкол.: С. А. Копилов (відп. ред.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. – Вип. 9. – 95 с.
77. Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр.: Серія історична та філологічна / редкол.: С. А. Копилов (член редкол.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. – Т. 19: 130-річчю від дня народження Івана Огієнка присвячується. – 536 с.
78. Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: зб. наук. пр. / [редкол. : В. С. Степанков (голова), С. А. Копилов (заст.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. – Вип. 3. – 244 с.

VI. УЧАСТЬ У НАУКОВИХ КОНФЕРЕНЦІЯХ, «КРУГЛИХ СТОЛАХ», НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИХ СЕМІНАРАХ

1986

1. Четверта Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція. – Вінниця, 1986.

1987

2. П'ята Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція. – Вінниця, 1987.
3. ІХ республіканська славистична конференція «Великий Жовтень і розвиток духовної культури слов'янських народів». – Одеса, 1987.

1988

4. XI Всесоюзная научная конференция историков славистов. – Минск, 1988.

1989

5. Молодь та актуальні проблеми історичної науки: громадсько-політичні. – Київ, 1989.
6. Сьома Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція. – Вінниця, 1989.

1990

7. VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. – Кам'янець-Подільський, 1990.

1991

8. II Дриновские чтения. Вторая всесоюзная конференция по болгаристике «Болгаристика в системе общественных наук: опыт, уроки, перспективы». – Харьков, 1991.
9. Десята Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція. – Вінниця, 1991.
10. V Волинська історико-краєзнавча конференція «Минуле і сучасне Волині. Історичні постаті краю». – Луцьк, 1991.
11. XXXXII звітна наукова конференція кафедр Кам'янець-Подільського педагогічного інституту за 1989-1990 рр. – Кам'янець-Подільський, 1991.
12. V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України». – Кам'янець-Подільський, 1991.

1992

13. Міжнародна наукова конференція «Польща – Україна»: історична спадщина і суспільна свідомість. – Кам'янець-Подільський, 1992.
14. Республіканська конференція, присвячена 175-річчю від дня народження Миколи Костомарова «Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації». – Рівне, 1992.
15. Одинадцята Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція. – Вінниця, 1992.
16. Міжвузівська науково-практична конференція, присвячена 1000-літтю м. Глухів «Історико-культурна спадщина Глухівщини». – Глухів, 1992.
17. II регіональна «Велика Волинь» і VI обласна історико-краєзнавча конференція «Минуле і сучасне Волині». – Луцьк, 1992.
18. Республіканська науково-практична конференція «150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті». – Київ, 1992.

1993

19. Дванадцята Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція. – Вінниця, 1993.

20. Друга науково-практична конференція присвячена 500-річчю м. Хмельницького «Культура Поділля: історія і сучасність». – Хмельницький, 1993.
21. ХХХХІІІ звітна наукова конференція Кам'янець-Подільського педагогічного інституту за 1991-1992 рр. – Кам'янець-Подільський, 1993.
22. Шоста всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993.

1994

23. ІІІ Дриновские чтения «Проблемы источниковедения, историографии и культуры Болгарии, история болгаристики». – Харьков, 1994.
24. Міжнародна наукова краєзнавча конференція «Велика Волинь: минуле і сучасне». – Хмельницький ; Ізяслав ; Шепетівка, 1994.
25. Тринадцята Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція. – Вінниця, 1994.

1995

26. Чотирнадцята Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція. – Вінниця, 1995.
27. ІХ Подільська історико-краєзнавча конференція. – Кам'янець-Подільський, 1995.
28. Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі». – Хмельницький, 1995.

1996

29. Всеукраїнські науково-педагогічні читання, присвячені вивченню спадщини Івана Огієнка. – Київ, 1996.
30. П'ятнадцята Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція. – Вінниця, 1996.

1997

31. Шістнадцята Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція. – Вінниця, 1997.
32. Друга Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження». – Київ, 1997.
33. АСАДЕМІА на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка (до 90-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський, 1997.

1998

34. Круглий стіл «Творчі вершини вченого» (до 60-річчя від дня народження професора М. Г. Кукурудзяка). – Кам'янець-Подільський, 1998.

1999

35. Міжнародна наукова конференція «Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки». – Хмельницький, 1999.

2000

36. X Подільська історико-краєзнавча конференція, присвячена 55-й річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війни. – Кам'янець-Подільський, 2000.

2001

37. IV Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 125-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2001.
38. Міжнародна наукова конференція «Українська історіографія на рубежі століть». – Кам'янець-Подільський, 2001.

2002

39. V Конгрес Міжнародної асоціації українців. – Чернівці, 2002.
40. Звітна наукова конференція викладачів і аспірантів Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, присвячена 85-ій річниці Української національно-демократичної революції. – Кам'янець-Подільський, 2002.

2003

41. II Міжнародний науковий конгрес українських істориків. – Кам'янець-Подільський, 2003.
42. «Круглий стіл» на тему «Українсько-російський союз 1654 року: закономірність чи випадковість?» – Кам'янець-Подільський, 2003.
43. Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми трансформації соціогуманітарної освіти». – Кам'янець-Подільський, 2003.
44. Звітна наукова конференція викладачів і аспірантів Кам'янець-Подільського державного університету, присвячено 85-ій річниці від дня створення університету. – Кам'янець-Подільський, 2003.

2004

45. XI Подільська історико-краєзнавча конференція. – Кам'янець-Подільський, 2004.
46. Міжнародний науковий семінар «Вірність» – «зрада» у сприйнятті середньовічних і ранньомодерних соціумів». – Кам'янець-Подільський, 2004.
47. Звітна конференція викладачів і аспірантів Кам'янець-Подільського державного університету. – Кам'янець-Подільський, 2004.

2005

48. Міжнародна школа молодих істориків. – Кам'янець-Подільський, 2005.
49. Звітна конференція викладачів і аспірантів Кам'янець-Подільського державного університету. – Кам'янець-Подільський, 2005.

2006

50. Звітна наукова конференція викладачів і аспірантів Кам'янець-Подільського державного університету. – Кам'янець-Подільський, 2006.
51. Міжнародна наукова конференція «Україна, Польща, Росія у XVII-XVIII ст.: політико-державні моделі та владні еліти». – Кам'янець-Подільський, 2006.

2007

52. Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV – XVIII ст.: політичні, економічні, міжнародні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі». – Кам'янець-Подільський, 2007.
53. Звітна наукова конференція викладачів і аспірантів Кам'янець-Подільського державного університету. – Кам'янець-Подільський, 2007.

2008

54. XIV Міжнародний з'їзд славістів. – Охрид, Республіка Македонія, 2008.
55. Звітна наукова конференція викладачів і аспірантів Кам'янець-Подільського державного університету. – Кам'янець-Подільський, 2008.
56. Республіканська науково-практична конференція «Геноцид: Голодомор 1932-1933 рр. на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки». – Кам'янець-Подільський, 2008.

2009

57. Звітна наукова конференція викладачів і аспірантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2009.

2010

58. Звітна наукова конференція викладачів, докторантів і аспірантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2010.
59. XIII Подільська історико-краєзнавча конференція. – Кам'янець-Подільський, 2010.
60. Круглий стіл «Україна і Європа: перспективи і проблеми інтеграції». – Кам'янець-Подільський, 2010.

2011

61. II Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV – XVIII ст.: політичні, економічні, міжнародні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі». – Кам'янець-Подільський, 2011.

62. Звітна наукова конференція викладачів, докторантів і аспірантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2011.
63. Наукові читання «Історія та особа: особа в історії» (присвячені 75-річчю від дня народження професора А. О. Копилова). – Кам'янець-Подільський, 2011.
64. Круглий стіл «Русский мир»: нові реалії старого міфу. – Кам'янець-Подільський, 2011.

2012

65. Звітна наукова конференція викладачів, докторантів і аспірантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2012.
66. Наукові читання «Методологічні, історіографічні, історіософські проблеми сучасного українознавства» (до 75-річчя доктора історичних наук, професора Я.С. Калакури). – Київ, 2012.
67. Республіканська конференція «Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів національного архівного фонду України» (до 75-річчя утворення Хмельницької області та 90-річчя Державного архіву Хмельницької області). – Кам'янець-Подільський, 2012.

2013

68. Круглий стіл «Петро Фролович Лаптін – людина, вчений, педагог (до 100-річчя від дня народження)». – Кам'янець-Подільський, 2013.
69. Звітна наукова конференція викладачів, докторантів і аспірантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2013.

VII. УЧАСТЬ У ПІДГОТОВЦІ НАУКОВЦІВ–ІСТОРИКІВ

7.1. Опонування:

1. Олексієвць Тарас Іванович. Формування та розвиток міст Чехії (1197-1306 рр.): дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук за спец. 07.00.02 – всесвітня історія (2007).
2. Фролов Сергій Володимирович. Історична наука у вищих навчальних закладах м. Харкова у повоєнний період (1945-1955 рр.): дис. на здобуття наук ступ. канд. іст. наук за спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спец. іст. дисц. (2007).
3. Антонюк–Кисіль Павло Володимирович. Українська історична школа в польській романтичній історіографії XIX ст.: дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук за спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спец. іст. дисц. (2012).
4. Кудінов Юрій Миколайович. Україна раннього нового часу в історіографії США та Канади 1960-х – 2000-х рр.: проблемне поле дослід-

ників і наукові інтерпретації: дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук за спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спец. іст. дисц. (2012).

7.2. Відгуки на дисертації:

1. Павлюченко Олег Васильович. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 1993, на здобуття наук. ступ. д-ра іст. наук за спец. 07.00.02 – всесвітня історія.
2. Руда Оксана Василівна. Дослідження історії України в польській історіографії кінця XIX – початку XX століття. – Львів, 2005, на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук за спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.
3. Посохов Сергій Іванович. Університети Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії. – Дніпропетровськ, 2006, на здобуття наук. ступ. д-ра іст. наук за спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.
4. Кіян Олександр Іванович. Володимир Антонович як історик й основоположник Київської історичної школи в українській історіографії другої половини XIX – початку XX ст. – К., 2008, на здобуття наук. ступ. д-ра іст. наук за спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.
5. Прокопчук Віктор Степанович. Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років XX – початку XXI ст.: етапи, форми, напрями діяльності. – Чернівці, 2009, на здобуття наук. ступ. д-ра іст. наук за спец. 07.00.01 – історія України.
6. Шпик Ігор Євгенович. Болгарсько-українські релігійно-культурні зв'язки (остання чверть XIV – перша половина XVI ст. – Львів, 2009, на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук за спец. 07.00.02 – всесвітня історія.
7. Михайлюк Олександр Володимирович. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиріччя XX ст. (1900-1922 рр.): соціокультурні трансформації. – Дніпропетровськ, 2009, на здобуття наук. ступ. д-ра іст. наук за спец. 07.00.01 – історія України.
8. Свеженцева Оксана Іванівна. Утвердження тоталітарного режиму в Чехословаччині наприкінці 40-х – на початку 50-х років XX століття. – Ужгород, 2010, на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук за спец. 07.00.02 – всесвітня історія.
9. Блацук Світлана Миколаївна. «Правда руська» у радянській історіографії (1920-ті – перша половина 1960-х рр.). – К., 2010, на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук за спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

10. Бездрабко Валентина Василівна. Становлення і розвиток документознавства в Україні (друга половина XX – початок XXI ст.). – К., 2010, на здобуття наук. ступ. д-ра іст. наук за спец. 27.00.02 – документознавство, архівознавство.
11. Посохов Іван Сергійович. Студентська субкультура: становлення та еволюція (на матеріалах російських університетів XIX – поч. XX ст.). – Харків, 2010, на здобуття наук. ступ. д-ра іст. наук за спец. 07.00.02 – всесвітня історія.
12. Тищенко Ігор Юрійович. Застосування сухопутних військ у воєнних конфліктах за досвідом бойових дій в Афганістані і Чечні (1979-2000 рр.). – К., 2011, на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук за спец. 20.02.22 – військова історія
13. Хромова Ірина Костянтинівна. Монетна справа на території Середнього і Нижнього Подніпров'я та Південного Побужжя (друга половина XIV – друга чверть XV ст.). – К., 2011, на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук за спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.
14. Олексин Ярослав Васильович. Державно-церковні відносини в західному регіоні України 90-х років XX – початку XXI ст. – Івано-Франківськ, 2011, на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук за спец. 07.00.01 – історія України.
15. Неліпа Дмитро Васильович. Системний аналіз як метод дослідження політики. К., 2013, на здобуття наук. ступ. д-ра політ наук. за спец. 23.00.01 – теорія та історія політ. науки.
16. Батрименко Олег Володимирович. Бюрократія в системі сучасної демократії. – К., 2013, на здобуття наук. ступ. д-ра політ наук. за спец. 23.00.02 – політ. інститути та процеси.

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 932

М.О. Тарасенко

ФОРМУВАННЯ ІЛЮСТРАТИВНОЇ ТРАДИЦІЇ 17-Ї ГЛАВИ КНИГИ МЕРТВИХ: ВІНЬЄТКИ ПАПІРУСУ НАХТА (pLONDON BM 10471)

У статті здійснений аналіз раннього фрізу віньєток 17-ї глави Книги мертвих за папірусом Нахта (pLondon BM 10 471) пізньої XVIII династії.

Ключові слова: *Книга мертвих, 17-а глава, віньєтки, папірус, Нахт.*

Предметом статті є ілюстрації 17-ї глави давньоєгипетської Книги мертвих у папірусі Нахта pLondon BM 10471+10473. У числі трьох інших сувоїв Книги мертвих «фіванської» редакції¹ цей манускрипт був придбаний для Британського музею Е.У. Баджем у ході його третьої «закупівельної місії» 1888-1889 рр. у Луксорі, що у Верхньому Єгипті².

Власник лондонського сувою Нахт носив титули³ «істинний царський писець» і «начальник війська Владики Обох земель»⁴. У документі збереглися ім'я й титули його дружини. Її звали Туіу й вона була «співачкою Амона» й «володаркою будинку». На пошкодженому аркуші 1 сувою BM 10473 також розміщене зображення чотирьох доньок Нахта, але вціліло ім'я тільки старшої з них – Такаікаї⁵.

За палеографічними і стилістичними ознаками папірус Нахта надійно датується кінцем XVIII династії⁶. Ім'я Нахт відоме в Старому та Середньому царствах, але характерне саме для XVIII династії Нового царства⁷. Точна локалізація гробниці власника досліджуваного сувою в кордонах фіванського некрополя невідома й, імовірно, вона була пограбована ще в давнину, а після відкриття наприкінці XIX ст. її місцезнаходження було забуто. Відомо шість гробниць, господарі яких носили ім'я Нахт: TT 52, 161, 282, 397, А. 20 і С. 8⁸, але за титулами жоден з них не може бути співвіднесений із власником лондонського сувою. Разом з тим А. Шультман⁹, а потім і Дж. Блек¹⁰, припустили, що, в силу подібності титулатури, наш Нахт може бути зіставлений з Нахтміном¹¹, воєначальником за Тутанхамона. У гробниці останнього було знайдено 5 дерев'яних *ушебті*, що були заупокійним дарунком царю, підписаних іменами Нахтміна і Ейе¹². Можливо, Нахтмін був сином Ейе, який наслідував Тутанхамону, і навіть спадкоємцем престолу¹³, втім він помирає, вочевидь, десь на початку правління Хоремхеба¹⁴. При всій імовірності цього зіставлення неясною залишається причина зникнення теоморфної складової імені – *Mnw* у сувої.

Манускрипт Нахта унікальний тим, що складений з двох різних матеріалів: одна частина сувою – з папірусу (BM 10471), а друга – зі шкіри (BM 10473)¹⁵. Відзначимо, що як матеріал для написання текстів Книги мертвих шкіра спорадично використовувалася саме за XVIII династії¹⁶. Обидві частини збереглися не повністю, але спочатку манускрипт, безсумнівно, був одним цільним сувоєм, оскільки традиція супроводу померлих двома і більше папірусами фіксується тільки за XXI династії. BM 10473 – початок свитку Нахта, а BM 10471 – продовження¹⁷. Поліхромні малюнки, а також текст (курсивна ієрогліфіка) у папірусі Нахта зорієнтовані з права наліво, тобто без використання характерного для Книги мертвих «ретроградного» напрямку написання. Манускрипт є т.зв. «blank-form raruagus»¹⁸. Вважається, що це були спеціально виготовлені для продажу сувої, імена й титули власників яких уписувалися в спеціально залишених місцях уже після покупки папірусу. Такі сувої варто відрізнити від тих, що виготовлялися «на замовлення», де імена й титули вносилися безпосередньо в момент їхнього оформлення. Почерк «вставок» у папірусах Нахта відрізняється швидкістю й більшою «курсивністю», причому в обох частинах сувою він однаковий, що також свідчить про первинну цілісність манускрипту¹⁹. Ми можемо припустити, що однієї із причин для вибору Нахтом даного сувою була значна кількість зображень дерев у ньому, зокрема, сикомор. Імовірно, певну роль могло зіграти пов'язане з темою захисту співзвуччя імені Нахта з *nht* «сикомора». Але не виключено й те, що папірус міг бути виготовлений для Нахта «на замовлення», на користь чого свідчить сцена, що зображує родину Нахта на аркуші 1 сувою BM 10473, а його ім'я та титули були вписані вже після його смерті, тим самим «включивши механізм» магичної дії сувою, на зразок того, що відбувалося при обряді відкривання вуст і очей для заупокійних стагуй, що «вселяє» у них душу покійного²⁰.

I. London BM 10473²¹. Довжина – 1,499 м, висота – 35,6 см. Опублікований частково²². Шкіряний сувій сильно ушкоджений, помітні сліди вогню²³. Збереглося всього 3 аркуші.

II. London BM 10471²⁴. Довжина – 14,354 м, висота – 35,6 см. Документ опублікований частково²⁵. Сувій розділений на 22 аркуша, причому останній аркуш чистий, без тексту та малюнків («blank»).

У центрі нашої уваги – ілюстрації 17-ї глави Книги мертвих. Загальновідомо, що сюжетний ряд її віньєток з'являється тільки на початку XIX династії²⁶. Особливістю цих малюнків було те, що вони не були розмежовані між собою вертикальними лініями, тобто «читалися» як самостійний образотворчий текст, що йде паралельно з текстом письмовим. М.А. Чегодаєв визначає такий тип ілюстрування як «фризи» і до нього можуть бути віднесені також малюнки 1-ї глави, що зображують похоронну процесію²⁷. Для XVIII династії (до Амарни), нам відомо тільки п'ять екземплярів сувоїв з 17-ю главою, що оздоблена віньєтками, але, що характерно для даного періоду, ці малюнки ще не мали єдиної іконографічної схеми²⁸.

Дотепер папірус Нахта не виданий повністю. Зокрема, немає публікації віньєток 17-ї глави (арк. 2-7). Втім важливість цих малюнків є безсумнівною, оскільки саме тут уперше вимальований багатофігурний фриз віньєток 17-ї глави. Особливе значення вони мають для уточнення класифікації сцен глави. На сьогоднішній день ясності в цьому питанні немає. Перша класифікація була запропонована Е. Баджем: він нарахував 22 сцени (за рLondon BM 10470)²⁹. Г. Грапов, установив зв'язок 14 віньєток з окремими змістовними частинами глави³⁰. Т.Г. Аллен нараховує в ілюстративному ряді 17-ї глави 19 сцен³¹, Е. Хорнунг – 22³², Х. Мильде – 24³³. М. Мошер виділяє 21 сцену й розписує їхню варіативність³⁴. При цьому жодна із цих класифікацій не враховує папірус Нахта – однак це найбільш ранній сувій з віньєтками 17-ї глави. Отже, ми ставимо нашою метою включити ілюстративний фриз папірису Нахта в існуючі системи іконографічної класифікації 17-ї глави.

Віньєтки глави 17 у папірусі Нахта вимальовані на аркушах 2-7 рBM 10471. Їхня стилістика й угруповання мають ряд особливостей, не характерних для копій XIX династії.

1. Вступна сцена (покійний в «альтанці» перед столиком для гри в *snt*) відділена розмежувальними лініями. Аналогіями цьому є фрагмент рNew York Brooklyn 35.1448 (XIX дин.)³⁵ і неопублікований рCairo S.R. VII. 11496 (XXI дин.).

2. Віньєтки глави згруповані в два «блоки» фризів, розділених стовпцями тексту. 1-й такий «блок» (арк. 2-3) закінчується зображенням покійного і його души-*ба*, розгорнутих уліво, по напрямку читання тексту. 2-й «блок» фриза (Арк. 4-7) починається з *Rw.tj-scene*, і закінчується зображенням (розгорнутих уліво) покійного й души-*ба* перед входом у гробницю. Подібним чином на «блоки» розділені віньєтки 17-ї глави в рGeneva-Cologne C (XXI дин.)³⁶.

3. Текст 17-ї глави в папірусі Нахта закінчується ще на 4 аркуші, в той час як безперервний фриз малюнків 2-го «блоку» її віньєток (із включенням сцен ще декількох глав), продовжується до 7 аркуша, «ілюструючи» тексти глав 18, 72, 136А, 136В, 44, 91 (титул) і 9.

Тепер звернемося безпосередньо до сцен. Їхній аналіз проводиться за наступною схемою: 1) опис; 2) співвідношення з текстом³⁷; 3) місце в класифікаціях Баджа (Б), Аллена (А), Хорнунга (Х), Мильде (Міл) і Мошера (Мош).

рBM 10471, аркуш 2

Сцена 1.

1) Нахт в «альтанці» перед столиком для гри в *snt*.

2) Bberschrift (Urk., V, 4) / Allen – аЗ: «(2) [...] гра (в) *snt*, сидіння в альтанці» (за пап. Нахта)³⁸.

3) Б – 2; А – 2; Х – 2; Міл – 2; Мош – А Title 5.

Зображення гри в *snt* на титульній віньєтці глави 17 (та її згадування в заголовній рубриці), є унікальним для корпусу Книги мертвих. Цю сцену справедливо вважають своєрідним маркером початку подорожі

покійного по загробному світу, що поетапно розкривається в наступних малюнках і тексті 17-ї глави.

Сцена 2.

Нахт у позі поклоніння перед 4 сидячими богами, перші двоє – Ра-Хорахті та Тот. Якщо ідентифікувати пару останніх богів як Ху та Сіа, то можна припустити, що це зображення співвідноситься з Abs. 15 (Urk., V, 30-31) і віньеткою в рLondon BM 9901 (А – 9; Х – 9; Міл – 9; Мош – А10а+А10б).

Не має аналогій в інших сувоях.

Сцена 3.

Нахт у позі поклоніння перед чотирма сидячими божествами (осірічно-го кола): Осірісом, Ісідою, Нефтідою (?) і Хором. Перше зображення фриза з фігурами сидячих богів для 17-ї глави зустрічається ще в рParis Louvre N. 3074 (XVIII дин.). За XIX династії подібна іконографічна побудова характерна для 18-ї глави³⁹. Наприкінці XXI династії сцена поклоніння покійного четвіркам богів знову з'являється в серії 6 «тиражованих» сувойів з обраними віньетками 17-ї глави (рCologne-Geneva CI, рCologne-Geneva CII, рTurin 1818, рHermitage № 18587, рLondon BM 9948), у якій ми вбачаємо останній етап у розвитку ілюстрованої ієрогліфічної («фіванської») редакції Книги мертвих⁴⁰.

Не має аналогій в інших сувоях.

Аркуш 3

Сцена 4.

8 божеств, у їхньому числі Осіріс, Тот, Нефтіда (?), Хор, Ісіда.

Не має аналогій в інших сувоях.

Сцена 5.

Нахт і його душа-ба показані в розвороті ліворуч, по напрямку читання тексту.

Не має аналогій в інших сувоях.

Аркуш 4

Сцена 6.

1) «Леви горизонт» (*Rw.tj-scene*).

2) Ідентифікація спірна⁴¹:

I. Abs. 4 (Urk., V, 10) / Allen – a2: «(15) [...] Це Ра (коли) сходить він на східному горизонті неба» (за пап. Нахта)⁴².

II. Abs. 5 (Urk., V, 12) / Allen – S3: «(12) [...] Я вчора (і) (13) мені відомо завтра. Хто ж це? Учора це Осіріс, (а) завтра – (14) це Ра» (за пап. Нахта)⁴³.

3) Б – 4; А – 3; Х – 3; Міл – 4; Мош – А2d.

Сцена 7.

1) Мумія Осіріса (або Нахта); у головах і ногах – соколи (Ісіда й Нефтіда). Над мумією – птах-*bnw*.

2) Abs. 8 + Abs. 9 (Urk., V, 17, 19) / Allen – a4-5: «(19) [...] Я – це великий Бену, що в (20) Геліополі, що відає всім суцям. [...] Це Осіріс.

Що стосується «усього суцього» – це його (Осіріса) рани. [Інші кажуть – це його мертве тіло]» (за пап. Нахта)⁴⁴: «[...] (23) Що стосується двох пер на його (Міна / Хора-месника-за-свого-батька) голові – прийшли це Ісіда та (24) Нефтіда (і) помістили себе на голову його коли були вони птахами-*drty*» (за пап. Нахта)⁴⁵.

3) Б – 5+6; А – 5+6; Х – 5+6; Міл – 5+6; Мош – А5+А6d.

У сувоях ХІХ династії це завжди дві окремі сцени. У папірусі Нахта зображення досить точно відтворює текст, підкреслюючи тотожність Бену й Осіріса. У рDublin 1661 в аналогічній сцені над мумією вимальована орнігоморфна душа-*ба*⁴⁶, відтворюючи віньєтку 89-ї глави⁴⁷.

Сцена 8.

1) Праворуч – бог Хех і Око Хора в овалі, ліворуч – бог Уадж-ур і два священних озера Гераклеополя⁴⁸.

2) Abs. 12 (Urk., V, 23-24) / Allen – a8: «[Це моє очищення в день мого народження. [Очищаюся я] у двох величних (і) великих водоймах, які в (21) Гераклеополі, у День приношення людьми-*rehit* цьому Великому богові, що там. Хто ж це?] (22) Хех – ім'я одного, Уадж-Ур («Велика зелень») – ім'я іншого» (за пап. Нахта)⁴⁹.

3) Б – 7+8; А – 8; Х – 7; Міл – 7; Мош – А8a+А8b.

Аркуш 5

Сцена 9.

1) Богиня з головою левиці перед Оком-*уджат*.

2) Abs. 17 (Urk., V, 35) / Allen – a11: «(44) [...] Я забрав (45) волосся зі священного Ока в період (його) люті. Що ж це? Це праве Око Ра, яке розлютилося (або «роз'ярилось») на нього після того, як (46) він відіслав його» (за пап. Нахта)⁵⁰.

3) Б – 10; А – 10; Х – 10; Міл – 10; Мош – А11.

Подібного зображення богині-левиці перед Оком Ра немає більше в жодному сувої. Даний мотив добре співвідноситься з уявленням про те, що сонячне Око, яке посилає Ра проти ворогів і заколотників у момент люті, приймає саме форму богині-левиці (наприклад, Сохмет)⁵¹. Найбільше докладно цей сюжет викладений у «Міфі про знищення людства» у Книзі корови. Симптоматично, що актуалізація цього міфу приходиться саме на кінець ХVІІІ династії, коли текст Книги корови був уперше написаний на 1-му саркофазі Тутанхамона (Cairo J.E. 60664). Це також і час створення папірусу Нахта.

Сцена 10.

1) Ящик для каноп, який охороняється шакалом й чотирма синами Хора.

2) Abs. 20 (Urk., V, 44-47) / Allen – a12: «(37) [...] Тому, я перший серед [богів], які у світі Хора, що вимовляє (заклинання) від імені люблячого свого Владика». Хто ж це? (Це) Амсет, Хапі, Дуамутеф (і) Кебехс-нуф» (за пап. Нахта)⁵².

3) Б – 12; А – 11; Х – 12; Міл – 12; Мош – А12b.

Сцена 11.

1) Кіт, що відрізає голову змієві⁵³.

2) Abs. 22 (Urk., V, 52-54) / Allen – a15: «(64) [...] «Я – цей Кіт великий, поруч із яким було розділене дерево-*išd* (на частини його) у Г[еліополі] у цю ніч битви (та) (65) відбиття заколотників» (за пап. Нахта)⁵⁴.

3) Б – 17; А – 15; Х – 15; Міл – 15; Мош – А15.

У сувоях ХІХ династії ця сцена зазвичай доповнюється зображенням священного дерева-*išd*.

Сцена 12.

1) Сокіл на даху гробниці.

2) Abs. 25 (Urk., V, 64) / Allen – b2: «(74) [...] Я лечу як сокіл» (за пап. Небсені рLondon BM 9900)⁵⁵.

3) Б –; А – 17; Х – 18; Міл – 18; Мош – В2а.

Сцена 13.

1) Два мумієморфних бога, над якими вимальовані знаки Ока-*уджат*.

2) Abs. 25 (Urk., V, 64) / Allen – b2: «(75) [...] 'Ти-хто-над-жаровнями-їх' – це образ (*twt*) Ока (*ir.t*) Ра й образ Ока Хора» (за пап. Небсені)⁵⁶.

3) Б –; А – 17; Х – 18; Міл – 19; Мош – В2с.

Аркуш 6**Сцена 14.**

1) Божество-кінокефал з ножем і дві вівтарі зі світильниками.

2) Abs. 26 (Urk., V, 67) / Allen – b3: «(76) [...] Позбав Осіріса N. від цього бога з обличчям (77) пса й людськими бровами [...] (80) «Гострий (ніж)» – ім'я його» (за пап. Небсені)⁵⁷.

3) Б –; А – 17; Х – 19; Міл – 20; Мош – В4.

Сцена 15.

1) Нахт поклоняється ранковому сонячному човну. У човні показаний Хепрі, за його спиною символ (Т 18), ідеограма для слова *šms* – «супроводжувати», «слідувати за» тощо⁵⁸. На носі судна вимальоване сонячне дитя, а ліворуч човен вітають два павіана (*bnt.wy*).

2) Abs. 32 (Urk., V, 80-81) / Allen – b5: «(94) [...] Це Хепрі у своєму човні. Це сам Ра. (95) Що стосується цих «суддів» – це два павіани, Ісіда й Нефтіда» (за пап. Небсені)⁵⁹.

3) Б – 18+19; А – 18; Х – 20; Міл – 21; Мош – В5а.

Переплетіння солярних і осірічних елементів тут дуже помітне. Відзначимо, також, що павіани, Ісіда та Нефтіда є незмінними персонажами т.зв. «сцен сонячного руху» (*Sonnelaufszene*) на віньєтках глав 15/16 Книги мертвих. У папірусі Нахта сполучення солярних і осірічних мотивів представлено також на т.зв. сцені «Funerary garden» на аркуші 21 – руки небесної богині із сонячним диском, що з'являються з «рожевої гори», зображені прямо над престолом Осіріса.

Сцена 16.

1) Човен призахідного сонця. Сонячне божество (очевидно, Атум) показано в диску.

2) Ідентифікація спірна. Найбільше ймовірно⁶⁰: Abs. 4 (Urk., V, 12) / Allen – a2: «(8) [...] Це Атум у диску його» (за пап. Нахта)⁶¹.

3) B – 20; A – 19; X – 21; Міл – 22; Мош – B5b.

Аркуш 7

Сцена 17.

1) Нахт поклоняється леву й кобрі-*уаджит*, що обвилася навкруги лотоса. Вочевидь, композиція поєднує дві незалежні сцени⁶².

2) Ідентифікація образу лева спірна. Можливі два варіанти⁶³:

I. Abs. 33 (Urk., V, 86) / Allen – c: «(98) [...] Як прекрасно засноване тобою житло, Р[уті]» (за пап. Небсені)⁶⁴.

II. Abs. 33 (Urk., V, 86) / Allen – c: (99) «(99) [...] Назад! Лев з білими вустами (100) (і) сплющеною головою» (за пап. Небсені)⁶⁵.

Образ кобри: Abs. 33 (Urk., V, 88) / Allen – c: «(82) [...] Ти – Уаджит, Володарка полум'я» (за пап. Нахта)⁶⁶.

3) B – 21+22; A – 19; X – 21; Міл – 23+24; Мош – C1a+C1e.

Інші п'ять сцен, що продовжують образотворчий фриз, за XIX династії не зустрічаються серед ілюстрацій 17-ї глави. Частина з них, напевно являє собою варіації віньєток глав 72 і 91/92⁶⁷. Це може пояснюватись неузгодженістю між художником і писцем, що вносив текст після того, як були зроблені малюнки. Відзначимо, що в папірусі Нахта пропущено 10 змістовних ланок тексту 17-ї глави⁶⁸, тобто близько третини її тексту⁶⁹, чим також можна пояснити «накладання» її ілюстрацій на інші глави.

Сцена 18.

Душа-*ба* Нахта перед диском. Віньєтка із зображенням душі-*ба* характерна для 85-ї глави⁷⁰.

Сцена 19.

Лунарні зображення⁷¹, які, можливо, ілюструють туманні міфи в Abs. 17 і 33.

I. Abs. 17. (Urk., V, 35) / Allen – a11: «(33) Це праве Око Ра, що розлютилося на нього після того, як він відіслав його. Але Тот забрав волосся з нього, щоб повернути його йому (Ра) у житті, неушкодженості (і) здоров'ї, без (34) усяких ушкоджень (або «хвороб», «недоліків»). Інші кажуть: Це було (коли) зробилося воно хворим оплакуючи пару свою. (И) тоді Тот здійнявся над ним (і) плюнув на нього» (за пап. Небсені)⁷².

II. Abs. 33 (Urk., V, 87) / Allen – c: «(101) (Я) – Ісіда. (Коли) ти шукав мене, я опустила волосся на своє обличчя (в) безладді» (за пап. Небсені)⁷³.

Сцена 20.

Нахт перед трьома сидячими божествами. У першого з них над головою показана зірка, а останнє божество зображене з коров'ячою головою. Можливо, це варіант віньєтки 72-ї глави (за рBerlin P. 3002 і рParis Louvre N. 3092)⁷⁴.

Сцена 21.

Фігура Нахта, який стоїть із ціпком. Також, можливо, варіант віньєтки 72-ї глави⁷⁵.

Сцена 22.

Солярна композиція, що зображує символ неба (N1) і сонячний диск із вихідними з нього трьома променями, що є ідеограмою до слова «со-нячне саяво / світло» (N8)⁷⁶.

Сцена 23.

Нахт і душа-ба перед фасадом гробниці, поруч із яко. росте священне дерево. Зображення поклоніння священному дереву зустрічаються на віньєтках 64-ї глави⁷⁷, а мотив померлого і його душі перед фасадом гробниці – на віньєтках 92-ї глави⁷⁸.

Таким чином, особливості оформлення папірусу Нахта вказують на те, що в ньому зафіксовано творчий момент формування ілюстративного фриза 17-ї глави Книги мертвих. Набір сцен у даному документі унікальний, деякі з них не знаходять аналогій у папірусах ХІХ династії (сц. 2-5, 18-23). Причини появи фриза віньєток 17-ї глави дотепер не встановлені. На нашу думку, їхнє створення було безпосередньо пов'язане із суспільною реакцією, що настала після смерті Ехнатона, релігійна реформа якого зіграла неочікувано позитивну роль у формуванні ілюстративного фризу цього тексту. Постамарнська «реставрація» «старих» культів і увялення про «особисте благочестя», що набирало сили, дозволили фіванським художникам кінця ХVІІІ – початку ХІХ династій розробити багатофігурний ілюстративний ряд до 17-ї глави – одного з найбільш ключових текстів Книги мертвих.

Малюнки 17-ї глави, що ілюстрували різні етапи посмертної подорожі (сц. 1, 5, 15, 21, 23), стали, на наш погляд, своєрідним аналогом царських «Книг про-те-що-у-Потойбіччі», але призначеним для приватних осіб. Вони позбавлені помітної розбивки на часові фази солярного інфернального циклу, що є характерними для царських творів, але їхні елементи, безумовно, були використані (сц. 15, 16, 18, 22). На користь такого зіставлення може вказувати і застосування тексту 17-ї глави для потреб оформлення поховального інвентарю членів царської родини. Отже, у главі 17 Книги мертвих та її ілюстраціях у період Нового царства ми бачимо рідкісний випадок синхронного використання сакрального тексту як представниками царського роду, так і приватними особами. Надалі, позначений процес інтеграції елементів царської заупокійної літератури у приватну знайшов своє продовження у створенні т.зв. «міфологічних папірусів» і «папірусів Амдуат» за ХХІ династії.

Примітки

1. pLondon BM 10470, BM 10472, BM 10477 (Quirke St. Owners of Funerary Papyri in the British Museum / ВМОР. – № 92. – 1993. – Р. 6).
2. Ibid. – Р. 6; Budge E.A.W. By Nile and Tigris. A Narrative of Journey in Egypt and Mesopotamia on behalf of the British Museum between the years 1886 and 1913. – Vol. I. – L., 1920. – Р. 136ff.
3. Glanville S.R. Note on the nature and origin of the «papyri» of Nakht, BM 10471 and 10473 // JEA. – 1927. – Vol. 13. – Р. 51; Munro I. Untersuchungen zu den Totenbuch-Papyri der 18. Dynastie. Kriterien ihren Datierung. – L. – N.Y., 1988. – S. 300.

4. Al-Ayedi A.R. Index of Egyptian Administrative, Religious and Military titles of the New Kingdom. – Ismailia, 2006. – P. 547-549 (1823), 68-69 (226).
5. Glanville S.R. Op. cit. – Pl. XX.
6. Ibid. – P. 52-53; Shorter A.W. Catalogue of Egyptian Religious Papyri in British Museum. Copies of the Book PR(T)-M-HRW from the XVIIIth to the XXIIInd Dynasty. – Vol. I. – L., 1938. – P. 12-14; Quirke St. Op. cit. – P. 46 (№ 119), 77.
7. PN, I, 209.
8. PM ²I, 1, 99-104, 274-275, 364-365, 443, 453, 459-460.
9. Schulman A.R. Excursus on the «Military Officer» Nakhtmin // JARCE. – 1964. – Vol. 3. – P. 125.
10. Black J.R. The Instruction of Amenemope: a Critical Edition and Commentary, Prolegomenon and Prologue: Diss. – Madison, 2002. – P. 547-559.
За даними статуї Cairo CG 779 A (Ibid, – P. 555; Urk., IV, 1908-1910).
12. Black J.R. Op. cit. – P. 554-555; Reeves N. The Complete Tutankhamun. The king, the tomb, the Royal Treasure. – Cairo, 2005. – P. 31; Darnell J.C., Manassa C. Tutankhamun's Armies. Battle and conquest during Ancient Egypt's late Eighteenth Dynasty. – Hoboken, 2007. – P. 54.
13. Dodson A., Hilton D. The Complete Royal Families of Ancient Egypt. – Cairo, 2005. – P. 144-145, 156 (Naktmin B).
14. Schulman A.R. Op. cit. – P. 125-126; Black J.R. Op. cit. – P. 555-556.
15. Glanville S.R. Op. cit. – P. 54.
16. Berlin P. 3131, Хагнеферет Cairo б/н, London BM 10021, London BM 10281 (Shorter A.W. A Leather manuscript of the Book of the Dead in the British Museum // JEA. – 1934. – Vol. 20. – P. 33-40, Pl. IV-VIII; Leach B. Tanning tests for two documents written on animal skin // JEA. – 1995. – Vol.81. – P. 241-243).
17. Glanville S.R. Op. cit. – P. 50-56.
18. Černý J. Paper and Books in Ancient Egypt. – Chicago, 1985. – P. 27.
19. Glanville S.R. Op. cit. – P. 54-55.
20. Матъе М.Э. Избранные труды по мифологии и идеологии Древнего Египта. – М., 1996. – С. 135-146.
21. Shorter A.W. Catalogue. – P. 14.
22. Glanville S.R. Op. cit. – Pl. XIX, XX, XXI.
23. Дж. Блек убачає в цьому свідченні руйнації поховання Нахтміна, санкціонованого його «конкурентом» у боротьбі за престол – Хоремхебом, що переслідував пам'ять про Ёйе, імовірного батька Нахтміна (Black J.R. Op. cit. – P. 558-559).
24. Shorter A.W. Catalogue. – P. 12-14.
25. Ibid. – Pl. VII; James T.G.H. Egyptian Painting and Drawing in the British Museum. – L., 1985. – P. 52, Fig. 57, 58; Taylor J.H. Death and the Afterlife in Ancient Egypt. – L., 2001. – P. 22, Fig. 10; P. 197, Fig. 138; Faulkner R.O. The Ancient Egyptian Book of the Dead / Ed. by C. Andrews. – Austin, 2001. – passim; Taylor J. Journey through the Afterlife. Ancient Egyptian Book of the Dead. – L., 2010. – passim.
26. Sethe K. Die Totenliteratur der alten Ägypter. Die Geschichte einer Sitte // SPAW. – 1931. – Bd. XVII-XX. – S. 18; Heerma van Voss M. De Oudste Versie van Dodenboek 17a. Coffin Texts Spreuk 335a. – Leiden, 1963. – S. 10; van Es. M.H. Das Totenbuch des Ptahmose. Ein Beitrag zur weiteren Diskussion // ZÄS. – 1982. – Bd.109. –

- S. 119; Milde H. The vignettes in the Book of the Dead of Neferrenpet. – Leiden, 1991. – P. 31.
27. Чегодаев М.А. Папирусная графика Древнего Египта. – М., 2004. – С. 71, 76-77.
28. Тарасенко Н.А. Ранние иллюстрации 17-й главы древнеегипетской Книги Мертвых // XII Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ. 2-3 жовтня 2008 р.). – К., 2008. – С. 38-41.
29. Budge E.A.W. The Book of the Dead: the Chapters of Coming Forth by Day. – L. – N. Y., 1986. – P. 90-92.
30. Urk., V, 13, 18, 20, 25, 30, 31, 33, 38, 47, 50, 54, 66, 85, 94.
31. Allen T.G. The Book of the Dead or Going Forth by Day. Ideas of the Ancient Egyptians concerning the Hereafter as expressed in their own Terms / SAOC. – Vol.37. – Chicago, 1974. – P. 26-27, fn. 47.
32. Hornung E. Das Totenbuch der Ägypter. – Dübeldorf, 2004. – S. 423-424.
33. Milde H. The vignettes. – P. 31-42.
34. Mosher M.Jr. The Ancient Egyptian Book of the Dead in the Late Period: A Study of Revisions Evident in Evolving Vignettes, and Possible Chronological or Geographical Implications for Differing Versions of Vignettes: Diss. – Berkley, 1990. – P. 158-195, 641-657 (Ap. D).
35. Milde H. It is All in the Game. The Development of an Ancient Egyptian Illusion // Funerary Symbols and Religion. Essays dedicated to Professor M.S.H.G. Heerma van Voss / Ed. by J.H. Kamstra, H. Milde, K. Wagtendonk. – Kampen, 1988. – P. 89-95, Fig. 1.
36. von Bissing Fr.W. Totenpapyrus eines Gottesvaters des Amon // ZÄS. – 1928. – Bd. 63. – Taf. I.
37. За Urk., V та Allen T.G. Op. cit. Переклад за: Lapp G. Totenbuch Spruch 17. Synoptische Textausgabe nach Quellen des Neuen Reiches / Totenbuchtexte. – Bd. 1. – Basel, 2006 (p5).
38. Lapp G. Op. cit. – S. 7.
39. Milde H. The vignettes. – P. 55-65.
40. Тарасенко Н.А. Изобразительная традиция 17-й главы Книги мертвых в III Переходном периоде: XXI-XXII династии // ВДИ. – 2011. – № 2. – С. 3-24.
41. Allen T.G. Op. cit. – P. 26, fn. 47 (3); Milde H. The vignettes. – P. 33 (IV).
42. Lapp G. Op. cit. – S. 29, 31.
43. Ibid. – S. 31, 33.
44. Ibid. – S. 49, 51.
45. Ibid. – S. 63, 65.
46. Naville E. Das Aegyptische Todtenbuch der XVIII. bis XX. Dynastie. – Bd. I. – B., 1886. – Taf. XXVIII (Da).
47. Ibid. – Taf. CI; Milde H. The vignettes. – P. 34 (VI).
48. Díaz-Iglesias Llanos L.E. Commentary on Heracleopolis Magna from the theological perspective (I): the image of the local lakes in the vignette of chapter 17 of the Book of the Dead // Trabajos de Egiptologia. – 2005. – № 4. – P. 31-106.
49. Lapp G. Op. cit. – S. 63, 65.
50. Ibid. – S. 19, S. 119, 121, 123.

51. Bonnet H. Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte. – В., 1952. – С. 427-429, 733-735; Kees H. Der Götterglaube im alten Ägypten. – В., 1977. – С. 6-11; Rössler-Köhler U. Löwe // LÄ. – 1980. – Bd. III. – Kol. 1080-1090.
52. Lapp G. Op. cit. – S. 135, 137, 139.
53. Тарасенко Н.А. Вьететка 17-й главы Книги Мертвых с котом, змеем и деревом-ішд в источниках XIX-XXI династий // Східний світ. – 2010. – № 3. – С. 130-141.
54. Lapp G. Op. cit. – S. 193, 195.
55. Ibid. – S. 242, 244.
56. Ibid. – S. 246.
57. Ibid. – S. 248, 250, 258.
58. Milde H. The vignettes. – P. 40 (XXI).
59. Lapp G. Op. cit. – S. 282, 284, 296, 298.
60. Allen T.G. Op. cit. – P. 27, fn. 47 (19); Milde H. The vignettes. – P. 41 (XXII).
61. Lapp G. Op. cit. – S. 29.
62. Milde H. The vignettes. – P. 42 (XXIII, XXIV).
63. Ibid. – P. 42 (XXIII).
64. Lapp G. Op. cit. – S. 308.
65. Ibid. – S. 312.
66. Ibid. – S. 329. У папірусі Небсені: «(105) [...] Я (106) – той, що слідує за Уаджит, Володаркою неба» (Ibid. – S. 328).
67. Naville E. Op.cit. – Taf. LXXXIV, CIII–CIV.
68. Lapp G. Op. cit. – S. 217-313.
69. Це 37 рядків (Urk. V, Abs. 23-33).
70. Naville E. Op.cit. – Taf. XCVII.
71. Див.: N11, N9 / N10 (Gardiner A.H. Egyptian Grammar. Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs. 3rd ed. – L. – Oxford, 1958. – P. 486).
72. Lapp G. Op. cit. – S. 120, 122, 124.
73. Ibid. – S. 314, 316.
74. Naville E. Op.cit. – Taf. LXXXIV (Ba, Pb).
75. Поп.: Ibid. – Taf. LXXXIV (Aa).
76. Gardiner A.H. Op. cit. – P. 485-486.
77. Naville E. Op.cit. – Taf. LXXXV–LXXXVI.
78. Ibid. – Taf. CIV.

Summary

In the paper is given an analysis of the early BD 17 vignettes in the pNahta (pLondon BM 10471) from the late XVIII Dynasty.

Key words: *Book of the Dead, chapter 17, vignettes, papyrus, Nakht.*

Одержано 20 лютого 2013 р.

ФЕМИСТИЙ И ЕГО НАСЛЕДИЕ В КОНТЕКСТЕ КУЛЬТУРНОГО КОНТИНУИТЕТА

В работе предложен первый в отечественной науке очерк общего наследия оратора, философа и учителя 2-й половины IV в. Фемистия, работавшего в Константинополе. До этого разрабатывались лишь вопросы его философских идей. Особое внимание уделено его речам, которые (из 34 сохранившихся) делятся на политические (19) и частные (15). Фемистий еще недостаточно оценен как оратор, мыслитель и особенно как преподаватель эпохи Поздней античности. Его речи – важный исторический источник по политической теории, истории образования, риторике.

Ключевые слова: Фемистий, риторика, Поздняя античность, философия, Константинополь.

Фемистий (ок. 317-393 гг.)¹ – государственный деятель, оратор, философ и учитель Поздней античности². О его происхождении и образовании известно только по замечаниям автобиографического характера в его сочинениях. Он, вероятнее всего, как и его отец, родился в Пафлагонии, в 317 г.³ Отец Фемистия Евгений был землевладельцем среднего достатка, при этом философски образованным человеком, изучал сочинения Платона и Аристотеля и старался показать единство их учения (Ог. 20 «На смерть отца»). Он дал сыну хорошее домашнее образование, и Фемистий в одной из речей развивает идею о том, что вовсе не обязательно за образованием отправляться в Афины или Константинополь (Ог. 27 «О том, что учатся не у мест, а у людей»). Однако сам Фемистий получил образование сначала в Неокесарии (там в это время преподавал Василий Неокесарийский, отец Василия Великого), а затем в Константинополе, куда в сер. 30-х гг. IV в. переехала его семья. Константинополь не был его родным городом.

В молодости он преподавал философию и риторику в разных городах Малой Азии, в т.ч. в Никомидии (342-343) и Анкире (344-347), приобрел известность, в возрасте около 30 лет (по другим данным – 25) был приглашен в Константинополь для произнесения приветственной речи императору Констанцию. Фемистий получил популярность после произнесения этой речи и со временем сделал в столице блестящую карьеру придворного оратора.

Между 347 и 355 гг. он основал в Константинополе философско-риторическую школу⁴, но спустя некоторое время оставил преподавание ради государственной службы. Император Констанций обеспечил его избрание в Константинопольский сенат в 355 г. В конце 350-х гг. Фемистий сыграл важную роль в процессе набора новых сенаторов для Константинополя и сам был избран в 357 г. представителем восточных провинций империи во время визита императора Констанция. Это событие, скорее всего, произошло в год получения им проконсульства Константинополя. Кроме того,

он занимал должность советника при византийских императорах от Констанция (337-361) до Феодосия I (379-395), был воспитателем будущего императора Аркадия; в 384 г. Фемистий – префект Константинополя.

На протяжении 30 лет, с середины 350-х гг., Фемистий являлся очень важной политической и культурной фигурой в Константинополе. Вершиной карьеры Фемистия стала должность принцепса сената⁵, которая в его время уже не давала реальной власти. Кроме того, что Фемистий занимался сенаторской деятельностью, он также являлся и панегиристом, и советником императоров, а также занимался обучением императорских детей. Сын Феодосия, Аркадий, был оставлен на короткий срок на попечительство Фемистия, на время отсутствия отца мальчика, который находился в Константинополе.

В середине 350-х гг. Фемистий высказывался об императоре, вероятнее всего, о Констанции: «Он часто использует мои рекомендации в Совете, приглашает меня отужинать вместе и желает, чтобы я сопровождал его в путешествиях. Он безболезненно воспринимает критику в свой адрес». Фемистий убеждал Констанция увеличить меру зерна, выдаваемого в Константинополе. Он направлял имперские пожертвования городу и просил императоров признать привилегии Константинопольского сената. Фемистий был горд за 10 выполненных задач от лица Константинопольского сената. «Мой голос», как он утверждал в 383 г., «должен олицетворять голос сената».

Фемистий был профессиональным ритором и выделялся тем, что особо занимался вопросом формы изложения и являлся противником характерного для позднеантичного времени стремления к излишним риторическим украшениям и софистике. Его речи, дошедшие до нас (сохранились 34 речи), затрагивают проблемы философии, государственного права, теории риторики и отличаются простотой, четкой логичностью и ясностью изложения.

Фемистий был настолько же известен в Константинополе, насколько Либаний – в Антиохии, но, в отличие от Либания, Фемистий серьезно занимался философией и составил ряд популярных изложений (парафраз) работ Аристотеля. Помимо литературного труда и преподавания, он активно занимался государственной деятельностью и был награжден рядом высших отличий.

Фемистий также преподавал философию⁶. По мысли Фемистия (Ог. 5-6), философия сама по себе не противоречит политике, что доказывает опыт философов, известных своей политической активностью (к их кругу Фемистий причисляет и себя). Кодекс Феодосия под 361 г. упоминает Фемистия как философа. Он относился с уважением к ранней греческой философии и их взглядам, касаясь того, что человек является социальным и политическим существом, восхищался практической и политической философией Аристотеля. Мы встречаем его комментарии ко всем работам Аристотеля, сжатый и весьма успешный парафраз работ: «Аналитика», «Душа», «Физика» и других подобных произведений.

Философское письменное наследие Фемистия составляют его учебные комментарии к Аристотелю⁷. Сохранились три комментария: к «Физике», «О душе» и «Второй Аналитике»; еще два (к «О небе» и 12-й кн. «Метафизики») дошли в еврейском переводе с арабского. Не сохранились комментарии к «Категориям», «Первой Аналитике», «О возникновении и уничтожении» и «Никомаховой этике», а также некие «толкования» текстов Платона, о которых упоминает Фотий (Bibl. Cod. 74, 52a19-20 Bekker), – однако, по мнению Дж. Вандерспозла⁸, Фотий принял за свидетельства о комментариях Фемистия к Платону сведения о формировании им научной библиотеки в Константинополе, основанной при Констанции, вероятно, по совету Фемистия; в «комментарии Фемистия к Платону» превратились комментарии к Платону, заказанные им среди прочих рукописей классических авторов (ср. Ог. 4).

Вопрос об отношении Фемистия к неоплатонизму остается сложным⁹.

Большинство парафраз работ Аристотеля были написаны до выборов Фемистия в сенат в 355 г., после чего оратор начал заниматься и общественной деятельностью. Он считал, что философ не должен противиться, если император выбирает его для служения государству. Политики не должны ставить свои интересы выше интересов общества, политики-философы не должны отказываться от общества ради эзотерической метафизики.

Изучая философию, Фемистий подражал своему отцу, которого он восхвалял в своей 20 Речи. Кроме того, его дедушка и тесть тоже были философами. Либаний считал Фемистия одним из лучших философов. Как на философа в 363 и 369 гг. ссылается на него Григорий Богослов. Сам Фемистий до конца своих дней считал себя единственным, самым выдающимся философом, и в своих речах нередко противопоставлял себя, «ученика Сократа», софистическим ораторам типа Гимерия; он не раз называл их «краснобаями» и «умниками» и порицал за любовь к импровизированным выступлениям, пользу которых он отрицал.

Фемистий утверждал, что выбрал философию, которая оказывает влияние на политическую арену. Именно это и импонировало императору Констанцию, который утверждал, что, Фемистий пропагандирует философию для общества. Фемистий считал, что семинары по философии должны преподаваться массам, а не отдельному кругу людей. Именно по этой причине Григорий Богослов призывал людей подражать философии Фемистия и прозвал его «царем красноречия». Фемистий использовал философский, традиционный прием паррессии или свободы речи. Его искусство влиять на образ мыслей слушателя позволяло представлять его учения в довольно убедительной и привлекательной форме.

Авторитет Фемистия – философа и оратора – был чрезвычайно высок как у современников, так и у последующих поколений, что свидетельствует об актуальности исследования не только его государственно-общественной деятельности, но и литературных достоинств его речей.

До наших дней не дошли все полные оригинальные варианты речей Фемистия. Современное издание включает 34 речи. 23, 33 и 28 речи сохранились не полностью. Работа Фемистия «Добродетель» сохранилась только на древнесирийском языке, а работа «Управление государством», адресованная Юлиану, дошла до наших дней только на арабском языке и скорее напоминает речь, а не трактат или письмо. В XIX веке была найдена речь «В ответ тем, кто посчитал его виновным». Она стала дополнением к изданию Вильгельма Диндорфа (Lips., 1832).

Особенности речей Фемистия: 1. Массовые учения и занятия, представленные на суд общественности. 2. Стилистический навык завершения речи. 3. Целесообразность вмешательства в общественную жизнь.

Речи Фемистия обычно классифицируются как общественные (политические)¹⁰ и частные. До сих пор осталось неизвестным, все ли речи первого раздела восхваляли императоров. Они предположительно включали обращения к Иовиану, Грациану и Юлиану. Некоторые из них обращены к императору Константию, другие к Валенту, Валентиниану и к Феодосию и содержат панегирик и восхваление этих императоров. Общепринятым обозначение речей Фемистия является «имперская похвала». Она дает более точные описания по сравнению с «политической».

Поскольку творчество Фемистия пришлось на период активного формирования христианской литературы и ее самоопределения по отношению к греческой образованности, особенно интересным представляется исследование его религиозных взглядов.

Будучи язычником, Фемистий, тем не менее не входил, в число приверженцев Юлиана и не испытывал вражды к христианству. Он был довольно «гибким атеистом», которому удавалось работать вплотную с христианами императорами, он также был защитником религиозной толерантности. В XIII веке Абу-ль-Фарадж ссылается на речь, восхвалявшую Юлиана в период его царствования, в которой Фемистий пытается убедить императора отказаться от преследования христиан. Он отстаивал религиозную толерантность еще до Иовиана и предпринимал попытки предотвратить преследование никейских христиан, призывал Валента проявить милосердие после подавления мятежа Прокопия (364 г.).

В речи Фемистия, обращенной к императору Иовиану, основной идеей являлась идея религиозной веротерпимости и признания равенства всех вероисповеданий. Речь Фемистия примечательна близостью к этической позиции римских стоиков и глубоким убеждением в том, что нельзя против воли и желания человека принудить его к нравственности: «Сделать человека хорошим насильно ты (император) не в состоянии: ведь добродетель есть свойство, зависящее от моей воли, и ты не можешь заставить меня испытывать по отношению к чему-нибудь такие чувства, которых я не хочу испытывать. Всем тем, что связано с работой и с применением членов нашего тела, можно повелевать и распоряжаться насильно, но движения мысли и зависящие от этого понятия и душевные свойства свободны и не стеснены... Нет никого на земле больше тебя, император, и нет никого сильнее:

однако не найдется человека настолько смиренного, настолько слабосильного, чтобы ты мог приказом или пыткой заставить его полюбить тебя, – только по его собственной воле может в нем возникнуть такая любовь».

Фемистий, подчеркнув, что к тому, чего невозможно добиться принуждением, относятся вся вообще область нравственности и предания и чувства, касающиеся почитания богов, оценивает политику веротерпимости как самую разумную. Те императоры, которые полагали, что возможно против воли навязать ту или иную религию, достигли лишь того, что заставили многих из страха перед наказанием скрывать свои чувства. «Люди страшились не бога – как того хотели государи, – а императорского пурпура... А впоследствии обнаружались подлинные чувства подданных: как пламя, подавленное на некоторое время, внезапно прорвавшись, вспыхивает и полыхает, так и после временного притворства люди, лишь для вида почитавшие религию императоров, стали свободно выражать свои взгляды на проявление божества. Ведь никакое притворство не может быть продолжительным, а притворно все то, что вызвано страхом и идет не от сердца».

Закон о свободе вероисповедания, изданный императором Иовианом, Фемистий возводит к изначальному закону, данному богом: «Ведь бог вложил понятие о себе в умы всех людей, даже диких и варваров, и так внедрил во всех стремление к благочестию, что его нельзя уничтожить ни доводами, ни силой. Но ни способа, ни пути угодного ему богопочитания он не предписал». Фемистий полагал, что именно сосуществование разных верований способствует укреплению веры и украшает жизнь разнообразием. Наконец, важнейшим достоинством свободы вероисповедания, как утверждал Фемистий, было прекращение жестокой внутренней борьбы. «...В прошлом... мы были страшнее для самих себя, чем любая конница или пехота внешних врагов: доносы, при помощи которых одно вероисповедание нападало на другое, приносили государству больше вреда, чем набеги всех варваров на наши области».

Поначалу считая, что христианство отвращает от философии, позднее Фемистий понял, что то общее, что есть у Гомера и христианства, через христианские понятия может быть выражено лучше – при сохранении старых классических (языческих) ценностей¹¹.

Фемистий, в отличие от двух других наиболее видных идеологов эллинизма своего времени – ритора Либания и императора Юлиана, – не игнорировал христианство и не боролся с ним, но старался показать, что эллинизм превосходит христианство своим культурным универсализмом и терпимостью; соответственно своим взглядам, он старался развивать свои идеи, избегая прямых конфликтов и нападок. Фемистий был знаком с текстами как Ветхого, так и Нового завета (трижды цитирует Библию как «Ассирийское писание» для подтверждения традиционно эллинской идеи о царской власти – Or. 7, 89d2 Harduin; Or. 11, 147cl; Or. 19, 229a4).

Язычество как таковое и христианство были для Фемистия формами народных верований, далеких от истинной философии. В речи к импе-

ратору Валенту (Ор. 7) Ф. выступал за веротерпимость, считал безумием требовать от всех людей против их воли одинаковых убеждений; по Фемистию, «есть нечто такое, к чему людей нельзя принудить никоим образом, если они того не хотят; бог ни у кого не похищает свободы пользоваться своим разумом».

Излюбленным термином Фемистия, с которым мы постоянно сталкиваемся в его речах, была «филантропия» (человеколюбие) – это делает понятной для нас его веротерпимость. Фемистий так и не принял христианства, но к нему, тем не менее, благоволили такие известные деятели церкви, как Григорий Назианзин, высоко его ценивший. Он даже назвал Фемистия «царем красноречия» (Ер. XXIV, 1), и именно с этим эпитетом Фемистий вошел в историю Поздней античности.

В отличие от Юлиана и Либания, Фемистий воздерживался от резкой полемики с приверженцами христианства. Ему была свойственна веротерпимость; недаром при всех императорах, независимо от их вероисповедания, он занимал видные государственные должности. В речи «Валенту о вероисповеданиях» он, воздавая хвалу императору, пишет: «Мудро тобой постановлено, чтобы каждый примкнул к тому вероисповеданию, которое ему представляется убедительным, и в нем искал бы успокоения для своей души...» и далее: «Какое же безумие добиваться того, чтобы все люди, против своей воли, держались одних и тех же убеждений!» По мнению Фемистия, мудр император, предоставляя свободу выбора убеждений, «так чтобы людей не привлекали к ответственности за наименование и форму их религии».

Показательно, что, несмотря на приверженность к античной философии, в его произведениях встречаются чуждые классическому язычеству представления, например, о земной жизни как о темнице и о загробной как о «счастливом поле». В своих речах он повсюду говорит о любви к философии, часто обращаясь к Платону и Сократу.

Речи Фемистия лишены поэтического пафоса, у него отсутствуют живые характеристики. Однако он был отличным стилистом, что немало способствовало его славе.

Из 34 сохранившихся речей Фемистия часть представляет собой обращения и панегирики императорам (Констанцию, Валенту, Валентиниану, Иовиану, Феодосию), другая затрагивает различные вопросы риторического искусства. В речах Фемистий предстает как идеолог классической греческой традиции, борющийся за упрочение ее ценностей в условиях укрепляющейся христианской империи. Наряду с сочинениями императора Юлиана, тексты Фемистия можно рассматривать как редкий для неоплатонизма образец политической теории (по большей части традиционной).

Уникальна востребованность Фемистия при дворе весьма различно настроенных государей: при арианине Констанции, язычнике Юлиане и православном Феодосии Фемистий продолжал занимать высокие государственные должности и в своих речах к императорам наставлял их в гуманности (филантропии), братолюбии и милосердии.

Фемистий – идеолог просвещенной монархии¹². Царская власть и философия, по Фемистию, – два инструмента божественного попечения о людях: «Сам бог ниспослал царскую власть и философию для заботы и исправления людей, одна наставляет добру, другая управляет».

По Фемистию, монарх (βασιλεύς, Παντοκράτωρ) сравним с богом, он избран богом и поэтому достоин именоваться «вскормленным и рожденным Зевсом»; империя есть подражание (мимесис) небесам; институт царской власти, в отличие от конкретного царя, божествен, царь – воплощенный закон; достохвальна его гуманность и благая воля, что делает его противоположностью тирана; он рожден царем, его природа царственна; он сравним с солнцем и пастырем; он приводит к гармонии разные силы в государстве; его царственность заключена в добродетелях, а не во внешних знаках власти; его правосудие превосходит косную строгость писаных законов. Царских добродетелей четыре: благоразумие, милость, правда и справедливость; правитель должен быть философом; его должно отличать человеколюбие, одно из главных качеств государственного деятеля (ср. Ор. 6, 76cd: «Кто любит брата – любит ближнего, кто любит ближнего – любит родину, кто любит родину – любит людей», – Фемистий принимает основные положения стоического учения о «сродности».

О филантропии как царской добродетели, а также в целом идеологическое обоснование царской власти, ср. «Панегирики» к Констанцию императора Юлиана (филантропия – поистине наиболее подходящая государю добродетель), Дион Хрисостом «О царской власти», Псевдо-Аристид «О царской власти». Общей идеей этой литературы, истоки которой восходят к сочинениям Исократ «Бусириис», Ксенофонта «Киропедия» и «Агесилай», платоновскому «Государству», является утверждение первенства добродетели как истинной санкции на власть.

В речи «О дружбе» (Ор. 22) Фемистий критикует традиционную систему греческого воспитания, основанную на изучении Гомера, в поэмах которого воспеваются гнев и вражда, а философии, которая учит благожелательности, в воспитании пренебрегают. Истинной основой воспитания должна стать не поэзия, а философия¹³.

Образовательная программа Фемистия была основана на двух ключевых принципах: 1) ценность греческой философии, особенно ее нравственной теории, позволяющей каждому вести образ жизни, способствующий самообразованию¹⁴; 2) правильное государственное устройство возможно лишь при условии классической образованности и добродетели как правителя («автократора»), так и его подданных.

Частные речи Фемистия затрагивают полемику о христианстве, культурную прагматику (риторическую и философскую), автобиографический материал, философские дискурсы. Фемистий затрагивает проблемы природы власти, рассуждает об идеальном правителе, о войне, о пользе философии и о недостатках системы греческого воспитания¹⁵.

Несколько речей посвящено вопросам ораторского искусства: в них он требует от оратора тщательной подготовки, серьезных мыслей и уме-

ния давать характеристику лиц так, чтобы слушатели поняли, о ком идет речь, даже если имя данного лица не названо. Только Речь 30 выбивается из общего списка, являясь рутинным учебным материалом.

Фемистий хорошо сознавал, что между его философскими стремлениями и придворной карьерой имеется противоречие, и не без остроумия осмеял себя в следующей эпиграмме «К самому себе»:

Ты восседал на престоле в эфире, – но вдруг захотел ты
Сесть на серебряный трон: это – безмерный позор!
Лучше б остался внизу ты; поднявшись, ты много стал хуже.
Снова сойдя, поднимись; пал ты, высоко взойдя!

Фемистий является уникальным примером позднеантичного гуманиста, в котором сочетались классическое образование и система ценностей – и служение христианским императорам, не акцентируя внимание на мировоззрении. Во времена последней борьбы христианства с язычеством в конце IV в. таких людей было немного. Поэтому он в чем-то предвосхищает более поздних «последних язычников» византийских времен V-VI вв. (Пампрепия, Илла, Зосима), сохранявших свое язычество в частной жизни. Значение Фемистия поэтому многократно возрастает: это не просто придворный оратор, а вполне яркий и цельный гуманист переходной эпохи, один из творцов культурного континуитета между античностью и средневековьем.

РЕЧИ ФЕМИСТИЯ¹⁶:

Политические (I-XIX)

Речь I. О человеколюбии Констанция.

Речь II. К Констанцию, также совершенному философу и царю, благодарение.

Речь III. Посланическое слово о Константинополе, произнесенное в Риме.

Речь IV. К императору Констанцию.

Речь V. Консул (К Иовиану). 364 г.

Речь VI. Братолюбцы, или О человеколюбии.

Речь VII. О потерпевших поражение при Валенте.

Речь VIII. Пятилетие.

Речь IX. Увещательная речь к молодому Валентиниану.

Речь X. На заключение мира (К императору Валенту). 370 г.

Речь XI. Десятилетие, или О долге царя.

Речь XII. Валенту о вероисповеданиях (латин.). 374 г.

Речь XIII. Влюбленный, или О красоте царствующего.

Речь XIV. Посол к Феодосию императору.

Речь XV. К Феодосию, величественному добродетелями.

Речь XVI. Благодарение самодержцу за мир в консульство стратига Сатурнина.

Речь XVII. На мое назначение городским префектом (Константинополя).

Речь XVIII. О царской любви слушать.

Речь XIX. О человеколюбии самодержца Феодосия.

Частные (XX-XXXIV)¹⁷

Речь XX. Памяти отца (Погребальная речь в честь своего отца).

Речь XXI. Вопрошающий, или Философ.

Речь XXII. О дружбе.

Речь XXIII. Софист (сохр. не полн.).

Речь XXIV. Увещевание к никомедийцам.

Речь XXV. Против тех, кто считает возможным выступать без подготовки (сохр. краткое изложение).

Речь XXVI. О красноречии, или Как должен говорить философ.

Речь XXVII. О том, что следует ценить не города, а людей (О том, что учатся не у мест, а у людей).

Речь XXVIII. Исследование о красноречии (сохр. не полн.).

Речь XXIX. Ответ тем, кто неправильно толкует мою речь «Софист».

Речь XXX. Заниматься ли земледелием?

Речь XXXI. О моем председательстве в сенате, К сенату Константинополя.

Речь XXXII. Об умеряющем свои страсти, или О чадолюбце.

Речь XXXIII. [Заглавие утрачено] (сохр. не полн.).

Речь XXXIV. В ответ тем, кто находит ошибкой мое участие в общественной жизни.

На русский язык к настоящему времени переведены только 6 речей из 34 – III, XII, XXV, XXVII (с сокр.), XXX, XXXII¹⁸ и небольшие отрывки в хрестоматии В.В. Латышева о Скифии и Кавказе в античной традиции.

Примітки

1. В качестве года смерти называют также 383, 387, 388 г.
2. См.: Солопова М.А. Фемистий // Античная философия. Энциклопедический словарь. – М., 2008 / <http://enc-dic.com/phyantich/Femisti-261/>
3. Vanderspoel J. Themistius and the Imperial Court: Oratory, Civic Duty and Paideia from Constantius to Theodosius. Ann Arbor, 1996. Изложение биографии Фемистия см.: р. 31-37.
4. Schemmel F. Die Hochschule von Konstantinopel im IV Jahrhundert // N. Jahrb. F. Class. Alt. Bd. XXII. 1908.
5. Vanderspoel J. Themistius and the Imperial Court: Oratory, Civic Duty and Paideia from Constantius to Theodosius. Ann Arbor, 1996. P. 71.
6. Meridier L. Le philisoph Themistios. P., 1906.
7. Themistii Analyticorum Posteriorum paraphrases / Ed. M. Wallies. B., 1900 (CAG V, 1); In Physica paraphrases / Ed. H. Schenkl. B., 1900 (CAG V, 2); Todd R.B. (tr., comm.). Themistius on Aristotle Physics 4. L.; Ithaca, 2003 (ACA); In De Caelo, lat. et hebr. / Ed. S. Landauer. B., 1902 (CAG V, 4); In De anima paraphrases / Ed. R. Heinze. B., 1899 (CAG V, 3); Todd R.B. (tr., comm.). Themistius. On Aristotle On the Soul. L.; Ithaca, 1996 (ACA); Фемистий. Комментарий к «О душе» Аристотеля (II.1-2) / Пер. и прим. М.А. Солоповой // Космос и душа. 2005. С. 430-442; In Metaphysica 12, lat. et. hebr.

- / Ed. S. Landauer. B., 1903 (CAG V 5); Brague R. (trad.). *Thémistius, Paraphrase de la «Métaphysique» d'Aristote (livre Lambda)* / Trad. de l'hébreu et de l'arabe, introd., notes par R. B. P., 1999. См. также: Schroeder F.M., Todd R.B. Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect: The De Intellectu Attributed to Alexander of Aphrodisias and Themistius' Paraphrase of Aristotle De Anima, III 4-8. *Tornt.*, 1990; Blumenthal H. Themistius, the last Peripatetic commentator on Aristotle? // *Aristotle Transformed* / Ed. R. Sorabji. L., 1990. – P. 113-123.
8. Vanderspoel J. The «Themistius Collection» of Commentaries on Plato and Aristotle // *Phoenix*. 43, 2. 1989.
 9. Ballériaux O. Thémistius et le Néoplatonisme: le *νοσ παθητικός* et l'immortalité de l'ame // *RPhA*. 12. – 1994. – P. 171-200.
 10. Анализ политических речей Фемистия см.: Вальденберг В.Е. История византийской политической литературы в связи с историей философских течений и законодательства. СПб. – 2008. – С. 74-98.
 11. Vanderspoel J. Themistius and the Imperial Court: Oratory, Civic Duty and Paideia from Constantius to Theodosius. *Ann Arbor*, 1996. P. 18; Downey G. Themistius and the Defense of Hellenism in the Fourth Century // *HThR*. 50. 4. 1957. – P. 259-274.
 12. Dagron G. L'empire romain d'orient au IV siècle et les traditions politiques de l'Hellénisme. Le témoignage de Thémistios // *Travaux et Mémoires*. 3. 1968. – P. 1-242.
 13. Downey G. Education and Public Problems as Seen by Themistius // *TAPhA*. 86. 1955. – P. 291-307.
 14. Downey G. Themistius and the Defense of Hellenism in the Fourth Century // *HThR*. 50. 4. 1957. – P. 259-274.
 15. Downey G. Education and Public Problems as Seen by Themistius // *TAPhA*. 86. 1955. – P. 291-307.
 16. Издания: *Themistii orationes quae supersunt*. Vol. 1-3 / Ed. H. Schenkl, G. Downey. Lpz., 1965-1974; *Themistii Orationes Ex Codice Mediolanensi* / Ed. T. Euphrada. Nabu Press, 2011. 818 p.; *Индекс к речам: Themistii orationes index auctus / Hellenica et Byzantina Neapolitana, Colana di Studi e Testi*, 11 / Ed. A. Gaizya. IX, 583 p. Naples: Bibliopolis, 1989. Неполный англ. перевод: Heather, Peter; Moncur, David (transl.). *Politics, Philosophy, and Empire in the Fourth Century: selected orations of Themistius, with an introduction*. – Liverpool: U.P., 2001.
 17. *The Private Orations of Themistius* / Tr. with introd. by R.J. Penella. Berk.; L.Ang., 2000.
 18. III, XII, XXX / Пер. А. Егунова // *Поздняя греческая проза* / Сост. С.В. Поляковой. – М.: ГИХЛ, 1961. – С. 621-638; XXV, XXVII / Пер. М.Е. Грабарь-Пассек // *Памятники позднего античного ораторского и эпистолярного искусства* / Отв. ред. М.Е. Грабарь-Пассек. М.: Наука, 1964. – С. 80-86; XXXII / Пер. Т. Миллер // *Ораторы Греции*. – М., 1985. – С. 414-420.

Summary

In this work the first national science essay common heritage speaker and philosopher of the 2nd half of the IV. Themistius, working in Constantinople. Prior to that developed only questions his philosophical ideas. Particular attention is paid

to his words, which (of 34 surviving) are divided into the political (19) and private (15). Themistius still not rated as a speaker and a thinker and especially as a teacher of Late ancient epoch. His speeches are an important historical source on political theory, history, education, rhetoric.

Key words: *Themistius, rhetoric, Late Antiquity, philosophy, Constantinople.*

Одержано 14 березня 2013 р.

УДК: 930.85"03/14":947.7"653"

Д.С. Гордієнко

ЕТАПИ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РУСЬКО-ВІЗАНТІЙСЬКИХ ВІДНОСИН У ДОСЛІДЖЕННЯХ АКАДЕМІКА ГЕННАДІЯ ГРИГОРОВИЧА ЛІТАВРИНА

У статті аналізуються праці видатного візантиніста – академіка Геннадія Григоровича Літаврiна, присвячені русько-візантійським відносинам. Ця тема є однією з центральних у науковій творчості вченого. В статті пропонується висновок, що доробок Літаврiна охоплює собою весь період русько-візантійських відносин.

Ключові слова: *Літаврiн, Русь, Візантія, міждержавні відносини.*

З іменем академіка Літаврiна нерозривно пов'язаний розвиток візантинознавчих студій другої половини ХХ ст. Учений був беззаперечним лідером як радянської останніх десятиліть, так і сучасної російської візантиністики. Праці Г. Г. Літаврiна справили важливий вплив на актуалізацію багатьох дискусійних проблем історії Візантії, серед яких і питання русько-візантійських відносин, дослідження яких було підсумовано у монографії «Візантія, Болгарія, Древня Русь (IX – начало XII в.)»¹. У цій сфері вчений йшов у напрямку школи В. Васильєвського, якого вважав своїм справжнім учителем². Цей напрямок передбачав розгляд питань відносин Русі і Візантії з позиції Русі, себто як складової руської історії.

Уже темою дипломної роботи Г. Г. Літаврiна були «Русско-византийские отношения в IX-X вв.»³, відповідно й одна з перших публікацій – стаття «Записка греческого топарха»⁴, фактично була одним з розділів дипломної роботи. Відтак, як зізнавався сам Г. Г. Літаврiн, у своєму науковому житті він рухався до Візантії по «шляху із варяг у греки», а в кінці життя здійснив зворотній шлях «із грек на Русь». Саме такий шлях Г. Г. Літаврiн називає цілком природним для російського візантиніста⁵, додає, що і для українського теж. Прикметно, що офіційним опонентом кандидатської дисертації «Борьба болгарского народа против византийского ига (XI-XII вв.)» (27.10.1954 р.) був випускник Інституту князя Безбородька в Ніжині – М. В. Левченко⁶. Погляди Г. Г. Літаврiна на природу русько-візантійських відносин найкраще характеризують написані ним відповідні розділи до тритомного видання «Истории Византии»⁷.

Починаючи з кінця IX ст. важливу роль у зовнішній політиці імперії відігравав північний регіон. Однак найбільш суттєві зміни в зазначеному регіоні, як відмітив саме Г. Г. Літаврін, зумовлювались утворенням і зміцненням нової держави на півночі – Русі. Відтак на першому етапі відносин візантійська дипломатія зосередила свої зусилля на тому, щоб завадити поширенню руського впливу в Причорномор'ї і взагалі відрізати Русь від Чорного моря⁸. Це протистояння Русі і Візантії розтягнулось на століття, при чому Русь завжди залишалась наступальною стороною. Проте, як відмічає вчений, це протистояння не могло перерости в якийсь затяжний військовий конфлікт, чому заважала географічна віддаленість Русі від імперії. А вже з кінця IX ст. фактором зовнішньої політики Візантії щодо Русі стала християнізація молодшої Київської держави⁹.

З IX ст. Візантія переживала значний економічний підйом, що створював їй об'єктивні передумови для розвитку торгівлі, а відповідно, і збільшення попиту на руську сировину. В цій ситуації природно, що зовнішньополітична активність русів визначалась, насамперед, торгово-економічними чинниками. Здійснюючи свої походи на південь, руси намагались вийти до Чорного, Азовського і Каспійського морів, закріпитись на їх берегах, а головне – здобути юридичне визнання своїх політичних об'єднань як партнерів у торгових і політичних контактах з Візантією, Хазарією і арабським світом. У цьому аспекті Г. Г. Літаврін слушно зауважує, що першим етапом у налагодженні русько-візантійських відносин були контакти з Херсоном, «торгівля якого з «варварами» Причорномор'я була головним джерелом його існування»¹⁰. Природно, що з часом Київ прагнув встановити безпосередній контакт зі столицею імперії, в обхід посередника, в чому, на думку Г. Г. Літаврїна, не був зацікавлений ані Херсон, ані Константинополь: «перший – з економічних, другий – з політичних мотивів»¹¹.

Таким чином, цілком природно, що другим етапом, за Г. Г. Літаврїним, у розвитку відносин з імперією стало налагодження торгових зв'язків Русі з іншими (окрім Херсона) візантійськими колоніями в Криму. Це часто поєднувалось з елементарним військовим грабунком міст¹², що знайшло відображення в життєвих Стефана Сурозького та Георгія Амастридського¹³.

Щодо автентичності руських повідомлень Життя Георгія Амастридського, що інколи в науці піддаються сумніву як пізніші вставки¹⁴, розвиваючи дослідження В. Г. Васильєвського та І. І. Шевченка¹⁵, Г. Г. Літаврін чітко стає на позицію їх автентичності¹⁶. З того, що Азовське море не було затронуте русами під час набігу на Амастриду, вчений пропонує низку висновків: по-перше, мало ймовірним (або зовсім неймовірним) можна вважати відправним пунктом походу Крим і руський рейд уздовж східного берега Чорного моря або через море. По-друге, необхідно визнати, що руси прийшли від гирла Дніпра і, відповідно, уміли долати дніпровські пороги вже в першій третині IX ст. По-третє, Літаврін припустив, що руський загін, який прибув на Боспор, зумів здійснити грабіжницький напад і на Мармурове море. По-четверте, руси найімовірніше знали про відсутність

у столиці імперії значних сухопутних і морських сил¹⁷, що промовляє про добру підготовленість цього походу. Щодо даних життя Стефана Сурозького, Г. Г. Літаврін зазначає, що початковим пунктом нападу був Херсон¹⁸.

Першу спробу наступного етапу русько-візантійських відносин – безпосередніх контактів з Константинополем, Г. Г. Літаврін вбачає в повідомленні про руське посольство Бертинських анналів¹⁹ – цих перших точно датованих повідомлень про русів (839 р.). Аннали, за концепцією вченого, свідчать про наявність у русів на той час усталеної політичної системи і в зацікавленості їх у постійних дипломатичних зносинах з цивілізованим світом, насамперед з Візантією²⁰. Щодо локалізації «Руського каганату» Бертинських анналів, Г. Г. Літаврін віддавав перевагу гіпотезі про Середнє Подніпров'я²¹. Відповідно руси-«шведи», на думку вченого, представляли або еліту князівства полян, яке формувалось навколо Києва, і визнавало протекторат Хазарії, або ж політичне утворення на Чернігівщині, де нормани більше спирались на місцеву знать і часто здійснювали хазарам серйозний опір. Таким чином, за концепцією дослідника, вже тоді найбільш ймовірним шляхом до Константинополя був саме Дніпровський²².

Відповідно до 839 р. відносить Г. Г. Літаврін і можливість укладення першого русько-візантійського договору, який, проте, не міг бути вповні зреалізованим, позаяк з відновленням іконошанування у 843 р. акції імператорів-іконоборців, і насамперед Теофіла, були відмінені, а тому й здобутки руської місії були втрачені²³.

З нападу русів на Константинополь 860 р. розпочинається період безпосереднього тиску на імперію. Щодо цього походу основним джерелом є «повідомлення очевидця і учасника подій патріарха Фотія»²⁴: його дві проповіді і послання до патріархів Сходу з повідомленням про їх хрещення²⁵. Повідомлення Фотія є досить дискусійними в науці, як щодо часу, етносу нападників, так і щодо повідомлення про хрещення останніх²⁶. На думку ж Г. Г. Літаврїна, безсумнівними із цих повідомлень є те, що ще до нападу на Константинополь, руси були на слуху у мешканців столиці імперії. Знав Фотій і про те, що руси панують над слов'янами, а також і те, що ініціатива укладення миру на 7 років походила також від русів. Метою походу русів на Константинополь 860 р. Г. Г. Літаврін вважає потребу русів зайняти своє місце в системі тогочасних держав. Таким чином, Аскольд і Дір прагнули засобом воєнного тиску на імперію досягти відновлення дипломатичних відносин, досягнутих русами в 838/839 р. з найавторитетнішою державою тогочасного світу – Візантією²⁷. За Літаврїним, напад справив враження на мешканців Константинополя, що й сприяло укладенню міждержавного договору між Руссю і Візантією²⁸.

Однак захоплення Олегом Києва 882 р. загальмувало розвиток відносин з імперією. На думку Г. Г. Літаврїна, Візантія відмовила Олегу у визнанні його правонаступництва в її договірних відносинах з Руссю, укладених з Аскольдом та Діром, так як поганин Олег ліквідував християнські общини і початки церкви на Русі²⁹. Відтак, з межі IX–X ст. настав новий раунд домагань Русі свого місця в системі міжнародних відносин,

що знайшло своє відображення в укладенні договорів русів з Візантією 911 та 944 рр.³⁰, які, на думку Г. Г. Літаврїна, відбивали вже усталену практику русько-візантійських відносин³¹.

В історіографії досить часто проходить думка про суто грабїжницький характер нападів русів на імперію³². Однак, як чїтко показав саме Г. Г. Літаврїн, ці масштабні експедиції вимагали мобїлізації значних ресурсів і докладання зусиль цілих мас населення країни. В умовах формування молодї Київської держави походи були необхідними для демонстрації сили імперії, щоб, як відмічає вчений, не лише Візантії, а й іншим була «слышима и знаема» молода Руська держава, щоби правителї імперії віддавали перевагу дружбі з русами, ніж відлучати їх від спілкування як поган і варварів³³.

В історіографії також поширено скептичне ставлення до походу русів на Царгород близько 907 р.³⁴. На думку ж Г. Г. Літаврїна, найвагомїшим аргументом на користь реальності походу є укладення Руссю договору з Візантією у 911 р., який без активного тиску на імперію з боку Русї був абсолютно неможливим³⁵.

В оцінці договору, Г. Г. Літаврїн приходить до висновку про обопільність вигоди від його укладання. Так вчений зазначає, що уже влітку того ж 911 р. 700 руських вояків брали участь у поході військ імперії проти арабів Криту. Цей договір залишався в силі аж до 941 р., про що може свідчити грамота «архонту Россїї», направлена Константином VII та Романом Лакапеном³⁶.

З вторгненням печенїгів у Причорноморські степи, вони стали важливим фактором антируської політики імперії в північному регіоні. Проте, Г. Г. Літаврїн відмічає, що протягом 20-30-х рр. X ст. відносини Візантії з Руссю залишались мирними³⁷. Погіршення ж русько-візантійських відносин вчений відносить до 930-х рр., коли імперська дипломатія почала все більше орієнтуватись у північному регіоні на союз з печенїгами, а не з Руссю. Це могло статись ймовїрно через спробу русів утвердитись десь у районі Північного Надчорномор'я³⁸, що безпосередньо зачіпало інтереси Візантії у темі Херсон, і Русь ставала безпосереднім сусїдом імперії, стаючи одночасно і більш грізним фактором небезпеки на півночі. Результатом цих суперечностей і став наступний збройний виступ Русї проти імперії.

Похід 941 р. Ігоря проти Константинополя породив досить жваві дискусії в історіографії³⁹. В цїй темі Г. Г. Літаврїн, слїдом за І. І. Шевченком⁴⁰, долучає й маловідомі повідомлення Константина Порфирогенета та лист митрополита Нікеї Олександра, чим розширює джерельну базу питання⁴¹. Відходить учений і від загальноприйнятої думки в аналізі самого походу. Так, за його висновками, масштаби походу Ігоря на Візантію були більш значними, а наслідки їх поразки 11 червня – менш тяжкими⁴², ніж то подано в історіографії⁴³. Цей факт, на думку Г. Г. Літаврїна, є важливим при розглядї проблем, пов'язаних з русько-візантійським договором 944 р., що був укладений після повторного походу Ігоря на Візантію. Цей договір укладався не між переможцем і переможеним, а між двома сторо-

нами, з яких одна прагнула зберегти мир, а інша була готова відновити воєнні дії, якщо її вимоги не будуть задоволені⁴⁴. Загалом, договір 944 р., за концепцією Г. Г. Літаврїна, є розвитком і уточненням положень договору 911 р., а не відміною чи переглядом останнього. Відображає він і розвиток 30-літнього досвіду взаємостосунків двох держав⁴⁵.

Одним з важливих завдань зовнішньої політики Візантії було формування руського військового корпусу візантійської армії⁴⁶. За концепцією Г. Г. Літаврїна, найманці-руси з'явилися в імперії уже в 60-х рр. IX ст. Однак на перших порах це була суто приватна ініціатива ватаг русів⁴⁷. З укладенням договору 911 р. найм руських вояків регламентувався статтями міжнародного договору. Однак, якщо за угодою 911 р. руський князь лише «не перешкоджав» вступу русів на військову службу в імперію, то за договором 944 р. найм здійснювався як міждержавна угода – загін русів формувалася ще в Києві. Відтак, воєнна допомога імперії ставала залежною від київського князя⁴⁸, який тим самим міг відчутно впливати на боєздатність візантійської армії.

Після укладення русько-візантійського договору 944 р. настав, за концепцією Г. Г. Літаврїна, найсприятливіший етап у розвитку відносин поганської Русі з імперією⁴⁹. Попри те, що Константин VII Порфирогенет вбачав у русах потенційних ворогів і робив ставку на союз з печенігами, відносини Києва з Константинополем, як і з сусідньою Болгарією залишалися мирними⁵⁰.

Неоціненне значення для історії зовнішньої торгівлі Русі має запропонована Г. Г. Літаврїном реконструкція процедури організації руських караванів до Царгорода за русько-візантійськими договорами. За висновками вченого, з Русі протягом року відправлялася не одна, а дві флотилії, перша з яких прибувала в Константинополь на початку червня, а друга – наприкінці липня або на початку серпня. Відтак, перелік міст у договорах Русі з Візантією відображає не ієрархію руських князівств, а черговість відправки караванів до Константинополя⁵¹.

Однією з улюблених тем Г. Г. Літаврїна була дипломатія княгині Ольги. Перша спеціальна розвідка вченого з цього питання⁵², ймовірно, була інспірована статтею Ж.-П. Аріньйона⁵³. Однак саме праці Г. Г. Літаврїна⁵⁴, якими він відновив дискусію щодо часу і місця хрещення Ольги, започатковану ще у XVIII ст., викликали численні публікації у світовій візантиністиці⁵⁵.

П'ятнадцятий розділ трактату «De serimoniis» присвячено прийомам у залі Магнаври. Окрім прийому княгині Ольги там описані ще два прийоми арабських посольств. Однак у заголовку частини про перший прийом арабів, як і у вступі до книги II, події віднесені до IV індикта⁵⁶, тобто до вересня 945 – серпня 946 р., що й дало змогу Г. Г. Літаврїну датувати і прийом Константином руської княгині 946 р.

Вихідними пунктами для вченого було: 1) співпадіння календарних порядків прийомів арабів та Ольги і 2) за гіпотезою вченого, на десерті в імператора 9 вересня, поруч імператрицею на троні Теофіла сиділа Берта,

а не Теофано. Місце, де мовиться про дітей Константина VII та Романа II, вчений вважає зіпсованим⁵⁷. У полеміку з Г. Г. Літаврiним вступив О. В. Назаренко⁵⁸, який навiв низку контраргументiв, чим стимулював подальшi науки пошуки академіка Літаврiна в цьому питанні.

Так, гостру дискусію в науці викликала поганське ім'я княгині – Ельга, яким тричі називає Ольгу Константин VII, що є вагомим аргументом на користь язичництва княгині на прийомах в імператора для Г. Г. Літаврiна, хоча у джерелах маємо як випадки продовження вживання язичницького імені, так і заміну його християнським ім'ям.

Через «мовчання» імператора щодо хрещення княгині Ольги, попри те, що абсолютно всі джерела відносять цю подію до Константинополя, в науці виникла дискусія і щодо місця цієї події. Однак, ця дискусія, як слушно зауважив Г. Г. Літаврiн, видається абсолютно безплідною: «пiддавати сумніву факт хрещення княгині в Константинополі методологічно недопустимо – це означало б приносити в жертву здогадам яснi й чіткі свідчення джерел»⁵⁹. Таким чином, щоб узгодити дані Константина з хрещенням у Константинополі, Г. Г. Літаврiн і висунув гіпотезу про два візиту Ольги в столицю імперії⁶⁰. Перший відбувся у 946 р. і був описаний імператором у «De serimoniis», а другий – 955 р. (за літописом), під час якого Ольга і була охрещена.

Однак попри те, що Константин Порфирогенет у «De serimoniis» прямо не говорить про хрещення княгині Ольги, аргумент «від мовчання» може бути підданий сумніву. Аналіз даних трактату в контексті обрядової практики візантійської церкви дає змогу прийти до висновку, що саме твір Константина найбільш точно відтворює хронологію хрещення руської княгині⁶¹, що й сталося в ніч з 17 на 18 жовтня 957 р.

Важливе значення для уявлення про дипломатичну практику Русі X ст. мають і реконструкції складу посольства Ольги в Константинополь, зі скрупульозністю проведені Г. Г. Літаврiним⁶². Однак з приводу гостродискусійної проблеми мети та наслідків візиту київської княгині в Царгород, вчений лише відмітив, що «невдоволеність Ольги не вилілась у відкритий розрив»⁶³. Відносини залишались мирними, а руський загін продовжував перебувати на службі у Візантії.

Наступний етап відносин русів з імперією РOMEIВ був пов'язаний з загостренням відносин Візантії з Болгарією в 965-967 рр. У ситуації, що складалась, Никифор Фока вирішив зіштовхнути між собою Болгарію і Русь, щоб ослабити їх взаємною боротьбою.

Балканська кампанія Святослава займає особливе місце в історіографії⁶⁴. Натомість Г. Г. Літаврiн не присвятив жодної спеціальної статті цьому конфлікту, лише кілька сторінок у відповідному розділі «Истории Византии», де лише наголосив, що звернення до руського князя Никифора не було наслідком реалізації договору 944 р., за похід імператор заплатив 15 кентинаріїв золота⁶⁵. Аналізуючи ж наслідки кампанії вчений відмітив, що попри поразку Святослава, «авторитет Русі в очах візантійців, що склали собі чітке уявлення про силу Руської держави, зріс»⁶⁶. Про

це, на думку Г. Г. Літаврїна, яскраво свідчать події, що відбулись через 15 років.

Відповідно наступний етап русько-візантійських відносин пов'язаний з діяльністю Василя II та Володимира Святого. Цій темі Г. Г. Літаврїн також не присвятив спеціальної роботи, а лише розглянув у загальних розділах, де висловив низку оригінальних думок. Так, шлюб Володимира і Анни Г. Г. Літаврїн назвав «безпрецедентною за морально-політичними поняттями тієї епохи честю для володаря «варварів» Володимира»⁶⁷. Вчений також припускає, що тоді був укладений і новий русько-візантійський договір, на що вказують слова Зонари (в контексті подій 1043 р.), що між двома державами існували дружні відносини, при цьому хроніст посилається на шлюб Анни і Володимира. Понад те, за припущенням Г. Г. Літаврїна, з часу запровадження на Русі християнства за Володимира, «в Константинополі була організована значна руська колонія, що постійно збільшувалась»⁶⁸. З цього часу руси відчували себе в столиці привілейованими, «так як надавали неоціненну і постійну допомогу імперії»⁶⁹. Норми договору 987/988 рр., за Г. Г. Літаврїним, сумлінно дотримувались обома сторонами аж до червня 1042 р., часу воцаріння Константина IX⁷⁰.

Однак, якщо для Василя II цей договір був наслідком складних внутрішньополітичних обставин, то для Володимира він цілком відповідав як зовнішньополітичним прагненням Русі, так і її внутрішньому соціальному розвитку. Тому християнізація Русі була «не стільки справою візантійської дипломатії, як глибоко продуманим державним актом далекоглядного руського князя»⁷¹.

По запровадженню християнства на Русі була створена своєрідна церковна організація, де митрополит призначався з греків, натомість єпископи були місцевими, що проіснувала до середини XIII ст. Така система частково була вигідна і самим князям, «так як Візантія не мала можливості ні воєнним, ні іншим шляхом змусити Русь за допомогою свого митрополита слідувати своїй (імперській) політиці»⁷². Таким чином, «ні християнізація, ні кривні узи не привели до підкорення Русі інтересам імперії»⁷³, однак для Візантії на деякий час зникла загроза з півночі. Більш того, як зауважує Г. Г. Літаврїн, з укладенням договору між Василем II та Володимиром Візантія на перших порах з жодною державою не була так тісно пов'язана як з Руссю⁷⁴.

Варто зазначити, що досить слабо в історіографії розроблені питання русько-візантійських відносин періоду християнської Русі⁷⁵. Низку праць зазначеному періоду у міждержавних відносинах Русі і Візантії присвятив і Г. Г. Літаврїн⁷⁶. З укладенням русько-візантійського матримоніального союзу між Володимиром і Анною не втратили чинності, за концепцією вченого, і договори, укладені ще до хрещення Русі⁷⁷. Так, чинність договору 944 р. Г. Г. Літаврїн вбачає, наприклад, в інциденті з руським загоном Хрисохіра, який був знищений візантійцями. Сам інцидент вчений обережно датує червнем–липнем 1023 (чи 1024) р.⁷⁸. Г. Г. Літаврїн його трактує, як «приватний»: «Хрисохір прибув самовільно... і йому була за-

пропонована звичайна процедура найма – прийти без зброї для переговорів⁷⁹, що було відхилено руським загоном, який спробував прорватись у Мармурове, а згодом у Егейське море, де і був знищений. Такий хід подій, на думку Г. Г. Літаврїна, і був зумовлений дією русько-візантійського договору 944 р. Позаяк Хрісохїр, за концепцією вченого, належав до партії, що програла боротьбу в Києві, відтак він не мав передбаченої договором грамоти київського князя, а тому й сприймався як нелегальний⁸⁰.

Інший епізод у русько-візантійських відносинах зазначеного періоду, що відобразився у джерелах, Г. Г. Літаврїн вбачає в повідомленні так званої «Записки грецького топарха»⁸¹. Метою свого дослідження вчений поставив «доказати, що цей документ, який дійшов в оригіналі, має безпосередній стосунок» до історії Русі та характеру русько-візантійських відносин кінця X – початку XI ст.⁸². У документі розповідається про похід грецького загону в районі Дніпра. Ці події, описані самим топархом, вчений датував 992 роком як єдино можливим⁸³. За висновками Г. Г. Літаврїна, греки, які йшли від «північного царя», рухались з правого берега до міста Маврокастр у районі, близькому до дніпровських порогів. Таким чином, це єдине джерело, що зазначає присутність греків у цьому регіоні на кінець X ст. За концепцією Г. Г. Літаврїна, згаданим у джерелі «північним володарем» міг бути ніхто інший як князь Володимир Святославович⁸⁴. Враховуючи, що незадовго до описаних подій Володимир одружився з візантійською царівною Анною, вчений припускає, що топарх, який правив десь у районі Північного Надчорномор'я, визнав якусь номінальну владу київського князя⁸⁵, який повернувши на віно Візантії Херсон, очевидно «не віддав інших областей Криму»⁸⁶. З іншого боку, на основі аналізу джерела, Г. Г. Літаврїн припускає наявність прагнення населення кримських грецьких колоній до незалежності від Візантії і їх об'єднання з політичною системою Руської держави, населення якої здавна перебувало в культурно-економічних зносинах з населенням північних берегів Чорного моря⁸⁷.

1015-1016 рр. відбувся заколот у Херсоні, спрямований проти Константинополя⁸⁸. Василь II, що вів затяжну війну з Болгарією в той час, знову був змушений звернутися по допомогу до київського князя, яку й отримав. Так як Володимир на той час вже був тяжко хворий, у науці існує дискусія, хто ж з руських князів надав імператору допомогу. На думку, наприклад М. І. Артамонова, ним був Ярослав⁸⁹, натомість Г. Г. Літаврїн підтримує позицію В. Т. Пашуто⁹⁰, за якою цим руським князем був Мстислав Тмутараканський⁹¹. Тоді «Русь поспішала на допомогу імперії, незважаючи на власні внутрішні утруднення і на несприятливу пору року», в чому власне вчений також вбачає чинність статей договору 944 р. на початку XI ст.⁹².

Однак до найбільш дискусійних питань відносин християнської Русі і Візантії належить так звана остання русько-візантійська війна 1043 р. Присвятив цій темі низку своїх праць і академік Літаврїн⁹³. Це був єдиний масштабний воєнний виступ християнської Русі проти своєї «хреще-

ної матері» імперії. Конфлікт був неординарним і мав у своїй основі вагомі причини. Г. Г. Літаврін одразу відкидає як причину якісь агресивні дії Візантії проти Русі. Проте мета і цілі походу, на думку вченого, відбивали інтереси більшості панівного прошарку Русі⁹⁴. У розгляді цього питання Г. Г. Літаврін у своїй традиції іде строго від джерела. Вчений залучає до дослідження три групи джерел: давньоруські, візантійські та східні. Серед руських існує як коротка (київська), так і розширена (новгородська) літописні версії походу. Полемізуючи з А. В. Поппе щодо достовірності літописних даних⁹⁵, Г. Г. Літаврін залучає візантійські джерела (хроніку Скилиці) і приходять до висновку про достовірність даних літописів, до того ж саме обширну (новгородську) версію вчений вважає первісною⁹⁶. Літописи нічого не подають про причини походу і поразки Русі в основній битві, лише відмічають, що ініціатором походу був сам Ярослав⁹⁷.

Однак на основі грецьких джерел, насамперед Пселла, Аталіата і Скилиці⁹⁸, вчений приходять до висновку, що руські і візантійські джерела доповнюють одні одних, а не суперечать⁹⁹. Задум походу, за Г. Г. Літавріним, виник не пізніше осені чи на початку зими 1042 р., а сам похід розпочався не раніше кінця травня 1043 р. В переговорах на Дунаї з імператором, на думку дослідника, кияни прагнули вирішити конфлікт мирним шляхом, що відповідало позиції Ярослава. Натомість варяги хотіли отримати матеріальні вигоди від походу. Саме останніх і підтримав Володимир¹⁰⁰. Щодо чисельності руського війська, Г. Г. Літаврін підтримує позицію А. В. Поппе¹⁰¹, за якою, військо Володимира налічувало 20 тисяч, а втрати складали 3 тисячі чоловік¹⁰². Таку ж думку щодо чисельності руського війська поділяють також М. С. Грушевський¹⁰³ та Н. М. Нікітенко¹⁰⁴. Однак, досить дискусійною видається думка Г. Г. Літаврїна, що причини походу полягали «в різкому повороті в політиці Візантії щодо Русі»¹⁰⁵, про що руси, що перебували в Константинополі, дали знати в Київ восени 1042 р., однак самі не встигли покинути столицю імперії¹⁰⁶.

З іншого боку, Г. Г. Літаврін припускає, що в Києві з тривогою спостерігали за воцарінням «худородного» Михаїла IV, що порушувало принцип спадкоємності трону, який на Русі пустив «глибоке коріння». Тим більше, що руський двір через Анну був споріднений з останніми представницями Македонського дому, відтак для київського двору була образливою та ситуація, в якій сестри Зоя та Теодора фактично були усунені від влади і стали «іграшкою» в руках угруповань візантійської знаті, що боролись за владу¹⁰⁷. Таким чином, «Ярослав міг розглядати ситуацію на престолі імперії як таку, що потребує в крайньому разі демонстрації сили друзів і родичів, готових захистити Зою і Теодору»¹⁰⁸.

Основною причиною поразки руського флоту під стінами Константинополя, вчений вважає шторм, а не дії візантійського флоту¹⁰⁹. Однак, перемога Володимира в другій битві вплинула на позицію Константинополя: «Візантія продовжувала шукати миру з русами», який був укладений через 3 роки «на почесних умовах для уряду Руської держави»¹¹⁰, хоча новий договір не міг зрівнятися з тим, що уклав Володимир 987/88 р.

Шлюб Всеволода і Марії був умовою Ярослава, так як він відновлював спорідненість київського і константинопольського дворів¹¹¹.

Упродовж наступного періоду найбільшу увагу Константинополя в руських справах привертало Київ, Тмутаракань і Галицька Русь. У XI–XII ст. не відбулось особливих змін і в міждержавній торгівлі Русі з Візантією. Однак, як відмітив Г. Г. Літаврін, характерна для періоду IX–X ст. залежність політики й торгівлі протягом зазначеного періоду значно ослабла. В XII ст., попри продовження функціонування Дніпровського шляху, особливого значення набув Дністровський, що вів у пониззя Дунаю. Відбулась зміна і статей руського експорту. Поруч з традиційною сировиною, попит на візантійських ринках здобули предмети руського ремесла, в тому числі художнього, натомість зменшився імпорт з імперії ремісничих виробів. Погіршилися і умови перебування руських купців на Константинопольських ринках, а згодом основний ринок для руських купців перемістився з Константинополя у Тессалоніки¹¹².

З середини XI ст. зменшується і значення руського корпусу в армії імперії, на зміну якому з 1066 р. приходять англійці¹¹³. В цей час все більшу увагу Візантії привертає сусідня Тмутаракань, з 1094 р. повідомлення про яку зникають зі сторінок руських літописів. З межі XI–XII ст. спостерігається і погіршення відносин Константинополя з Руссю. З цього приводу Г. Г. Літаврін відмітив, що навіть у надскрутній ситуації, в яку потрапив тоді Олексій I, імператор припиняючись перед Заходом, не спробував звернутись по допомогу до Русі, з якою існували відповідні домовленості. Однак, на думку вченого, погіршення стосунків Русі і Візантії в цей період «потрібно шукати в утисках цілком реальних інтересів однієї зі сторін»¹¹⁴. Такою причиною, на його думку, було утвердження візантійської влади в Тмутаракані, що до того часу належала Русі¹¹⁵, що й погіршило відносини двох держав на весь період правління Олексія I¹¹⁶. Інтерес Візантії в оволодінні Тмутараканню полягав у доставці звідти нафти, що була основним компонентом «грецького вогню»¹¹⁷, що був потрібний для оснащення флоту, який у той час розбудовував імператор.

Перехід Тмутаракані до Візантії Г. Г. Літаврін розглядає в контексті подій, пов'язаних з засланням у Візантію тмутараканського князя Олега¹¹⁸. Для реконструкції подій учений залучає повідомлення риторичного твору візантійського автора кінця XI – початку XII ст. Мануїла Страворомана¹¹⁹, в якому перераховуються території, придбані Олексієм I Комнініом на Балканах і в Малій Азії. Описане ж у Страворомана придбання Візантією територій у районі Боспора Кімерійського Г. Г. Літаврін і пов'язав з Тмутараканським князівством¹²⁰. Ця подія, за концепцією вченого, сталася між 1094 та 1103 рр.¹²¹. Вчений також відмітив відсутність якихось серйозних сутичок між Руссю і Візантією з цього приводу, що було, за припущенням Г. Г. Літаврїна, пов'язано з якоюсь домовленістю з князем Олегом Святославичем як плата за допомогу у поверненні Чернігівського столу¹²². Одним з етапів домовленості Олега з імператором було його одруження зі знатною гречанкою Теофано Музалон. Тому, втративши позиції в

Криму, Русь прагнула утвердитись у Нижньому Дунаї і межиріччі Серета та Дністра. Відтак зіткнення русів і візантійців на Дунаї 1116 р. можна розглядати «не як наслідок загострення протиріч між Руссю і Візантією, а як закономірну реакцію русів на події в Тмутаракані»¹²³.

Значно краще, на нашу думку, висвітлені в історіографії русько-візантійські відносини XII ст.¹²⁴. Присвятив низку праць зазначеному періоду і академік Літаврін¹²⁵. З цього часу остаточно зникає централізована політика Русі щодо імперії. Кожне руське князівство цілком самостійно проводило свою зовнішню політику. Відповідно, з середини XI ст. Г. Г. Літаврін відмічає поступове згасання русько-візантійських відносин, що було зумовлено зменшенням ролі Києва в загальнодержавних справах і перетворенням Русі в «своєрідну федерацію князівств»¹²⁶. Фактично залишився єдиний зовнішньополітичний фактор, що поєднував інтереси Русі та імперії – половецька загроза. Однак учений зазначає розрізнений характер воєнних акцій Візантії та Русі, які жодного разу навіть не спробували узгодити свої дії в антиполовецькій боротьбі. Більш того, «складається враження, що руси інколи своїми походами змушували половців відкачуватись на південний захід, у межі імперії, а візантійці гнали їх назад на Русь»¹²⁷.

У такій ситуації завдання візантійської дипломатії зводились до залучення Русі до боротьби з ворогами імперії в Центральній Європі і на Балканах, а також в утриманні Русі від участі в ворожих коаліціях. При цьому, відмічає Г. Г. Літаврін, Візантія традиційно намагалась утримати дружні відносини з Києвом і залучитись підтримкою Галицької Русі як найбільш реального воєнного союзника, на користь останньої мети імперія інколи поступалась інтересами навіть Києва¹²⁸. В XII ст., за висновками вченого, остаточно канула в минуле система договірних відносин Русі з імперією¹²⁹.

Падіння Константинополя 1204 р. та монгольська навала на Русь у середині XIII ст. фактично припинили політичні відносини Русі і Візантії, які по тому продовжували розвиватись лише в церковній і культурній сферах.

Загалом, оцінюючи доробок вченого, можна погодитись з С. А. Івановим, що «Літаврін міцно знав, що головне – іти за джерелом»¹³⁰. Саме скрупульозна увага до джерел і оригінальне їх опрацювання яскраво вирізняє доробок Г. Г. Літаврїна з проблем русько-візантійських стосунків. Власне джерелознавча проблематика і визначила інтерес вченого до історії Візантії, саме усвідомлення того, що основний корпус джерел належить до візантійських, і змусило Г. Г. Літаврїна ще на 2 курсі Московського державного університету змінити свій інтерес з Русі на історію Візантії¹³¹. І саме Літаврін зробив вагомий внесок у візантійське джерелознавство.

Відтак, можна підсумувати, що тема русько-візантійських відносин займає одне з ключових місць у науковому доробку Г. Г. Літаврїна. Попри те, що не всі етапи цих відносин в однаковій мірі привертали увагу дослідника, в сумі він подав цілісну картину взаємодії Русі і Візантії. Вчений

відавав перевагу найбільш складним і дискусійним питанням, і попри те, що низка висновків викликає гостру дискусію, Г. Г. Літаврін завжди говорив своє суто власне, оригінальне слово. Окрім розглянутих політичних і економічних відносин, що були пріоритетними для Г. Г. Літаврїна, окрему тему складають дослідження вченого, присвячені культурній взаємодії, візантійського впливу на розвиток культури й державності Русі, а також ціла низка інших питань візантійсько-руської взаємодії, що потребує подальшого дослідження.

Відтак науковий доробок академіка Літаврїна з зазначеної проблематики цілком залишається актуальним і таким, що має значні евристичні можливості для подальшого дослідження як Візантії, так і історії Київської Русі. Фактично жодне дослідження з проблем русько-візантійської взаємодії IX-XII ст. не можливе без залучення доробку Г. Г. Літаврїна, а його праці потребують подальшого осмислення і переосмислення.

Примітки

1. Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.). – СПб, 2000. – 398 с. А також див. такі загальні праці: Литаврин Г. Г., Каждан А. П., Удальцова З. В. Отношения Древней Руси и Византии в XI – первой половине XII в. // The Proceedings of the Congress of the Byzantine Studies. – Oxford, 1967; Литаврин Г. Г., Янин В. Л. Некоторые проблемы русско-византийских отношений в IX–XV вв. // История СССР. – 1970. – № 4. – С. 32-53; а також рецензії: Литаврин Г. Г. Рец. на книгу: Obolensky D. The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe: 500-1453. L., 1971 // Вопросы истории. – 1972. – № 2; Он же. Рец. на книгу: Щапов Я. Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. М., 1978 // Византийский временник. – 1981. – Т. 42.
2. Литаврин Г. Г. Беседа юбиляра и редактора с издателем // ¹Ant...dwron: К 75-летию академика РАН Геннадия Григорьевича Литаврина / Отв. ред. И. С. Чичуров. – СПб., 2003. – С. 6. Постаті В. Васильєвського Г. Літаврін присвятив низку своїх праць: Литаврин Г. Г. В. Г. Васильевский // Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь / В. А. Дяков (от. ред.) и др. – М., 1979. – С. 95 – 97; Он же. Василий Григорьевич Васильевский – основатель Санкт-петербургского центра византиноведения // Российское византиноведение: Итоги и перспективы. Тез. конф. – М., 1994. – С. 84-87; Он же. Василий Григорьевич Васильевский – основатель Санкт-петербургского центра византиноведения (1838-1899) // Византийский временник. – 1994. – Т. 55 (80). – Ч. 1. – С. 5-21.
3. Литаврин Г. Г. Беседа юбиляра и редактора с издателем... – С. 9.
4. Литаврин Г. Г. «Записка греческого топарха» (Документ о русско-византийских отношениях в конце X века) // Из истории средневековой Европы (X-XVII вв.). Сборник статей. – М., 1957. – С. 114-130.
5. Литаврин Г. Г. Беседа юбиляра и редактора с издателем... – С. 9.
6. Осипова К. А. Защита диссертаций по византиноведению в Москве в 1951-1957 гг. // Византийский временник. – 1958. – Т. 14. – С. 366.
7. Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв. // История Византии. В 3-х томах / Отв. ред. С. Д. Сказкин. – М., 1967. – Т. II. – С. 226-236; Он же. Русско-византийские

- отношения в XI–XII вв. // История Византии. В 3-х томах / Отв. ред. С. Д. Сказкин. – М., 1967. – Т. II. – С. 347-353.
8. Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв... – С. 226.
 9. Там само. – С. 227.
 10. Там само.
 11. Там само.
 12. Там само. – С. 227-228.
 13. Литаврин Г. Г. Свидетельства житий Георгия Амастридского и Стефана Сурожского о походах русов на Амастриду и Сурож // Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 24-36; також: Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв... – С. 228.
 14. Див., наприклад: Nystazopoulou-Pélékidou M. Le Chersonèse taurique à l'époque Byzantine. – Paris, 1960. – P. 106.
 15. Ševčenko I. Hagiographie of the Iconoclast Period. – Iconoclasm. – Birmingham, 1977. – P. 113-131.
 16. Литаврин Г. Г. Свидетельства житий Георгия Амастридского и Стефана Сурожского... – С. 28.
 17. Там само. – С. 31.
 18. Там само. – С. 35.
 19. Литаврин Г. Г. Бертинские анналы о посольстве росов в Константинополь // Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 37-46; також: Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв... – С. 228.
 20. Литаврин Г. Г. Бертинские анналы... – С. 37; також: Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв... – С. 228.
 21. Литаврин Г. Г. Бертинские анналы... – С. 42. Наприклад, А. Новосельцев більш точно його локалізує Київщиною [Див.: Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М., 1990. – С. 208-209]. Однак, видається за доцільніше пов'язувати його з територією Чернігівщини, де саме в цей час формується досить потужна варязька факторія.
 22. Литаврин Г. Г. Бертинские анналы... – С. 44.
 23. Там само. – С. 46.
 24. Литаврин Г. Г. Патриарх Фотий о нападении росов на Константинополь и об их крещении (860-867) // Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 48; також: Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв... – С. 229.
 25. Повний корпус джерел походу 860 р. видано П. Кузенковим [Кузенков П. В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 г. Проблемы источниковедения. – М., 2003. – С. 15-172].
 26. Історіографію питання див.: Шумило С. Князь Оскольд и христианизация Руси. – К., 2010. – 120 с.; Кузенков П. В. Вк. праця. – С. 10-13; Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X в. – М., 1980. – С. 48-49, 53-54, 56-57, 60-65, 79-81. Також: Цветков С. В. Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси. – СПб., 2010; Ариньон Ж.-П. Дипломатичні зв'язки між Візантією та Руссю з 860 по 1043 рр. // Хроніка. 2000. – 1995. – № 2-3. – С. 29-41; Гордієнко Д. Поширення християнства на руських землях у другій половині IX – першій половині X ст. // Історія релігій в Україні. – Львів, 2011. – Книга I. – С. 19-28; та інші.

27. Литаврин Г. Г. Патриарх Фотий о нападении росов на Константинополь... – С. 56.
28. Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв... – С. 229.
29. Литаврин Г. Г. Патриарх Фотий о нападении росов на Константинополь... – С. 60.
30. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 98.
31. Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв... – С. 229.
32. Див., наприклад: Stein-Wilkeshuis M. A. Viking-age treaty between Constantinople and northern merchants, with its provisions on theft and robbery // *Scando-Slavica*. – 1991. – Vol. 37. – P. 35-47.
33. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 62.
34. Див., наприклад: Малингуди Я. Русско-византийские связи с точки зрения дипломатики // *Византийский временник*. – 1995. – Т. 56. – С. 68-91; Она же. Русско-византийские договоры в свете дипломатики // *Византийский временник*. – 1997. – Т. 57. – С. 59-87.
35. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 64. Див. також: Каждан А. П. К характеристике русско-византийских отношений в современной буржуазной историографии (1947-1957) // *Международные связи России до XVII в.* – М., 1961. – С. 7-20.
36. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 66.
37. Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв... – С. 230; Он же. Византия и Древняя Русь между договорами 911 и 944 гг. // *Внешняя политика Древней Руси*. – М., 1988.
38. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 69; Он же. Византия и Русь в IX–X вв... – С. 231.
39. Див., наприклад: Назаренко А. В. Некоторые соображения о договоре Руси с греками 944 г. в связи с политической структурой Древнерусского государства // *Восточная Европа в древности и средневековье: Политическая структура Древнерусского государства: VIII Чтения памяти член-корр. АН СССР В. Т. Пашуто (Москва, 17-19 апреля 1996 г.)*. – М., 1990. – С. 58-63; Половой Н. Я. К вопросу о первом походе Игоря против Византии // *Византийский временник*. – 1961. – Т. 18; Он же. О дате второго похода Игоря на греков и похода русских на Берда // *Византийский временник*. – 1958. – Т. 14; Цукерман К. Русь, Византия и Хазария в середине X века: проблемы хронологии // *Славяне и их соседи. Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время*. – М., 1996. – Вып. 6. – С. 68-80.
40. Шевченко И. И. Перечитывая Константина Багрянородного // *Византийский временник*. – 1993. – Т. 54. – С. 17.
41. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 72-73, 74-75.
42. Там само. – С. 75.
43. Див., наприклад: Острогорський Г. Історія Візантії / Пер. з нім. Анатолія Онишка. – Львів, 2002. – С. 246.
44. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 78.
45. Там само. – С. 82.
46. Луговий О. М. Роси та варанги у Візантії X–XII ст.: формування та структурна роль найманого військового контингенту. – Автореферат дис. ... к. іст. н. – Одеса, 2008. – С. 1.
47. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 87.

48. Там само. – С. 88, 94-95, 104.
49. Там само. – С. 98.
50. Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв... – С. 232.
51. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 106.
52. Литаврин Г. Г. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь // *История СССР*. – 1981. – № 5. – С. 173-183.
53. Ариньон Ж.-П. Международные отношения Киевской Руси в середине X в. и крещение княгини Ольги // *Византийский временник*. – 1980. – Т. 41. – С. 113-124.
54. Литаврин Г. Г. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь... – С. 173-183; Он же. Путешествие русской княгини Ольги в Константинополь: Проблема источников // *Византийский временник*. – 1981. – Т. 42. – С. 35-48; Он же. Состав посольства Ольги в Константинополь и «дары» императора // *Византийские очерки*. – М., 1982. – С. 71-92; Он же. К вопросу об обстоятельствах, месте и времени крещения княгини Ольги // *Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования, 1985 год*. – М., 1986. – С. 49-57; Он же. Русско-византийские святы в середине X в. // *Вопросы истории*. – 1986. – № 6. – С. 41-52; також: Литаврин Г. Г. Христианство на Руси в правление княгини Ольги // *Gesellschaft und Kultur Russlands im frühen Mittelalter*. – Halle, 1982; окремих розділ: Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 154-213.
55. Див., наприклад: Оболенский Д. К вопросу о путешествии русской княгини Ольги в Константинополь в 957 г. // *Проблемы изучения культурного наследия*. – М., 1985. – С. 36-47; Высоцкий С. А. О дате поездки посольства Ольги в Константинополь // *Древние славяне и Киевская Русь*. – К., 1989. – С. 154-161; Брайчевский М. Ю. Ольга и Константинополь // *Южная Русь и Византия*. Сб. науч. тр. (к XVIII конгрессу византинистов) / Редкол. П. П. Толочко (отв. ред.), Я. Е. Боровский, Г. Ю. Ивакин. – К., 1991. – С. 12-20; Poppe A. Once Again Concerning the Baptism of Olga, Archontissa of Rus' // *HOMO BYZANTINUS: Papers in Honor of Alexander Kazhdan*. – Washington, 1992. – P. 271-277; Pritsak O. When and Where Ol'ga Baptized? // *Harvard Ukrainian Studies*, 1985. – Vol. IX. – № ½. – P. 5-24 та інші.
56. *Const. De cerim.*, p. 594-598.
57. Литаврин Г. Г. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь... – С. 173-183; Он же. Христианство на Руси в правление княгини Ольги... – С. 138-141; Он же. Древняя Русь, Болгария и Византия в IX–X вв... – С. 68-71; Он же. Русско-византийские святы в середине X в... – С. 41-52; Он же. К вопросу об обстоятельствах, месте и времени крещения княгини Ольги // *Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования, 1985 год*. – М., 1986. – С. 49-57; Он же. Византия, Болгария, Древняя Русь. – С. 174-190.
58. Див., наприклад: Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. – М., 2001. – С. 227-240 та інші.
59. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 165.
60. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 174-189; Он же. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь... – С. 173-183; Он же. К вопросу об обстоятельствах, месте и времени крещения княгини Ольги... – С. 49-57.

61. Гордієнко Д. Хрещення княгині Ольги в контексті обрядової практики візантійської церкви // RUTHENICA. – 2006. – Т. V. – С. 12-18; Він же. Княгиня Ольга: дискусія навколо хрещення // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н. М. Нікітенко / Від. ред. д. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П. С. Сохань; упоряд. Д. Гордієнко, В. Корнієнко. – К., 2011. – С. 30-47 та інші.
62. Литаврин Г. Г. Состав посольства Ольги в Константинополь... – С. 71-92.
63. Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв... – С. 232.
64. Наприклад: Карышковский П. О. К истории балканских войн Святослава // Византийский временник. – 1953. – Т. 7. – С. 224-243; Он же. Политические взаимоотношения Византии, Болгарии и Руси в 967-971 гг. Автореферат ... к. ист. наук. – М., 1951. – 17 с.; Он же. Русско-болгарские отношения во время Балканских войн Святослава // Вопросы истории. – 1951. – № 8. – С. 101-105; Сахаров А. Н. Дипломатия Святослава. – М., 1982. – С. 101-208.
65. Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв... – С. 233.
66. Там само. – С. 235.
67. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 228.
68. Там само. – С. 270.
69. Там само. – С. 271.
70. Там само.
71. Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв... С. 236; Див. також: Литаврин Г. Г., Флоря Б. Н. Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси (некоторые сравнительные сопоставления) // Советское славяноведение. – 1988. – № 4. – С. 60-67; Они же. Христианизация стран Центральной, Юго-Восточной Европы и Древней Руси // Общественные науки. – 1989. – № 2. – С. 199-216.
72. Литаврин Г. Г., Флоря Б. Н. Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси... – С. 65; Они же. Христианизация стран Центральной, Юго-Восточной Европы и Древней Руси... – С. 204.
73. Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв... – С. 236.
74. Литаврин Г. Г. Русско-византийские отношения в XI–XII вв... – С. 347-348.
75. Хоча відповідні розділи є і в монографії М. В. Левченка [Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений / Под. ред. акад. М. Н. Тихомирова. – М., 1956] та В. Т. Пашуто [Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968], а також у низці інших праць.
76. Вони об'єднані у розділах 5-6 монографії: Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 214-300.
77. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 215.
78. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 224; Он же. Русско-византийские отношения в XI–XII вв... – С. 348.
79. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 225.
80. Там само. – С. 226.
81. Литаврин Г. Г. «Записка греческого топарха» (Документ о русско-византийских отношениях в конце X века) // Из истории средневековой Европы (X–XVII вв.). Сборник статей. – М., 1957. – С. 114-130.

82. Там само. – С. 115.
83. Там само. – С. 117, 127. Натомість, М. Шангін і А. Вишнякова датують записку 970 р. Вони також пов'язують її з руським князем – Святославом. Таким чином записка відображає якийсь з епізодів Балканської війни Святослава [Шангін М. А., Вишнякова А. Ф. Из комментария к «Записке греческого топарха» // Византийский временник. – 1958. – Т. 14. – С. 99-102].
84. Литаврин Г. Г. «Записка греческого топарха»... – С. 122, 127.
85. Там само. – С. 125.
86. Там само.
87. Там само. – С. 127.
88. Литаврин Г. Г. Восстание в Херсоне против византийской власти в 1016 г. // ПОЛУТРОПОН. Сб. к 70-летию В. Н. Топорова. – М., 1998. – С. 923-931.
89. Артамонов М. И. История хазар. – Л., 1962. – С. 437.
90. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси... – С. 77.
91. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 217.
92. Там само. – С. 223.
93. Литаврин Г. Г. Пселл о причинах последнего похода русских на Константинополь в 1043 г. // Византийский временник. – 1967. – Т. 26. – С. 71-86; Он же. Еще раз о походе русских на Византию в июле 1043 г. // Византийский временник. – 1968. – Т. 29. – С. 105-107; Он же. Война Руси и Византии в 1043 г. // Исследования по истории славянских и балканских народов. – М., 1972; Он же. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 228-276.
94. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 228.
95. Poppe A. Opowieść latopisarska o wyprawie «na Greków» w 1043 r. Jej redakcje i okoliczności powstania // Slavia Orientalis. – 1967. – XVI. – № 4. – S. 351-353.
96. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 233-234.
97. Полное собрание русских летописей. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – М., 2000. – Стб. 141-142.
98. Там само. – С. 234-238.
99. Там само. – С. 239-240.
100. Там само. – С. 256-257.
101. Poppe A. Państwo i kościół na Rusi w XI wieku. – Warszawa, 1968. – S. 108, 123.
102. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 247.
103. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – Т. 2. – К., 1992. – С. 36.
104. Нікітєнко Н. М. Остання русько-византійська війна 1043 р.: причини і наслідки // Наукові записки НаУКМА, 1999. – Т. 9. – Ч. 1: Спеціальний випуск. – С. 129.
105. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 258.
106. Там само. – С. 261.
107. Там само. – С. 268-269.
108. Там само. – С. 269.
109. Там само. – С. 246, 256.
110. Там само. – С. 256-257, 274.
111. Там само. – С. 274-275.
112. Там само. – С. 293-294.

113. Литаврин Г. Г. Русско-византийские отношения в XI-XII вв... – С. 351.
114. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 280.
115. Там само. – С. 280-281.
116. Там само. – С. 291.
117. Там само. – С. 290.
118. Литаврин Г. Г. Русско-византийские отношения в XI-XII вв... – С. 351-352.
119. Литаврин Г. Г. Неизвестное свидетельство о Боспоре Киммерийском во время Алексея Комнина // Тезисы докладов на VII Всесоюзной конференции византистов в Тбилиси. – Тбилиси, 1965. – С. 21.
120. Литаврин Г. Г. Некоторые сведения о Северном Причерноморье (XII в.) // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. Сб. статей, посвященный Л. В. Черепнину. – М., 1972. – С. 239.
121. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 289. Хоча спершу terminus ante quem вчений відносив до 1118 р.: Литаврин Г. Г. Некоторые сведения о Северном Причерноморье (XII в.)... – С. 239.
122. Литаврин Г. Г. Некоторые сведения о Северном Причерноморье (XII в.)... – С. 240.
123. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 292.
124. Див., наприклад: Левченко М. В. Вк. праця; Пашуто В. Т. Вк. праця; Литаврин Г. Г., Янин В. Л. Вк. праця, та інші.
125. Литаврин Г. Г. Русь и Византия в XII веке // Вопросы истории. – 1972. – № 7. – С. 36-52; Он же. Русско-византийские отношения в XI-XII вв... – С. 347-353; Он же. Особенности русско-византийских отношений в XII в. // Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII-XIV вв. – М., 1974. – С. 208-212; Он же. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 292-299; Литаврин Г. Г., Каждан А. П., Удальцова З. В. Вк. праця; Litavrin G. Sur la problématique des contacts de Cherson et Kiev pendant la deuxième moitié du XIIe siècle // Symmeikta. – Т. 9. – Athena, 1994.
126. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 277.
127. Там само. – С. 280; Он же. Русь и Византия в XII веке... – С. 37-38.
128. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 278.
129. Там само. – С. 298-299.
130. Иванов С. А. Памяти Геннадия Григорьевича Литаврина. 1925-2009 // Славяноведение. – 2010. – № 2. – С. 123.
131. Литаврин Г. Г. Беседа юбиляра и редактора с издателем... – С. 9.

Summary

The works of the outstanding Byzantinist – academician Gennadiy Grigorievich Litavrin devoted to Rus'-Byzantium's relations, are analyzed in the article. This subject is one of the central in the scientific heritage of the researcher, it pervades the whole period of his scientific activity. The conclusion is proposed in the article that Litavrin's works on this subject embrace the whole period of Rus'-Byzantium's relations.

Key words: *Litavrin, Rus', Byzantium, international relations.*

Одержано 12 березня 2013 р.

ОЛЕГ ВІЩИЙ: ІСТОРІОГРАФІЧНІ ЛЕГЕНДИ ТА РЕАЛІЇ

У статті розглядається проблема з'ясування місця й ролі князя Олега в історії Русі у світлі здобутків історіографії.

Ключові слова: Олег, Русь, історіографія, Рюрик, Візантія, Київ, джерела, Скандинавія.

До числа актуальних проблем, розв'язання яких залишається важливим для сучасної української історіографії, належить і проблема місця й ролі князя Олега Віщого в історії Русі. Розвиток новітніх методологій і спроби застосування їх, попри помітні успіхи, дискусії з багатьох проблем завели на манівці. Так і князь Олег Віщий, який для дослідників старших поколінь був князем, результатом діяльності якого стало утворення Київської Русі – потужного об'єднання, через територію якого проходили всі відгалуження шляху *з варяг в греки*, пережив трансформацію в легендарну особу, можливе існування якої перемістилося на середину X ст. Полеміка розгорнулася навколо кожного епізоду, пов'язаного з ним, часом у джерелах, які не мають жодного стосунку до літописного князя Олега, а найбільш популярними стають крайні погляди від повної легендарності Олега до визнання його князем Тмутараканської Русі, до складу якої входили ніби-то землі у Приазов'ї та по Сіверському Дінці. Князь Олег Віщий став нині найбільш легендарною і загадковою особою в історії Русі.

Привид князя Олега. Не можна стверджувати, що Олег обійдений увагою джерел. Однак досі далеко не всі дослідники погоджуються його вважати князем, не кажучи вже до віднесення до династії Рюриковичів. Етимологія імені Олега та його скандинавське походження давно не викликає заперечень (*Helgi* – *священний* від *heilagr* – *святий*)¹. Спроби поставити його під сумнів², виставити його слов'янським³ чи тюркським (від «олгу» – «великий»⁴; «Халегу» – «Творець»⁵), викликають хіба співчуття. Частина істориків вважає, що *Хельгі* – це титул конунга, якого приносили в жертву Одину або ж конунга-жерця⁶, але ця думка, яка базується на епічних розповідях про окремих конунгів з цим іменем, доволі дискусійна. А. Лященко (1871-1931) першим висловив здогад, що *Віщий* – це переклад скандинавського імені Олега⁷. Сучасні дослідники прийшли до висновку, що *Віщий* – це фонетичне і змістове відбиття імені *Хельгі* у слов'янському середовищі⁸.

За літописами Олег був родичем Рюрика: *Їрода єму суца*⁹. За Найдавнішим Зведенням він був поставлений Рюриком регентом при сині Ігорі: *вгдавъ єму на руцѣ с на свого Игорѧ блше бо молодѣ велми*¹⁰. Новгородський Перший літопис називає його воєводою Рюрика¹¹, Воскресенський літопис – племінником Рюрика¹². Але ще О. Шахматов допускав, що у Зведенні 1093 р. Олег називався князем¹³. Цілий ряд дослідників вважали, що літописці просто «докомпонували» Олега, який ніяк не був пов'язаний з Рю-

риковичами. М. Грушевський навіть допускав, що він міг правити у Києві між Аскольдом та Діром, тобто десь між 860-880 рр., і належав до окремої київської династії. автор також допускав наявність двох різних Олегів, один з яких жив на початку X ст.¹⁴. Останню версію підтримував А. Новосильцев, виходячи з повідомлення ал-Масуді про царя ал-Дір, сучасником якого був *«цар ал-Олванг, у якого багато володінь, обширні будови, велике військо і багате військове спорядження. Він воює з Румом, франками, лангобардами і іншими народами. Війни між ними ведуться з перемінним успіхом.»* Дослідник вважав, що ці відомості ал-Масуді можна віднести до 40-80-х рр. IX ст., і вони зафіксували одночасне існування Діра і Олега перед їх сутичкою¹⁵. За версією Г. Ловмянського, Олег був смоленським князем, а його зв'язок з Рюриком – пізніша комбінація¹⁶.

Г. Лебедев висловив здогадку, що родичем Рюрика міг бути представник місцевих нобілів¹⁷, тобто ладозької русі-варягів. Тут проситься аналогія з Сагою про Гамлета, його дід ютландський конунг Рюрик видав свою дочку Геруту за вікінга Хорвенділа після успішного повернення останнього з норвезького походу. Багато сучасних дослідників погоджуються з версією, що сестра Олега (за т. з. Іоакимовим літописом в передачі Василя Татищева її звали Ефанда) була матір'ю спадкоємця Рюрика¹⁸. Після загибелі Рюрика, Олег спочатку став регентом при малолітньому племіннику, а потім фактично узурпував владу, усунувши Ігоря.

Величезна література, присвячена Олегові, докладно демонструє наскільки важкими і дискусійними залишаються спроби відтворити його біографію¹⁹.

Олеги скандинавські. За Найдавнішим літописом Олег у 882 р. здійснив похід на південь, в ході якого здобув Смоленськ, Любеч, підступом захопив Київ, де убив князів Аскольда і Діра, і переніс туди центр новоствореної держави. Як писав Б. Рибаків, *«норманський конунг... незаконно і підступно оволодів Києвом»*²⁰. У 883 р. він долучив до неї землі древлян, у 884 р. – сіверян, 885 р. – радимичів, а потім уличів та тиверців. У 907 та 911 рр. здійснив успішні походи на Константинополь, які завершилися мирними угодами, а у 911 (чи 922 р. за Першим Новгородським літописом) помер в Києві чи Ладозі від укусу гадюки, яка виповзла з черепа його коня, таким чином збулося пророцтво волхвів.

Скандинавські джерела згадують кількох зовсім різних Олегів (Хельгі). В поемах *«Відсід»* (VIII ст.) та *«Беовульф»* (VIII ст.) Halga Til – Олег Сильний з данської династії Скульдунгів, який був батьком Хрольва Кракі (Жердинки). Про нього також розповідають ряд саг про давні часи, Саксон Граматик і Сноррі Стурлусон. Цей Олег жив у VIII ст. Ще два Олеги данського походження відомі з *«Пісень про Хельгі»*: Хельгі, син Херварда та Хельгі, син Зігмунта, який вбив Хундінга. Саксон Граматик розповів також про Хельгі, конунга Халогаланда, який сватався до дочки конунга фінів Гусі, володаря чарівних стріл, та Хельгі, нареченого дочки данського конунга Фродо на ім'я Хельга. Сноррі Стурлусон повідомляє

про Хельгі Сміливого, сина конунга Хрінгарікі (перша половина IX ст.)²¹. До кінця VIII ст. відноситься діяльність конунга Хедебю в Південній Ютландії на ім'я Heiligo²².

Адам Бременський, посилаючись на короля Свена II Естрідсена (1047-1074), повідомляє, що останнім конунгом Данії з династії Скульдунгів був Helgi (Олер), *любимий народом за свої справедливості і святість*. Його змінив швед Олаф, який захопив данський престол *силою зброї*²³. Останній став данським конунгом після розгрому вікінгів, тобто після 1 вересня 891 р., коли германський король Арнульф розгромив норвезьких вікінгів при Лувені, так що *трупи вбитих норманів забили русло* р. Дейле (Діль)²⁴. На цій підставі О.Пріцак відносив правління Олега в Данії до 891-900 рр., вважаючи, що після цього він перебрався на Русь²⁵. Якщо ж з першою датою можна ще погодитися, то 900 р. не можна обґрунтувати жодними джерелами. «Морський конунг» з Свеаланду (Швеції) Олаф Гора Руін опанував данський престол десь в кінці IX – на початку X ст. Як склалася доля конунга Helgi невідомо, хоча народ любить *за свої справедливості і святість* переважно загиблих героїв. Чи міг цей Helgi емігрувати на Русь? За певних обставин – так, але все, що про нього відомо, зовсім не в'яжеться з інформацією про Олега Віщого. Виникає наступне питання: яким чином данський Helgi міг дістатися Русі? Зрозуміло, що найпростішим був би звичний для вікінга морський шлях: програвши боротьбу за Данію йому найпростіше було відплисти до родичів у Ладогу чи пройти по Німану або Даугаві. Відступ в землі ворожих на той час ободричів і просування через численні князівства поморських і полабських слов'ян²⁶ до земель польських полян, а через них далі на південь – до Волині і Прикарпаття, тобто перехід через десятки часто ворогуючих між собою князівств і союзів, виглядає надто фантастичним.

Співставивши скандинавські матеріали з відомостями найдавніших літописів і, перебуваючи під певним впливом Г. Ловмянського, О. Пріцак дійшов висновку, що в образі літописного Олега Віщого злилися два реальні персонажі: Олег Віщій – міфічний князь-перевертень епічних сказань з роду Ільвінгів, герой легенд про похід на Константинополь і смерть від укусу змії, та реальний конунг, який об'єднав землі кривичів, здійснив похід на Візантію і загинув під час походу на прикаспійські землі²⁷. В останньому він виходив з інформації т. з. хозарських документів. Загалом його висновок стосовно Олега достатньо спекулятивний і відбиває прихований захист *хозарської* версії походження Києва та Київської Русі.

Таким чином, потрібно зазначити, що всі скандинавські джерела розповідають про Олегів, які пов'язані з літописним Олегом хіба що спільним іменем, яке було поширеним у Скандинавії й пізніше в XI-XIII ст.²⁸

Чи не єдиним скандинавським джерелом, діяльність героя якого знаходить паралелі в розповідях найдавніших літописів про Олега, є норвезька «Сага про Орвара-Одда». Вона була записана бл. 1265-1275 рр.²⁹ і збереглася в двох редакціях, які відмінні між собою в деталях. За сагою

Одд Священна Стріла був сином знатного вікінга Гріма, який народився на о. Рафніста в Хагоголанді на півночі Норвегії. Родичі переїхали у Вік, де відкрилася спадщина діда, і залишили хлопчика на виховання у Беріруаді у місцевого хевдінга Інгіяльда, де він виріс з його сином Асмундом. Там же віщунка Гейда напророчила йому смерть від гадюки, яка виповзе з черепа його улюбленого коня. Тоді Одд вбив свого коня, поховав його в прибережному піску і вирушив у звичні для вікінгів мандри. Пригоди занесли його до Кунігарду, столицю Хунеланда (?), де одружився з Сілкісіф («Шовковою дівою!»), дочкою місцевого конунга, по смерті якого став правителем і *ландверманом* (воєводою) при юних братах дружини Геррауді і Асмунді, здійснивши походи у Бярмію та Візантію. Вже на старості йому довелося у справах заїхати на о. Рафніст. Повертаючись на корабель, він спіткнувся. Поворухивши пісок списом, знайшов череп коня, звідки виповзла змія і вжалила його в ногу під щиколоткою³⁰.

Ще перший видавець і дослідник саги Р. Бур звернув увагу на невідповідність у тексті саги (вбивши коня, Одд вважає себе в безпеці, хоча віщунка попередила його про смерть від гадюки, яка виповзе з черепа коня), що, на його думку, свідчило про пізній її характер і залежність від більш точної передачі легенди у літописному варіанті³¹. З останнім погоджувалися і більш пізні дослідники³². На думку Р. Бура, легенда про загибель героя від гадюки, яка виповзає з кінського черепа, була занесена на Русь вікінгами ще у IX ст., а в Норвегії її пов'язали з Орваром-Оддом. Схожість в переказах про смерть обох героїв могла сприяти подальшому перенесенню окремих рис з одного на іншого³³. Однак в норвезькому народному епосі збереглися ближчі до літопису варіанти саги, що відзначила О. Ридзевська³⁴. К. Тіандер з цього приводу висловив припущення, що первинною була легенда про смерть Олега в Ладозі: вона послужила матеріалом для літописця Нестора і для автора саги. Тільки скальду довелося мати справу з уже обробленим і достатньо заплутаним матеріалом, тоді як літописець мав під руками легенду у чистому вигляді³⁵. Появу у сазі єдиного мотиву, який збігається з літописною розповіддю про Олега, можна пояснити впливом Єлизавети Ярославни, яка, як дружина короля Гаральда III Суворого Правителя і мати короля Олафа Спокійного, перебувала в Норвегії у 1045-1067 рр. Але якраз росіка саги про Одда найбільш слабка основа для зближення переказів про Олега та Одда³⁶.

Частина дослідників приймала тотожність Олега Віщого з Орваром-Оддом без застережень, намагаючись узгодити інформацію саги та літописів³⁷, при цьому навіть не беручи до уваги, що спільним між ними є лише один фольклорний мотив, а все інше відрізняється, в т. ч. імена, а літописна розповідь є більшим архаїзмом у порівнянні з сагою³⁸. Тому вважати Орвара-Одда тотожним літописному Олегу немає жодних підстав. Зворотній вплив саги на редагування літописів можна побачити у версіях про від'їзд Олега за море.

Олеги моравські. Відомий польський геральдик й історик шляхетських родин Б. Папроцький (1543-1614), який після поразки австрійської

партії в боротьбі за польський престол з шведським претендентом Сігізмундом Вазою, емігрував до Моравії і написав там чеською мовою працю з її історії³⁹, де подав відомості про останнього правителя Великої Моравії «короля» Олега, який ніби-то був сином князя Святославича, підступно вбитого братом Ярополком Святославичем у 971 р. Цього Олега (*Колег син Колги* – за Б.Папроцьким) батько, відчуваючи небезпеку, відправив на службу до чеських князів, де він відмовився від князівського титулу, жив як звичайний лицар і любив говорити *іди до врага* (за Б.Папроцьким в чеському перекладі це означало *іди до чорта*), за що був прозваний Врагом, а його маєтність отримала назву Врагов, ніби вперше згадану під 1180 р. Від його нащадків виводили свій рід графи Жеротинські. Далі Б. Папроцький помістив напівфантастичні докази князівського походження нащадків Олега, на зразок того, що Олег ніби-то дав своєму синові на підтвердження князівського походження «лист золотою грамотою писаний» та спроб Пліхти з Жеротина добути це підтвердження на Русі в часи короля Яна Люксембурга.

Зрозуміло, що Олег, згаданий Б.Папроцьким, якби він навіть й існував, не міг мати жодного відношення до Олега Віщого. І. Мицько переконливо реконструював джерела і процес компонування цієї версії польським генеалогом⁴⁰, звернувши, зокрема, увагу на походження графів Жеротинських від бургграфу Блуда з Блудова (1213-1215 рр.)⁴¹. Відомий чеський гуманіст Я.А. Коменський (1592-1670), який мав можливість користуватися архівом графів Жеротинських, бл. 1620 р. написав дослідження з генеалогії цієї родини «*De origine baronum a Zierotin*», в якому також розповів про Олега (Olgo). За ним цей князь був сином Олега свояка Рюрика і маймав моравський престол у 940-949 рр. Вчений зіслався як на джерело на якісь руські хроніки. На жаль, ця праця Я.А. Коменського не збереглася⁴².

Проте її використав історіограф, єзуїт, декан капітулу собору св. Віта у Празі Т. Пешіна (1629-1680) в своєму трактаті з військової та політичної історії Моравії (1677). За його даними Олег (Holek чи Olgus), син Голькума (Golkum) свояка Рюрика, який емігрував з Русі, став королем Моравії у 940 р., будучи обраним після того як Моравія у 939 р. відпала від Чехії через вбивство Болеславом брата Вацлава. Однак Олегові не вдалося вистояти в боротьбі з угорським князем на ім'я Токшоня⁴³ (Toxis – за Пешіною), хоча польський князь Земомисл прислав йому допомогу. Допомогали йому також і з Русі. У 949 р. біля Брну (Брно) моравсько-польське військо було розгромлене угорцями, а сам король Олег втік до князя Земомисла у Польщу, де і помер⁴⁴. Молодший сучасник Пешіни Я. Стредовський доповнив інформацію Пешіни повідомленням про повернення моравського короля Олега на Русь, де він якийсь час командував військом княгині Ольги і приборкав її противників, а також з прибулими з Моравії священиками займався християнізацією краю, де і помер у 967 р.⁴⁵

На думку А. Флоровського, Я.А.Коменський був знайомий з якимсь псевдоісторичним західноруським твором, в якому розповідалося про бо-

ротьбу синів Святослава, поєднану з домислом про Олега⁴⁶. Однак ця гіпотеза нічим не обґрунтована; крім того вчений виходив з засади, що Я.А. Коменський та Т. Пешіна були знайомі з працею Б.Папроцького, тоді як їх джерела могли бути зовсім іншими.

Аналізуючи розповіді Б. Папроцького та чеських істориків XVI-XVIII ст., можна з великою долею вірогідності припускати, що вони були незнайомі з руськими літописами і черпали свою інформацію з якихось документів з архіву графів Жеротинських або ж з пізніше втрачених моравських хронік, як припускав А. Кузьмін⁴⁷.

Учений-дослідник XVIII ст. сілезький німець Х. Ф. фон Фрізе у своїй «Історії польської церкви», написаній у 1785 р., викладаючи історію моравського короля Олега, був знайомий з працею Шлецера про найдавніший літопис. За його версією, Олег, син Олега Віщого, емігрував у Моравію через переслідування Ігоря. Тут він за підтримки німецького короля Оттона I, який організував змову проти князя Болеслава у 939 р., оволодів моравським престолом у 940 р. Наступного року після невдалого походу на Візантію Ігор уклав з Олегом оборонний союз. З 945 р. Олег зіткнувся з натиском угрів, які здобули столицю Морави Велеград і у 948 р. проголосили правителем Морави угорського принца Токшона. Програвши боротьбу з уграми, Олег спочатку відійшов у Польщу, а потім повернувся на Русь, був прийнятий Ольгою, став її соратником й ініціатором посольства до Оттона I, з яким мав контакти раніше. Помер він на Русі у 967 р.⁴⁸

М. Філін, співставляючи моравську інформацію про князя Олега з інформацією про християнську місію на Русі норвезького конунга Олафа Трюгвасона, прийшов до висновку, що Олег Олегович, вірогідно, справді існував. Прибувши в Моравію зі своєю дружиною та скарбницею у 939-940 рр., він одружився з Ярою-Ярославою, дочкою чеського князя Болеслава⁴⁹, а далі, спираючись вже на династичні права і моравську знать, проголосив себе королем. Програвши боротьбу з угорцями, виїхав до Кракова, а звідти – на Русь, що і відбулося у билинах у відомому сюжеті про поїздку Іллі з Морова до Києва через Краків⁵⁰. При цьому він спирався на висновок М. Халанського, який виводив ім'я богатира Іллі від Helgi – Олій, Єлья – Ілля⁵¹.

Історики давно звернули увагу на те, що билинний богатир Ілля Муромець їхав до Києва через Туров⁵². Взагалі трансформація Іллі з Морова (Морави?) в Іллю з Муром (Муромця) могла відбутися вже у XVII ст. під впливом реального образу козака Іллі Муромця (Коровіна), який в Смутний час виступив претендентом на царський престол як царевич Петро і був страчений у 1608 р.⁵³ Сама ж загадка билинного богатира далека від розв'язання⁵⁴. При цьому його зв'язок з моравським князем Олегом виглядає правдоподібним, хоча це в жодному випадку не дозволяє стверджувати про тотожність Олега Моравського з Олегом Віщим⁵⁵.

І. Мицько, який опрацював величезний масив європейського епосу⁵⁶, прийшов до висновку, що літописний Олег був внуком данського правителя Helgi, який наприкінці IX ст. емігрував на Полаб'я. Його синами від

першого шлюбу були Аскольд та Дір, причому перший загинув на війні з батьком, що знайшло свій відбиток у епосі (бій Іллі Муромця з сином, бій Гільдебранта з Гадубрантом та ін.). Пізніше Олег одружився з дочкою правителя Русі Будимира і отримав в придане Прикарпаття. Від цього шлюбу у столиці Олега Пліснеську народилася майбутня княгиня Ольга. Загинув Олег в Бердаа у 943 р. Він став прототипом билинних героїв Іллі Муромця та Вольги Всеславича, а також таких епічних героїв як Ож'є Данець і Гольгер Данске⁵⁷. Ця гіпотеза виглядає як спроба поєднати між собою в просторі і часі різноманітні джерела, узгодження яких потребує розгляд варіантів та гіпотез, внаслідок чого ймовірність правильного висновку не перевищує кількох відсотків.

Олег єврейсько-хозарських документів. Велика література сформува-валася навколо комплексу єврейсько-хозарських документів, куди відно-ситься листування кордовського міністра Хасдая ібн Шапрута з хозар-ським каганом Йосифом, відома в короткій та докладній редакціях⁵⁸, т. з. Київський лист хозарських євреїв⁵⁹ та Кембриджський документ Соломо-на Шехтера⁶⁰.

За інформацією автора останнього, який називає себе хозарським євреєм, підданним кагана Йосифа, переслідування євреїв візантійським імператором Романом Лакапіном (920-944) викликали напругу у стосун-ках з Хозарією, наслідком якої стало підбурення проти хозар «царя Русії» НЛГВ (Хельгу). Цей князь зайняв Самцкерц (С-м-л-рай) Хозарський (за М. Артамоновим це Тамань–Таматарха, тобто Тмутаракань, але, можли-во, це скоріше – Керч–Корчев⁶¹), скориставшись відсутністю хозарського воєначальника Песаха. У відповідь Песах захопив три візантійські міста, і змусив князя Хельгу розпочати війну з Візантією, але його флот було спалено грецьким вогнем і він пішов морем у Персію чи Фракію⁶².

Кембриджський документ, знайдений в 1912 р. професором С. Шехте-ром у генізі караїмської кінаси у Каїрі, історики пов'язали з посольством Ісаака бен Натана у Константинополь, що дозволило датувати його 949 роком. Це дозволило побачити у ньому ремінісценції з походу русів на Каспій у 945 р. (чому не 912/913?) і запропонувати корінно змінити хро-нологію давньої історії⁶³.

Інші дослідники звертали увагу, що Кембриджський документ міг бути помилково пов'язаний з василевсом Романом Лакапіном⁶⁴. Г. Вер-надський запропонував ототожнити Хельгу з хозарського документа з старшим сином Ігоря та Ольги, мужем Предслави.⁶⁵ Популярною зали-шається версія про тмутараканського князя Хельгу⁶⁶, яка останнім часом була підкріплена аргументацією В. Петрухіна. Справедливо вважаючи, що немає жодних підстав для перегляду хронології правління Олега, ро-сійський дослідник вирішив, що так само немає жодних підстав для ото-тожнення Хельгу з хозарської переписки з Олегом Віщим. Хельгу-Олег з хозарської переписки – це інший представник династії Рюриковичів, який був найбільш активним на хозарському напрямку. Такий князь міг правити у Чернігові. Частковий розгляд матеріалів розкопок знаменитої

Чорної могили у Чернігові у 1996 р., зокрема заклепки від лоді, як і сам обряд поховання у лоді, вказують на скандинавські традиції: в центрі ритуального простору знаходився котел з м'ясом жертвовної тварини, над ним доспіхи – ритуал повторював обстановку Вальгали – воїнського раю, куди потрапляли тільки герої. Чернігівський князь Хельгу-Олег міг у 941 р. здійснити самостійний похід на Тмутаракань, а звідти у 943/944 р. – на Берда⁶⁷. В останньому поході брав участь і знаменитий полководець Ігоря та Святослава – Свенелд⁶⁸.

Однак з хозарськими документами не все так гладко. Автентичність їх достатньо проблематична, особливо докладнішої редакції та Кембріджського документу⁶⁹. І листування мордовського міністра з хозарським каганом, знайдене серед рукописів караїмського гебраїста А. Фірковича (1787-1874), і два інші документи, які могли потрапити в Каїр через того ж Фірковича, правдоподібно були виготовлені для обґрунтування хозарського походження кримських караїмів⁷⁰. Спроба підтвердити цю автентичність з допомогою інтерпретації археологічних матеріалів⁷¹ не знайшла підтвердження при більш ґрунтовному розгляді цих матеріалів. Можна стверджувати, що похід Песаха, якщо він і мав місце, ніяк не відбився в археологічних комплексах⁷².

Шурин чи зять ладозького князя? Таким чином, звичайно, якщо не дотримуватися думки, що *Повість временних літ* є не більше ніж продукт пізньої літературної творчості, можна погодитись, що Олег був для Рюрика *Їрода єму сиуца*⁷³. За «Сагою про Орвара-Одда», відношення якої до літописного Олега більш ніж сумнівне, Одд в Кунігарді, столиці Хунеланда (?), одружився з дочкою місцевого конунга, яку звали Сілксіф («Оксамитова чи Шовкова діва»), а по смерті тестя став правителем і *ландверманом* (воєводу) при юних братах дружини. В цьому конгломераті, де перемішані Кунігард (Київ) в загадковому південному Хунеланді та «оксамитова діва», як можливий відбиток важливих торговельних угод з Візантією, які відкрили регулярний доступ до візантійського шовку, реальним виглядає тільки те, що за віком літописний Олег дійсно міг бути зятем Рюрика. Але цього надто мало, щоби прийняти подібну версію. Рівно ж як і версію Іоакимового літопису про те, що Олег був братом Ефанди, дружини Рюрика⁷⁴.

Ким був все-таки Олег: зятем чи шурином Рюрика? Шведським, норвезьким, данським вікінгом чи представником місцевої *русі*? Джерела дають простір тільки для гіпотез. Олег міг бути як шурином, так і зятем Рюрика. А міг бути і одним з його племінників. Щоб утриматися в Ладозі, Рюрику потрібна була підтримка як лідерів місцевої *русі*, так і шведських, норвезьких чи данських конунгів.

Норвезька версія⁷⁵ найменш вірогідна. Данська – теж⁷⁶. Норвезька версія базується на сазі про Орвара-Одда. Данський Олег міг прибути до Ладоги не раніше кінця IX ст., десь біля 898-899 р., отож не міг бути тотожним літописному Олегу. Звичайно, не можна виключати, що Олег міг бути просто одним із Ськольдунгів, який прибув в Ладогу разом з Рю-

риком, або трохи пізніше. Хоча Г.З.Байєр ототожнював Урманію, конунгом якої за Іоакимовим літописом ніби-то був Олег, з шведською областю Раумдалією⁷⁷, це не більше ніж невдала спроба узгодити джерела. Мабуть мав рацію Г. Ловмяньський, вважаючи, що *урманський* це *норманський*⁷⁸. Найбільш вигідним для Рюрика був би союз з шведським обласним конунгом або ж з нащадком, нехай і віддаленим, попередньої ладозької династії, яка теж була шведського походження. Джерела не дозволяють відповісти на ці питання більш обґрунтовано.

Спокуса Київського каганату. Початок занепаду Волзько-Балтійського шляху призвів до скорочення східної торгівлі і потоку арабського срібла, яке досі регулярно поступало в Ладогу в обмін на північні хутра. Ладозьке королівство за таких умов могло перетворитися у другорядний лісовий край. Тільки торгівля могла забезпечити процвітання Ладоги і виживання її жителів, бо місцеві продовольчі ресурси були невеликими, а для закупки їх, в першу чергу хліба, потрібні були кошти. І для вікінгів східна торгівля мала першорядне значення, піки її розвитку забезпечували свіжі притоки скандинавського населення, що дозволяло утримувати баланс у трикутнику: скандинави–фіни–слов'яни. А поруч вже функціонували даугавський (західнодвінський) та німанський відтинки шляху «з варяг в греки», прорубаному свого часу Ейріком Мандрівником та іншими відважними авантюристами. Один із них, родич і племінник Рюрика – Аскольд, син Рагнара Ладброка, утвердився в Києві (Кунігарді), звільненому з допомогою його попередника Діра від хозарської залежності. Київський князь з часів Діра носив претензійний титул «кагана», щоби показати свою рівність з правителем хозар, якому раніше платив данину.

Дискусійним залишається інтерпретація повідомлення згаданого вже арабського енциклопедиста ал-Масуді про суперництво царя ал-Діра з царем ал-Олванг (?), як прочитав це ім'я А. Новосельцев⁷⁹. Опускаючи проблематичність прочитання імені, а також враження щодо механічного поєднання різних джерел, слід розглянути можливі причини появи цієї інформації. Не виключено, що після прийняття Діром титулу кагана, його контактів з василевсом Феофілом, на сході назву князівства поєднували з його іменем, тому суперництво Олега з Аскольдом знайшло свій відбиток як суперництво царів Діра та Олега.

М. Брайчевський змалював переконливий портрет Аскольда, як діяльного і сильного правителя, який здійснив походи на Візантію у 860, 863 та 874 роках і прийняв християнство⁸⁰. Але впевнено можна говорити тільки про похід 860 року, зафіксований у різноманітних джерелах⁸¹. Прийняття християнства не було загальним і, напевно, охоплювало лише еліту. Однак думка ніби Олег прийшов до влади в Києві на хвилі язичеської реакції не виглядає переконливою⁸². Зрозуміло, що запровадження християнства, яке розпочав Аскольд, наштовхнулось на опозицію частини знаті, як місцевої, так і пришлої, скандинавської. Не виключене також і суперництво Рюрика з двоюрідним братом Аскольдом, який був молодшим і за віком і за родовим рахунком Скъольдунгів. Поза сумнівами одне:

Олег оволодів Києвом не без допомоги противників Аскольда, які допомогли йому проникнути в град.

Виходи до Дніпровського шляху Ладозьке князівство контролювало ще за Рюрика, але між Київським каганатом та цими виходами знаходилося Смоленське князівство *кривичів*. У ньому теж перебувала якась група варягів, схоже пов'язана з Західнодвинським (Даугавським) шляхом. Потужна факторія в Гніздові – єдине, що дозволяє говорити про існування цієї факторії. Традиція зберегла згадки про зайняття Смоленська та Любеча. Згадка останнього в угоді з Візантією дозволяє також стверджувати, що тоді це був центр одного з князівств.

Щодо хронології: у 882 р. маркграфство Рустрінгія було передано племіннику Рюрика Готфріду, синові Гаральда Клака, що певною мірою підтверджує традиційні дати. До того часу Олег опанував Смоленськ і вийшов на кордони Київського каганату. І стало зрозуміло, що інтереси наступників Рюрика зосередилися на південному напрямку.

Угорський фактор. Чому ж так легко впав Київський каганат? Версія про опір язичників політиці християнізації, яку проводив Аскольд, не виглядає переконливою. Можливо, що тут зіграли свою роль зовнішньополітичні чинники. Не до кінця вивчені стосунки київського кагана з *уграми*, які були на той час його південно-східними сусідами. Зв'язки угорської мови з самодійськими і деякими іншими мовами азійського материка дають підстави припустити, що батьківщина фіно-угрів лежала десь на межі Європи і Азії – найімовірніше в Приураллі та Заураллі⁸³. Зв'язок угорців з *гунами*, який декларувала угорська історіографія XIX – першої половини XX ст., виявився фікцією. Правдоподібно початковою територією угорських племен можна вважати землі, обмежені ріками Волгою, Камою і Білою та Уральськими горами. Але і ця проблема залишається дискусійною. Глибоке дослідження угорської мови і наявні свідчення про зовнішній вигляд, звичаї, поведінку у час, коли вони вперше зіткнулись з європейськими народами, дають підстави підтримати гіпотезу щодо розміщення угорської прабатьківщини в Азії. Є доволі вагомі докази того, що перші нащадки цього кочового племені – вихідці з півніжжя Гімалаїв, і що звідти і почалося «велике переселення мадярів»⁸⁴. Деякі дослідники розташовують прабатьківщину угорців в районі Саян⁸⁵, інші – в Західному Сибірі у межиріччі Обі і Іртишу або в басейні середньої Волги і Ками⁸⁶.

Суспільний устрій угрів-мадярів склався під впливом сусідніх тюркських племен-номадів, з якими тісно перепліталася рання історія угрів. Це були справжні азійці: низькорослі, з ледь прорізними очима, голеними головами, невтомні вершники – «вони немов народились верхи на своїх конях»⁸⁷ – як їх описують хроністи того часу. Назва *угорці*, чи *угри*, має безсумнівний зв'язок з «Югрою» руських літописів; *уграми* назвали цю групу слов'яни. Сам народ до цього часу називає себе мадярами*.

Угорці (мадяри) – останні з кочовиків, що колонізували Центральну Європу. Виділення угорських народів із загальної маси фіно-угрів спів-

* «Magyar» означає «дитя землі» або «дитя гір».

пало приблизно з початком епохи бронзи у третьому тисячолітті до н.е. Відтоді угорці раз у раз займали становиська в азійських степах, переміщаючись на межу степу і лісостепу. Можливо, що саме цих угрів-мадярів мав на увазі Геродот, згадуючи у V ст. до н.е. народ «юрка» (угра, югра?): «І вони живуть полюванням, а полюють ось як. Дерев у них дуже багато в усій їхній країні, і мисливець залізає на дерево і очікує. Кожен там має привичаєного коня, що лягає на живіт, щоб не привертати до себе увагу. І кінь очікує так само, як собака. Щойно мисливець побачить із дерева дичиу, він стріляє в неї з лука, скаче на коня і переслідує її разом з собакою»⁸⁸. Цей народ Геродот розмістив поряд з *тісагетами*, локалізацію яких пов'язують з *городецькою культурою* (VII-V ст. до н.е.), поширеною у лісостепових просторах середньої і нижньої течії р.Оки, басейні р.Мокші і Цни та Середнього Поволжя⁸⁹.

З огляду на тюркське походження назв майже всіх домашніх тварин в угорській мові, можна не сумніватися у довготривалих контактах угорців з тюркомовними кочовиками-скотоводами, які запанували в цьому ареалі, починаючи з V ст. н. е. Можна припустити, що з цього часу основна маса *угрів*, від яких відділилися пізніші *ханти* і *мансі*, відійшовши трохи на північ, почала, пристосовуючись до кочового життя – в Magna Hungaria (Великій Угорщині), між річками Камою і Уралом та Північним Причорномор'ям. Тут угри-кочовики жили під гегемонією тюркомовних племен: *тюрків-булгар* (V ст.), *сабірів* (VI ст.), *оногурів* (VI-VII ст.) та *хазарів* (VII-IX ст.). Через це і візантійські автори більш пізнього часу називали угрів то «турками», то «савардами», то «оногурами»⁹⁰. Зрештою назва угорців в європейських мовах (лат. *Hungaras*, нім. *Ungarn*, франц. *Hongrois*, рос. *венгри*) походить від імені тюрків-оногурів, по території яких угорці кочували в 558-642 рр.⁹¹.

Зберігся опис подорожей угорського домініканця Юліана у 1235 та 1237 рр. у пошуках «Великої Угорщини». В басейні однієї з приток середньої Волги він знайшов населення, яке розмовляло угорською мовою⁹². На думку угорського дослідника Й. Перенї ця група *мадярів-маджарів*, що залишилася тут після відходу основної частини угрів на південь, трансформувалася пізніше в *мишар-татар* (мещерських татар), які до нашого часу повністю асимільовані росіянами, хоча ще в першій половині XX ст. ідентифікували себе як окремий етнос⁹³. Напевно, з Південного Приуралля, яке в ранньому середньовіччі називалось *Великою Угорщиною*, приблизно VI-VII ст. почався рух мадярів на захід⁹⁴. Східні автори X ст. ал-Балхі і ал-Масуді ототожнювали угрів і башкирів, розміщаючи їх у басейні р. Білої. Це підтверджували і папські дипломати Джованні П'єрано де Карпіні та Гільом де Рубрук, які побували тут у XIII ст.⁹⁵. Угровне населення було присутнє в нижній течії Ками ще у другій половині XVI-XVII ст.⁹⁶. Звідси основна маса угрів перемістилася у *Леведію* на північ від Азовського моря і, нарешті, в край *Etelköz* – межиріччя Дніпра і Дністра⁹⁷.

Яким був їх шлях, де розташовувалась їхня держава *Леведія*, чи були взагалі присутні *угри* в Криму? – ці питання надалі залишаються диску-

сійними. Частина науковців вважає, що *угри* рухалися через Волгу на Оку і далі в Леведію. Їхні опоненти припускають, що *угри* пройшли степами через середню течію Волги і переправились через Дон в районі Ведмедиці і Хопру. За К. Гротом, *угри* рухались через Волгу і Каму на Оку, а потім до верхів'я Дону. Одну з зупинок вони, імовірно, зробили на ріці Угрі⁹⁸. За М. Данилевським та Й. Перені, *угри* спочатку переселились в Башкирію, звідки їх витіснили *печеніги*. Тоді з дозволу *хозар* вони переправились через Волгу в районі нинішнього Саратова і через Дон в районі рік Ведмедиці і Хопру. А вже звідси угри-кочівники переселилися в *Леведію*⁹⁹.

У пошуках Леведії дослідники оперують свідченнями арабських та перських авторів, даними топоніміки й археологічними матеріали. Більшість дослідників шукає її в причорноморських степах між Доном і Дніпром. Проти цього рішуче виступив Е. Мольнар (1894-1966), який доводив, що Леведія знаходилася не в степовій, а в лісостеповій зоні між Києвом і Воронежем. Як доказ, автор наводив угорські поховання IX ст. у Воронежській області¹⁰⁰. Його версію прийняв свого часу і я, припускаючи, що *Леведія* – це область лісостепу на північ від Чорного моря по обох берегах Дону, між Києвом та Воронежем¹⁰¹. Гостро заперечував проти спроб шукати Леведію у лісостепах М. Артамонов. На його думку, *угри* прорвалися прямо в степи Причорномор'я і під тиском *хозар* відійшли на захід *хозарських* володінь в межиріччя Дніпра та Дунаю – в *Ателькузу* (Etelköz)¹⁰². Відрізняється від інших версія П. Степанова, який пропонував шукати Леведію в Приураллі, де збереглися пам'ятки *бахмутинської культури*¹⁰³.

Коли *угри* з'явилися в Леведії? Дата 700-750 рр. доволі проблематична¹⁰⁴. Лише після того, як араби завоювали Бактріану і Согдіану, етнічні потрясіння в Туркестані та сусідніх регіонах, які зрушили з місць групи кочовиків, серед яких були *печеніги*, змусили й *угрів* переміститися на захід. Тобто сталося це десь наприкінці VIII ст. Тут угри мусили визнати зверхність *Хозарського каганату*. Очевидно, вони вже звикли до таких взаємин з тюркськими володарями.

Однак уже на початку IX ст. до об'єднання семи племен *угрів* (Nyék, Kúrtgyarmat, Tarián, Jenő, Kér, Keszi та Magyar¹⁰⁵ – остання назва невдовзі закріпилася за всіма племенами) приєдналися племена *кабірів* (залишки тюрків-кочовиків, які активно виступали проти юдейської верхівки *Хозарського каганату*). Союз цих племен очолив *Джила* (Дюла). За Абу Саїдом Гардізі, який написав свою працю бл. 1050-1052 рр., «*Кенде* – титул їх головного царя; титул того начальника, який відає справами – *дюла*, *мадяри роблять те, що наказує дюла*»¹⁰⁶. Деякі дослідники, які приймають інформацію Гардізі, вважають, що першими *дюлами* в союзі угрів були *кабари*¹⁰⁷. Вони й долучили угрів до антихозарського бунту.

За версією К. Цукермана *хозарська фортеця Саркел* була споруджена у 833 р. саме проти угрів чи для контролю над ними¹⁰⁸. *Хозарам* вдалося відтіснити бунтівників далі на захід – за Дніпро в *Ателькузу*. Тут у 30-х роках IX ст. вождем союзу став Леведі¹⁰⁹, наступниками якого були Ал-

мош та Арпад. Саме десь у нижній течії Дніпра угрів (Ungare) в першій половині – середині IX ст. зафіксувало таке добре поінформоване джерело як Баварський Географ¹¹⁰. Близько 839 р. угорські загони, як союзники болгар, з'явилися на Дунаї¹¹¹.

Деякі дослідники вважають, що в цей час *угри* підпорядкували собі частину східнослов'янських племен. За С. Кроссом, Дір та Аскольда були угорськими васалами або намісниками¹¹². На думку Й. Перенї, *угри* брали данину з *кривичів* та *сіверян*, а з *полянами* вели війну¹¹³. За Е. Мольнаром, угорці збирали зі слов'ян данину для хозарів¹¹⁴, що заперечував М. Шушарін¹¹⁵. Г. Вернадський вважав, що данину уграм платив і Київ і погоджувався з С. Кроссом, що поява Олега в Києві мусила викликати війну з *уграми*¹¹⁶.

Про перебування угрів під Києвом свідчать також давні топоніми: гора Угорська (Аскольдова могила), Угорське урочище під Києвом¹¹⁷. Триває дискусія навколо походження боярина Ольга (як похідне від Алмоша чи від скандинавського Holmi?), який поставив ротонду св. Миколая на Аскольдовій могилі. В Ольмі бачили навіть самого угорського вождя Алмоша, забуваючи, що він не міг бути християнином, а, значить, не міг поставити церкви на могилі Аскольда¹¹⁸.

Але, скоріше, ситуація була зовсім протилежною. Між першою третьою IX ст., коли у Причорномор'ї між Дніпром та Дунаєм вождем угрів став Леведі, з яким хозари уклали угоду, скріплену династичним шлюбом, та часом, коли Алмаш повів *угрів* і *кабарів* за Карпати, вони повинні були нападати на київські землі, а також *уличів* і *тиверців*. В «Повісті минулих літ» напади угрів порівнюються з нападами сучасних літописцю половців: угри – «*ходляце аки се половци*»¹¹⁹. Про напади угрів на слов'янські території у IX ст. повідомляє ал-Марвазі¹²⁰. Ібн-Русте з цього приводу писав: «*Мадяри панують над всіма сусідніми слов'янами, накладають на них тяжку данину і поводяться з ними, як з військовополоненими... Мадяри ведуть торгівлю ними*»¹²¹. Слов'яни, намагаючись захиститися від угорців, будували укріплення на Титчихінському городищі¹²². Сліди цієї боротьби, яка підривала сили київського кагана Аскольда, можна бачити також у повідомленні Никонівського зведення під 867 р. про війну Аскольда і Діра з печенігами, яких тоді ще в українських степах не було¹²³. Тому дуже правдоподібною виглядає здогадка Г. Маргера про союз Олега з уграми, які допомогли йому в опануванні Київського каганату¹²⁴.

Опанувавши Київ, Олег у 883 р. змусив платити данину древлян, у 884-885 рр. – сіверян, у 885 р. – повів війну з тиверцями. Навряд, чи це була спроба відновити панування Києва над землями, які раніше від нього залежали. Скоріше вдалий полководець спішив раціонально використати згуртовані мілітарні ресурси та допомогу *угрів*.

На 887 р. становище *угрів* змінилося. Степові народи вже кілька десятиріч перебували в неспокої. *Араби* зрушили з місця гузів-торків, *гузи* змусили до міграції *печенігів*. Близько 893 р. хозарські правителі уклали союз з *уграми* і Візантією проти печенігів і болгар. Хозарський каган

послав морем до Візантії військо для війни з болгарами. Візантійсько-хозарське військо було розбите болгарами, які особливо жорстоко розправилися з хозарськими полоненими – перед самим обміном їм відрізали носи. Розгніваний імператор Лев IV у 894 р. прислав флот, який перевіз *угрів* на правий берег Дунаю, тобто в Болгарію. *Угри* розбили військо царя Симеона, дійшли до Преслава, грабуючи і вбиваючи населення, взяли багато полонянок і продали їх у Візантію¹²⁵. В цей час болгарський цар був блокований у Дорогостолі. У 895 р. *угри* знову сплюндрували Болгарію¹²⁶. Але у 897 р., коли *угри* пішли у похід, *печеніги* і *болгари* з двох сторін напали на Ателькузу, де залишилися угорські стани з жінками та дітьми, та спустошили її. Ситуація була настільки критичною, що частина орди навіть відбилася від Алмоша і пішла в Грузію до Кавказьких воріт¹²⁷.

Настав час, який угорська традиція називає *honfoglalás* – *набуття батьківщини*¹²⁸. Витіснені *печенігами* угри змушені були покинути і Ателькузу та мігрувати ще далі за Карпати¹²⁹. Сьогодні можна стверджувати, що перехід *угрів* через пізніші українські землі Правобережжя та Прикарпаття і перехід через Карпати відбувся між 897-899 рр.¹³⁰ Топоніми (с. Мажари в околицях Овруча, р. Кабарівка і с. Кабаровце у Зборівському повіті), угорське поховання на Крилосі свідчать скоріше, що перехід Арпада не був мирним, а у розповіді угорського Аноніма про війни з галицькими і волинськими князями є і доля правди. Анонім розповідає і про війну з Києвом. В ПВЛ під 898 р.: «идоша Угри мимо Києвъ горою, еже нынѣ зовется Угорское, и пришедше ко Днѣпру стаща вежами, быша бо ходяше яко и Половцы и пришедше отъ Востока и устремишася чрезъ горы великія, иже прозвашася горы Угорскія и почаца воевати на живущаа ту»¹³¹. Отже, вірогідно, що Олегу вдалося спрямувати союзні йому угорські орди на землі волинських і хорватських князівств.

Хозарська проблема. Об'єднавши землі вздовж шляху «з варяг в греки», Олег мусив зіткнутися з Хозарським каганатом, котрий контролював шлях зі сходу через Нижню Волгу та Каспій. Ладозьке князівство піднялося завдяки своєму розташуванню на північному краю цієї магістралі. Тепер було спокусливо самому вийти на протилежний південний край. Подібних спроб було по меншій мірі дві. У 909 р. 16 лодей (бл. 600-650 дружинників) прорвалися через хозарські землі в Каспійське море, підплили до о. Абесгуна в Табаристані і спалили торговельний флот, який стояв в тамтешній гавані. У 910 р. ті ж руси зайняли Сарі. Оцінка цих подій не виглядає переконливою. На думку А.Новосильцева і В.Пашуто, в такий спосіб Олег йшов на зближення з Візантією і ослаблював позиції халіфату¹³². На Кавказі в цей період йшла важка боротьба. Цар Смбаг I (892-914) з допомогою Візантії сподівався відродити сильну незалежну Вірменію. Ішхани, очолені Гагіком Арцруні, бачили вихід у вірній службі наміснику Ширвану і Вірменії Юсуфу ібн Абу-с-Садж, який хоча і платив данину в Багдад, фактично залишався незалежним володарем. Смбаг I зазнав поразки, був схоплений через зраду ішханів і страчений. Але, наврод чи вірно шукати зв'язків між походами русів на Каспій та політикою

Смбата I, Візантії і Юсуфа. Так само мало шансів зв'язати експедиції русів з політикою Ісмаїла Саманіда (892-907), який володіючи Мавераннахром і Хорасаном, добився від халіфа передачі собі Табаристану і простягав руки до Ширвану. Скоріше всього це були просто спроби здобути якусь торгову факторію на Каспії, яка би дозволила обминути хозарське і болгарське посередництво у східній торгівлі. Однак повне незнання ситуації прирікало всі ці спроби на невдачі.

912/13 р. за даними ал-Масуді руський флот на 500 лодях через Керченську протоку ввійшов в Азовське море. Це мав бути величезний ледунг в 15-20 тис. дружинників. Хозари дозволили русам пройти через Дон, звідки волоком лоді були перетягнені у Волгу і військо спустилося по ній у Каспійське море. Каган саме воював з печенігами, крім того вожді русів обіцяли йому половину здобичі. Результатом походу був розгром мусульманської торгівлі на Каспії, хоча масштаби його дозволяють припускати, що мова йшла все-таки про завоювання одного з портів і перетворення його в руську факторію. Коли ескадра повертала назад, руси погодились віддати половину здобичі кагану. Але мусульманська гвардія кагана почала вимагати розправи. Каган скорився на вимогу гвардії, хоча і попередив вождів русів. Битва тривала три дні і закінчилась перемогою мусульман.

Немає впевненості в тому, що ці спроби були організовані Олегом, але шлях яким йшли руси, пролягав з території, яка входила до держави Олега. Можливо, що частина цих експедицій була організована самостійними групами вікінгів, які запрошувалися Олегом і мали відіграти певну роль у його планах тиску на Візантію з метою внормування торговельних і політичних стосунків. Після того як потреба в них минала, сам князь відпускав їх в далекі експедиції, щоби не витратити на їх утримання коштів з скарбниці. Можливо при цьому він сподівався у випадку успіху отримати на Каспії кілька власних баз, що дозволило би йому позбутися хозарського та візантійського посередництва в торгівлі на Великому шовковому шляху. Але можна константувати, що всі його спроби закріпитись на Каспії, якщо такі були, результатів не дали.

Угоди з Візантією. Література навколо угод з Візантією 907 та 911 рр. величезна¹³³. Ще О.Шахматов, піддавши сумніву реальність походу та угоди 907 р.¹³⁴, відкрив триваючу досі полеміку навколо кількості походів і їх вірогідності¹³⁵, в якій домінуючим стало компромісне твердження, що похід відбувся у 907 р., а угода була укладена остаточно у 911 р.¹³⁶ Але ряд дослідників і далі не тільки піддають сумніву реальність походів Олега та угод з Візантією¹³⁷, а навіть сам факт існування такого князя¹³⁸. Б. Рибаків висунув гіпотезу про існування в найдавнішому літописанні відліку років від Аскольдового походу 860 року¹³⁹. Розвиваючи цю ідею, М. Брайчевський на основі «мовчання» візантійських джерел (однак крім Хроніки Псевдо-Симеона з останньої третини X ст.¹⁴⁰ нещодавно А.Чернов звернув увагу на ще деякі свідчення інших джерел¹⁴¹) та реконструйованого ним Аскольдового літопису, висунув гіпотезу, що текст неіснуючої угоди 911 р. списаний з угоди 874 р., укладеної князем Аскольдом¹⁴².

Ці гіпотези породили впевненість, що Олег не мав відношення до угоди 911 р., а його ім'я просто було вкомпоноване редактором літопису¹⁴³.

Але навіть найбільші скептики не зуміли відшукати будь-яких слідів пізнішої підробки тексту візантійсько-руських угод, згоджуючись з їх відповідністю тодішній візантійській дипломатичній практиці та праву. Без сумніву збережені тексти є перекладами, зробленими з автентичних копій актів з спеціальних копійних книг¹⁴⁴. Напевно все ж був правим О. Васильєв (1867-1953), який прийшов до висновку, що і похід Олега не міг бути вигаданий руським літописцем, просто останній в традиціях скандинавських героїчних саг подав один із звичних рейдів як епохальну подію¹⁴⁵. Вірогідність походу відстоювали відомі візантиністи Г.Острогорський¹⁴⁶, Р. Дженкінс¹⁴⁷, О. Каждан¹⁴⁸.

Таким чином, враховуючи текст угоди, можна все ж стверджувати, що похід мав місце у 907 р.¹⁴⁹ і закінчився перемир'ям, після чого тривали довгі переговори, які завершилися укладенням угоди (за ПВЛ «месяца сентября 2, индикта 15 в год от сотворения мира 6240», тобто 2 вересня 911 р.). Сумнівів ця дата у дослідників не викликала.

А.Чернов відносить дату підписання угоди князем Олегом до 2 вересня 912 р., пов'язуючи її з двома іншими датами – 1 вересня 912 р. минало 600 років від едикту Костянтина, яким була дарована свобода християнського віросповідання, та 2 вересня – днем пам'яті св. Маманта, чиє ім'я потрапило в угоду¹⁵⁰. Так як в угоді візантійська сторона представлена василевсами Львом VI, Олександром і Костянтином VII, а Лев VI помер 11 травня 912 р.¹⁵¹, то дослідник піддав сумніву і цю останню загальноприйнятну дату. Аргументація А. Чернова залишається дискусійною, але вчений цілком слушно звернув увагу на ще дві обставини, які залишилися поза увагою інших дослідників. В текст угоди потрапило ім'я візантійського дипломата Іоанна, який прибув до Києва і прийняв основну участь у складанні документа, а судячи з клятви в угоді хрестом і Троїцею, на момент підписання документу Олег уже був християнином¹⁵². Історик навіть пов'язує вигідні умови угоди результатом хрещення Олега і обіцянкою завершити християнізацію Русі. При цьому він посилається на інформацію Тахіра ал-Марвазі (бл. 1120 р.), за якою руси хрестилися в місяці 300 р. хіджри, які відповідають періоду від 16 липня до кінця вересня 912 р.¹⁵³ Не надаючи вирішальної ваги точності інформації Тахіра ал-Марвазі, можна цілком погодитися з висновком щодо хрещення Олега і участі Іоанна у складанні угоди.

Текст цієї, поза сумнівами вигідної для Русі угоди¹⁵⁴, багато разів перекладався і коментувався, наводимо його в перекладі Л.Махновця¹⁵⁵: «Згідно з другою угодою, що відбулась при тих же цезарях Льві та Олександрі, ми від народу руського *Карлы, Инегельдъ, Фарлофъ, Веремудъ, Рулавъ, Гуды, Руальд, Карнъ, Фрелавъ, Рюаръ, Актеву, Труанъ, Лидульфостъ, Стемиръ*¹⁵⁶ послані від Олега, великого князя руського, і всіх, що є під рукою його, світлих бояр, до вас, Льва, і Олександра, і Костянтина, великих за волею божою самодержців, цезарів грецьких, для збереження і на

засвідчення дружби, яка од багатьох літ була межі християнами і руссю, за бажанням наших князів і за велінням, і від усіх, що є під рукою його, сущих русів. Наша світлість, більше від інших за волею Божою, хочачи зберегти і засвідчити таку дружбу, яка бувала межі християнами і руссю, багато разів насправді прагнули не лише просто на словах, а на письмі і з клятвою твердою, клявшишся оружжям своїм, дружбу таку засвідчити і утвердити по вірі і закону нашому.

Глави, які ми, отже, взяли на себе по Божій вірі і дружбі, суть такі:

По першому слову замирімося з Вами, греки, дружимо один з одним від усієї душі і призволення, а ми не дамо, наскільки наша воля, статися ніякому обману, чи злочинів од тих, що перебувають під рукою наших світлих князів, і подбаємо, наскільки сила, щоб зберегти з вами, греки, на подальші літа і назавжди дружбу немінливу і бездоганну, яку ми засвідчуємо проголошенням і написанням з клятвою. Так само й ви, греки, бережіте таку ж дружбу, незаблиту і непорушну, до князів світлих наших руських і до всіх, що є під рукою світлого князя нашого, назавжди і в усі літа.

А про справи щодо злочинів, які можуть статися, урядимося так:

Нехай настільки явно буде доведений доказами, щоб мали віру до цих доказів; а коли вони йому будуть не йняти віри, нехай не клянесться та сторона, яка прагне щоб не вірили; а коли поклянесться по вірі своїй – буде кара, якою й виявиться провина.

Про це: якщо хто уб'є, християнина русин чи християнин русина, нехай умре там, де вчинить убивство. Якщо ж утече той, що вчинив убивство, якщо є він імуцим, то частину його, котра його буде по закону, хай візьме родич убитого; але й жона убивці хай має стільки, скільки належить по закону; якщо ж той, що вчинив убивство і втік, є неімуцим, хай буде він під судом, поки не знайдеться, і тоді хай умре.

Якщо ж ударить мечем або поб'є яким-небудь знаряддям, то за удар або побої нехай дасть п'ять літр срібла по закону руському; якщо ж той, що так учинив, буде неімуцим, хай дасть, скільки зможе, і хай візьме із себе навіть ту саму одягу свою, у якій він ходить, а про решту нехай поклянесться по своїй вірі, що інший ніяк допомоги йому; після цього за провину хай не стягнуть.

Про це: якщо украде русич що-небудь у християнина чи, навпаки, християнин у русича, і злодій буде спійманий, у той час, коли вчинить крадіжку, тим, хто втратив що-небудь, якщо опиратиметься він, крадіжку чинячи, і буде вбитий, хай не карають за смерть ні християни, ні руси, але ще і нехай забере своє той, який втратить. А якщо віддасться в руки злодій, нехай буде він узятий тим же, у кого буде укладено, і зв'язаний буде, і оддасть те, що посмів украсти, однак оддасть потрібно.

Про це: якщо ж хто, чи русич християнину, чи християнин русичу, завдаючи муки, вчинить грабіж або явно насильно візьме що-небудь у другого, нехай верне потрібно.

Якщо викинутий буде човен вітром великим на чужу землю, і якщо він знайдений буде нами, русами, то якщо хто збереться спорядити човен з добром своїм і відіслати назад у землю Християнську, ми проведемо його крізь усяке небезпечне місце, доки прибуде він у безпечне місце. Якщо ж такий човен, чи бурюю, чи земною перепоною задержаний, не може добратися до своїх місць, то ми, руси, допоможемо гребцям того човна і допровадимо з куплею їх по-здорову. Якщо це станеться поблизу землі Грецької і якщо приключиться така ж сама біда човну руському, то ми проведемо його в Руську землю; і хай продають товар того човна; і якщо може продати що з човна, ми виволочимо їм. А коли ми, руси, прийдемо в Греки чи для торгівлі, чи з посольством до цезаря вашого, то ми, пропустимо з честю їх проданий товар човна їхнього. Якщо ж приключиться кому з того човна в ньому убитим бути, або побитим бути нами, русами, або взято що-небудь, то хай ті, що це вчинили, зазнають названої раніше кари.

Про цих: якщо полоняник з обох країн задержується чи русами, чи греками, проданий в ту країну, і якщо знайдеться чи русин, чи гречин, що викуплять і вернуть викуплену особу у свою країну, то візьмуть ті, які його купили, ціну його або візьмуть за нього, що вважається на торзі на той день ціною і челядина. Так само якщо з війська взятий буде тими ж греками, то хай же повернеться він у свою країну і оддана буде ціна його, як уже сказано, що й на торзі.

Коли потрібно буде на війну іти і якщо виникне вам потреба, а ці захотять віддати честь вашому цезарю, – то коли в будь-який час скільки їх прийде і схочуть вони остатись у цезаря вашого своєю волею, – нехай вони будуть.

Про полонення русами, які часто прибувають із якої-небудь країни в Русь і яких продають в Християни, а також іще про полонених християн, які часто з якої-небудь країни прибувають в Русь, – цих продають по двадцять золотих, і хай прибудуть вони в Греки.

Про це: якщо украдений буде челядин руський, або втече, або насильно проданий буде і жалітися стануть руси, – хай підтвердиться це челядином, нехай заберуть вони його в Русь; також і купці, якщо вони втратили челядина і жаліються, – нехай позивають і, знайшовши його, нехай заберуть: якщо ж який-небудь місцевий не дасть учинити цей розшук, – хай буде він винуватим.

Про русів, що служать у Греках у християнського цезаря. Якщо хто помре, не розпорядившись своїм майном, чи також своїх не матиме, хай верне майно найближчим родичам в Русь. Якщо ж учинить заповіт, – той візьме спадок його, кому він напише успадкувати майно; хай успадкує його із русів, що торгують, з різних, що прибувають в Греки і надовго залишаються.

Якщо злочинець не повернеться в Русь, – хай жаліються руси християнському цезарю і схоплять такого і повернуть насильно в Русь. Це ж усе нехай роблять руси грекам, якщо де-небудь станеться таке.

На підтвердження ж і непорушність бути межі вами, християнами, і руссю, цей мирний договір учинили ми і ви, оба новим написанням на двох хартіях, – цезаря вашого і своєю рукою, притягальним чесним хрестом і святою єдиносущою трійцею єдиного істинного Бога нашого засвідчив і дав нашим послам. Ми ж клялися цезарю вашому, од Бога сущому, яко Божому створінню, по законам і звичаям народу нашого не переступати ні нам, ні іншому з країни нашої встановлених глав договору про мир і дружбу. І це написання дали ми обом цесарям вашим для підтвердження, що договору цьому бути на укріплення і засвідчення існуючого межі нами миру місяця вересня в другий день, а в індикт п'ятнадцятий, у рік від створіння світу 6420».

Перелік послів Олега, етимологія їх імен не викликають сумнівів стосовно скандинавського походження¹⁵⁷.

Фактично союзні стосунки наступили дещо раніше, бо Костянтин VII Багрянородний в трактаті «Про церемонії» повідомляє про участь руських кораблів в експедиції візантійського флоту на Крит у 910 р.¹⁵⁸.

Демонстрація походу на Константинополь. Погоджуючись із згаданими думками О. Шахматова, Г. Острогорського, Р. Дженкінса та О. Кажда-на стосовно вірогідності походу 907 р., звертаю увагу на деякі особливості цього походу, які привернули увагу багатьох дослідників. Це стосується в першу чергу розповіді про поставлені на колеса кораблі, які під парусами за вітром рушили на візантійську столицю. Погляди різноманітних дослідників на цей епізод ґрунтовно проаналізовані О. Ридзевською¹⁵⁹. Їхні пошуки паралелей в розповідях Саксона Граматика про Рагнара Ладброка та інших епізодах тільягували на берег свої дракари та переміщали їх з допомогою катків, з бажанням демонстрації сили з метою психологічного впливу на противника. Переміщення кораблів з розпущеними парусами на катках могло мати місце і в реальному житті, а могло бути і поетичним відбитком демонстрації сили в передачі скальда, який був учасником цього походу. Не маючи намірів і реальної можливості здобути візантійську столицю, Олег був зацікавлений у переговорах і домовленості з імперією. Тому пустошачи околиці візантійської столиці, він використав першу можливо більш ефективну нагоду для демонстрації сили і своїх можливостей для спонукування противника до переговорів. Це могла бути і імітація наступу кораблів суходолом, при цьому вітрила, зрозуміло, могли відігравати лише імітаційну роль, а самі судна переміщалися, як звично, на катках.

Тасмниця загибелі князя Олега. ПВЛ відносить смерть Олега до 912 р., вказуючи на його могилу на Щекавиці¹⁶⁰. Там же приведено і відому версію про смерть князя від укусу змії. За Новгородським Першим літописом Олег помер у 922 р.¹⁶¹ від укусу змії, але в околицях Ладоги, де і був похований.

О. Шахматов виділив три літописні версії, з яких саме новгородська версія найкоротша. На його думку, сюжет про смерть Олега вже був присутнім у Найдавнішому зведенні 1039 р., за яким Олег загинув за морем.

У Початковому зведенні місце загибелі було перенесено в Ладогу, а в Повісті временних літ – до Києва¹⁶². Напевно все ж легенда про смерть Олега існувала у кількох варіантах, а Нестор для свого зведення просто вибрав найбільш багатий на події¹⁶³. Поштовхом до двох останніх варіантів стала наявність Олегових курганів-могил в околицях Ладоги та Києва¹⁶⁴. Навколо першої могили в Ладозі досі достатня кількість змій, що мимоволі підштовхує до довір'я легенді.

Мені здається більш правдоподібною дата смерті Олега, яка подана в Першому Новгородському літописі (922 р.). Редактор ПВЛ міг з політичних мотивів перенести події на 10 років назад, на час найвищого піднесення Олега, аби не показувати свого героя у непривабливому для нього світлі після того як поразка в поході на Каспій у 912/913 рр. і переворот в Києві на користь Ігоря Рюриковича змусили його повернутися в Ладогу, де він і завершив своє життя, сповнене бурхливих подій. Якщо прийняти, що на початку 80-х років IX ст. Олег мусив мати не менше 30 років, то у 922 р. йому було за 70.

А. Чернов вважає, що 922 р. з'явився в результаті некоректного переведення дати 912 р. по рахунку олександрійської ери (з різницею 5500/5501 рік)¹⁶⁵, а Олег помер невдовзі після підписання ним в Києві 2 вересня 912 р. тексту угоди з Візантією, яку його послі повезли до візантійського двору¹⁶⁶.

Взагалі-то смерть від власного коня, з черепа якого виповзає гадюка, і понуре віцунство співзвучні з мотивом відплати, з мотивом (однаково страшним як для вікінгів так і для слов'ян, що поклонялися Перуну-Одину) смерті від власного меча¹⁶⁷. Так Ігор і його двір могли відплатити Олегові за те, що він довго не допустив до управління державою законного спадкоємця Рюрика. Могли прилучитися до цього і волхви, для яких прийняття Олегом християнства загрожувало повною втратою позицій у суспільстві. А остаточно заплутало все редагування літопису за яким герой, який об'єднав землі вздовж дніпровського шляху, помер у zenіті слави після переможного миру 911 р.

Контури реалій. Оцінки діяльності князя Олега серед тих дослідників, які визнають його історичність, теж неоднозначні. Досі багато прихильників зберігають патріотичні висновки, що князь Олег, знищивши слов'янську природну династію Кия, нащадками якого були Аскольд і Дір, зупинив самобутній розвиток і приніс тільки варязьку непримиренність та жорстокість¹⁶⁸. Переважна більшість дослідників намагається узгодити реалії біографії літописного Олега з варіантами хозарсько-єврейських документів, скандинавських саг та європейських легенд, герої яких часом носять співзвучні імена.

Виловити контури реалій життя і діяльності князя Олега можливо тільки взявши за основу літописну розповідь у поєднанні з текстом угоди 911 р., автентичність якого особливих сумнівів не викликає. В результаті вищенаведеного аналізу, усвідомлюючи дискусійність більшості піднятих проблем, можна сформулювати наступне:

1. Helgi (Олег) походив з родини давніх конунгів Ладого, які були шведського (готландського) походження. Він народився близько 850 р. Намагаючись закріпити своє становище у Ладозі і знайти прихильність місцевої старої *русі*, Рюрик одружився з сестрою Олега і наблизив його до себе, а перед смертю призначив регентом при юному племіннику Ігорі.

2. Олег – поширене в цей період серед скандинавської еліти ім'я (*Helgi* – священний від *heilagr* – святий). *Віцций* це фонетичне і змістовне відбиття імені *Хельгі* у слов'янському середовищі.

3. Початок занепаду Волзько-Балтійського шляху, який призвів до скорочення східної торгівлі і потоку арабського срібла, яке досі регулярно поступало в Ладогу в обмін на північні хутра, підштовхнув Олега до південної експансії, в ході якої він спочатку опанував князівство кривичів з центром у Смоленську, а пізніше – наступне князівство з центром у Любечі.

4. У 882 р., використавши сприятливу політичну кон'юктуру і союз з уграми, а також перехід на свою сторону частини вікінгів з оточення кагана Русі Аскольда, Олег підступом оволодів Києвом, при цьому був вбитий Аскольд. Використовуючи далі союзні стосунки з уграми, Олег спробував підпорядкувати собі сусідні князівства древлян (883), сіверян (884) та радимичів (885), а у 897-899 рр. спрямував міграцію угрів повз свої землі на територію, зайняту хорватськими та волинськими князівствами.

5. Перенісши центр сформованої ним імперії (союзу суперсоюзів, які знаходилися на стадії дружинних держав) до Києва, Олег залишив на княжіннях *світлич князів* – представників місцевих племінних династій, а Ігоря Рюриковича усунув від державних справ, одруживши його з княжною (версії походження якої розглянені нижче), яка в його честь прийняла ім'я Ольги.

6. Намагаючись добитися визнання та нормалізації стосунків з Візантією, Олег здійснив демонстрацію нападу на Константинополь у 907 р., яка завершилася перемир'ям. Після довгих переговорів, реально наданої візантіяцям військової допомоги у 910 р. та переходом самого Олега у християнство, візантійський дипломат Іоанн у Києві підготував текст угоди, яка була підписана Олегом 2 вересня 911 року і відправлена в Константинополь з великим посольством. Сприймавши з радістю звістку про хрещення князя Олега, василевс Лев VI продемонстрував посольству красоту константинопольських храмів.

7. Підпорядкування *радимичів* та *сіверян* і активна південна політика Олега не могла не викликати певного загострення стосунків з Хозарією, яка контролювала каспійську торгівлю і виходи до арабського срібла. Пробуючи знайти прямі шляхи на Каспій в обхід Хозарії та заснувати там власні факторії, окремі вожді вікінгів, скоріше всього підвладні або контрольовані Олегом, у 909-910 рр. здійснили достатньо успішні походи на Каспій. Невдалий похід 912/913 р. був продовженням цієї політики.

8. Десь після 913 р. оточення Ігоря використало каспійську невдачу Олега та внутрішню опозицію його політики християнізації. В результаті

сам Олег змушений був опустити Київ і повернутися до Ладози, де і помер у 922 р.

9. Легенда, пов'язана з його смертю, могла бути нав'язана як відомими на Русі з IX ст. мотивами скандинавського фольклору, так і природними реаліями Олегової могили в Ладозі, а також скритою ненавистю до узурпатора зі сторони князя Ігоря та жрецької верхівки.

10. Що ж стосується іншого «моравського» Олега, який у 940-949 рр. займав моравський престол, то, за умови, що такий князь справді існував, він міг бути справді сином Олега Віщого, змушеним до еміграції за правління Ігоря, якому німецький король Оттон I допоміг опанувати моравський стіл.

11. Якщо хозарсько-єврейські документи не сфабриковані А. Фірковичем, то в них знайшла відбиток діяльність у 941-943 рр. чернігівського князя, який теж носив популярне серед вікінгів ім'я Олег, як і припускав Г. Вернадський.

Примітки

1. Томсен В. Начало русского государства. – Москва, 1891. – С. 65; Мельникова Е.А. Скандинавские антропонимы в Древней Руси // Восточная Европа в системе экономических и культурных связей / VI Чтения памяти В.Т.Пашуто, 18-20 апреля 1994 г. – Москва, 1994. – С. 23.
2. Грот Л.П. Мифологические и реальные шведы на севере России: взгляд из шведской истории // Шведы и русский Север (К 210-летию Александра Лаврентьевича Витберга). Материалы Международного научного симпозиума. – Киров, 1997. – С. 153-158.
3. Гедеонов С.А. Варяги и Русь. – Москва, 2004. – С. 182-185.
4. Кузьмин А.Г. Об этнической природе варягов (к постановке проблемы) // Вопросы истории. – 1974. – № 11. – С. 65.
5. Галкина Е.С. Тайны Русского каганата. – Москва, 2002. – С. 365.
6. Höffler O. Das Opfer im Semnoenhein und die Edda // Edda, Skalden, Festscheift Felix Genzmer. –Helderberg, 1952. – S. 1-67; Vries J. de. Die Helgilieder // Arhiv for nordisk filologi. – B.72. – 1957. – S. 124-154; Pritsak O. The Origin of Rus'. – Vol. 1. – Cambridge (Mass.), 1981. – P. 120-123.
7. Лященко А. И. Летописные сказания о смерти Олега Вещего // Известия Отделения русского языка и словестности. – Т. 29. – Ленинград, 1925. – С. 262-267.
8. Петрухин В.Я. К дохристианским стокам древнерусского княжеского культа // Политропон. Сборник статей к 70-летию В.Г.Топорова. – Москва, 1998. – С. 886; Мельникова Е.А. Олег Вещий. К проблеме адаптации скандинавских культурных традиций в Древней Руси // Материалы Международной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения проф. М.И.Стеблин-Каменского. 10-12 сентября 2003. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 355-357; Ї ж. Ользь/Олег Вещий. К истории имени и прозвища первого русского князя // Ad fontem. У источника. Сборник статей в честь С.М.Каштанова. – Москва, 2005. – С. 138-146.
9. ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 37; Т.2. – Стб. 16; Т. 9. – С. 15.
10. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 16.

11. Новгородская первая летопись старшего и младшего извода / С предисловием и под. ред. А.Н. Насонова. – Москва–Ленинград, 1950. – С. 107.
12. ПСРЛ. – Т.7. – С. 268.
13. Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 318.
14. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1. – Київ, 1913. – С. 408-409.
15. Новосельцев А.П. Образование древнерусского государства и первый его правитель // Вопросы истории. – 1991. – № 2-3. – С. 3-20.
16. Ловмянский Х. Русь и норманны. – Москва, 1985. – С. 135-140.
17. Лебедев Г.С. Эпоха викингов. – С. 245.
18. Свердлов М.Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 127.
19. Див.: Шлецер А.Л. Нестор. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1809. – С. 5-8; – Т.2. – Санкт-Петербург, 1809. – С. 634, 641, 752-758; Лебединцев П.Г. Какая местность в древности называлась Олеговой могилой // Киевские университетские известия. – 1876. – № 12. – С. 29-34; Steenstrup J. CHR. Normannerne. – Bd.1. – København, 1876. – P. 120-128; Storm G. Kritiske bidrag til vikingetidens historie. – Cristiania, 1878. – P. 92-99; Boer R.C. Uber die Orvar-Odds saga // Arkiv for nordisk filologi. – Bd.8. – 1892. – H.2. – P. 109-112; Olrik A. Kilderne til saksens oldhistorie. – Bd.2. – København, 1894. – P.125-132; Кирпичников А.И. К литературной истории русских летописных сказаний // Известия Отделения русского языка и словестности. – 1897. – Т. 2. – Кн. 1. – С. 54-59; Халанский М.Г. К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1902. – № 8. – С. 281-299; Тиандер К.Ф. Поездки скандинавов в Белое море. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 235-245; Сергеевич В.И. Лекции и исследования по древней истории русского права. – Санкт-Петербург, 1910. – С. 626-628, 631-632, 635; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 1. – Київ, 1913. – С. 235, 383, 405-406, 409-411, 413, 418-421, 429-437, 478-479, 585, 587; Коковцев П.К. Новый еврейский документ о хазарах и хазаро-русско-византийских отношениях в X веке // Журнал Министерства народного просвещения. – 1913. – № 11. – С. 115-128; Пархоменко В.А. К вопросу о хронологии и обстоятельствах жизни летописного Олега // Известия Отделения русского языка и словестности. – Т.19. – Кн.1. – 1914. – С. 245-260; Иловайский Д.И. Вероятное происхождение св. кн. Ольги и новый источник о князе Олеге. – Москва, 1914; Шахматов А.А. Несколько замечаний о договорах с греками Олега и Игоря // Записки нефилологического об-ва. – Вып. 8. – Петроград, 1915. – С. 391-395; Thomsen V. Samlede af handlinger. – Kobenhavn–Kristiania, 1919; Истрин В.М. Договоры русских с греками X в. // Известия Отделения русского языка и словестности. – Т.28. – Ленинград, 1924. – С. 386-387; Лященко А. Летописные сказания о смерти Олега Вещего // Извещения Отделения русского языка и словестности. – Т. 29. – 1925. – С. 274-278; Його ж. Сага про Олафа Трюгвасона і літописні оповідання про Ольгу // Україна. – 1926. – Кн.4. – С. 3-23; Мещанинов И.И. Халдовы ворота // Язык и литература. – Т. 3. – Ленинград, 1929. – С. 59-69; Рыздзевская Е.А. К летописному сказанию о походе Руси на Царьград в 907 г. // Известия АН. 7 серия: Отделение общественных наук. – Ленинград, 1932. – № 6. – С. 471-479; Обнорский С.П. Язык договоров русских с греками //

Язык и мышление. – Вып. 6-7. – Москва–Ленинград, 1936. – С. 75-85; Пархоменко А.В. Когда жил Великий Олег? // *Slavia*. 1936-1937. – Р. 14. – Sv. 1/2. – S. 170-175; Бахрушин С.В. Некоторые вопросы истории Киевской Руси // Историк-марксист. – 1937. – № 3. – С. 172-173; Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. – Т. 1. Киевская Русь. – Москва, 1938. – С. 69; Соловьев А.В. Заметки о договорах Руси с греками // *Slavia*. – 1938. – R.15. – Sv.3. – S. 402-417; Мавродин В.В. Славяно-русское население Нижнего Дона и Северного Кавказа в X-XIV веках // Уч. зап. Ленинградского гос. пед. ин-та им. А.И. Герцена. ФИН. – Т.11. – 1938. – С. 244-249; Ostrogorsky G. L'expédition du prince Oleg contre Constantinople en 907 // *Annales de Institut Kondakov. Seminarium Kondakovianum*. – Vol.11. – Praha, 1939. – P. 47-61; Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – Москва–Ленинград, 1947. – С.162-165; Греков Б.Д. Киевская Русь. – Москва, 1949. – С. 449-450; Свенціцкий І. Питання про автентичність договорів Русі з греками в Х в. // Питання слов'янського мовознавства. – Кн.2. – Львів, 1949; Vasiliev A.A. The Second Russian Attack on Constantinople // *Dumbarton Oaks Papers*. Cambridge Mass., 1955. – № 6. – P. 216-221; Мольнар Э. Проблема этногенеза и древней истории венгерского народа. – Будапешт, 1955. – С.112-118; Переньи Я. Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами // *Studia slavica*. – 1956. – Т. 2. – S. 9-24; Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – Москва, – 1956. С. 101-129; Павлучкова М.П. Русско-венгерские отношения до начала XIII века // История СССР. – 1959. – № 6. – С. 145-155; Soloviev A.V. Die angebliche ungarische Herrschaft in Kiev im 9. Jahrhundert // *LGO*. – Т. 8. – 1960. – P. 123-129; Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – Москва, 1963. – С. 178-179; Bartha A. 9-10. szazadi magyar tarsadaiom. – Budapest, 1968; Повесть временных лет и Начальный свод (текстологический комментарий) // Труды Отдела древнерусской литературы. – Т. 30. – Москва, 1976. – С. 17-21; Кузьмин А.Г. Начальные этапы древнерусского летописания. – Москва, 1977. – С. 330-337; Сахаров А.Н. Поход Руси на Константинополь в 907 г. // История СССР. – 1977. – № 6; Його ж. Дипломатия Древней Руси. – Москва, 1980. – С. 80-89; Рыздзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия в X – первой половине XIII вв. – Москва, 1978. – С. 176-179; Николаев В.Д. Свидетельство хроники Псевдо-Симеона о руси-дромитах и поход Олега на Константинополь в 907 г. // Византийский Временник. – Т. 42. – 1981. – С. 147-153; Брайчевский М.Ю. К вопросу о правовом содержании первого договора Руси с греками (860-863) // Советский ежегодник международного права. 1982. – Москва, 1983; Його ж. Утверждения христианства на Руси. – Київ, 1988. – С. 77-83; Котляр Н.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. – Киев, 1986. – С. 77-81; Войтович Л.В. Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів. – Київ, 1992. – С. 17-18; Його ж. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С. 113, 115-119, 368, 383, 387, 396; Його ж. Князь Олег Віщий: легенди і загадки // Історичні записки. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет ім. В.Дала. – Вып. 2. – Луганськ, 2004. – С. 190-202; Його ж. Князя доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 203-210; Перхавко В.Б. Летописное предание о захвате князем Олегом Киева в 882 г. // Образование Древнерусского государства: спорные проблемы. – Москва,

1992. – С. 52-60; Виролайнен М.Н. Загадки княгини Ольги: Исторические предания об Олеге и Ольге в мифологическом контексте // Русское подвижничество. – Москва, 1996. – С. 66-70; Глазырина Г.В. Исландские викингские саги о Северной Руси. – Москва, 1996. – С. 187-189; Петрухин В.Я. Походы Руси на Царьград: К проблеме достоверности летописи // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1997. – С. 65-69; Його ж. Князь Олег, Хелгу Кембриджского документа и русский княжеский род // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. – Москва, 2000. – С. 222-229; Пчелов Е.В. Генеалогия древнерусских князей IX–XI в. – Москва, 2001. – С. 110-125; Мельникова Е.А. Сюжет смерти героя «от коня» в древнерусской и древнескандинавской традициях // От Древней Руси к новой России. Юбилейный сборник, посвященный член-кор. РАН Я.Н. Щапову. – Москва, 2005. – С. 95-108.
20. Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – Москва, 1963. – С. 179.
21. Мельникова Е.А. Ольг/Олег Вещий. – С. 139-143.
22. Voe A. Helgi // Kulturhistorisk lexicon for nordisk middelalder. – V.6. – København, 1961. – S. 353-354.
23. Magistri Adami Bremensis Gesta hammaburgensis ecclesiae pontificum / Hrsg. von B.Scheidler. – Hannover–Leipzig, 1917. – I, 50; Адам Бременский. Деяния архиепископов гамбургской церкви / перевод В. В. Рыбаков // Немецкие анналы и хроники X–XI столетий. – Москва, 2012. – I, 50. С. 324.
24. Annales Fuldenses // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. – T.1. – Hannover, 1826. – P. 413.
25. Прицак О. Походження Русі // Хроніка. – № 1/2. – Київ, 1994. – С. 19.
26. Див.: Санчук Г.Э. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян (VI–X вв.) // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – Москва, 1982. – С. 195-212.
27. Pritsak O. Oleg the Seer and Oleg the Grand Prince of Rus' // Oleksander Ohloblyn Festschrift / W. Omelchenko. – New York, 1978. – P. 389-399.
28. Lind E.H. Norsk-Isländska dopnamn och fingerade namn frånmedeltiden. – H.4. – Uppsala–Leipzig, 1909. – S. 508-510; Owe J. Svenskt runnamnregister. – Stockholm, 1993. – S. 39.
29. Stephen A. Mitchell. Fornaldarsögur // Medieval Scandinavia. An Encyclopedia / Ed. Ph. Pulsiano. –New York, 1993. – P. 206-208.
30. Boer R.C. Über die Qrvar-Odds saga // Arkiv för nordisk filologi. – T.8. – Lund, 1892. – S.97-139; Idem. Weiteres zu Qrvar-Odds saga // Ibidem. – S. 246-255; Тиандер К.Ф. Поездки скандинавов в Белое море. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 132-139.
31. Orvar-Odds saga. – Leiden, 1888. – P. 95.
32. Мельникова Е.А. Сюжет смерти героя «от коня» в древнерусской и древнескандинавской традиции // От Древней Руси к новой России. Юбилейный сборник, посвященный члену-корреспонденту РАН Я.Н.Щапову. – Москва, 2005. – С. 95-108; Неклюдов С.Ю. Легенда о вещем Олеге: опыт исторической реконструкции // Историко-филологический сборник «Con amore» в честь Любви Николаевны Киселевой. – Москва, 2010. – С. 366-395.
33. Boer R.C. Über die Qrvar-Odds saga. – S.109-112.

34. Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв. – Москва, 1978. – С. 186.
35. Тиандер К.Ф. Поездки скандинавов в Белое море. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 235-245.
36. Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия. – С. 190.
37. Лященко А.И. Летописные сказания о смерти Олега Вещего // Известия отделения русского языка и словестности. – Т.29. – 1924. – С. 254-288; Беляев Н.Т. Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи // Seminarium Kondakovianum. – Т. 3. – Praha, 1929. – С. 256.
38. Stender-Petersen A. Die Varägersage als Quelle der altrussischen Chronik. – Aarhus, 1934. – S. 182-188; Ловмянський Х. Русь и норманни. – С. 136.
39. Paprocki V. Zrcadlo Slavného Markgrabství Moravského. – Olomouc, 1593. – S. 89-90.
40. Мицько І. Українсько-чеські зв'язки та історія Підгір'я X-XI століть // П'яті «Ольжині читання». Пліснеськ, 7 травня 2010 року. – Львів–Броди, 2011. – С. 63-66.
41. Janeček J., Londo J. České herby. – Praha, 1988. – S. 357.
42. Див.: Филин Н.В. Летопись Яна Амоса Коменского и киевские предания о Елье Моравленине / Об историческом прототипе Ильи Муромца // Альманах «Армагеддон». – Москва, 1999. – № 7.
43. Токшонь (бл. 931-970) був правителем Угорщини у 955-970 рр., але за правління його старшого брата Фауса (945-955) він займав високе становище у війську (Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії Європи. – Біла Церква, 2008. – С. 13).
44. Див.: Pesina z Čehorodu Thomas Jan. Mars Moravicus. – Dobrosławina, 1677. – P. 230-234.
45. Див.: Stredowsky J.G. Sacrae Moraviae historia sive vita ss. Cyrili et Methodii. – Solisbaci, 1710. – P.523-540.
46. Флоровский А.В. Русское летописание и Я.А.Коменский // Летописи и хроники. Сборник статей. 1973 г. – Москва, 1974. – С. 312-316.
47. Кузьмин А.Г. Падение Перуна. – Москва, 1988. – С. 153-154.
48. Фризе Х.Ф. фон. История польской церкви от начала христианства в Польше до нашего времени / Пер. М.П.Устимовича. – Т.1. – Варшава, 1895. – С. 33-34, 41-44.
49. Імена Ярослав і Ярослава виникли у русько-варязькому середовищі на першому етапі асиміляції варягів-русі, в родині чеського князя X ст. таких імен не могло бути.
50. Див.: Фомин Н.В. Об историческом прототипе Ильи Муромца // Альманах «Армагеддон». – № 7. – Москва, 1999.
51. Халанский М.Г. Об отношении былин об Илье Муромце к Сказаниям об Олеге Вещем // Журнал Министерства народного образования. – 1911. – Сентябрь. – С. 56-57.
52. Турилов А.А. К истории Великоморавского наследия в литературе южных и восточных славян // Великая Моравия и ее культурно-историческое значение. – Москва, 1985. – С. 257-260; Лавров П.А. Материалы к истории возникновения древнейшей славянской письменности // Там само. – С. 277.
53. Иловайский Д.И. Богатырь-казак Ильи Муромец как историческое лицо // Русский архив. –Москва, 1893. – Кн. 5. – С. 33-58.

54. Див.: Веселовский А. Исполин Илья Муромец у Луиса де Кастильо (Заметки к истории русского эпоса) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1883. – Апрель. – С. 216-220; Миллер В.Ф. Илья Муромец // Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона. – Т.12А. – Санкт-Петербург, 1894. – С. 949-951; Марков А. К вопросу о прозвище Ильи Муромца // Этнографическое обозрение. – 1900. – № 1. – С. 159-160; Глазырина Г.В. Илья Муромец в русских былинах, немецкой поэме и скандинавской саге // Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР. – Москва, 1978. – С. 193-196.
55. Див.: Королев А.С. Олег Моравский // Загадки первых русских князей. – Москва, 2002.
56. Див.: Мицько І. Пліснеськ – батьківщина княгині Ольги // Конференція «Ольжині читання», Пліснеськ 10 жовтня 2005 року. – Львів, 2005. – С. 61-81; Його ж. Родовід княгині Ольги за європейським епосом // Другі «Ольжині читання», Пліснеськ–Львів 14-15 червня 2007 року. – Львів, 2007. – С. 18-34; Його ж. Свята Ольга в епосі України // Треті «Ольжині читання», Пліснеськ 31 травня 2008 року. – Львів, 2009. – С. 27-39; Його ж. Пліснеський сюжет «Слово о полку Ігореві» // Четверті «Ольжині читання», Пліснеськ 16 травня 2009 року. – Львів, 2010. – С. 26-34; Його ж. До історії поширення у Європі переказів про княгиню Ольгу // П'яті «Ольжині читання», Пліснеськ 7 травня 2010 року. – Львів–Броди, 2011. – С. 3-12.
57. Див.: Мыцько И. Датское происхождение князя Олега // Скандинавские древности. Интернет-конференция 10-30 сентября 2010 / conference.dansk.ru/content/view/28/29/
58. Коковцев П.К. Новый еврейский документ о хазарах и хазаро-русско-византийских отношениях в X веке // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1913. – № 11. – С. 118-126; Його ж. Еврейско-хазарская переписка в X в. – Ленинград, 1932; Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. – Москва-Иерусалим, 1997. – С. 117-149.
59. Golb N., Pritsak O. Khazarian Hebrew documents of the tenth century. – Ithaca–London, 1982. – P. 3-71; Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – Москва, 1990. – С. 216-219.
60. Коковцев П.К. Еврейско-хазарская переписка в X в. – С. 113-123; Golb N., Pritsak O. Khazarian Hebrew documents. – P. 101-155; Новосельцев А.П. Хазарское государство. – С. 216-219.
61. Див.: Могаричев Ю.М. Об одном из сюжетов Жития Стефана Сурожского (Бравлин из Новгорода или Песах из С-м-к-рая?) // Хазарский альманах. – Т.6. – Киев–Харьков, 2007. – С. 188.
62. Коковцев П.К. Еврейско-хазарская переписка в X в. – С. 113-123; Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. – С. 141.
63. Цукерман К. Русь, Византия и Хазария в середине X в.: Проблемы хронологии // Славяне и их соседи. – Вып.6. – Москва, 1996. – С. 68-80.
64. Новосельцев А.П. Образование древнерусского государства и первый его правитель // Вопросы истории. – 1991. – № 2-3. – С. 3-20.
65. Вернадский Г.В. Киевская Русь. – Москва, 1996. – С. 41.
66. Вестберг Ф. Записка готского топарха // Византийский временник. – Т.15. – Москва, 1910; Мошин В.А. Хельгу хазарского документа // Slavica. – Roč.15. – 1938;

- Скрынников Р.Г. Войны Древней Руси // Вопросы истории. – 1995. – № 11-12. – С.28. Подібною була давня гіпотеза Володимира Мавродіна за якою Олег був князем чи воєводою Причорноморської Русі, який порвав з Києвом або взагалі не був з ним пов'язаний, а новгородський літописець сплутав його з Олегом і переніс події до близької йому Ладоги.
67. Петрухин В.Я. Князь Олег, Хелгу Кембриджского документа и русский княжеский род // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти чл.-кор. РАН А.П. Новосельцева / Отв. ред. Т.М. Калинина. – Москва, 2000. – С. 222-229.
68. Половой Н.Я. О русско-хазарских отношениях в 40-е гг. X в. // Записки Одесского археологического общества. – Т. 1(34). – 1960. – С. 343-353; Артамонов М.И. История хазар. – Ленинград, 1962. – С. 380, 384; Його ж. Воевода Свенельд // Культура Древней Руси. – Москва, 1966. – С. 30-35.
69. Див.: Гаркави А.Я. Сказания еврейских писателей о хазарах и Хазарском царстве. – Санкт-Петербург, 1874. – С. 78, 153; Коковцев П.К. Еврейско-хазарская переписка в X в. – С.31; Pelliot P. Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. Suivi de Quelques noms turcs d'hommes et de peuples finissant en «ar» / Luvres posthumes de Paul Pelliot. – Paris, 1950. – P. 222; Golb N., Pritsak O. Khazarian Hebrew documents. – P. 77-79; Майко В.В. Средневековое городище на плато Тепсень в юго-восточном Крыму. – Киев, 2004. – С. 37-45; Семенов И.Г. К интерпретации сообщения «Кембриджского анонима» о походе Хельгу «царя Руси» // Хазары. Евреи и славяне. – Т. 16. – Москва–Иерусалим, 2005; Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. – Ч.1-2. – Харьков, 2005. – С. 1535-1552; Кизиллов М.Б. Крымская Иудея. – Симферополь, 2011. – С. 81-83.
70. Бушаков В. Як укладалася докладна редакція так званого листа хозарського царя Йосифа // Хазарский альманах. – Т.4. – Киев–Харьков, 2005. – С. 118-127.
71. Майко В.В. Средневековое городище на плато Тепсень. – С. 44, 45.
72. Сазанов А.В., Могаричев Ю.М. К дискуссии о так называемом походе Песаха в Крым: археологический аспект // Археологический альманах № 28: Древняя и средневековая Таврика. Сборник статей, посвященный 1800-летию города Судака. – Донецк, 2012. – С. 141-148.
73. ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 37; Т. 2. – Стб. 16; Т. 9. – С. 15.
74. Vernadsky G. Ancient Russia. – New Hawen, 1943. – P. 366.
75. Див.: Демин С.В. Олег – основатель государства Киевской Руси // http://ulfdalir.ulver.com/literature/Demin_Oleg.htm
76. Див.: Мельникова Е.А. Ольгь/Олег Вещий. К истории имени и прозвища первого русского князя // Ad fontem: У источника. Сб. стат. В честь С.М. Каштанова. – Москва, 2005. – С. 138-146; Мыцько И.З. Датское происхождение князя Олега // Скандинавские древности. Интернет-конференция. 10-30 сентября 2010. – <http://conference.dansh.ru/content/view/28/39/>
77. Bayer Th. S. De Varagis // Commentarii Academiae scientiarum imperialis Petropolitanae. – Т. 4 (ad annum 1729). – 1735. – P. 301.
78. Ловмянський Х. Русь и норманны. – С. 136.
79. Новосельцев А.П. Образование древнерусского государства и первый его правитель // Вопросы истории. – 1991. – № 2-3. – С. 13-14.
80. Брайчевський М.Ю. Когда и как возник Киев. – Киев, 1964. – С. 160-164; Його ж. Утвердження християнства на Русі. Київ, 1988. – С. 37-76.

81. Див.: Кузенков П.В. Поход 860 г на Константинополь и перове крещение руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 г. – Москва, 2003. – С. 3-172.
82. Брайчевский М.Ю. Утверждения христианства на Руси. – С. 80-82.
83. Третьяков П. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. – Москва–Ленинград, 1966. – С. 14.
84. Борецкий-Берфельд Н. История Венгрии в средние века и новое время. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 1.
85. Мольнар Э. Проблема этногенеза и древней истории венгерского народа. – Будапешт, 1955. – С. 43.
86. Хайду П. К этногенезу венгерского народа // Actes de Lavra / Ed. par G.Rouillard, P. Collomh. –Т.1. – Paris, 1937. – P. 248-316.
87. Альфан Л. Варвары от Великого переселения народов до тюркских завоеваний IX века. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 240.
88. Геродот. История. IV, 22 [Геродот. Історія. – Київ, 1993. – С. 185].
89. Див.: Трубникова Н.В. Племена городецкой культуры // Труды Гос. Исторического Музея. – Вып. 22. – Москва, 1955.
90. Грот К. Моравия и Мадыяры с половины IX в. до начала X в. – Санкт-Петербург, 1881. – С. 152.
91. Шушарин В.В. Венгерские племена до прихода в Среднее Подунавье // История Венгрии. – Т.1. – Москва, 1971. – С. 89.
92. Письмо брата Юлиана о монгольской войне // Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах в Восточной Европе. Подготовка текста и перевод С.А. Аннинского / Исторический архив. – Т. 3. – Москва–Ленинград, 1940. – С. 83-90.
93. Perényi József. Magna Hungaria kérdéséhez // Magyar Nyelv. – Budapest, 1959. – 486-487 old.
94. Шушарин В. Русско-венгерские отношения в IX в. // Международные связи России до XVII в. –Москва, 1961. – С. 89.
95. Там само. – С. 89.
96. Теплоухов А.Ф. Следы былого пребывания угорского народа и последующая смена его пермским и русским народами // Зап. Урал. об-ва любителей естествознания. – Т.39. – Сведловск, 1924. – С. 104-108.
97. Дейвіс Н. Європа: Історія. – Київ, 2001. – С. 312.
98. Грот К. Моравия и мадыяры с половины IX в. до начала X в. – Санкт-Петербург, 1881. – С. 186.
99. Смирнов А. Археологические данные об угро-венграх в Поволжье // Проблемы археологии и древней истории угров. Сборник статей советских и венгерских археологов. – Москва, 1972. – С. 191.
100. Мольнар Э. Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа. // Studia Historica. Academiæ scientiarum Hungaricæ. – Budapest, 1955. – 116-118 old.
101. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX–початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С. 116.
102. Артамонов М. История хазар. – Ленинград, 1962. – С. 342.
103. Степанов П. Памятники угорско-мадыарских (венгерских) племен в Среднем Поволжье. – Москва, 1964. – С. 146.

104. Czeglédy K. Magyar őstörténeti tanulmányok. – Budapest, 1985. – 53-54 old; Bartha A. A Magyar honalopítás. – Budapest, 1987. – 528, 1487 old.
105. Дейвіс Н. Європа: Історія. – С. 331.
106. Бертольд В.В. Извлечения из сочинения Гардизи «Зайн ал-ахбар» // Бертольд В.В. Сочинения. –Т. 8. – Москва, 1975. – С. 58.
107. Macartney C.A. The Magyars in the Ninth Century. – Cambridge, 1930. – P. 127.
108. Цукерман К. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836-889 гг. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Вып. 6. – Симферополь, 1998. – С. 663-688.
109. Bárczi G. A Magyar szókincs eredete. – 2 bőv. – Budapest, 1958. – 131 old; Kristó Gy. Levedi törzsszövegétől Sent István államág. – Budapest, 1980. – 35-39, 41 old.
110. Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX-XI вв.: Тексты, пер., коммент. –Москва, 1993. – С. 7-8. Войтович Л. «Баварський географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 12-33.
111. Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 205-206.
112. Cross S.N. The Russian Primary Chronicle. – Cambridge, Mass. 1930. – P. 147.
113. Перени Й. Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами // Studia Slavica. – Т.2. – Budapest, 1956. – S. 15.
114. Мольнар Э. Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа. // Studia Historica. Academiae scientiarum Hungaricae. – Budapest, 1955. – S. 127.
115. Шушарин В. Русско-венгерские отношения в IX в. // Международные связи России до XVII в. –Москва, 1961. – С. 132.
116. Вернадский Г. Киевская Русь / Пер. с англ. Е.П.Беренштейна, Б.Л.Губмана, О.В.Овчинниковой. Под ред. Б.А.Николаева. – Тверь, 1996. – С. 33-34.
117. ПСРЛ. – Т.2. – Стб.16-17, 320, 444, 515.
118. Павлушкова М. Русско-венгерские отношения до начала XIII в. // История СССР. – 1959. – № 6. – С. 150; Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 206-207.
119. Повесть временных лет / Под ред. В. Адриановой-Перетц. – Ч. 1. – Москва–Ленинград, 1950. – С. 21.
120. Див.: Новосельцев А. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI-IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. – Москва, 1965. – С. 391.
121. Мавродин В. Образование древнерусского государства. – Ленинград, 1945. – С. 192.
122. Смирнов А. Археологические данные об угро-венграх в Поволжье // Проблемы археологии и древней истории угров. Сборник статей советских и венгерских археологов. – Москва, 1972. – С. 196.
123. Там само. – С. 206
124. Маргер Г.І. Русько-угорський союз IX ст. у світлі літописів // Український Історичний Журнал. – 1969. – № 7. – С. 76-87.
125. Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь. – Москва, 1989. – С. 154.
126. Альфан Л. Варвары от Великого переселения народов до тюркских завоеваний IX века. – С. 242.

127. Грот К. Моравия И Мадьяры. – С. 282-304; Борецкий-Бергфельд Н. История Венгрии в средние века и новое время. – С. 2; Златарски В. История на Булгарската държава през средните векове. – Т. 1. – София, 1927. – С. 290-294.
128. Дейвіс Н. Европа: Історія. – С. 331.
129. Альфан Л. Варвары от Великого переселение народов до тюркских завоеваний IX века. – С. 241.
130. Войтович Л. Угро-слов'янські взаємини у другій половині IX ст. // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 58. – Львів, 2009. – С. 41-50; Його ж. Szvjatosláv Volodimirovicz fejdelem titokzatos halála és IX. Századbéli ugor vándorlások rejélyci // Українсько-угорські етюди. – Вип. 2. – Львів, 2012. – С. 27-45.
131. ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 34.
132. Новосельцев А.П. Русь и государства Кавказа и Азии // Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С. 99-101; Його ж. Внешняя политика Древней Руси во времена Олега // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1997. – С. 54-78.
133. Бібл. див.: Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X в. – Москва, 1980. – С. 84-88, 148-155; Лиман С.И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). – Харьков, 2009. – С. 439-511.
134. Шахматов А.А. Разыскания о русских летописях. – Москва, 2001. – С. 211-244, 388-389, 458.
135. Горский А.А. К вопросу о русско-византийском договоре 907 г. // Восточная Европа в древности и средневековье: Международная договорная практика Древней Руси. IX Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т.Пашуто. Материалы к конференции. – Москва. 1997. – С. 3-11.
136. Свердлов М.Б. Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 135.
137. Grégoire H. La légende d'Oleg et l'expédition d'Igor // Bulletin de l'Académie Royale de Belgique. – Т. 23. – 1937. – P. 80-94; Dolley R.H. Oleg's Mythical Campaign against Constantinople // Bulletin de l'Académie Royale de Belgique. – Т. 35. – 1949. – P. 106-155; Idem. Pseudo-Symeon and the Oleg Controversy // The Slavonic and East European Review. – Т.30. – 1952. – P. 554-565; Lascaris M. Les sources épigraphiques de la légende d'Oleg // Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves. – Т. 11. – 1951. – P. 212-221.
138. Grégoire H. Miscellanea epica et etymologica // Bizantion. – Vol. 11. – 1936. – P. 603; Idem. L'histoire et la légende d'Oleg prince de Kiev // La nouvelle Klio. – Т. 4. – 1952. – P. 281-287.
139. Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. – Москва, 1963. – С. 163-165.
140. Николаев В.Д. Свидетельство хроники Псевдо-Симеона о руси-дромитах и поход Олега на Константинополь в 907 г. // Византийский Временник. – Т. 42. – Москва, 1981. – С. 147-153.
141. Чернов А. Вещий Олег: крещение и гибель // Actis testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 20. – Львів, 2011. – С. 699-700.

142. Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. – Київ, 1988. – С. 81-82; Його ж. Вибране. – Т. 1. – Київ, 2009. – С. 72.
143. Franklin S., Shepard J. The Emergence of Rus. 750-1200. – London–New York, 1996. – P. 106.
144. Фалалеева И.Н. Политико-правовая система Древней Руси IX-X вв. – Волгоград, 2003; Бибииков М.В. Русь в византийской дипломатии: договоры Руси с греками X в. // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2005. – № 1(19). – С. 5-15.
145. Vasiliev A.A. The Second Russian Attack on Constantinople in 907 // *Dumbarton Oaks Papers*. –Cambridg Mass., 1951. – № 6. – P. 161-225.
146. Ostrogorsky G. L'Expedition du prince Oleg contre Constantinople en 907 // *Annales de l'Institute Kondakov*. – V.11. – Praha, 1939. – P. 47-62.
147. Jenkins R. J. H. The Supposed Russian Attack on Constantinople in 907: Evidence of the Pseudo-Symeon // *Speculum*. – V.24. – 1949. – P. 403-406.
148. Каждан А.П. К характеристике русско-византийских отношений в современной историографии (1947-1957) // *Международные связи России до XVIII в.* – Москва, 1961. – С. 9-16.
149. Андрій Чернов висунув гіпотезу, що Олег підступив під стіни Константинополя 26 жовтня 906 р. у 600-річчя смерті св. Дмитрія Солунського, що могло бути сприйнято візантійцями як покарання св. Дмитрієм за їх гріхи і пояснює згадане літописцем порівняння з ним Олега. Дослідник також звернув увагу, що в Ладозі поряд з церквою св. Георгія (в якій на фресці з XII ст. з св. Георгієм поміщений курган схожий на Олегову могилу) знаходилася церква св.Димитрія (Див.: Чернов А. Из Ладogi с любовью. Нелюбилейные заметки // *Terra incognita*. Правозащитный альманах. 2003, февраль-март. – № 1(11)). Цікаво, що інші спроби пояснити появу в цьому сюжеті св. Дмитрія Солунського, зокрема через близькість останнього з св. Георгієм Змієборцем, виглядають досить непереконливо (див.: Чекова И. Фольклорно-эпические парадигмы в повествовании за кнез Олег на староруските летописи // *Годишник на Софийския университет «Св. Климент Охридски»*. Факултет по славянски филологии. Т. 87. Кн. 2. Литературознание. – София, 1994. – С. 76-77).
150. Чернов А. Вещий Олег: крещение и гибель. – С.7 00-725.
151. Každan A. *Oxford Dictionary of Byzantium*. – Oxford, 1991. – P. 1211.
152. Чернов А. Вещий Олег: крещение и гибель. – С. 725-726.
153. Там само. – С. 725-726.
154. ПСРЛ. – Т.1. – Стб.34-38; – Т.2. – Стб. 23-28.
155. Махновець Л. Літопис руський. – Київ, 1989. – С. 22-22.
156. ПСРЛ. – Т.2. – Стб.23.
157. Николаев С. Семь ответов на варяжский вопрос // *Повесть временных лет*. Перевод Д.С. Лихачева, О.В. Творогова. Комментарии А.Г. Боброва, С.Л. Николаева, А.Ю. Чернова при участии А.М. Введенского и Л.В. Войтовича. – Санкт-Петербург, 2012. – С. 403-408.
158. Constantini Porphyrogeneti imperatoris. *De Cerimoniis Aulae Byzantinae*. – Vol. 1 / Ed. J.J. Reiske. – Bonnae, 1829. – Chap.XLIV; Ostrogorsky G. L'Expedition du prince Oleg. – P. 53-54.
159. Рыдзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия. – С. 179-183.

160. ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 39.
161. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисловием А.Н.Насонова. – Москва–Ленинград, 1950. – С. 109.
162. Шахматов А.А. Разыскание о древнейших руссах летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 333-335.
163. Рыдзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия. – С. 185.
164. Мельникова Е.А. Сюжет смерти героя «от коня» в древнерусской и древнескандинавской традиции // От Древней Руси к Новой России. Юбилейный сборник, посвященный члену-корреспонденту РАН Я.Н. Щапову. – Москва, 2005. – С. 105; Неклюдов С.Ю. Легенда о вещем Олеге. Опыт исторической реконструкции // Сопатог: Историко-филологический сборник в честь Любови Николаевны Киселевой. – Москва, 2010. – С. 368-369.
165. Повесть временных лет / Перевод Д.С. Лихачева, О.В. Творогова. Комментарии А.Г. Боброва, С.Л. Николаева, А.Ю. Чернова при участии А.М. Введенского и Л.В. Войтовича. – Санкт-Петербург, 2012. – С. 283.
166. Чернов А. Вещий Олег: крещение и гибель // Actis testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 20. – Львів, 2011. – С. 699-726.
167. Рыдзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия. – С. 60-61.
168. Очерки истории СССР III-IX вв. – Москва, 1958. – С. 733-878.

Резюме

В статье рассматривается проблема выяснения места и роли князя Олега в истории Руси в свете достигнутых историографии.

Ключевые слова: *Олег, Русь, историография, Рюрик, Византия, Киев, источники, Скандинавия.*

Одержано 10 квітня 2013 р.

УДК 930.2:94(477)(092)"1651"

о. Ю.А. Мицик

ЩЕ ОДИН НЕЗНАНИЙ ЛИСТ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1651 РОКУ

У статті з'ясовано стан публікації документів Б. Хмельницького. Наголошується на значимості введення до названого обігу віднайдених в архівах раніше невідомих його листів. Охарактеризовано обставини написання ним 13 березня 1651 року листа литовському гетьману Я. Радзівілли.

Ключові слова: *Б. Хмельницький, Я. Радзівілл, листи, джерела, війна, мир, Військо Запорізьке.*

Національно-визвольна війна або ж Національна революція українського народу 1648-1658 рр. є кардинальною подією в історії України, яка багато в чому визначила особливості історичного шляху України по-

дальших століть. Згадуючи її події, не можна обійти мовчанкою постать керівника – гетьмана Богдана Хмельницького, про котрого, на жаль, ми знаємо набагато менше, ніж хотілося б. Ми й досі пишемо історію тих подій, спираючись переважно на іноземні джерела, бо своїх джерел збереглося дуже мало внаслідок воєнних дій, пожеж, а головне – тривалої бездержавності України.

Комплекс відомих документів Богдана Хмельницького в основному опублікований І. П. Крип'якевичем та І. Л. Бутичем¹, він нараховував на момент видання 475 документів, а також 9 сумнівних (не завжди ці сумніви були виправдані) і 15 підробок та стилізацій. Пізніше І. Л. Бутичем було здійснено перевидання (значно доповнене) його універсалів². Щодо листів, то тут ситуація гірша, насамперед тому, що зберігаються вони в зарубіжних архівосховищах і писані іноземними мовами, насамперед латинською, польською, угорською тощо. Тим не менш, справа виявлення публікації листів великого Богдана залишається пріоритетною в українській історіографії і зусиллями різних істориків кількість нововиявлених листів з часу публікації І.П.Крип'якевича та І. Л. Бутича в 1961 р. сягнула кількох десятків. Так, американсько-канадський історик українського походження Френк Сисин знайшов і видав 14 нових листів (15-й – це перевидання з принциповими уточненнями універсалу М. Гунашевському від 4.07.(24.06.) 1657 р. даного київському протопопу, дипломату й літописцю, зятю Івана Виговського Михайлу Гунашевському)³. Вони зберігались у складі фундаментального (понад 1000 сторінок) «Таборового щоденника» литовського польного гетьмана Януша Радзівіла⁴. Видаючи серію «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр.» (том 1 (1648-1649 рр.) вийшов у Києві у 2012 р.), ми не могли пройти повз це унікальне джерело і видали чи перевидали окремі його фрагменти. В ході праці над фрагментами другого тому (1650-1651 рр.) (підготовка якого до друку нині завершується) вдалося виявити незнаний лист Б.Хмельницького до князя Я. Радзівіла, який має бути опублікованим у номері 1 УІЖу за 2013 р. Уже коли й коректура цієї статті була вичитана, у тому ж щоденнику нам вдалося віднайти ще один незнаний лист Б. Хмельницького до того ж адресата, який ми й подаємо нижче. Цього листа гетьман написав у Корсуні 13 (3) березня 1651 р. і прислав Радзівілу в Білорусь через Чернігів. Листа було отримано князем 23 березня 1651 р.

Цей час був досить напружений. Продовжувались конфлікти на тимчасовому українсько-польському кордоні («лінії»). У лютому 1651 р. Брацлавський полк Данила Нечая був розбитий у Красному, каральні війська під керівництвом польного коронного гетьмана Марціна Калиновського перейшли лінію та «вогнем і мечем» приборкували ту частину Поділля, що контролювалася повстанцями. Водночас йшла підготовка до мирної «комісії», тобто до з'їзду дипломатів з обох сторін, де мали встановити новий мир, бо Зборівський мир вже не влаштував обидві сторони і до того ж треба було принаймні уточнити деякі його положення. Богдан Хмель-

ницький усвідомлював, що після Красного війни не уникнути, але йому йшлося про затягування часу до приходу союзних військ Кримського хана, тим більше, що Велике князівство Литовське було слабким і не дуже схиялося до війни (хіба що селянські повстання охопили б його територію). До того ж Радзівілли були тоді переважно протестантами (кальвіністами) і знаходились у прихованому конфлікті з королем-католиком Яном Казимиром та католицькою більшістю в сеймі. Та й батько Януша – Криштоф II Радзівіл (1585-1640), польний гетьман литовський, був відомий як прихильник запорозького козацтва і за його підтримкою в сеймі до нього зверталися запорожці, зокрема й Петро Конашевич-Сагайдачний. Тому то Хмельницький і натякав на позитивний досвід попередників Я. Радзівіла у стосунках з козаками і запевняв, що Гетьманщина хоче миру.

При публікації ми не розкриваємо загальноновживаних скорочень: в. м. – ваша милість; м. м. п. – мій милостивий пан; в. кн. м. – ваша князівська милість. Нерозбірливі слова позначені таким чином: (...)*. Латинські слова й вирази переклав львівський історик Орест Заєць, якому ми висловлюємо щирю подяку.

Примітки

1. Документи Богдана Хмельницького 1648-1657. – К., 1961.
2. Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657. – К., 1998.
3. Sysyn E. F. Documents of Bohdan Xmel'nyč'kyj // Harvard ukrainian studies. – December 1978. – V. II. – № 4. – С. 500-524.
4. Найбільший його фрагмент (1649-1652 pp.) зберігається в Архіві Головному Давніх Актів у Варшаві. – Ф. «Архів Радзівілів». – Відділ VI. – № 36. «Таборовий щоденник» зараз готується до друку польськими істориками на чолі з проф. Мисрославом Нагельським. Нами ж видані лише невеликі його фрагменти.

* * *

1651, березня 13 (30) – Корсунь Лист Богдана Хмельницького до князя Януша Радзівіла.

«Od Chmielnickiego kozak z Czernihowa przyniosł ks. j. mci list taki:

«J. oświęcone mawe ksze Radziwił, nasz wielce mwy panie!

Nie tyło z różnych ludzi nam z przyjzlywych miewaliśmy wiadomości, lecz i samego oczewistego doświadczenia dobrą mamy o tem manifestatią, że w. ks. m., m. m. m. pan, tenore antecessorum suorum raczysz być Wojsku Zaporowskiemu zawsze ferventissimq. Dla czego wielce upraszamy, racz w. ks. m., m. m. m. pan, idem i na ten czas ku nam zostawać, a wojsk swych ku liniej Wojska Zaporowskiego nie zbliżyć, a my też pułkownikom naszym i ich pomocnikom nie tylko za linie wychodzić nie każemy, lecz i w pokoju być każemy, gdyż o żadnej wojnie nie myślimy, dla tego że nas j. k. m., p. n. m., pokojem przez commissią obiecał darować. Zaczym ktoby krom rozkazania j. k. m., p. n. m., na nas chciał następować indubie bronić się mam przyzdząć, a wię włożyć na tego, kto da przyczynę i nam nieprzyjacielem się okaże. Przetoż i w. ks. m. jeżeliby myślił ku nam hostilem inimiertiam i chciał na nas następować, o czym nie trzymamy, vice versa musimy defensivo marte respondere. Wszakże P. Bóg świadkiem, iż nie byliśmy

ngdy i być nie myślimy pokoju ś. respuentes, a nabarziej przyjżń sobie w. ks. mći. m. m. panu devicujęc. Onej i na ten czas jako napilniej z powolnością nasza oddajemy się. W Korsuniu, 3 marty.

Lubom (?) był część wojska nahajskiego, które przy nas zimowało, sam posłał, jednak jeśly s(...) *osa, że w. ks. m., m. m. pan, nam przyjacielem, kazałem się trochę zatrzymać.» (АГАД. – Ф. «Архів Радзівілів». – Відділ VI. – № 36. *Оскільки рукопис не має повної і точної пагінації, листа треба шукати під записами 23 березня*).

Переклад

«Від Хмельницького козак з Чернігова приніс князю його мості такий лист:

«Яснеосвічений мостивий князю Радзівіл, наш вельми мостивий пане!

Не тільки від різних, нам приятних, людей ми мали відомості, але і з самого явного досвіду, маємо про це добру маніфестацію, що в. кн. м., м. м. м. пан, за прикладом своїх попередників, зволиш бути Війську Запорізькому завжди найпалкішим (тут *очевидно одне слово пропущене, можливо «прихильником» – Ю.М., О.З.*). Для чого вельми просимо, зволь в. кн. м., м. м. м. пан, таким же і нині до нас залишатися, а своїх військ до кордонів Війська Запорозького не наближувати, а ми теж нашим полковникам і їхнім помічникам накажемо не тільки за цю лінію не виходити, але і бути в мирі, бо ми про жодну війну і не думаємо, тому що ж нас й. к. м., п. н. м., обіцяв обдарувати миром через комісію. За чим хто б крім наказу й. к. м., п. н. м., на нас хотів наступати безсумнівно боронитися маю приїжджати, а не покладатися на того, хто дасть привід і буде нам неприятелем. Однак і в. кн. м. якщо б мислив до нас ворожі діяння і хотів на нас наступати, про що не держимо, мусимо відповісти обороною (*можна перекласти і як: «вжити необхідних заходів» – Ю.М., О.З.*). Все ж Господь Бог свідком, що ми ніколи не були і не думаємо бути такими, що відкидають святий мир, а найбільше здобуваючи приятнь в. кн. мості, м. м. пана. Їй і на це час якнайретельніше з нашими послугами віддаємося. У Корсуні, 3 березня.

Хоча (?) сам послав частину ногайського війська, котре при нас зимувало, однак якщо (...)*, що в. кн. м., м. м. пан, нам приятелем, наказав їх трохи затриматися.»

Резюме

В статтє вьяснено состояние публикации документов Б. Хмельницкого. Подчёркивается значение введения в научный оборот обнаруженных в архивах ранее неизвестных его писем. Охарактеризованы обстоятельства написания им 13 марта 1651 года письма литовскому польному гетьману Я. Радзивиллу.

Ключевые слова: Б. Хмельницкий, Я. Радзивилл, письма, источники, война, мир, Войско Запорожское.

Одержано 8 квітня 2013 р.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ Й ЕПІСТОЛЯРНІ ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ БАТОЗЬКОЇ БИТВИ

У статті охарактеризовано особливості джерельної бази Батозької битви в цілому, структуровано документальні й епістолярні джерела в окремі групи й визначено їхню інформаційну цінність.

Ключові слова: Батозька битва, джерела, розпорядча документація, дипломатична кореспонденція, епістолярії, конфесати (зізнання полонених).

Документальні й епістолярні джерела Батозької битви не ставали предметом спеціального дослідження ні в українському, ні в польському джерелознавстві. Їх окремих сторін торкалися у своїх працях М. Грушевський, В. Длуголенцький, Л. Кубаля, Ю. Мицик, Т. Цесельський й ін. історики. Проте продовжує існувати потреба відтворення цілісної картини інформаційної цінності названих груп джерел для з'ясування перебігу цієї важливої події визвольних змагань українців доби гетьманату Б. Хмельницького.

Як на мій погляд, в історіографії витворилося щонаймеше 7 концепцій (4 українських і 3 польських) Батозької битви, деякі з яких мають істотні відмінності. Їх чисельність зумовлена не стільки різними методологічними засадами проведення досліджень й трактуваннями події, породженими особистісними особливостями вчених, скільки існуючим станом джерельної бази. Вона має кілька особливостей:

По-перше, мізерна кількість свідчень безпосередніх учасників битви – виявлено 3 з польської (листи), 1 з української (зізнання) й 1 з татарської (зізнання) при відсутності реляцій та щоденників. Вони не можуть йти у жодне порівняння з масивом джерел про Пилявецьку, Зборівську, Берестецьку й інші битви. Постає запитання, чому? Відповідь на нього частково знаходимо у листі з Варшави від 23 червня 1652 р. А. Гізицького до аноніма. Він наголошував на тому факті, що до цього часу «нічого певного не знаємо про те, яким чином» стався погром війська, бо не має «жодної достовірної і ретельної відомості». Адаже «ці всі, котрі на виведенні війська з обозу в поле наполягали, **відразу ж утекли** (виділено мною – В. С.). Від них самих про гетьмана й інших допитатися, куди вони поділися, не можна, бо і самі не знають. Коли їх почали розпитувати про це, то одні стверджують, що убиті, другі – що до ув'язнення потрапили разом з іншими, де утримуються, треті розповідають, що при піхоті в облозі обороняються, як лише можуть...»¹. Таким чином, ті, котрі втекли й залишилися у живих, нічого не могли розповісти чи написати, бо самі нічого не знали про хід битви, а ті, котрі взяли у ній участь, або полягли, або потрапили до полону. Котрим пощастило врятуватися від смерті у ньому 3-4 червня й відкупитися від татар, після пережитого нервового потрясіння описувати побачене явно не хотілося. Правда, не виключаю того, що могло існувати

небагато реляцій й щоденників, але вони або не збереглися до нашого часу, або ще залишаються невиявленими дослідниками. Помітно більше джерел існує про причини й передумови поновлення воєнних дій.

По-друге, майже не збереглося джерел, які б були створені в українському середовищі борців за незалежність (старшин, козаків, духовенства, поспільства тощо). А відтак переважно доводиться мати справу з джерелами, творцями яких були представники польської й української шляхти, католицького духовенства, жовнірства, котрі вкрай вороже відносилися до визвольних змагань українців й відповідним чином трактували події. За такої обставини по-крупинці (як на золотих копальнях) доводиться відшуковувати інформацію про участь у битві української сторони. Закономірним наслідком існуючої ситуації з джерельною базою стає неминучість висунення значної кількості припущень й гіпотез, що зрозуміло, не може не впливати негативно на ступінь достовірності висловлених міркувань.

Виявлені джерела можна поділити на такі групи: розпорядча документація владних структур й станово-представницьких органів; дипломатична кореспонденція; епістолярії; новини, повідомлення й авізи; розмови й визнання полонених українців і татар; матеріали місцевого діловодства Росії; мемуари, літописи й хроніки; історичні праці другої половини XVII ст.; картографічні джерела; тогочасна поезія й усна народна творчість. Стисло охарактеризуємо значимість для вивчення проблеми, тих із них, які стали предметом дослідження у даній розвідці.

І. Розпорядча документація владних структур й станово-представницьких органів козацької України й Корони

За об'ємом – це незначна кількість документів, витворених у канцеляріях органів влади. Вона торкається висвітлення внутрішньої політики українського і польського урядів напередодні й після Батозької битви. Серед них звертає увагу на себе універсал (на жаль, сумнівного змісту) Б. Хмельницького (3 квітня 1652 р.) до Війська Запорозького з наказом старшинам, козакам і ляхам-побратимам готуватися до війни, аби «наш народ з цієї неволі міг видертися...». Закликав лагодитися до неї і посполитих: «а й щоб кожен простий чоловік ще до Великодня забезпечив себе усім, що на війні потрібно, особливо харчем»². Універсал прилуцького полковника Я. Воронченка від 28 травня 1652 р. про негайний збір козаків до табору під Миргородом розкриває механізм мобілізації козацьких полків, особливість якого полягала у залученні до їхнього складу посполитих (як і в згаданому вище гетьманському універсалі): «абысте вы як нарыхлей поспешали, не только реестровые, але и нереестровые: абы добрыі молодце из добрым оружием – рад прииму за товаришов»³. 10 березня Ян Казимир своїм універсалом затвердив чинність Білоцерківського договору. А його універсали від 12 та 23 червня до урядовців, шляхти й війська проливають світло на заходи польського уряду, спрямовані на організацію спротиву наступаючим українсько-татарським військам після отримання ними перемоги під Батогом⁴. Інструкція послам на мальборський сеймик і на

вальний сейм від 23 червня містить інформацію про діяльність М. Калиновського у першій половині 1652 р., ухвалення майбутнім сеймом Білоцерківської угоди, характер відносин з Московією й Портою тощо⁵.

II. Дипломатична кореспонденція

Особливу цінність мають листи й інструкції послам, підготовлені у канцелярії Б. Хмельницького. Так, в одному з них – від 25 лютого до короля – наголошував на зловживаннях з боку жовніврів, які породжували спротив з боку козацтва й поспільства. Застерігав, що, якщо він не буде «цих боягузливих і буйних вершників» тримати «у шорах і на повіді», то «цього року не обійдеться без заколоту, а все це або на згубу Русі, або на біду полякам...»⁶. В іншому – від 12 березня – наголошував на труднощах негайної підготовки козаків до виправи супроти Порти, до яких зараховував важке становище значної частини козаків Війська Запорозького, оскільки вони, згідно договору, змушені були залишити з сім'ями домівки і «перебувають тепер біля міст, під відкритим небом або у поганеньких куренях»⁷. У неопублікованій інструкції гетьмана посланцю до київського воєводи А. Кисіля С. Савичу (вочевидь від 12 березня) зазначалося на які, власне, чинники слід звернути увагу воєводи, аби переконати того у неможливості швидкої підготовки морського походу проти Туреччини⁸. Водночас він мав засвідчити відмову гетьмана від наміру оженити сина на доньці В. Лупу.

У листах до коронного канцлера й брацлавського воєводи від 24 червня Б. Хмельницький зупинився на причинах поновлення воєнних дій й сформулював вимогу визнати існування козацької України, інакше «земля й. королівської милости буде знищена, а ми, втративши всяку надію на ласку... будемо шукати собі іншого стороннього пана і чужої сили, яка зможе нас захищати»⁹. Його переписка з А. Кисілем на початку 1652 р. дозволяє глибше збагнути складнощі запровадження на постій польських підрозділів на терени Чернігівського воєводства та Вишнівеччини (Київського воєводства)¹⁰. Гетьманський лист від 27 травня до путивльського воєводи Ф. Хілкова засвідчує, що він вирушив у похід не до Молдавії, а проти поляків, що підтверджував і писар Війська Запорозького І. Виговський у листі до цього ж воєводи¹¹. 3 червня Б. Хмельницький повідомив Ф. Хілкова про розгром польського війська й небезпеку нового наступу ворога¹².

Вивчення статейного списку російських послів до Криму Коптева й Ушакова проливає світло на характер відносин козацької України з ханством, дозволяє вияснити час виступу нурадин-султана на допомогу Б. Хмельницькому¹³. Занотоване в кінці 1652 р. російськими послами у Криму Хом'яковим і Клочковим визнання татарського осавула Маметші про власну участь у Батозькій битві дозволяє уточнити відомості інших джерел про час вступу у неї татар нурадин-султана й зміст домовленостей останнього з Б. Хмельницьким про долю полонених¹⁴. Донесення папського нунція Д. Торреса до Ватикану та його листи до кардиналів несуть

додаткову інформацію про потенційні можливості збільшення весною 1652 р. чисельності козаків до 100 тис. осіб, розіслання гетьманом таємних універсалів до козаків і селян, пошуку ним союзників в особі Криму, Порти й Московії, розгром 20 тис. польського війська під Батогом¹⁵.

III. Епістолярії, новини, повідомлення й авізи

Це найбільш чисельна група джерел, що зберігає найціннішу інформацію про причини поновлення воєнних дій, передумови, хід і наслідки Батозької битви. На жаль, не збереглося жодного листа, автором якого була б особа, котра брала участь у боротьбі на українській стороні. Епістолярну спадщину, що збереглася, можна поділити на дві групи: офіційну й напівофіційну переписку та приватну. Їхній інформаційний потенціал нерідко доповнює одна одну, що дозволяє хоча б контурно окреслити політичні й військово-стратегічні плани польських владних структур й військового командування. Чого не можна сказати про українську сторону. Доводиться по крихті збирати джерельний матеріал (переважно опосередкований), на основі якого можна формулювати лише ті чи інші припущення й гіпотези. І не більше!

В офіційній переписці особливо важливу інформацію містять листи короля, польного гетьмана й київського воеводи. Так, Ян Казимир 9 червня повідомив литовського урядника Л. Сапігу про одержання відомостей щодо розгрому польського війська й подав стислу характеристику (на основі листа одного з учасників битви) перебігу подій під Батогом¹⁶. М. Калиновський у листі від 23 березня до короля проінформував того про конфлікт у Лівобережжі королів С. Маховського та Г. Войниловича з козаками, який помітно ускладнив відносини з Б. Хмельницьким. Відзначав ненадійність останнього, котрий «випищиків від підданства і стацій захищає»¹⁷. Цього ж дня сповістив сенаторів про загрозу збереженню міцного миру з Військом Запорозьким, що постає з його союзу з Кримом та підтримування ним дипломатичних відносин з іншими країнами¹⁸. Вочевидь у кінці березня – першій декаді квітня він відправив Яну Казимиру «Пункти...», в яких ґрунтовно висвітлив важке становище війська через брак коштів і дезертирство, наслідки потужного опришківського руху у Поділлі, доброзичливі відносини Б. Хмельницького з Молдавією і Кримом¹⁹. Листи А. Кисіля у лютому до короля сповнені інформації про складнощі утримування війська у Брацлаві через розорення населення краю, необхідність збереження козацьких вольностей аби уникнути пошуку ними причин для зірвання миру й порозуміння з татарами²⁰. Його лист від 1 травня до канцлера А. Лещинського промовляє про наміри домогтися виведення польського війська з Лівобережжя й розташування табору на межі між Брацлавщиною й Поділлям. Пропонував розташувати на постійне перебування у козацькій Україні 8-10 тис. корпусу вояків для підтримання миру²¹. Анонімний військовий стражник 28 березня сповістив невідомого ротмістра про погром у Лівобережжі козаками королів Семашка з полку Г. Войниловича²².

Приватне листування, новини, повідомлення й авізи проливають світло (правда, далеко не в повній мірі) на найважливіші сторони досліджуваної проблеми. Наприклад, листи М. Жабокрицького (8 квітня)²³, П. Жуковського (8 квітня)²⁴, аноніма (18 травня)²⁵, військового стражника (28 березня)²⁶, Любавського (22 березня)²⁷, М. Длуського (4 травня)²⁸, Грабовського (22 травня)²⁹, аноніма (початок червня)³⁰ й деяких інших осіб несуть інформацію про наростання невдоволення населення козацької України діями польських підрозділів і політикою Б. Хмельницького, оформлення серед козаків і старшини опозиції до гетьмана та її розгром, перебування в складі польського війська витворених М. Калиновським брацлавського, уманського і кальницького полків тощо. У листах старости жидачівського (кінець квітня)³¹, М. Собеського (30 травня)³², М. Яскульського (4 червня)³³ знаходимо вкрай важливу інформацію про час виступу польського війська з-під Брацлава та його прибуття на батозьке урочище, місцезнаходження розташування табору, тривогу у Поділлі на початку червня у зв'язку з появою татар й українських вояків.

Зрозуміло – найбільшу джерельну цінність мають листи, в яких є опис битви в цілому чи її деяких сюжетів. Їх збереглося зовсім мало. У двох з них: М. Длужевського (М. Гечинського) до канцлера (бл. 3 червня) та невідомого автора до Я. Міхаловського (12 червня) подано перебіг подій 1-2 червня в цілому. В інших: новини 14 червня аноніма зі Львова, лист О. Гізицького від 23 червня до аноніма, новини кінця липня – початку серпня й авізи від поручника Вілчковського 10 липня несуть у собі інформацію про окремі деталі. Зокрема, М. Длужевський (М. Гечинський) (учасник битви) констатував, що сутички 1 червня з татарами 3-х полків польської кінноти тривали до вечора й завершилися відступом поляків до табору. Стверджував, що наступного дня Б. Хмельницький по полудні здійснив наступ з такою силою, що й години не могли протриматися. Подає відомості про спосіб захоплення українцями редутів, зайнятих іноземними піхотинцями. Звернув увагу на надмірні розміри табору, через що «його і сто тисяч ледве б оборонило», стан його захисту³⁴. Не все ясно з авторством цього листа. Він зберігся під прізвищами двох осіб: М. Длужевського та М. Гечинського. Між ними існують незначні відмінності, які, на мою думку, не дають підстав вважати (до чого схиляється В. Длуголенцький³⁵), що вони написані різними вояками. Це один лист, але можливо, при переписуванні з оригіналу вкралася помилка з ідентифікацією його автора. Не менш, а, можливо, й більшу інформаційну цінність має лист анонімного автора (залишається неопублікованим), написаний, за його визнанням, у формі «справжньої реляції» на основі оповідей кількох жовнірів-шляхтичів («недобитків») та понад десятка обозних слуг. Таким чином, цей лист становить собою своєрідний опис битви сконструйований на основі отриманої інформації щонайменше півтора десятка осіб, котрі знаходилися в різних місцях польського табору й були учасниками різноманітних подій битви. Він сповіщає про наступне. По-перше, фіксує факт отримання М. Калиновським гетьманського листа із застереженням про

просування у напрямку польського табору сина Тимоша «зі свавільними козаками-виписчиками і з ордою татарською» й порадою аби поводитися обережно. По-друге, розіслані цього дня польним гетьманом роз'їзди не змогли принести інформації щодо противника, бо «козаки реєстрові» перекрили всі шляхи. По-третє, сутички з татарами 1 червня тривали з передполудня до вечора. По-четверте, вночі жовніри сипали редути й шанці, а «козаки зайшли їм у тил..., про котрих наші не знали». По-п'яте, зі світанку 2 червня, татари почали зачіпні сутички з поляками, в яких зазнали невдачі. По-шосте, під час боїв з татарами українці вдарили на табір з тилу і бій з німецькою піхотою тривав упродовж 3 годин («нічого не було видно – лише вогонь»). По-сьоме, татари, котрі відступали, разом з козаками перейшли в контрнатуп й змусили поляків відійти до табору, до якого з тилу уже увірвалися козаки. По-восьме, збагнувши, що українці уже в таборі, польська кіннота «пішла врозтіч». По-дев'яте, чисельність польського війська складала 12 тис. жовнів³⁶.

У листі О. Гізицького знаходимо інформацію про відсутність у Варшаві правдивих відомостей про Батозьку битву й наявність суперечливих даних. Він наголошує на тому, що ініціатори виведення війська з табору в поле втекли на початку бою, тому нічого певного не знають про його перебіг³⁷. «Авізи» від 10 липня Вілчковського доповнюють відомості інших джерел про вчинену розправу над польськими в'язнями³⁸. «Новини з України» кінця липня – початку серпня повідомляють про долю М. Калиновського та наслідки погрому поляків³⁹.

IV. Зізнання й розмови полонених українців і татар

Джерел цієї групи всього два, проте вони дозволяють уточнити окремі епізоди Батозької кампанії українців і татар та успішної діяльності української розвідки. Так, інформація полоненого козака уманського полку О. Савронова, попри вельми баламутний запис його зізнання, дозволяє в'ясувати полки, якими керував Тиміш, характер стосунків гетьманича з батьком, позицію більшої частини польських кіннотників тощо⁴⁰. Зміст розмови татарських в'язнів у польському полоні (десь 9-10 червня) засвідчує існування у Б. Хмельницького добре налагодженої мережі розвідників, котрі вчасно повідомляли йому про справи у Польщі, ухвали сеймів і короля; існування планів у нього оволодіти Кам'янцем, аби передати місто султану⁴¹.

V. Матеріали місцевого діловодства Росії

Цю групу джерел становлять відписки порубіжних з Україною воевод вищим владним інстанціям, в основі яких часто знаходилися «расспросные речи» («розпитувальні розмови») українців й інших осіб, котрі з'являлися у порубіжних містах, які протоколювалися у присутності воевод чи піддядих⁴², а також інформація відвідувачів (розвідників), котрі поверталися з України, виконавши своє завдання. Вона є надзвичайно важливою для осмислення настроїв різних груп українського суспільства весни й

літа 1652 р., змісту виступів козаків і посполитих супроти політики Б. Хмельницького й репресій останнього стосовно опозиційно налаштованих старшин, причин масового переселення українців на терени Московії, початкового етапу походу українсько-кримських військ під Батіг тощо. Наприклад, відписки царю, у Посольський і Розрядний прикази севського і путивльських воевод упродовж лютого-березня промовляють про переселення до Росії тисяч осіб, зумовлене утисками з боку «поляків»⁴³. Відписка царю путивльських воевод у кінці травня містить важливі відомості про квітневу Корсунську комісію представників гетьмана та, вочевидь, М. Калиновського для розгляду справи про сугички між козаками і жовнірами, страту Б. Хмельницьким групи старшин, невдоволення цим актом частини козаків Лівобережжя, котрі обрали гетьманом Вдовиченка⁴⁴. Кам'янський воевода із розпитувальних розмов у середині травня довідався про скликання гетьманом старшинської ради для обговорення питання укладення «вічного миру» з «ляхами», проведення ним мобілізації полків, що мали зосереджуватися у Полтаві⁴⁵. Унікальні дані про виступ гетьмана у Батозький похід, маршрут просування українсько-татарських військ, їхню чисельність містить відписка від 15 червня путивльського воеводи Ф. Хілкова до Посольського приказу⁴⁶.

Отже, найбагатшою й найціннішою групою джерел для дослідження Батозької битви є епістолярії, особливо створені учасниками самої події. Разом з документальними джерелами вони дозволяють розкрити основні причини й передумови битви та перебіг її головніших подій.

Примітки

1. Бібліотека музею Чарторийських (далі – БМЧ). ВР. – Спр. № 147. – Арк. 225. Бібліотека Національна (далі – БН) (Варшава). ВМФ. – № 6525.
2. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) (далі – ДБХ) / Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 630.
3. Універсали Богдана Хмельницького (далі – УБХ) / Упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 265.
4. Державний архів у Кракові (далі – ДАК). – Ф. 465. – Спр. № 31. – Арк. 183; Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаніка (далі – ЛНБ). ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 5768/І. – Т. III. – Арк. 71; Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. (далі – ДОВ). – К.: Наукова думка, 1965. – С. 636-637; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі – ПКК). – К., 1898. – Т. III. – С. 167.
5. Державний архів у Гданську (далі – ДАГ). – Спр. № 300. 29/137. – Арк. 40-43.
6. ДБХ. – С. 251-252.
7. Там само. – С. 257-258.
8. Бібліотека Ягеллонського університету (далі – БЯУ). ВР. – Спр. №3595. – Без пагінації (далі – б. п.).
9. ДБХ. – С. 266-268.
10. Там само. – С. 260; Архів Інституту історії України НАН України (далі – АІ). – Оп. 3. – Спр. № 10. – Арк. 247.

11. ДБХ. – С. 261.
12. Архів головний актів давніх (далі – АГАД). – Ф. 553. – Від. VI. – Скринька № 36 і 37/1. – Арк. 775-779, 805.
13. Національна бібліотека України НАН України ім. В. Вернадського (далі – НБУ). ІР. – Ф. II. – Спр. № 15425-15487. – Арк. 117-119.
14. Там само. – Арк. 123-124.
15. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАУ). – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. № 62. – Арк. 2-16.
16. ЛНБ. ВР. – Ф. 103. – Спр. Сапігів № 149 / Прох. VII. – Тека VII. – № 42.
17. Там само. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 189/II. – Арк. 575-576.
18. ДОВ. – С. 635.
19. ДАГ. – Спр. № 300. 29/136. – Арк. 359-360 зв.
20. ЛНБ. ВР. – Ф. 141. – Спр. Чоловських № 294/II. – Арк. 469-470; ПКК. – Т. III. – С. 155-157.
21. ДОВ. – С. 642-643.
22. БМЧ. ВР. – Спр. № 146. – Арк. 169-170; БН. ВМФ. – № 6706.
23. ДОВ. – С. 639-640.
24. АГАД. – Ф. 559. – Спр. № 451. – Арк. 13-14.
25. ПКК. – Т. III. – С. 160.
26. БМЧ. ВР. – Спр. № 146. – Арк. 169.
27. Rawita-Gawroński F. Sprawy i rzeczy Ukrainskie. – Lwów, 1914. – S. 132-133.
28. ДОВ. – С. 645-646.
29. БМЧ. ВР. – Спр. № 146. – Арк. 182-183.
30. АГАД. – Ф. 559. – Спр. № 449. – Арк. 94.
31. ДАК. – Ф. 465. – Спр. № 41. – Арк. 233-234.
32. ЦДІАУ. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. № 346. – Арк. 2; Malewska H. Listy staropolskie z epoki Wazów. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977. – S. 345-346.
33. БЯУ. ВР. – Спр. № 3595. – Б. п.
34. Michałowski J. Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S. 654-656; Grabowski A. Ojczyste spominki. – Kraków, 1845. – Т. II. – С. 82-83.
35. Długolecki W. J. Bałoh 1652. – Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 1995. – S. 138.
36. ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 189/II. – Арк. 581-582.
37. БМЧ. ВР. – Спр. № 147. – Арк. 285.
38. Бібліотека Польської академії наук (далі – БПАН) (Краків). ВР. – Спр. № 2254. – Арк. 332.
39. ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 189/II. – Арк. 587.
40. НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. № 13700. – Арк. 23.
41. БЯУ. ВР. – Спр. № 3595. – Б. п.
42. Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1996. – С. 153-154.
43. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах (далі – ВУР). – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Т. III. – С. 196-198, 203, 206-208, 213; Історія України в документах і матеріалах. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – Т. III. – С. 230-233.
44. Історія України... – Т. III. – С. 235.

45. НБУ. IP. – Ф. II. – Спр. № 15550-15556. – Арк. 9-12.

46. АП. – Спр. № 10. – Арк. 277-279.

Резюме

В статтє охарактеризовань особенности источниковой базы Батожской битвы в целом, структурированы документальные и эпистолярные источники в отдельные группы и установлена их информационная ценность.

Ключевые слова: *Батожская битва, источники, распорядительная документация, дипломатическая корреспонденция, эпистолярии, конфессаты (признания пленных).*

Одержано 19 березня 2013 р.

УДК 931.1(477)(092):94(477)''16''(092)

В.В. Верстюк

ФОРМУВАННЯ М. КОСТОМАРОВИМ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ МОНОГРАФІЇ «БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ПОВЕРНЕННЯ ПІВДЕННОЇ РУСИ ДО РОСІЇ»

У статті зроблено спробу проаналізувати процес формування М. Костомаровим джерельної бази монографії «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії».

Ключові слова: *українська історіографія, історичне джерело, монографія, епістолярії, архів, хроніка, літопис.*

В українській історіографії та джерелознавстві порушена нами проблема майже не досліджувалася. Окремі її аспекти (вплив харківських романтиків на вибір теми дослідження, пошук та аналіз джерел через призму романтичної історіографії, специфіка роботи в умовах заслання) знайшли висвітлення у працях О. Гончар¹, М. Грушевського², Д. Дорошенка³, М. Драгоманова⁴, Я. Козачка⁵, І. Крип'якевича⁶, В. Міхеєвої⁷, Ю. Мицика⁸, Ю. Пінчука⁹, П. Попова¹⁰, О. Яся¹¹ та інших дослідників. Разом з тим низка питань (використання історичних пісень і переказів у якості джерел при написанні монографії, вплив попередників, які займалися добою Б. Хмельницького) потребують детального аналізу.

Варто зазначити, що захоплення історією козаччини виникло у вченого у харківський період його життя. Перебуваючи у лавах студентів Харківського університету, він весь свій вільний час проводив за читанням історичної літератури¹². В «Автобіографії» М. Костомаров писав: «Мені хотілося знати долю всіх народів; не менше цікавила мене і література з історичної точки зору»¹³. В січні 1837 р., по закінченню університету, Микола Іванович, під впливом юнацьких мрій та наслідуючи приклад батька, вступив до Кінбурнського драгунського полку юнкером. Однак незабаром юнак дійшов висновку про безперспективність своєї військової

кар'єри. Натомість виявилися його найперші дослідницькі зацікавлення¹⁴. Цьому посприяла робота з «козацькими паперами» в архіві повітового суду міста Острогозька, де квартирував Кінбурнський полк. Так було підготовлено перше дослідження М. Костомарова – «Опис Острогозького слобідського полку» – яке було втрачено під час арешту автора у справі кирило-мефодіївців¹⁵.

Перший науковий досвід породив нові плани: написати історію слобідських козацьких полків. Для реалізації цієї мети Микола Іванович залишив військову службу, вирушив до Харкова, а пізніше до Москви з наміром продовжити свої історичні студії. Він значно розширив коло знайомств, відвідав чимало лекцій відомих учених¹⁶. Проте вирішальними для становлення М. Костомарова як історика, були тогочасні романтичні впливи, зокрема відомої збірки М. Максимовича «Малоросійські пісні» (М., 1827 р.) та середовища харківських романтиків. Серед останніх слід особливо виділити І. Срезневського¹⁷.

Редактор «Запорізької старовини» надав у розпорядження молодого вченого кілька вкрай важливих писемних джерел з історії козацтва, зокрема історичні компіляції П. Симоновського, С. Зарульського, «Сказання про гетьманів до Богдана Хмельницького», «Літописне оповідання про Малу Росію» О. Рігельмана, «Історію Русів» та ін¹⁸. Прикметно, що саме під час їхньої чергової зустрічі у будинку І. Срезневського 15 жовтня 1843 р., яку М. Костомаров вважав справжньою «епохою» у своєму житті, він прийняв рішення «написати історію Богдана Хмельницького». Ця тема залишалася ключовою для історика протягом усього життя¹⁹.

З епістолярної спадщини Миколи Івановича до І. Срезневського можна дійти висновку, що перший займався науковою роботою з великим ентузіазмом і використовував будь-який слушний момент. Навіть тоді, коли був зайнятий продажем свого маєтку в с. Юрасівка, кошти від якого планував використати для свого перебування у Харкові, М. Костомаров влаштувався працювати у місцеву бібліотеку і там почав читати М. Карамзіна²⁰.

З жовтня 1844 р. по липень 1845 р. молодий вчений працював учителем історії у Рівненській гімназії. Упродовж цього часу М. Костомаров збирав матеріали по епосі Б. Хмельницького, відвідав Кременець, Вишневець, Остріг та Берестечко²¹. Під час перебування в останньому провів топографічні замальовки місцевості, щоб краще уявити хід битви 1651 р., яка мала трагічні наслідки для козацької України. До цього Микола Іванович мав уявлення про битву лише із свідчень Й. Пасторія²².

У Кременці зустрівся з паном Радзимінським, який, посилаючись на батьківський рукопис, стверджував, що Б. Хмельницький «прийняв турецьку віру»²³. Крім того, М. Костомаров продовжував займатися етнографічними дослідженнями: зібрав чимало історичних пісень, що стосувалися Б. Хмельницького, Морозенка, національно-визвольних змагань українського народу на Волині в середині XVII ст. На думку радянського дослідника П. Попова, молодий вчений «прийшов до студювання народ-

ної творчості від історії і для історії, оскільки в народних піснях законсервовано внутрішню історію різних верств народу, його психологію, світогляд, етику, народні символи»²⁴.

Докладніше ці події М. Костомаров описав у листах до свого харківського приятеля, етнографа К. Сементовського. У листі від 13 листопада 1844 р., він ділився враженнями про збереження в народі пам'яті про добу Б. Хмельницького; стверджував, що існує величезна кількість переказів, за одним з яких гетьман дозволив віддати кримським татарам жінок у полон²⁵. Молодий учений назвав Б. Хмельницького «великим гайдамакою», який тривалий час розорив польські землі²⁶. Далі Микола Іванович докладно описав, як разом із місцевими жителями брав участь у розкопках католицького костюлу, як збирав народні повір'я стосовно козацької доби. За одним із них він дізнався, що в Берестечку на алтарі однієї з каплиць проявляється кров, як мовчазний свідок численних життів відданих козаками у боротьбі з польською шляхтою та магнатами²⁷.

У 1845 р. М. Костомарова було переведено до Києва на посаду вчителя історії Першої Київської гімназії, а вже у червні 1846 р. його обрали ад'юнктом-професором кафедри історії Київського університету. Саме на цей період припав і початок громадської діяльності Миколи Івановича. Він ще з 1843-1844 рр. був знайомий з П. Кулішем, М. Гулаком і В. Білозерським, а працюючи в університеті, зійшовся з О. Марковичем, Т. Шевченком та Д. Пильчиковим. Саме ці люди значною мірою допомогли М. Костомарову в пошуках джерел по епосі Б. Хмельницького²⁸.

Величезне значення для молодого історика мало знайомство і подальше спілкування (в т. ч. й листове) з «ветераном науки» М. Максимовичем. Як було зазначено вище, ще у студентські роки М. Костомаров прочитав збірник українських пісень М. Максимовича і лише 1844 р. особисто познайомився з ним за ініціативи П. Куліша. З серпня наступного року вони досить часто спілкувалися, і дружні зустрічі не припинилися після того, як Михайло Олександрович завершив професорську діяльність і переїхав на хутір поблизу Золотоноші (нині смт. Золотоноша Черкаської обл.)²⁹. Останній бував у М. Костомарова, коли той жив у Києві. Молодий дослідник довіряв поважному вченому свої перші підходи до репрезентації епохи Б. Хмельницького. Наприкінці 1845 – на початку 1846 рр. історик підготував вступ до історії Б. Хмельницького і прочитав його М. Максимовичу. Пізніше у листі до М. Погодіна той писав: «Із задоволенням згадую той вечір у п. Костомарова на початку 1846 р. на Старому Києві, коли він прочитав мені тільки що написаний ним вступ до історії Богдана Хмельницького»³⁰.

Допомогу в дослідженнях вченому надавав і П. Куліш. Наприклад, у листі від 2 травня 1846 р. останній писав, що 7 березня вислав виписки з Літопису Величка та прочитаний ним перший розділ «Богдана Хмельницького» разом із своїми зауваженнями³¹. На жаль, згаданий лист від 7 березня не зберігся, тому ми не можемо дізнатися, якими були ці зауваження.

З листа від 26 вересня 1846 р., адресованого К. Сементовському, ми можемо почерпнути інформацію, що М. Костомаров опрацював «український літопис, списаний з Діаріуша Самійла Зорки, який був писарем при Богдані Хмельницькому»³². Джерело потрапило до історика від Київської Археографічної комісії. На думку Миколи Івановича, воно містило багато нових відомостей, тому він планував його видати з перекладом, а вже згодом опублікувати і «Богдана Хмельницького». Дослідник був настільки захоплений справою, що не зміг стримати своїх емоцій: «Ось скарб днів моїх, який приносить мені більше насолоди, ніж могла б принести молода дружина»³³.

Навесні 1847 р. плідна робота по збору джерел була перервана, оскільки М. Костомарова заарештували за участь у діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Після річного ув'язнення в Петропавлівській фортеці історика заслали під нагляд поліції до Саратова із забороною «служити по навчальній частині». Тут він перебував упродовж 1849-1858 рр.; працював секретарем статистичного комітету, перекладачем при губернському управлінні, був (до 1856 р.) редактором неофіційної частини «Саратовських губернських відомостей», брав участь у роботі губернського комітету із селянських питань³⁴. Поряд із цим продовжував активно працювати над епохою Б. Хмельницького³⁵.

Єдиним засобом, який зв'язував Миколу Івановича з тими, хто міг надіслати необхідні йому архівні матеріали, було листування. До кола цих осіб точно можна віднести О. Бодяньського, Г. Саблукова, графа Свідзінського. У Саратові дослідник познайомився з Д. Мордовцевим, М. Чернишевським, О. Пипінім, Г. Пасхаловою (Мордовцевою)³⁶. Можливо, частина джерел надходила на їхню адресу, а вже потім ці матеріали потрапляли до М. Костомарова.

Так, наприклад з листів Миколи Івановича до Осипа Бодяньського дізнаємося, що станом на 1849 р. історик вже підготував «нарис «Історії Південної Русі» від повстання Хмельницького до Переяславського договору 1654 р.»³⁷. М. Костомаров просив надіслати йому польські джерела, а саме хроніки С. Грондського, Й. Пасторія, В. Коховського, С. Твардовського, для перевірки та розміщення цитат³⁸. Цими джерелами він користувався ще в «університетській бібліотеці»^{**}. На думку відомого українського історика І. Крип'якевича, такий підхід до роботи (без основних джерел, без відповідного досвіду) не дав змоги Миколі Івановичу подати цілісну картину національно-визвольних змагань українського народу середини XVII ст., але він зумів окреслити її контури, які у наступних виданнях монографії «Богдан Хмельницький» стали більш чіткими³⁹.

* У наступних виданнях монографії (1859 р., 1870 р., 1884 р.) М. Костомаров вже вказував, що під час Переяславської ради 1654 р. ніякого договору не було підписано, була лише присяга на користь Московії. Вона, як зазначав дослідник, викликала бурхливу реакцію в українському суспільстві: не всі полковники присягнули, Запорізька Січ і духовенство зайняли ворожу позицію.

** Тут мова йде або про бібліотеку Харківського університету (1805 р), або про бібліотеку Київського університету імені Св. Володимира (1834 р.).

З польських джерел М. Костомаров почерпнув інформацію про битви між українськими та польськими військами, про кризовий стан Речі Посполитої у першій половині XVII ст. (безсилля королівської влади, тотальну корупцію, козацько-селянські повстання кінця XVI – 20-30-х років XVII). Слід зазначити, що вчений неодноразово у монографії 1857 р. видання посилався на хроніку С. Твардовського «Громадянська війна», оскільки вона була написана на основі щоденників і листів учасників подій⁴⁰.

Микола Іванович, не дивлячись на молодий вік, намагався критично ставитися до джерел. З цього приводу він писав: «Є багато таких матеріалів, які здаються то кисллицями, то солодкими яблуками; але набагато більше таких, які без смаку, як вода – свіжа, здорова... Саме ці матеріали становлять найбільшу цінність»⁴¹.

Граф Свідзінський також надіслав М. Костомарову чимало «старих польських і латинських видань», з яких історик почерпнув відомості, що стосувалися епохи Б. Хмельницького⁴². Крім того, до рук ученого потрапила монографія Д. Бантиш-Каменського «Історія Малої Росії» (М., 1822 р.). Він однозначно використовував її при написанні своєї праці, оскільки є чимало посилань на неї. Микола Іванович не поділяв так званої «кавказької версії» походження козацтва, позитивно, на відміну від Дмитра Миколайовича, оцінював перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського⁴³. Для М. Костомарова монографія Д. Бантиш-Каменського під час саратовського періоду була основним джерелом, на яке він спирався при аналізі українсько-російських відносин середини XVII ст. У додатках до неї було вміщено 17 джерел: умови Зборівської та Білоцерківської мирних угод, деякі матеріали російсько-української угоди 1654 р⁴⁴.

У значно меншій мірі при написанні монографії «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії» дослідник користувався 5-томною працею М. Маркевича «Історія Малоросії», оскільки вона була написана на бідній джерельній базі і, за словами Миколи Івановича, у ній «усіх гетьманів показано геніями, які рівня самому Наполеону»⁴⁵.

Під час роботи над монографією М. Костомарову катастрофічно не вистачало «татарських» та «турецьких» джерел. Тут йому допоміг російський сходознавець Г. Саблуков, який в 1830-1849 рр. викладав історію та східні мови в духовній семінарії Саратова. У 1849 р. Гордій Семенович переїхав до Казані, але підтримував зв'язок із Миколою Івановичем (їхня кореспонденція, оригінали чотирьох листів українською мовою, зберігаються у приватній колекції)⁴⁶. У листі від 30 березня 1850 р. М. Костомаров просив надіслати йому які-небудь джерела, що стосувалися б доби Б. Хмельницького, який «був у близькому побратимстві з Іслам-Гіреєм III»⁴⁷.

Дослідник необхідні матеріали скоріше за все отримав, бо у монографії є посилання на якусь татарську хроніку. Судячи зі змісту і хронологічних рамок (1648-1649 рр.), це були виписки із «Історії хана Іслам-Гірея III».

Її автором був придворний ханський історіограф Мехмед Хаджі Сенай. У цьому літописі подано дуже важливі дані про маршрут пересування ординських військ, їхню участь у ряді битв; показано ставлення Іслам-Гірея III і Тугай-бея до українсько-польського протистояння⁴⁸.

Станом на 1855 р. збір джерел для монографії «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії» в основному був завершений. Із листа М. Костомарова до О. Бодяньського від 22 червня 1856 р. дізнаємося, що він збирався опублікувати в журналі «Російський вісник» статтю, яка включала перелік, історію джерел з визначенням їх змісту, інформацію про авторів. Як бачимо, мова йде про серйозну синтетичну джерелознавчу працю з історії України середини XVII ст., яка, безумовно, стала б помітною подією в історіографічному дискурсі того часу. На жаль, доля праці нам невідома⁴⁹.

Підготувавши до видання працю «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії», історик мав отримати дозвіл цензури. 1 березня 1856 р. твір потрапив до рук цензора А. Фрейнганга, який «знущався» над ним більше півроку⁵⁰. Микола Іванович дуже нервував, тому звернувся по допомогу до журналу «Вітчизняні записки», де редактором був А. Краєвський. У листі від 1 жовтня того ж року дослідник писав: «Будьте добрі й милостиві до мого нещасного Богдана Хмельницького: врятуйте його від фрейгангівського полону. У мене один тільки примірник цього твору, і тому, зізнаюсь, я сильно боюся за його цілісність в руках такого доброго приятеля, як Андрій Іванович Фрейнганг. У мене немає терпіння Василя Коріятовича, немає, до того ж, і здоров'я його, щоб знову писати історію, котра коштувала мені багатьох років. В «Російському віснику» з'являються такі статті, при яких мій Хмельницький має право пройти у цензурні ворота...»⁵¹. А. Краєвський позитивно відгукнувся на прохання М. Костомарова, і праця публікувалася в журналі протягом усього 1857 р.

Підсумовуючи все вище сказане, можна зробити такі висновки: по-перше, працюючи над монографією «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії», історик намагався залучити якомога більший спектр історичних джерел; по-друге, він спробував узагальнити доробок своїх попередників; по-третє, одним із перших при описі національно-визвольних змагань українського народу середини XVII ст. використав матеріали турецького та татарського походження; по-четверте, при написанні праці Микола Іванович в основному користувався наративними джерелами.

Примітки

1. Гончар О. Листування М. О. Максимовича та М. І. Костомарова / О. Гончар // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – Вип. 16. Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича). – С. 73-79; Її ж У пошуках істини (з епістолярної спадщини М. І. Кос-

- томарова) / О. Гончар // Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць на пошану вченого-історика, доктора історичних наук, професора Р. Г. Симоненка / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – Вип. 11. – С. 202-239.
2. Грушевський М. З приводу листування Б. Хмельницького з Отоманською Портою. Чернетка статті (машинопис). – ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 17183. – Арк. 1-7; Його ж. Історичні статті Костомарова в «Основи». Чернетка статті (машинопис). – ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 17247. – Арк. 1-27; Его же. Из харьковских лет Н. И. Костомарова / М. Грушевський – СПб., 1908. – 47 с.; Його ж. Костомаров і новітня Україна: В сорокові роковини / М. Грушевський // Україна. – 1925. – № 3. – С. 3-20; Його ж. Українська історіографія і Микола Костомаров / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1910. – № 5. – С. 209-225; Його ж. З публіцистичних писань Костомарова / М. Грушевський // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С. 3-19.
 3. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – Прага, 1923. – 221 с.; Його ж. Микола Іванович Костомаров / Д. Дорошенко – К.-Лейпціг. – 96 с.
 4. Драгоманов М. П. Микола Іванович Костомаров. Життєписний очерк / М. П. Драгоманов. – Л.: З друкарні Наукового товариства імені Т. Шевченка, 1901. – 41 с.
 5. Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня та науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова) / Я. В. Козачок – К., 2004. – 352 с.
 6. Крип'якевич І. Українська історіографія XVI-XVIII в. / І. Крип'якевич. – Львів, 1923.
 7. Михеева В. В. Николай Иванович Костомаров в Харькове (1833-1844). Начало пути. / В. В. Михеева. – Х.: Тимченко, 2007. – 260 с.: ил.
 8. Мицик Ю. А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. А. Мицик. – Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1996. – 262 с.
 9. Пінчук Ю. Богдан Хмельницький в оцінці М. І. Костомарова / Ю. Пінчук // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 156-160; Його ж. Відображення елементів української національної ідеї в науковій спадщині М. І. Костомарова / Ю. А. Пінчук // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 78-88; Его же. Исторические взгляды Н. И. Костомарова (Критический очерк) / Ю. А. Пинчук. – К.: Наукова думка, 1984. – 191 с.; Його ж. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації / Ю. Пінчук. – К., 2009. – 306 с.; Його ж. Микола Іванович Костомаров. – К.: Наукова думка, 1992. – 232 с.; іл.
 10. Попов П. М. М. І. Костомаров як фольклорист і етнограф / П. М. Попов. – К.: Наук. думка, 1968. – 113 с.
 11. Ясь О. В. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М. І. Костомарова / О. В. Ясь // Український історичний журнал – 2007. – № 2. – С. 89-105; Його ж. Конструкція часу в історіописанні Миколи Костомарова / О. Ясь // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших

- часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 5. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2005. – С. 512-530; Його ж. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття) / О. Ясь // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 524-604.
12. Костомаров Н. И. Автобиография / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биограф. очерк В. А. Замлинского; Примеч. И. Л. Бутича. – К.: Изд-во при Киевском университете, 1989. – С. 438.
 13. Там само.
 14. Яневич В. Він – гордість України і надбання слов'янського світу / В. Яневич // Гуманітарні науки. – 2004. – № 2. – С. 181.
 15. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь; Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Вища школа, 2005. – С. 54.
 16. Там само.
 17. Копилов С. Проблеми історії слов'янських народів у процесі формування наукових поглядів М. Костомарова (середина 1830-х – 1847 рр.) / С. Копилов // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С. 297.
 18. Там само.
 19. Письма Н. Костомарова И. Срезневскому 1838-1878 гг. – Российский государственный архив литературы и искусства (г. Москва). – Ф. 436. Срезневский И. И. – Оп. I. – Д. 1246. – Арк. 38 зв.
 20. Там же. – Арк. 34-35.
 21. Волинь у фольклорно-етнографічних писаннях Миколи Костомарова. – Рівне: Волинські обереги, 2007. – С. 17-18.
 22. Там само. – С. 23.
 23. Костомаров Н. И. Автобиография... – С. 465-472.
 24. Попов П. М. Зазначена праця. – С. 10.
 25. Костомаров Н. Сементовскому [К.]. Путевые записки по Волыни в виде писем. Автограф 1844 г., 13 октября – 16 декабря. – Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. І. Літературні матеріали. – Спр. № 10949-10951. – Арк. 4.
 26. Там само.
 27. Там само.
 28. Пінчук Ю. А. М. І. Костомаров у Києві (1844-1847 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 9.
 29. Максимович М. А. Письма о Богдане Хмельницком // Українець. – 1859. – № 1. – С. 150.
 30. Там же. – С. 151.
 31. Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. – К.: Критика, 2005. – Т. 1. 1841-1850 / Упоряд., комент., Олесь Федорук; підгот. текстів Олесь Федорук, Наталья Хохлова; відп. ред. Степан Захарія. – С. 82.
 32. Кобеко Д. Письма Н. И. Костомарова к К. М. Сементовскому. Оттиск из журнала «Русский инвалид». – М., 1916. – С. 9.

33. Там же.
34. Замлинский В. А. Жизнь и творчество Н. И. Костомарова / В. А. Замлинский // Вопросы истории. – 1991. – № 1. – С. 237.
35. Станиславская А. М. Н. И. Костомаров / А. М. Станиславская // Очерки истории исторической науки в СССР / Под ред. М. В. Нечкиной (гл. ред.), М. Н. Тихомирова и др. – М.: Издательство АН СССР, 1960. – С. 130.
36. Драгоманов М. П. Зазначена праця. – С. 14.
37. Шацька А. Чотири листи Миколи Костомарова до Осипа Бодянського // Молода нація. – 2002. – № 1. – С. 129.
38. Там само. – С. 130.
39. Ясь О. В. Історія як сюжет... – С. 92.
40. Костомаров Н. Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России / Н. Костомаров // Отечественные записки. – 1857. – Т. 110. – Кн.1. – С. 200-290; Кн. 2. – С. 515-575; Т. 111. – Кн. 3. – С. 207-264; Кн. 4. – С. 529-574; Т. 112. – Кн. 5. – С. 323-376; Кн. 6. – С. 377-424; Т. 113. – Кн. 7. – С. 1-50; Кн. 8. – С. 315-358.
41. Его же. Мысли южноруса. Историческая неправда и Западно-Российский патриотизм / Н. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М. Грушевського]. – К.: ДВУ, 1928. – С. 142.
42. Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров... – С. 44.
43. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід... – С. 38.
44. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 501-502.
45. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід... – С. 261-262.
46. Беспалова С. В. Неопубликованные письма Н. И. Костомарова периода его саратовской ссылки / С. В. Беспалова // Николай Иванович Костомаров и его творческое наследие. Сборник тезисов и докладов научной конференции, посвященной 175-летию со дня рождения Н. И. Костомарова (21-22 мая 1992 года, Воронеж-Острогожск). Воронеж, 1992. – С. 29-30.
47. Там же.
48. Мищик Ю. А. Зазначена праця. – С. 209.
49. Шацька А. Зазначена праця. – С. 134-135.
50. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід... – С. 506.
51. Письма Костомарова Н. И. Краевскому А. А. Саратов-Петербург. – Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (г. Санкт-Петербург). – Ф. 391 Краевский А. А. – Д. 452. – Арк. 1-2.

Резюме

В статье предпринято попытку проанализировать процесс формирования Н. Костомаровым источниковой базы монографии «Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России».

Ключевые слова: украинская историография, исторический источник, монография, эпистолярный, архив, хроника, летопись.

Одержано 26 березня 2013 р.

З ІСТОРІЇ «КАДРОВОГО КОНФЛІКТУ» У КИЇВСЬКІЙ УНІВЕРСИТЕТСЬКІЙ МЕДІЄВІСТИЦІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1860-х рр.: О. І. СТАВРОВСЬКИЙ ПРОТИ В. Г. АВСЕЄНКА

У статті розглядаються причини, хід та наслідки одного з найважливіших для розвитку медієвістики в Університеті Св. Володимира «кадрового конфлікту» між професором О. І. Ставровським та приват-доцентом В. Г. Авсеєнко. Проаналізовано зміст магістерської дисертації О. І. Ставровського «Міркування про значення середніх століть у відношенні до новітнього часу» та чотирьох праць В. Г. Авсеєнка з різноманітних проблем історії та історіографії середньовічної Франції, Англії, Італії.

Ключові слова: В. Г. Авсеєнко, О. І. Ставровський, Університет Св. Володимира, медієвістика, середні віки, історіографія.

В історії медієвістики Київського університету Св. Володимира першу половину 1860-х рр. варто вважати п'ятиліттям упущених можливостей. Незважаючи на загальну лібералізацію, початок видання власного наукового часопису «Университетские известия», прийняття прогресивного університетського статуту 1863 р., що значно розширив можливості підготовки професорських стипендіатів, у цілому, кадрові проблеми в галузі медієвістики так і не були вирішені. Створений інститут приват-доцентів не став одним із засобів їх розв'язання. Причиною цього стали гострі особисті зіткнення, що трясли в 1860-і роки історико-філологічний факультет. Так, протидія професора загальної історії О. І. Ставровського (1811-1882) змусила назавжди залишити університет одного з перших університетських приват-доцентів В. Г. Авсеєнка (1842-1913) на піку його дослідницької активності. Надалі В. Г. Авсеєнко стане відомим письменником і публіцистом, автором популярних романів¹, редактором газети «Киевлянин» і головної газети Російської імперії – «Санкт-Петербургские ведомости». Проте до вивчення проблем зарубіжного середньовіччя В. Г. Авсеєнко вже ніколи не повертався.

«Кадровий конфлікт» О. І. Ставровського і В. Г. Авсеєнка, безумовно, був відображенням реалій розвитку тогочасної київської медієвістики і не ставав предметом спеціального історіографічного дослідження. У мемуарній літературі та біографічних працях ХІХ ст. представлені лише деякі відгуки про ступінь професійної підготовки цих двох учених і окремих спроб інтерпретації причин їхніх гострих взаємин². Під впливом їхніх критичних зауважень про рівень загальної науково-педагогічної підготовки О. І. Ставровського в радянські роки сформувалася наукова інерція, яка зумовила дуже короткі, по суті, зневажливі, згадування про О. І. Ставровського. Це спостерігаємо, наприклад, у праці В. П. Бузескула «Загальна історія та її представники в Росії в ХІХ і на початку ХХ ст.»³, у монографії Р. Г. Еймонтової «Російські університети на межі двох епох»⁴, на-

решті, у відомих «Нарисах історії історичної науки в СРСР»⁵. У жодному з цих видань, як і в деяких сучасних публікаціях з історії Київського університету⁶, не наведено оцінок творчості О. І. Ставровського як медієвіста. Цей аспект діяльності київського вченого частково розглядався в біографічній замітці Ф. Я. Фортинського⁷, контекстно – в наших монографіях⁸ та окремих статтях⁹. В свою чергу той же В. П. Бузескул навів у своїй роботі стислі біобібліографічні відомості про В. Г. Авсеєнка¹⁰. В останні роки історіософські погляди В. Г. Авсеєнка привертали увагу С. П. Стельмаха¹¹ й О. Сидоренка¹². Аналіз звернень В. Г. Авсеєнка до середньовічної історії й історіографії окремих країн представлений у деяких наших публікаціях¹³.

Таким чином, цілком очевидна відсутність комплексного підходу до вивчення історії кадрового конфлікту О. І. Ставровського і В. Г. Авсеєнка. Його об'єктивні і суб'єктивні причини, хід і наслідки стануть предметом даної статті. Аналіз усіх граней творчості О. І. Ставровського і В. Г. Авсеєнка дозволить з'ясувати не тільки ступінь професіоналізму двох істориків у галузі вивчення історії середніх віків, але й особливості розвитку раннього етапу медієвістики в Київському університеті.

Олексій Іванович Ставровський народився в 1811 р. у Новгородській губернії в родині священика. Після закінчення Новгородської духовної семінарії і Головного педагогічного інституту (1836) він одержав призначення у відкритий в 1834 р. університет Св. Володимира (Київський університет), у якому прослужив до своєї відставки в 1866 р.¹⁴ Перша посада О. І. Ставровського – виконуючий обов'язки ад'юнкта кафедри російської історії і статистики. Проте вже в 1837 р., після смерті професора кафедри загальної історії і ректора університету В. Ф. Циха, розпочав викладання курсу загальної історії й грецької мови¹⁵. У 1842 р. успішно захистив магістерську дисертацію «Міркування про значення середніх віків у відношенні до новітнього часу». У цьому ж році йому запропонували посаду виконуючого обов'язки екстраординарного професора, а в 1866 р. – заслуженого екстраординарного професора¹⁶.

У 1842 р. Київський університет одержав окремий статут. Він мав у своєму складі кафедру загальної історії¹⁷, яка відповідала й за викладання студентам курсу історії середніх віків. О. І. Ставровський здійснював викладання середньовічної історії поряд із давньою та новою. Така практика існувала і в інших університетах Російської імперії. Тому професор не міг на однаково високому професійному рівні викладати всю загальну історію. Як автор магістерської дисертації з історії середніх віків, О. І. Ставровський апріорі міг мати пробіли в інших розділах загальної історії. А коли реалії миколаївського режиму починали відчуватися особливо гостро, виникали ті ситуації, що перетворювали окремих викладачів на героїв київських анекдотів. Так, під час відвідування його лекцій міністром освіти О. І. Ставровський доводив, що існування в Римі республіки – це вигадництва революціонерів¹⁸.

У своїх спогадах про Київський університет 1840-х рр. М. І. Костомаров гостро написав: «Професор загальної історії Ставровський... майже

не ознайомлював своїх слухачів із сучасними способами обробки історії і критикою джерел; у його викладанні, як зауважували студенти, чулося щось семінарське»¹⁹. Проте київський медієвіст Ф. Я. Фортинський навіть про свого попередника дві різні думки. З одного боку, він відзначав: ті, хто мав можливість «слухати уроки і лекції покійного Ставровського, відзивалися про них, як про такі, що відрізнялися цікавістю викладу»²⁰. З іншого – визнавав: «Курс його історії не користувався популярністю»²¹.

Курс історії середніх віків, як це було й в інших університетах, викладали в той час не щороку. Вперше О. І. Ставровський прочитав «Середню історію» в другому півріччі 1838/1839 навч. р.²², а в наступному році продовжив читання цього курсу²³. Надалі цей курс він викладав раз у кілька років, після прочитання курсів історії Греції, історії Рима. Після історії середніх віків О. І. Ставровський звичайно читав нову історію.

Курси лекцій О. І. Ставровського не збереглися, але, як свідчить кількість годин, вони мали досить великий обсяг – 4, 4 з половиною і навіть 5 годин на тиждень²⁴. У знайденому нами рапорті О. І. Ставровського декану історико-філологічного факультету йдеться: «У другому півріччі цього 1850/1 навч. року я маю намір прочитати Історію держав від Великого руху варварських народів чи від Феодосія Великого до початку хрестових походів за програмою, затвердженою Паном Міністром Народної освіти»²⁵. Цей рапорт, а також зміст «Оглядів викладання наук» свідчать про те, що загальний курс історії середніх віків О. І. Ставровський звичайно поділяв на два великі періоди: 1) від Великого переселення народів до початку хрестових походів; 2) від початку хрестових походів до Реформації²⁶. Якщо додати до цього, що рубежем першого періоду нової історії (у багатьох сучасних трактуваннях країн СНД – це пізнє середньовіччя) він вважав Тридцятирічну війну, стає очевидним, що періодизація О. І. Ставровського не відрізняється від періодизацій багатьох сучасних пострадянських медієвістів.

Свої погляди на історію середніх віків та її головні елементи О. І. Ставровський висловив у єдиній опублікованій монографії «Міркування про значення середніх віків у відношенні до новітнього часу» (1841). Як уже відзначалося, в 1842 р. він захистив її як магістерську дисертацію.

Зробимо істотне пояснення: знаменитий професор Московського університету Т. М. Грановський, з ім'ям якого тривалий час пов'язували початок російської медієвістики, як окремої галузі історичної науки²⁷, розпочав викладання історії середніх віків на два роки пізніше О. І. Ставровського – у 1839 р. На два роки пізніше О. І. Ставровського Т. М. Грановський захистив і свою магістерську дисертацію «Волин Йомсбург, Вене-та» (1844). На ці факти серед інших мають зважати історіографи під час вивчення особистих відносин двох медієвістів. У своїх мемуарах суперник О. І. Ставровського В. Г. Авсеєнко так описував ставлення видатного московського вченого до монографії провінціала: «Говорять, покійний Грановський, коли хотів потішити своїх друзів, витягав з особливої шухляди цю дивну книжицю і прочитував з неї вибрані місця»²⁸.

Текст монографії О. І. Ставровського цілком відповідав її заголовку. Саме питання про значення середніх віків у всесвітній історії було надзвичайно актуальним²⁹. Ще попередник О. І. Ставровського в Київському університеті В. Ф. Цих резонно вказував, що середні віки «являють собою справжній хаос для історика»³⁰. О. І. Ставровський активно долучився до цієї актуальної дискусії. При цьому, як і багато сучасників, при викладі значення середніх віків певні висновки О. І. Ставровський запозичав у Ф. Гізо, оскільки його ідеї є «найкращою пам'яткою історичної літератури XIX ст.»³¹. Як і Ф. Гізо, київський учений вважав, що середньовічний світ складає «перший акт і основу нового європеїзму». «Таким чином, у середніх віках зосереджуються обидва світи: стародавній своїм занепадом, а новий своїм початком»³². Середньовіччя О. І. Ставровський називав «розсадником усього того, чим європейці славляться тепер у суспільному своєму житті»³³. Такий висновок був діаметрально протилежний поглядам не тільки вчених епохи Просвітництва, але й пізніших істориків. Відзначену подвійність середньовіччя як зародка сучасного світу визнавали багато представників європейської науки не тільки в 1830-40-і рр., але й у наступні десятиліття³⁴.

Як і в навчальній програмі, у своїй монографії О. І. Ставровський визнав середніми віками «десятивіковий» період з V до XVI ст.³⁵. Він не вважав середньовіччя епохою повного занепаду науки, як це робили його численні попередники й сучасники. Навпаки, на його думку, «заняття науками в середні віки не переривалося»³⁶.

О. І. Ставровський зображував середньовіччя епохою не застиглих суспільних форм, а часом запеклої боротьби протилежностей. Він показував чотири реальні соціально-політичні «елементи» епохи: Папство, «феодалізм», монархічну владу і «демократичне» начало, «колискою й осередком» якого були міста³⁷.

Актуальним питанням в історіографії традиційно було питання про походження і сутність феодалізму. Відзначимо, що багато в чому передбачаючи висновки з цієї проблеми медієвістів другої половини XIX – XX ст., О. І. Ставровський у трактуванні сутності феодалізму звернув увагу на його економічні аспекти. «Основою феодальної системи, – підкреслював він, – слугував розділ завойованих земель між особами, що брали участь у їх завоюванні»³⁸. Першою сходинкою феодальної системи вважав аллодіальне володіння. Спроби О. І. Ставровського представити аллод органічною складовою системи феодалізму тим важливіші, що більшість вітчизняних медієвістів XIX ст. вважатимуть епохою феодалізму час після розпаду Каролінгської імперії. У зв'язку з цим прозорливе звертання О. І. Ставровського до соціально-економічних ознак феодалізму заслуговує на особливу увагу. До речі, він виступив з подібним трактуванням раніше відомого московського медієвіста П. М. Кудрявцева, якому традиційно приписували спробу вбачати у феодалізмі не тільки політичні, але й, насамперед, поземельні відносини³⁹.

Виникнення слідом за аллодом бенефіціїв і феодинь київський учений зображував природним процесом і правильно вказував на те, що «переворот у власності зробив повну зміну в державному правлінні»⁴⁰. У результаті «система феодалізму, яка, здавалося, спочатку дуже надійно могла сприяти системі зовнішньої безпеки і слугувати запорукою внутрішнього порядку і спокою, перетворилася на джерело непристроїв, насильств, самовладдя і міжусобиць». Неминучим наслідком устанавлення феодалної системи автор вважав масове закріпачення, зокрема добровільну відмову від волі багатьох «вільних людей» «для здобуття безпеки і засобів до існування»⁴¹. Цю феодалну систему зображував найворожішою двом «елементам» – монархічному і демократичному (міському), – що до XI ст. не могли їй реально протистояти.

О. І. Ставровський указував і тенденцію, уже неодноразово відзначену до нього, а саме: комунальний рух підсилив політичний вплив міст. Міста не тільки послабили феодалних сеньйорів, чим допомогли королівській владі, але й стали небезпечними і для королівської влади, що підсилюється. Це змусило королівську владу обмежувати вплив міст. Саме тому «з обмеженням республіканізму наприкінці XV в. середньовічна боротьба народів за форми організацій закінчилася. Перемога залишилася на стороні Монархічної влади»⁴². О. І. Ставровський немов не хотів бачити подальшої боротьби з монархічною владою, що трясла епоху нового часу.

Зробимо ще одне істотне зауваження. Сам текст монографії О. І. Ставровського, відповідаючи її назві, суперечив у деяких твердженнях висновку про те, що «Початком розвитку нинішніх громадянських суспільств у Європі є час падіння стародавнього світу»⁴³. Формування соціально-політичних структур нового часу, як показав автор у своїй роботі, тривало протягом усього середньовіччя. Характерно, що в іншому місці роботи він відходив від раніше висловленого протиріччя і писав: «Політичний напрям, що панує в Західних Європейських державах упродовж трьох останніх століть, був наслідком взаємних відносин цих держав наприкінці середніх віків і розвився під час Італійських воєн»⁴⁴.

Монографія О. І. Ставровського так і залишилася його єдиною опублікованою працею з історії середніх віків. При всій компліятивності певних її положень вона у цілому відповідала рівню вітчизняної науки початку 1840-х рр. Ця праця – перше за часом дисертаційне дослідження в Київському університеті, цілком присвячене західноєвропейській історії середніх віків⁴⁵. Крім того він навів у монографії коротку історіографію історії середніх віків, зокрема погляди відомих сучасних йому вчених. На думку авторитетного медієвіста Ф. Я. Фортинського, автора біографічної статті про О. І. Ставровського, «він виявляє достатню для свого часу обізнаність з історичною літературою Німеччини і Франції»⁴⁶. Сам обсяг монографії (197 с.) значно перевищував обсяг більше десятка магістерських і докторських дисертацій, виданих в українських землях Російської імперії до початку 1860-х рр., цілком чи частково присвячених історії середніх віків.

Після виходу друком монографії її автор мав намір видати «Загальну політичну історію». Через нез'ясовані причини він залишився нездійсненим, як і аналогічні спроби інших медієвістів України 1840 – першої половини 1880-х рр.⁴⁷. І хоча О. І. Ставровський був одним із організаторів і завідувачем Музею стародавностей при Київському університеті (1838-1854), одним із організаторів і активним учасником археологічних розкопок у Києві і Київській губернії, членом Імператорського географічного товариства, Королівського суспільства північних антикваріїв⁴⁸, в історіографії сформувався образ «бездарного Ставровського»⁴⁹, котрий мав «мало спільного з наукою»⁵⁰.

Безсумнівно, О. І. Ставровський вичерпав свій науковий потенціал раніше своєї відставки. Безсумнівно, що пристрасть до карткових ігор і захист ним головного зла тодішньої університетської системи – пансіонерства – істотно доповнюють його моральний портрет. До цього можна додати, що протидія О. І. Ставровського шість довгих років (з 1842 по 1848 р.) заважала фахівцеві з середньовічної філософії С. С. Гогоцькому одержати доцентуру в Університеті Св. Володимира⁵¹. Багато в чому через його позицію так і не склалася наукова доля В. Г. Авсеєнка – іншого героя цієї статті. Василь Григорович Авсеєнко народився в 1842 р. у Московській губернії в дворянській родині. Незабаром родина переїхала в Київ, культурно-мовний та побутовий «полонізм» якого в 50-і – на початку 60-х рр. XIX ст. неодноразово підкреслювався в мемуарній літературі⁵². Саму тут, у Києві, проходили роки його навчання: у 1859 р. В. Г. Авсеєнко закінчив 1-у гімназію, а в 1863 р. – історико-філологічний факультет університету Св. Володимира.

Це був бурхливий час. Перші ліберальні реформи. Скасування кріпосного права. Польське повстання 1863 р. і запекла боротьба з польським націоналізмом і сепаратизмом з боку православних мешканців Київської губернії. Усі ці події формували активну громадянську позицію В. Г. Авсеєнка й багато в чому сприяли тому, що вже на другому курсі університету він опублікував у популярному столичному часопису «Русское слово» свій перший науковий нарис «Томас Мор». Учителем В. Г. Авсеєнка в університеті був професор кафедри загальної історії В. Я. Шульгін. Відомий учений, чудовий лектор і блискуче освічений викладач⁵³, він, за словами В. Г. Авсеєнка, був «дійсним керівником історичного семінарія», проведеного у рамках навчального процесу⁵⁴. Такі, новаторські для того часу форми навчальної роботи з історичними джерелами сприяли формуванню ранніх дослідницьких навичок у студентів. Іншим студентом В. Я. Шульгіна в тіж роки був і видатний у майбутньому історик і суспільний діяч М. П. Драгоманов.

На той час, коли В. Г. Авсеєнко закінчив університетський курс, він встиг опублікувати чотири наукових нариси, присвячених різним проблемам середньовічної історії й історіографії. Такого старту молодого вченого історія регіональної медієвістики ще не знала! Було очевидно, що університет міг одержати блискучого медієвіста. Відповідно до нового університет-

ського статуту 1863 р. запроваджувався інститут приват-доцентів⁵⁵. Здобувачами цього звання одночасно виступили В. Г. Авсеєнко та його однокурсник М. П. Драгоманов. Проте драматизм ситуації полягав не в їхньому особистому суперництві, а в гострій ворожнечі їхніх вчителів і старших колег. Про цю ворожнечу В.Г. Авсеєнко докладно написав у своїх мемуарах: «Кафедру загальної історії розділяв із Шульгіним професор Олександр Іванович Ставровський. Це був цілковитий антипод Віталія Яковича, і, як слідує антиподу, дуже його недолюбливав... Оскільки я був рекомендований раді Шульгіним, то неприхильність Ставровського до останнього перенеслася й на мене, і я дуже добре розумів, що на остаточних іспитах він не буде до мене поблажливий. Може бути, ним керувало й інше, суто практичне розуміння: він дослужував термін і повинен був балотуватися на додаткове п'ятиліття. Якби на той час з'явився кандидат на кафедру загальної історії, шанси бути обраним для нього дуже б скоротилися...»⁵⁶.

Наскільки ж реальними були шанси В. Г. Авсеєнка не лише одержати посаду приват-доцента, але й стати штатним викладачем кафедри загальної історії? Його публікації, видані ще до обговорення кандидатури приват-доцента, охоплювали середньовічну історію та історіографію Англії і Франції, частково Італії. До початку 1860-х рр. історія й історіографія Англії були недостатньо вивчені у вітчизняній медієвістиці, і київському вченому довелося стати піонером у розробці окремих проблем. Це стосується, насамперед, першої за часом публікації В. Г. Авсеєнка – його нарис «Томас Мор» (1860). За змістом нарис був переважно біографічним. Разом з тим автор представив загальну історичну ситуацію Англії XVI ст. і коротко проаналізував зміст головних праць свого героя.

У першу чергу показовими є оцінки істориком англійського абсолютизму і Реформації. Автор зображував правління перших Тюдорів відверто чорними фарбами: «Скупий і нахабний деспот» Генріх VII, «норовливий..., жорстокий..., примхливий» Генріх VIII⁵⁷. Це суперечило відомим позитивним життєписам цих королів у багатьох працях середньовічних англійських авторів, зокрема самого Томаса Мора⁵⁸, а також Френсіса Бекона⁵⁹. Водночас багато висновків В. Г. Авсеєнка, зроблені за результатами правління Генріха VIII, співзвучні з переважно негативними висновками Т. М. Грановського⁶⁰.

Однозначні, хоча і вкрай негативні оцінки головних творців англійського абсолютизму контрастують з тією суперечливою характеристикою, яку В. Г. Авсеєнко дав своєму герою. Тут оцінки найчастіше діаметрально протилежні: «суворий супротивник деспотизму», «шляхетний і величний», «строгий і непідкупний»⁶¹, – такий Томас Мор з'являється одночасно з Томасом Мором, далеким від «морального принципу»⁶². Але ще різкіше київський медієвіст висловився про творчість Томаса Мора. Його «Утопія» «не має ніякого соціального значення», – доводив автор. «Поряд з невеликою кількістю здорових думок, запозичених напрокат у класиків, – підкреслював він, – у цьому незаконному дітищі філософії XVI ст. стоять самі грубі, самі потворні принципи, які поєднують усе, що

здатно закувати людське суспільство в саму вузьку форму розвитку»⁶³. Емоційний тон ученого яскраво відбивав ідейну боротьбу в російському суспільстві в останні передреформні місяці. У той же час питання про ступінь впливу на «Утопію» Мора праць Платона й Августина залишається, по суті, відкритим дотепер. Вже Є. В. Тарле вважав їхній вплив, хоча і дуже істотним, але другорядним, а сучасний Мору економічний розвиток Англії – головним⁶⁴. Немає єдності думок в історіографії й з питання про історичне значення «Утопії». Багато зарубіжних авторів применшували це значення⁶⁵ і робили це в душі В. Г. Авсеєнка. Взагалі, оцінка ним особистості Томаса Мора та його творчості, на наш погляд, є більш реалістичною, ніж в історіографії радянських часів.

В іншому нарисі «Ідеалізм і матеріалізм в історії» (1863) на основі порівняльного аналізу праць бельгійського вченого А. Лорана й англійського вченого Г. Т. Бокля медієвіст з'ясував не лише їхні методологічні протиріччя, але і висловив власну історіософську позицію. Англійський позитивіст, представник географічної школи в соціології, автор роботи «Історія цивілізації в Англії» Г.Т. Бокль заслужив у цілому високий відзив В. Г. Авсеєнка, котрий назвав його передовим істориком сучасності. Бокль, – писав він, – називає регулюючим началом історії «явища природи фізичної і природи людської». Він поміщає це начало «у самому об'єкті історії» і в цьому полягає його «найголовніша капітальніша заслуга»⁶⁶. Таким чином, було слушно вказано на значні успіхи і зростання впливу англійської медієвістики з середини ХІХ ст. Ця тенденція, підкреслена В. Г. Авсеєнком, зараз вже є хрестоматійною⁶⁷. Відзначимо також, що саме ця робота В. Г. Авсеєнка привертала увагу сучасних українських дослідників історії позитивізму, на думку яких київський учений, хоча і поділяв багато положень Г.Т. Бокля, але допускав поєднання колишніх ідеалістичних концепцій історичного процесу з новими позитивістськими⁶⁸. Від себе додамо: синтетичність історіософських поглядів складала характерну рису розвитку вітчизняної медієвістики 1860-х рр.⁶⁹. Досить емко висловився на цю тему і сам В. Г. Авсеєнко: «Якщо щось особливо характеризує історичну науку в її нинішньому розвитку, так це царюючі в ній сваволя особистих поглядів і суб'єктивної логіки...»⁷⁰.

Вивчення «особистих поглядів» європейських учених на історію дослідник продовжив у роботі «Публіцисти нового часу» (1863). У структурному плані вона складалася з трьох нарисів, присвячених знаковым представникам французької науки: філософу і політику М. Ройе-Колляру, соціологу А. Токвілю і відомому медієвісту Ж. Мішле. В. Г. Авсеєнко оцінював наукову спадщину останнього більш критично, ніж М.Н. Петров – автор першої в Російській імперії узагальнюючої праці «Новітня національна історіографія в Німеччині, Англії і Франції»⁷¹. Так, київський вчений виділив два періоди діяльності Ж. Мішле і відзначав, що якщо до 1843 р. той з'являється перед нами як серйозний історик, то з 1843 р. він «збився на памфлет»⁷². З усіх праць з історії середньовіччя, написаних Ж. Мішле, В. Г. Авсеєнко назвав «чудовим у науковому відношен-

ні» лише один – «Історію Франції». «Ми маємо право навіть підсилити строгість цього відзиву, сказавши, що з 14-ти томів «Історії Франції», що надруковані дотепер, тільки перші шість, присвячені середнім вікам, заслуговують на увагу, як серйозна наукова праця». Інші, починаючи з «Епохи відродження», «скоріше відносяться до області белетристики, ніж історії»,⁷³ – відзначав автор.

Він гостро критикував такі риси творчості Ж. Мішле, як «пристрасть до фрази», «анекдотизм», зайвий суб'єктивізм, а також «непомірний крикливий патріотизм», що іноді «переходить у якесь незбагненне марення»⁷⁴. Безсумнівними достоїнствами творчості французького медієвіста вважав прагнення шукати джерело історичних явищ «у природі мас і відтискувати в тінь особистості», вивчення в першу чергу «внутрішнього життя народу», гуманістичний підхід до характеристики історичних діячів⁷⁵. На відміну від М. Н. Петрова, на думку якого французький медієвіст був представником «гуманітарної школи»⁷⁶, В.Г. Авсеєнко не став зараховувати Ж. Мішле ні до однієї з існуючих історичних шкіл. «Мішле чудовий тим, – відзначав київський дослідник, – що засвоїв собі цілком незалежне положення серед французької історіографії»⁷⁷. Варто підкреслити, що ці висновки В. Г. Авсеєнка в цілому поділяла згодом відомий фахівець з історіографії історії середніх віків Є. В. Гутнова⁷⁸.

В. Г. Авсеєнко прагнув залишитися вірним своїм оцінкам творчості французького історика в нарисі «Італійський похід Карла VIII та його вплив на Францію» (1863). Він став дисертацією на право одержання звання приват-доцента (*pro venia legendi*). У ній дослідник намагався уникнути крайностей, за які критикував Ж. Мішле, прагнув не стільки розкрити політичну і військову сторону цього походу, скільки показати, як у результаті знайомства з передовою культурою Італії довершилося «внутрішнє переродження Франції, розпочате хитрою політикою Людовика XI»⁷⁹.

Цю роботу автор опублікував раніше капітальних монографій відомих французьких авторів Ф. Делаборда й А. Лемоньє, безпосередньо присвячених історії походу Карла VIII⁸⁰. Для її написання використовував широке коло джерел (офіційні акти, мемуари Пилипа де Комміна, літопис Франческа Гвіччардіні, щоденник Іоганна Бурхарда тощо). Головною науковою монографією, який користався київський історик, була «Історія Франції» Ж. Мішле. Саме його впливом варто пояснити один із головних висновків В. Г. Авсеєнка про те, що в новому політичному русі другої половини XV ст., «як і в усіх взагалі політичних переворотках Західної Європи, ініціатива і головна роль належать Франції»⁸¹. Подібну думку висловлював ще Мак'явеллі⁸². У сучасній історіографії багато в чому ідентичну точку зору розділяють Ю. Є. Івонін та В. Г. Ціватий⁸³.

Зображуючи внутрішній стан Франції в цей період, В. Г. Авсеєнко охарактеризував державну діяльність Людовика XI переважно чорними фарбами: «Розважливий, холодний, кровожерливий Людовик XI був начебто створений для того, щоб затопити в крові останні уламки феодалізму»⁸⁴. Його головну мету вчений слушно убачав у зміцненні центральної

влади. Успіхи цієї влади призвели до того, що «Франція вийшла політично оновленою із суворих рук Людовика XI»⁸⁵.

Нарис В.Г. Авсеєнко, незважаючи на значний обсяг, не грішив зайвою описовістю. Йому вдалося чітко виділити періоди правління Карла VIII, показати боротьбу двох партій при дворі, встановити причини походу в Італію. Між причинами походу в Італію і боротьбою партій при дворі він слушно помітив істотний зв'язок. При цьому в багатьох середньовічних джерелах, зокрема, в працях Бурхарда і Комміна, причини походу пояснювалися зовнішньополітичними викликами і спадкоємними правами Карла VIII⁸⁶. Відзначимо ще один дискусійний момент у міркуваннях В. Г. Авсеєнка. Сам похід Карла VIII він вважав погано підготовленим і «невдалим» заходом⁸⁷. Проте у висновку своєї роботи автор суперечить собі: «Війна, перенесена за межі держави і сама в собі находившая необхідні кошти, перестала спустошувати Францію»⁸⁸. Додамо до цього, що хоча традиція вважати похід Карла VIII погано підготовленим йде ще від сучасників цієї події⁸⁹, у сучасній медієвістиці є протилежні твердження, які базуються на вивченні більш широкого кола наративних джерел⁹⁰. Незалежно від вирішення питання про ступінь підготовленості французької армії, варто погодитися з думкою В. Г. Авсеєнка, що вплив італійської культури на французьку не є результатом одного походу Карла VIII. «Воно було наслідком цілого ряду франко-італійських воєн», – зауважував київський історик⁹¹.

Наукові публікації В. Г. Авсеєнка, незважаючи на деякі суперечливі положення, свідчили, що випускник Київського університету міг з повним правом одержати посаду приват-доцента. Залишалось переконати в цьому членів ради історико-філологічного факультету. Відповідно до університетського статуту, умовою одержання звання приват-доцента був публічний захист дисертації *pro venia legendi*. В умовах, коли гострі особисті зіткнення двох професорів кафедри загальної історії В. Я. Шульгіна й О. І. Ставровського тривали роками, а сам В. Я. Шульгін за кілька місяців до захисту дисертації В. Г. Авсеєнка залишив університет, цей захист міг перетворитися на зведення особистих рахунків.

«Ставровський, призначений у число опонентів..., задалегідь триумфував, розповідав, що в нього приготовлено більш 100 заперечень», – писав у своїх мемуарах В. Г. Авсеєнко⁹². «Сухий і холодний автор »Походу Карла VIII в Італію», Авсеєнко, тримав себе на диспуті надзвичайно імпозантно – не те Гізо, не те Шульгін, – згадував згодом у своїх мемуарах А. В. Романович-Славатинський. – Коли він читав свою вступну лекцію, я не мало дивувався, що він, досить стрункий і красивий, міг так уподібнюватися горбатуму і непоказному Шульгіну: він так само тримався на кафедрі, так само поправляв свої великі окуляри, так само жестикулював. Може бути, за це уподібнення факультет до нього не благоволив, що позначилося на диспуті в поводженні з ним Ставровського. Це неблаговоління, може бути, й було причиною, що Авсеєнко не довго сидів на кафедрі, і що з нього не вийшло академічної людини»⁹³.

Незважаючи на позитивний підсумок диспуту і присудження В. Г. Авсеєнку посади приват-доцента, його науково-педагогічна діяльність була дуже нетривалою. В «Оглядах викладання в університеті Св. Володимира» його лекції значаться лише в першому півріччі 1864-1865 навчального року (1 година на тиждень)⁹⁴. Період загальної історії тут не зазначений. Ці відомості збігаються з текстом мемуарів й самого В. Г. Авсеєнка: «Я читав лекції лише один семестр... Факультет, можна сказати,... потрапив у повну владу Селіна і Ставровського. Мені за мої лекції не призначили ніякої винагороди, не визнали їх обов'язковими для студентів і відвели для них такий час, коли усі прагнуть обідати. З усіма цими умовами я помирився б, тому що аудиторія моя все-таки була повною, але питання для мене полягало у тім – яким же чином я буду складати магістерський іспит при такому складі факультету? Очевидно, доля моя цілком була в руках Ставровського..., і я прийняв запрошення генерал-губернатора Анненкова розділити із Шульгіним працю з редакції «Киевлянина»⁹⁵.

В.Я. Шульгін добровільно залишив університет ще раніше – у 1863 р. Видання нової газети «Киевлянин» вимагало величезних інтелектуальних зусиль, оскільки її мета полягала в тім, аби «паралізувати тиск польського дворянства на корінне руське населення краю»⁹⁶. Незатребуваний талант дослідника В. Г. Авсеєнка компенсував своїми досягненнями в публіцистиці і художній літературі. Він залишався редактором газети «Киевлянин» протягом 1864-1865 рр. У 1866 р. перейшов на посаду мірового посередника в Київському повіті. З 1869 р. мешкав у Санкт-Петербурзі. У цей період багато і плідно працював і як письменник, і як публіцист. Критик ліберальних ідей і прихильник консервативного курсу, він працював у виданні «Заря» і «Русский мир», а в 1883-1896 рр. був редактором консервативних «Санкт-Петербургских ведомостей». Це можна оцінювати як безсумнівне визнання його яскравого публіцистичного й організаційного таланту. З 1905 р. В.Г. Авсеєнко став співробітником видавництва А.Ф. Маркса, але до втілення в Росії комуністичних ідей його однофамільця Василь Григорович не дожив. Йому пощастило тихо закінчити своє життя в останній мирний рік «срібного віку» Росії...

Ну, а що ж О. І. Ставровський? Переможна війна проти молодого приват-доцента В. Г. Авсеєнка не надовго продовжила перебування О. І. Ставровського в Київському університеті. Новий університетський статут 1863 р. був категоричний: «Ніхто не може бути Ординарним чи Екстраординарним професором, не маючи ступінь доктора»⁹⁷. У 1866 р. магістр загальної історії, екстраординарний професор О. І. Ставровський одержав по вислuzі 30 років звання заслуженого екстраординарного професора і опинився у відставці. Він залишив Київ і переселився в Остер. У ньому прожив ще 16 років. Останні роки був паралізований, прикутий до ліжка і помер у віці 71 р.

О. І. Ставровський, без сумніву, – людина свого часу. Майже вся його науково-педагогічна діяльність проходила в роки царювання Миколи І.

Ця епоха не відміняла, але послабляла творчу активність багатьох істориків, змушувала навіть у наукову працю, присвячену середньовіччю, вносити зрозумілі сучасникам, подібні до заклинань, слова: *Монархія* – «наріжний камінь благоденства і сили народів»⁹⁸. Хоча єдина опублікована праця О. І. Ставровського з історії середніх віків – магістерська дисертація «Міркування про значення середніх століть у відношенні до новітнього часу», незважаючи на компліятивність певних висновків, відповідала рівню вітчизняної науки 1840-х рр. Деякі її положення не втратили своєї актуальності й понині. Серед них – визнання епохи середньовіччя як часу формування сучасних О. І. Ставровському суспільних структур, критика спроб зображувати середньовіччя епохою повного занепаду науки, прагнення пояснювати процес зміни політичних порядків «переворотом у власності». О. І. Ставровський у деяких випадках передбачив висновки вітчизняних медієвістів другої половини XIX ст. з питання про сутність феодалізму, прозорливо вказуючи на соціально-економічні аспекти цієї проблеми. Сама ж праця стала першим дисертаційним дослідженням у Київському університеті, повністю присвяченим західноєвропейській середньовічній історії. Проте багато критичних відгуків мемуаристів-сучасників про нього варто вважати справедливими. Особливо це стосується умовно переможеного у «кадровому конфлікті» В. Г. Авсеєнка.

Недовга наукова діяльність самого В. Г. Авсеєнка в Київському університеті Св. Володимира (1860-1864) була винятково плідною для цього малопродуктивного періоду розвитку вітчизняної медієвістики. Молодий учений встиг опублікувати чотири роботи, присвячені середньовічній історії й історіографії Англії, Франції, частково Італії. Він першим у вітчизняній науці, ще до появи відомої дисертації Є. В. Тарле, всебічно охарактеризував діяльність Томаса Мора і дав критичну оцінку англійському абсолютизму XVI ст. У дисертації на одержання звання приват-доцента В. Г. Авсеєнка першим серед медієвістів Російської імперії дав розгорнуту оцінку причин, особливостей і наслідків походу Карла VIII в Італію і зробив це ще до появи відомих монографій французьких авторів Ф. Делаборда й А. Лемоньє. Дослідник істотно розширив і конкретизував масив знань вітчизняної медієвістики про творчість французького історика Ж. Мішле й англійського вченого Г.Т. Бокля. У методологічному плані поділяв багато прогресивних позитивістських положень Г. Т. Бокля, хоча в цілому історіософські основи його творчості є синтетичним відображенням пізнегегельянських і ранньопозитивістських доктрин. Це було власне багатьом представникам вітчизняної медієвістики в перехідні 1860-і роки. Біографічний характер своїх праць В.Г. Авсеєнка поєднав з дуже гострою критичною манерою викладу. З усією впевненістю можна сказати, що високий рівень наукової підготовки В. Г. Авсеєнка, безумовно, надовго забезпечив би йому роль провідного медієвіста Київського університету Св. Володимира, якби молодий учений не став заручником запеклої факультетської боротьби і мішенню зведення особистих рахунків.

Примітки

1. Авсеенко В.Г. Сочинения: В 12 т. – СПб., 1905-1908.
2. Авсеенко В. Г. Школьные годы. Отрывки из воспоминаний, 1852-1863 // Исторический вестник. – 1881. – Т. 4. – С. 720-722. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета св. Владимира (1834-1884). – К., 1884. – С. 11-12; Костомаров Н.И. Литературное наследие. – СПб., 1890. – С. 65; Романович-Славатинский А. В. Моя жизнь / А. В. Романович-Славатинский // Вестник Европы. – 1903. – №5. – С. 186, 196.
3. Бузескул В. П. Всеобщая история и её представители в России в XIX – начале XX вв. – Л., 1929. – Ч. 1. – С. 188.
4. Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической. – М., 1985. – С. 66.
5. Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1961. – Т. 2. – С. 425-426.
6. Историчний факультет Київського національного університету (1834-2004) / Під ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – К., 2004. – С. 295.
7. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета св. Владимира (1834-1884). – К., 1884. – С. 619-622.
8. Лиман С.И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). – Х., 2009. – С. 180, 184-185.
9. Лиман С. І. Історія середніх віків у творчості та навчальних курсах професора Київського університету Олексія Івановича Ставровського (1811-1882) // Вісник Харківської державної академії культури. – Х., 2011. – Вип. 33. – С. 29-40.
10. Бузескул В. П. Вказана праця. – С. 97.
11. Стельмах С. Исторична думка в Україні XIX – початку XX ст. – К., 1997. – С. 91, 93, 100.
12. Сидоренко О. Розвиток медієвістики в університеті Св. Володимира кінця 40-х – 60 рр. XIX ст. у зв'язку із становленням позитивістської методології // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – 2002. – Вип. 15. – С. 45.
13. Лиман С.И. Идеи в латах... – С. 153-154, 254-257, 270-271; Лиман С.И. Средневековая история и историография в творчестве Василия Григорьевича Авсеенко: киевский период его научной деятельности (1860-1864) // Научные ведомости Белгородского государственного университета: Серия «История, политология, экономика». – Белгород, 2011. – №15. – С. 62-70.
14. Формулярный список А. И. Ставровского (1862) // Государственный архив г. Киева. – Ф. 16. – Оп. 465. – Д. 4750. – Л. 115 (об.) – 130; Биографический словарь профессоров и преподавателей университета св. Владимира... С. 619-620;
15. Записка о состоянии и действиях Императорского Университета Св. Владимира в течение 1836-37 ак. г. // Записка и речь, читанные в торжественном собрании Императорского Университета Св. Владимира 15 июня 1837 г. – К.: Тип. ун-та, 1837. – С. 1-14.
16. Ставровский Алексей Иванович // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1900. – Т. 31. – П/т. 61. – С. 387.
17. Высочайше утверждённый Устав Императорского университета Св. Владимира // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. II. (1825-1881). – СПб., 1843. – Т. 17. – Отд. 1. – №15730. – июня 9, (1842). – С. 432.

18. Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1961. – Т. 2. – С. 425.
19. Костомаров Н.И. Литературное наследие... – С. 65.
20. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета св. Владимира... – С. 620.
21. Там само. – С. 621.
22. Обзорение преподавания наук в императорском университете Св. Владимира в течение 1838/39 учебного года. – К., 1838. – С. 8.
23. Обзорение преподавания наук в императорском университете Св. Владимира в течение 1839/40 учебного года. – К., 1839. – С. 10.
24. Обзорение преподавания наук в императорском университете Св. Владимира в первом полугодии 1851-52 учебного года. – К., 1851. – С. 8; Обзорение преподавания наук в императорском университете Св. Владимира в первом полугодии 1859-60 учебного года. – К., 1859. – С. 9; Обзорение преподавания наук в императорском университете Св. Владимира во втором полугодии 1859-60 учебного года. – К., 1860. – С. 8.
25. Программы преподавания по историко-филологическому, физико-математическому и медицинскому факультетам на II полугодие 1850-51 учебного года // Государственный архив г. Киева. – Ф. 16. – Оп. 465. – Д. 86. – Л. 47-47 зв.
26. Обзорение преподавания наук в императорском университете Св. Владимира в первом полугодии 1843/44 учебного года. – К., 1843. – С. 2.; Обзорение преподавания наук в университете Св. Владимира во втором полугодии 1850-1851 учебного года. – К., 1851. – С. 8; Обзорение преподавания наук в императорском университете Св. Владимира в первом полугодии 1851-52 учебного года. – К., 1851. – С. 8.
27. Гутнова Е. В. Историография истории средних веков. – 2-е изд. – М., 1985. – С. 282.
28. Авсеенко В. Г. Школьные годы... – С. 720.
29. Лиман С.И. Идеи в латах... – С. 174.
30. Цых В. Ф. Решение вопроса: По причине беспрестанного умножения массы исторических сведений и распространения объёма истории, не оказывается ли нужным изменить обыкновенный способ преподавания сей науки и какой он должен быть именно, как вообще, так и особенно в университетах?. – Х., 1833. – С. 32.
31. Ставровский А. И. Рассуждение о значении средних веков в отношении к новейшему времени. – К., 1841. – С. 12.
32. Там само. – С. 18.
33. Там само. – С. 194.
34. Петров М. Н. Главные отделы всеобщей истории и её время исчисления / М.Н. Петров (1871) // Центральный государственный исторический архив Украины в г. Киеве. – Ф. 2048. – Оп. 1. – Д. 74. – Л. 1-1 зв.; Шульгин В.Я. Курс всеобщей истории для воспитанниц благородных институтов и воспитанников гимназий. История средних веков. – К., 1858. – С. 3; Протоколы заседаний Совета имп. Университета Св. Владимира 23 октября 1870 г. // Университетские известия. – 1871. – № 1. – С. 32.
35. Ставровский А. И. Указанное сочинение. – С. 6, 16.
36. Там само. – С. 45.
37. Там само. – С. 94-95.

38. Там само. – С. 82.
39. Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1955. – Т. 1. – С. 458.
40. Ставровский А. И. Вказана праця. – С. 84.
41. Там само. – С. 85.
42. Там само. – С. 108.
43. Там само. – С. 152.
44. Там само. – С. 195.
45. У 1840 р. київський історик права М.Д. Іванишев захистив докторську дисертацію «О плате за убиство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской вирой».
46. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета св. Владимира... – С. 622.
47. Лиман С.И. Идеи в латах... – С. 91.
48. Шульгин В. История университета св. Владимира. – СПб., 1860. – С. 225.
49. Бузескул В. П. Вказана праця. – С. 188; Эймонтова Р. Г. Указаное сочинение. – С. 66.
50. Романович-Славатинский А. В. Моя жизнь... – №5. – С. 196.
51. Владимирский-Буданов М. Ф. История императорского университета Св. Владимира. – К., 1884. – Т. 1. – С. 360-361.
52. Лучицкая М.В. Воспоминания // Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Лучицьких. – К., 2007. – С. 251.
53. Некролог В.Я. Шульгина // Университетские известия. – 1879. – №2. – С. 9.
54. Авсеенко В. Г. Школьные годы... – С. 718.
55. Общий Устав и штаты императорских Российских университетов // Университетские известия. – 1863. – №7. – Прибавление 1. – С. 20.
56. Авсеенко В. Г. Школьные годы... – С. 720-721.
57. Авсеенко В.Г. Томас Мор // Русское слово. – 1860. – №11. – С. 39, 49, 60.
58. Мор Т. Утопия / Пер. с латин. и коммент. А.И. Малеина. – М.; Л., 1947. – С. 39.
59. Бэкон Ф. История правления короля Генриха VII / Пер. с англ. В. Р. Рокитянского и А. Э. Яврумяна // Бэкон Ф. История правления короля Генриха VII. – М., 1990. – С. 5, 44, 88, 142-143; Бэкон Ф. О достоинстве и приумножении наук / Пер. с латин. Н. А. Фёдорова // Бэкон Ф. История правления короля Генриха VII. – М., 1990. – С. 163; Бэкон Ф. История правления короля Генриха VIII / Пер. с англ. В. Р. Рокитянского // Бэкон Ф. История правления короля Генриха VII. – М., 1990. – С. 169-170.
60. Грановский Т.Н. Лекции по истории средневековья. – М., 1987. – С. 137-139.
61. Авсеенко В.Г. Томас Мор... – С. 39, 55, 56.
62. Там само. – С. 38.
63. Там само. – С. 46.
64. Тарле Е.В. Общественные воззрения Томаса Мора в связи с экономическим состоянием Англии его времени. – СПб., 1901. – С. 167, 188.
65. Самсонова Т.Н. Об изучении «Утопии» в новейшей буржуазной историографии // История социалистических учений. – М., 1986. – С. 252.
66. Авсеенко В.Г. Идеализм и материализм в истории. По поводу сочинений Лорана и Бокля // Отечественные записки. – 1863. – №7. – С. 28.

67. Див.: Гутнова Е.В. Историография истории средних веков... – С. 216.
68. Сидоренко О. Розвиток медієвістики в університеті Св. Володимира кінця 40-х – 60 рр. XIX ст. у зв'язку із становленням позитивістської методології // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – 2002. – Вип. 15. – С. 45; Стельмах С. Исторична думка в Україні XIX – початку XX ст. – К., 1997. – С. 91.
69. Лиман С.И. Идеи в латах... – С. 153, 157.
70. Авсеенко В.Г. Идеализм и материализм в истории... №5. – С. 8.
71. Петров М.Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. – Х., 1861. – С. 299.
72. Авсеенко В.Г. Публицисты нового времени: Ройе-Коляр, Токвилль, Мишле // Отечественные записки. – 1863. – №10. – С. 411.
73. Там само.
74. Там само. – С. 412, 413, 415, 416.
75. Там само. – С. 412, 415.
76. Петров М.Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции... – С. 299.
77. Авсеенко В.Г. Публицисты нового времени... – С. 414.
78. Гутнова Е.В. Историография истории средних веков... – С. 160.
79. Авсеенко В.Г. Итальянский поход Карла VIII и влияние его на Францию // Университетские известия. – 1863. – №4. – С. 1-2.
80. Delaborde F.H. L'Expédition de Charles VIII en Italie. – P., 1888; Lemonnier H. Les guerres d'Italie. La France sous Charles VIII, Louis XII et François I (1492-1547). – P., 1911.
81. Авсеенко В.Г. Итальянский поход Карла VIII и влияние его на Францию... С. 6.
82. Мак'явеллі Н. Державець / Пер. з іт. А. Перепаді // Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець. – Х., 2007. – XIX, с. 467.
83. Ивонин Ю.Е. Становление европейской системы государств. Англия и Габсбурги на рубеже двух эпох. – Минск, 1989. – С. 5; Циватий В.Г. Франко-іспанські відносини кінця XV – початку XVI століття. Автореф. дис... канд. іст наук. – Запоріжжя, 1995. – С. 14.
84. Авсеенко В.Г. Итальянский поход Карла VIII и влияние его на Францию... – №4. – С. 9.
85. Там само. – С. 12.
86. Бурхард И. Дневники о римских городских делах / Пер. Н.Т. Цветкова, Д.Д. Шамрай // Инфессура С., Бурхард И. Дневники. Документы по истории папства XV-XVI вв. – М., 1939. – С. 165; Коммин Ф. де. Мемуары / Пер., ст. и примеч. Ю.П. Малинина. – М., 1986. – VII. I., с. 265 и др.
87. Авсеенко В.Г. Итальянский поход Карла VIII и влияние его на Францию... – С. 1, 18.
88. Там само. – №5. – С. 49.
89. Див.: Коммин Ф. де. Мемуары ... – С. 265.
90. Див. напр.: Циватий В.Г. Франко-іспанські відносини кінця XV – початку XVI століття... – С. 19-20.
91. Авсеенко В.Г. Итальянский поход Карла VIII и влияние его на Францию... – №5. – С. 35.
92. Авсеенко В. Г. Школьные годы... – С. 722.

93. Романович-Славатинский А. В. Моя жизнь... – №5. – С. 186.
94. Обзорение преподавания в университете св. Владимира в первое полугодие 1864-65 учеб. года // Университетские известия. – 1864. – №8. – С. 10.
95. Авсеенко В. Г. Школьные годы... – С. 722-723.
96. Передовица // Киевлянин. – 1864. – №2. – С. 1.
97. Высочайше утверждённый Общий Устав Императорских Российских университетов // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. II. (1825-1881). – СПб., 1866. – Т. 38. – Отд. 1. – № 39752. – июня 18, (1863). – С. 629.
98. Ставровский А. И. Рассуждение о значении средних веков в отношении к новейшему времени... – С. 109.

Резюме

В статье рассматриваются причины, ход и последствия одного из важнейших для развития медиевистики в Университете Св. Владимира «кадрового конфликта» между профессором А. И. Ставровским и приват-доцентом В. Г. Авсеенко. Проанализировано содержание магистерской диссертации А. И. Ставровского «Рассуждение о значении средних веков в отношении к новейшему времени» и четырёх работ В. Г. Авсеенко по различным проблемам истории и историографии средневековой Франции, Англии, Италии.

Ключевые слова: В. Г. Авсеенко, А. И. Ставровский, Университет Св. Владимира, медиевистика, средние века, историография.

Одержано 25 квітня 2013 р.

УДК 94(47+57)(092)+94(477)(092):001.83

С.А. Копилов

Є.В. ГУТНОВА І П.Ф. ЛАПТІН: РОКИ ТВОРЧОЇ СПІВПРАЦІ

У статті на підставі епістолярних матеріалів аналізуються наукові зв'язки двох відомих радянських історіографів – професора кафедри історії середніх віків Московського державного університету імені М.В. Ломоносова Є.В. Гутнкової та професора кафедри загальної історії Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту П.Ф. Лаптіна.

Ключові слова: Є.В. Гутнова, П.Ф. Лаптін, листування, наукові праці, співпраця.

Науковий здобуток упродовж останніх десятиріч спеціальних історіографічних досліджень і, зокрема розширення їх проблематики зумовив залучення більш широкого комплексу історіографічних фактів і став можливим завдяки розширенню джерельної бази. Історики історичної науки, як правило, почали звертатися не тільки до різноманітних неопублікованих матеріалів традиційного типу, але й до інших джерел, які раніше залишалися поза полем зору історіографів. Серед останніх важливе місце займають персональні тексти, або джерела особистого походження (листи,

щоденники, мемуари, автобіографічні матеріали та ін.), в яких відображений емоційний та інтелектуальний світ, самосвідомість й індивідуальний життєвий досвід дослідника. Саме вони залишаються найважливішими джерелами для вивчення історії створення історичних праць і біографій вчених, впливу суспільно-політичних чинників на їх творчість, а також історичної думки на суспільну свідомість, історію академічних установ, організацію історичної освіти, поширення історичних знань тощо. Крім того, залучення цих важливих історіографічних джерел дозволяє визначити тенденції розвитку науки, що, за спостереженням відомого історика, академіка Є.О. Космінського, розкриваються не лише у видатних працях того чи іншого великого автора, але більш чіткіше проглядаються у періодичних виданнях, в історичних статтях епохи, дискусіях, художній літературі та ін.¹

У статті на підставі матеріалів листування професора кафедри історії середніх віків Московського державного університету імені М.В. Ломоносова Євгенії Володимирівни Гутної (1914-1992) і професора кафедри загальної історії Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту Петра Флоровича Лаптіна (1912-1986) з'ясовуються наукові зв'язки двох відомих радянських історіографів. Використані епістолярні матеріали за 1960-1984 рр. і деякі інші документи з особистого архіву П.Ф. Лаптіна зберігаються в родині його молодшого сина Юрія Петровича, котрий люб'язно дозволив авторові статті ними користуватися, за що висловлюємо йому вдячність.

Особою, котра об'єднала наукові зацікавлення цих двох істориків був учитель Є. Гутної – Євген Олексійович Космінський (1886-1956). З 1934 до 1949 рр. (з невеличкою перервою в 1941-1943 рр.) він очолював кафедру історії середніх віків Московського університету; з 1936 р. був також співробітником Інституту історії АН СРСР, де у 1947-1952 рр. керував сектором історії середніх віків, а потім, аж до своєї смерті, – сектором візантиністики; а з 1942 по 1959 рр. працював відповідальним редактором головного друкованого органу радянських медієвістів – періодичного збірника «Средние века», з 1947 по 1959 рр. – «Византийского временника». І хоча академік Є.О. Космінський не був учителем П.Ф. Лаптіна у конкретному значенні цього поняття, саме його останній вважав «своїм вчителем»² і з середини 40-х підтримував з ним довготривалі наукові контакти³.

Ми не маємо точних даних про час і обставини знайомства П.Ф. Лаптіна й Є.В. Гутної, але припускаємо, що воно відбулося в червні 1958 р., коли український історик приїхав до Москви для консультацій з академіком Є.О. Космінським щодо структури докторської дисертації. На жаль, ця зустріч не відбулася, оскільки на цей момент, через погіршення стану здоров'я, Євген Олексійович вкотре проходив лікування в одному з підмосковних санаторіїв⁴. Використовуючи свій приїзд до Москви, П.Ф. Лаптін познайомився з його ученицею – Є.В. Гутною – доктором історичних наук, доцентом (згодом професором) кафедри історії середніх віків Мос-

ковського університету, авторитетним дослідником у галузі історіографії історії середніх віків. Після ж смерті свого глибоко шанованого вчителя (24 липня 1959 р.) вона продовжила його науки зв'язки з українським колегою. «Те, що я робила у зв'язку з Вашою роботою – це мій обов'язок як вченого, до того ж відносно людини, котра була пов'язаний з моїм дорогим і незабутнім вчителем – Є.О. Космінським», – відзначала вона в одному з листів до українського колеги⁵.

Безсумнівно, що ініціатива розвитку цих контактів виходила від останнього, зацікавленому в отриманні кваліфікованих порад щодо дисертаційного дослідження, інформації відносно апробації його результатів, про тематику наукових конференцій тощо. Так, у листі від 15 лютого 1963 р. він високо оцінив значення їх співпраці: «Я дуже прошу особисто Вас, Євгенія Володимирівна, і всю кафедру від мене не відмовлятися. Оскільки після смерті Євгена Олексійовича (Космінського – С.К.) я у відношенні наукового керівництва залишився сироту. Не лише в Кам'янці, але навіть в Україні у мене немає з ким поговорити і обмінятися думками щодо обраного питання. Тому єдина моя надія на Вас і Вашу кафедру»⁶. Водночас він направив через Є.В. Гутнову заявку на участь у всесоюзній конференції з проблем історіографії, котра в листі до нього інформувала про передачу оргкомітету конференції листа і запитувала щодо теми його доповіді на пленарному засіданні конференції⁷.

Розвитку співпраці двох вчених сприяло запрошення українського вченого, за ініціативою Є.В. Гутнової, на засідання кафедри історії середніх віків Московського університету (13 червня 1961 р.), де він доповів про роботу над монографією «Проблеми общини західноєвропейського середньовіччя в російській медієвістиці другої половини XIX – початку XX ст.». Його учасники – професор Є.В. Гутнова, доценти Ю.М. Саприкін, О.Р. Корсунський, кандидат історичних наук С.О. Асіновська та ін. – підтримали окреслений план роботи колеги, а в прийнятій за результатом обговорення ухвалі кафедра схвалила його роботу над монографією, підкреслила «доцільність підтримувати постійний зв'язок доц. П.Ф. Лаптіна з кафедрою Історії середніх віків МДУ» і сформулювала прохання на адресу ректорату Кам'янець-Подільського педінституту «всіляко сприяти доц. П.Ф. Лаптіну в реалізації постійного зв'язку з кафедрою Історії середніх віків МДУ»⁸. В листі до Петра Флоровича від 21 серпня 1961 р. Євгенія Володимирівна висловила впевненість у користності проведеного обговорення на кафедрі плану-проспекту роботи, побажала «її успішного продовження і завершення» і підкреслила, що «мій обов'язок і мій обов'язок вченого сприяти розвитку вітчизняної науки і, зокрема, в галузі історіографії»⁹.

Участь українського історика в засіданні кафедри історії середніх віків Московського університету й конструктивне обговорення структури його монографії, безпосереднє спілкування з російською колегою виявили спільність їх поглядів щодо трактовки окремих проблем історії історичної науки й шляхів її розвитку. Цьому сприяла спільність характерів і долі

П.Ф. Лаптіна і Є.В. Гутнової, які належали до другого покоління радянських істориків і виросли в умовах сформованої компартійної системи. Сприйнявши марксизм, кожний з них взяв із нього в першу чергу ідею про закономірність історичного розвитку, якій зберігали вірність до кінця, при всіх коливаннях ідейних курсів і мод. Всякчас, стикаючись з вимогами «актуалізації» науки (під якою розумілося її звільгаризоване тлумачення), вони свято зберігали сприйняте від вчителів розуміння місця інтелекту та призначення вченого. Це засвідчує лист Євгенії Володимирівни від 30 вересня 1962 р., в якому вона підтримала стурбованість колеги щодо публікації в одній з центральних газет статті, що містила двозначні оцінки й настанови щодо актуальності проблематики історичних досліджень, і відверто висловилася відносно майбутнього історичної науки. «Тож ми і самі тут не зовсім ясно знаємо, що чекає нашу історичну науку, – писала вона. – У наш час технічного прогресу і торжества природничих і фізикоматематичних наук іноді доводиться зустрічати нігілістичне ставлення до історії, особливо до історії наших т.зв. неактуальних періодів, і, на жаль, не лише у людей мало освічених в історії, але й у окремих істориків і спеціалістів в ін. суспільних науках. Чим вони керуються при цьому не знаю. Побоююсь, що більш за все [не розбірливо – С.К.] кон'юнктурними міркуваннями, а в багатьох випадках неосвіченістю і не розумінням сутності і методів історичної науки... Стаття в «Известиях», в якійсь мірі визначає наперед можливі нападки на «неактуальні історичні періоди»¹⁰. Згодом у мемуарах Є.В. Гутнова так прокоментувала ситуацію періоду хрущовської відлиги: «1962 року пройшла перша за період мого життя в історичній науці всесоюзна нарада істориків. Вона в якійсь мірі закріпила цей дещо більш «вільний» режим нашої роботи. Як і раніше, однак, доводилося стикатися з чималим тиском зверху з різних конкретних питань, хоча тепер він здійснювався більш обережно, без колишніх картань і суворих оргвисновок. Проте, цитатництво і навішування ярликів так і не зникли повністю»¹¹.

Питання, що найчастіше обговорювалися в листах двох вчених-історіографів, торкалася роботи П.Ф. Лаптіна над монографією «Проблеми общини західноєвропейського середньовіччя в російській медієвістиці другої половини ХІХ – початку ХХ ст.», координації цієї теми в Раді з історії історичної науки (голова – академік АН СРСР М.В. Нечкіна), можливості обговорення на засіданні кафедри історії середніх віків Московського університету окремих її розділів за участю М.А. Алпатова, Б.Г. Вебера, О.І. Данілова, участі у фахових наукових конференціях, структури і змісту підручників і посібників для студентів історичних факультетів, рецензування статей та ін.¹². «Моя рецензія зводилась до того, що Ваш матеріал потрібно більше конкретизувати, оскільки в статті Ви свої припущення і висновки зробили в досить абстрактній формі, – писала Є.В. Гутнова колезі у грудні 1964 р. відносно рукопису його студії «Історіографічні елементи в лекційному курсі історії середніх віків» (опублікована у 1966 р. у збірнику «Средние века» – С.К.). – Сподіваюсь, що

Вам вдасться внести відповідні зміни у Вашу статтю. Загалом же стаття на подібну тему уявляється мені досить корисною. Бажаю Вам усіляких успіхів в цій справі, як і в усіх інших Ваших зачинаннях»¹³.

Навесні 1968 р. П.Ф. Лаптін завершив роботу над текстом монографії, про що повідомив у листі колезі. «Я дуже хочу, щоб першим її читачем і неофіційним рецензентом були Ви, Євгеніє Володимирівно, – писав він. – Таке бажання цілком зрозуміло. Хотілось би, щоб перше критичне слово почути від справді знаючої людини і, до того ж, людини, доброзичливо налаштованої, як мені здається, до автора. І друга, не менш важлива обставина. Оскільки після смерті Євгена Олексійовича багато років Ви, Євгеніє Володимирівно, були фактичним моїм консультантом і порадиником»¹⁴. Остання привітала колегу із закінченням великої праці, висловила готовність прочитати роботу, а також порадила направити один примірник рукопису монографії професору Томського університету Б.Г. Могільницькому. «Якщо вирішите надіслати йому роботу, то напишіть мені, я зможу написати йому також і попросити прочитати її, – писала Є.В. Гутнова. – Що стосується мене, то зможу читати Вашу роботу лише поступово, в рідкі вільні хвилини. На жаль, сили не дозволяють працювати як раніше і як хотілось»¹⁵.

Висока оцінка рецензентами рукопису монографії П.Ф. Лаптіна забезпечила її передачу до одного із київських видавництв, але окреслилася проблема певного скорочення тексту, про що автор інформував російського історика й радився щодо доцільності окремих змін. Остання ж у листі від 16 квітня 1969 р. раділа, що «справи з друкуванням Вашої роботи налагоджуються» і всіляко підбадьорювала колегу. «Хай Вас не бентежить скорочення матеріалу, – писала вона. – Це доля майже всіх наших робіт, і обирати тут не доводиться, доводиться брати, що дають. Що стосується передбачених Вами скорочень, то я думаю, що вибір Ваш в цілому вірний. Звичайно, скорочувати всю роботу по сторінкам – це дуже великий, тривалий і невдячний шлях»¹⁶.

На увагу заслуговує розгорнутий лист Є.В. Гутнвої (8 арк.) до колеги, написаний влітку 1970 р., в якому вона категорично не погоджувалася з оцінкою «начебто «помилкових» поглядів Є.О. Космінського», що намагався довести учень П.Ф. Лаптіна – А.В. Опря (сьогодні професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка – С.К.). Останній у 1970 р. для збору матеріалів дипломного дослідження «Історичні погляди академіка Є.О. Космінського» відвідав Московський університет, де зустрівся з Є.В. Гутнвою та іншими учнями відомого історика-медієвіста. Після ознайомлення з планом дипломної роботи Євгенія Володимирівна відкинула періодизацію концепції аграрної історії Англії Є.О. Космінського, яку висунув А.В. Опря, що, на її думку, «не сформувалася остаточно ні в 1935 р., ні в 1947 р.», а продовжила розвиватися та поглиблюватися в радянській медієвістиці¹⁷. У листі до українського колеги вона писала, що його учень, «як і багато юних дослідників, одержимий манією відкриттів» і просила застерегти його

«від занадто уїдливого акцентування знайдених ним «пікантних» місць, оскільки він ризикує, можливо сам того не бажаючи, поповнити лави ганьбителів Є.О., обвинувачуючи його в «економічному матеріалізмі» та ін.» і пояснити, що подібні «відкриття» навряд чи принесуть йому лаври в серйозній науці¹⁸. Вона відверто нагадала П.Ф. Лаптіну, що ні високий науковий авторитет, ні посади, ні почесні звання не врятували їх вчителя від диктату директивних органів і брехливої критики: «Є.О. упродовж останніх років був об'єктом неправдивих нападок (в книзі Полянського, в статті Данілової, де його називали буржуазним істориком, лише пристосованцем до марксизму, в низці усних виступів Гуревича, обвинувачуючи його як прихильника суто кількісного аналізу в історії)»¹⁹.

Обґрунтовуючи свою позицію в питанні щодо періодизації формування концепції аграрної історії Англії Є.О. Космінського, Є.В. Гутнова акцентувала увагу на таких принципових, як на її переконання, моментах. По-перше, «він не народився марксистом, він завоював свій марксизм у складній внутрішній боротьбі. Але ці складності в основному відносяться до періоду до 1917 р., до 20-х і початку 30-х рр. Коли я познайомилась з Є.О. Космінським в 1936 р., усі ці складності вже були позаду... став сформованим марксистом раніше, ніж багато інших, зокрема, наприклад, Граціанський і Неусихін»²⁰. По-друге, «визначаючи критерії періодизації розвитку даної концепції за Космінським необхідно пам'ятати, що він був першим, що те, що нам тепер зрозуміло і роз'яснено в підручниках, він відкрив в оригінальних дослідженнях, прокладаючи шлях іншим»²¹. По-третє, «періодизацію становлення даної концепції Є.О. Космінського не можна відривати від усього комплексу його еволюції. Не можна забувати того, що вже в 1937-38 рр. Є.О. Космінський у своєму загальному курсі історії середніх віків міцно стояв на марксистських позиціях, що знайшло відображення і в першому вузівському підручнику 1938 р., одним із головних авторів і редакторів якого він був; що в ці ж роки він вже читав свій курс історіографії середніх віків (опублікований згодом) вже цілком базуючись на марксистському розумінні історії; що в ці роки він писав підручники для школи та ін. ... не можна відривати його розвиток як вченого від усієї еволюції радянської медієвістики»²².

До питання оцінки наукового доробку Є.О. Космінського обидва вчених поверталися ще декілька разів. Зокрема, у листопаді 1970 р. Є.В. Гутнова писала українському колезі: «Із Вашого останнього листа я зрозуміла, що я, ймовірно, Вас неправильно зрозуміла і що ми з Вами погоджуємося в основних принципових оцінках шляху вченого. І прошу вибачення, якщо згорячу написала, що здалося Вам досить різким. У своє виправдання можу додати лише те, що це місце, як говориться, у мене за останні роки наболіло і дуже хочеться виправити ту історичну несправедливість, що поступово накопичується навколо імені видатного вченого і людини». Також Євгенія Володимирівна підтримала пропозицію П.Ф. Лаптіна стосовно публікації праць, присвячених творчості їх вчителя, «щоб вони давали об'єктивну наукову і справедливу (хоча зовсім не

«іконописну») характеристику його шляху», а також привітала колегу з «хорошим учнем» і висловила впевненість у досягненні ним поставлених завдань на рівні студентських можливостей і дала принципову згоду підготувати рецензію на дипломну роботу А.В. Опрі²³.

Одна з тем, що обговорювалася в їх листах, стосувалася історіографічного напрямку наукових інтересів Є.В. Гутнової, яка, зокрема, намагалася постійно інформувати колегу про роботу над підручником з історіографії історії середніх віків. «Цей рік у мене особливо важкий, так як я повинна закінчити чи у будь-якому випадку сильно просунути вперед книгу – лекції з історіографії середніх віків», – писала П.Ф. Лаптіну в квітні 1968 р.²⁴ Згодом вона інформувала, що працює над розділом про російську медієвістику, зокрема дійшла до істориків-позитивістів, в якому намагається подати їх конкретно-історичні концепції. «Потім буду писати кризу і закінчу 1917 р. Англійська, французька, німецька медієвістика у мене вже готові, а легкі глави про М. і Е. (Маркса і Енгельса – С.К.) і про загальний розвиток буржуазної медієвістики в другій половині 19 ст. Сподіваюсь до весни в чернетці закінчити все, а восени здати у видавництво», – відзначала вона влітку 1970 р.²⁵ Невдовзі вона повідомила, що закінчує посібник з історіографії, а в роботі над розділом про російську медієвістику «весь час звертаюся до Ваших статей»²⁶. У грудні 1971 р. Є.В. Гутнова знову повідомила, що закінчує книгу і «всі вільні хвилини витрачає на неї»²⁷, на початку 1972 р. – вкотре підтвердила, що «зараз вирішальні дні для моєї роботи – закінчую її редагування, передрукую, перечитую». А восени наступного року – з радістю інформувала, що отримала книгу від рецензентів (С.Д. Сказкіна, О.І. Данілова, М.О. Алпатова – С.К.) з гарними відгуками, але з деякими дріб'язковими зауваженнями, виправивши які остаточно передасть її на редагування та «якщо все буде в порядку, то вона вийде в 1974 р.»²⁸.

Навесні 1971 р. Є.В. Гутнова повідомила П.Ф. Лаптіна, що за порадою лікарів залишає лекційну діяльність в університеті й переходить на роботу в Інститут загальної історії. «В університеті буду читати лише курс історіографії і доводити своїх дипломників», – писала вона й підтвердила своє зобов'язання підготувати рецензію на дипломну роботу А.В. Опрі та висловила побажання бачити його в цільовій аспірантурі Московського університету²⁹. А вже 5 грудня ц.р. Євгенія Володимирівна, яка добре розуміла міру новизни й місце кожної наукової праці та прагнула оцінювати зроблене колегами за його кращими якостями, привітала Петра Флоровича з виходом його монографії і запитувала про плани захищати за книгою докторську дисертацію³⁰. Невдовзі поздоровила колегу з позитивною рецензією М.А. Барга на монографію, інформувала про розмову з професором Ю.М. Саприкіним відносно можливого захисту його роботи й водночас радила: «Можливо потрібно Вам ризикнути надіслати Вашу книгу. Раптом вона йому сподобається і він дасть йому свою «згоду» на її захист в Університеті... Поміркуйте над цією пропозицією і напишіть мені»³¹. За

кілька місяців знову повернулася до цього питання: «Не вважайте, що розмовляла в Саприкіним через те, що прийняла Ваш попередній лист за натяк. Просто мені захотілося спробувати Вам допомогти»³².

В №7 журналу «Вопросы истории» за 1973 р. була надрукована рецензія Є.В. Гутнової в співавторстві з В.В. Самаркіним на монографію П.Ф. Лаптіна «Община в російській історіографії останньої третини XIX – початку XX ст.» (К.: Наукова думка, 1971. – 300 с.), підготовлена на замовлення редколегії³³. Її автори відзначали, що «основна цінність роботи полягає в конкретному дослідженні поглядів російських медієвістів на історію общини» і те, що автор підкреслив їх інтерес «не лише до ранніх форм общини, але й до общини більш пізнього часу – періоду розвинутого феодалізму і розкладу феодальних відносин»³⁴.

Наприкінці 1973 р. Євгенія Володимирівна інформувала колегу про успішне проведення читань пам'яті Є.О. Космінського, «закінчення у великому поспіху своїх зобов'язань із селянства («Історія селянства», т. 1 – С.К.)» і подальші плани доопрацювання нового видання підручника з історії середніх віків³⁵. У липні наступного року стурбовано писала про «чергову неприємність» – розгляд в Інституті загальної історії АН СРСР першого тому «Історії селянства». Досить відвертий опис цієї події вкотре засвідчили її високу репутацію в широких наукових колах як серйозного вченого й те, що вона не терпіла в науці фальші й поверхового ковання, а також її прихильність новим ідеям, що культивувалися в тогочасній західноєвропейській історіографії. «Як я і передбачала, обговорення набрало форми гострої сутички між нашими «ортодоксами» (Данілов, Саприкін, Чистозонов, Удальцова) і «новаторами» (Гуревич, Безсмертний, Корсунський, Котельнікова) – авторами і редакторами тому, – писала вона. – Бій йшов дуже гострий і принциповий... Обговорювана робота погана в багатьох відношеннях і дуже багато методологічних проколів»³⁶. В іншому ж листі, характеризуючи моральний клімат в Інституті загальної історії та в університеті, вона відверто писала, що «у нас якось стало незатишно після смерті Сергія Даниловича (Сказкіна – С.К.), досить жорстко і формально»³⁷.

Зберігаючи сприйняте від вчителів розуміння місця інтелекту і призначення вченого, Є.В. Гутнова в якості поради висловила свої міркування щодо теми кандидатської дисертації А.В. Опрі, присвяченої творчості її вчителя, а також виклала важливі методологічні поради щодо її написання: «Я би звузила тему: чи «Є.О. Космінський як історик аграрної історії Англії», або в крайньому випадку як історик середньовічної Англії. Для того, щоб створити оригінальне дослідження, потрібно дослідити роботи Є.О. Космінського – його методологічні та його концептуальні погляди і висновки і його методику дослідження джерел. Потрібно показати на якому історіографічному тлі він виріс, і на якому тлі писав свої основні роботи»³⁸.

В середині 1970-х рр. колеги активно обговорювали питання відносно порушення вченою радою Кам'янець-Подільського державного педагогіч-

ного інституту клопотання про присудження П.Ф. Лаптіну вченого звання по кафедрі загальної історії та його розгляду в ВАК СРСР, обмін думками в академічній періодиці та в університетському середовищі щодо книги Є.В. Гутнвої «Історіографія історії середніх віків: навчальний посібник для університетів», підготовку нової редакції підручника з історії середніх віків, проведення історіографічної конференції в Калініні, окремі методологічні засади праць Є.О. Космінського тощо. Зокрема, в листі від 3 серпня 1975 р. Євгенія Володимирівна висловлювала вдячність колезі за отримані примірники «Українського історичного журналу» з його рецензією на посібник з курсу історіографії середніх віків. «Я вважаю, що вона при всій її стислості, правильно висвітлює суть і значення книги, – писала вона – ... Що стосується Ваших зауважень на книгу, я думаю, що в основному вони слушні»³⁹. Торкаючись же творчості їх вчителя, вона в листі від 2 лютого 1977 р. писала: «У всякому випадку марксистська інтерпретація історії стала основною і органічною частиною його загальноісторичного світогляду не раніше кінця 20-х – початку 30-х рр. Адже ще на дискусії з приводу книги Д.М. Петрушевського «Нариси з економічної історії Західної Європи» позиція Є.О. Космінського виглядала дуже невизначено в цьому плані. У будь-якому випадку його перетворення в того, ким ми всі його знали, не було миттєвим і безболісним. Міркую, що воно вартувало йому багатьох роздумів і роздумів»⁴⁰.

П.Ф. Лаптін теж ділився з колегою своїми творчими планам щодо нової монографії «Народництво і проблеми общини», яке, за його задумом, повинна була мати соціологічне й історико-філософське спрямування. «Є чимало труднощів, – писав він колезі у жовтні 1977 р. – Насамперед, я виторгаюся в «чужу» сферу – російську історію. Я, зрозуміло, поступаюся своїм новим колегам у фактичному пізнанні, але я маю ту перевагу, що мої позиції базуються на «всесвітніх» історико-порівняльних матеріалах»⁴¹.

На початку 1980-х років інтенсивність листування між двома вченими дещо знижується внаслідок майже безперервних хвороб П.Ф. Лаптіна та глибокого морального й емоційного стану Є.В. Гутнвої через важку хворобу і смерть її чоловіка. «І стан і настрої у мене недобрі й навіть робота – вічний рятівник від усіх бід – на цей раз не в силах мені допомогти, – писала у квітні 1981 р. Євгенія Володимирівна колезі й водночас підбадьорювала його. – Сподіваюсь, що Ви тепер одужуєте. Звичайно, комплекс Ваших хвороб не з приємних, але для нашого віку – це звичайний набір»⁴². Вона також інформувала про роботу над своєю книгою, доопрацювання глав до «Історії селянства», підготовку іншої багатотомної монографії «Історія Європи» й другого видання навчального посібника з історіографії, прихід до керівництва в Інституті загальної історії і кафедри історії середніх віків в Московському університеті З.В. Удальцової. «Можливо це і на краще, оскільки зараз вся медієвістика знаходиться в руках у нашого шефа Чистозвонова, який її вже неабияк зруйнував», – коментувала вона останню подію в листі до Петра Флоровича від 22 березня 1982 р.⁴³. Водночас П.Ф. Лаптін інформував колегу, що на замовлення Міністерст-

ва закінчив монографію «Проблемне викладання і вивчення історії у вищій школі» (10 др. арк.), яку вважав «педагогічними мемуарами». «Це, очевидно, єдине, що я зміг зробити в провінційних умовах і при моєму настрої. Через місяць-півтора роботу відправлю в українське видавництва «Вища школа», – писав він⁴⁴.

Навесні 1984 р. Є.В. Гутнова з радістю писала про вихід з друку у видавництві «Наука» монографії «Класова боротьба і суспільна свідомість селянства в Західній Європі XI-XV ст. (М. Наука, 1984. – 352 с.) й обіцяла вислати колезі її примірник⁴⁵. Останній її лист професору П.Ф. Лаптіну з привітаннями до нового року адресат не встиг отримати. 16 грудня 1986 р. він помер.

Отже, 25-річна творча співпраця Є.В. Гутнovoї і П.Ф. Лаптіна свідчить, що упродовж 60-80-х рр. вони, завдяки своїй високій репутації й великому моральному авторитету, займали поважне місце в радянській науці та вищій історичній освіті, зокрема університетському викладанні курсу історії середніх віків, і робили все можливе для збереження престижу медієвістики та намагалися аналітично осмислити доробок провідних російських й українських медієвістів другої половини XIX – першої половини XX ст.

Примітки

1. Косминский Е.А. Историография средних веков. V в. – середина XIX в.: лекции / Под ред. С.Д. Сказкина и др. – М., 1963. – С.10.
2. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну [початок 1969 р.] // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
3. Копилов С.А. Академік Е.О. Космінський і доцент П.Ф. Лаптін: штрихи наукової співпраці // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2012. – Т. 22: На пошану професора П.Ф. Лаптіна. – С. 22-33.
4. Є.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 26 липня 1958 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
5. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну 16 червня 1969 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
6. П.Ф. Лаптін – Є.В. Гутновій 15 лютого 1963 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
7. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну 11 листопада 1960 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
8. Протокол засідання кафедри Історії середніх віків Історического факультета МГУ от 13/VI-61 г. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
9. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну 28 серпня 1961 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
10. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну 30 вересня 1962 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
11. Гутнова Е.В. Пережитое. – М., 2001. – С.92.
12. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну 11 лютого 1963 р., 19 травня 1963 р. та ін.; П.Ф. Лаптін – Є.В. Гутновій 15 лютого 1963 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
13. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну 6 грудня 1964 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
14. П.Ф. Лаптін – Є.В. Гутновій 9 квітня 1968 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
15. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну 19 квітня 1968 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
16. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну 16 квітня 1969 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
17. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну [не пізніше вересня 1970 р.]. – Арк.7, 2 // Архів родини Ю.П. Лаптіна.

18. Там само. – Арк.5-7.
19. Там само. – Арк.5.
20. Там само. – Арк.5.
21. Там само. – Арк.2-3.
22. Там само. – Арк.4.
23. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну 22 листопада 1970 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
24. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну 19 квітня 1968 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
25. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну [не пізніше вересня 1970 р.]. – Арк.8 // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
26. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну 22 листопада 1970 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
27. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну 5 грудня 1971 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
28. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну 14 лютого 1972 р.; [не пізніше грудня 1973 р.] // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
29. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну 11 травня 1971 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
30. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну 5 грудня 1971 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
31. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну [не пізніше вересня 1972 р.] // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
32. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну [пізніше 31 грудня 1972 р.] // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
33. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну 14 лютого 1972 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
34. Гутнова Е.В., Самаркин В.В. Рец. на кн.: П.Ф. Лаптин. Община в русской историографии последней трети XIX – начала XX в. – К.: Наукова думка, 1971. – 300 с. // Вопросы истории. – 1973. – №7. – С. 156-157.
35. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну 2 грудня 1973 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
36. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну 7 липня 1974 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
37. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну 5 жовтня 1974 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
38. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну 2 грудня 1973 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
39. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну 3 серпня 1973 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
40. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну 21 лютого 1977 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
41. П.Ф. Лаптин – Є.В. Гутновій 23 жовтня 1977 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
42. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну 25 квітня 1981 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
43. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну 22 березня 1982 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
44. П.Ф. Лаптин – Є.В. Гутновій [1982 р.] // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
45. Є.В. Гутнова – П.Ф. Лаптіну [не пізніше 1 червня 1984 р.] // Архів родини Ю.П. Лаптіна.

Резюме

В статті на основани епістолярних матеріалів аналізуються научні зв'язи двох відомих радянських історіографів – професора кафедри історії середніх віків Московського державного університету імені М.В. Ломоносова Е.В. Гутновій і професора кафедри загальної історії Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту П.Ф. Лаптіна.

Ключеві слова: *Е.В. Гутнова, П.Ф. Лаптин, переписка, научні твори, співпраця.*

Одержано 26 лютого 2013 р.

ВИВЧЕННЯ І.С. ВИНОКУРОМ ПАМ'ЯТОК РУБЕЖУ ТА ПЕРШИХ СТОЛІТЬ Н.Е.

У статті йде мова про дослідження відомого українського археолога, професора І.С. Винокуром пам'яток рубежу та перших століть н.е. на території Середнього Подністрів'я та сусідніх регіонів.

Ключові слова: І.С. Винокур, старожитності, археологічна культура, рибіжні пам'ятки, слов'яни.

Творча спадщина археолога І. С. Винокура багатогранна, але вона ще не стала предметом поглибленого вивчення. На сьогоднішній день ми зустрічаємо в літературі окремі публікації, які присвячені здебільшого ювілейним датам з життя вченого і короткі характеристики його діяльності загалом. Найбільше в цьому плані зробили Л.В. Баженов, О.М. Завальнюк, М.Ю. Костиця, В.С. Прокопчук, А.Г. Філінюк¹. Однак публікацій, які б висвітлювали його доробок в сенсі дослідження щодо конкретних питань стародавнього минулого України, в тому числі пам'яток рубежу та перших століть н.е., досі немає. Тому у запропонованій статті робиться спроба показати внесок І. Винокура у дослідження старожитностей вказаного періоду, розглянути трансформацію та переоцінку його поглядів в залежності від нововиявлених обставин.

У цьому сенсі важливими були питання, що стосувалися походження і взаємозв'язків різних культурних утворень, центральним із яких було черняхівське. Він зазначав, що від їх вирішення залежить з'ясування історичної долі ранньослов'янських та інших племен Південно-Східної і Центральної Європи першої половини I тисячоліття нової ери². Присвятивши цій культурі основні свої праці, вчений намагався знайти відповіді на питання генетичних витоків черняхівської культури, пояснити особливості її появи на історичній арені. Для цього необхідно було звернутись до характеристики субстрактних археологічних культур рубежу і перших століть нашої ери, які існували на території зайнятій пізніше черняхівськими племенами та їх сусідами. У першу чергу мова йде про такі культури як зарубинецька, липецька, східнопшеворська, поянештилукашівська, латенська, пізньоскіфська, сарматська тощо. Кожну із них І. Винокур намагався розглядати в усій повноті, з'ясувати її значення для подальшої долі слов'янства. Слід сказати, що це завдання пробувало розв'язати не одне покоління дослідників. Дана тема піднімалася першовідкривачем черняхівської культури В. Хвойкою, продовжувалась в роботах М.А. Тиханової, М.Ю. Смішка, Г.В. Федорова, В.Д. Барана, Д.Н. Козака³ та інших.

Вивчення старожитностей рубежу і перших століть нашої ери І. Винокуром можна розділити на два етапи: перший – 50-70-ті рр. XX ст., коли

відбувалось нагромадження фактичного матеріалу і другий етап – 80-ті – перші роки XXI ст. – час його аналізу і осмислення. Першими порубіжними пам'ятками, з якими познайомився І.Винокур були старожитності так званої культури полів поховань зарубинецького типу (II ст. до н.е. – II ст. н.е.). Ще у 1957 р. він, працюючи в складі спільної експедиції Чернівецького університету та обласного краєзнавчого музею, протягом трьох польових сезонів розкопував поселення біля с. Круглик Чернівецької обл. Там було відкрито два житла з печами вогнищами, які за конструктивними особливостями та за знайденими в них датуючими речами – уламком амфори імпортного (Херсонес) походження та залізним псалієм, дали змогу продатувати пам'ятку II ст. до н.е. – початком нашої ери, а керамічний комплекс визнати подібним до зарубинецького⁴.

Схожі матеріали, що походили із сіл Рогізна, Оселівка, Митки були виявлені під час опрацювання фондів Чернівецького краєзнавчого музею. Виїхавши до вказаних сіл, І. Винокур разом із Б. Тимощуком безпосередньо на місцевості уточнили розміри поселень, характер керамічного матеріалу, з'ясували їх топографію, (південно-східні схили надзаплавних терас), зібрали новий підйомний матеріал, що дозволило їм датувати ці поселення останніми століттями до н.е.⁵. Такі ж синхронні пам'ятки були відкриті під час розвідок у інших селах Чернівецьчини (Клішківці, Малинці, Бобівці, Волока, Драчинці тощо)⁶.

Крім поселень до цього часу віднесені й захоронення. Зокрема в Круглику, в кургані доби бронзи, було розкопане впускне поховання. Воно знаходилось в урні ліпної роботи з сіро-чорною лискованою керамікою лукашівського типу, серед кремаційних решток було знайдено залізну пряжку і середньолатенську фібулу (II-I ст. до н.е.). Але за культурною приналежністю поховання було віднесене до поянештських пам'яток⁷. Таке, здавалось би подвійне визначення культурної приналежності виявилось цілком виправданим, оскільки пізніше даний тип пам'яток був об'єднаний в культуру Поянешти-Лукашівка. Такі ж поховання відомі і біля с. Шипинці й Нагоряни. У матеріалах, що походять з цих поодиноких захоронень прослідковуються зв'язки населення Буковини II-I ст. до н.е. з більш південним дако-фракійським світом⁸.

Серед старожитностей рубежу і перших століть нашої ери виділяються й сарматські. Зокрема в Киселеві було досліджено могильник із 12 трупопокладеннями. В першій оглядовій статті І. Винокур згадує про незвичне парне поховання чоловіка й жінки та поховання воїнів з конем. Матеріали могильника датуються кінцем II – початком III ст. н.е. і говорять про його сарматське походження. Виявлена ж кераміка III-IV ст. н.е., лише засвідчила, на думку автора, контакти кочовиків з місцевим слов'янським населенням⁹. У подальших дослідженнях підкреслено безсумнівне сарматське походження могильника та з'ясовано, що поховання тварин, зокрема коня, знаходились в окремих ямах на периферії могильника й носили культовий характер. На основі червоноглиняного антично-

го кубка та бронзового дзеркала хронологія могильника була перенесена у I-II ст. н.е.¹⁰.

Археологічні дослідження проводились І. Винокуром й на лівому березі Дністра. Так, у с. Раковець Тернопільської обл. вивчався могильник з двома обрядами поховання – тілоспаленням та тілопокладенням. Поєднання в одних комплексах черняхівської та пшеворської кераміки й зарубинецьких впливів дало змогу визнати його змішаний характер¹¹. В с. Возилів Тернопільської області були відкриті залишки наземного житла із стовповою конструкцією стін. У приміщенні знаходилися, обкладене камінням та обмащене глиною, вогнище, скупчення конічних грузил від ткацького верстата та кераміка, характерна для зарубинецької і липецької культур. На основі привозних причорноморських амфор житло датоване III ст. н.е. Неповдалі було досліджено 9 кремаційних поховань, в яких за урни слугували горщики витягнутих пропорцій з наліпними шишечками, що характерно для кераміки давньофракійського населення. Керамічний набір могильника віднесено до старожитностей липецької культури I-III ст. н.е.¹².

У 1965-1966 р. в с. Бережанка Хмельницької обл. розкопано залишки двох наземних будівель з печами-вогнищами. На поселенні було знайдено скарб, що складався із уламку золотої трубчатої гривни, бронзових браслетів та різного намиста. За горщиком, який визначений І. Винокуром як зарубинецький, було також встановлено й приналежність скарбу і поселення до цієї культури з датою – кінець II-початок III ст. н.е. Загалом же підмічено, що керамічний матеріал знайдений на поселенні відноситься як до пізньозарубинецького так і до ранньочерняхівського часу й складає немовби єдиний культурно-хронологічний етап¹³.

Уже на початку 70-х рр. І. Винокур на основі зібраних матеріалів з Середнього Подністров'я та Прикарпаття, простежуючи поступальний характер розвитку населення, яке у цьому регіоні знаходилося осторонь магістральних шляхів кочових орд, а отже менше постраждало ніж те, що проживало в інших районах, доходить висновку, що зарубинецькі (слов'янські) пам'ятки дають змогу говорити про Середнє Подністров'я та Прикарпаття, разом з північними районами Пруцько-Дністровського межиріччя, як про порубіжні землі слов'янського та фракійського етнічних масивів, які окрім особистісних впливів асимілювали й сарматську групу племен (язигів). Про присутність та напрямки їх просування у цей регіон вказують наявні тут пам'ятки. У II ст. н.е., на думку І. Винокура, на такій етногенетичній основі починає складатися черняхівська культура. Відмічаючи її як культуру лісостепових племен, науковець наголошував, що вона увібрала досягнення різних племен тогочасної Південно-Східної Європи та сформувалась в роки інтенсивних провінційно-римських впливів, маючи у Дністро-Дніпровському межиріччі чітке слов'янське етнічне ядро¹⁴.

З кінця 70-х рр. протягом десяти польових сезонів йшли роботи на багатозаровому селищі I тис. н.е. біля с.Бернашівка Вінницької обл., де

виявлено залишки 5 жител та 1 господарської споруди, які належали до рубежу і перших століть н. е.¹⁵. Найбільш показовою була одна напівземлянка, в заповненні якої знайдено фрагменти східнопшеворської та гето-фракійської кераміки. Житло датується, знайденою на підлозі, бронзовою пізньолатенською фібулою I ст. до н.е.¹⁶.

У подальші роки І.Винокур продовжив вивчення старожитностей рубежу нашої ери Середнього Подністров'я, головним чином, через призму їх можливого впливу на формування черняхівської культури. Особливо плідними в цьому сенсі стали 80-90 ті роки ХХ ст. У цей час спільно з В.Мегеєм розроблялася тема «морфологічних особливостей пам'яток рубежу і перших століть нової ери». Окрема стаття з цього приводу з'явилася у 1980 р. У ній зроблено спробу в межах Середнього Подністров'я встановити присутність археологічних культур рубежу і перших століть н.е. та виявити комплекси із змішаними морфологічними особливостями¹⁷.

До таких віднесено, вже згадуване, поселення в с. Круглик, відносно якого акцент у приналежності кераміки зміщено уже в бік її гето-фракійської основи з елементами зарубинецької та пшеворської культур. Аналогічними визнано матеріали із Долинянського (Чернівецької обл.) поселення й могильника, дослідженого спільно із Г.І. Смирновою¹⁸. Тут було відкрито 29 кремаційних поховань, які Г.І. Смирнова віднесла до культури Поянешти-Лукашівка (III-II ст. до н.е. – II ст. н.е.)¹⁹. С.П. Пачкова вважала цей могильник своєрідним проявом пізнього передримського часу на Середньому Дністрі з характерними ознаками як північно-західного так і південно-східного ареалів латенізованих культур²⁰. І.С. Винокур висловив з цього приводу думку, що за характером матеріальної культури ця пам'ятка включає пшеворські, гето-фракійські і зарубинецькі елементи²¹. Відносно возилівських пам'яток було визначено, що вони містять елементи липецької і зарубинецької культур. У кераміці із бернашівського житлового комплексу засвідчено впливи східнопшеворських й гето-фракійських культур. Кераміка з нововиявлених розвідках поселень Курівка та Сокиринці (Хмельниччина) була віднесена до гето-фракійських і зарубинецьких форм. Для сарматських старожитностей (I-II ст. н.е.) відмічено втрату самотності, що можливо лише в результаті їх змішування з місцевими культурними традиціями. Таким чином, на основі керамічних колекцій для Придністров'я була виділена група змішаних у культурному розумінні пам'яток, на яких зафіксовано взаємопроникнення суміжних культурно-історичних масивів, однак зазначено, що це не виключає й наявності старожитностей, які можуть бути оцінені у культурно-історичному відношенні більш однозначно²².

Усі ці напрацювання щодо пам'яток лісостепу були озвучені І.Винокуром під час його виступу на V міжнародному конгресі слов'янської археології, який відбувся у 1985 р. у Києві. На ньому він локалізував слов'ян Лісостепу з ареалами зарубинецької і східнопшеворської культур, підкреслюючи, що на стику Західної України й Південно-Східної

Польщі на рубежі і в перших століттях нової ери відбувався процес активного взаємопроникнення і взаємовпливу між родинними масивами слов'янських племен зарубинецької і східнопшеворської культур. Їхніми сусідами на південному-заході виступають археологічні культури гето-фракійського типу Поянешти-Лукашівка та перехідна від фракійської до слов'янської – Липецька культура. Що ж до пізніх скіфів і сарматів, то він відкинув тезу деяких дослідників, зокрема Є.В.Максимова, про сильний тиск сарматських племен на слов'янське населення зарубинецької культури в Подніпров'ї, в результаті чого, нібито, слов'яни на деякий час вимушені були залишити обжиті місця і переселитись в Подесення та на Південний Буг. І.Винокур пояснював, що основна маса зарубинецького ранньослов'янського населення і в Подніпров'ї, і на Південному Бузі залишалась стабільною, як на початку сарматського пересування з півдня на північ, так і в період подальшого осідання пізніх сарматів I-II ст. н.е. на землях гето-фракійців і слов'ян Південного Побужжя, Подністров'я і Прикарпаття²³.

На початку 80-х рр. І.С.Винокур разом з В.Мегеєм досліджував одну із важливих пам'яток рубежу і перших століть нової ери поблизу с. Велика Слобідка. Тут було відкрито залишки 38 жител. Це були наземні та напівземлянкові споруди стовпової чи зрубної конструкції, в плані прямокутної форми площею 15-20 м². Опалювальні пристрої представлені відкритими вогнищами, глинобитними печами й печами кам'янками²⁴. Найбільш повно матеріали з цих розкопок були висвітлені авторами у статті «Про історико-культурну інтерпретацію пам'яток рубежу нової ери Середнього Подністров'я». У ній наголошувалося, що найкраще про історико-етнографічні особливості поселення говорить керамічний набір 32% якого належать зарубинецьким зразкам та 28% – поянешти-лукашівським. Крім цього, цікавою є наявність на поселенні й пізньоскіфської кераміки – до 30 %, що може свідчити про місцеві, передзарубинецькі традиції IV-III ст. до н.е. Ще 10% всієї кераміки належить черепкам сіроглиняного гончарного посуду, які пов'язуються із початком формування в місцевому середовищі перших століть нової ери керамічного виробництва черняхівської культури. Матеріали розкопок з поселення Велика Слобідка фіксують своєрідний сплав зарубинецьких та гето-фракійських форм посуду при певному впливі тої керамічної традиції, яка збереглась від IV-III ст. до н.е.²⁵.

Окрім уже відомих пам'яток, досліджених особисто чи спільно з колегами, І.Винокур для більш глибокого аналізу і розуміння історичних процесів, що відбувались в Середньому Подністров'ї, залучав матеріали відкриті й іншими археологами. Перш за все це напрацювання С.П. Пачкової, яка продовжила вивчення поселення біля с. Круглик, на основі чого було уточнено деякі моменти, що стосувались керамічного комплексу, зокрема з'ясовано мінімальну наявність пшеворських форм й розширено хронологічні рамки поселення від II ст. до н.е. до I ст. н.е. (замість

II ст. до н.е. початок н.е.)²⁶. Цікавими виявились і результати розкопок С.П. Пачковою поселення східнопшеворської культури біля с. Горошова Тернопільської обл. та урнового поховання в с. Гринчук Хмельницької обл. І. С. Винокур підтримав ряд висновків автора відносно поселення в с. Горошовій в тому числі і щодо його датування латенським часом²⁷.

Розглядаючи в основному ці утворення як субстратні для черняхова, І.Винокур спробував реконструювати історико-культурні і якоюсь мірою етнічні процеси, які відбувалися в регіоні. Для кращого розуміння досліджені матеріали поселень і могильників були згруповані у два хронологічні періоди, які характеризувались взаємодією прийшлих і місцевих культур. До першого періоду віднесено субстратні культури Середнього Подністров'я II-I ст. до н.е., в яких присутні взаємопроникні елементи гето-фракійської, зарубинецької і східнопшеворської культур (В.Слобідка, Круглик, Горошева, Бернашівка, Долиняни, Гринчук та ін.) Для цього етапу показовим також є доживання в керамічному комплексі форм місцевої пізньоскіфської кераміки (В.Слобідка, Круглик та ін.) До другого періоду розвитку зв'язків місцевих і прийшлих культур в Середньому Подністров'ї віднесено пам'ятки з елементами зарубинецької і гето-фракійської культур I-II – початку III ст. н.е. (В.Слобідка, Возилів, Бережанка) та сарматські старожитності (Ленківці, Киселів, Островець, Буряківка). Відмічаючи для поховань другого хронологічного періоду поряд із тілоспаленням й появу інгумаційних поховань, І.Винокур пояснював це сарматськими впливами²⁸.

Загалом, досліджені І.Винокуром археологічні матеріали дали змогу прослідкувати початок формування черняхівської культури на основі субстратних культур: зарубинецької, гето-фракійської і східнопшеворської із значним впливом культури Північного Причорномор'я та римських провінцій. Певне значення в цьому процесі мали носії культури перехідних груп пам'яток від південно-західних до зарубинецьких. Учений відзначав, що пам'ятки поянешти-лукашівської та липецької культур в цьому зв'язку слід розглядати як змішані в етнічному відношенні. Їх матеріальна культура, на думку автора, мабуть є відповідним археологічним еквівалентом контактної зони давнього слов'янського і північно-фракійського населення, але в цілому в матеріальній культурі старожитностей рубежу та перших ст. н.е. в зоні Середнього Подністров'я чільне місце займали старослов'янські племена. Все це, виходячи із рівня сучасних наших знань, може відповідати реальній історичній картині рубежу та перших століть н.е.

Примітки

1. Баженов Л.В. Вчений європейського рівня: І. С. Винокур / Л.В. Баженов, М.Ю. Костиця, В.С. Прокопчук – Житомир: Косенко, 2005. – 40 с.; Завальнюк О.М. Життя в ім'я історичної науки й вищої школи / О.М. Завальнюк, В.С. Прокопчук // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю

- від дня народження І.С. Винокура]. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 8-18.; Філінюк А.Г. Вагомий слід на ниві вищої освіти, археології та історичного краєзнавства / А.Г. Філінюк // Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці: науково-документальне та бібліографічне видання – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – С. 134-142.
2. Винокур І. С. Пшеворські елементи у пам'ятках черняхівської культури Волино-Подільського пограниччя / І. С. Винокур // *Kultura przeworska*. – Lublin, 1997. – Т. 3. – С. 51-66.
 3. Хвойка В.В. Поля погребеній в Среднем Приднепровье / В.В. Хвойка // ЗРАО – новая серия. – Т.ХІІІ. – М., 1901. – С. 172-190; Тихонова М. А. Культура западных областей Украины в первые века нашей эры / М. А. Тихонова // МИА. – 1941. – № 6. – С. 163-165. Смишко М. Ю. Раннеславянские памятники на территории западных областей Украинской ССР / М. Ю. Смишко // Докл. VI науч. конф. Ин-та археологии. – К., 1953. – С. 131-153; Смишко М. Ю. Ранньослов'янська культура Карпатського підгір'я / М. Ю. Смишко // Наук. зап. Ін-ту сусп. наук. 1953. – Вип. 1. – С. 131; Федоров Г. В. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетия н. э. / Г. В. Федоров // МИА. 1960. – № 89. – С. 8-57; Баран В. Д. Черняхівська культура за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу / Баран В. Д. – К, 1981. – С. 152-163; Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому і Західному Побужжі / Козак Д. Н. – К., 1984. – С. 46-67.
 4. Винокур И. С. Памятники эпохи полей погребеній на Буковине / И. С. Винокур, Б. О.Тимошук // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – М., 1962. – Вып. 90. – С. 73-77.
 5. Винокур І. С. Слов'янські пам'ятки Буковини / І. С. Винокур, Б. О. Тимошук // Наукові записки Чернівецького державного університету. Серія історичних наук. – Чернівці, 1961. – Т. 54. – Вип. 3. – С. 84.
 6. Шманько О. Г. Борис Тимошук – дослідник давніх і середньовічних старожитностей Східної Європи. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. / Шманько О.Г. – Чернівці 2009. – С. 90.
 7. Винокур И. С. Памятники эпохи ...С. 73-77.
 8. Винокур І. С. Слов'янські пам'ятки ... С. 85.
 9. Винокур І. С. Могильники первой половины I тысячелетия н.э. в Раковце и Киселеве / І. С. Винокур // Материалы XIX научной сессии Черновицкого госуниверситета. Секция исторических наук. – Черновцы, 1963. – С. 21-23.
 10. Винокур И. С. Киселевский могильник I-II вв. н. э. / И. С. Винокур, Л.В. Вакуленко // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – М., 1967. – Вип. 112. – С. 126-132.
 11. Винокур І. С. Могильники первой ... С.21-23.; Винокур І. С. Раковецкий могильник / И. С. Винокур, М. И. Островский // История и археология юго-западных областей СССР. – М., 1967. – С. 144-160.
 12. Винокур И. С. Об историко-культурной интерпретации памятников рубежа новой эры Среднего Поднестровья / И. С. Винокур, В. П. Мегей // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989. – С. 16-19.
 13. Винокур І. С. Бережанський скарб / І. С. Винокур // Слов'яно-руські старожитності. – К., 1969. – С. 14-21.

14. Винокур І. С. Етнографія племен рубежу і першої половини I тисячоліття н.е. в Середньому Подністрів'ї та Прикарпатті / І.С.Винокур // Культура та побут населення Українських Карпат. – Ужгород, 1972. – С.92-94.
15. Винокур І. С. Раскопки селища Бернашовка / И. С. Винокур, В. Д. Баран, О. И. Журко // Археологические открытия 1978 года. – Москва, 1979. – С. 295-296.
16. Винокур И. С. Об историко-культурной ... С. 19.
17. Винокур І. С., Мегей В. П. Деякі морфологічні особливості пам'яток рубежу і перших століть нової ери на Середньому Дністрі // Тези доповідей V-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С. 122-123.
18. Там само. – С. 122-123.
19. Смирнова Г. И. Могильник типа Поянешты-Лукашенка у с. Долиняны на Буковине // СА. – 1981. – № 3. – С. 193-208.
20. Пачкова С. П. Про культурну належність могильника поблизу с. Долиняны на Північній Буковині // Археологія. – 1984. – № 47. – С. 99-101.
21. Винокур І. С. Історія лісостепового Подністрів'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя / І. С. Винокур. – К.; Одеса, 1985. – С. 55; Винокур І. С. Об историко-культурной ... С. 18.
22. Винокур І. С. Деякі морфологічні особливості пам'яток рубежу і перших століть нової ери на Середньому Дністрі / І. С. Винокур, В. П. Мегей // Тези доповідей V-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С. 122-124.
23. Винокур И. С. Славяне Лесостепи (рубеж н.э. – третья четверть I тыс. н.э.) / И.С. Винокур // Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии. – М., 1985. – С. 17-18.; Винокур И. С. Славяне Лесостепи (от рубежа до третьей четверти I тыс. н.э.) / И. С. Винокур // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – К., 1988. – Т. 5. – С. 18-22.
24. Винокур И. С. Раскопки селища рубежа новой эры на Среднем Днестре / И. С. Винокур // Археологические открытия 1981 года. – М., 1982. – С. 249-250. Винокур И. С. Раскопки у с. Большая Слобода / И. С. Винокур // Археологические открытия 1984 года. – М., 1986. – С. 223.
25. Винокур И. С. Винокур И. С. Об историко-культурной... – С. 16-17.
26. Там само. – С. 14-23.
27. Там само. – С. 18.
28. Там само. – С. 20.

Резюме

В статтє идєт рєчє об исслєдованиях иэвестного украинского археолога, профессора И.С. Винокура памятников рубежа и первых столетий н.э. территории Среднего Поднестровья и соседних регионов.

Ключевые слова: *И.С. Винокур, археологическая культура, рубежные памятники, славяне.*

Одержано 24 лютого 2013 р.

РОСІЙСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ «МАЗЕПІНСЬКОЇ ЗРАДИ» ТА УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН ДОБИ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ 1700-1721 рр.

У статті здійснено огляд російської історіографії проблеми правління царя Петра I, Північної війни 1700-1721 рр., аналізується оцінка російськими істориками постаті гетьмана Івана Мазепи в контексті його так званої «зради». Автор доходить висновку, що більшість міфів про Петра I були сформовані ще за часів його правління.

Ключові слова: російська історіографія, Північна війна, Петро I, І. Мазепа.

В історіографії українсько-російських політичних відносин другої половини XVII-XVIII ст. й до сьогодні залишається чимало дискусійних проблем. Та чи не найбільшою з них, а відтак такою, що на сьогодні викликає найбільше суперечок, залишається питання про зміну зовнішньополітичного курсу українського гетьмана Івана Мазепи у 1708 р. Адже це, як відомо, передбачало відмову від політичної зверхності російського царя Петра I під час Північної війни 1700-1721 рр. (далі – Північна війна), що, на думку провідної сучасної російської вченої Тетяни Таїрової-Яковлевої, стало «хрестоматійною легендою, а для певної літератури – зразком “зради”»¹.

І справді, вже від початку XVIII ст. історики, релігійні діячі, літератори та публіцисти услід за політиками почали уявляти історію взаємовідносин гетьмана Мазепи з Петром I з висоти переможаця у Полтавській битві 1709 р. зокрема та Північній війні загалом. Важливою обставиною залишається той промовистий факт, що монарх новопосталої на основі Московського царства Російської імперії, по-суті, став «справжнім архітектором» не тільки нової історичної науки в Росії як такої, але й будівничим імперського бачення її історії². При цьому не потрібно забувати про міфологізацію особи цього царя в російській і світовій історіографії та всього що з ним пов'язано³.

Особливістю дослідження давніх історіографічних пам'яток є те, що, по-перше, вивчення періоду Північної війни проводилося вже сучасниками в історичних, релігійних, публіцистично-літературних та літературних працях. Звичайно, що історіографією Росії XVIII ст., зокрема, питанням написання історії Північної війни, цікавилися, насамперед, російські вчені, тому переважна більшість наукових праць і майже всі використані джерела мають російське походження. Проте вихідці з України, більшою мірою церковні діячі, зробили значний внесок у дану проблематику, адже українці Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Гавриїл Бужинський, Федір Туманський, Василь Рубан та ін. протягом XVIII ст. активно творили російську історіографію.

Вивчення історії Північної війни та проблеми участі в ній України тісно пов'язані з дослідженням діяльності російського царя Петра I, місце та роль якого в історії, історіографії та літературі Росії є надзвичайно міфологізованою та глорифікованою від початку XVIII ст. й до цього часу. Як відзначав свого часу В. Ключевський, петровська доба протягом довгих років була своєрідним осердям, де зосереджувалася російська історична думка⁴. Наприклад, в «Материалах к библиографии о Петре Великом», его деяниях и его времени», які були підготовлені в 2003 р. сучасним бібліографом Д. Євстафевим, названо 949 праць, в т. ч. – серійних та багатотомних⁵.

Уже в доробку російських авторів XVIII століття (Г. Міллера, Ф. Туманського, І. Голікова та ін.)⁶ зустрічаються окремі згадки полемічного переднаукового характеру щодо оцінки внеску Петра I в історію Росії. Однак на науковому рівні дослідники історії, історії літератури та біографістики почали звертатися до висвітлення питань історіографії своєї країни періоду Північної війни починаючи лише з 40-х рр. XIX ст. Однією з перших праць, присвячених дослідженню даного питання, стала стаття видатного історика М. Устрялова «Об исторических трудах Петра Великого», де було відзначено значну роль царя Петра I в започаткуванні історичних досліджень на початку XVIII ст.⁷ Про місце і роль російського монарха та його сподвижників в ідеологічному забезпеченні військових і дипломатичних дій своєї країни у війні зі Швецією історик розповів також у своїй багатотомній праці «История царствования Петра Великого»⁸. У той же час А. Карцов зробив військово-історичний огляд подій Північної війни, де вказав на її перших історіописців – П. Шафірова, О. Манкієва, М. Щербатова, І. Голікова та ін.⁹

У другій половині XIX – на початку XX ст. історики Росії почали звертатися до вивчення діяльності окремих осіб, які були учасниками та сучасниками Північної війни та залишили про неї відомості у своїх працях. Зокрема, М. Оболенський писав про особливості біографії одного з перших авторів книги з історії Росії О. Манкієва¹⁰, а Г. Сєіпов – автора записок про Петра I П. Крекшина¹¹. Одночасно І. Чистович¹², П. Морозов¹³ та Ю. Самарін¹⁴ дослідили історичні ідеї церковних діячів Ф. Прокоповича та С. Яворського. П. Пекарський вивчав діяльність істориків початку XVIII ст. барона Гюйсена та В. Татіщева¹⁵. Л. Майков розкрив значення для російської історіографії «записок» А. Нартова¹⁶. С. Браїловський досліджував діяльність директора московської типографії за часів Петра I та одного з істориків тієї доби Ф. Полікарпова¹⁷, а В. Вальденберг – відомого дослідника петровської епохи, князя М. Щербатова¹⁸. Так чи інакше ці дослідники зверталися до висвітлення у працях зазначених авторів XVIII ст. української проблеми в межах Північної війни загалом та стосунків між Петром I та І. Мазепою, зокрема.

С. Соловйов одним з перших в російській історіографії здійснив системний виклад історії Росії, в т. ч. російського минулого XVIII ст. При цьому період правління Петра I займав центральне місце в концепції істо-

рика. У його «Истории России с древнейших времён» чітко проглядається ідеалізація російського царя¹⁹. Одночасно, в працях Соловйова знайшли відображення питання перших спроб написання історії петровської доби, ставлення окремих істориків до царських реформ тощо. Історик звертається також до української проблематики. Зокрема, у характеристиці І. Мазепи наголошував на тому, що той діяв в інтересах старшини, яка «не давала йому спокою, змушуючи до дій більш рішучих», коли сам гетьман очікував, на якому боці буде воєнний успіх. Поряд з цим неодноразово вкладав в уста Мазепи промови, де йшлося про необхідність захисту України. У його баченні, гетьман боявся того, що за шведськими військами прийдуть в Україну російські, що призведе до загибелі України, але, ще не впевнений в перемозі шведів. Серед причин неуспіху гетьмана С. Соловйов називав його нерішучість, зволікання та відсутність підтримки з боку українського народу, який, на його думку, був більше наляканий не Батурином, а думкою про союз з поляками і шведами²⁰.

Історик російської літератури О. Міллер у середині ХІХ ст. досліджував питання висвітлення поглядів авторів ХVІІІ ст. на діяльність Петра І²¹. При цьому особливо увагу звернув на розкриття ідеалізації російського царя М. Ломоносовим, а також негативного ставлення цього видатного вченого ХVІІІ ст. до українського гетьмана І. Мазепи. П. Пекарський здійснив ґрунтовне дослідження розвитку науки і літератури за доби Петра І, яке залишається актуальним й до цього часу²². Окрім того, вчений вивчив та опублікував цінні матеріали до історії літературної та журнальної діяльності багатьох культурних діячів доби Катерини ІІ, які в окремих випадках зверталися до спадщини часів Північної війни²³. П. Пекарський також зробив огляд й аналіз мемуарної літератури ХVІІІ ст.²⁴ З огляду на те, що історію Північної війни розпочали писати церковні діячі (головним чином, українського походження), цікавою є праця П. Славучинського²⁵.

Багато дослідників (К. Бестужев-Рюмін, Ф. Баяговідов, О. Галкін) зверталось до розкриття особистості російського царя Петра І в історії держави та зародження контрверсійних поглядів на результати його діяльності в різних сферах, зокрема і в історичній думці його сучасників.²⁶ Так, К. Бестужев-Рюмін назвав кілька причин існування різноманітних поглядів на Петра І в російському суспільстві та науці, визначивши два основні напрямки його оцінок – «панегіричний» та «критичний».

Найбільш повно історично-літературні праці ХVІІІ ст. про Петра І розглянув в 1889 р. Є. Шмурло, який також звертався й до висвітлення авторами цих праць образу українського гетьмана І. Мазепи²⁷. Його дослідження мало описово-бібліографічний характер й охоплювало літературу від початку ХVІІІ ст. до середини ХІХ ст. У 1912 р. автор повністю переробив свою ранню працю, наситивши її ґрунтовним джерелознавчим аналізом малознаної літератури²⁸. Ця праця й зараз слугує бібліографічним путівником з вивчення літератури про Петра І. Однак вона має й недоліки. Як відзначав Б. Сиромятников, Є. Шмурло тільки поверхово

досліджував історичну проблематику, а також не подав загальної характеристики авторів, яких він цитував²⁹.

У 1892 р. в Києві була опублікована праця В. Іконникова, що стала однією з перших узагальнюючих робіт у галузі вивчення російської історіографії³⁰. У ній охоплено період від давніх часів до XIX ст. включно та зібрано величезний фактичний матеріал з історії історичної науки в Росії. Автор висвітлює історію створення письмових історичних пам'яток від початку книжкової справи на Русі і до сучасних йому видань, в т. ч. досліджує розвиток історичної справи в Росії за доби правління Петра I.

Інтерес до минулого підтримувався на державному рівні, особливо у зв'язку зі святкуванням у 1909 р. чергової річниці Полтавської битви. Тоді побачив світ унікальний збірник статей, матеріалів і документів, який розкривав діяльність уряду Петра I³¹. На початку XX ст. було видано збірник статей, присвячених діяльності Петра I³², а відомий російський політик та історик П. Мілюков проаналізував основні напрямки розвитку російської історіографії, де одним з перших визначив етапи розвитку історичної думки та вказав на важливість початкового етапу формування цієї галузі історичної науки в першій чверті XVIII ст.³³

У період між Першою та Другою Світовими війнами праць, які присвячувалися зазначеній проблематиці, було небагато. Тут можна виокремити дослідження В. Адарюкова про книги «гражданського» друку в Росії у XVIII ст.³⁴, підручник Г. Гуковського про російську літературу XVIII ст. та статтю М. Гудзія про літературну діяльність Ф. Прокоповича та його внесок в російську історіографію³⁵.

У 1941 р. побачила світ перша узагальнююча праця з російської історіографії М. Рубінштейна³⁶. У ній було відзначено, що на початку XVIII ст. закладалися основи творення історичних праць в Росії, а також було розглянуте питання про залежність відношення до перетворень Петра I від ступені «прогресивності» політичних поглядів того чи іншого автора. Цікавий історіографічний огляд здійснив в 1943 р. Б. Сиромятников³⁷, який проаналізував погляди авторів XVIII ст., в т. ч. Посошкова, Татищева та Щербатова. Історику вдалося показати основні тенденції в оцінці Петра російськими авторами-сучасниками.

Відомий історик петровської доби М. Кафенгауз у 1944 р. в «Историческом журнале» проаналізував історичні твори, які стосувалися правління Петра I³⁸, що було частиною монографії, де розкривалися міжнародні відносини періоду Північної війни³⁹. Наступного року В. Мавродін опублікував книгу про Петра I, яка неодноразово видавалася протягом наступних років. Він порівнював російського царя з шведським королем Карлом XII, який був «по сравнению с Петром, заурядным полководцем, хоть и не лишенным достоинств. Петр был выдающимся тактиком и стратегом. Карл был военачальником, Петр – государственным деятелем. Карл выигрывал сражения, Петр – войны. Петр не сразу завоевывал успех, но завоевывал его прочно»⁴⁰. Одночасно український гетьман І. Мазепа оцінювався вкрай негативно, в чому В. Мавродін повторював характерис-

тику, що дав гетьману Ф. Прокопович ще на початку XVIII ст. У 1947 р. вийшов збірник статей, де розглядалася різнобічна діяльність Петра I⁴¹, наступного року побачило світ дослідження Н. Мурзанової про ймовірних авторів та історію публікації «Марсової книги»⁴².

Найбільш плідним періодом у вивченні російською історіографією XVIII ст. проблем Північної війни, зокрема проблеми «Мазепинської зради», став післявоєнний час в історії Радянського Союзу. Очевидно, що цьому сприяло загальне патріотичне піднесення після перемоги над Гітлером та особисте захоплення періодом правління Петра I комуністичного керівника Сталіна. Уже у дисертаційному дослідженні О. Хромової, яке побачило світ у 1951 р., йшлося про відображення в історичних працях та публіцистиці першої чверті XVIII ст. різних проблем історії Північної війни⁴³. П. Берков розглянув публіцистичні твори про Північну війну як такі, що складали базу для творення російської журналістики⁴⁴. Ґрунтовний бібліографічний опис книг «гражданського» друку, які видавалися з 1708 до 1725 рр., здійснили в 1955 р. Т. Бикова та М. Гуревич, а вступну статтю до цього унікального видання зробив П. Берков⁴⁵. Л. Бескровний проаналізував історичні пам'ятки, що стосувалися періоду Північної війни, в межах джерелознавства воєнної історії Росії⁴⁶, а Я. Бетяєв прослідкував розвиток суспільно-політичної та філософської думки в першій половині XVIII ст.⁴⁷

Історичні праці про Петра I в своєму курсі лекцій проаналізував відомий історик Л. Черепнін⁴⁸. Він також здійснив характеристику доробку багатьох істориків другої половини XVIII ст., зокрема, М. Щербатова та І. Голікова⁴⁹. Саме в 1950-х рр. на теренах Радянського Союзу розпочинається дослідження ролі окремих авторів XVIII ст. у творенні образу Петра I та дослідженні історії Північної війни. Так, Грабарь у контексті вивчення історії міжнародного права розкрив значення для російської історіографії праці П. Шафірова⁵⁰, Л. Петров дослідив «соціологічні» та суспільно-політичні погляди Ф. Прокоповича та В. Татищева⁵¹, В. Биллов розкрив значення праць І. Голікова для вивчення російського фольклору⁵², а М. Смірнов-Сокольський звернувся до проблеми авторства «Книги Марсової»⁵³.

На початку 1960-х рр. побачив світ збірник наукових статей, що був присвячений «віку просвітництва» в російській літературі⁵⁴. Це десятиліття стало визначальним для теми дослідження давньої російської історіографії з огляду на вихід книги С. Пештича «Русская историография XVIII века», в якій автор ґрунтовно дослідив питання творення історіописання за доби Петра I⁵⁵. Використовуючи величезний архівний матеріал та опубліковані джерела, автор вивчив початковий період розвитку російської історичної науки. С. Пештич також розглянув твори про цього російського царя більш та менш відомих авторів. В окремій статті дослідник звернув увагу на аналіз «Истории Свейской войны» та пошуку її творців⁵⁶.

У 1958 р. побачила світ книга Є. Тарле (у 1966 р. перевидаана французькою мовою) «Северная война и шведское нашествие на Россию», де

автор давав оцінку Петру I як великому полководцю та всіляко принижував Карла XII, який, на його думку, був надзвичайно самолюбивим⁵⁷. Разом з тим Є. Тарле одним з перших в радянській історіографії намагався пояснити політичні та військові причини відходу І. Мазепи від зверхності царя.

На початку 1960-х рр. була опублікована книга про життя та творчість М. Ломоносова, в якій, зокрема, й охарактеризовано оцінку вченим дій українського гетьмана⁵⁸. У той же час А. Дуденкова здійснила дослідження історизму поеми Ломоносова про «Петра Великого»⁵⁹, П. Єпіфанов опрацював відому історичну працю П. Шафірова⁶⁰, а Е. Вінтер, О. Кузьмін та О. Просіна дослідили різні аспекти творчої діяльності Ф. Прокоповича⁶¹, О. Ніколаєва вивчала питання джерельної бази творів І. Голікова⁶², а Л. Гольденберг видав монографію, що присвячена біографії одного з визначних діячів XVIII ст., який написав працю про Петра I – Ф. Соїмонова⁶³.

Потрібно звернути увагу й на видання І. Бадалич та В. Кузьміна, де розглядалися пам'ятки російської шкільної драми XVIII ст.⁶⁴ Ці драми, в переважній більшості, писалися церковними діячами – вихідцями з України. У їхніх текстах згадувалося й про політичну діяльність під час Північної війни гетьмана І. Мазепи.

Т. Майкова розпочала опрацьовувати військові «журнали» початку XVIII ст. та досліджувати історію складання «Гистории Свейской войны» у зв'язку з політикою Петра I⁶⁵. О. Морозов дослідив метафоричність та алегоричність церковних творів Стефана Яворського у контексті російської літератури⁶⁶, І. Мартинов здійснив порівняльний аналіз трьох редакцій «Службы благодарственной о великой победе под Полтавой»⁶⁷. До питань розвитку російської літератури протягом XVIII ст. зверталися І. Серман, А. Дьомін та О. Морозов⁶⁸. Як пам'ятку літератури дослідила «Историю Росии» Федора Полікарпова Г. Моїсєєва⁶⁹, вона ж прослідкувала вплив давньоруської літератури на формування історичної думки в авторів XVIII ст.⁷⁰ Відображення суспільно-політичної проблематики та вітчизняної історії в російських журналах першої третини XVIII ст. було розглянуто в кандидатській дисертації В. Свещенко⁷¹. В. Нічик опублікувала ґрунтовну біографію Феофана Прокоповича⁷². У 1970-х рр. побачили наукові збірки, присвячені панегіричній літературі досліджуваного часу, «новим рисам» в російській літературі та загалом добі Петра I⁷³.

Початок 1980-х рр. відзначився виходом курсу лекцій з російської історіографії від давніх часів до кінця XVIII ст. А. Шапіро, яка витримала кілька видань⁷⁴. Провідний радянський історіограф у своїх лекціях виділив окремий період «Петровские реформы и русская историография», де писав: «В первой четверти XVIII в. в России предпринимались шаги к расширению источниковедческой базы исторических работ. Помимо включения в «Гисторию Свейской войны», в книгу Шафирова и в записки Куракина копий и подлинных документов заслуживают внимания и специальные указы Петра Великого об отыскании, копировании и сохра-

нении исторических источников. В 1720 г. он предписал губернаторам и вице-губернаторам «во всех монастырях и епархиях и соборах прежде жалованные грамоты и другие курioзные письма оригинальные, также же и исторические рукописные и печатные книги пересмотреть и переписать» для присылки в Сенат. А через два года велено было прислать в Синод для снятия копий «древних лет рукописные на хартиях и на бумаге церковные и гражданские летописцы, степенные, и хронографы и прочие» источники, хранившиеся в епархиях и монастырях»⁷⁵.

Відомий радянський дослідник Л. Пушкар'єв розглянув «ідеологічну підготовку» реформ Петра I⁶. Т. Семенова звернулася до висвітлення культурного життя та побуту в Росії у першій половині XVIII ст.⁷⁷ У кандидатській дисертації, присвяченій розгляду образу Петра I в російській літературі та суспільній думці, С. Мезін дійшов висновку, що «уже современники сделали первые попытки запечатлеть и оценить события петровского времени. К концу столетия значительно возрастает количество мнений и отзывов, обогащаются, становится разнообразным их идейное содержание. Сосредоточив своё внимание на личности реформатора, авторы XVIII века были, как правило, далеки от научно-исторического анализа, находились в прямой зависимости от тех или иных политических идей»⁷⁸. Цей історик також проаналізував тему висвітлення Полтавської битви в творах Феодана Прокоповича та відзначив, що той, окрім іншого, мав особистий інтерес зображати у негативному світлі українського гетьмана І. Мазепу⁷⁹. Окрім того, С. Мезін підготував дослідження про історика XVIII ст. І. Голікова⁸⁰. У той же час І. Лосієвський вивчив питання про збереження рукописних творів І. Голікова⁸¹, а В. Гребенюк дослідив питання характеристики Петра I попередниками, сучасниками та послідовниками Михайла Ломоносова⁸².

У 1990-х рр. М. Самарін проаналізував проблеми розвитку російської історичної науки у XVIII ст., відзначаючи великий внесок в її становлення Петра I та його сподвижників, в т. ч. українців Ф. Прокоповича та С. Яворського⁸³. Це підтвердив і О. Буранок в статті про взаємодію української та російської культури за доби Петра I,⁸⁴ а М. Федотова в розвідці про українські проповіді Дмитра Ростовського⁸⁵. Огляд збірника наукових праць «Царь и царство в русском общественном сознании»⁸⁶ зробив сучасний український історик Д. Рибаків, де охарактеризував статті Я. Щапова, А. Горського, А. Мельник, І. Тарнопольської, Л. Пушкар'єва, О. Усенка, О. Агеевої, Е. Марасінової у контексті подачі реценції образу російського самодержця в суспільній свідомості різних верств російського населення, в т. ч. й тих, хто творив історичні праці протягом XVIII ст.⁸⁷

Т. Артемьева у дослідженні про зародження «ідеї історії» в Росії із захопленням відзначила, що «исторические сочинения, посвященные Петру I, составили целый пласт не только российской, но и мировой историографии, использующей персоналистическую модель в объяснении исторических явлений. Его фигура заняла значимое место в своеобразном «историческом пантеоне» государственных деятелей «европейского

масштаба», олицетворяя эпоху в российской культуре и российской государственности»⁸⁸.

У 1998 р. в Росії було опубліковано невідомий рукопис праці «Русская историография» відомого американського дослідника українського походження Георгія Вернадського. У частині першій «Вісімнадцяте століття» автор, зокрема, зазначав, що «почва для проізростання русской науки подготовлена была еще во второй половине XVII века Киевской духовной академией. Эта академия давала своим питомцам солидное знание латинского языка и развивала их мыслительные способности лекциями по логике, физике и философии»⁸⁹.

На початку 2000-х рр. у Львові була захищена кандидатська дисертація літературознавця з Донецька М. Коновалової «Гетьман Мазепа у фольклорі і літературі». У ній вона відзначила, що «односторонній погляд в оцінці цієї непересічної історичної постаті був створений Росією і ґрунтувався, переважно, на офіційних царських документах, упереджених спогадах та замовних історичних дослідженнях. Таким поверховим тенденційним шляхом пішла, за окремими винятками, російська, а потім і радянська, історіографія та література. Радянська історіографія та коментарі до фольклорних і літературних творів відвели Мазепі місце в ряду антигероїв, зрадників. Ця однозначна оцінка виключала будь-який інший підхід до висвітлення теми. Позиція М. Драгоманова та інших дослідників, що трактували постать гетьмана з об'єктивних наукових позицій, не стільки заперечувалась, скільки замовчувалась»⁹⁰. Вчена вперше в українській історіографії звернула увагу на те, що в творах російських істориків та літераторів XVIII ст. широко використовується засіб контрасту, а саме протиставлення добродійств Росії злочинствам Мазепи та зображення горя Росії з цього приводу, або протиставлення Мазепи до «зради» і після неї. При цьому звинувачення Мазепи завжди здійснювалося на тлі прославлення Петра. А використання біблійних образів (винограду, Датана, Корея, Авірона, Юди, Каїна, Ірода) вказує на те, що в основу образної системи поезій були покладені промови С. Яворського, Ф. Прокоповича та інших церковних діячів періоду анафемування, які намагалися довести необхідність церковного прокляття і шукали йому аналогів у Біблії.

Цікаво, що з висновками української вченої суголосні тези з дослідження росіянки Л. Сазонової, яка в розвідці «Панегиристы о гетмане Иване Мазепе» зазначала, що «После того, как в октябре того же 1708 г. он перешел на сторону шведского короля Карла XII, началось сокрушение кумира, зачастую теми же авторами, которые курили ему фимиам. Стефан Яворский, Феофан Прокопович, Иоанн Максимович, бывшие прославители Мазепы, выступили теперь в роли его хулителей. Измена государю и переход Мазепы на сторону Карла воспринимались как вероотступничество... Панегирический дискурс сменился дискурсом анафематствования, использующим по существу тот же риторический потенциал, однако с противоположным знаком. Имена-концепты, содержащие положительную оценку Мазепы (Соломон, Геден, Иисус Навин, Алкид, Марс, Ган-

нибал, Юпитер и т.д.), уступили место именам-концептам отрицательным и прозвищам...»⁹¹. Окрім цього, Л. Сазонова стверджувала, що на оцінку участі України у Північній війні та характеристику І. Мазепи істориками та літераторами XVIII ст. вплинуло проголошення церковної анафеми гетьману.

Саме на початку 2000-х рр. історики почали звертати увагу на питання міфологізації російської історії за часів Петра I⁹². Про ідеалізацію Петра I, «анафемування» І. Мазепи в історичних та літературних творах почала писати канадський історик російського походження О.Погосян⁹³. Зокрема, у дослідженні професора Альбертського університету «Иван Мазепа в русской официальной культуре 1708 – 1725 гг.» відзначалося, що «оценки Мазепы в официальных источниках петровской эпохи неизменно отрицательные. Но даже оценки, заключенные в манифестах и универсалах самого Петра, оставаясь отрицательными, заметно меняются со временем».

Сучасний російський історик П. Кротов вивчив джерела міфотворчості творів таких відомих петрознавців XVIII ст. як П. Крекшин та А. Нартов⁹⁴. Він розкрив роль П. Крекшина у міфологізації Петра I та його ролі в Північній війні 1700-1721 рр.⁹⁵ А ось як вчений оцінював проблему міфологізації Полтавської битви: «процесс освобождения от некоторых историографических мифов, рожденных в Век Просвещения, как видно, продолжается и ныне. Как это ни удивительно, до настоящего времени одна из самых знаменитых в мировой истории битв, Полтавская 1709 г., остается в немалой степени мифологизированной. Со времени генеральной баталии под Полтавой прошло почти три столетия, но литературная природа происхождения ряда мифов, выдающихся в современных трудах за реальность, до настоящего времени не раскрыта»⁹⁶.

При цьому у російській історіографії, починаючи з XVIII ст., міфологізували не лише образ Петра I, але і його ситуативного супротивника І. Мазепи. З цього приводу у своїй кандидатській дисертації Н. Бугаєва зазначала, що «прижизненная история Петра создавалась при его непосредственном контроле и представляла собой повествовательное изложение, носящее ярко выраженный панегирический характер. ...Среди апологетов петровского царствования второй четверти – середины XVIII века, чьи труды способствовали распространению «петровского мифа» – В. Н. Татищев и М. В. Ломоносов»⁹⁷. Таким чином, прижиттєва історія діяльності Петра I, в т. ч. і під час Північної війни, створювалася в першій чверті XVIII ст. безпосередньо при участі і контролі самого царя і таким чином мала яскравий патріотичний характер. Поза тим саме установки офіційної історіографії того часу сприяли формуванню в суспільній свідомості ідеалізованого образу першого імператора та своєрідного культурно-історичного міфу про Петра I як «преобразователя», «творца», «реформатора», що привів Росію «из небытия к бытию». Л. Чорна проаналізувала глорифікований образ Петра I в панегіриках українця Йосифа Туробойського⁹⁸.

Про ідеї «нової» та «старої» Росії в доробку авторів XVIII ст. писав у своїй праці Ю. Стенник⁹⁹.

У 2003 р. у Санкт-Петербурзі вийшов унікальний збірник наукових праць, де було розміщено дослідження істориків XVIII ст., републікований доробок істориків XIX – початку XX ст., а також статті сучасних російських вчених¹⁰⁰. При цьому організатори видання намагалися подати різні точки зору на Петра I як реформатора російського суспільства. У рубриці «Рефлексия» було подано твори: Феофана Прокоповича «Слово на погребение всепресветлейшего державнейшего Петра Великого»; Михайла Ломоносова «Слово похвальное блаженныя памяти государю императору Петру Великому»; М. Щербатова «Рассмотрение о пороках и самовластии Петра Великого» та І. Голікова «Статьи, заключающие в себе характеристику Петра Великого и суждения о его деятельности». У рубриці «Рефлексия рефлексии» були розміщені статті К. Вестужева-Рюміна, Ор. Ф. Міллера, С. Платонова, А. Кізиветтера, Є. Шмура та Д. Ліхачова, а в розділі «Контекст» – О. Кара-Мурзи та Л. Полякова. У додатку до збірника розміщено «Материалы к библиографии о Петре Великом, его деяниях и его времени». Ще один збірник, присвячений життю та діяльності Петра I було видано в 2007 р., де було надруковано статтю В. Живова про С. Яворського¹⁰¹.

Наступного, 2004 р., була нарешті видана «Гистория Свейской войны» з вступними статтями О. Преображенського та Т.Майкової¹⁰². При цьому остання розглянула історію створення цієї праці та вказала на «український слід» (Ф. Прокоповича) в її написанні. Відомий український історик О. Толочко видав книгу, в якій проаналізував джерела творення праці сучасника Петра I Василя Татищева¹⁰³. У тому ж році у Владивостоці вийшов підручник О. Сидоренко з російської історіографії давньої та нової доби¹⁰⁴. У розділі «Становление и развитие профессиональной исторической науки в России (XVIII в.)» автором було розглянуто такі важливі для вивчення нашої теми підрозділи як «Петровские реформы, их влияние на формирование исторической науки», «Первые исторические работы начала XVIII в.», «Исторические труды В. Н. Татищева», «Историография второй четверти и середины XVIII в. (немецкие ученые, историки на русской службе). М.В. Ломоносов» та «Просветительская историография во второй половине XVIII века». У посібнику викладачів Казанського університету вивчалися такі теми як «Российская историография первой четверти XVIII в.», «Преобразования Петра I и их роль в развитии исторических знаний. Правительственные мероприятия по собиранию исторических источников, организации архивного дела», «Исторические труды Ф. Прокоповича, П. Шафирова, А. Манкиева, В. Татищева»¹⁰⁵.

У 2006 р. Ю. Стенник у вступній статті до збірника «Петр I в русской литературе XVIII века» зазначав: «Сам процесс осмысления фигуры Петра I в литературе представляет собой любопытный феномен мифологизации исторической личности, начавшейся уже при жизни великого монарха и продолжающейся до сих пор. Литература XVIII в. представляет собой

самый ранний этап названного процесса, когда еще были живы современники дел Петра I, очевидцы событий. Писатели последующих поколений, жившие уже в новых изменившихся условиях, могли воочию оценить плоды реформ Петра I. Те свидетельства о Петре, которые несла литература XVIII в., составили по существу основную «базу данных», формировавшую представления о Петре I у людей позднейших эпох»¹⁰⁶.

У доповіді директора Російського державного архіву давніх актів М. Риженкова на засідання Наукової ради РДАДА з нагоди 300-річчя Полтавської битви 1 жовтня 2009 р. було проголошено таке: «Обращаясь к ситуации с публикацией в России источников о Полтавской битве, мы видим, что она имеет едва ли не более давнюю историю, чем труды историков об этом событии. Начало было положено самим царем-реформатором, который рассматривал это дело как политическое. ... Петр придавал большое значение идейному обоснованию проводимой им внутренней и внешней политики, видя в исторических знаниях одно из могущественных средств формирования общественного сознания в стране. ... Трудно сказать, какое направление приняла бы историческая мысль в России, если бы не разразилась Северная война. Однако ясно одно: война хотя и отвлекала от мирных дел (в том числе ученых), но не явилась непреодолимым препятствием в создании исторических трудов. Более того, можно утверждать обратное: война во многом подтолкнула Петра I к занятиям историей России, прежде всего, современной ему историей»¹⁰⁷. Крім того, М. Риженков також відзначив основні тенденції в розвитку історіографії Північної війни: «Сочинения XVIII – первой половины XIX в., начиная со «Слова похвального о баталии Полтавской» Феофана Прокоповича, отличается панегирический характер. Авторы стремились в большей степени прославить гений царя-реформатора, чем описать реальные исторические события. Отсюда происходило порой произвольное отношение к источникам, что особенно ярко проявилось в трудах собирателя старинных рукописей П.Н. Крѣкшина. Крѣкшинские домыслы широко использовал в своих Дополнениях к «Деяниям Петра Великого» историк И. И. Голиков, от которого «сказочные образы распространились по множеству исторических сочинений в качестве якобы реальных фактов».

У ці роки над темою російсько-українських відносин кінця XVII – початку XVIII ст. почала працювати професор Санкт-Петербурзького державного університету Т. Таїрова-Яковлева. У своїй книзі «Иван Мазепа и Российская империя» вона використала праці російських авторів XVIII ст. та відзначила, що «Иван Мазепа – одна из самых политизированных личностей в истории Украины. Сиюминутные политические выгоды и гений Петра I породили устойчивый миф о гетмане-злодее, этот миф поддерживался царской цензурой, а затем самым невероятным образом перекочевал в советскую историографию. Историчные вопли кликуш «Изменник!» долго не позволяли серьезно изучать правление Мазепы (самое продолжительное в истории Украинского гетьманства). Советские историки

були лишены можливості писати о Мазепинской эпохе (если не хотели довольствоваться политизированными лозунгами)...»¹⁰⁸. І сьогодні, зауважує автор книги, на сторінках російської політизованої літератури Іван Мазепа постає зрадником «від народження», який протягом усього часу свого правління тільки й думав як би це краще зрадити Росію та царя Петра. Така позиція російських «ревнителів» міфологізованої старовини опираються на ідеологеми, які творилися вже сучасниками Петра I, який творив власну історію з точки зору переможця, а переможеному Мазепі на довгі часи дісталось тавро «зрадника»¹⁰⁹.

Потрібно зазначити, що сьогодні багато російських дослідників працюють над різними проблемами історіографії Північної війни. Так С. Павлова зазначала, що «вершиной изданий XVIII века о Петре I, бесспорно, является труд И. И. Голикова “Деяния Петра Великого...”»¹¹⁰. О. Грачова писала, що першими історико-публіцистичними працями, що були надруковані «гражданським» шрифтом, стали книги, які присвячувалися Північній війні 1700-1721 рр.: «Гистория Свейської войны», праці П. Шафірова, Ф. Прокоповича, М. Щербатова та І. Голикова¹¹¹. Є. Соловйов розкрив історіографічний образ Петра I в працях істориків кінця XVIII ст.¹¹². Н. Старікова в своїй дисертації про формування історичних знань в Росії підсумувала: «Историческая наука стала играть в XVIII в. значительную роль в жизни российского общества. Она становится одним из «механизмов» государственной идеологии, влияет и во многом определяет развитие общественного сознания, ей придается важное значение в воспитательных целях»¹¹³.

В. Кулікова у своїй кандидатській дисертації зробила важливий висновок про те, що «историки-государственники рассматривали Украину (Малороссию) как неотъемлемую часть Российской империи. Попытки казацкой старшины противостоять действиям российской администрации, направленным на ограничение автономии Украинского гетманства, воспринимались ими как сепаратистские, угрожавшие целостности государства. Эта позиция получила развитие в XVIII в. и оставалась ведущей в XIX в. – XX в., присутствует она и в современной историографии. Среди основополагающих работ этого направления историографии труды П. П. Шафирова, Феофана Прокоповича, И. И. Голикова, построенные на отечественном материале. Во многом с ними солидарен А. И. Ригельман»¹¹⁴.

Сучасний український історик В. Яценко у доповіді на міжнародній науковій конференції «Полтавская битва и ее международное значение» у 2009 р. зазначив, що історія українсько-російських відносин періоду Північної війни є одним з найбільш дискусійних сюжетів у російській та українській історіографії, адже «данный вопрос очень важен для понимания причин возрастающего в начале XVIII в. недовольствия политикой петровского правительства в среде казацкой старшины Гетманщины и последующего восстания гетмана Ивана Мазепы»¹¹⁵. А нещодавно у Харкові побачив світ збірник різних матеріалів та статей, присвячених добі

гетьманування І. Мазепи та оцінці його зовнішньополітичних устремлінь сучасниками та істориками Російської імперії XVIII ст.¹¹⁶

Історик російської літератури М. Плюханова в одному из своїх досліджень відзначала: «...стереотипы, порожденные представлениями людей переходной эпохи об исключительной личности, через посредство крещинских сочинений попадают в несравненно более авторитетные исторические работы о Петре (произведения Ломоносова, Вольтера, Голикова)...»¹¹⁷. М. Серенченко розглянув історіографічну спадщину М. Щербатова та прослідкував не лише ставлення історика до «пороків і самовластя» Петра I, але й розкрив етапи вивчення спадку М. Щербатова російськими дослідниками¹¹⁸. Він зазначав: «Интерес этот имел периодический характер. Причин тому было несколько: с одной стороны, общедоступный текст «Истории Российской от древнейших времен» был скучен и тяжел для восприятия, к тому же еще и отодвинут на периферию общественного интереса более красноречивой «Историей государства российского» Н. М. Карамзина, а с другой – историко-политическая публицистика М. М. Щербатова, яркая и саркастичная, имела ограниченное хождение в пространстве легальной российской литературы XIX века»¹¹⁹.

Таким чином, відносини між Україною і Росією доби Північної війни дуже важлива тема, якою досить часто цікавилися російські історики протягом другої половини XIX – XX ст. При цьому, головним чином, більшість дослідників з'ясували питання, які стосувалися проблеми відмови гетьмана Війська Запорозького І. Мазепи від зверхності Московського царства та його переходу на бік Шведського королівства. Досить часто такий розгляд був спричинений політичною ситуацією, яка так чи інакше впливала на характеристику даної події.

Відображення українсько-російських відносин в історіографії XVIII ст. періоду Північної війни є одним з маловивчених аспектів історії раннього нового часу. У багатьох працях російських істориків, які присвячуються вивченню української проблеми, зустрічаються лише ідеологічна «Мазепинської зради». Стан сучасної розробки питання вимагає створення спеціального історіографічного дослідження, в якому здійснювався б аналіз наявних публікацій про події Північної війни в Україні та означена проблема розглядалася з наукових позицій. Важливим мотивом звернення до цих аспектів є необхідність вивчення того, наскільки конкретні уявлення російських історіографів про зовнішньополітичний вибір Івана Мазепи співвідносилися із прийнятою на рівні аксіоми думкою про суцільно вороже ставлення російського та українського суспільств до відмови українського правителя від сюзеренітету російського царя Петра I й набуття ним протекторату шведського короля Карла XII.

Сьогодні російськими істориками до наукового обігу залучаються документи, які раніше в дослідженнях не використовувалися. Водночас на змісті цілого ряду робіт давалися взнаки ідеологічні штампи історії імперського та радянського минулого. Історична правда в багатьох працях виявилася дозованою, а деякі в цілому об'єктивні висновки і оцінки об-

межувалися рамками застарілих схем, що заважало подальшій розробці конкретних проблем. В умовах демократизації суспільства разом із зростаючим інтересом громадськості до історії активізувалася й наукова думка. У Росії починають з'являтися наукові та науково-популярні праці, в яких більш об'єктивно починає відображатися історія України періоду Північної війни. Сучасна історіографічна школа Російської Федерації нині багата цікавими ідеями та неординарними науковими розвідками.

Примітки

1. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С. 6. Див. також: Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». – М., 2011 (укр. видання: К., 2012) та дискусію щодо цієї праці: Чухліб Т. [Рецензія] Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». – Москва, Центрполиграф, 2011. – 525 с. // Український історичний журнал. – №5. – 2011. – С.190 – 204; Обсуждение монографии Т. Г. Таировой-Яковлевой: «Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства»». – Москва: Центрполиграф, 2011. 525 с. // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – №2. – Санкт-Петербург, 2011; Чухліб Т. Нова книга російського історика про гетьмана Мазепу // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Зб. наук. праць. – Вип.2. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С.224 – 249.
2. Це питання ґрунтовно розкрито у виданні: Погосян Е. Петр I – архитектор российской истории. – СПб., 2001.
3. Див.: Елисеева О. Мифологизация исторических деятелей эпохи империи // Империя. Сделай сам. – М., 2001.
4. Ключевский В. Русская история. Полный курс лекций: В 2 кн. – Кн. 1. – М., 2000. – С. 18.
5. Див.: Петр Великий: pro et contra. – СПб., 2003. – С. 935-1001.
6. Миллер Г. Описание Сибирского царства и всех произошедших в нем дел от начала, а особливо от покорения его Российской державой по сии времена. – СПб., 1750; Голиков И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам. – М., 1788-1789. – Т. 1-12; Российский магазин трудами Феодора Туманского. – СПб., 1792-1794. – Ч. 1-3.
7. Устрялов Н. Об исторических трудах Петра Великого. В кн.: Годичный акт в имп. СПб. ун-те, бывший 8 февраля 1845 г. – СПб., 1845. – С. 41-60.
8. Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – СПб., 1858. – Т. 1-3; 1863. – Т. 4. – Ч. I, II.
9. Карцов А. Военно-исторический обзор Северной войны. – СПб., 1851.
10. Оболенский М. Сведения об авторе «Ядра российской истории» А. И. Манкееве // Библиографические записки. – 1858. – № 2, № 19.
11. Есипов Г. Эпизод из жизни Крекшина. Древняя и новая Россия. – 1878. – Т. I. – № 4. – С. 338-342.
12. Чистович И. Феофан Прокопович и его время. – СПб.: [Б. и., 1868].
13. Морозов П. Феофан Прокопович как писатель. Очерк из истории русской литературы в эпоху преобразования. – СПб., 1880. – С. 393.
14. Самарин Ю. Стефан Яворский и Феофан Прокопович // Он же. Сочинения. – Т. 5. – М., 1880.

15. Пекарский П. Барон Гюйссен, учено-литературный агент русского правительства в начале XVIII ст. // ОЗ. – 1860. – Т. СХХІХ. – № 3, отд. I. – С. 49-72.
16. Майков Л. Рассказы Нартова о Петре Великом. – СПб., 1891.
17. Браиловский С. Федор Поликарпович Поликарпов-Орлов, директор московской типографии // Журнал Министерства Народного Просвещения – № 9-12. – 1894.
18. Вальденберг В. Щербатов о Петре Великом. В кн.: Петр Великий: Сб. статей. – СПб., 1903. – С.91-106.
19. Соловйов С. История России с древнейших времен. – Т. 1-29. – СПб., 1851 – 1879.
20. Соловйов С. Мазепа // Чтения и рассказы по истории России. – М., 1989.– С. 613-616. Див. також: Новікова Л. Походження, сутність і історія козацтва в працях російського історика С. М. Соловйова // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні Україні. – Вип. 6. – Одеса, 2011. – С. 95-96.
21. Миллер О. Об отношениях русской литературы к Петру Великому // Русская старина. – 1873. – № 3. – С. 406-411.
22. Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом. В 2 т. – Т. I. Введение в историю Просвещения в России XVIII ст. – СПб., 1862.
23. Он же. Материалы для истории журнальной и литературной деятельности Екатерины II. – СПб., 1863.
24. Он же. Русские мемуары XVIII в. // Современник. – 1855. – Т. 51. – № 5. – С. 29-62.
25. Славучинский П. Русская духовная литература первой половины XVIII века и её отношение к современности (1700-1762) // Труды Киевской духовной академии. – 1878. – № 4,5. – С. 128-190, 280-326.
26. Бестужев-Рюмин К. Причины различных взглядов на Петра I в русской науке и в русском обществе // Журнал министерства народного просвещения. – 1872. – № 6. – С. 149-156; Бяговидов Ф. Личность Петра I в исторической литературе // Исторический вестник. – 1894. – Т. 58. – С. 408-426; Галкин А. Петр Великий и отношение к нему современников: Публичная лекция. – М., 1912.
27. Шмурло Е. Петр Великий в русской литературе. (Опыт историко-библиографического обзора) // ЖМНП. – 1889. – № 7, 8. – С. 57-121, 405-375.
28. Шмурло Е. Петр Великий в оценке современников и потомства. – СПб., 1912. Див. також: Шмурло Е. Петр Великий в оценке современников и потомства. // Петр Великий: pro et contra. – СПб., 2003. – С. 670-708.
29. Сыромятников Б, Е.Ф.Шмурло. Петр Великий в оценке современников и потомства. – СПб., 1919 // Голос минувшого. – 1913. – № 8. – С. 282-286.
30. Иконников В. Опыт русской историографии. – Т. 1-2. – К., 1892.
31. 200-летие Кабинета его императорского величества. – СПб., 1911.
32. Петр Великий: Сб. статей, сост. преподавателями Петровского училища. – СПб., 1903.
33. Миллюков П. Главные течения русской исторической мысли. Изд.3-е. – СПб., 1913.
34. Адарюков В. Книга гражданской печати в XVIII веке. – М., 1924.
35. Гудзий Н. Феофан Прокопович // История русской литературы: В 10 т. – М.; Л., 1941-1956. – Т. III: Литература XVIII века. Ч. 1. – 1941. – С. 157-175; Гуковский Г.

- Русская литература XVIII века: Учебник для высших учебных заведений. – М., 1939.
36. Рубинштейн Н. Русская историография. – М., 1941.
 37. Сыромятникова Б. «Регулярное» государство Петра Великого и его идеология. – М. – Л., 1943.
 38. Кафенгауз Б. Вопросы историографии эпохи Петра Великого // Исторический журнал. – 1944. – № 9. – С.32 – 49.
 39. Кафенгауз Б. Северная война и Нишгадтский мир (1700 – 1721 гг.) – М. – Л., 1944.
 40. Мавродин В. Петр I. – М., 1948.
 41. Петр Великий: Сборник статей. / Под ред. А.И.Андреева. – М. – Л., 1947.
 42. Мурзанова М. «Книга Марсова» – первая книга гражданской печати, изданная в Петербурге // Труды Библиотеки АН СССР. – Т. 1. – М. – Л., 1948. – С. 156-168.
 43. Хромова Е. Северная война и ее отражение в исторических работах и публицистике первой четверти XVIII в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Л., 1951.
 44. Берков П. История русской журналистики XVIII в. – М. – Л., 1952.
 45. Описание изданий гражданской печати. 1708 – январь 1725 г. / Сост. Т. Быкова и М. Гуревич; ред. и вступ.ст. П.Беркова. – М. – Л., 1955.
 46. Бескровный Л. Очерки по источниковедению военной истории России. – М., 1957.
 47. Бетяев Я. Общественно-политическая и философская мысль в России в первой половине XVIII века. / Под ред. Г.Васецкого. – Саранск, 1959.
 48. Черепнин Л. Русская историография до XIX века: Курс лекций. – М., 1957.
 49. Он же. Отечественные историки XVIII – XX вв. – М., 1984.
 50. Грабарь В. Первая русская книга по международному праву («Рассуждение» П.П.Шафирова) // Вестник МГУ (серия общественных наук). – 1950. – № 7. – С. 101-110.
 51. Петров Л. Социологические взгляды Прокоповича, Татищева и Кантемира. – Иркутск, 1958; Петров Л. Общественно-политические взгляды Прокоповича, Татищева и Кантемира. – Иркутск, 1959.
 52. Былов В. «Деяния Петра Великого» И. И. Голикова как материал для изучения фольклора XVIII века // Русский фольклор. – М. – Л., 1959. – Т. 4. – С.120-133.
 53. Смирнов-Сокольский Н. «Книга Марсова» (Из истории издания сборника военных документов Петра I 1713 г.) // Огонек. – 1959. – № 50.
 54. Проблемы русского просвещения в литературе XVIII века: Материалы конференции 20-21 окт. 1959 г. / Отв.ред. П.Берков. – М. – Л., 1961.
 55. Пештич С Русская историография XVIII века. – Л., 1961, 1965, 1971. – Ч. 1-3.
 56. Пештич С. Ценный источник по истории России времен Северной войны // Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе. – М., 1972.
 57. Тарле Е. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М., 1958.
 58. Летопись жизни и творчества М.В.Ломоносова / Под ред. А.В. Топичева. М. – Л., 1961.
 59. Дуденкова А. Об историзме поэмы Ломоносова «Петр Великий» // Доклады и сообщения Ужгородского университета (серия филологическая). – № 8. – 1962. – С. 37-39.

60. Епифанов П. «Рассуждение» П. П. Шафирова о войне со Швецией. // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран: Сб. статей к 70-летию акад. М.Н.Тихомирова. – М., 1963. – С. 296-303.
61. Винтер Э. Феофан Прокопович и начало русского Просвещения // Роль и значение литературы XVIII века в истории русской культуры. К 70-летию со дня рождения чл. – корр. АН СССР П. Н. Беркова. XVIII век. – Сб. 7. – М. – Л., 1966. – С. 43-46; Кузьмин А. Северная война в проповедях Феофана Прокоповича // От «Слова о полку Игореве до Тихого Дона». Сб. статей к 90-летию Н.К. Пиксанова. – Л., 1969. – С. 274-281; Просина А. Теоретическое обоснование Ф. Прокоповичем реформ Петра I // Вестник МГУ (Право). – 1969. – № 6. – С. 63-71.
62. Николаева А. Вопросы источниковедения в трудах И.И. Голикова, посвященных Петру I // Труды Моск. гос. историко-архивного института. – 1966. – Т. 24. – Вып. 2. – С. 86-113.
63. Гольденберг Л. Федор Иванович Соимонов (1692-1780). – М., 1966.
64. Бадалич И., Кузьмина В. Памятники русской школьной драмы XVIII века. – М., 1968.
65. Майкова Т. Военные «журналы» петровского времени // Вопросы военной истории России XVIII и первой половины XIX веков. Сборник. – М., 1969. – С. 368-390; Она же. Петр I и «История Свейской войны» // Россия в период реформ Петра I. – М., 1973.
66. Морозов А. Метафора и аллегория у Стефана Яворского // Поэтика и стилистика русской литературы. Памяти акад. В. В. Виноградова. – Ленинград, 1971.
67. Мартынов И. Три редакции «Службы благодарственной о великой победе под Полтавой» // XVIII век. Проблемы литературного развития в России первой четверти XVIII века. – Л., 1974. – С. 139-148.
68. Серман И. Литературно-эстетические интересы и литературная политика Петра I // XVIII век. Проблемы литературного развития России первой четверти XVIII века. – Сб. 9. – Л., 1974. – С. 19; Демин А. Русская литература второй половины XVII – начала XVIII века: Новые художественные представления о мире, природе, человеке / А. С. Демин. – М., 1977; Морозов А. Эмблематика барокко в литературе и искусстве петровского времени. XVIII век. Проблемы литературного развития России первой четверти XVIII века. – Сб. 9. – Л., 1974. – С. 186.
69. Моисеева Г. «История России» Федора Поликарпова как памятник литературы // XVIII век. Проблемы литературного развития в России первой четверти XVIII века. – Вып. 9. – Л., 1974. – С. 81-92.
70. Она же. Древнерусская литература в художественном сознании и исторической мысли России XVIII века. – Л., 1980.
71. Свещенко В.С. Общественно-политическая проблематика и вопросы отечественной истории в русских журналах третьей четверти XVIII века: Дис. канд. ист. наук. – Саратов, 1975.
72. Ничик В. Феофан Прокопович. – М., 1977. – 192 с.
73. Россия в период реформ Петра I: Сб. статей. / Ред. коллегия: Н.И. Павленко и др. – М., 1973; Новые черты в русской литературе и искусстве (XVII начало XVIII в.): Сб. статей. – М., 1976; Панегирическая литература петровского времени. / Сост. В. Гребенюк, О. Державина. – М., 1979.

74. Шапиро А. Историография с древнейших времен по XVIII век: Курс лекций. – Л., 1982; Он же. Русская историография с древнейших времен до 1917 г.: Учеб. пособие. – М., 1993.
75. Он же. Историография. – М., 1982.
76. Пушкирев Л. Общественно-политическая мысль России, вторая половина XVII в.: Очерки истории. – М., 1982.
77. Семенова Т. Очерки истории быта и культурной жизни России: Первая половина XVIII в. / Под ред. Н.А.Казаковой. – Л., 1982.
78. Мезин С. Петр I в русской литературе и общественной мысли XVIII века: Автореферат. канд. ист. наук. – Саратов, 1984.
79. Мезин С. Полтавская баталия в сочинениях Феофана Прокоповича // Историографический сборник. Вып. 14. – Саратов, 1989. – С. 153-161.
80. Мезин С. Русский историк Голиков. – Саратов, 1991.
81. Лосиевский И. Судьба голиковского собрания // В мире книг. – 1982. – № 4. – С. 75-76.
82. Гребенюк В. Петр I в творчестве М.В. Ломоносова, его современников, предшественников и последователей // Ломоносов и русская литература. – М., 1987.
83. Самарин Н. Условия развития русской исторической науки в XVIII – начале XX вв. – М., 1994.
84. Буранок О. Петр I и Феофан Прокопович: диалог двух культур (К постановке проблемы) // Монархия и народовластие в культуре Просвещения. – М., 1995. – С. 17-24.
85. Федотова М. Украинские проповеди Димитрия Ростовского (1670 т 1700 гг.) и их рукописная традиция // Труды отдела древних рукописей в Ленинграде (ТОДРЛ). – Т.51. – СПб, 1999. – С. 253-288.
86. Царь и царство в русском общественном сознании. Мировосприятие и самосознание русского общества / Отв. ред. А. Горский. – Вып. 2. – М., 1999.
87. Рибаків Д. Цар і царство в російській імагології // Київська старовина. – №3. – 2001. – С. 179-189.
88. Артемьева Т. Идея истории в России XVIII века. – Философский век. – Вып. 4. – СПб., 1998.
89. Вернадский Г. Русская историография. – М., 1998. – С. 27.
90. Коновалова М. Гетьман Мазепа у фольклорі і літературі: Дисертація... канд. істор. наук. – Львів, 2001.
91. Сазонова Л. Л. Панегиристы о гетмане Иване Мазепе // Литературная культура России: раннее Новое время. – М., 2006. – С. 483-518.
92. Елисеєва О. Мифологизация исторических деятелей эпохи империи // Империя. Сделай сам. М., 2001; Проскурина В. Мифы империи: Литература и власть в эпоху Екатерины II / В. Проскурина. – М., 2006.
93. Погосян Е. Завоевание Балтийских земель в официальной идеологии Петра I (1703-1705 гг.): http://www.ualberta.ca/~pogosjan/public/public2004_zemli.html; Погосян Е., Петр I – архитектор российской истории. – СПб., 2001.
94. Кротов П. «Рассказы Нартова о Петре Великом»: исторический источник или памятник литературы? // Меншиковские чтения – 2003. – СПб., 2003. – С. 109-123; Кротов П. Авторство и достоверность «Рассказов Нартова о Петре Великом» //

- Нартов А. А. Рассказы о Петре Великом: (По авторской рукописи) / Подготовка текста рукописи и приложений, вступительная статья П.А. Кротова. – СПб., 2001. – С. 7-39; Кротов П. Полтавский миф: как один новгородец на века прославил свои земляков // Новая новгородская газета. – 2009. – 1 июля. – С. 1, 20; Кротов П. Вольтер и П.Н. Крёкшин: два подхода к воссозданию событий Полтавской битвы 1709 г. // Вольтеровские чтения: Материалы международных конференций. – СПб., 2009. – Вып. 1. – С. 58-66.
95. Кротов П. П. Н. Крёкшин и сотворение мифов // Меншиковские чтения – 2006. – Вып.4. – СПб., 2006. – С.56 – 62.
96. Кротов П. Сотворение легенды // Родина. – № 7. – 2009. – С. 61-64.
97. Бугаева Н. Петр I в русском общественном сознании конца XVII – первой четверти XVIII века: формирование нового образа государя в России: Автореферат ... канд. ист. наук – Омск, 2008.
98. Черная Л. Образ Петра I в панегириках Иосифа Туробойского // Полтавская битва и ее международное значение. Тезисы докладов юбилейной международной научной конференции. – М., 2009.
99. Стенник Ю. Идея «древней» и «новой» России в литературе и общественно политической мысли XVIII – начала XIX века / Ю. В. Стенник. – СПб., 2004. – 277 с.
100. Петр Великий: pro et contra. – СПб., 2003.
101. Живов В. Неизвестное сочинение митрополита Стефана Яворского с протестом против учреждения Синода // Петр Великий: Сб. ст. М.: ОГИ, 2007. – С. 241-294.
102. Преображенский А. Выдающийся исторический памятник эпохи Петра Великого / (Поденная записка Петра Великого) / Под. ред. Т. С. Майковой. – Вып.1. – М. 2004. – С. 10; Майкова Т. История создания «Истории Свейской войны» // История Свейской войны. – Т. I. – М., 2004.
103. Толочко А. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. – М., 2005.
104. Сидоренко О. Историография IX – нач. XX вв. отечественной истории. – Владивосток, 2004.
105. История исторической науки. Историография / Под. ред. А. Л. Литвина. – Казань, 2009.
106. Петр I в русской литературе XVIII века». Тексты и комментарии / Отв. ред. С.И. Николаев. – СПб., 2006.
107. Доклад директора Российского государственного архива древних актов, к. и. н. М. Рыженкова: <http://www.rusarchives.ru/federal/rgada/tijenkov11009.shtml>
108. Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя. – М., 2011. – С. 3.
109. Див. рецензію на цю книгу: Чухліб Т. Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». – Москва, Центрполиграф, 2011. – 525 с. // Український історичний журнал. – №5. – 2011. – С. 190-204.
110. Павлова С. Книги XVIII века о жизни и деяниях Петра I // Проблемы изучения русской литературы XVIII века. – Вып. 13. – СПб., Самара, 2007. – С. 463-472.
111. Грачева О. Ретроспектива историографических исследований в области отечественной культуры. – №4. – 2009.
112. Соловьев Е. Петр I в отечественной историографии конца XVIII – начала XX вв.: Дис. ... д-ра ист. наук. – М., 2006.

- ^{113.} Старикова Н. Формирование исторических знаний и их распространение в российском обществе в XVIII веке: Дис. ... канд. ист. наук. – Новгород, 2006.
- ^{114.} Куликова В. Политическая ситуация на Украине в начале XVIII века. Украинский поход Карла XII (1708-1709 гг.): Дис. ... канд. истор. наук. – СПб., 2009. – С. 9.
- ^{115.} Яценко В. Полтавская битва и ее международное значение. Тезисы докладов юбилейной международной научной конференции 17-19 ноября 2009 года. – М., 2009.
- ^{116.} Соборное мнение о Мазепе. Сборник материалов. – Харьков, 2011.
- ^{117.} Плюханова М. Изображение исторического лица в литературе переходной эпохи (Национальные корни литературной биографии XVIII в.): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Тарту, 1982. – С. 9.
- ^{118.} Серенченко Н. Исторические и политический взгляды князя М. М. Щербатова (фактор индивидуального социального опыта): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 2008.
- ^{119.} Там же. – С. 14.

Резюме

В статье осуществлен обзор русской историографии проблемы правления царя Петра I, Северной войны 1700-1721 гг., анализируется оценка русскими историками фигуры гетмана Ивана Мазепы в контексте его так называемой «измены». Автор приходит к выводу, что большинство мифов о Петре I были сформированы еще во времена его правления.

Ключевые слова: *русская историография, Северная война, Петр I, И. Мазепа.*

Одержано 13 травня 2013 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 271.222(470+571)-86

О.О. Роменський

ЧАС ТА ОБСТАВИНИ ВИНИКНЕННЯ РУСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ В КОНТЕКСТІ МІСІОНЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЗАНТІЙЦІВ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Стаття присвячена питанням утворення церковної організації на Русі у світлі історії візантійської місії. Досліджуються методика діяльності візантійських місіонерів й звичайна практика їхніх місій. Переглянуто проблеми хронології та характеру русько-візантійських відносин наприкінці X ст.

Ключові слова: Руська митрополія, церковна організація, візантійська місія, хрещення, хронологія.

Хрещення Русі, зазвичай, вважається найвищим досягненням візантійської місії в X ст.¹ Тим не менш, незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених різним аспектам місіонерства Східної Церкви², історія християнізації Східної Європи часто розглядається без урахування місіонерської теорії і практики, що склалася з перших століть існування імперії ромеїв. Такий ракурс вивчення не дозволяє порівняти окремих випадок навернення «росів» із загальними принципами та методикою роботи візантійських проповідників, які залишалися незмінними по відношенню до варварів протягом тривалого часу³. Хоча Корсунський похід київського князя Володимира Святославича тісно пов'язаний з організаційним і структурним оформленням Церкви на Русі, остаточним затвердженням у ній християнства, поширення візантійського релігійного і культурного впливу відбулося не завдяки силовому чи дипломатичному тискові Другого Риму, а, навпаки, результатом успішної зовнішньополітичної акції давньоруської еліти⁴. Русь увійшла в «Візантійське Співтовариство» у сфері духовності та культури, але залишалася далекою від політичного підпорядкування Константинополю⁵; візантійські богослов'я, література, архітектура, живопис залишалися еталонними для Києва⁶, що не заважало останньому вступати в конфронтацію з ромеями. Видається необхідним ще раз привернути увагу до проблеми структурного оформлення Церкви на Русі наприкінці X ст. у контексті історії візантійської місії і русько-візантійських відносин цього періоду.

Історики дискутують про те, коли на Русі з'явилася церковна організація, звідки вона була запозичена, якою була церковна ієрархія і структура, хто очолював Руську Церкву до 1037 р., коли Повість временних літ повідомляє про спорудження «митрополії руської» Св. Софії⁷. За поширеною версією церковної історіографії, Київська митрополія була утворена

відразу ж після хрещення киян у 988 р., а її ієрархія надіслана з Візантії⁸. Суперечності та умовчання джерел спонукали до обґрунтування інших гіпотез: утворення залежної від Константинополя митрополії лише до 996 р.⁹, підпорядкування болгарському Охридському патріархату (згодом архієпископії)¹⁰, залежності Церкви на Русі від Херсонського архієпископа¹¹ або навіть Антиохійського патріарха¹². Широке розповсюдження одержала точка зору, згідно з якою християнізація Русі та організація її Церкви, за уявленням візантійців, трапилася вже в IX ст.¹³ Своєрідним історіографічним реваншем «Німців від Папежа» виглядає теорія про прийняття князем Володимиром церковної ієрархії від Риму, прийнята і підтримана головним чином католицькими істориками¹⁴.

Найбільш достовірні дані про організаційну структуру Руської Церкви містяться в Списках епархій Константинопольського патріархату, де митрополія «Росії» («τῆ Ρωσίας», «τῷ Κυβέβῳ τῆς Ῥωσίας») вперше згадується в редакціях notiці 10 за класифікацією Ж. Дарузеса¹⁵. А. Поппе довів, що хронологія джерела дозволяє відносити появу нової митрополії на кінець X ст.¹⁶ Інформацію деяких дослідників про її присутність у списках з ім'ям імператора Лева VI¹⁷ не можна інтерпретувати як доказ більш раннього існування церковної організації, оскільки ці свідчення пояснюються пізнішими приписками до текстів¹⁸. Докладний список руських епархій домонгольської доби містить лише notiція 13, яка відноситься до часу правління візантійського василевса Мануїла I Комніна¹⁹. Повідомлення про прибуття на Русь митрополита Феофілакта Севастійського під час владарювання василевса Василя II зберіг трактат Пері μεταθέσεων («Про переміщення єпископів»), знаний у кількох редакціях²⁰. Найбільш ранні списки літописів нічого конкретного не говорять про первісну ієрархію Руської Церкви і не знають імен митрополитів до Феопемпта. Під 1039 р. згадується, що «священа бысть» церква Св. Богородиці митрополитом Феопемптом²¹. Останній відомий і у візантійських джерелах як учасник синоду 1039 р.²², був призначений Патріархом Алексієм Студитом не пізніше 1036 р.²³. Відтоді джерела надійно фіксують Київську митрополію в складі Константинопольського патріархату²⁴.

Подальша давньоруська традиція першими митрополитами називає Михаїла, Леона (Леонтія), Іоанна. Ім'я Михаїла вперше згадується в Церковному уставі князя Володимира²⁵, його вміщують першим у списках ієрархів Симеонівський літопис, звід 1493 р., Руський Хронограф 1512 р., Никонівський літопис²⁶ і Степенна книга²⁷; про пріоритет Леонтія свідчать деякі списки устава²⁸, Новгородський перший літопис молодшого зведення²⁹, Володимирський літописець, Новгородський другий³⁰ та четвертий³¹, Софійський перший³², Тверський³³, Воскресенський³⁴, Холмогорський літописи³⁵.

Сучасні дослідники рішуче заперечують історичність відомостей про Михаїла та Леона як перших ієрархів Руської Церкви. Вже М. І. Сухомлинов та О. С. Павлов вказали на те, що ім'я першого з них запозичено зі «Сповідання віри» Михаїла Синкелла, збереженого в «Ізборнику» 1073 р.

і в спотвореному вигляді вміщеному в літописі³⁶. На думку А. Поппе, ім'я Леона вперше з'явилося в одній з редакцій Церковного статуту Володимирова в XIII ст., а твір про опрісноки належить однойменному переяславському митрополитові 60-х – 70-х рр. XI ст.³⁷ Зусиллями Е. Онігманна, В. Лорана, В. Грюмеля і А. Поппе встановлено, що першим достеменно відомим у джерелах руським митрополитом став Феофілакт, переміщений з Севастії за часів правління Василя II³⁸. Точний час обіймання ним київської кафедри невідомий: він міг бути як попередником³⁹, так і наступником згаданого під 997 р. Севастійського митрополита Феодора, автора втраченої хроніки царювання Василя Порфірородного⁴⁰. Не можна бути повністю впевненим, що Феофілакт відправився на Русь відразу після її Хрещення: ієрарх міг зайняти вакантну митрополію у Києві в будь-який час до 1025 р. Слід зазначити, що зміна єпископом кафедри заборонялася канонічним правом (14 Апостольське правило⁴¹, 15 канон I Нікейського⁴², 5 канон Халкідонського собору⁴³ та ін) і кожен такий випадок повинен був мати особливе обґрунтування⁴⁴.

Всупереч укоріненій у ряді робіт думці про боротьбу християнського та язичницького угруповань у Києві⁴⁵, немає підстав вважати, що християни на Русі до її офіційного хрещення мали чітку організаційну структуру. Існування християнського культу серед варягів, храмів і священників не означало а ригіозі утворення нової єпархії. Як контраргумент зазвичай посилаються на пасаж Окружного послання Патріарха Фотія (кінець 866 – початок 867 рр.)⁴⁶ і дані хроніки Продовжувача Феофана про відправлення до росів архієпископа в роки правління засновника Македонської династії Василя I і предстоятельства Патріарха Ігнатія (867-877 рр.)⁴⁷. У будь-якому випадку, діяльність архієпископа, напевно, обмежилася хрещенням вузької групи осіб, і християнізація верхівки росів не супроводжувалася структурним оформленням Церкви⁴⁸. Незважаючи на збережені у джерелах відомості про хрещення росів у IX ст., для візантійського історика X ст. Лева Диякона роси, як і раніше, видаються язичниками з набором характерних негативних характеристик⁴⁹. Це вже не покірний імперії народ, про що можна зробити висновок з буквального трактування енцикліки Фотія, котрий поставив себе «в ряд підданих і гостинних» (ἐν υλιῶων καὶ προξένων τάξιν)⁵⁰, а вороги, загроза навали яких на Константинополь спонукає сучасників до роздумів про Кінець Світу⁵¹. На думку О. П. Толочка, літописна стаття про Іллінську церкву в Києві «конец Пасынче беседы» є перекрученням відомостей про однойменний храм Константинополя⁵²; услід за О. М. Филипчуком він ототожнив хрещених росів договору 944 р. з представниками варязької придворної гвардії (βαλτιορένοι ῥώες), таґма (бойовий підрозділ) котрих згадується в «Книзі церемоній» Константина Багрянородного⁵³. Швидше за все, епізод з хрещенням росів був лише зовнішнім прийняттям ними християнської атрибутики з метою встановлення більш міцних і вигідних зв'язків з Візантією. Княгиня Ольга, охрестившись у Константинополі, також не отримала єпископа, на відміну від хрещених тоді ж, згідно з візантійським хроністом Іоанном

Скілицею, тюркських правителів⁵⁴. Відсутність на Русі вищого візантійського духовенства зробила можливими посольство Ольги до Оттона I в 959 р. і невдалу спробу призначення архієпископом Адалберта у 961 р.⁵⁵ Вчені відзначають, що тривала відсутність церковної організації притаманна для феномена «варязького християнства» країн Північної та Східної Європи, і в цьому відношенні Русь не є винятком⁵⁶.

Повідомлення Продовжувача Феофана в порівнянні з іншими візантійськими джерелами дозволяє, як видається, пролити світло не стільки на фактичні обставини Хрещення Русі, скільки на звичайну практику візантійських місій серед варварів. Після походу 860 р., «сповнені Божим гнівом», роси вирушили додому; «трохи пізніше досягло столиці їх посольство, благаючи зробити їх причетними Божого хрещення, що й здійснилося»⁵⁷. За словами Патріарха Фотія, народ «Рос» вже тоді «прийняв єпископа і пастиря» та став ретельно виконувати християнські обряди⁵⁸. У «Життєписі Василя» (V книзі хроніки Продовжувача Феофана, автором якої вважається Константин Багрянородний) про навернення росів йдеться більш детально, але ця заслуга приписується самому Василію I і старому супернику Фотія, Патріарху Ігнатію.

Імператор обдарував «найнеподоланніший та найбезбожніший» народ Рос подарунками: золотом, сріблом і шовковими тканинами, уклав з ними мирні договори і умовив прийняти архієпископа, рукоположеного Ігнатієм. Питання про віру вирішувалося на зборах, скликаних ватажком народу за участю старійшин, які більше за інших чинили спротив прийняттю християнства. Міркуючи про свою та християнську віру, роси звернулися до присланого архієрея, який простягнув їм Євангеліє, розповів про чудеса Спасителя і «роз'яснив про Божі чудотворення Старого Заповіту». Апеляція до Старого Заповіту, як не дивно, служила візантійцям улюбленим засобом пропаганди вчення Христа серед язичників⁵⁹. Прагматично налаштовані роси бажають дійсно упевнитися в істині і вимагають чуда: «Якщо самі не побачимо подібного, а особливо того, що розповідаєш ти про трьох отроків в печі, не повіримо тобі й не відкриємо вух промовам твоїм». Проповідник вирішив кинути Євангеліє у вогонь, і коли книга залишилася неушкодженою, варвари без сумнівів приступили до хрещення⁶⁰.

Аналогічну ситуацію проповіді християнства зустрічаємо в статті ПВЛ під 6494 (986) р. Візантійський «Філософ» спочатку спростовує вчення мусульман, західних християн та іудеїв, а потім починає довгий переказ старозаповітної історії. Князь байдуже слухає богословські розмірковування, його приваблює лише містична сторона справи, головним чином, питання, для чого знадобилося втілення і хресні страждання Христа. Володимир не слухає поради хреститися, вирішивши «Пожду еще мало»⁶¹. Пояснення цих, на перший погляд, загадкових слів, знаходиться в особливостях сприйняття пропонованого віровчення: новий Бог повинен ще довести, що він кращий від язичницьких ідолів, що стоять «на холму вне двора теремнаго»⁶², а його служитель – продемонструвати реальними справами надприродну силу пропонованого Бога⁶³.

Тексти джерел дозволяють прояснити питання про методи роботи візантійських місіонерів, загальний хід їх діяльності. Як правило, проповідь віровчення ведеться в поєднанні з дипломатичними зусиллями: дарами варварським правителям, укладенням з ними мирного договору, наданням охрещуваній верхівці пільг і привілеїв, іноді – візантійських придворних титулів і рангів. Варварську еліту приваблювали і шлюби з представниками знатних родин Романії, що неодноразово використовувалося в міжнародній політиці Другого Риму⁶⁴. Проповідники звертаються виключно до вищих верств суспільства, правителя та його оточення, які у разі успіху мають дати імпульс християнізації всієї країни⁶⁵. У процесі катехизації використовуються приклади з старозаповітної історії та посилення на чудеса, вчинені Ісусом під час Його земного життя, описи Вселенських соборів і короткий виклад історії Церкви, однак це не гарантує успіху місії. Згідно Житієм Св. Панкратія, місіонери використовували витяги з Св. Письма, сувої з зображеннями, «дві книги божественних таїнств, два Євангелія, два Апостола... два срібних дискосопотира», образ Ісуса Христа, ілюстрації зі Старого та Нового Заповітів⁶⁶. Перипетії русько-візантійських відносин в 987-989 рр. дають приклад застосування візантійської місіонерської методики на практиці.

За усталеною в історіографії точкою зору, похід війська русів у Південно-Західну Таврику в 989 р. став відповіддю Русі на порушення Візантією її договірних (матримоніальних) зобов'язань⁶⁷. До виняткового кроку – згоди одружити власну сестру, порфірородну Анну, з «архонтом росів» Володимиром – візантійського василевса Василя II, що формально поділяв владу з молодшим братом Константином VIII, змусили надзвичайно складні внутрішньополітичні обставини, що загрожували самому існуванню Македонської династії. В лютому 987 р. досвідчений полководець Варда Склір (колишній домашник схол Сходу, нещодавно випущений із ув'язнення в Багдаді) проголосив себе автократом ромеїв у Малатії⁶⁸. Інший Варда – Фока, представник могутнього роду малоазійської знаті, небіж імператора Никифора II, уславленого у війнах з арабами – одягнув пурпурні сандалії трохи згодом, 15 серпня⁶⁹ або 14 вересня того ж року⁷⁰. В хвилину небезпеки Василій II був готовий віддати багрянородну принцесу варвару Володимиру, але, як тільки військо бунтівника Варди Фоки було розгромлене з допомогою збройної сили «руського корпусу», заслабував на пам'ять, змусивши руського князя нагадати про обіцяне з допомогою захоплення Херсону.

Підставою для такої інтерпретації стало ототожнення «вогняних стовпів» «Історії» Лева Диякона⁷¹ з «подобою вогняного стовпа» в Каїрі, згаданим у хроніці Ях'ї Антиохійського⁷², та твердження, що комета 989 р. («зірка» Лева Диякона) вказувала на майбутнє захоплення Херсона⁷³; додатковим аргументом став хронологічний перелік «Пам'яті і похвали» Іакова Мніха, котрий відносить захоплення Корсуна «на третє літо» після хрещення Володимира⁷⁴. Проте немає жодних прямих вказівок джерел, які б вказували на захоплення цього візантійського міста вже після від-

правління руського війська на допомогу Василію II та Константину VIII. Джерела мовчать і про порушення умов угоди з боку візантійців, навпаки, візантійські (Скіліца й Зонара)⁷⁵ та арабські (Ях'я, Шуджа ар-Рудраварі)⁷⁶ автори суголосні у тому, що саме споріднення порфірородних василевсів з архонтом росів («царем русів») стало визначальним фактором у отриманні збройних послуг варварів.

Власну концепцію щодо хронології та характеру русько-візантійських відносин цього часу запропонував видатний польський медієвіст Анджей Поппе. В його баченні Херсон долучився до прихильників Варди Фоки в ході апостасію 987-989 рр., і Володимир таким чином допомагав правлячим василевсам, караючи бунтівне місто⁷⁷. В цей час князь був уже охрещений та одружений з Анною, оскільки, на думку історика, переговори про їх шлюб розпочалися, щойно стало відомо про заколот Скліра, найпізніше, після повідомлення про зраду Варди Фоки в травні-червні 987 р.; в жовтні-листопаді 987 р. посольство Володимира вже сватало візантійську царівну⁷⁸.

Однак джерела не свідчать про те, що переговори з «царем русів» почалися вже в 987 р., як тільки Варда Склір (і пізніше Варда Фока) рушили на захоплення імператорської влади. Очевидно, що звернення до ворога було з боку Василія II крайнім заходом, вдатися до якого він зважився лише зазнавши поразки від суперника, підтриманого суспільством та армією⁷⁹. Ймовірно, стимулом для відправлення посольства ромеїв на Русь стало наближення сил Варди Фоки до Хрисополя у безпосередній близькості від столиці імперії. Посланці василевсів мали на меті не лише домогтися збройної допомоги русів, а й охрестити їх князя та його оточення. Не є випадковим і застереження Ях'ї про те, що на момент переговорів руси були ворогами Василія II. На нашу думку, це може бути натяком на військові дії між Руссю та Візантією – Корсунський похід київського князя. Видається, що війна русів у Тавриці завершилася не пізніше літа 988 р., і саме тоді візантійські дипломати спробували досягти того, що не вдалося воякам.

Цілком можливо, що спроби повернути до християнства Володимира та окремих осіб знаті росів здійснювалися ще до походу на Корсунь і його взяття в 988 р. Проте візантійські проповідники не змогли досягти вражаючих успіхів, найбільшим їх досягненням можна вважати оглашення князя, вірогідно, аналогічне з *prima signatio* скандинавських конунгів⁸⁰. Домогтися хрещення правителя і його дружини, а тим більше офіційного запровадження християнства як державної релігії, їм не вдалося. Ситуація змінилася після захоплення Корсуня, увінчаного укладенням мирного договору Русі з Візантією. Реконструкція умов цієї угоди, текст якої втрачено, можлива, виходячи з даних візантійських і арабських наративів⁸¹. У договорі обумовлювалися не тільки умови надання військової підтримки василевсам Македонської династії в обмін на шлюб з їх сестрою, а й питання християнізації східнослов'янської держави. За словами Ях'ї Антиохійського, саме візантійська сторона наполягла на хрещенні не лише

князя, але й всієї його країни, а його нова дружина, Анна, «побудувала багато церков у країні русів». При цьому вище духовенство («митрополити і єпископи») прибуло лише «згодом» і, таким чином, не приймало участі у хрещенні киян⁸².

Згадуючи серед учасників хрещення киян Анастаса, «курсунських і царициних попів», ПВЛ мовчить про присутність предстоятеля новоствореної Церкви⁸³. Можливо, вищі духовні ієрархи все ж були присутні у свиті Анни і, таким чином, брали участь в акті хрещення. Є підстави вважати, що Херсонський архієпископ виконував місіонерські функції на Русі, як, відповідно до джерел, він діяв у Хазарії. У 68 листі Патріарха Миколая Містика до стратига Херсона Іоанна Воги повідомляється про доручення Херсонському архієпископу відправитися в Хазарію і чинити там треби на прохання хазарського посольства; 106 лист (до архієпископа Херсона) містить прохання Патріарха взяти на себе піклування про порятунк охрещених, обрати їм гідного архієрея і послати в Константинополь для хіротонії⁸⁴. У той же час дозволимо собі не погодитися з гіпотезою Н. І. Мілютенко про те, що Володимир від початку планував зробити Херсон релігійним центром Русі, включивши його до складу своїх володінь⁸⁵ – у джерелах немає ні слова про такі наміри і тим більше їх реалізацію.

Станом на 996 р. єпископат на Русі вже був встановлений (про єпископів згадує стаття ПВЛ під цим роком)⁸⁶, але більш точно визначити час його появи неможливо. Ймовірно, хіротонію руської ієрархії проводив ще Миколай Хрісовєрг, роком смерті якого називають 991 або 996 р.⁸⁷ Гіпотези деяких вчених про похід на Корсунь з навмисною метою домогтися утвердження або незалежності церковної ієрархії на Русі повторюють відомості давньоруської агіографії про задум Володимира «обрести учителя»⁸⁸, їх не можна вважати достатньо обґрунтованими⁸⁹.

Після завершення походу на Корсунь Володимир забрав з міста трофеї: частину мощей Св. Климента, Папи Римського, і Фіва, а також «сосуды церковные и иконы» разом з язичницькими двома «капищами» і чотирма «коньми медяными», які були поміщені пізніше за Десятинною церквою⁹⁰. З Анною в Київ відправилося херсонське і константинопольське духовенство, причому вихідці із Корсуня зайняли важливі церковні пости. Зокрема, Анастасові Корсунянину, котрий, за літописом, відіграв видатну роль в перемозі Володимира, той доручає Десятинну церкву⁹¹. Статус самого Анастаса при цьому незрозумілий: він міг бути церковним старостою, економіом⁹² або пресвітером, за словами пізніх українських літописів⁹³. Одна з редакцій Поширеного виду Життя Володимира надає Корсунянину навіть єпископський сан⁹⁴. Постійні згадки ПВЛ про Анастаса в контексті церковних справ при Володимирі примушують з долею обережності все ж припускати, що він – духовна особа. Іншим яскравим представником «курсунських попів» можна вважати Іоакима, єпископа Новгородського⁹⁵.

Кульмінацією релігійної реформи, розпочатої з хрещення киян у 988 р., стало спорудження церкви Богородиці (989-996 рр.,⁹⁶ закладена в 995 р. згідно з «Пам'яттю і похвалою»⁹⁷). Побудована вона була «мас-

терами от грек», доручена Анастасу і «корсунським попам», там же знаходилися всі церковні трофеї і мощі Св. Климента; на потреби молодой Руської Церкви, насамперед головного храму, встановлювалася десятина. Десятинна церква, ймовірно, присвячена Успінню Богородиці, спочатку замислювалася як княжий домовий храм і усипальниця. Саме тут будуть розташовані саркофаги Анії (пом. 1011 р.) і Володимира (15.07.1015 р.)⁹⁸. Митрополитим храмом за часів правління Хрестителя Русі, ймовірно, став Софійський собор⁹⁹, який постраждав від пожежі, за відомостями саксонського хроніста Тітмара Мерзебурзького, в 1017 р.¹⁰⁰

З моменту свого заснування Руська Церква, як видається, знаходилася безпосередньо в складі канонічної території Константинопольського патріархату. Включення Русі в сферу церковної юрисдикції Константинополя було неминучим наслідком компромісу правлячих еліт Русі та Візантії в ході укладання військово-політичного та династичного союзу в 988 р. Саме Візантія наприкінці X ст., як і надалі, визначила кандидата для заняття митрополичої кафедри, яка була створена між 988-996 рр. Створення митрополії «Росії» стало першим кроком до остаточного затвердження у Східній Європі християнства в його ортодоксальному візантійському варіанті.

Примітки

1. Gregory T. E., Sevchenko I. Missions // Oxford Dictionary of Byzantium. – New York, 1991. – Vol. 2. – P. 1381; Мальшевский И. И. Речь, сказанная в торжественном собрании Киевской Духовной Академии 14 июля 1888 г. по случаю исполнившегося 900-летия со времени крещения России/И.И. Мальшевский // Труды Киевской Духовной Академии. – 1888. – Т. 2. – № 8 (август). – С. 756-758.
2. Beck H.-G. Christliche Mission und politische propaganda im byzantinischen Reich // Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo. – 1967. – Vol. 14. – P. 649-674; Dvornik F. Missions of the Greek and Western Churches in the East during the Middle Ages // XIII International congress of Historical Sciences. – Moscow, 1970. – Т. 4. – С. 181-201; Eodem. Byzantine Missions among the Slavs. – New Brunswick, 1970; Obolensky D. The Byzantine Commonwealth. – New York, Washington, 1971. – P. 83-97, 173-201; Eodem. Byzantium and the Slavs. – New York, Crestwood, 1994. – P. 243-258; Sevchenko I. Byzantium and the Slavs // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. 8. – P. 289-303; Sevchenko I. Religious Missions Seem from Byzantium // Harvard Ukrainian Studies. – 1988/1989. – Vol. 12/13. – P. 7-27; Шевченко І. Релігійні місії очима Візантії // І.Шевченко // Записки Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка. – 1991. – Т. 222. – С. 11-27; Gregory T. E., Sevchenko I. Missions. – P. 1380-1381; Иванов С. А. Византийское миссионерство. – М., 2003.
3. Шевченко І. Релігійні місії очима Візантії. – С. 27.
4. Porpe A. The Political Background to the Baptism of Rus: Byzantine-Russian Relations between 986-89 // Dumbarton Oaks Papers. – 1976. – Vol. 30. – P. 244.
5. Obolensky D. The Byzantine Commonwealth. – P. 180-201; Оболенский Д. Д. Византийское содружество. – М., 1998. – С. 192-214; Головки О. Б. Давня Русь у системі Byzantine Commonwealth націй // Д.Д. Оболенский / О.Б. Головки // Східний світ.

- 2003. – № 1. – С. 44-59; Його ж. Вхідження Русі до Pax Christiana Orthodoxa і формування християнської церковної організації у слов'ян Східної Європи (VIII-XI ст.) // *Actes testantibus*. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – Львів, 2011. – С. 241-248.
6. Аверинцев С. С. На перекрестке культурных традиций // Аверинцев С. С. Другой Рим: избранные статьи. – СПб., 2005. – С. 17-18; Ševčenko I. Byzantium and Slavs in Letters and Culture. – Cambridge, 1991. – P. 164.
7. Повесть временных лет. – М.; Л., 1950. – Ч. 1. – С. 102.
8. Филарет Гумилевский. История Русской Церкви. – Харьков, 1849. – Т. 1. – С. 20-29; Амвросий. История российской иерархии. – К., 1827. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 1-5; Муравьев А. Н. История российской Церкви. – СПб., 1845. – С. 11-23; Макарий. История Русской Церкви. – СПб., 1857. – Т. 1. – С. 17-22.
9. Шапов Я. Н. Государство и Церковь в Древней Руси / Я.Н.Шапов. – М., 1989. – С. 28; Головка О. Б. Вхідження Русі до Pax Christiana Orthodoxa і формування християнської церковної організації у слов'ян Східної Європи (VIII-XI ст.) – С. 248; Милютенко Н. И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси / Н.И. Милютенко. – СПб., 2008. – С. 326-328.
10. Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Древней Руси / М.Д. Приселков. – СПб., 1913. – С. 27-30; Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви / А.В.Карташев. – М., 1991. – Т. 1. – С. 119-120.
11. Барсов Т. В. Константинопольский патриарх и его власть над Русскою церковью / Т.В. Барсов. – СПб., 1878. – С. 354-356.
12. Ульянов О. Г. Рождение Царства Русского / О.Г. Ульянов // Вертикаль власти. – 2003. – май. – С. 52-56.
13. Vlasto A. The Entry of the Slavs into Christendom. – Cambridge, 1970. – P. 260; Зубарь В. М. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси / В.М. Зубарь, Ю.В. Павленко. – К., 1988. – С. 170; Бибиков М. В. Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси / М.В. Бибиков. – М., 2004. – Т. 1. – С. 60.
14. Baumgarten N. A. Saint Vladimir et la conversion de la Russie // *Orientalia Christiana*. – 1932. – Vol. 27. – P. 68-70; Jugie M. Les origines romaines de l'Eglise russe // *Echos d'Orient*. – 1937. – Т. 36. – P. 257-270; Eodem. Le schisme byzantin. – Paris, 1941. – P. 22.
15. Darrouzes J. Notitiae Episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae. – Paris, 1981. – P. 333; 57, 681; Ibid. – P. 335; 59, 701.
16. Poppe A. The Original Status of the Old Russian Church // *Acta Poloniae Historica*. – 1979. – Vol. 39. – P. 20-26.
17. Лебедев Л. Крещение Руси / Л. Лебедев. – М., 2003. – С. 169-170; Історія Візантії. Вступ до візантиністики / [За ред. С. Б. Сорочана та Л. В. Войтовича]. – Львів, 2011. – С. 317.
18. Васильевский В. Г. Хожение апостола Андрея в стране мирмидонян / В.Г. Васильевский // Труды В. Г. Васильевского. – СПб., 1909. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 216.
19. Darrouzes J. Notitiae Episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae. – P. 367; Назаренко А. В. Территориально-политическая организация государства и епархиальная структура Церкви в Древней Руси // Назаренко А. В. Древняя Русь и славяне. – М., 2009. – С. 185-186.

20. Nicephorus Callistus. *Historia ecclesiastica* // *Patrologia graeca*. – 1865. – Т. 146. – Col. 1196; Honigmann E. *Studies in Slavic Church History: IV. Theophylactos, the First Metropolitan of Russia?* // *Byzantion*. – 1944/45. – Vol. 17. – P. 148 – 158; Grumel V. *Chronologie patriarchale au Xe siecle* // *Revue des etudes byzantines*. – 1964. – № 22. – P. 51-54; Poppe A. *The Political Background to the Baptism of Rus*. – P. 204-206.
21. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі ПСРЛ). – М., 1962. – Т. 1. – Стб. 153 – 154.
22. Laurent V. *Aux origines de l'Église russe: l'établissement de la hierarchie byzantine* // *Echos d'Orience*. – 1939. – Т. 38. – P. 287-288; Honigmann E. *Studies in Slavic Church History*. – P. 128-130; Grumel V. *Chronologie patriarchale au Xe siecle*. – P. 51.
23. Поппэ А. Студиты на Руси. Истоки и начальная история Киево-Печерского монастыря / А. Поппэ. – К., 2011. – С. 33-34.
24. Поппэ А. Митрополиты и князья Киевской Руси // Подскальски Г. *Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988 – 1237)*. – СПб., 1996. – С. 449-456.
25. Устав князя Владимира о десятинах, судах и людях церковных // Древнерусские княжеские уставы. – М., 1976. – С. 15-16, 19, 21, 42, 46, 54.
26. Никоновская летопись // ПСРЛ. – СПб., 1862. – Т. 9. – С. 57.
27. Книга степенная царского родословия // ПСРЛ. – СПб., 1908. – Т. 21. – Ч. 1. – С. 102.
28. Устав князя Владимира... – С. 18, 22, 30, 37.
29. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л., 1950. – С. 473.
30. Новгородская вторая летопись // ПСРЛ. – СПб., 1879. – Т. 3. – С. 1.
31. Новгородская четвертая летопись // ПСРЛ. – Л., 1929. – Т. 4. – Ч. 1. – Вып. 3. – С. 624.
32. Софийская первая летопись // ПСРЛ. – Л., 1925. – Т. 5. – Вып. 1. – С. 72.
33. Тверская летопись // ПСРЛ. – СПб., 1863. – Т. 15. – С. 114.
34. Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. – СПб., 1856. – Т. 7. – С. 313.
35. Холмогорская летопись // ПСРЛ. – Л., 1977. – Т. 33. – С. 28-29.
36. Сухомлинов М. И. О древней русской летописи как памятнике литературном / М.И. Сухомлинов. – СПб., 1856. – С. 65-68; Павлов А. С. Догадка о происхождении древнерусского предания, которое называет первого русского митрополита Михаилом Сирином // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – 1896. – Кн. 11. – Отд. 2. – С. 22-23; Лебединцев П. Г. Примечания к «Догадке» Павлова // Там же. – С. 29-32.
37. Poppe A. *Le traite des azymes Λέοντος μητροπολίτου τῆς ἑν Ρωσία Πρεσθάβας: quand, où et par qui a-t-il été écrit?* // *Byzantion*. – 1965. – Т. 35. – P. 504-527; Поппэ А. Русские митрополии Константинопольской патриархии в XI ст. // *Византийский временник*. – 1968. – Т. 29. – С. 95-104; Он же. Митрополиты и князья Киевской Руси. – С. 448.
38. Laurent V. *Aux origines de l'Église russe: l'établissement de la hierarchie byzantine* // *Echos d'Orience*. – 1939. – Т. 38. – P. 292-294; Honigmann E. *Studies in Slavic Church History. IV. Theophylactos...* – P. 148-158; Grumel V. *Chronologie patriarchale...* – P. 51-55; Poppe A. *The Political Background to the Baptism of Rus*. – P. 204-205.

39. Laurent V. Op. cit. – P. 292; Honigmann E. Studies in Slavic Church History. – P. 158; Gregoire H., Orgels P. La chronologie de Nicolas II Chrysoberges // Byzantion. – 1954. – Т. 24. – P. 172.
40. Grumel V. Chronologie patriarchale... – P. 53-54.
41. Бенешевич В. Н. Древнеславянская Кормчая XIV титулов без толкований / В.Н. Бенешевич. – СПб., 1906. – Т. 1. – С. 64.
42. Там же. – С. 90.
43. Там же. – С. 115.
44. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях / А.В. Назаренко. – М., 2001. – С. 321-322.
45. Мошин В. А. Христианство в России до Св. Владимира / В.А. Мошин // Владимирский сборник. – Белград, 1938 – С. 18; Полонская Н. П. К вопросу о христианстве на Руси до Владимира / Н.П.Полонская // Журнал министерства народного просвещения. – 1917. – Вып. 71. – С. 33-80; Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні / М.Чубатий. – Рим; Нью-Йорк, 1965. – С. 183-191; Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси / М.Ю.Брайчевский. – К., 1989. – С. 92-123; Кузьмин А. Г. Падение Перуна / А.Г.Кузьмин. – М., 1988. – С. 6-10.
46. Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках / П.В. Кузенков// Древнейшие государства Восточной Европы: 2000 г. – М., 2003. – С. 27.
47. Theophanes Continuatus. Chronographia / [Ex recognitione I. Bekkeri] // Corpus scriptorum historiae byzantinae (далі CSHB). – Bonnae, 1838. – P. 196; Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей / [Изд. подготовил Я. Н. Любарский]. – СПб., 1992. – С. 84; Древняя Русь в свете зарубежных источников / [М. В. Бибиков, Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон и др.] – М., 2003. – С. 103.
48. Головки О. Б. Входження Русі до Pax Christiana Orthodoxa. – С. 239.
49. См.: Leonis Diaconi Caloensis Historiae lib. V, cap. 1 / [e rec. C. B. Hasi] // Corpus scriptorum historiae byzantinae. – Bonnae, 1828. – Pars 11. –P. 77; Ibidem, cap. VI, 10. – P. 105.
50. Photii epistolae // Patrologia graeca. – 1860. – Т. 102. – Col. 736-737; Кузенков П. В. Указ. соч. – С. 80.
51. Pseudo-Codini origines continens // Scriptores originum Constantinopolitarum / [ed. Th. Preger]. – Leipzig, 1907. – Fasc. 2. – P. 176; Podskalsky G. Byzantinische Reicheschatologie. Die Periodisierung der Weltgeschichte in den vier Grossreichen (Daniel 2 und 7) und dem tausendjährigen Friedensreiche (Apok. 20) Eine motivgeschichtliche Untersuchung. – Munchen, 1972. – S. 90-98; Magdalino P. The Year 1000 in Byzantium // Byzantium in the year 1000 / [ed. by P. Magdalino]. – Leiden; Boston, 2003. – P. 241-245; Poppe A. The Political Background to the Baptism of Rus. – P. 215-218.
52. Tolochko A. P. Varangian Christianity in 10th century Rus' // Early Christianity on the Way from the Varangians to the Greeks / [ed. by Ildar Garipzanov and Oleksiy Tolochko]. – К., 2011. – P. 65-67.
53. Constantini Porphyrogeniti. De ceremoniis aulae byzantinae II, 15 // CSHB. – Bonnae, 1829. – Vol. 1. – P. 579; Филипчук О. М. Русі серед «військ народів» у Візантії IX-XI ст.: найманці та союзники: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України». – Чернівці, 2010. – С. 9.

54. Ioannis Scylitzae synopsis historiarum. – P. 239; Poppe A. Once Again Concerning the Baptism of Olga, Archontissa of Rus // *Dumbarton Oaks Papers*. – 1992. – Vol. 46. – P. 273-275.
55. Reginonis abbatiss Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi / rec. F. Kurze // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum* (далі MGH SS rer. Germ.). – Hannoverae, 1890. – Т. 50. – P. 169-172; *Die Annales Quedlinburgenses / Herausgegeben von Martina Giese // MGH SS rer. Germ.* 72. – Hannover, 2004. – S. 469; *Annales Hildesheimenses / Contulit G. Waitz // MGH SS rer. Germ.* – Hannoverae, 1878. – P. 21-22; *Annales Altahenses maiores / Ex recens. W. de Giesebrecht et E. L. B. ab Oefele // MGH SS rer. Germ.* – Hannoverae, 1891. – P. 9-10; *Lamperti monachi Hersfeldensis annales / recognovit O. Holder-Egger // MGH SS rer. Germ.* – Hannoverae et Lipsiae, 1894. – P. 38.
56. Garipzanov I, Tolochko O. Introduction... – P. 13-14.
57. Theophanes Continuatus. Chronographia / Ex recognitione I. Bekkeri // *CSHB*. – Bonnae, 1838. – P. 196.
58. Кузенков П. В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси. – С. 73-75.
59. Шевченко І. Релігійні місії очима Візантії. – С. 22-24.
60. Theophanes Continuatus. Chronographia. – P. 343-344; Продолжатель Феофана. Жизнеописание византийских царей / [Изд. подготовил Я. Н. Любарский]. – СПб., 1992. – С. 142-143.
61. Лаврентьевская летопись. – Стб. 106.
62. Там же. – Стб. 79.
63. Роменский А. А. Тауматургия в «Повести о крещении Владимира» / А.А. Роменский // *Древности-2012. Харьковский историко-археологический ежегодник*. – 2012. – Вып. 11. – С. 78.
64. Острогорский Г. А. Владимир Святой и Византия / Г.А. Острогорский // *Владимирский сборник*. – Белград, 1938. – С. 34-37; Sevcenko I. Religious Missions Seems from Byzantium. – P. 16 – 17; Shepard J. Marriages towards the Millennium // *Byzantium in the year 1000 / [ed. by P. Magdalino]*. – Leiden; Boston; 2003. – P. 1-4.
65. Sevcenko I. Religious Missions Seems from Byzantium. – P. 16; Gregory T. E., Sevcenko I. Missions // *ODB*. – New York, 1991. – Vol. 2. – P. 1381.
66. Sevcenko I. Religious Missions Seems from Byzantium. – P. 22; Иванов С. А. Византийское миссионерство. – С. 314-315; Петрухин В. Я. Русь и «вси языци» – М., 2011. – С. 162-163.
67. Васильевский В. Г. Русско-византийские отрывки. II. К истории 976 – 988 гг // В. Г. Васильевский. Труды. – СПб., 1909. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 100-101; Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского // *Записки Императорской академии наук*. – 1883. – Т. 44. Приложение № 1. – С. 214-215; Успенский Ф. И. Рец. на кн.: Император Василий Болгаробойца. – С. 314; Он же. История Византийской империи. Период Македонской династии (867 – 1057). – М., 1997. – С. 412-413; Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – М., 1956. – С. 360-363; Ostrogorsky G. *Geschichte des Byzantinischen Staates*. – Munchen, 1963. – S. 252; Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX-X вв. // *История Византии*. – М., 1967. – Т. 2. – С. 235 – 236; Obolensky D.

- Byzantium and the Slavs – Crestwood, New York, 1994. – P. 61 – 62; Eodem. The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500 – 1453. – New York; Washington, 1971. – P. 195; Ševčenko I. Ukraine between East and West: Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century. – Edmonton; Toronto, 2009. – P. 49; Милотенко Н. И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. – СПб., 2008. – С. 60; Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана та Л. В. Войтовича. – Львів, 2011. – С. 328 – 335.
68. Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 21-22.
69. Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum / [rec. J. Thurn] // Corpus fontium historiae byzantinae. – Berolini, 1973. – Vol. 5. – P. 332.
70. Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 23.
71. Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem / [E rec. C. V. Nasil] // CSNB. – Bonnae, 1828. – Pars 11. – P. 175-176.
72. Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 28-29.
73. Васильевский В. Г. К истории 976-988 гг. – С. 99-100; Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 215.
74. Зимин А. А. «Память и похвала» Иакова мниха и Житие князя Владимира по древнейшему списку/ А.А.Зимин // Краткие сообщения института славяноведения. – 1963. – № 37. – С. 72-73.
75. Ioannis Scylitzae synopsis historiarum / recens. I. Thurn // Corpus fontium historiae byzantinae. – Berolini, 1973. – Vol. 5. – P. 336; Ioannis Zonarae epitomae historiarum / [ex recens. Mauricii Pinderi] // CSNB. – Bonnae, 1897. – Т. 3. – P. 552-553.
76. Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 23-25; Кримський А. Ю. Оповідання арабського історика XI віку Абу-Шоджі Рудраверського про те, як охрестилася Русь/ А.Ю. Кримський, Т. Козма. – К., 1927. – С. 13-14.
77. Порпе А. The Political Background to the Baptism of Rus. – P. 212; Поппэ А. В. О причине похода Владимира Святославича на Корсунь 988 – 989 гг. / А. Поппэ // Вестник МГУ. – 1978. – Серия 8: История. – № 2. – С. 50.
78. Поппе А. Візантійсько-руський союзницький трактат 987 р. / А.Поппэ// Український історичний журнал. – 1990. – № 6. – С. 23-26.
79. Кримський А. Ю., Кезма Т. Оповідання арабського історика XI віку Абу-Шоджі Рудраверського. – С. 13-14.
80. Obolensky D. The Byzantine Commonwealth. – New York; Washington, 1971. – P. 195.
81. Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца... – С. 23-25; Кримський А. Ю., Кезма Т. Оповідання... – С. 13-14; Ioannis Scylitzae synopsis historiarum. – P. 336; Ioannis Zonarae epitomae historiarum. – P. 552-553.
82. Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца... – С. 23-25.
83. Лаврентьевская летопись. – Стб. 116-118; Ипатьевская летопись. – Стб. 101-103.
84. Nicolai Patriarchae epistolae // Patrologia graeca. – 1863. – Т. 111. – Col. 268, 324; Успенский Ф. И. Византийские владения на северном берегу Черного моря // Киевская старина. – 1889. – Т. 25. – № 5-6. – С. 283; Сорочан С. Б. Византийский Херсон в письмах Николая Мистика // Хазарский альманах. – 2012. – Т. 10. – С. 183- 195; Могаричев Ю. М., Сазанов А. В. Крымская Хазария X-XI вв. // Хазарский альманах. – 2012. – Т. 10. – С. 123-124.

85. Милютенко Н. И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. – С. 328.
86. Лаврентьевская летопись. – Стб. 126-127; Ипатьевская летопись. – Стб. 111-112.
87. Grumel V. La chronologie... – P. 54.
88. Проложное житие князя Владимира 1-го вида // Милютенко Н. И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. – СПб., 2008. – С. 435.
89. Филарет (Гумилевский). История Русской Церкви. – М., 1888. – Период 1. – С. 36-37; Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. Вернадский. – М., 2001. – С. 74.
90. Лаврентьевская летопись. – Стб. 116; Ипатьевская летопись. – Стб. 101.
91. Лаврентьевская летопись. – Стб. 121 – 122; Ипатьевская летопись. – Стб. 106.
92. Baumgarten N. A. Saint Vladimir... – P. 105.
93. Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/sofon/sof.htm>; Мечта о русском единстве. Киевский Синопис 1674 г. – М., 2006. – С. 101.
94. Милютенко Н. И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси / Н.И.Милютенко. – СПб., 2008. – С. 457, 459.
95. См.: Новгородская первая летопись младшего извода // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / [Под ред. А. Н. Насонова]. – М.; Л., 1950. – С. 160.
96. Лаврентьевская летопись. – Стб. 121 – 124; Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – СПб., 1908. – Т. 2. – Стб. 106-107.
97. Зимин А. А. Память и похвала князю Владимиру. – С. 72.
98. Каргер М. К. К вопросу о саркофагах князя Владимира и Анны / М.К.Каргер // Краткие сообщения института истории материальной культуры. – 1940. – Вып. 7. – С. 78-79.
99. Поппэ А. Русские митрополии Константинопольской патриархии в XI ст./ А.Поппэ // Византийский временник. – 1968. – Т. 28. – С. 86-88.
100. Хроніку Тітмара наводимо за виданням: Die Chronik des Bishofs Thietmar von Merseburg und ihre kohlveier Uberarbeitung / [Herausgegeben von R. Holtzmann] // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. – Berlin, 1935. – Т. 9. – S. 530.

Summary

The article is devoted to the questions of creation of Church organization in Rus' in the light of the history of Byzantine mission. The methodology of the Byzantine missionaries and their usual practice are studied. The problems of chronology and nature of Rus-Byzantine relations in the late tenth century are being revised.

Key words: *the Metropolis of Rus, the Church Organization, Byzantine mission, baptism, chronology.*

Одержано 13 квітня 2013 р.

КОРОНАЦІЯ КНЯЗЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА В КОНТЕКСТІ ІДЕОЛОГІЧНОГО ЖИТТЯ І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН СЛОВ'ЯНСТВА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У другій половині 40-х – в 50-х роках XIII ст. держава князів Данила та Василька Романовичів провадить активну зовнішню політику, спрямовану як у напрямку забезпечення безпеки Південно-Західної Русі, так і підсилення її позицій у тодішньому середньовічному світі. Знаковою подією у цьому стала коронація князя Данила Романовича в грудні 1253 р. у Дорогичині. Західно-руський володар в той час прагнув не тільки підняти престиж своєї влади на міжнародній арені, зберегти суверенітет своєї держави, а і висував претензії на лідерство у всій Русі.

Ключові слова: держава Романовичів, римська курія, коронація, міждержавні стосунки.

В середині XIII ст., в час великих випробувань для багатьох європейських країн і народів, що зазнали тоді на собі нападів полчищ монголо-татарських ханів, сталася подія, яка стала знаковою у політичному розвитку Центрально-Східної Європи. В грудні 1253 р. у прикордонному волинському місті Дорогичині легат римського папи Інокентія IV абат бенедиктинського монастиря св. Павла з італійського міста Мессіна Оппізо коронував королівськими інсигніями володаря Волинсько-Галицького князівства Данила Романовича. Коронація князя Данила й поява в центрі Європи нового королівства були не стільки свідченням значної активності римської курії на сході європейського континенту, а перш за все визнанням великої потуги держави Данила та його брата Василька, значного місця цієї держави в системі міжнародного розвитку європейського континенту. Коронація Данила Романовича у значній мірі була апогеєм державно-політичному розвитку Волині та Галичини, корені якого тягнуться від «Доби великого переселення народів» та розселення слов'ян по величезній території Східної Європи в період раннього середньовіччя.

Історія коронації князя Данила «королем Русі» давно стала предметом значної уваги істориків¹. Особливо багато про неї пишуть науковці в останній час². Проте далеко не всі питання історії цієї події, значення її для розвитку Волинсько-Галицького князівства у повній мірі є вивченими, що і обумовлює необхідність написання пропонованої нами статті. Розгляд теми варто розпочати з питання про титулатуру носіїв володарської влади на Русі. З давніх часів у додержавному суспільстві на рівні племен особливу роль відігравали вожді. Їх родини-клани були закритими для проникнення інших осіб, а з становленням ранньополітичних формувань ця ізоляваність суспільних лідерів, які поступово перетворювалися у володарів утворень, підсилюється не тільки відносно всіх єдиноплеменників, а на-

віть від правлячої верхівки. Особлива роль цієї групи людей – правлячих династій – освячувалася релігійними канонами, звичаями тощо. В житті середньовіччя роль володарів-династій була унікальна, оскільки держава в значній мірі мала патримоністичний характер, тобто персону володаря часто уособлювалася із самою державою.

Зазначене вище пояснює особливу роль у політичному житті ознак – інсігнієв – володарської влади, особливо титулів тих чи інших правителів. Оцінка титулу володаря дозволяла робити висновок про рівень могутності та суверенності тієї чи іншої держави³. В обігу у слов'ян Східної Європи, у тому числі і у міжнародних відносинах, з давніх часів відносно володарів використовувався загальнослов'янський титул «князь» (польський – «kniąz», чеський – «kníže», сербохорватський – «knez»). Як вважають науковці, цей титул походить від давньослов'янського визначення «kъnedzъ», а той був позичений з давньогерманського «kuningaz»⁴. По мірі становлення політичних структур цей титул поступово набував нового соціального змісту, а саме: означав уже не вождів племен, а глав ранньодержавних об'єднань.

Протягом X ст. відбулося послаблення влади східнослов'янських племінних династій й, одночасно, посилення влади київського князя, що і позначилось на зникненні інформації про них у дипломатичних угодах вже в часи Святослава. Частина колишніх племінних князів стали намісниками земель або зайняли інші адміністративні посади в системі управління держави Русь, інші увійшли до боярської верстви. Вступ Русі до кола християнських країн зміцнив владу верховного суверена країни – київського князя. Якщо до прийняття нової віри державна влада багато в чому визнавалася через систему «князь-дружина», то тепер влада глави держави щодо підлеглих стає фактично необмеженою⁵. Значною мірою з метою піднесення його авторитету наприкінці X – на початку XI ст. на Русі карбуються монети – златники та срібляники, на яких київського володаря зображено з усіма ознаками імператорської влади⁶. Зрозуміло, що і після цих змін в ідеологічному житті Русі титул «князь» був найвищим і цілком самодостатнім.

Дуже важливим для визначення міжнародного становища і престижу Русі є питання про сприймання східнослов'янської держави західноєвропейськими хроністами. Так, розповідаючи про контакти Русі і Германської імперії, продовжувач хроніки Регінона під 959 р. повідомляє про те, що послы «королеви русів Олени» (християнське ім'я київської княгині Ольги) звернулися до германського імператора Оттона I з проханням прислати єпископа та священників⁷. Саксонський хроніст Титмар Мерзебурзький, розповідаючи про події на Русі після смерті князя Володимира Святославича, яка сталася в липні 1015 р., називає небіжчика титулом «король»⁸.

Важливо відзначити, що і надалі автори західних хронік часто використовують щодо монархів Русі титул «гех» – «король». Це не озна-

чало, що володарі Русі мали таке офіційне визначення. Такий підхід, на справедливую думку В.П. Шушаріна, означав, що Русь сприймалася ними як самостійна суверенна держава – «королівство». Проте щодо володарів Польщі ті ж джерела використовують виключно титул «dux» («князь», «герцог»)⁹. Як довів М.Хельман, критерієм при найменуванні володарів у германських хроністів завжди була одна обставина: чи був той чи інший володар залежним від германського імператора¹⁰. В польських джерелах також, незважаючи на численні факти конфронтацій Русі і Польщі, володарі східнослов'янської держави часто іменуються «королями».

Для розгляду цієї теми важливим є аналіз обставин перебування в 1073-1076 рр. поза Руссю в країнах Центральної Європи князя Ізяслава Ярославича разом з дружиною Олісавою-Гертрудою та сином Ярополком. Історія вигнання Ізяслава і його родини не пройшла поза увагою дослідників¹¹. При розгляді цієї теми вчених перш за все цікавили взаємини Ізяслава з польським князем Болеславом II, германським імператором Генріхом IV та римським Папою Григорієм VII, а також вплив цих контактів на релігійну ситуацію на Русі. Для нас важливим є питання про ставлення на Заході до руських князів. Про перебування Ізяслава Ярославича в Германії збереглося декілька цікавих фрагментів у хроніці Ламберта Герсфельдського. Зокрема, автор повідомляє, що в січні 1075 р. до Майнцу до імператора Генріха прибув «король руський Димитрій»¹². Зазначимо, що Димитрій – це християнське ім'я Ізяслава Ярославича. Дещо пізніше, вже розповідаючи про переговори посольства імператора Генріха на чолі з графом Бурхардом з тодішнім київським володарем Святославом Ярославичем, Ламберт саме його називає «королем», тобто використовує західний титул щодо справжнього київського князя (а не князя-вигнанця, як було у випадку з Ізяславом)¹³.

Ще більш конкретні уявлення про ставлення у католицькому світі до володарів Русі дає листування папи Григорія VII. Зокрема, у своєму посланні до Ізяслава та його дружині («Димитрія, короля Русі, та королеви, дружині його») папа наголошує, що передає «управління Вашим королівством як частковою володін'ям св. Петра» Ярополку¹⁴. На одній з мініатюр Трирської псалтирі зображені Ярополк Ізяславич із жінкою, які моляться апостолу Петру, тобто показана підлеглість цих осіб римській церкві. Отже, Русь на Заході цілком у дусі тодішньої ідеології розглядалася як частина всесвітньої конфесійної держави на чолі з папою, що мала офіційний статус королівства.

Ця подія не дає підстав для твердження, що переговори Ярополка та папи несли серйозну загрозу суверенітету Русі, як можна інколи прочитати в літературі¹⁵. Перш за все всі монархи західноєвропейських держав, згідно тодішнім ідеологічним уявленням, що активно насаджувалися римською курією, вважалися підданими пап, проте це не означало фактичного підкорення означених держав курії. До цього слід додати, що вказаний поодинокий епізод взаємин руського княжича з Папою не мав

якихось серйозних зовнішньополітичних наслідків для Русі. Водночас тісні взаємини Русі із західноєвропейським світом виключають випадковість застосування титулатури. Отже, можна зробити висновок, що Русь на Заході розглядалася як королівство, а її володарі, котрі правили у Києві, сприймалися як королі.

Децентралізація Русі в середині XII ст. вносить певні корективи у систему титулатури її князів. Так, Оттон Фрейзінгенський називає численних давньоруських князів специфічним титулом «*regulis*» («корольок») ¹⁶. Цим, з одного боку, як і в назві «*rex*» («король»), підкреслювався суверенітет князів Русі до імператорської влади, а з іншого – вказувалось, що ці монархи були володарями невеликих держав. Проте і в період феодальної роздробленості щодо наймогутніших князів традиційно застосовувався титул «*rex*» («король»). Королем, наприклад, у західноєвропейських творах неодноразово названо галицько-волинського князя Романа Мстиславича ¹⁷.

З кінця XII ст. у зовнішній політиці Королівства Угорщина спостерігається не лише прагнення поширити свій вплив на південно-західні землі Русі, а й обґрунтувати ці претензії ідеологічно. В грамоті від 2 травня 1189 р. угорський король Бела III (1172-1196 рр.) проголошується «славетним королем Угорщини, Далмації, Рами та Галіції (*gloriosissimi regis Ungariae, Dalmatiae, Ramaeque et Galaciae*)» ¹⁸. Цікаво зазначити, що це не перший документ угорської королівської канцелярії, в якому зазначається претензії володарів Угорщини на Галичину. Вперше формула «король Угорщини, Далмації, Хорватії, Галіції, і Булгарії» зустрічається в грамоті під 1124 р., проте вчені одноставно висловлюють сумнів у її достовірності ¹⁹. Є певна недовіра і до згадки під 1189 р., оскільки там зазначене нетипове формулювання Галичини – «*Galacia*» замість поширеної в XIII ст. назви «*Gallicia*» або «*Galicia*». До того ж документ під 1189 р. не є офіційним актом угорського королівського двору, а є документом однієї з церковних канцелярій. Як там не було, але в подальшому, до початку XIII ст., більше подібних формулювань в угорських грамотах вже не має.

Незаперечні докази прагнення угорських володарів не тільки поширити вплив своєї держави на схід, а й реально включити до складу своєї держави сусідні руські землі фіксуються на початку XIII ст. Після смерті Романа Мстиславича його вдова Анна зустрічається восени 1205 р. з угорським королем Андрієм II в місті Санок. Після завершення переговорів в наступному 1206 р. Андрій включив землі Волині і Галичини до свого титулу та оголосив себе як «*Rex Galiciae Lodomeriaeque* (Король Галичини і Волині)» ²⁰. Розглядаючи обставини проведення переговорів у Санокі, М.С. Грушевський пише, що тоді «вдова Романа звернулася по допомогу до короля, а король бере в свою опіку Романовичів і їх землі». На думку історика, Андрій за це «приймає на себе роль зверхника сих земель: від тепер він титулює себе все королем Галичини і Володимирії (*Galiciae Lodomeriaeque*)» ²¹. Необхідно зазначити, що присвоєння титулу короля «Галіції і Лодомерії» Андрієм, вочевидь, не йшло у розріз із ходом

самоцьких переговорів²². Необхідно зазначити, що з цього часу вказане доповнення постійно присутнє у титулі угорського короля (водночас і австрійського імператора) аж до 1918 р., незалежно від політичної ситуації у Південно-Західній Русі. Тому, однозначно, факт включення Волині і Галичини до титулу Андрія II не означало реального підкорення Угорщині Галицької і тим більше Волинської земель.

Невдовзі на Русі з'являються «справжні» (короновані) королі, що було значною мірою наслідком втручання потужного Королівства Угорщина та римської курії в справу західноруських земель. В 1214 р. у словацькому місті Спіші між угорським королем Андрієм II і краківським князем Лешком Білим підписується угода про поділ Галичини. Вона була скріплена матримоніальним союзом п'ятирічного сина Андрія II Коломана і трохрічної дочки Лешка Соломії. До процесу реалізації Спішської угоди католицькі монархи залучили авторитетного ієрарха католицької церкви Папу Інокентія III. Саме він мав не тільки дати згоду на здійснення шлюбу неповнолітніх дітей Андрія II і Лешка, а і дозволив провести коронацію Коломана. Першоїєрарх останнім фактично дезавував всі попередні обіцянки Кракова і Буди щодо підтримки претензій молодого князя Данила Романовича на Галич. За все це Андрій II і Лешко мали дати згоду на проведення активної діяльності католицького духовництва у Південній Русі²³.

Про взаємодію угорського королівського двору з курією свідчить лист Андрія II, який, вочевидь, було підготовлено його канцелярією зразу ж після укладення договору у Спіші. В ньому король просив Інокентія III, щоб той доручив естергомському архієпископу Іоанну провести коронацію сина Андрія Коломана як короля Галичини²⁴. В.П. Шушарін з цього приводу пише: «Дії угорських королів свідчать про їх прагнення об'єднати Галицьке князівство з Угорщиною особистою унією на підставі визнання її галицьким боярством (як це мало місце в Хорватії)»²⁵. Угорська окупація Галицької землі після укладення Спішської угоди викликала велике незадоволення місцевого населення. В літописах під 1214 р. збереглася інформація про подальші галицькі події: «Король угорський посади сына в Галичи, а епископа и попы изгна из церкви, а свои приведе латыньскыя на службу»²⁶. Вона узгоджується з повідомленнями сучасних щодо подій іноземних джерел, де відзначається як боротьба населення Галичини проти угорського панування, так і діалог Андрія II з католицькими місіонерами, які прагнули поширити на Південно-Західну Русь католицьку релігію²⁷.

Для розуміння подій, що відбулися після укладення Спішської угоди, велике значення має розгляд ще одного листа Андрія II до Інокентія III (помер в 1216 р.). В ньому король висловлював вдячність понтифіку за допомогу у проведенні коронації Коломана і докладно розповідав про подальші після неї події в Галичині²⁸. Оскільки Андрій II обіцяв Інокентію III прислати на Вселенський собор католицької церкви «єпископів Рутенів (Episcopos Ruthenorum)»²⁹, який відбувся у листопаді 1215 р.,

можна припустити, враховуючи хронологію подій, що другий лист було написано десь у першій половині або в середині 1215 р.

Розглядаючи питання про змагання різних монарших родин за галицький стіл, Л.В. Войтович вважає, що претензії на Галич у Арпадів мали більш законні підстави, ніж у Романовичів³⁰. Як нам здається, з цим твердженням важко погодитися, оскільки аналіз політичного життя Русі засвідчує, що православне населення Південно-Західної Русі зовсім по різному ставилося до представників династії Рюриковичів і до іноземних династій, які претендували на руські землі. Як зазначає Д.Харді, тільки руський князівський рід мав право володарювати на Русі, а претензії іноземних правителів на владу у Східній Європі не були легітимними, їх слід розглядати тільки як спроби узурпації влади³¹.

Згадка в листах Андрія II до Інокентія III про підготовку IV Латеранського собору римської церкви (відбувся у листопаді 1215 р.) дає підставу датувати документи угорської канцелярії до цієї дати. Якщо це так, то можна прийняти припущення Г.Лябуди про можливу коронацію Коломана на Різдво – 25 грудня 1214 р. Польський автор припускає, правда, як другу можливість коронації на Трійцю 1215 р., проте аналіз подій цього року свідчить про неможливість датування коронації початком літа 1215 р.³².

Вивчення латиномовних джерел першої половини XIII ст. промовляє, що і в цей час вони найбільш могутніх володарів Русі іменують дефініцією «король», що не було свідченням наявності у них на офіційному рівні цього титулу, а виразом визнання їх суверенності і потужності. Зокрема, автор «Ливонської хроніки» Генріх Латвійський називає «королем Новгороду» новгородського князя Мстислава Мстиславича, який невдовзі почав боротися за «Галицьке королівство»³³. Знаково, що навіть в самій Угорщині, не дивлячись на претензії власних монархів на Галичину, королем задовго до офіційної коронації у 1253 р. сприймався князь Данило Романович. Наприклад, в одній з угорських грамот, де розповідалося про битву 17 серпня 1245 р. під Ярославом, Данило названий як «король Русі (rex Ruthenorum)», а його суперник, союзник угорського короля Бели IV князь Ростислав Михайлович лише як «князь Галичини (dux Galliciae)»³⁴.

Постійно найменування «король» відносно князя Данила використовує Папа Інокентій IV під час їх переписки в 1246-1248 рр.³⁵. У ході контактів з Данилом Романовичем він прагне використати допомогу руського володаря для організації розвідувальної діяльності своїх агентів щодо монголів, а також робить певні кроки щодо реалізації своїх намірів підкорення руської церкви престолу св. Петра. Проте друга частина діяльності курії досить швидко почала давати збої, і це спостерігається з листа направленою Данилу 27 серпня 1247 р., де Папа йде на певні поступки у відправленні церковної служби. Поява цього листа свідчила, що той був вимушений у складних умовах піти на поступки навіть у питаннях віри. Тоді ж Папа заявив про заборону іншим королям, а також хрестоносцям,

претендувати на володіння в землях князів Данила та Василька³⁶. Курія взяла під опіку землі Романовичів, що Ю.Ю. Свідерський справедливо розглядає як дипломатичну перемогу³⁷.

Необхідно зазначити, що у другій половині 40-х років XIII ст. взаємини Південно-Західної Русі та папської курії в Ліоні не набули конкретної реалізації як відносини двох політичних суб'єктів міжнародного життя. Тому листування між римською курією та галицько-волинськими князями припиняється. М.Бендза відзначає, що у папських листах 40-х років ніде не йдеться про допомогу Данилові проти монголів, а тому, на думку історика, була зірвана ідея проведення унії³⁸. На нашу думку, в другій половині 40-х років Романовичам взагалі не потрібна була така допомога, оскільки вони чудово використовували ситуацію перебування між латинським Заходом і ординськими володіннями для вирішення власних потреб. Тому через деякий час виникла ситуація, коли князь Данило зрозумів, що йому не вдасться добитися якоїсь додаткової користі від курії, а остання відчула, що холмський володар не збирається реально йти на поступки у питаннях віри. Тому відбулося припинення активних стосунків між курією та Холмом. М.Стасів справедливо відзначає, що воно не було наслідком конфлікту сторін, а тому правильно говорити про виникнення застою, а не зриву у стосунках між папою і Романовичами³⁹.

Ситуація у взаєминах Данила Романовича із Заходом докорінно змінилася на початку 50-х років XIII ст. І на цю зміну вплинуло багато факторів. Перш за все в цей час, приблизно в 1252 р., спостерігається напруженість на східному кордоні держави Романовичів, яким у цей час починає загрожувати монгольський темник Куремса. В 1251 р. прийняла християнство Литва, а її володар – суперник князя Данила литовський володар Міндовг – коронувався королівською короною.

Сам процес сприйняття володарем Волині і Галичини Данилом королівської корони слід розглядати як багатоплановий. Перш за все в ньому слід бачити дві частини релігійну і політичну. В свою чергу перша поділялася на дві. Однозначно, що римський Папа прагнув поширити на Русь уявлення західної церкви (церковно-канонічний аспект коронації), проте, щоб не зірвати навернення Данила, погодився на збереження на Русі грецьких обрядів, але при умові підкорення православної церкви римській курії (церковно-адміністративний аспект коронації).

У 1252 р. під час перебування Данила у Польщі до нього звернулися посланці від Папи з пропозицією провести коронацію. Руський князь тоді відмовив їм під приводом того, що така церемонія має відбутися в його державі. *«Тогда же, – пише галицький книжник, – во Кракове беша послы папину, носяще благословение от папе и венець и сан королевьства хотяше видети князя Данила. Он же рече им: «Не подобает ми видитися с вами чужей земли, нъ паки»*⁴⁰. Вірогідно, що про ці переговори згадує літописець в подальшій розповіді про наступні події: *«Древле бо того прислал к нему пискупа Беренського и Каменецького, река ему: «И приими венець*

королевства». Он же в то время не приял бе, река: «Рать Татарская не престаеть, зле живущи с нами, то како могу прияти венець бес помощи твоей»⁴¹. Зазначимо, що з легкої руки М. Чубатого дослідники часто відносять цей епізод на 1248 р. або 1249 р.⁴², але скоріше за все коронаційна діяльність Інокентія IV розпочалася після смерті Фрідріха II. Сам же епізод з перебуванням єпископа «Беренського и Каменецького» слід віднести на 1252 р. У цей рік вперше велику активність на східних кордонах Холмської держави став проявляти темник Куремса, що було реакцією ординців на союз Данила Романовича та Андрія Ярославича. У відповідь на це Данило розпочав активний пошук союзників на заході. А Інокентій посилає до нього легата з пропозицією прийняти корону. Під час переговорів з папським посланцем Данило поставив питання про надання допомоги курії в організації хрестового походу проти монголів.

У 1253 р. Інокентій IV начебто оголосив хрестовий похід, але закликав до нього не шведів та німців, а країни Центральної Європи (Польщу, Чехію, Моравію, Сербію, Помор'є), котрі на той час не були здатні до війни з ординцями. Тому цей заклик виявився лише словесною декларацією. До цього необхідно додати, що, вірогідно, сам Папа не тільки не міг реально організувати антимонгольську коаліцію, але і не дуже хотів цього робити, бо тоді він та його союзник французький король Людовик IX, який незадовго до цього повернувся з єгипетського полону, прагнули підготувати інший хрестовий похід – на Близькому Сході. У боротьбі з мусульманським світом Інокентій та Людовик сподівалися знайти підтримку у монголів. Саме для цього до них французьким королем в 1252 р. і була направлена місія на чолі з брабантським купцем Вільгельмом де Рубруком⁴³.

У 1253 р. у Польщі розпочинає активну діяльність спеціальний посланець Папи абат Оппізо з Месани. З польських рочників відомо, що цей релігійний діяч мав великий досвід взаємин з польською світською та духовною верхівкою, оскільки в 1246-1247 рр. виконував у Польщі важливі доручення Інокентія⁴⁴. «Великопольська хроніка» розповідає про великий вплив легата на політичні процеси в країні, саме тоді під його патронатом відбулася канонізація польського святого Станіслава⁴⁵. Науковці відзначають, що згода курії на цю канонізацію пояснюється особливою роллю, яка відводилася Римом польській церкві в процесі католицького наступу на схід⁴⁶. У другій половині 1253 р. папські послы на чолі з Оппізо прибули на Русь і передали Данилові папську грамоту з пропозицією прийняти королівську корону: «В лето 6763. Присла папа послы честны, носяще венець и скипетръ и коруну, еже наречеться королевский сан, рекый: «Сыну, прими от нас венець королевства».

Про коронацію Данила згадує під 1253 р. Рочник Красинських: «Anno domini 1253 Daniel dux Russie in regem coronatus (В рік Божий 1253 Данило князь Русії королем коронувався)»⁴⁷. В.Абрахам писав, що Оппізо побував на Русі або у серпні – вересні або в грудні 1253 р.⁴⁸, проте реальний

перебіг попередніх коронації подій того року (наприкінці серпня 1253 р. Данило зустрічався з Оппізо у Кракові!) свідчить, що церемонія могла відбутися тільки під кінець року. Тому коронація, як вважають багато дослідників, відбулася, ймовірно у грудні 1253 р.⁴⁹. Факт коронації Данила в північноволинському місті Дорогочині, вірогідно, не був випадковим. У цей час руський князь вів активні бойові дії проти прибалтійських племен, а місто на Бузі стало центром, де збиралися військові сили, що воювали проти литовців та ятвягів. В урочистій церемонії, крім сина Лева, взяли участь польські князі Болеслав і Земовит, союзники Данила, представники руського духовенства.

У працях істориків ця подія ще не знайшла належної всебічної і більш-менш єдиної оцінки, оскільки довгий час на висновки вчених сильно впливали самі різні обставини, часто далеко не наукові. В той же час переважна більшість дослідників погоджується, що згода на коронацію була зв'язана із сподіванням Данила Романовича отримати, нарешті, допомогу із Заходу проти монголів⁵⁰. Вони не справдилися, водночас папство постійно вимагало від князя Данила навернення Русі до католицизму, що там не дуже схвально сприймалося.

Проте коронація Данила Романовича мала і інше політичне значення для Русі, оскільки сприяла зростанню авторитета холмського володаря в контактах із західними сусідами – католицькими монархами Центральної Європи⁵¹. Коронація мала показати і литовському королю Міндовгу, з яким Волинь вела боротьбу за прибалтійські землі, і угорському королю Белі IV, в грамотах якого той титулувався королем Волині і Галичини, і чеському королю Пжемислу-Оттокару II, з яким Романовичі воювали за спадщину австрійського герцога Фрідріха II Бабенберга, що руський володар також має високе і освячене католицьким первосвященником визнання. Отримання нового авторитетного в Європі титулу відіграло велику роль для піднесення політичної ваги руського володаря і в східнослов'янському середовищі. Невипадково, що прихильний Данилові літопис постійно з цього часу згадує його саме як «короля»⁵². В історичній літературі існує думка, що в Дорогочині відбулося визнання прав Данила, який де-факто вже давно був королем Русі, а не Галичини і Волині, вірогідно, можна пояснити тим, що більша частина Русі на той час через монгольську експансію втратила свій суверенітет, а тому незалежна держава Романовичів з центром у Холмі тепер «успадкувала» традицію називатися західними авторами «королівством», яка колись поширювалася на всю Русь із столицею у Києві.

Необхідно декілька слів сказати з приводу «вагань» щодо прийняття корони князя Данила. М.С.Грушевський правильно зазначає, що вони, вірогідно, були викликані певною боязню можливої негативної реакції на цю акцію з боку верхівки монголів⁵⁴. Це дійсно було можливим на певному етапі взаємин Данила з монголами, проте в той час на східному

кордоні його держави вже йшла війна з Куремсою⁵⁵, а тому холмський володар міг остерігатися лише реакції на налагодження контактів з Заходом самого хана Бату. Коронація також у певній мірі обмежувала суверенітет руського князя по відношенню до курії, хоча будь-яка інвеститура, навіть коронація германського короля в Римі імператорською короною, створювала ефект означеної залежності від папського престолу. Не можна відкидати і негатив релігійного аспекту коронації, оскільки протягом XIII ст. спостерігався великий тиск католицизму на Східну Європу. Діяльність католицьких місіонерів на Русі викликала незадоволення православного населення (виступи проти католицьких священників в Галичі в 1215 р., вигнання домініканців з Києва в 1238 р. тощо)⁵⁶. І з такими настроями православного населення Романовичі також мусли рахуватися.

У літературі давно звернуто увагу про те, що досить швидко відбулася зміна у східноєвропейській політиці курії, початок якої деякі науковці пояснюють особистими рисами поведінки нового Папи Олександра IV (1254-1261 рр.)⁵⁷. Дійсно, він у релігійному питанні не був таким толерантним, як його попередник, а тому був незадоволений фактичною відмовою Русі користися католицькій церкві. Проте, на нашу думку, метаморфози у діях курії були пов'язані і із загальним станом міжнародного життя в Європі. Поступова переорієнтація папства почала спостерігатися вже за часів Інокентія IV, який з 1253 р. почав підтримувати суперника Данила чеського князя Пшемисла-Отокара II, оскільки той допомагав хрестоносцям у Пруссії. В 1254 р. для вирішення планів по завоюванню Пруссії чеський король з військом був запрошений у Прибалтику⁵⁸. В 1255 р. Пшемисл-Оттокар II заснував в усті річки Преголі місто-фортецю, яке на його честь отримало назву Кенігсберг (Королівська гора).

Олександр IV зайняв ще більш жорстку тактику щодо Русі, став підтримувати і інших суперників Романовичів. У березні 1255 р. він відмовився від обіцянок своїх попередників поширювати патронат «престолу святого Петра» на руські землі, почав намовляти литовського володаря Міндовга напасти на володіння Данила⁵⁹. Вірогідно, що це було обумовлено і погіршенням стосунків між двома східноєвропейськими королями, де сторону литовського короля зайняв Олександр. У польській політиці він підтримував кувяського князя Казимира, в той час коли суперник і брат останнього Земовіт був союзником Данила⁶⁰. Зрозуміло, що вже наступного року Данило Романович повністю припинив контакти з папською курією. 13 лютого 1257 р. у своєму посланні до оломоуцького та вроцлавського єпископів Олександр напругу звинуватив Данила в тому, що він, незважаючи на «духовні і довгочасні благодіяння» римської курії, відмовився служити апостольському престолу. А наприкінці листа говорив про необхідність «використати проти цього короля (тобто Данила. – О.Г.) допомогу світської влади», якщо згаданим єпископам не вдасться підкорити Данила⁶¹. В квітні 1257 р. римська курія доручає своїм наближеним розпочати пропаганду хрестового походу проти Русі, обіцяючи його учас-

никам відпущення гріхів. Роком пізніше Папа заборонив місіонерам вести пропаганду хрестового походу проти ворогів Данила – монголів⁶².

Можливо, що в якійсь мірі на істотну корекцію східноєвропейської політики папства вплинуло і те, що саме з середини 50-х років монголи на Близькому Сході розпочинають активний наступ проти мусульман. Зокрема, в 1258 році їх війська на чолі з ханом Хулагу завоювали Багдад, а через рік вийшли на східний берег Середземного моря. Хулагу в цьому наступові допомагали загони золотоординського хана Бату, а після смерті першого – Берке⁶³. Проте на межі 50–60-х років відбувається чергова метаморфоза в політиці курії. Папа Олександр VI 25 січня 1260 р. закликав рицарів Тевтонського ордену до походу проти монголів і передав їм всі руські землі, які вони під час походу завоюють. 21 березня та 8 квітня папа повторив цей заклик в листах до магістра хрестоносців Гартмуда фон Грюнбаха⁶⁴. В своїх попередніх працях ми писали⁶⁵, що ця зміна ставлення папи до Орди, вірогідно, пов'язана з загальним охолодженням відносин Риму з монголами, що стало наслідком провалу планів курії використати наступ Хулагу проти мусульман на Близькому Сході⁶⁶.

Іншою, вочевидь, більш значною причиною цього охолодження стала реакція католицького світу на вдалий похід монгольського полководця Бурундая на Литву 1258 р. Згодом у Пруссії реально збирається значне військо, а в Європі поширюється думка, яку висловив місіонер Гійом де Рубрук. Після подорожі до Східної Європи, з якої він повернувся в 1255 р., писав: «За Руссією, к півночі, знаходиться Пруссія, яку нещодавно підкорили всю браття Тевтонського ордену, і, зрозуміло, вони легко підкорили б і Руссію, якби взяли за це. Отже, якби Татари б дізналися, що великий священик, тобто Папа, піднімає проти них хрестовий похід, вони всі утекли б у свої пустелі»⁶⁷. Влітку 1259 р. у Пруссії збирається великий рицарський контингент для війни з монголами⁶⁸. Згадані безпосередні заклики Олександра IV до хрестоносців щодо війни з монголами (5 січня, 21 березня і 8 квітня) були пов'язані із перебуванням Бурундая в Польщі, де завойовники захопили Сандомир і сплюндрували Краківську землю. Але ідея війни з монголами і цього разу не була реалізована, оскільки велике повстання пруссів на чолі з Геркусом Мантосом, яке розпочалося взимку 1259-1260 рр.⁶⁹, примусило хрестоносців направити свої зусилля проти прибалтів. Л.В. Войтович висловив припущення, що початок повстання був інспірований емісарами Бурундая⁷⁰. Інформація Великопольської хроніки і Других Познанських рочників про перебування пруссів у війську монгольського темника Бурундая під час походу у польські землі, як здається, може бути аргументом щодо можливості такого припущення⁷¹, хоча до виступу пруссів, який розпочався у вересні 1260 р., безумовно, спонукала велика поразка хрестоносців від литовців на озері Дурбе 13 липня 1260 р.⁷²

У тому ж 1260 р. чеський король Пшемисл-Оттокар II, інформуючи Олександра IV про свою перемогу біля міста Крессенбрун над угорським

королем Белою IV, згадує, що останньому на допомогу прийшов «Данило, король Русі» із загонами «рутенів та татар»⁷³. Через чотири роки вже новий Папа Урбан IV (світське ім'я – Жак Панталеон Кур-Пале) (1261-1264 рр.) просить чеського короля покорити руських «схизматиків» і литовців, які «разом з татарами» загрожують Польщі і Пруссії. Понтифік при цьому дозволяє Пшемислу-Оттокару II в разі успіху війни залишити собі завойовані у ворога землі⁷⁴.

Оцінюючи події кінця 50-х років XIII ст., В.Т. Пашуто писав, що після походу Бурундая на Литву і Польщу «татаро-монгольські феодали покінчили... з незалежністю Південно-Західної (Галицько-Волинської) Русі»⁷⁵. Аналогічну позицію займають Е.Ледерер⁷⁶ і В.Л. Єгоров⁷⁷. Проте, на наш погляд, є більше підстав для того, щоб погодитися з думкою тих вчених, які заперечують факт підкорення в той час держави Романовичів владі Золотої Орди⁷⁸. Зокрема, ще С.М. Соловійов з цього приводу зазначав, що відносини з монголами на півдні Русі не були «такими тяжкими», оскільки «гроза Бурундаєва пройшла якось повз...»⁷⁹. М.Ждан наголошував, що тоді монголи не створили в Південно-Західній Русі якоїсь системи контролю над володіннями Романовичів, а Данило продовжував залишатися сувереном своєї держави⁸⁰. А.М. Насонов звернув увагу, що джерела практично, крім інформації про похід Бурундая на захід, нічого не говорять про підкорення Галицько-Волинського князівства Орди⁸¹.

Підбиваючи підсумки нашої роботи, слід зазначити, що коронація Данила Романовича – це багатопланова складна подія, яку слід розглядати як у контексті розвитку політико-ідеологічних уявлень середньовічного суспільства, так і офіційної політики римської курії у Східній Європі. Однозначно, що стосунки між папством і православною державою князів Романовичів були складними і суперечливими. Більш того, після коронації Данила вони взагалі зіпсувалися, на що, на мою думку, вплинули як фактор релігійних і церковних суперечностей, так і складність міжнародних відносин тогочасної Європи, де папство не могло підтримувати зразу всіх суб'єктів численних міждержавних конфліктів. Водночас, сам факт офіційного отримання авторитетного володарського титулу мав величезне значення як для взаємин держави Романовичів із країнами Заходу, так і в реалізації програми відбудови власного краю. Велика увага в останній третині XIII – на початку XV ст. до збереження відносно Південно-Західної Русі визначення «Королівство Русь» і використання в політичному ужитку титулу «короля Русі»⁸² є додатковим аргументом на користь важливості події, яка сталася 760 років тому назад.

Примітки

1. Дашкевич Н.П. Переговори пап с Даниилом Галицким об унии юго-западной Руси с католичеством / Н.П.Дашкевич // Киевские университетские известия. – 1884. – №8. – С. 136-181; Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. – Т. 1. – Lwów, 1904. – S. 123-134; Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії /М. Чубатий // Записки Наукового товариства

- імені Тараса Шевченка. – Т. 123/124. – Львів, 1917. – С. 1-108; його ж. Історія християнства на Русі-Україні. – Т. 1. Від початку до 1353 р. – Рим, Нью-Йорк, 1965. – С. 625-642; Полонська-Василенко Н. Король Данило на тлі історичної доби // *Визвольний шлях*. – Кн. 9. – 1954. – С. 77-82; Андрусяк М. Унія з Римом і коронація Данила / М. Андрусяк // *Збірник матеріалів з наукової конференції Наукового товариства ім. Шевченка*. – Торонто, 1954. – С. 39-45; Корона Данила Романовича. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. – Т. CLXIV. – Рим, Париж, Мюнхен, 1955; Котляр М.Ф. Примарна корона Данила Галицького / М.Ф. Котляр// *Жовтень*. – 1987 – № 7. – С. 103-111; Брайчевський М. Галицько-Волинське королівство / М.Брайчевський // *Хроніка-2000*. – Вип. 31-32. – К., 1999. – С. 84-101; та ін.
2. Харди Тура. Наследници Кієва: Између краљевска круне и татарског јарма. *Студија о државно-правном положају Галичке и Галичко-Волинска княжевина до 1264. година*. – Нови Сад, 2002. – С. 197-203; Паславський І.В. Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття / І.В. Паславський. – Львів, 2003; Bendza M. Koronacja Daniela Halickiego w świetle planów unijnych Kościoła łacińskiego // *Над Бугом і Нарвою*. – №3. – 2003. – С. 25-29; Дашкевич Я. Проблема державності на Галицько-Волинських землях (кінець X – середина XIV ст.) // *Король Данило Романович і його місце в українській історії*. – Львів, 2003. – С.8-23; Kwiatkowski K. Przeciw Batu-chanowi czy Mendogowi – okoliczności, wymowa i znaczenie polityczne koronacji Daniela Romanowicza Halickiego na króla Rusi w 1253-1254 roku // *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*. – Toruń, 2004. – №5. – S. 37-60; Ісаєвич Я.Д. До історії титулатури володарів у Східній Європі / Я.Д. Ісаєвич // *Княжа доба*. – Вип. 3. – Львів, 2008. – С.12-25; Дрогичинь 1253. Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. – Івано-Франківськ, 2008; Майоров А.В. Апостольський престол і Никейська імперія во внешній політике Данила Галицького / А.В. Майоров // *Rossica antique*. – 2011. – №11. – С. 60-99; його ж. Первая уния Руси с Римом // *Вопросы истории*. – 2012. – № 4. – С. 33-52; та ін.
3. Головка О.Б. Титулатура носіїв державної влади на Русі в контексті середньовічних імперських доктрин / О.Б. Головка // *Феодалізм на Україні*. – К., 1990. – С. 42-52.
4. Свердлов М.Б. Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси: VI – первой трети XIII вв. /М.Б.Свердлов. – Санкт-Петербург, 2003. – С.72.
5. Łowmiański H. Religia Słowiań i jej upadek. – Warszawa, 1979. – S. 251-253.
6. Сотникова М. П., Спаский И. Г. Тысячелетие древнейших монет России / М.П. Сотникова. – Ленинград, 1983. – С. 8, 60, 79.
7. Continuator Regininis Trevirensis // *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* (дали – MGH SS). – Hannoverae, 1829. – Т. 1. – P. 624-25.
8. Thietmari Chronicon. – L.VII,74. Хроніку Титмара Мерзебурзького наводимо за виданням: Thietmar von Merseburg. *Chronik. Neu übertragen und erläutert von Werner Trillmich*. – Berlin, 1962.
9. Шушарин В. П. Древнерусское государство в западно- и восточноевропейских средневековых памятниках // Новосельцев А.П., Пашуто В.Т. Черепнин Л.В., Шушарин В.П., Щапов Я.Н. *Древнерусское государство и его международное значение*. – Москва, 1965. – С. 425.

10. Hellman M. Vladimir de Heilige in der zeitgenossichen abendländischen Überlieferung // *Jahrbücher für Geschichte Ost Europas*. – München, 1959. – В. 7, h. 4. – S. 400-408.
11. Grudziński T. Polityka papieża Grzegorza VII wobec państw Europy Śródkowej i Wschodniej. – Toruń, 1959. – S.74-105; Головка А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. / А.Б.Головка. – К., 1988. – С.52-56; Подоляк Н. Питання віри у політиці Ізяслава Ярославича / Н.Подоляк // Четвертий Міжнародний конгрес україністів. – Одеса, К., Львів, 1999. – С. 34-39; Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX-XII вв. / А.В. Назаренко. – Москва, 2001. – С. 521-539.
12. Lamberti Annales, pars 2. Ed. L.F.Hosse // *MGH SS*. – Т. 5. – Hannoverae, 1844. – P.219.
13. Ibid. – P.230.
14. Gregorii P.VII ad Demetrium Regem Russorum et reginam uxorem ejus // *Historica Russiae Monumenta*. Ed. A.Turgenev. – Т. 1. – Petropoli, 1841. – P. 1.
15. Рамм Б.Я. Папство и Русь в XI – XV вв. / Б.Я. Рамм. – Москва, 1957. – С. 67-69; Свідерський Ю.Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X – XIII ст. / Ю.Ю. Свідерський. – К., 1983. – С. 66; Подоляк Н. Питання віри у політиці Ізяслава Ярославича. – С. 37-39.
16. Шушарин В. П. Древнерусское государство в западно- и восточноевропейских средневековых памятниках. – С. 430.
17. Rocznik Traski // *Monumenta Poloniae Historica* (далі – MPH). Ed. A.Bielowski. – Т. 2. – Leopoli, 1872. – P. 836; *Kalendarz krakowski* // MPH. – Т.2. – P. 923; *Rocznik malopolski* // MPH. Ed. A.Bielowski. – Т.3. – Leopoli, 1878. – P. 162; *Albrici monachi Trium fontium chronicon* / Ed. P.Scheffer-Boichorst // *MGH SS*. – Т. 23. – Hannoverae, 1874. – P. 885; та ін.
18. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Studio et opera G.Fejer (далі – CDH). – Т. 2. – Budaе, 1829. – P. 247.
19. Ibid. – P. 67.
20. CDH. – Т. 3, v. 1. – Budaе, 1829. – P. 51; Пашуто В.Т. Внешняя политика древней Руси. – Москва, 1968. – С. 348.
21. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 3. – У Львові, 1905. – С. 18.
22. Tyliński G.J. Przyczyny zjazdu sanockiego w 1205 roku // *Watra*. – Kraków, 2000. – Т. 10. – S.75-76.
23. Головка О. Південно-Західна Русь у відносинах Королівства Угорщина та Краківського князівства у середині другого десятиліття XIII століття / О. Головка // *Україно-угорські етуди*. – Вип.2. – Львів, 2012. – С.119-137.
24. CDH. – Т.3, v.1. – P. 163-164; *Vetera Monumenta Historica Hungariam sacram Illustrantia* / Ed. A. Theiner. – Т. 1. – Romae, 1859. – P.1. М.Гомза помилково вважає, що Коломан тоді отримав і все життя утримував титул «Король Русі (rex Russiae)». Див. Homza M. Coloman king of Galicia (1208? – 1241) on the background of Arpad dynasty's and home policy in the first half of the 13th century // *Principalities in lands of Galicia and Volhynia relations in 11th – 14th centuries*. – Krakow, 2012. – P. 236.
25. *История Венгрии*. – Т. 1. – Москва, 1971. – С. 143.

26. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. 7: Воскресенская летопись. – Санкт-Петербург, 1856. – С. 117; пор. ПСРЛ. – Т. 10: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – Санкт-Петербург, 1885. – С. 66.
27. Головка О. Південно-Західна Русь у відносинах Королівства Угорщина та Краківського князівства у середині другого десятиліття XIII століття. – С. 119-137.
28. CDH. – Т. 3, v. 1. – P. 374-375.
29. Ibid. – P. 374.
30. Войтович Л.В. Князівська верства в Галицькій землі / Л.В. Войтович // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Частина 1. Історія. – Одеса, К., Львів, 1999. – С.82; його ж. Княжа доба на Русі. Портрети еліти. – Львів, 2006. – С. 482.
31. Харди Тура. Наследници Кијева: Између краљевска круне и татарског јарма. – С.49.
32. Labuda G. Zaginiona kronika z pierwszej polowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza: Próba rekonstrukcji. – Poznań, 1983. – S. 34.
33. Heinrici Chronicon Livoniae, rec. L.Arbusow et A.Bauer // Scriptorum rerum Germanicarum et Monumentis Germaniae Historicis. Separatim editi. – Hannoverae, 1955. – P. 141-142 (cap. XXI, 2).
34. CDH. – Т. 4, v. 3. – Budaе, 1829. – P. 197-198.
35. Большакова С.А. Папские послания галицкому князю как исторический источник // Древнейшие государства на территории СССР. 1975 г./ С.А. Большова. – Москва, 1975. – С. 123-126.
36. Там же. – С. 126-127.
37. Свідерський Ю.Ю. Боротьба південно-західної Русі проти католицької експансії в X-XIII ст. – С. 112.
38. Bendza M. Koronacja Daniela Halickiego w świetle planów unijnych Kościoła łacińskiego // Над Бугом і Нарвою. – №3. – 2003. – S. 25-29.
39. Стасів М. Корона Данила і татари / М. Стасів // Корона Данила Романовича. – С. 60.
40. ПСРЛ. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1908. – Стб. 826.
41. Там же. – Стб. 826-827.
42. Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії. – С. 50-51; Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В.Т. Пашуто. – Москва, 1950. – С. 254; Хома І. Східноєвропейська політика папи Інокентія IV // Корона Данила Романовича. – С. 46; Котляр М.Ф. Коментар до літопису / М.Ф. Котляр // Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 279-280; Горський А.А. Русь. От славянського Расселения до Московського царства / А.А. Горський. – Москва, 2004. – С.211.
43. Карпини Джиаванни дель Плано. История монгалов. Рубрук Гульем де. Путешествие в Восточные страны. Под ред. Н.П. Щастиной. – Москва, 1957. – С. 98.
44. Rocznik kapitulny krakowski// МРН. – Т. 2. – S. 804; Rocznik Sędziwoja // МРН. – Т. 2. – S. 877.
45. «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI-XII вв. Сост. Л.М.Попова, Н.И. Щавелева. – Москва, 1987. – С. 168-170.

46. Historia Polski. – Tom I do roku 1764. Ćześć I do połowy XV w. – Warszawa, 1957. – S. 363 (автори розділу – Г. Лябуда та Ю. Бардах).
47. Rocznik Krasinskiach // MPH. – Т. 3. – Р. 132.
48. Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. – Т.1. – S. 134.
49. [Махновець Л.Є.] Літопис Руський. – К., 1989. – С. 413; Kwiatkowski K. Przeciw Batu-chanowi czy Mendogowi. – S. 50-51; та ін.
50. О.В.Майоров висловив припущення, що під час переговорів з легатом Оппізо мова йшла про допомогу не проти монголів, а проти язичників Прибалтики (Майоров А.В. Даниил Галицкий и крестовый поход в Пруссию // Русин. – 2011. – № 4. – С. 26-43), але таке твердження прямо суперечить інформації Галицько-Волинського літопису: «Рагъ Татарская не престаеть, зле живущи с нами, то како могу прияти венець бес помощи твоей» (ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 827).
51. Гарди Дюра. «Rex Ruscie» olim «Rex Gallicie» // Дрогичинь 1253. – С. 39-41.
52. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 828, 829, 830 і далі.
53. Великий А.Г. Проблема коронації Данила / А.Г.Великий // Корона Данила Романовича. – С. 15; Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 1. – К., 1992. – С. 201.
54. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 158.
55. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 838; Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 259.
56. ПСРЛ. – Т.7. – С.119; Щавелева Н.И. Киевская миссия польських доминиканцев // Древнейшие государства на территории СССР. 1982 г. – 1984. – С. 139-151; Запровадження християнства на Русі. – К., 1988. – С. 166 (автор – О.Б. Головка).
57. Паславський І.В. Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття. – С. 80-83.
58. Ковалев В.Н. Балтийские земли в политике короля Чехии Пршемысла Оттокара II (Крестовые походы в Пруссию в освещении анналов и хроник XIII-XIV вв.) / В.Н.Ковалев // Вестник Московского государственного университета. – История. – 1998. – № 6. – С. 97-109.
59. Historica Russiae Monumenta. Ed. A.Turgenev. – Т. 1.– Р. 93-95; Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії. – С.101.
60. Włodarski B. Rywalizacja o ziemie Pruskie w połowie XIII wieku. – Toruń, 1958. – S. 48-50.
61. Documenta pontificum romanorum historiam Ucrainae illustrantia. Ed. F. Welikij. – V. 1. – Romae, 1953. – Р. 49-51.
62. Матузова В.И. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270. Тексты, перевод, комментарии / В.И.Матузова, Е.Л. Назарова. – Москва, 2002. – С.369.
63. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды XIII – XIV вв. / В.Л. Егоров. – М., 1985. – С. 195-196.
64. Матузова В.И., Назарова Е.Л. Крестоносцы и Русь. – С. 369.
65. Головка О.Б. Корона Данила Галицького / О.Б. Головка. – К., 2006. – С. 350; його ж. Держава Романовичів у східноєвропейській політиці римської курії 40-50-х років XIII ст. // Князя доба: історія і культура. – Т. 2. – Львів, 2008. – С.83; його ж. Встреча цивилизаций в середине XIII в.: государство князей Романовичей между католическим Западом и монгольским Востоком // Вестник Удмуртского университета. Серия история и филология. – Ижевск, 2012. – Вып. 3. – С. 16-24; та ін.

66. Guzman G. Christian Europe and Mongol Asia: First Medieval Intercultural Contact Between East and West // Essays in Medieval Studies. – 1985. – №2. – P. 233-234; Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. – С. 196.
67. Карпини Джиаванни дель Плано. История монгалов. Рубрук Гульем де. Путешествие в Восточные страны. – С. 108.
68. Sarnowsky J. The Teutonic Order confronts Mongols and Turks // The Military Orders: Fighting for the Faith and Caring. – Aldershot, 1994. – P. 253-262.
69. Biskup M., Labuda G. Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. – Gdańsk, 1988. – S. 180-185.
70. Войтович Л.В. Останні роки короля Данила Романовича / Л.В. Войтович // Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея. – Львів, 2011. – С.100-106.
71. Kronika Boguchwala i Godislawa Paska // МРН. – Т. 2. – S. 585; Annales Posnaniensis. II. Wyd. W. Kętrzyński // МРН. – Т. 5. – Leopoli, 1878. – P. 882.
72. Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской / Изд. подг. В.И.Матузова. – Москва, 1997. – С. 89-92.
73. Матузова В.И., Назарова Е.Л. Крестоносцы и Русь. – С. 369.
74. Preussisches Urkundenbuch. – Königsberg, 1882. – Bd. 1, h.2. – № 222. – S. 166-167; Ковалев В.Н. Балтийские земли в политике короля Чехии Пршемысла Оттокара II. – С. 105.
75. Пашуто В.Т. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII в.) / В.Т. Пашуто. – Москва, 1956. – С. 276.
76. Ледерер Э. Венгерско-русские отношения и татаро-монгольское нашествие // Международные отношения России до XVII в. / Э.Ледерер. – Москва, 1961. – С. 199.
77. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – С. 189.
78. Грицак П. Галицько-Волинська держава / П.Грицак. – Нью-Йорк, 1958. – С. 108; Чукаева В.А. Русские княжества и Золотая Орда: 1243-1350 / В.А. Чукаева. – Днепропетровск, 1998. – С. 38, 57; Пізні кочовики Східноєвропейського світу. – Луганськ, 2002 – С. 85 (автор – В.О. Чукаєва); Кривошеев Ю.В. Русь и монголы. Исследование по истории Северо-Восточной Руси XII-XIV в. / Ю.В. Кривошеев. – СПб., 1999. – С. 221, 255.
79. Соловьев С.М. Сочинения. – Кн.2. История России с древнейших времен, т. 3-4. – М., 1988. – С. 183.
80. Ждан М. До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди / М.Ждан. – Мюнхен, Нью-Йорк, 1968. – С. 17.
81. Насонов А.Н. Монголы и Русь (история татарской политики на Руси) / А.Н. Насонов. – Москва, Ленинград, 1940. – С. 33.
82. Ісаєвич Я.Д. До історії титулатури володарів у Східній Європі. – С. 12-25.

Резюме

Во второй половине 40-х – в 50-х годах XIII г. государство князей Даниила и Василька Романовичей проводит активную внешнюю политику, направленную как на обеспечение безопасности Юго-Западной Руси, так и на усиление ее позиций в тогдашнем средневековом мире. Знаковым событием в этом стала коронация князя Даниила Романовича в декабре 1253 г. в Дорогичине. Запад-

норусский государь в то время не только стремился поднять престиж своей власти на международной арене, сохранить суверенитет своего государства, а выступал с претензиями на лидерство во всей Руси.

Ключевые слова: *государство Романовичей, римская курия, коронация, межгосударственные отношения.*

Одержано 22 квітня 2013 р.

УДК 94(438):94(477+438)"1651"

О.А. Юга

ПОЛІТИЧНА БОРТЬБА В СЕРЕДОВИЩІ ПРАВЛЯЧОЇ ЕЛІТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ З ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ БІЛОЦЕРКІВСЬКОГО ДОГОВОРУ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

У статті з'ясовується ставлення польської політичної еліти до укладеного у вересні 1651 року Білоцерківського договору та втілення його положень в життя.

Ключові слова: *Річ Посполита, козацька Україна, еліта, сейм, Білоцерківський договір, «українська проблема».*

Ряд польських дослідників відзначають, що чимало політиків Речі Посполитої середини XVII століття усвідомлювали тимчасовість Білоцерківського договору, вважаючи його швидше перемир'ям, ніж мирним договором¹. Серед самих же науковців також існують розбіжності в оцінках названого договору. Так, З. Вуйцік наголошує на тому, що укладений договір не мав важливого значення, оскільки, як і інші польсько-українські угоди, не був втілений у життя². Протилежної думки притримувався Я. Качмарчик, вважаючи, що укладений договір мав колосальне значення, оскільки вносив суттєві зміни в політичну концепцію Б. Хмельницького, адже якщо під Зборовом Хмельницький отримав можливість розбудови де-факто незалежної держави, функціонуючої в рамках політичної системи Речі Посполитої, то під Білою Церквою така можливість у нього була відібрана. Крім того, найважливішим, на думку дослідника, був той факт, що в Білоцерківській угоді не було визначено чіткої лінії розмежування між Річчю Посполитою і козацькою Україною³. Інший дослідник А. Керстен відзначав, що «білоцерківський договір сприймався шляхетським суспільством не як питання життя або смерті феодальної Речі Посполитої, а як козир у внутрішній боротьбі»⁴. Яким же насправді було ставлення польсько-литовської політичної еліти до укладеного під Білою Церквою договору та до питання реалізації його положень?

Відзначимо, що після укладення договору, королівський двір намагався переконати шляхту, що Б. Хмельницький без жодного сумніву дотримається його умов. У той же час, ряд далекоглядних політиків були переконані, що укладений договір міг слугувати лише в якості перемир'я⁵.

Користуючись з припинення військових дій та укладенням мирного договору помірковані сили польської еліти, в контексті пошуку подальших шляхів остаточного розв'язання «української проблеми», восени 1651 р. знову звернули свою увагу на старий план спрямування козаків на Туреччину⁶. За цю справу взявся А. Кисіль⁷. Він продовжував виступати прихильником порозуміння і в листі до М. Потоцького наприкінці жовтня радив йому звернутися до Б. Хмельницького «з заохотою до подальшого зберігання спокою і послуху королю»⁸. Водночас був переконаний, що для досягнення тривалого миру необхідно не лише гарантувати козакам їх привілеї, але й відокремити їх від черні⁹.

Щодо справи організації козацького походу проти турків, М. Потоцький 2 листопада в листі до канцлера зазначав, що «посварити їх (козаків) з ордою не буде важко, аби вони тільки набрали до нас повної довіри». Тепер уже радив «моря їм не боронити, а навпаки наказати їм до тієї справи завчасно приготуватися». На його думку, «тим замислом і актом кинемо незгоду між ними й поганством і так захитаємо їх тісну приязнь». Водночас для зміцнення згоди вважав за необхідне «мати потрібну кількість війська, аби те хлопство мало на що оглядатися і ми мали чим відбивати напади орди»¹⁰. Міркування воеводи лягли в основу королівської інструкції на сейм, виданої 16 листопада. Зокрема, король визнавав, що «згода ця (укладений договір) дуже потрібна і корисна для Речі Посполитої» і висловлював побажання, щоб «вона була ґрунтовна і могла залишатися без відміни». Водночас підкреслював стійкість зв'язків козацької України з Портою, яка «і далі не перестає підбурювати їх (козаків – Авт.) проти Речі Посполитої безперервними посольствами й дарунками, обіцяючи свою опіку». Відтак, радив залишити на наступний рік військо в тій кількості, яка була визначена попереднього року¹¹. За твердженням М. Грушевського, «листопад і перша половина грудня 1651 р. пройшли під знаками скріплення добрих відносин польського й українського урядів. Королівський уряд заявляв про довіру до гетьмана, який у свою чергу не жалкував зусиль для засвідчення своєї лояльності»¹².

20 листопада помер М. Потоцький. Потрібно відзначити, що з прихильника помсти і рішучого приборкання козаків, яким він був весь час, в останні місяці свого життя він займав позицію прихильника тривалого примирення і двосторонніх поступок. Берестецька катастрофа, на його погляд, була повною відплатою козакам за Жовті Води й Корсунь. Після цього, в його сприйнятті, українськими руками повинна була відновитися спільна боротьба проти мусульманського світу і повернути польській шляхті «золотий спокій» часів Владислава IV¹³.

Проте, незважаючи на зусилля прихильників поміркованої політики щодо козацької України, з кінця 1651 р. Ян Казимир потрапив під вплив радикальних сил польської еліти, свідченням чого був його лист з цього часу до Б. Хмельницького, сповнений погроз¹⁴. А. Кисіль був дуже схвилюваний таким кроком короля і в своєму листі до нього негатив-

но зреагував на таку провокацію козацького гетьмана, зауважуючи, що для Речі Посполитої може виникнути серйозна загроза з боку українсько-татарського військового союзу¹⁵. Водночас, воевода звернувся до Б. Хмельницького з порадою не йти на розрив, не стягати на Україну нової війни і не ламати даної ним присяги, проте боявся, що королівський лист все таки зробив «небезпечний перелом» на гетьмана. Попри все, Б. Хмельницький прислухався до порад київського воеводи і 27 січня 1652 р. подав складений реєстр Киселеві, як комісарові Речі Посполитої. Водночас вислав також реєстр з козацьким посольством на сейм. Як наслідок, А. Кисіль підсумовуючи успіхи своєї миротворчої політики, зазначив, що незважаючи на всі суперечки, вдалося чимало: «і виписку проведено, і послы вислані на сейм, і військо (польське) за Дніпро вже випроваджене, а вся шляхта впроваджена назад до своїх маєтностей – тепер залишається всі ці здобутки пильнувати і консервувати»¹⁶. Задля цього наголошував на необхідності утримання великого війська, сконцентрувавши його на території Брацлавщини. Щодо козаків, радив «Хмельницького трактувати якнайкраще і заохотити тим наданням, якого просить, як для швидкого посварення його з татарами, так і для відновлення поля і моря» (сухопутних та морських походів козаків проти татар і турків). А. Кисіль був переконаний, що «коли плебс побачить, що ми і згоду тримаємо і силу на приборкання маємо готову, то він справи приверне до початкового стану. А що найважливіше – якщо козаки не матимуть причин до повстань, а, навпаки, залишатимуться при своїх вільностях, то вони закохаються в спокою»¹⁷.

Подальші перспективи розв'язання «української проблеми» залежали вже від сейму, початок роботи якого було заплановано на другу половину січня 1652 р. Цікавою була інструкція на сеймики, яка вийшла з королівської канцелярії в середині листопада 1651 р. У ній наголошувалося на тому, що в результаті успіхів польського війська Б. Хмельницький змушений був «з покорюю відізватися» та просити миру¹⁸. Водночас нічого не згадувалося про питання затвердження на сеймі укладеного під Білою Церквою договору. Поділяємо висловлені в польській історіографії міркування, що це було зроблено з двох причин: по-перше, щоб уникнути на сеймиках широкої дискусії з питання доцільності укладеної угоди, а по-друге, король не був до кінця впевнений в дотриманні угоди українською стороною¹⁹. Шляхту інструкція закликала не довіряти надмірно Б. Хмельницькому та дбати про утримання чисельного війська²⁰.

На початку грудня було видано доповнення («суплемент») до інструкції, в якому король детальніше інформував шляхту про ситуацію в козацькій Україні та не приховував небезпеки зі східних теренів, пов'язаної з обуренням у середовищі українського суспільства, викликаним умовами укладеного договору. Такий розвиток подій ставив під сумнів їх втілення в життя²¹. Під час засідання сеймиків, які проходили в напруженій атмосфері, варшавський каштелян Станіслав Ласковський вважав мир

непевним, аргументуючи свої сумніви тим, що Б. Хмельницький продовжував підтримувати «контакти з ворогами» Речі Посполитої²². Прихильник радикальної політики щодо козацької України хелмінський воєвода Ян Кос пропонував «ударити на козаків» відразу, як тільки б надійшла інформація про їх військові приготування²³. Натомість сеймик кийського воєводства зайняв значно поміркованішу від інших позицію – шляхта вимагала пояснень з приводу того, чому визначена попереднім сеймом комісія на переговори з Б. Хмельницьким не змогла відвернути відновлення війни²⁴.

26 січня 1652 р. розпочалися засідання сейму. В королівській пропозиції, виголошеній канцлером, висловлювалися сумніви щодо можливості утримання миру на основі Білоцерківського договору, що обумовлювалося небажанням черні повертатися під владу своїх панів²⁵. Загалом, програма королівського двору на сейм полягала у тому, щоб, по-перше, переконати шляхту в необхідності ухвалення податків, потрібних для утримання сильної армії, по-друге, не допустити надмірної критики шляхтою королівської політики, зокрема й щодо козацької України²⁶. Щодо позиції шляхти, то В. Чаплінський висловив цікаву думку, сутність якої зводиться до того, що прагнення короля до зміцнення влади відповідало інтересам шляхти. Дослідник аргументує це тим, що навіть у випадку зміцнення королівських повноважень, шляхта зберегла б більшість своїх привілеїв, і навіть, як основний землевласник феодальної держави, почувала б себе більш безпечніше. Натомість єдиною верствою, яка б в результаті королівських реформ дійсно втратила свій попередній привілейований статус, він вважав магнатів²⁷.

Якою ж була насправді ситуація на сеймі, і на кого міг опертися король в реалізації свого політичного курсу? Насамперед відзначимо, що в середовищі королівського оточення панувала думка, що шляхта не наважиться на надмірну критику короля. Як засвідчує аналіз перебігу сейму такі сподівання частково виправдалися. Адже шляхта розуміла, що в складних умовах, в яких перебувала Річ Посполита, не можна вдаватися до гострої критики особи короля, який був своєрідним символом, «першим станом» феодальної держави. І якщо приватно шляхтичі висловлювали невдоволення королівською політикою, то під час засідань посольської ізби, якщо навіть і відбувалися виступи проти короля, то так, щоб інформація про це не вийшла за межі самої ізби – «найгостріші слова мовилися напівтихим голосом»²⁸.

З 31 січня до 3 лютого тривали сенаторські виступи з найважливіших державних питань. У підходах до розв'язання «української проблеми» радикальну позицію зайняв познанський біскуп Казимир Чарториський, якого підтримали канцлер Анджей Лещинський, плоцький воєвода Ян Красінський та хелмінський воєвода Ян Кос. К. Чарториський вважав останній військовий похід польського війська в Україну правомірним, оскільки, на його думку, «з тим грубим і жорстоким неприятелем необхід-

но було покінчити, оскільки хто ж тому неприємелеві вірити зможе, який постійно прагне до бунтів та повстань». Наголошував на необхідності зробити все можливе, щоб українці «собі прав і вольностей не встановляли, а отримували з милостивої руки його королівської милості». Зважаючи на небезпеку з боку козацької України, вважав за необхідне утримувати військо в попередній кількості²⁹. Більш помірковану позицію в питанні політики щодо козацької України займали сандомирський каштелян Станіслав Вітовський, гданський каштелян Станіслав Кобіжицький, гнезненський Ян Лещинський і чеховський Добіслав Ціклінський. Водночас, вони не відкидали необхідності утримання сильного війська³⁰. Таким чином, сенатори в основному вороже поставилися до договору, укладеного з Б. Хмельницьким під Білою Церквою, сумніваючись в його реалізації на практиці.

Щодо позиції послів від воеводств, представлених у посольській ізбі, відзначимо, що практично всі вони прибули на сейм з інструкціями, які в більшій чи меншій мірі були опозиційними щодо політики королівського двору. В контексті ж «української проблеми» частину з них цікавило насамперед, чому після битви під Берестечком польське військо не продовжило переслідування козаків і не поставило тим самим крапку в «козацькій проблемі», а іншу частину – чому комісари, визначені попереднім сеймом для переговорів з українською стороною, не отримали відповідної інструкції, в результаті чого не вдалося втілити в життя умови укладеного договору та запобігти продовженню війни³¹. Серед послів, які виступили прихильниками короля, варто назвати Обуховича, Боковського та Госевського³².

Проте, до розв'язання «української проблеми» на даному сеймі справа не дійшла. Це було спричинене в першу чергу постійним протистоянням між прихильниками короля та опозицією послів та сенаторів, які прагнули будь-якою ціною не допустити зміцнення позицій короля в системі організації політичної влади Речі Посполитої. Відтак розгляд важливих справ – визначення податків, оплата війська, затвердження Білоцерківського договору, постійно відкладався. Зокрема, до обговорення ратифікації Білоцерківського договору справа дійшла аж 9 березня, в день завершення сеймових засідань. Під час дискусій декілька послів почали наполягати на поверненні козаками костельних маєтностей. Проти такої вимоги до української сторони відразу ж виступили Я. Радзивіл та руський воевода С. Лянцикоронський, які зауважили, що задля дотримання Б. Хмельницьким згоди необхідно уникати питання повернення маєтків³³. Більшість учасників засідання уже готові були підтримати ратифікацію, але один з послів Владислав Сіцінський виступив проти продовження роботи сейму та залишив посольську ізбу. Його вчинок перешкодив продовженню засідань, а 11 березня сейм завершив свою роботу без ухвалення жодної конституції³⁴. Варто відзначити, що в історії функціонування політичної системи Речі Посполитої це був перший випадок, коли протест

одного представника посольської ізби зірвав роботу сейму. Як наслідок, Білоцерківський договір не був ратифікований – цю справу повинен був вирішити наступний сейм.

Становище, в яке потрапила Річ Посполита в результаті зірваного сейму, було складним. Ситуація в козацькій Україні була напруженою. Ще під час сейму, наприкінці лютого, польний гетьман М. Калиновський звертаючись з листом до шляхти, застерігав її, щоб не вірила українським послам і не сподівалася з української сторони тривалого миру, «оскільки таж з поганством підтримується приязнь»³⁵. З подібним застереженням до короля звертався і А. Кисіль, який висловлював думку, що рано чи пізно Б. Хмельницький об'єднається з татарами «на подальшу шкоду вітчизні»³⁶. Зірваний сейм, який засвідчив загострення внутрішньополітичної ситуації в Речі Посполитій, не міг не вплинути на відносини з козацькою Україною.

Потрапивши в складну політичну ситуацію, уряд і сенат, до компетенції яких перейшло вирішення важливих державних справ, вирішили відкласти ратифікацію Білоцерківського договору до наступного сейму. В той же час, було визначено нову комісію, яка була уповноважена до переговорів з представниками українського уряду задля розв'язання усіх існуючих у відносинах з козацькою Україною проблем³⁷. Проте її діяльність не принесла бажаних для польської еліти результатів.

У такій ситуації весною 1652 р. серед польських поміркованих політиків знову набув актуальності план «обернути Хмельницького на Туреччину»³⁸. Так, під час наради сенату протягом 13-14 березня було розглянуто пропозицію А. Киселя щодо організації «турецької війни»³⁹. Проте, королівський двір не схвалив даного плану⁴⁰. Ще наприкінці роботи сейму в посольській ізбі з'явилася інформація про можливу війну з боку Московської держави та її союз зі Швецією, що викликало занепокоєння послів. Такою ж була оцінка міжнародної ситуації литовського підканцлера Казимира Леона Сапіги⁴¹. Непевна позиція Москви ставила під сумнів реалізацію плану турецької війни. Відтак, під час згаданої наради сенату було вирішено відправити до царя послів, які б, окрім справи помилок у царських титулах, допущених польською стороною, повинні були здобути інформацію про справжні наміри Олексія Михайловича⁴².

Загалом, станом на весну 1652 р. польська правляча еліта «губилася серед суперечливих вістей про поведження і плани Хмельницького і старшини». Так, канцлер скаржився нунцієві в травні: «доводять мене до того, що я вже нічого не розумію, бо одно мені пише гетьман Калиновський, а друге воевода київський, і одне протилежне другому». А. Кисіль продовжував запевняти польський уряд у лояльності Б. Хмельницького, а також взявся намовляти останнього до морського походу на турків⁴³. Щодо способів збереження миру між Річчю Посполитою і козацькою Україною, воевода радив уряду вивести військо із Задніпров'я, призначивши при цьому «вищого наглядача», який би підтримував відносини з гетьманом,

зміцнював мир і відсунув табір на кордон між Брацлавщиною і Поділлям, а в Україні залишив би «підданого-посередника для відносин між військами». Польське військо пропонував відправити «вглиб королівства», а в козацькій Україні залишити спеціально сформований регулярний гарнізон чисельністю 8 або 10 тисяч. Також вважав за необхідне, щоб король написав Б. Хмельницькому «приватного листа», оскільки затримка війська породжує в українців підозри й недовіру⁴⁴. Проте, він зайняв вичікувальну позицію – сподівався, що в умовах загострення ситуації на східному кордоні, опозиційна шляхта та магнати підуть на поступки королівському двору. У такій ситуації в середині квітня Ян Казимир прийняв рішення про скликання чергового сейму, початок роботи якого було заплановано на 23 липня⁴⁵. В королівській інструкції на сеймики зверталася увага на те, що останній сейм, який повинен був вирішити найважливіші проблеми, навпаки, наразив державу на ще більшу небезпеку. Серед причин безрезультативності діяльності сейму зазначалися неповага шляхти до короля та сенату, приділення набагато більшої уваги приватним справам, а не державним, відкладання найважливіших справ на останні дні роботи сейму⁴⁶. Також в інструкції та в листах до різних сенаторів король наголошував на необхідності ратифікації Білоцерківського договору⁴⁷. Шляхта, яка збиралася на засідання сеймиків, уже знала про поразку польського війська під Батогом, відтак, ситуація, представлена в королівських універсалах, листах та інструкціях виглядала дуже серйозною. Виходячи з інструкцій шляхетським представникам на сейм, шляхта висловлювала побоювання за подальшу долю Речі Посполитої⁴⁸. У такій ситуації вона була більш зацікавлена в обговоренні підготовки необхідної оборони, ніж ратифікації Білоцерківського договору. Під час засідань окремих сеймиків мова йшла навіть про необхідність скликання посполитого рушення, «якщо б борони Боже інакше не могло бути»⁴⁹.

Отже, як і у випадку Зборівського договору, Білоцерківська угода викликала неоднозначне сприйняття її умов в середовищі політичної еліти Речі Посполитої. Сам факт її укладення означав невдачу прихильників силового варіанту розв'язання «української проблеми», що змусило окремих представників радикальної частини польської еліти засумніватися в доцільності використання силової політики щодо козацької України в подальшому та схилитися до концепції політичних опонентів. З іншої сторони, пропозиції представників поміркованого угруповання щодо переорієнтації шляхом поступок козацької України від війни з Річчю Посполитою на спільну боротьбу проти Криму і Туреччини не знайшли підтримки королівського двору, зайнятого боротьбою зі шляхетською опозицією. Зважаючи на те, що весняні сеймові засідання виявилися безрезультативними, подальше розв'язання «української проблеми» в такій ситуації залежало уже від наступного сейму та позицій його учасників.

Примітки

1. Wasilewski T. Ostatni waza na polskim tronie / T. Wasilewski. – Katowice, 1984. – S. 100; Domagala M. Biala Cerkiew 23-25 IX 1651 | M. Domagala. – Zabrze, 2007. – S. 82.
2. Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza / Z. Wójcik. – Wrocław, 1997. – S. 80.
3. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki / J. Kaczmarczyk. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1988. – S. 173.
4. Kersten A. Stefan Czarniecki 1599-1665 / A. Kersten. – Warszawa, 1963. – S. 172.
5. Oświęcim S. Diariusz 1643-1651 / Wyd. Wiktor Czermak. – Kraków, 1907. – S. 374-376.
6. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1996. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 375-376.
7. Там само. – С. 385.
8. Там само. – С. 383.
9. Там само. – С. 381-385; Sysyn F.E. Between Poland and the Ukraine: The dilemma of Adam Kysil, 1600-1653. – Harvard, 1985. – S. 194-195.
10. Грушевський М. Названа праця. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 385.
11. Там само. – С. 385.
12. Там само. – С. 386.
13. Там само. – С. 394.
14. Документы об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. (дали ДОБ). – К., 1965. – С. 631-632.
15. Michalowski J. Ksiega pamietnicza / J. Michalowski. – Krakow, 1864. – S. 253-254.
16. Грушевський М. Названа праця. – С. 396-397; Памятники, изданные Киевской комисией для раз бора древних актов. – К., 1898. – Изд. 1. – Т. 3. – С. 1-7.
17. Там само. – С. 397.
18. Czapliński W. Dwa sejmy w roku 1652 / W. Czapliński. – Wrocław, 1955. – S. 46.
19. Ibidem. – S. 48-49.
20. Ibidem. – S. 49.
21. Ibidem. – S. 50.
22. Sajkowski A. Krzysztof Opaliński wojewoda poznański / A. Sajkowski. – Poznań, 1960. – S. 207.
23. Dąbrowski J.S. Po ugodzie bialocerkiewskiej. Kwestia kozacka na pierwszym sejmie 1652 roku / J.S. Dąbrowski // Poprzez Stulecia. Księga pamiątkowa, ofiarowana prof. Antoniemu Podrazie w 80-tą rocznicę jego urodzin / Pod red. D. Czerskiej. – Krakow, 2000. – S. 77.
24. Mironowicz S. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza / S. Mironowicz. – Białystok, 1996. – S. 115.
25. Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowi. – Rkps. 146. – S. 37.
26. Czapliński W. Op. cit. – S. 80.
27. Ibidem. – S. 79.
28. Ibidem. – S. 80.
29. Ibidem. – S. 75.
30. Dąbrowski J.S. Op. cit. – S. 79.
31. Czapliński W. Op. cit. – S. 88-89.
32. Ibidem. – S. 100.

33. Ibidem. – S. 121; Mironowicz S. Op. cit. – S. 115-117.
34. Czapliński W. Op. cit. – S. 122-128.
35. Ibidem. – S. 131.
36. Michalowski J. Op. cit. – S. 653-654.
37. Rudawski W.J. Historia Polska od smierci Wladyslawa IV az do pokoju Oliwskiego / W.J. Rudawski. – Petersburg; Mohylow, 1855. – Т. 1. – 183.
38. Грушевський М. Названа праця. – С. 425.
39. Памятники, изданные Киевской комиссией для раз бора древних актов... – Т. 3. – С. 1-6.
40. Rudawski W.J. Op. cit. – S. 182.
41. Dąbrowski J.S. Op. cit. – S. 82.
42. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах (далі ВУсР). – М., 1953. – Т. 3. – С. 189-195.
43. Грушевський М. Названа праця. – С. 430-431.
44. ДОВ. – С. 640-644.
45. Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowi. – Rkps. 146. – S. 171.
46. Czaplinski W. Op. cit. – S. 136.
47. Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowi. – Rkps. 146. – S. 177-179.
48. Памятники, изданные Киевской комиссией для раз бора древних актов... – Изд. 1. – Т. 3. – С. 167-168; Czaplinski W. Op. cit. – S. 137-143; Kersten A. Op. cit. – S. 177.
49. Czaplinski W. Op. cit. – S. 140.

Резюме

В статье выясняется отношение польской политической элиты к заключенному в сентябре 1651 года Белоцерковскому договору и воплощения его положений в жизнь.

Ключевые слова: Речь Посполитая, казацкая Украина, элита, сейм, Белоцерковский договор, «украинская проблема».

Одержано 18 березня 2013 р.

УДК 94(437)“1918”

Р.М. Постоловський

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНІ ОСНОВИ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ 28 ЖОВТНЯ 1918 р.

У статті розглядаються питання становлення чеських національно-демократичних сил на завершальному етапі Першої світової війни та розробки ними концепцій побудови Чехословацької держави.

Ключові слова: Чехословацька Республіка, Габсбурзька імперія, Національний комітет, Томаш Масарик, Карел Крамар.

28 жовтня 1918 р. ввійшло в історію чеських і словацьких земель як день утворення самостійної держави, названої Чехословацькою Респуб-

лікою. Виникнення Першої ЧСР започаткувало процес переходу від авторитарної австро-угорської монархії до демократичної республіки з президентською формою правління з глибокими структурними змінами держави і суспільства.

Створення чехословацької республіки – спадкоємиці Габсбурзької монархії – відображалось в історичних дослідженнях недавнього минулого не інакше як випадковим продуктом союзницької дипломатії Першої світової війни, Паризької мирної конференції і жовтневої революції 1917 р. в Росії. Однак, такий підхід є спрощенням історії. Насправді розпад багатонаціональної Габсбурзької імперії та утворення нових держав було наслідком дії складних історичних процесів, які почались задовго до Першої світової війни. Чехословацька республіка виникла у 1918 р. значною мірою завдяки громадським настроям чехів і словаків¹, їх національно-демократичним традиціям та державницьким устремлінням. Крім того, Чехословаччина виникла завдяки волі перш за все чеського народу створити самостійну державу². Проте, як зазначає професор Белградського університету (Сербія) О.Мілославевич: «Важко, наприклад, довести, що «народи» у 1918 р. палко «забажали» створити власні незалежні держави, що вони мали уявлення про їх суть і форми, про те, де проходять їх кордони і які території вони охоплюють. Нелегко довести і те, що «народи» прагнули до спільної держави і що вони мали які-небудь попередньо сформовані уяви про неї»³.

До війни чеська інтелігенція не прагнула політичної незалежності. Політики усвідомлювали, що хоча австрійська держава і не надавала слов'янам великої підтримки, вона все ж захищала їх там, де зіштовхувались інтереси Німеччини і Росії. Однак Австро-Угорщина, яка під час війни все більше впадала в залежність від Німецької імперії, вже не могла виконувати цю роль. Людські втрати під час війни, котру чехи не вважали своєю, економічні труднощі, зростаючий фаворитизм стосовно німців і угорців, поліцейські переслідування чехів – все це тільки загострювало ситуацію. Ставлення чехів до монархії різко погіршилось⁴.

Надії чеського народу почали перетворюватись в життя за допомогою так званої «закордонної акції». Її душею був професор Томаш Масарик (1850-1937), котрий у 1915 р. емігрував, з тим, щоб організувати опір проти Австро-Угорщини і домогтись визнання ідеї незалежної чеської, або ж чехословацької держави. Національна Чехословацька Рада, в роботі якої поряд з Масариком брали участь і політолог Едуард Бенеш (1884-1948), і словацький астроном і офіцер французької авіації Мілан Ростислав Штефанік (1880-1919), спиралася на спілки земляцтв, особливо на легіони, так звані військові частини, в котрі входили, перш за все чеські, меншою мірою і словацькі військовополонені й перебіжчики, які вирішили в Австрії завоювати суверенітет зі зброєю в руках. Легіони виникли у Франції, в Італії і, головним чином, в Росії, де вони пізніше стали значною силою невдалої антирадянської інтервенції⁵.

Взагалі закордонний військовий опір відіграв значну роль у створенні чехословацької держави. Феномен військового опору за першої світової війни, при цьому, є цікавим завдяки кільком аспектам. По-перше, він виник в цілому незалежно від закордонної політичної акції Т.Г. Масарика і тільки пізніше став його складовою частиною. По-друге, самостійна чехословацька армія виникла і була визнана іншими державами раніше, ніж самостійна чехословацька держава. У світовій історії можна знайти мало подібних прикладів⁶. По-третє, виникнення самостійної чехословацької революційної закордонної армії започаткувало формування і становлення легіонерської традиції – національно-демократичної за своїм змістом і суттю. Адже більшість із майбутніх легіонерів були членами чеського патріотичного фізкультурного об'єднання «Сокил»⁷. Значна кількість етнічних чехів брали активну участь у роботі чеських культурних товариств: «Товариство Яна Коменського» і «Чеський комітет» у Києві, «Російсько-чеське товариство пам'яті Яна Гуса» у Москві, «Чеське допоміжне товариство» в Санкт-Петербурзі, «Бесіда» у Варшаві тощо. Як свідчать назви, ці товариства займалися переважно культурно-просвітницькою діяльністю⁸.

Активна участь у діяльності вищезазначених громадянських об'єднань сприяла гуртуванню неформальної громадянської активності і громадянської демократичної самосвідомості майбутніх легіонерів. Тим паче, що створення національного добровольчого військового формування чеської громади в Росії започаткувала так звана «Гуситська дивізія», а бійці чеського революційного легіонерського угруповання вважали себе новітніми гуситами⁹. Зазначимо також, що, якби не послідовні, уперті та героїчні дії організаторів і бійців чехословацького корпусу в Росії, то новітня Чехословаччина ніколи б не здобула ту свободу, про яку століттями мріяли покоління патріотів¹⁰.

Тим часом, у 1915 р. в Швейцарії Т.Г. Масарик вказував на необхідність доповнення і поглиблення організації чеського закордонного руху опору вітчизняним опором. Він закликав пражських політиків до необхідності побудови першої нової чеської політичної еміграції, «...котра б здійснювала реальну політику в погодженні з політиками в Батьківщині відкрито і з почуттям відповідальності виступила проти Австро-Угорщини»¹¹. Важливим було також побажання Т.Г. Масарика, щоб в чеських землях було створено за прикладом російської підпільної революційної діяльності таємний комітет, який би став посередником між вітчизняним і закордонним опором і підтримував між ними тактичну та ідейну єдність. У нього мали ввійти надійні політики і громадські активісти всіх чеських партій¹².

У широкому розумінні слова постало завдання залучити до Масарикової команди декілька сот патріотів, котрі б на вітчизняному фронті більшою чи меншою мірою брали участь у конспіративній розвідувальній антиавстрійській діяльності Таємного комітету. Від середини березня 1915 р. в ньому об'єдналися радикальні угруповання, котрі збирали

цікаву інформацію і посилали її до Женеви, звідки вона надходила до Парижу. Другим завданням Таємного комітету було об'єднання вітчизняної політичної сцени і спонукання її активістів до підтримки закордонної акції Масарика. Пізніше ця організація отримала назву Чеська мафія. Її керівником став простий празький адвокат д-р Пржемысл Шамал¹³. Саме йому належить заслуга в об'єднанні всіх вітчизняних радикальних антиавстрійських організацій під крилом Таємного комітету. В ньому в середині березня 1915 р. зійшлися представники його Прогресивної партії, Державно-правової прогресивної партії, національного радикального угруповання Національної свободомислячої партії і Сокола¹⁴.

Разом з тим, вже у перші роки війни були розроблені програми, які закликали до знищення монархії Габсбургів і розв'язання чеського і словацького питань поза її межами. Авторами цих проєктів були Карел Крамарж та Томаш Масарик. У травні 1914 р. К. Крамарж запропонував так звану «Конституцію слов'янської імперії». Її концепція була побудована на ідеях слов'янської взаємності. Чеські землі повинні були стати частиною всеслов'янської федерації, яка включала б усі слов'янські народи і країни¹⁵. Таким чином, політична і конституційно-правова конструкція Крамаржа виходила з ідей панславізму, які в чеському суспільстві і політиці з часів національного відродження посідали помітне місце і їхнім вираженням була вже довоєнна «слов'янська політика» младочеської партії, очолюваної саме Крамаржем¹⁶. Проте Крамаржів документ «Конституція слов'янської імперії», під час війни не міг бути опублікований, навпаки, його треба було зберігати в таємниці, тому що з точки зору правової системи Австрії він був державною зрадою¹⁷.

Стосовно ж концепції та змісту «Конституції слов'янської імперії», то слід зазначити, що проєкт сам визначав очікувану державу як Слов'янський Союз – тобто передбачався федеральний устрій держави. Союз мав офіційно називатися Слов'янська імперія, до складу якої мали ввійти: Російська імперія, Королівство Польське, Королівство Чеське, Болгарське царство, Королівство Сербське та Королівство Чорногорське. Концепція взаємовідносин федерації та країн-членів була схожа на становище земель у Німецькій імперії. Вся влада належала Федерації, а держави-члени повинні були мати дуже обмежену автономію¹⁸. Главою імперії Конституція передбачала російського царя, котрий би володів найбільшим і найширшим спектром повноважень і привілеїв, і більшість державної влади була по суті зосереджена в його руках. Конституція надавала йому титул Цар всіх слов'ян і всієї Русі, а також він був би королем польським і чеським, главами балканських країн були б місцеві монархи. Він повинен був би представляти імперію на зовнішньополітичній арені, мав право оголошувати війну й укладати мир, укладати союзи та угоди з іншими державами, призначати і приймати дипломатичних представників, призначати військового та морського міністрів, міністра закордонних справ, скликати і розпускати Імперську Раду і Думу, а також від імені царя мали б пуб-

лікуватися закони. Цар також мав призначати начальників генеральних штабів армії і флоту, а також усіх командирів корпусів. Він мав бути верховним головнокомандуючим армії, всі солдати й офіцери мали б складати йому присягу¹⁹.

Іншими вищими державними органами, відповідно до «Конституції слов'янської імперії», мали б бути Імперська Рада й Імперська Дума. Імперська Рада мала б діяти як уряд, а Імперська Дума – як парламент. До Імперської Ради мали б входити сорок два представники держав-членів Слов'янської імперії. Власне цар, як цар російський, мав право призначати двадцять п'ять членів Ради, як король чеський – чотирьох членів, як король польський – ще п'ять членів. Інших членів мали б призначати балканські правителі держав-членів у співвідношенні: Сербія – чотирьох, Болгарія – трьох і Чорногорія – одного члена. Імперська Рада, як виконавчий орган, мала приймати рішення про подання законів до Імперської Думи, видавати підзаконні акти до імперських законів, наглядали за їх виконанням, готувати бюджет імперії, а також обирати різні комісії, що складаються з членів Імперської Ради, причому обов'язковою мала б бути Комісія з питань зовнішньої політики. Дума мала бути законодавчим органом в системі органів державної влади. Її головним завданням мало б бути прийняття імперського законодавства. Для набуття сили імперських законів була б потрібна згода Імперської Думи й Імперської Ради, виголошення від імені царя і підписання імперським канцлером. Дума мала б складатися з трьохсот депутатів, які б у відповідній пропорції представляли держав-членів. Для Росії передбачалося сто сімдесят п'ять місць, сорок місць для Польщі, для Чехії – тридцять місць, для Сербії – тридцять місць, двадцять місць для Болгарії та п'ять місць для представників Чорногорії²⁰.

Конституція містила особливі конституційно-правові норми для Чехії та Польщі. Так, глава Слов'янського Союзу – російський цар – був би також чеським і польським королем, у той час як на чолі інших країн були б місцеві монархи. За Конституцією, цар як король чеський мав би призначати в чеських землях свого намісника, який би за відсутності царя здійснював державне управління країною. За пропозицією намісника цар призначав чеського прем'єр-міністра і міністрів чеського уряду. Інших посадових осіб держави мав би право призначати сам намісник. Конституція також встановлювала, що автономні чеські конституційні відносини мали б управлятися конституційним шляхом – двома палатами і міністрами, відповідальними перед царем і палатами. Таким чином, Конституція закріплювала існування органів регіонального чеського уряду і двопалатного парламенту, котрі мали б право здійснювати автономне самоуправління на території чеських земель.

Щодо системи вищих державних органів і їх відносин можна констатувати, що проект Конституції запроваджував скоріше формальну представницьку демократію, насправді йшлося б про напівабсолютистську форму правління, оскільки більшість державної влади була б зосереджена

в руках глави держави. Саме цар мав би право призначати уряд, існування якого не тільки б не залежало від волі парламенту, але навіть прийняття законів залежало б від волі уряду, а, отже, не було б винятковою прерогативою парламенту²¹. Зазначимо, однак, що російська дипломатія з самого початку віднеслась до плану Крамаржа досить скептично. Російський посол у Відні Шебеко у супровідному листі характеризував проєкт як «достатньо фантастичний». Революційні події в Росії 1917 року і позиції західних союзників після закінчення Першої світової війни, які ні в якому випадку не бажали посилення Росії, зробили цей проєкт не-реальним²².

У 1914 р. з'явився і перший проєкт майбутньої Чехословаччини Т.Г. Масарика. Це сталося під час його другої поїздки до Голландії в жовтні 1914 р., а саме тоді, коли Масарик роз'яснював свою думку британському історикові Р.В. Сетон-Вотсону. На думку Т.Г. Масарика, після поразки Німеччини мала б бути створена «незалежна Чехія» – самостійна чехословацька держава. Ця держава мала б бути королівством, а не республікою. Чеським королем став би «який-небудь західний принц», найкраще данський чи бельгійський. Проєкт жовтня 1914 р. був першим із серії проєктів, які Масарик створив під час війни в різних формах та різному об'ємі.

Зміни та доповнення в проєкті Т.Г. Масарика відбивали зміни в ході війни, враховували те, для кого був розроблений той чи інший проєкт, тобто дипломатичну тактику, і міркування про, у першу чергу, чеську внутрішню політику, а також про ідеї і настрої чехословацької еміграції, військовополонених, а пізніше чехословацьких легіонерів. У грудні 1914 р. у Масарика з'явилися вимоги, взяті з младочеських кіл. Перша вимога – коридор, який би зв'язував майбутню чехословацьку державу і південних слов'ян, друга – включення Лужиці до складу чехословацької держави. Свої конституційні ідеї Масарик згодом уточнював дуже часто. Наприклад, у меморандумі британському міністрові закордонних справ Е. Грею в травні 1915 р., або ж у меморандумі, представленому французькому уряду в лютому 1916 р., ми бачимо певні зміни. Одне у них було спільне – чехословацька держава повинна була б мати монархічний характер²³.

Більш виразні зміни у поглядах щодо майбутнього влаштування чехословацької держави сталися після 1917 р.

Необхідно зазначити, що усі чеські політичні партії, за винятком соціал-демократів і частково реалістів, перед Першою світовою війною підтримували доктрину чеського історичного державного права. Теорія державного права означала, що чеська держава в історичних кордонах земель Чеської корони (Чехії, Моравії і Сілезії) з юридичної точки зору ніколи не переставала існувати²⁴.

Однак довгий час залишалось неясним, чи стануть західні союзники прислухатися до рекомендацій Національної ради. Спочатку вони ще дуже надіялись на Габсбурзьку монархію, вважаючи, що вона і надалі буде слугувати противагою німецькому колосу. Тільки після Лютневої революції в

Росії союзники почали приділяти більше уваги центральноєвропейським і балканським рухам за національну незалежність. На російському прикладі всі переконалися в тому, якими слабкими і беззахисними можуть виявитись старі монархії; через це союзники дійшли висновку, що кращим захистом проти більшовиків будуть самостійні національні держави²⁵.

Одночасно політичні і соціальні події в чеських землях проте дуже швидко зрадикалізувалися, і на рубежі 1917-1918 рр. від ідеї перебудови Австро-Угорської імперії, зрештою, більшість політиків відмовилися. Чеською політичною програмою стала повна незалежність і самостійність чеських земель. Таким чином, усі попередні відносно цікаві конституційно-правові проекти неминуче втратили свою актуальність і можливість втілення в реальному політичному і соціальному розвитку.

Значні зміни у поглядах політиків країн Антанти на державне облаштування Центральної Європи відбулися протягом першої половини 1918 р. На початку квітня 1918 р. в Римі зібрався так званий конгрес гноблених австро-угорських націй, де делегати еміграції чехословацької, польської, югославської і румунської у підсумковій резолюції висунули вимогу створення незалежних національних держав. Щодо результатів конгресу позитивно висловилися італійський, французький, британський та американський уряди. 29 травня 1918 р. державний секретар США Лансінг висловив «симпатію» уряду США до «національних сподівань чехословаків і югославів», а 3 червня до цієї заяви приєдналися Франція, Великобританія та Італія зі спільною заявою.

Набагато далі йшла нова заява уряду США від 28 червня 1918 р., де вимагалось, щоб «усі члени слов'янської раси були повністю звільнені від гніту Австрії». Французький уряд 29 червня визнав право «чехословацького народу» на незалежність, обіцяв домагатися створення чехословацької держави в історичних кордонах і визнав емігрантську Національну раду в якості основи для майбутнього чехословацького уряду. Британський уряд у так званій декларації Бальфура від 9 серпня визнав чехословацький легіон як складову частину збройних сил союзників, а Національну раду як майбутній тимчасовий уряд Чехословаччини. 3 вересня Національну раду визнав уряд США, 9 вересня Національну раду визнала Японія, 10 вересня був укладений договір між Національною радою та Францією, а 3 жовтня надійшло визнання італійського уряду²⁶.

В останній рік війни завершилася також кристалізація поглядів на майбутнє чехословацької держави в середовищі американських чехів і словаків, об'єднаних в іноземних національних організаціях. Кульмінацією цього розвитку стала нарада в травні 1918 р. в Пітсбурзі, де за участі Т.Г. Масарика в якості представника Чехословацької національної ради, представники Словацької ліги, Чеської національної асоціації і Союзу чеських католиків підписали угоду, де висловлювалася згода з політичною програмою чехословацького закордонного представництва в Парижі, яке докладало зусилля заради створення незалежної чехословацької держави.

Пітсбурзька угода означала помітну зміну у поглядах емігрантських організацій на майбутнє облаштування Чехословаччини порівняно з Клівлендською угодою 1915 р. Було вирішено, що нова чехословацька держава матиме республіканську і демократичну конституцію. Словаччина в її складі матиме власну адміністрацію, сейм і суди, а словацька мова стане офіційною мовою в школах і громадському житті. Хоча угоду підписав Т.Г. Масарик, якому навіть приписували її авторство, у ній не помітно впливу тоді вже поширюваної теорії чехословакізму. У ній немає розмов про чехословацьку націю, говориться тільки про чехів та словаків, про чеські землі і Словаччину. Тим не менше, розвиток подій протягом наступних двадцяти років показав, що чехословакістська концепція заперечує Пітсбурзьку програму, і таким чином Пітсбурзька угода з моменту створення Чехословаччини стала постійним пунктом політичної напруженості²⁷.

Активну участь чехословацького закордонного руху, успіхи Чехословацької національної ради в Парижі, а також внесок Т.Г. Масарика в ідеологічний наступ Антанти проти радянської Росії уряди Антанти оцінили тим, що, як уже говорилося, з літа 1918 р. почали міжнародно визнавати Чехословацьку національну раду і чехословацькі легіони як офіційну складову Антанти. Шлях до кінцевого втілення конституційної державницької програми чехів і словаків таким чином став наближатися до своєї кульмінації²⁸.

З літа 1918 р. Національний комітет готувався до захоплення влади. Його експерти вибирали людей, здатних керувати ключовими закладами, із членів спортивних організацій набирались патрульні загони і формувались перші військові частини. Своїх намірів керівники Національного комітету – Карел Крамарж, Антонін Швегла, Алоїс Раснін та Їржі Стршибрин – не приховували. Держава, яка в той час чекала неминучої поразки, не втручалась. Навіть останній імператор із династії Габсбургів Карл, котрий більше всього боявся громадянської війни, не заважав здійсненню цих планів. Йому залишалось тільки надіятись, що нова створена чеська держава не розірве всіх зобов'язань стосовно монархії. Однак на празьких вулицях такі погляди вже не знайшли б підтримки²⁹.

У серпні 1918 р. війна тривала за інерцією. Держави були економічно виснажені. Було тільки питання часу, скільки вона триватиме. У середині жовтня віденський уряд звернувся до Національного комітету, просячи його членів поїхати агітувати на південний фронт до Італії, щоб солдати в масовому порядку не залишали військові частини. Національний комітет відхилив цю пропозицію, так само як пропозицію федералізації монархії. 6 вересня 1918 р. на засіданні керівництва соціал-демократів і соціалістичної партії було створено соціалістичну раду, яка офіційно вважалася органом Національного комітету. Вона складалася з представників двох партій соціалістичної орієнтації: соціал-демократичної партії і партії чеських соціалістів.

Упродовж вересня та жовтня події розгорталися дуже швидко. 14 жовтня 1918 р. відбувся загальний страйк, який був попередженням і

протестом проти економічного грабунку Відня в чеських землях. 17 жовтня Т.Г. Масарик передав президентові США В. Вільсону так звану Вашингтонську декларацію, яка містила урочисте проголошення чехословацької незалежності³⁰. У ній, зокрема, говорилося: «Урочисто заявляємо, що з цього моменту ми є вільний і незалежний народ і нація. Ми приймаємо і приєднуємося до ідеалів сучасної демократії, які були ідеалами нашого народу впродовж століть. Ми приймаємо американські принципи, викладені президентом Вільсоном: принципи звільнення людства, фактичної рівності націй, урядів, які черпають свої законні повноваження зі згоди керованих ними націй»³¹.

На основі Вашингтонської декларації президент США В. Вільсон сформулював свою відповідь на мирні пропозиції Центральних держав. 8 жовтня він наголосив австрійському уряду, що той повинен мати справу безпосередньо з чехословацьким урядом у Парижі. Виходячи з цього, імператор Карл I закликав Національний комітет у Празі, котрий 19 жовтня висловив солідарність із закордонним рухом на чолі з Т.Г. Масариком і з вимогою об'єднати Чехію зі Словаччиною, направити своїх представників до Женеві на переговори з чехословацькими закордонними представниками.

24 жовтня 1918 р. Бенеш повідомив урядам Антанти про створення першого уряду чехословацької держави, який складався з Т.Г. Масарика, Е. Бенеша і М.Р. Штефаніка. 27 жовтня у Відні було призначено уряд на чолі з лібералом Генріхом Ламманом, основним завданням якого було мирно передати владу створюваним національним урядам в окремих землях монархії. У той же день новий міністр закордонних справ Г. Андраші через нейтральну Швецію направив ноту президентові США В. Вільсону, в якій приймав умови капітуляції, тобто так звані «14 пунктів» Вільсона. Після оголошення цієї ноти, яка була сприйнята як капітуляція, на всій території відбулося масове проголошення незалежної держави³².

Вирішальним днем для подальшої долі чеського і словацького народів стало 28 жовтня 1918 р., коли Національний комітет у Празі на Вацлавській площі остаточно проголосив незалежну чехословацьку державу. Національно-визвольна боротьба чеського і словацького народів завершилася. Австро-Угорщина почала зникати з карти Європи.

Початковий період самостійної Чехословаччини відбувався під впливом ідеалів вільнодумства і демократії, які спирались на заповіт французької та американської революцій. 14 листопада 1918 р. Національний комітет проголосив себе Революційними національними зборами, котрі зняли з чеського престолу Габсбурзьку династію, і нову державу проголосили республікою.

Отже, історичний розвиток незалежної Чехословаччини показав, що процес демократизації в новоутвореній республіці не зупинявся. Упродовж двох десятиліть її існування була прийнята радикально-демократична конституція, забезпечені всі громадянські права.

Примітки

1. Manatry Viktor S. and Luža Radomir. A history of the Czechoslovak Republic 1918-1948. New Jersey: Princeton University Press, Copyright, 1973. – S. 3.
2. Klímeck Antonín. Velké dějiny zemi Koruny České. Svazek XIII. 1918-1929 Praha – Litomyšl: Paseka, 2000. – S. 9.
3. Милославлевич О. Методологические предпосылки исследования национальных стереотипов. 1918 год: «освободители» и «побежденные» / Российско-австрийский альманах: Исторические и культурны параллели. Вып. IV. Австро-Венгрия: Центральная Европа и Балканы (XI-XXвв.). Памяти В.И. Фрейдзана / Отв. ред. С.А. Романенко, И.В. Крючков, А.С. Стыналин. – Спб.: Алетейя, 2011. – С. 74.
4. Čornej P., Pokorný J. A brief history of the Czech Lands to 2000. Praha, 2004. – S. 40-41.
5. Pokorný J. České země 1918-1997. Praha, 1998. – S. 5.
6. Emmert F. Průvodce českými dějinami 20 století. Brno: Clio, 2012. – S. 51.
7. Fic, Victor M. Československé legie v Rusku a boj za vznik Československa 1914-1918. Vznik Československých legií v Rusku 1914-1918. Ruska otázka a boj za svobodný stat. I die. Praha: Academia, 2006. – S. 28.
8. Татаров Б. Новітні гусити. Чесько-словацькі військові формування у російському війську (серпень 1914 – квітень 1918 рр.). К.: Наш час, 2010. – С. 8.
9. Там само. – С. 11.
10. Там само. – С. 98.
11. Prokeš J. Obrázkově dějiny naši samostatnosti. Praha: České grafické unie A.b., 1930. – S. 393.
12. Ibid.
13. Hlavač Miroslav M. Čeští mafiani. 1914-1918. Kavviná. – Mizerov: Paris, 2008. – S. 62.
14. Ibid. – S. 63.
15. Idea československého státu. Svazek prvý. Praha: Národní rada československa MCMXXXVI, 1936, С. 157-158; Pichlik K.: Bez legend – zápas o československý program Praha, 1991. – S. 30.
16. Schele K. Organizace Československého státu v meziválečném období (1918-1938). Praha: Eurolex Bohemia a.s. Prosinec, 2006. – S. 15.
17. Galandauer, J. Vznik ČSR 1918, programy, projekty: perspektivy. Praha, 1988. – S. 27.
18. Schele K. Op.cit. – S. 15.
19. Ibid. – S. 16.
20. Ibid.
21. Galandauer, Ibid. – S. 247.
22. Серапионова Е.П. Карел Крамарж и Россия. 1890-1937 годы: Идейные воззрения, политическая активность, связи с российскими государственными и общественными деятелями. – М.: Наука, 2006. – С. 195.
23. Schele K. Op.cit. – S. 17.
24. Marholeva K. Kramářův a Masarykův předválečný federalismus v kontextu české federalistické tradice // Karel Kramář (1860 – 1937). Život a dílo. Praha, 2009. – S. 314.
25. Čornej P., Pokorný J. Op. cit. – S.41.

26. Schele K. Op.cit. – S. 22.
27. Ibid. – S.23.
28. Див.: Masaryk T.G.Světová revoluce. Za války a ve válce 1914-1918. Praha, 2005; Чапек К. Бесіди з Томашем Масариком. Львів, 2010; Hotmar J. Zrozeni republiky 1914-1918. Brno, 2005; Ludwig, E. Rozmluvy s Masarykem. Praha, 1947.
29. Čornej P., Pokorný J. Op. cit. – S.41.
30. Schele K. Op.cit. – S. 24.
31. Crónshý, J., Hřebejk, J. Dokumenty k ústavnímu vývoji Československa I (1918-1945). Praha, 2004.
32. Schele K. Op. cit. – S. 24-25.

Резюме

В статье рассматриваются вопросы становления чешских национально-демократических сил на завершающем этапе Первой мировой войны и разработки ими концепций построения Чехословацкого государства.

Ключевые слова: Чехословацкая Республика, Габсбургская империя, Национальный комитет, Томаш Масарик, Карел Крамарж.

Одержано 2 лютого 2013 р.

УДК 94 (44) 1918 / 1919

Б.О. Ачкіназі

СВІТОВА ВІЙНА І ВИНИКНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО БЛОКУ У ФРАНЦІЇ (1918-1919 рр.)

У статті проаналізовано зрушення у свідомості французького суспільства під впливом Світової війни, що наклало відбиток на характер першої повоєнної виборчої кампанії 1919 р. і створення Національного блоку. Робиться акцент на витоках антинімецької й антибільшовицької спрямованості його програмних настанов, які забезпечили успіх на виборах.

Ключові слова: Велика війна, французьке суспільство, Національний блок, «священна єдність», праві партії, консолідація політичних сил.

Західне суспільство, гегемонія якого утвердилась ще у XV-XVI ст., в XX ст. зазнало суттєвих зрушень і випробувань. Його не обминули перманентні кризи, війни, революції, розпад імперій, рецидиви авторитаризму й тоталітаризму тощо. Високі стандарти, які продовжують демонструвати розвинуті країни Заходу на початку XXI ст., змушують замислитися над витоками цього явища. Історична ретроспектива засвідчує, що жодна з них не уникнула крутого зламу і струсів. У цьому ряду особливе місце належить Франції. У період між двома світовими війнами внутрішньополітична боротьба в цій країні «традиційної демократії» досягла високої напруги і стала однієї з вагомих причин її драматичної долі. Варто констатувати, що смуга негараздів почалася вже наступного дня після приголомшливого

тріумфу 1918 р., коли у жорстокому протистоянні французька Третя республіка здобула перемогу над споконвічним германським ворогом. Все це спонукає більш уважно поглянути на ситуацію, що склалася в країні у першу повоєнну добу. Як і в інших країнах, що брали участь у війні, в цей період в політичному житті Франції відбулись суттєві зрушення. Сутність їх полягала в перемозі на перших повоєнних виборах у листопаді 1919 р. коаліції сил, відомої під назвою Національного блоку. Партії і організації блоку відігравали головну роль в переламний період переходу країни від війни до миру. Ними були закладені підвалини політичного курсу, який давався взнаки усю міжвоєнну добу і багато в чому зумовив національну катастрофу 1940 р.

Особливий інтерес і актуальність вивченню проблематики блоку додає те, що в його діяльності знайшли відображення тенденції, притаманні розвитку західного суспільства в нову історичну епоху, що постала під час і по завершенні Першої світової війни: економічних і соціальних негараздів, революційних струсів, утворення нової міжнародної (Версальської) системи, кризи колоніалізму, випробувань демократії, тоталітарних загроз тощо. Саме в цей період, внаслідок перемоги більшовицької революції в Росії, відбувся розкол світу на дві системи, що зумовило їх тривале протистояння і прагнення Заходу протидіяти змінам, що загрожували його цінностям.

Методологічного значення у цьому зв'язку набуває з'ясування впливу Першої світової війни та її наслідків на трансформацію післявоєнного суспільства, на зміни в масовій психології й ментальності. Війна призвела до краху багатьох стереотипів і цінностей, що формували духовну ауру попередньої доби; вона торкнулася усіх сфер державного буття, зокрема і його політичної складової. Йдеться про осмислення феномена, про який сучасник епохи, видатний англійський філософ і теоретик історії Р. Коллінгвуд писав: «Щойно закінчилась війна, в якій нищення життів, руйнування матеріальних цінностей і розчарування в надіях на створення мирного й організованішого співтовариства перевищило все, відоме раніше... Війна, безпрецедентна за своєю жорстокістю завершилась мирним урегулюванням, таким же безпрецедентним за безглуздістю...»¹.

Національний блок опинився при владі на стику двох історичних епох, коли західне суспільство зазнало суттєвого послаблення і дезорганізації. Для Франції і більшості країн, що брали участь у війні, вона стала вододілом в їх історичному бутті. Війна та її наслідки порушили проблему пристосування державних інституцій, політики, самого французького соціуму до нової обстановки і кардинальних змін, що відбувалися у світі. Ситуація, що склалася, відсунула у минуле старий (довоєнний) порядок. Вона деформувала підвалини ліберального суспільства, яке утверджувалося в країнах Заходу з другої половини XIX ст., і призвела до загострення політичного протистояння навколо шляхів і напрямків післявоєнної відбудови.

Вивчення феномену блоку дозволяє краще усвідомити, чому запропонований ним курс «національної реконструкції» не приніс очікуваних результатів і не забезпечив не лише «вічного миру», про який багато говорилося з високих трибун, а й стабільного розвитку країни та її безпеки. Виходячи з цього, історики пов'язували період легіслатури Національного блоку (1919-1924 рр.), який, за твердженнями його засновників, мусив примножити здобутки перемоги, із подальшими випробуваннями і негараздами, які, зрештою, обернулися поразкою країни під час Другої світової війни і крахом Третньої Республіки. Під цим кутом зору феномен Національного блоку подавався авторами, що писали про долю країни у першій половині ХХ ст. Так, французькі дослідники Ж.-П.Азема і М.Вінок видали свою відому працю «Третя республіка» у серії «Народження і смерть...» (політичного режиму – Б.А.), де період 1919-1940 років розглядався як «Присмерк і падіння»². У свою чергу К.Фолен причини негараздів пов'язував із соціальними та психологічними факторами. Він показав неухильне сповзання країни до прірви, причиною чого вважав нездатність можновладців «зрозуміти відмінності між новим і старим, довоєнним світом», що стало, за його твердженням, «прелюдією фундаментальної драми» 1940 року³.

Переважаюча більшість авторів пояснювала створення Національного блоку обставинами часу. Так історик і публіцист Ж.Нере знаходив витoki об'єднавчих тенденцій, які призвели до утворення блоку, в прагненні значної частини французького суспільства до продовження «священної єдності» воєнної доби. Згідно з цими уявленнями він писав, що величезні маси людей, які «перемішалися у траншеях, відчували себе братами і після закінчення війни». Їх зближував «найвищий спільний дух бути об'єднаними як на фронті». Цей «дух траншей», на думку Ж.Нере, став головним чинником створення блоку та його успіху на виборах⁴. Публіцист Р.Корнійо також вважав основною тенденцією першої повоєнної доби прагнення партій, «які понад усе ставили національний інтерес, до союзу»⁵. За зауваженням автора класичної праці з історії Третньої республіки Е.Боннефу, Національний блок був нічим іншим, як «об'єднанням республіканців різних відтінків», в якому основну роль відігравали представники «правої» (себто, правої частини республіканського табору)⁶.

У зв'язку з цим головною рисою парламентських виборів 1919 р., ряд дослідників вважали подолання розколу між правими партіями, характерного для довоєнної доби, та їх реванш за поразку на передвоєнних виборах у квітні 1914 р. Успіх блоку вони пояснювали відданістю його представників конституційним і демократичним цінностям, намаганнями зберегти «здобутки перемоги», дати відсіч більшовизму та іншим радикальним течіям, що підривали основи республіканського ладу (Ж.-П.Азема і М.Вінок, Т.Тел'є', А.Контамен⁸, М.Бомон⁹ та ін.). Відомий історик Р.Ремон вважав успіх правих на виборах у листопаді 1919 р. «найбільшою подією в політичному житті Франції повоєнної доби»¹⁰. В.Батай й П.Поль у світлі перемоги блоку пояснювали невдачу його основних суперників –

соціалістів, їх відданістю ідеалам «колективістського» суспільства, чого не поділяла більшість виборців¹¹. У цьому ж зв'язку Ж.Шастене зазначав, що відтворення коаліції правих стало відповіддю на прагнення соціалістів «встановити в країні диктатуру на зразок російських советів»¹².

Сучасні автори (Н.Руссельє, К.Дельпор та ін.) звертаються до проблематики Національного блоку переважно через призму політичної та конституційної історії. Навіть відзначаючи суттєві зрушення в загальному становищі країни і загрозу втрати нею статусу «великої держави» внаслідок післявоєнних труднощів¹³, вони схильні розглядати блок не як політичну спільноту, яка з'явилася в граничній ситуації, а, швидше, як чергову передвиборчу коаліцію, розбурхану й строкату, що позбавило її можливостей домогтися необхідного консенсусу в ухваленні реформ¹⁴.

Залежно від поглядів, шкіль і методологічних позицій дослідників Національний блок отримав неоднозначні оцінки. У той же час усвідомлення феномену блоку здається неможливим без всебічного з'ясування ролі і впливу світової війни на французьке суспільство й політикум. Саме в такому контексті в статті розкриваються питання виникнення Національного блоку, формування його ідеології й політичних принципів. При цьому звертається увага на витоки антигерманізму й антибільшовизму у передвиборчій платформі блоку, які не знайшли належного висвітлення в літературі.

* * *

Створення і діяльність Національного блоку у Франції були зумовлені суперечливою ситуацією, породженою Першою світовою війною та її наслідками. З одного боку країна перебувала в ореолі слави, одержавши перемогу над кайзерівською Німеччиною; з іншого – була суттєво послаблена внаслідок жахливих втрат, жертв і руйнувань. Відтак становище країни характеризувалося низкою неоднозначних, дуже суперечливих і, водночас, взаємопереплених факторів, що стали точкою відліку її політичного життя у першу повоєнну добу. Слід додати: вони були не лише наслідком участі у світовому конфлікті, а витікали з історичних обставин попередньої доби.

Домінуючим фактором, який однозначно відбився у свідомості французів і певний час по закінченні війни гальмував розростання конфліктів у суспільстві, було концентрація уваги на розв'язанні «німецького питання». У свідомості переважної більшості населення майже не піддавалось сумніву відповідальність німців за розв'язання агресивної війни проти Франції, їх варварство і жорстокість, які зумовили масове знищення французької молоді й руйнування квітучих провінцій. У Франції, як в жодній з країн-переможниць, були розповсюджені настрої притягнення до суду германського кайзера як головного військового злочинця. Поширювалися думки, що нація має зберегти єдність і монолітність щоб довести справу до остаточної перемоги і примусити ворога розрахуватися за усі заподіяні ним збитки. Парламент, уряд, головні політичні формування переваж-

но правого спрямування намагалися використати такі настрої для збереження ідей «священної єдності» («священного союзу») військової доби, перетворити їх на ідеологічну платформу майбутньої урядової коаліції¹⁵.

Щоб зрозуміти характер об'єднавчих тенденцій всередині французького суспільства й політикуму наприкінці і по закінченні військової дій, треба усвідомити, що означало для французів чергове кроваве зіткнення з кайзерівським рейхом і перемога над ним. «Велика Війна» увійшла у побут, думки, щоденне життя людей. Ненависть до ворога і скорбота за загиблими поєднувалися у свідомості французів з гордістю за перемогу і тривогою щодо майбутнього. Їх уявлення і настрої засвідчені сучасниками, учасниками й літописцями подій. Так, Раймон Пуанкаре, великий державний і політичний діяч Третьої республіки, її президент у роки війни, в праці «На службі Франції» та в низці публіцистичних творів цього часу згадував про історичні корені франко-німецької ворожнечі. У записі від 26 лютого 1916 р., зробленому під впливом штурму Вердена, він відзначав: «... Німці без сумніву прямують на Верден. Це зовсім не дивно. У Вердені був підписаний 843 року трактат, який розчленував імперію Карла Великого»¹⁶ (й утворив на її теренах два ворогуючих, – французький і німецький, анклав – Б.А.). Отже, історично проблема безпеки, у зв'язку з фактором німецької загрози, тяжіла над Францією з періоду Середньовіччя. За роялістських часів і в добу Імперії перманентною у цій сфері була політика послаблення і розчленування Німеччини. У класичному вигляді вона знайшла втілення в трактатах Вестфальського миру 1648 р. внаслідок перемоги антигабсбурзької коаліції в Тридцятирічній війні, війні Людовика XIV за пфальцьку спадщину 1688-1697 рр., а також наполеонівській політиці щодо Пруссії і німецьких князівств після Ієни і Ауерштедта (1806). Вона закріплювала розподіл Німеччини та її політичну і територіальну роздрібненість. Посилення Пруссії у 1811-1813 рр., її активна роль в досягненні перемоги над наполеонівською Францією і набуття провідного місця у Віденській системі супроводжувалося поглибленням конфронтації між двома країнами. Зрештою об'єднання німецьких земель «залізом і кров'ю» і тріумф Рейху у франко-пруській війні 1870-1871 рр., анексія Ельзас-Лотарингії й стягнення величезної 5-ти мільярдної контрибуції з Франції різко змінили ситуацію. Проголошення Германської імперії та її прагнення до гегемонії на континенті вкрай загострили проблему загрози національній безпеці з-за Рейну. «Франція, як в силу своїх недоліків, так і гідностей, – зазначав з цього приводу відомий діяч Третьої республіки, секретар французької делегації на Паризькій мирній конференції А.Тардьє, – у той самий момент, коли Німеччина наважилася розв'язати війну, була глибоко мирною країною. Якщо б у 1914 р. Німеччина прагнула до миру, вона зустріла б, як і в попередні роки, готовність Франції до укладання відповідної угоди»¹⁷.

Тому підписання 11 листопада 1918 р. на станції Ретонд у Комп'єнському лісі перемир'я було сприйнято як тріумфальна перемога над головним і непримиримим ворогом – Німеччиною. Остання зобов'язувалася вивести

війська з усіх окупованих територій, передати союзникам воєнні матеріали, здійснити роззброєння. До Франції поверталися Ельзас і Лотарингія з їх високорозвиненою індустрією. Французькі війська зберігали контроль над важливими стратегічними пунктами на Балканах, Адриатиці, в Центральній Європі і на Близькому Сході¹⁸. Пізніше створена на Паризькій конференції Ліга Націй передала в підмандатне управління Франції частину німецьких колоніальних володінь в Африці й Океанії.

«Франція очолювала майже половину світу», – писав в цей період правий публіцист Д.Ла Рошель¹⁹. У друкованих виданнях і промовах державних діячів підносився «національний геній» французького народу, що зруйнував «пруський милітаризм». Війна зображувалася майже усіма відомими виданнями як зіткнення з «абсолютизмом» кайзерівської Німеччини заради ідеалів демократії і свободи. Приховувалися глобальні цілі участі у війні. «Віднині наш шлях – шлях миру і прогресу», – повідомляв один із засновників державного пацифізму цього часу А.Бріан²⁰.

Перемир'я викликало справжню ейфорію триумфу і піднесення у суспільстві. Об 11-й годині 11 листопада 1918 р. дзвони соборів і церков всіх міст, селищ і сіл Франції сповістили про закінчення війни. Цього дня в столиці на Пляс де ла Конкорд (площі Злагоди) відбулася церемонія зняття чорного крепу зі статуй міст, які були окуповані німцями ще в часи франко-пруської війни 1870-1871 рр. Присутній на церемонії дипломат Ж.Ларош пізніше згадував: «Мені ледве вдалося стримати сльози, коли жалобні покривала було замінено величезним триколірним прапором»²¹.

На підходи в лавах французького політикуму до формування повоєнного курсу безпосередньо вплинули глобальні зміни у світовому співвідношенні сил. В цей період державами-переможцями Антанти і США, серед яких активну роль відігравала і Франція, на Паризькій (1919-1920 рр.) та інших післявоєнних конференціях закладалися основи нової міжнародної (Версальської) системи. У центрі боротьби постали питання укладення мирного договору з Німеччиною та її союзниками, розв'язання складних проблем геополітичного (територіального і політичного) та економічного переоблаштування. Підписання мирної угоди розглядалось в урядових і політичних колах Франції як завершальна стадія реалізації цілей, заради яких країна вступила у війну. 18 січня 1919 р. президент Р.Пуанкаре, відкриваючи в залі паризького готелю «Крійон» конференцію, на яку з'їхалися більше тисячі делегатів з 26 держав у супроводі численних експертів – істориків, економістів, юристів, заявляв: «Панове, якраз сорок вісім років тому в Дзеркальному залі Версальського палацу була проголошена Німецька імперія. Сьогодні ми зібралися тут, щоб зруйнувати і демонтувати те, що було створене того дня»²².

Відтак, коли настав час підведення підсумків війни з Німеччиною, керівники Французької республіки відчували себе справжніми переможцями. Здавалося, що історія надає можливість одразу і назавжди вирішити болюче німецьке питання, яке століттями отруювало існування французької нації. На позицію уряду Ж.Клемансо, президента Р.Пуанкаре,

парламенту, політичних сил і громадськості впливали історія і негативні традиції двосторонніх стосунків. Сама аура, що тяжіла над французькими можновладцями, не дозволяла будь-яких відхилень від жорсткого покарання ворога. Стався випадок, який, начебто, надав можливість реалізації всіх вимог щодо статусу і становища Німеччини, які тривалий час виношувалися у політичних колах Франції. Серйозні обурення викликав той факт, що перемога у війні не поклала край загрозам з боку німецького милітаризму. Усвідомлення цього поглиблювалося по мірі того, як зростав опір правлячих кіл Німеччини виконанню статей Версальського мирного договору, насамперед щодо сплати репарацій й роззброєння.

Отже, розв'язання німецького питання, на що сподівалися у громадянських й політичних колах Франції, на мирній конференції не відбулося. Кардинальні зрушення у балансі сил, втрата величезного російського ринку після більшовицької революції, вихід на провідні позиції США, дезорганізація європейського господарства, заворушення у колоніях, спадахи реваншистських настроїв у Німеччині загострили суперечки держав-переможниць за розподіл територій, ринків, природних ресурсів і сфер впливу. В цих умовах проблема безпеки знову, як і в довоєнні часи, виявилась панівною для французької нації, яка за життя одного покоління витримала дві спустошливі німецьких навали й ціною неймовірних зусиль здобула перемогу. Цей фактор розцінювався у лавах французького політикуму як такий, що мусив зцементувати зусилля усіх патріотів, «синів батьківщини» у спільному пориві, згуртувати їх в єдиний політичний фронт заради примушення Німеччини до виконання зобов'язань.

Водночас ситуація, що склалася в країні по закінченні бойових дій, не давала реальних приводів для оптимізму. Зміцнення стратегічних позицій і міжнародної ролі Франції контрастувало із виявом негативних тенденцій, які суттєво послаблювали ефект перемоги. Своєрідність післявоєнного становища досить вдало охарактеризував відомий історик М.Бомон. Він вказав на зрушення, що мали місце не тільки в економіці, соціальних відносинах, політичних пристрастях, а й у суспільній свідомості: «...Війна загострила зіткнення інтересів, ... породила теорії, що протистояли традиційній державі, суспільству й міжнародному порядку; вона викликала кардинальні зміни в економіці і разом з тим сприяла порушенню рівноваги соціального організму, змішавши в свідомості тугу за минулим і щире нерозуміння майбутнього». Ж. Нере, також зазначив, що вплив війни на французьке суспільство, на його «ідеї, погляди та мораль», був величезним.

Відтак претензії французьких можновладців на утримання чільного місця в ареопазі переможців наштовхувались на складні внутрішні обставини, зокрема, демографічні, фінансово-економічні, соціальні²³. Французькі втрати не мали аналогів у національній історії: 1397 тис. убитих, 1100 тис. поранених і травмованих на 8 660 тис. мобілізованих, 600 тис. вдів, 750 тис. сиріт, 900 тис. осіб залишилися без житла²⁴. Тому, фактор німецької загрози сприймався як невідворотний і тоді, коли країна пе-

ребувала у стані справжньої ейфорії від перемоги. І прямо, і непрямо з німецьким питанням пов'язувалася низка гострих післявоєнних проблем, зокрема соціально-економічних: компенсації ветеранам, сплати пенсій і допомоги сім'ям, що втратили годувальника, допомоги вдовам і сиротам. Чекали вирішення демографічні проблеми, проблеми армії, збройних сил, термінів військової служби, «соціальної гігієни», охорони здоров'я, реабілітації ветеранів та багато інших.

Повернення до мирного життя відбувалося в обставинах, коли жахи війни тяжіли над людьми, а нові виклики загрожували продовженням і поглибленням негараздів. Важливим чинником повоєнного буття було те, що із держав-переможниць Франція найбільшою мірою постраждала у тривалому конфлікті²⁵. Руйнівні наслідки війни вразили важливі галузі промисловості, банківську систему, транспорт, шляхи комунікацій, підірвали сільське господарство. Країна опинилась в стані енергетичної, продовольчої та житлової кризи. Поставало питання відновлення зруйнованих департаментів. Це вимагало вкладення значних коштів. У той же час різко погіршився фінансовий стан країни. Державний борг на 31 грудня 1918 р. становив понад 151,2 млн. франків, а загальні витрати на ведення війни перевищили 11,2 млрд. франків²⁶.

У зв'язку з цим історики К. і А. Амбросі підкреслювали, що перемога 1918 р. була передусім «французькою перемогою», але водночас констатували, що «успіх на фронтах приховував дійсні наслідки війни»²⁷. Відомий історик-економіст А.Сові вбачав специфіку господарського становища цього часу в «деградації матеріального виробництва» у Франції²⁸. Обговорення становища постраждалих департаментів викликало в парламенті бурхливі сутички, ставало об'єктом гострої боротьби фракцій. Радикал Ф.Мерлен у своїй парламентській промові гостро критикував уряд за байдужість до труднощів, від яких потерпали співвітчизники. Він закликав до негайного їх розв'язання, інакше, за його твердженням, «катастрофічне становище завершиться повним крахом...»²⁹.

Вияви економічних негараздів і серйозні матеріальні збитки відбилися на суттєвому погіршенні становища різноманітних верств населення. Однак, в першу чергу вони вразили «середній клас», який мав значну питому вагу у французькому суспільстві, й велику частку найманих робітників. Необхідність працевлаштування великої кількості вояків, які підлягали демобілізації після укладення перемир'я й тягар проблем компенсації збитків жертвам війни, сім'ям, що втратили годувальника, багатодітним сім'ям, винагороди і пенсій учасникам війни, ветеранам, інвалідам і скаліченим вели до зростання соціальної напруженості. Додатковим подразником ставало те, що на тлі загальних тягарів основної маси було особливо помітним зростання прибутків і процвітання великих промислових і фінансових груп та нових багатіїв – «нуворишів», що збагатились на постачанні військової продукції, пов'язаних з ними урядовців, державних чиновників, парламентаріїв, лобістів з різних партійних осередків та ін.³⁰.

У поєднанні з внутрішніми факторами на загострення ситуації і поглиблення розбурханості у суспільстві здійснив вплив потрясіння, викликані крахом династичних монархій, хвилею революцій в Європі, піднесенням масових рухів, сплеском страйкової боротьби. Як зазначав у своїх мемуарах англійський прем'єр-міністр цього часу Д.Ллойд Джордж: «Народні маси всієї Європи, від краю до краю, піддають сумніву весь існуючий порядок, весь теперішній політичний, соціальний і економічний устрій...»³¹. Вже наприкінці війни у Франції розгортаються масові рухи і поширюється протести проти дорожнечі, злиднів і необмеженого збагачення промислових і фінансових кланів, «нуворишів» та спекулянтів. У той же час з усіх боків було піддано критиці діяльність чинного уряду Ж.Клемансо у зв'язку з його неспроможністю полегшити напружене соціально-економічне і фінансове становище. Шукаючи виходу зі скрутною ситуації уряд звернувся до традиційного засобу – введення нових податків. Це вело до погіршення становища широких верств населення. Економія підприємців на заробітній платі найманих робітників і поширення безробіття у зв'язку з демобілізацією і конверсією воєнного виробництва, сприяло відновленню страйкового руху, який майже зник в роки війни. Вже наприкінці 1918 р. у страйковій боротьбі взяло участь близько 176 тис. працівників, які протестували проти злиднів і дорожнечі³².

Перший післявоєнний рік характеризувався її подальшим зростанням. Січневий 1919 року страйк транспортників та залізничників лінії Париж – Ліон – Середземномор'є, масові весняні маніфестації з вимогами відставки уряду Ж.Клемансо, величезний першотравневий страйк паризьких робітників та демонстрація 25 травня, присвячена пам'яті Комуни, червневий страйків гірників Па-де-Кале і металургів столиці, які проходили під економічними та соціальними гаслами, перекреслювали зусилля уряду щодо встановленню громадянського миру.

Виступи робітників у містах супроводжувались масовими страйками сільськогосподарських працівників. Так, у департаментах Сена і Уаза учасники руху вимагали поліпшення умов праці, побуту і соціального стану. В результаті виступів було паралізовано виробництво на площі 67 тис. га, що спонукало великих землевласників, за зауваженням тижневика «Сільськогосподарський робітник» «піти на поступки»³³. Усього за даними Управління з питань праці у 1919 р. відбулось 2206 страйків, в яких брали участь 1 160 078 осіб³⁴, тобто майже у 10 разів більше, ніж у 1918 р.

Усі ці фактори позначилися на ставленні основних політичних угруповань до розв'язання проблем, що загрожували французькій великодержавності. Відносно «рецептів» лікування негараздів, виявилася помітна тенденція поляризації сил. В колах урядових партій (Республіканської Федерації, Республікансько-демократичного альянсу, Народно-ліберальної дії), парламентаріїв «правої», підприємницьких союзів, ієрархів католицької церкви, армійської верхівки, націоналістично налаштованої творчої еліти активно пропагувалися ідеї згуртування нації заради збереження «вели-

чі» країни та її провідних позицій у післявоєнному світі. Висувалися вимоги відтворення в нових умовах «національного союзу» чи «блоку» за аналогією зі «священним союзом» військової доби. Так, один з ідеологів «правої», відомий письменник і публіцист, академік М.Баррес доводив: «Після війни старий розподіл політичних партій не має більше сенсу». Він указав на неспроможність старих парламентських груп, серед яких велику питому вагу займали радикали й соціалісти, що отримали більшість на виборах 1914 р., здійснити «відродження батьківщини». Тому Баррес закликав усіх патріотів, відданих ідеалам романської цивілізації, до створення «національного й соціального союзу»³⁵. Виходячи зі суті моменту, основними гаслами цього «національного союзу», зрозумілими для широких мас, мусили бути збереження «здобутків перемоги» й здійснення «національної реконструкції», тобто економічної відбудови і соціальної стабілізації, недоторканості республіканського режиму, демократії і свобод, відсіч революційній загрози. Так, відомий діяч «правої» А.Франсуа-Понсе підкреслював: «Сам факт, що Республіка одержала перемогу в останній війні і повернула Франції провінції, втрачені за часів Імперії, збільшили її політичну вагу. ... Це усунуло упередженість і твердження тих, хто мав сумнів, щодо її здатності оборонити батьківщину»³⁶.

В основі кампаній, які розгорнулися в цей період у країні і підтримувалися майже усіма політичними формуваннями Третьої республіки, включаючи частину поміркованих і соціалістів, покладались такі мотиви: демократична, миролюбна Франція винесла на своїх плечах основний тягар війни і заплатила за відданість цим цінностям життями найкращих своїх синів. Незважаючи на великі втрати та жертви, вона зробила головний внесок у завоювання перемоги. Тому вона має історичне та моральне право як на справедливую компенсацію з боку переможеної Німеччини, так і на визнання її заслуг з боку союзників. Такого роду настрої знайшли в цей момент втілення у платформах, програмах і настановах правих. Вони активно експлуатувалися в ході виборчої кампанії, трансформуючись у популярні гасла: «Боші за все сплатять!» В країні, виснаженій війною, масована пропаганда щодо примушення ворога до компенсації збитків і руйнувань, спричинених агресією і окупацією, зустрічала порозуміння, особливо у декількох мільйонів потерпілих в північних і північно-східних департаментах. Невідворотність стягнення з Німеччини репараційних платежів поділялася майже усіма прошарками французького суспільства. Справедливість цього заходу закріплювалася у суспільній свідомості, настроях широкого загалу, уявленнях і почуттях французів. У свою чергу така ментальна парадигма не лише впливала, а й формувала політичні уявлення й пристрасті переважної частини французького електорату. Вона сприяла зростанню престижу і впливу правих, «національних» партій, що брали участь у створенні блоку. У свою чергу останні повною мірою використовували зростаючу германофобію для зміцнення своїх політичних позицій.

Отже, в ході передвиборних баталій, праві партії чутливо вловлювали загальні настрої, які в їх програмних настановах набували яскраво вираженого політичного звучання. Ідеологічним рефреном багатьох платформ стало обігрування, як вже згадувалося, необхідності збереження «здобутків перемоги» і зміцнення безпеки країни. Так, в програмах партій, що вдалися до утворення передвиборчого блоку правих, містились вимоги: «не дозволити розхитати порядок, утворений в результаті перемоги!»³⁷. Превальювали гасла захисту демократії, свобод, світськості держави, національної єдності, цінностей католицизму й традиційних сімейних цінностей, природних прав, зокрема, права власності й спадщини, які протиставлялись «колективістським» доктринам соціалістів. У гіпертрофічно перебільшеному і драматизованому вигляді подавалась роль Франції у війні й досягненні перемоги. Сама війна зображалася як визвольна для народів, які, за прикладом Франції, піднялися на боротьбу проти окупантів. А. Тардье з цього приводу писав: навіть союзники погодилися, що Ельзас і Лотарингія стали «для усієї Європи натхненниками національного ідеалу. Дивлячись, як мужньо і з великим терпінням протягом більше півсторіччя витримують свої страждання ельзасці та лотарингці, пригнічена віками Чехія теж почала мріяти про свободу; Польща, розділена на три пригноблені шматки, повірила у свою, майже неймовірну розбудову. Тіроль, Трентін, Істрія, Кроація, Словенія, Трансильванія, македонські й азійські греки, бельгійці із валлонських кантонів й датчани із Шлезвігу на прикладі Меца і Страсбургу переконалися, що немає підстав для зневіри у майбутнє. Із ельзас-лотарингського джерела черпали поневолені національності свою волю до життя і до відродження». В матеріалах преси, пропаганди, передвиборчих листівках й афішах містився справжній апофеоз армії і ветеранів, що пройшли окопи війни (у Франції їх називали «пуало»). В перекрученому вигляді викладалися цілі війни, ідеалізувалася місія Франції як рятівниці світу від «німецького варварства», захисниці ідеалів демократії і свободи. М.Баррес у низці публіцистичних творів наголошував, що «ідея вітчизни і нації є сьогодні найспонукальнішою, ніж будь-коли». Для нього перемога, тобто примушення німців до підписання перемир'я, означала тріумф Франції, піднесення всесвітнього значення «французької цивілізації», усунення з європейського небосхилу «тевтонського феномену» як її антитези. Метою і сенсом післявоєнного розвитку він вважав «розповсюдження серед інших народів найсвітлішої ідеї людського генія Франції на противагу чорній зірці Пруссії». Насаджувалися ідеї зверхності над переможеними «бошами». Програми вимагали закріплення французьких інтересів в процесі облаштування післявоєнного світу, забезпечення безпеки країни, «справедливу» компенсацію з боку ворога збитків й руйнувань тощо. Значна частина публіцистів закликала до встановлення «ери тривалого миру і спокою після жахів світової війни». При цьому особливий наголос робився на неприйнятті французькою нацією революції, будь-яких громадських заворушень й громадянської війни як засобів розв'язання соціальних негараздів і т. ін.

Ще у воєнну добу значна частина «правої» концентрувалася навколо постаті Жоржа Клемансо, якого після укладення перемир'я палати офіційно винагородили титулом «батька перемоги». Вона беззастережно підтримувала його впертість в мобілізації сил для досягнення перемоги на фронтах і розв'язані у 1917-1919 рр. кампанії проти «зрадників» і «капітулянтів». Серед останніх опинилась велика кількість політичних суперників прем'єра, переважно з опозиційного табору поміркованих республіканських угруповань і партії радикалів, зокрема, колишні міністри Ж.Кайо і Л.Мальві³⁸. Одночасно слабшали позиції соціалістичної партії, однієї з чисельніших і масових партій Третьої республіки, яка домоглася успіхів на останніх передвоєнних парламентських виборах у квітні 1914 р. Її відданість інтернаціоналістським гаслам, розрив «священної єдності» у квітні 1917 р.³⁹ і перехід до опозиції, виступи проти тотальної розправи з Німеччиною, критика з цих позицій Версальського договору, оприлюдненого у травні 1919 г., подавалися представниками «правої» як намагання захистити ворога від справедливої кари й зіпсувати велику перемогу над ним. Так, В.Батай і П.Поль, представляючи ці тенденції, доводили, що ставлення об'єднаної соціалістичної партії Франції (СФЮ) до мирного договору було продовженням її політики «миру без перемоги», якої вона дотримувалася під час війни. Вони писали про «змову» соціалістів зі своїми однодумцями з нейтральних країн і «країн Троїстого союзу», щоб домогтися укладення такого «білого» миру».

Значна частина партії радикалів і соціалістична партія висували вимоги, що суперечили настановам Національного блоку. Подальший перебіг подій і результати виборів довели, що в цей час вони не відповідали настроям широкого загалу. Атмосфера ейфорії й піднесення від перемоги, хоча і зазнала певних коректив, залишалась дуже вагомою в суспільстві і під час виборчої кампанії, яка офіційно розпочалася у жовтні 1919 р. після ратифікації парламентом Версальського договору. Вона розгорталась в умовах зміцнення позицій правих партій, консервативних й націоналістичних угруповань, які весь час виступали за ведення війни до остаточного розгрому рейху (*jusq'au bout*) і після перемоги опинились в ореолі слави. Основні політичні формування «правої» – Республіканська Федерація, Республікансько-демократичний альянс, Народньо-республіканська дія вдалися до масованих заходів, щоб домогтися успіху на виборах, на які вони йшли під гаслами збереження «здобутків перемоги» і примушення Німеччини до виконання її зобов'язань по договорах. Розпалюючи антигерманські настрої і насаджуючи атмосферу «національної єдності», вони намагалися мобілізувати суспільну думку і виборців на підтримку запропонованого ними курсу. Навіть повалення кайзерівської монархії у Німеччині й ухвалення рейхстагом демократичної конституції не змінили ставлення правих до німецького питання. Так, після обрання соціал-демократа Ф.Еберта тимчасовим президентом Німеччини права газета «Фігаро» відзначала: «Нам не треба обманюватися. У Еберта невдовзі можна буде побачити зуби Гінденбурга!»⁴⁰. А член парламентської комісії закор-

донних справ Ш.Данієлу (група «лівих республіканців») підкреслював у своїх мемуарно-публіцистичних нотатках, що зміна режиму в Німеччині ніякою мірою не змінила методів, притаманних пангерманістам⁴¹.

Документи засвідчують: на відміну від довоєнних часів кампанія 1919 р. була не просто черговим процесом легальної ротації влади. Тоді основна боротьба розгорталась між республіканцями і явними чи таємним прихильниками монархії, а головним питанням було інституціоналізація республіканського режиму. Зараз в основу численних політичних кампаній були покладені гасла, що торкалися не лише політичних та соціально-економічних напрямків повоєнного курсу. Уряд, парламентарії, праві (урядові) партії, організації патронату й підприємницькі союзи, розгортаючи передвиборчу боротьбу, намагалися впливати на свідомість й почуття виборців. Масована пропаганда доводила, що йдеться про збереження цивілізаційних основ французької державності, яким загрожують тотальний занепад й революційна повінь, що поширюються у виснаженій Європі, германський реваншизм тощо. Акцент робився на тому, що реакційні мілітаристські й промонархічні кола Німеччини намагаються скористатися занепадом і хаосом, щоб переграти підсумки війни й здійснити реванш; саме це штовхає їх до саботажу версальських рішень. Голова сенату П.Дешанель (Демократичний альянс), виступаючи в січні 1919 р. в Сорбонні, заявив, що внаслідок того, що потенціал Німеччини виявився незайманим війною, а також її переваг в людських ресурсах, країна в недалекому майбутньому «знову може опинитися незахищеною перед бошами»⁴². Французів постійно закликали до зміцнення «національного союзу», який, за твердженням А.Мільєрана, «забезпечив французькій нації перемогу; розходження призвели б до втрати її здобутків»⁴³. У виступі Р.Пере (Республіканська Федерація) в парламенті, в якому йшлося про розв'язання репараційної проблеми на мирній конференції, була викладена суть політики правих з німецького питання: «Німеччина, яка не дуже сильно постраждала від війни, не має права на нашу поблажливість. Вона зберегла в недоторканості свої засоби виробництва, і саме це, насамперед, повинна взяти до уваги конференція».

Аналіз ходу й специфіки виборчої кампанії засвідчує: важливі питання, пов'язані з економічними і фінансовими негараздами, дорожнечою, соціальною напруженістю, страйками, загрозами конституційному ладу, посиленням клерикалізму та ін. концентрувалися навколо цих сакраментальних проблем. Саме вони додавали першим повоєнним виборам у Франції неординарного, дуже запеклого й непримиримого характеру. Почуття спільної перемоги, що стихійно виявилось у суспільстві під час укладення перемир'я з німцями, змінюється незабаром кризою «священної єдності» і загостренням конфронтації всередині французького політичного світу щодо шляхів відродження і реконструкції країни у післявоєнну добу. Хиткий консенсус між партіями, який підтримувався під час війни, відходив у минуле. Як відзначав публіцист В.Камбон, «партії, які в серпні

1914 р. присяглися забути про свої протиріччя, відразу ж відмовилися від цього з останніми залпами війни»⁴⁴.

Однак, реальність відновлення довоєнних чвар немовби урівноважувалася й нейтралізувалася тенденцією до консолідації «національних» партій перед чисельними загрозами, зокрема, загрозою «більшовизму». Ця загроза, асоціювалася зі спалахами російської і європейських революцій, активізацією діяльності місцевих «більшовиків» – «максималістів», як їх називали на Заході.

Спираючись на поширені у країні антинімецькі, антибільшовицькі й контрреволюційні настрої, основна маса республіканських угруповань (правих і поміркованих) закликала до боротьби з революційними силами, тавруючи їх як антипатріотичні й інтернаціоналістські, які діють всупереч національним інтересам. В таборі правих лунали вимоги утворення в країні «міцної влади», здатної дати відсіч викликам пангерманізму й більшовизму. Праві зображували німецький мілітаризм і російський більшовизм ланками одного ланцюга. Вони подавалися у вигляді монстра, що несе загрозу цивілізації і світоустрою, який західні демократії закладали на мирній конференції. Друкований орган Ж.Клемансо «Ом лібр» («Вільна людина») декларував: «Альянс радянської республіки й Німеччини може більшовизувати весь світ»⁴⁵.

Всередині країни і праві, і помірковані республіканці, частина реформістськи налаштованих соціалістів вбачали в активізації діяльності революційних лівих сил безпосередню загрозу цивілізаційним набуткам французької нації. Між іншим, передвиборча кампанія і вибори у Франції збігалися в часі з розколом в соціалістичному русі й утворенням на базі лівих груп соціалістів й анархо-синдикалістів комуністичних партій і організацій. Західні «максималісти» ставали частиною всесвітнього комуністичного руху, оформлення якого відбулося в Москві на Першому (установчому) конгресі Комуністичного Інтернаціоналу в березні 1919 року. Позиція інтернаціональної солідарності з німецькими працівниками, якої дотримувались крайні ліві, ставила їх поза рамками «національних» партій. Доречно нагадати, що згідно резолюцій Комінтерну, інтернаціональними зобов'язаннями французької і німецької компартій було знищення Версальського договору, а само німецьке питання розглядалося суто під кутом стратегічних цілей комуністичного руху. Так, у тимчасовій програмі Комінтерну, затвердженій II Конгресом у 1920 р., наголошувалося: «Союз селянської Росії та індустріальної Німеччини є підмурком світової революції». Такий союз подався як запорука встановлення «диктатури пролетаріату у всесвітньому масштабі»⁴⁶. Її прибічниками й апологетами виступали лівосоціалістичні, анархо-синдикалістські й комуністичні угруповання, що створювалися в цей час у Франції. Вони звинувачували «буржуазні» партії й соціалістів-реформістів у схильності до імперіалістичної хижацької політики. Такого роду заяви і погрози з'ясовують причини запеклого протистояння партій Національного блоку й поміркованих угруповань (партії радикалів і партії республіканських соціалістів)

з одного боку з крайніми лівими – з другого. Антибільшовизм поруч з антигерманізмом стали розповсюдженими брендами правих і частини поміркованих партій, що забезпечило їх кон'юктурне зближення в лавах Національного блоку.

Маніфест Національного блоку, оприлюднений 25 жовтня 1919 р., мав компромісний характер і був витриманий у поміркованих тонах. Він був підписаний головою парламентської фракції Республіканської Федерації А.Мільяром, керівниками Демократичного альянсу А.Карно, Республіканської партії радикалів і радикал-соціалістів Е.Ерріо, республікансько-соціалістичної партії (П.Пенлеве і Р.Вівіані), великого підприємницького союзу Республіканського комітету торгівлі, промисловості і сільського господарства А.Маскьюро.

У преамбулі через суперечності, що зберігались, декларувалася «цілкова незалежність програм» партій і організацій, що увійшли до складу блоку. Підкреслювалось, що «картель відкидає і таврує будь-який альянс з реакцією чи революцією і рекомендує республіканцям-виборцям в усіх виборчих округах об'єднатися, щоб відстоювати наступні принципи: абсолютну світськість держави і школи; повагу до соціальних законів і синдикальних свобод; боротьбу проти більшовизму, будь-якої диктатури і усіх форм насильства; відбудови звільнених районів, компенсації збитків жертвам війни; економічного піднесення Франції; поширення комунальних свобод; збільшення національних ресурсів засобами продуктивної праці; розвиток сільського господарства; модернізація національного обладнання; реорганізація загальної і технічної освіти у демократичному напрямку; скорочення терміну військової служби у межах, сумісних з національною безпекою; поширення повноважень Ліги Націй...»⁴⁷.

Однак, офіційна програма не відображала усієї гостроти моменту. У передвиборчій полеміці, яка розгорталась під час обговорення в парламенті Версальського договору, з'являються відверто агресивні висловлювання щодо покарання Німеччини і всіх тих французьких громадян, хто своїми закликами до укладення «демократичного миру без анексій і контрибуцій» (мались на увазі соціалісти та їх прихильники), заохочував її до опору переможцям. Водночас посилились вимоги активного протистояння розповсюдженню більшовизму і відсічі справі його прихильників утвердити в самій Франції диктаторський режим за зразком радянської Росії. Так, в афіші, що була опублікована у колонці націоналістичної «Голуа» (у спільному виданні партій блоку – «Прес де Пари»), містились такі заклики до виборців: – Чи бажаєте уберегти Францію від долі Росії? – уникнути диктатури Лонге (один із керівників соціалістичної партії – Б.А.) – Леніна? – отримати владу, що здатна поважати завойовану свободу і власність? – зберегти Франції кордони, здобуті такою дорогою ціною? – мати парламент, який уособлює порядок чи раду, що руйнує будівлю двохтисячолітньої цивілізації? – врятувати країну від краху? – відновити національну індустрію? – звільнити народ від економічного закабалення, яким загрожує нам розвиток німецького виробництва? – зберегти пат-

ронату його права, пролетаріату його свободи і забезпечити необхідну і справедливу згоду між працею і капіталом? – чи бажаєте ви, капіталісти, промисловці, комерсанти і ви, хто існує за рахунок розумової і фізичної праці, продовжити власну справу, а потім передати дітям здобутки вашої праці і спадщину ваших батьків? – домогтися ваших законних прав в умовах стабільності і порядку? – чи бажаєте ви, католики, протестанти, іудеї, віруючі усіх конфесій, продовжувати вільно користуватися вашою церквою і виховувати ваших дітей відповідно з вашими традиціями і принципами?

Голосуйте проти більшовиків! Це наша програма!⁴⁸.

Ось у такий формі, вичерпно і виразно, викладались у цьому органі «справжніх» галлів («Gaulois» – галл, галльський) цілі Національного блоку. Тут помітні прагнення прив'язати до його платформи усі приватно власницькі елементи, усіх противників революції. Водночас відверто висуваються претензії до Німеччини, фактично виправдовується право завоєйовників на розширення, за рахунок ворога, кордонів, вказується на небезпеку економічного закабалення, якщо не припинити розвиток німецької індустрії. Всі ці вимоги поєднувались із відчайдушними запевненнями у відданості внутрішньому громадянському миру і спокою, гармонії інтересів робітників і роботодавців, згуртуванню усіх верств і категорій французького населення, представників усіх конфесій на платформі боротьби проти більшовизму.

* * *

Отже, процеси політичної консолідації у Франції в ході виборчої кампанії 1919 р. були тісно пов'язані зі зрушеннями у масовій свідомості під впливом світової війни та її наслідків. Формування політичної коаліції під егідою правих партій віддзеркалювало настрої загальнонаціонального тріумфу від перемоги над споконвічним ворогом – Німеччиною, надії й сподівання французького суспільства на її покарання й утвердження через це тривалого миру, спокою й безпеки. Саме ці настрої емоційного, психологічного й ментального плану наклали відбиток на характер першої повоєнної виборчої кампанії й кристалізацію програм і гасел партій і організацій (Республіканської Федерації, Республікансько-демократичного альянсу, Народно-ліберальної дії, Республіканського комітету торгівлі, промисловості й сільського господарства та ін.), які виступили ініціаторами створення Національного блоку. В контексті принципів постулатів – здійснення «національної реконструкції» й збереження «здобутків перемоги», основні завдання блоку ґрунтувались на ідеології антигерманізму й антибільшовизму, яка у Франції в силу вищезазначеної специфіки, набула найбільшого поширення серед держав-переможниць. Це багато в чому зумовило перемогу блоку на виборах.

На деякий час в лавах Національного блоку з'єдналися різноманітні і неоднорідні сили, які діяли згідно наявної кон'юнктури і дотримувались різних, або протилежних позицій. Права частина цієї строкатої й

аморфної коаліції, розуміючи необхідність реформ, була віддана, разом з тим, традиційним консервативним цінностям, зокрема у питаннях влади, управління, внутрішньої й зовнішньої політиці. Частина поміркованих республіканців (радикалів і республіканських соціалістів), яка в цей момент, побоюючись відродження германського реваншизму й революційної загрози, приєдналася до блоку, виходила з постулатів лібералізму й соціального прагматизму, намагаючись пристосувати їх до нових обставин.

Захисна реакція консервативних сил на виклики, породжені війною й процеси, які вона спричинила, виявилась малоєфективною, зокрема і через ефемерність ідеологічних постулатів. Це зумовило активізацію відцентрових тенденцій в лавах блоку й поглиблення політичного розколу в країні (зміна Національного блоку Лівим блоком в 1924-1926 рр., Лівого блоку – «національним єднанням» у другій половині 20-х – на початку 30-х рр.). Водночас основні елементи політичних ідей й підходів Національного блоку, що сформувались у вогнищі Першої світової війни, в тій чи іншій модифікації використовувались французькими можновладцями протягом усієї міжвоєнної доби. Це зумовило подальші політичні й соціальні кризи Третьої республіки та її суттєве послаблення наприкінці 20-х – 30-х рр., неспроможність протистояти новій німецькій навалі та краху Республіки вже на початковому етапі Другої світової війни.

Примітки

1. Коллінгвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография. – М.: Издательство «Наука», 1980. – С. 373.
2. Azéma J.-P., Winock M. La III-e République 1870-1940. – P.: Presses de la Cité, 1976. – P. 182.
3. Fohlen C. La France de l'entre-deux-guerres 1917-1939. – P.: Casterman, 1966. – P.40.
4. Néré J. La Troisième République 1914-1940. – P.: Albin Michel, 1965. – P. 32.
5. Cornilleau R. De Waldeck-Rousseau à Poincaré. Chronique d'une génération (1898-1924). – P.: Flammarion, 1926. – P. 338.
6. Bonnefous E. Histoire politique de la Troisième République. – T. III. L'Après-guerre 1919-1924. – P.: Presses universitaires, 1959. – P. 63.
7. Tellier T. Paul Reynaud (1878-1966). Un indépendant en politique. – P.: Fayard, 2005. – P. 60.
8. Contamine A. La France devant la Victoire // Revue d'histoire moderne et contemporaine. L'Europe en novembre 1918. – T. XVI. Janvier-mars 1969. – P. 130-136.
9. Baumont M. La faillite de la paix (1918-1939). – P.: Plon, 1960. – P. 398.
10. Rémond R. La vie politique en France de 1870 à 1940. – Fascicule III. – P.: Julliard, 1963. – P. 374, 377.
11. Bataille V. et Paul P. De mutenerie à la Victoire (1917-1918). – P.: Presses du siècle, 1965. – P. 225-227.
12. Chastenet J. Cent ans de République. – T. 5. Les années d'illusions. 1918-1931. – P.: Plon, 1970. – P. 7.
13. Delporte Ch. La III République. 1919-1940 de Raymond Poincaré à Paul Reynaud. – P.: Pygmalion Gérard Watelet, 1998. – P. 13.

14. Roussellier N. Bloc National // Dictionnaire historique de la vie politique française au XX-e siècle. – P.: Quadrige / PUF, 2003. – P. 142-144.
15. Див. Ачкаіназі Б.О. «Священний союз» у Франції в дні війни і миру (1914-1919 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т.19: На пошану академіка В.А. Смоля. – 568 с. – С. 205-214.
16. Пуанкаре Р. На службі Франції 1915-1916: Воспоминания. Мемуары.– М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2002. – С. 359.
17. Тардьє А. Мир. – М.: ОГИЗ Госполитиздат, 1943. – С. 11.
18. Renouvin P. L'Armistice de Rethondes. 11 Novembre 1918. – P.: Gallimard, 1968. – P. 56-74.
19. La Rochelle D. Mesure de France. – P.: Alcan, 1922. – P. 5.
20. Briand A. Paroles de paix.– P.: Imprimerie natonale, 1927. – P. 7.
21. Laroche J. Quai d'Orsay avec Briand et Poincaré. 1913-1926. – P.: Hachette, 1957. – P. 55.
22. Poincaré R. Messages. Discours – allocutions. Lettres et télégrammes. – P.: Revue de deux Mondes, 1921. – P. 16.
23. Gide Ch., Oualid W. Le bilan de la guerre pour la France. – P. – New Haven: New Haven University, 1931. – 365 p.
24. Huber M. La population de la France pendant la guerre. – P.: Costes, 1931. – P. 414-416.
25. Michel F. Les dommages de guerre de la France et leur réparation. – P.: Éditions sociales, 1932. – P. 17.
26. Annuaire statistique.1925 – P.: Les éditions de France, 1925. – P. 352.
27. Ambrosi Ch. et A. La France 1870 – 1940. – P.: Robert Laffont, 1971. – P. 129.
28. Sauvy A. Histoire économique de la France entre les deux guerres. 1918-1931. – P.: Julliard, 1965. – P. 25.
29. Annales de la Chambre des Députes. 11-me législature. Débats parlementaires. Session ordinaire de 1919. – Tome unique. Première partie. Du 14 Janvier au 28 Mars. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1920. – P. 545.
30. Див. Ачкаіназі Б.О. Загострення політичної ситуації у Франції після закінчення Першої світової війни // Укр. іст. журн. – 2001. – № 5. – С. 91-107.
31. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах. – В 2-х т. – Т. 1. – М.: Изд.-во Иностранной литературы, 1957. – С. 350.
32. Кучинский Ю. История условий труда во Франции. – М.: Госполитиздат, 1950. – С. 262.
33. Le main d'oeuvre agricole. – 1919. – 18 Septembre.
34. Direction du Travail. Statistiquei des grèves survenues pendant l'année 1919. – P.: Imprimerie nationale, 1919. – P. 373.
35. Barrès M. Chronique de la Grande Guerre.1914-1920.– P.: Plon, 1968. – P. 694-696.
36. François-Poncet A. Reflexions d'un républicaine moderne. – P.: Alcan, 1925. – P. 38-39.
37. Gonsalve-Menusier H. L'Electeur conscient. Programmes politiques modernes. – P.: L'Université de Paris, 1924. – P. 13.
38. Ravisi B. de. Sous la dictature de Clemanceau. Un forfait judiciaire.– P., 1926. – P. 7-12.

39. Ревякин А.В. Кризис «священного единения» во Франции (март-сентябрь 1917 г.) // Вестник Московского университета. – 1977. – № 2. – С. 34-51.
40. Le Figaro. – 1919. – 12 Février.
41. Daniélou Ch. Les affaires étrangères.–P.: Figuière, 1927. – P. 11.
42. Le Temps. – 1919. – 27 Janvier.
43. Le Matin. – 1919. – 10 Juillet.
44. Cambon V. Oú allons-nous? – P.: Collin, 1918. – P. 6.
45. L'Homme Libre. – 1919. – 18 Janvier.
46. Коммунистический Интернационал в документах (решения, тезисы и воззвания конгрессов Коминтерна и пленумов ИККИ. 1919 – 1932). Под ред. Б.Куна.– М.: Партийное издательство, 1933. – С. 17.
47. Le Matin. – 1919. – 25 Octobre.
48. La Presse de Paris. – 1919. – 13 Novembre.

Резюме

В статье проанализированы изменения в сознании французского общества под воздействием мировой войны, что наложило отпечаток на характер первой послевоенной избирательной кампании 1919 г. и создание Национального блока. Сделан акцент на истоках антинемецкой и антибольшевистской направленности его программных установок, которые обеспечили успех на выборах.

Ключевые слова: *Большая война, французское общество, Национальный блок, «священное единство», правые партии, консолидация политических сил.*

Одержано 18 лютого 2013 р.

УДК 327(44)“19”

А.І. Павко

ОСОБЛИВОСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ФРАНЦІЇ В ПЕРІОД ПРЕЗИДЕНТСТВА В. ЖІСКАР Д'ЕСТЕНА

У статті на основі джерел та різноманітної соціогуманітарної літератури висвітлено основні тенденції, загальні риси та особливості зовнішньополітичної діяльності французького президента В. Жіскар д'Естена.

Ключові слова: *зовнішня політика Франції, деголлістська дипломатія, атлантизм, тактика «гнучкого реагування», французька військово-політична доктрина.*

Французька Республіка займає чільне і значною мірою унікальне місце в європейській та світовій політиці. Традиційно посилену увагу дослідники надають ретроспективному аналізу дискусійних та маловивчених аспектів зовнішньої політики V Республіки, яка викликає суперечливі точки зору, залишаючись інтелектуальним полем для подальшого пошуку наукової істини. Зазначимо, що зовнішньополітична лінія Франції при

президенті В. Жіскар д'Естені викликає жвавий науково-пізнавальний інтерес у фахівців, насамперед, як стратегія великої держави, яка зіткнулася з проблемою перегляду своєї ролі у світі, як яскравий приклад пошуку оптимальних шляхів поєднання національних інтересів з універсальними проблемами в поглибленні міжнародної взаємодії та її перебудові на морально-гуманістичних правових принципах і засадах. У цьому сенсі французький досвід вироблення та практичного втілення зовнішньополітичного курсу з його досягненнями та прорахунками є досить повчальним і може бути творчо використаним при формуванні нової моделі зовнішньополітичної поведінки України в умовах глобалізованого світу. Різні аспекти та сюжети зовнішньої політики В. Жіскар д'Естена знайшли відображення на сторінках наукових досліджень зарубіжних авторів, зокрема Ж. Дюрозеля¹, Є. Нарочницької², В. Славенова³, В. Смірнова⁴, Т. Сулицької⁵, В. Шилова⁶. Частково особливості зовнішньополітичного курсу Франції при президенті Валері Жіскар д'Естені висвітлено і в колективних виданнях, авторами яких є відомі українські та російські дослідники⁷.

Мета даної статті полягає в тому, щоб спираючись на теоретичний та фактологічний матеріал, розкрити загальні риси та особливості зовнішньополітичної стратегії В. Жіскар д'Естена. Реалізація цього завдання, на нашу думку, передбачає висвітлення наступних, тісно пов'язаних між собою питань:

- 1) виокремлення об'єктивних та суб'єктивних чинників, які вплинули на формування зовнішньополітичних поглядів майбутнього французького президента;
- 2) аналіз сутнісних засад зовнішньополітичної концепції V Республіки;
- 3) висвітлення основних принципів, напрямків, тенденцій зовнішньої політики Франції другої половини 70 – початку 80-х рр. XX ст., взаємодії механізму спадкоємності та еволюційних змін у зовнішньополітичному курсі В. Жіскар д'Естена.

Як зазначається в одному з дипломатичних словників, В. Жіскар д'Естен є відомим французьким державним і політичним діячем, що народився у 1926 р. Згідно офіційних даних, у 1956-1959, 1962, 1967-1973 рр. він був депутатом Національних зборів. У 1959-1962 рр. перебував на посаді державного секретаря з питань фінансів; у 1962 р. його було призначено міністром фінансів. У 1962-1966 і 1969-1974 рр. В. Жіскар д'Естен займав посаду міністра фінансів та економіки. Упродовж 1974-1981 рр., будучи обраним президентом Франції, він був палким поборником зміцнення її національної самостійності в питаннях зовнішньої політики і оборони, практичної реалізації політики розрядки та багатопланового співробітництва з СРСР та іншими соціалістичними країнами⁸. Зазначимо, що смерть французького президента Жоржа Помпіду 2 квітня 1974 р. відкрила процедуру дострокових парламентських виборів, в результаті яких третім президентом П'ятої Республіки було обрано В. Жіскар д'Естена. Потрібно вказати на те, що промислова криза 70-х років, що захопила

також Францію, змусила Ж. Помпиду частково відступити від зовнішньополітичних установок де Голля. Знову почалося зближення зі США. Слід сказати і про те, що Франція погодилася на прийняття Англії до «Спільного ринку», проти чого тривалий час виступав де Голль, вважаючи Англію троянським конем Сполучених Штатів Америки⁹. У своїх споминах «Влада та життя» колишній президент Франції зізнався, що «ніколи не став би президентом республіки, якщо б не хвороба та смерть президента Помпиду»¹⁰. Як зазначають авторитетні вітчизняні дослідники, він продовжував політичний курс свого попередника¹¹. Вже в процесі виборчої кампанії В. Жіскар д'Естен намагався постати перед виборцями в якості виразника загальнонаціональних інтересів та сподівань. Незважаючи на те, що майже половина виборців проголосувала за кандидата від лівих сил Ф. Міттерана, потрапивши до Елісеївського палацу В. Жіскар д'Естен став ще більш енергійно претендувати на роль представника всієї нації, намагався створити власний образ президента «всіх французів», як це робили і його попередники на цій посаді. Зокрема, у своїй книзі «Французька демократія» В. Жіскар д'Естен закликав всіх французів йти за ним шляхом буржуазно-демократичних реформ, а у сфері зовнішньої політики поставив завдання – «підтвердити та забезпечити місце і роль Франції у світі»¹². Виконання цього завдання вимагало поваги до зовнішньополітичного досвіду попередників, які висунули Францію в ряди активних учасників світової історії. Висунувши концептуальну ідею модернізації французької зовнішньої політики, В. Жіскар д'Естен уже на етапі виборчих змагань зобов'язався неухильно дотримуватись її основних принципів, які були сформульовані де Голем і Помпиду та перевірені практикою голлістської дипломатії. Усвідомлення історичної доцільності для Франції цих основоположних зовнішньополітичних принципів відбувалось упродовж всієї політичної кар'єри В. Жіскар д'Естена.

Вважаємо, що політичні погляди французького президента значною мірою були обумовлені його елітарним, аристократичним походженням, а також впливом тих соціальних закономірностей і тенденцій, які викликали появу ідеології голлізму. На думку дослідників, В. Жіскар д'Естен належав до французької великої буржуазії не тільки за своїми поглядами, але і за походженням¹³. Його королівське генетичне коріння знайшло своє підтвердження хоча б у тому, що В. Жіскар д'Естен, згідно твердженням французької преси, був сином позашлюбної доньки Людовіка XV. Щодо батьківської лінії, то він був вихідцем із сім'ї, яка в минулому виплекала плеяду міністрів, сенаторів і ділових людей, що займали високі посади і користувались значними привілеями при республіканських режимах. Слід вказати на те, що багаточисленна рідня президента була безпосередньо представлена в адміністративних радах великих банків та промислових кампаній. Отже, потенційні можливості кар'єрного зростання В. Жіскар д'Естена були досить сприятливими. Важливим у його політичній біографії, наприклад, є той факт, що в окупованому німцями Парижі 16-річним ліцеїстом він в 1942 р. встановив контакти з французькими силами опору

і виконував завдання однієї з його організацій. Впливова газета «Фігаро» стверджувала, що певну роль у цьому відіграла його мати, яка була «відвертою голлісткою»¹⁴.

Після звільнення Парижу від фашистів 18-річний В. Жіскар д'Естен добровольцем вступив до Першої армії і в якості стрілка приймав активну участь у військових діях на території Франції, Німеччини та Австрії, за що був нагороджений почесним бойовим орденом «Військовий хрест».

Після війни В. Жіскар д'Естен, закінчивши Політехнічну школу в Парижі, згодом став слухачем Національної школи адміністрації, яка являла собою академію для підготовки вищих кадрів французького державного апарату. Свою першу школу політичної діяльності Жіскар д'Естен пройшов в 1955-1956 рр. в якості співробітника кабінету Едгора Фора, який в цей час очолював Раду міністрів Франції. В січні 1956 р. його вперше було обрано депутатом Національного зібрання. Обґрунтовуючи власну політичну позицію, В. Жіскар д'Естен зробив одну з таких заяв: «Францією завжди керував правий центр. Отже, я маю відношення до правого центру і в один прекрасний день буду керувати Францією»¹⁵. Біограф В. Жіскар д'Естена А. Потар вказував на те, що у процесі своєї політичної кар'єри він користувався підтримкою саме «правого центру».

У листопаді 1958 р. В. Жіскар д'Естен був знову обраний депутатом Національного зібрання П'ятої Республіки, а через декілька місяців увійшов до уряду М. Дебре в якості державного секретаря фінансів. Саме П'ята Республіка, заснована де Голлем, відкрила шлях кар'єрі Жіскар д'Естена. Необхідно зазначити, що Жіскар д'Естен був одним з перших, хто привітав Помпиду з перемогою на президентських виборах 15 червня 1969 р. А через тиждень він увійшов до складу уряду Жака Шабан-Дельмаса в якості міністра економіки та фінансів. З самого початку президентства Помпиду, між ним і Жіскар д'Естеном були встановлені і зберігались до останнього дня французького президента відносини, які ґрунтувались на усвідомленні «життєвої необхідності спільного існування». Жіскар д'Естен виступав в ролі «блискучого, але дисциплінованого міністра», підтримуючи президента і в його зовнішньополітичних акціях. У квітні 1973 р. вже Помпиду привітав Жіскар д'Естена як одного з тих небагатьох діячів Франції, які були покликані відіграти в ролі країни «загальнонаціональну роль». Президент Жорж Помпиду не лише надав йому статус державного міністра, але і нерідко звертався до нього за порадами з фінансово-економічних та зовнішньополітичних питань¹⁶.

Навіть фрагментарний аналіз політичної кар'єри В. Жіскар д'Естена свідчить про те, що він заздалегідь готувався до того, щоб в належний момент вступити у відкриту та рішучу боротьбу за право увійти до Єлисейського палацу в якості господаря. Разом з тим висунення ним своєї кандидатури для французького суспільства стало несподіванкою, оскільки у свідомості значної його частини В. Жіскар д'Естен сприймався переважно в ролі «головного збирача податків», а у сфері зовнішньої політики розглядався у перспективному плані більш як діяч «постголістської

ери». Вже у своєму радіоінтерв'ю 9 травня 1973 р. кандидат у президенти В.Жіскар д'Естен зробив заяву про те, що він схвалює зовнішню політику, яку проводили до нього де Голль і Помпідю, тим більше, що сам приймав активну участь у її практичній реалізації. Нагадавши про те, що він займав відповідальні посади в урядах, сформованих де Голлем і Помпідю, Жіскар д'Естен зазначив, що «завжди підтримував їх у найбільш важкі моменти».

Згодом, після обрання його президентом, він підтвердив наміри щодо дотримання принципів спадкоємництва у виробленні та практичній реалізації власного зовнішньополітичного курсу. Вже 31 травня 1974 р. в посланні парламенту ним наголошено на тому, що «Франція буде робити все необхідне для того, щоб самостійно і абсолютно вільно приймати рішення, яких вимагає захист власних інтересів та її прагнення сприяти забезпеченню рівноваги і миру у всьому світі»¹⁷.

У контексті принципів наступності було підготовлено і схвалено президентом урядову декларацію, яка була представлена Національному зібранню Франції прем'єр-міністром Ж.Шираком 5 червня 1974 р. В ній, зокрема, прем'єр-міністр наголосив на тому, що «зовнішня політика Франції буде і надалі неухильно спрямована на виконання тих завдань, які поставили перед нею генерал де Голль і президент Помпідю»¹⁸.

Дещо пізніше, при відкритті пам'ятника президенту Ж. Помпідю, президент Жіскар д'Естен підкреслив, що державний діяч повинен вміти визначати – і за це він несе відповідальність, що «є можливим сьогодні, а що потрібно відкласти на завтра. Помилка є небезпечною для обох напрямків, оскільки може привести або до іммобілізму, або до авантюри»¹⁹. Мова в даному випадку йшла про те, що зовнішню політику Жіскар д'Естен мав намір розглядати переважно під прагматичним кутом зору, намагаючись внести в її смислове наповнення елемент співмірності завдань реальним можливостям Франції. Нагадаємо також, що де Голль в одному зі своїх публічних виступів у 1968 р. запропонував своїм співвітчизникам сприймати світ «таким, яким він є, і таким, як він еволюціонує». Виходячи з цієї настанови свого попередника, Жіскар д'Естен під час зустрічі з представниками преси 24 жовтня 1974 р. намагався охарактеризувати зовнішню політику «такою, якою вона є, у світі такому, яким він є». На переконання В. Жіскара д'Естена, в основу зовнішньополітичного курсу країни мають бути покладені такі принципи:

1. суверенність у прийнятті рішень, які зачіпають життя Франції, її міжнародні відносини;
2. світовий вимір, глобальність, оскільки проблеми у сучасних умовах мають світові масштаби, а тому і вирішення їх потрібно шукати у світових параметрах;
3. надання переваги концентрації, тобто узгодженості позицій, координації дій, досягнення домовленостей у міждержавних відносинах шляхом консультацій, переговорів, передконфронтацією;

4. лібералізм у зовнішній політиці, органічно пов'язаний з лібералізмом у внутрішній політиці²⁰.

Для з'ясування загальних рис та особливостей стратегічного курсу В. Жіскар д'Естена у сфері міжнародних відносин, важливим, з нашої точки зору, є розуміння також сутнісних засад зовнішньополітичної концепції V Республіки, її еволюції. У цьому контексті потрібно зазначити, що зовнішня політика Франції у післявоєнний період, гострі дискусії стосовно її основного вектора були позначені зіткненням двох основних орієнтацій у сфері міжнародних відносин – атлантистської та голлістської. Кожна з них, маючи власні різновиди та динаміку, а також спільні риси, являє собою в узагальненому вигляді відносно цілісну, концептуально окреслену програму зі своїми пріоритетами та підходами до всіх стратегічно важливих політичних напрямків.

На нашу думку, саме з'ясування сутнісних рис голлістської політики у її порівнянні з атлантизмом як стратегічного орієнтиру у міжнародній діяльності країн Заходу має суттєве значення для розуміння базових засад зовнішньополітичного курсу П'ятої Республіки.

Загальновизнаним є те, що в центр деголлістської концепції були поставлені французькі національні інтереси, насамперед, в їх традиційному розумінні, тобто в категоріях незалежності, впливу та сили. Але будь-який політичний курс не вичерпується національним виміром, а неминуче містить також ідеологічні, культурно-цивілізаційні та інші аспекти²¹.

У західній історіографії існує декілька основних поглядів та підходів щодо трактування сутності голлістської зовнішньої політики. Більшість дослідників, наприклад, визнає, що вона була спрямована на злам післявоєнної біполярної системи і, таким чином, протистояла атлантизму. Але в оцінці характеру тієї моделі міжнародних відносин, яку запропонував Ш. де Голль, думки відрізняються. Так, частина фахівців розглядає її як «програму універсального масштабу», яка керується «певним розумінням еволюції світу» і пропонує оригінальні, а нерідко і новаторські шляхи вирішення сучасних проблем у сфері міжнародних відносин. Інша частина дослідників трактує голлізм як різновид націоналізму традиційного напрямку, який протистоїть не тільки атлантизму, але і європеїзму, а сам факт участі Франції в західних інтеграційних об'єднаннях пояснюється непослідовністю зовнішньополітичних дій чи їх імперативним характером²². Документальні матеріали дають підстави для висновку про те, що одне із стратегічних завдань деголлістської зовнішньої політики полягало у формуванні під французькою егідою самостійного союзу західноєвропейських держав як міжнародно-правової платформи для відстоювання як власних інтересів, так і інтересів Франції у світовій політиці. Зауважимо, що першопочатково, в 1948-1949 рр. де Голль пропагував ідею глобального військово-стратегічного союзу між «західноєвропейською конфедерацією» та США для «протидії комунізму та радянському імперіалізму». Він не тільки схвалив Атлантичний пакт, але і став вимагати його поглиблення та конкретизації. Проте вже у 1953-1954 рр. де Голль дійшов двох

висновків. Перший, зокрема, був пов'язаний з висунутою ним ідеєю про недопустимість конфронтації зі Сходом в ядерну епоху, а інший враховував факт розходження американських та західноєвропейських інтересів. З цього часу де Голль знову повернувся до пошуку автономної стратегії для Західної Європи на основі її об'єднання та незалежності. Після повернення на владний політичний Олімп у 1958 р. він визнав повну спільність інтересів всієї Західної Європи, але особливо наполягав на ідеї «європейської Європи», яка, на його переконання, змогла б існувати «завдяки собі і для себе, здійснюючи серед народів світу власну політику»²³.

У 60-х рр. Ш. де Голль неодноразово підкреслював, що з перших днів президентства всі його кроки були спрямовані на досягнення єдиної, незмінної цілі – ліквідації «режиму двох блоків» та звільнення Європи від «американської гегемонії».

В цьому він вбачав покликання Франції та одночасно єдиний засіб, який дозволив би їй не втратити значення великої світової держави.

Інші характерні риси деголлівського курсу також значною мірою були обумовлені його довгостроковими завданнями. Неприйняття де Голлем атлантизму, як зовнішньополітичної доктрини, було обумовлено не тільки національними амбіціями, але і його переконанням в тому, що розподіл світу на блоки для протистояння згідно ідеологічних ознак матиме негативні геополітичні наслідки. Нагадаємо у цьому зв'язку, що атлантизм – це ідеологізована форма концепції про наявність широкого кола фундаментальних спільних інтересів, єдиної системи соціальних норм, цінностей та інститутів, що об'єднують США та країни Західної Європи в єдиний цивілізований простір. Після 2-ї світової війни концепція атлантизму використовувалася переважно в західноєвропейських країнах-членах НАТО для обґрунтування стратегічної необхідності підтримання тісних союзницьких відносин зі США та визнання лідерства цієї країни у системі західних союзів²⁴.

Варто звернути увагу і на те, що деголлівська концепція міжсистемних відносин якісно відрізнялась як від західних доктрин «відкидання» та «стримування» комунізму, так і від радянської теорії «мирного співіснування». Про те де Голль і його послідовники зовсім не ігнорували специфіку суспільства «реального соціалізму» та загрозу поширення радянської системи. Але вони вважали, що об'єктивні тенденції світового розвитку не тільки вимагають припинити конфронтацію між Сходом і Заходом, але і неминуче викличуть еволюцію комуністичних режимів в руслі конвергенції, а прискорити їх лібералізацію можуть і повинні контакти із західними демократіями. Необхідно також підкреслити, що одним із найважливіших явищ післявоєнної епохи де Голль вважав висунення на перший план кардинальних проблем цивілізації. Спільності засад людської цивілізації була, зокрема, присвячена промова де Голля в ЮНЕСКО 4 листопада 1966 р. з нагоди 20-річчя цієї організації. «Мета французької політики, – зазначив він, – ніщо інше, як єдність – єдність національна, європейська, світова»²⁵. Виходячи із розуміння довгострокових

імперативів світового розвитку, де Голль передбачав не лише послаблення конфронтації між Сходом і Заходом, а організацію конструктивного співробітництва між країнами, що належали до різних військово-політичних блоків, взаємодію між всіма європейськими народами. Такі політичні переконання Ш. де Голля стали закономірним наслідком еволюції його поглядів. В цьому процесі виразно простежується подолання традиційно геополітичного, ідентичного та конфронтаційного підходів до проблематики міжнародних відносин як логічного результату осмислення нових цивілізаційних потреб людства в другій половині ХХ ст., які привели до якісного зростання взаємозалежності всіх частин світу.

Надаючи разом з тим принципове значення традиційному військово-силовому аспекту політики, голлістська концепція містила також ідею «європейської оборони». Але підхід голлістів до завдань і параметрів цієї системи суттєво відрізнявся від позицій атлантичної течії і був позбавлений конфронтаційного характеру.

Діалог з СРСР та країнами Східної Європи став поряд з військовою автономією однією з фундаментальних рис голлістського зовнішньополітичного курсу.

Зазначені принципи були покликані підготувати передумови для реорганізації європейського порядку, забезпечити Франції особливе, самостійне становище між двома найбільшими державами світу та одну з провідних ролей у відносинах двох систем. Важливим компонентом загальної зовнішньополітичної програми де Голля була його активна міжнародна діяльність у країнах «третього світу». Він керувався не лише міркуваннями міждержавного суперництва і критичним підходом до американських методів міжнародної діяльності, але і усвідомленням нової глобальної ролі для Франції та Західної Європи в цілому у світі, так і в окремих його регіонах.

Отже, голлістська зовнішньополітична стратегія, яка залишилась методологічним орієнтиром і для В. Жіскар д'Естена, базувалась на ідеях та принципах національної самостійності Франції та протистояння атлантизму як системи блокового об'єднання західних держав навколо і під егідою США. Зовнішньополітична програма Ш. де Голля була спрямована на подолання біполярної блокової структури та конфронтаційного протиставлення двох суспільних систем, на здійснення процесів демократизації комуністичних режимів шляхом співробітництва з ними, становлення Західної Європи в якості самостійного центра світової політики, досягнення нового якісного рівня конструктивної взаємодії держав у регіональному та глобальному масштабі на основі визнання універсальних гуманістичних принципів. Не дивлячись на те, що голлістська програма зовнішньої політики була невід'ємним компонентом в системі ідеологізованої політики, ареною традиційного міжнародного суперництва та вузького переслідування власних інтересів, проте вона містила також елементи нового мислення: усвідомлення спільності загально цивілізаційних засад людства і толерантне відношення до різних її історичних форм; визначення ціліс-

ності безпеки та глобального характеру сучасних проблем людства, ідеї оновлення міжнародних відносин на гуманістичних принципах. Як бачимо, при генералі де Голлі були закладені концептуальні основи зовнішньополітичного курсу П'ятої Республіки. Саме при ньому зовнішня політика перетворилася у заповідну сферу президентської влади. Жорж Помпідю виступив у ролі наступника зовнішньополітичної лінії де Голля. Проте, якщо в період президентства Ж. Помпідю зовнішньополітична стратегія піддавалася лише незначному корегуванню, то при В. Жіскар д'Естені її еволюція зазнала більш значних змін. На думку В. Манжолі, п'ятирічне правління Ж. Помпідю мало у цьому плані «проміжний характер», під час якого нагромаджувався вибуховий потенціал, що викликав більш значні зрушення у зовнішньополітичному курсі Франції з середини 70-х рр.²⁶

При виробленні та практичній реалізації зовнішньополітичної стратегії В. Жіскар д'Естен, безперечно, врахував засадничі принципи зовнішньої політики, якими керувалися його попередники – президенти Ш. де Голль та Ж. Помпідю. Свідченням такого підходу є, зокрема, те, що третій президент П'ятої Республіки постійно проголошував вірність таким принципам зовнішньої політики як національна незалежність, яка спирається на французькі ядерні сили, відмова від політики протидії політичних блоків, розрядка, співробітництво і т.д. Проте, на слухну думку дослідників, говорити про повну спадкоємність зовнішньополітичного курсу В. Жіскар д'Естена по відношенню до деголлівської зовнішньої політики можна досить умовно, оскільки він здійснювався іншою людиною в інших історичних умовах²⁷. Одна з найважливіших особливостей зовнішньої політики В. Жіскар д'Естена полягала в тому, що він за своєю політико-ідеологічною ментальністю, світоглядним орієнтаціям відрізнявся від представників деголлівської зовнішньополітичної школи.

На формування зовнішньополітичного курсу французького президента значний вплив мали такі чинники як: зміна соціально-економічної ситуації та міжнародно-правового статусу країни, еволюція її політичного становища, особливості функціонування політичного механізму П'ятої Республіки. Якщо період 60-х рр. був позначений економічним зростанням, фінансовою стабільністю Франції, процесами розрядки, виникненням незалежних держав третього світу, то В. Жіскар д'Естен на відміну від своїх попередників був змушений пристосовувати деголлівські принципи зовнішньої політики до різного ґатунку міжнародних криз: валютна дестабілізація (1971), чергова арабсько-ізраїльська війна (1973), різке підвищення цін на нафту та сировину (1979). Загалом, президентство В. Жіскар д'Естена (1974-1981) відбувалось під знаком світової кризи, визначальними рисами якої стали нафтові шоки 1973-1979 рр. та їх економічні наслідки. У своїй зовнішньополітичній діяльності французький президент був змушений враховувати і ту обставину, що він у середині 70-х рр. користувався підтримкою лише половини виборців.

На нашу думку, до елементів новизни зовнішньополітичного курсу Жіскар д'Естена необхідно, насамперед, віднести тенденцію посилення

монополізації зовнішньополітичних рішень президентом. Важливе значення В. Жіскар д'Естен надавав перебудові діяльності французького МЗС як засобу підвищення ефективності зовнішньополітичних рішень. Це завдання послідовно було покладено на трьох його міністрів закордонних справ: посла Франції у ФРН Ж. Сованьярга (1974-1976), постійного представника Франції в ООН Л. де Гіренго (1976-1978) та Ж. Франсуа-Понсе, генерального секретаря Єлисейського палацу (1978-1981)²⁸.

Реформа апарату міністерства закордонних справ, яка була розпочата в 1976 р., мала за мету посилення конструктивного характеру зовнішньополітичних рішень президента. Французька дипломатія, зазначив Жіскар д'Естен у квітні 1979 р., має бути «сучасною, відкритою і динамічною», і це «означає, насамперед, пристосування її структур до реалій сучасного світу». Жан Франсуа-Понсе, який очолив МЗС Франції в листопаді 1978 р. і здійснював керівництво його реформою на завершальному етапі, наступним чином визначив роль дипломатичної служби: «Міністерство закордонних справ та міністр насамперед виконують при главі держави функцію, яка полягає в тому, щоб інформувати його та вносити пропозиції, а також важливу функцію узгодженого перетворення в життя прийнятих рішень». За даними щомісячника «Монд діпломатік», французький парламент практично не контролює зовнішньополітичну діяльність уряду і тим більше президента, який виступає в цій сфері як єдина ініціативна та вирішальна інстанція²⁹. Тому, досліджуючи еволюційні зміни у зовнішній політиці Жіскар д'Естена, важливо враховувати саме його позицію з цих питань, порівнюючи зовнішньополітичну лінію поведінки президента з відповідальними напрямками дій в аналогічних випадках попередників В. Жіскар д'Естена.

Прикметною рисою зовнішньополітичної діяльності Франції в роки президентства В. Жіскар д'Естена є її широкомасштабний, значною мірою новаторський характер. Підтвердженням цієї тези є ядерна політика Франції, розробка проекту Конференції по роззброєнню в Європі, участь Франції у роботі Комітету по роззброєнню в Женеві, вироблення комплексу заходів для зміцнення західноєвропейської єдності, співробітництво з арабським світом, узгоджені із союзниками ініціативи щодо розвитку країн Африки, запровадження євро-арабо-африканського діалогу, покращення відносин з США та Радянським Союзом.

Підтверджуючи наступність воєнної політики Франції, Жіскар д'Естен одночасно сформулював власний погляд на проблеми національної оборони. Відомий французький коментатор з проблем національної оборони в газеті «Монд» Жак Іенар стверджував, що метою Жіскар д'Естена є визначення завдань французької військової політики з врахуванням еволюції міжнародної обстановки³⁰.

Слід зазначити, що дискусії у військово-політичних колах розгорталися в основному навколо питання про те, чи залишається ядерна зброя головним засобом стримування Франції від її втручання в чужі конфлікти, чи цей арсенал має перебувати на службі Європейського співтовариства.

Свої перші висновки з питань національної оборони Жіскар д'Естен виклав під час своєї зустрічі з представниками преси, яка відбулася 24 жовтня 1974 р. Він, зокрема, зазначив, що основою французької національної оборони залишаються стратегічні ядерні сили, завдання яких полягають у виконанні функції стримування потенційного противника і запобіганню тим самим нападу на Францію. Разом з тим, Жіскар д'Естен вніс уточнення в обставини, при яких могли бути застосовані ці сили. На його думку, це мало відбутись тільки у випадку, якщо Франція наразиться на ядерну небезпеку чи загрозу вторгнення на її територію³¹.

Сутність французької військово-політичної доктрини, схваленої президентом д'Естеном, полягала в тому, що наявного у Франції ядерного потенціалу було достатньо для запобігання нападу на країну з будь-якого напрямку. Французька стратегія нанесення ударів по містах, зазначив коментатор газети «Фігаро» П'єр Даркур, переслідує мету переконати будь-якого агресора у тому, що за вторгнення на територію Франції йому доведеться заплатити занадто високу ціну, для того, щоб був сенс йти на це³². Разом з тим, французькі військові та політики категорично відкидали американську доктрину «обмеженої ядерної війни», визнаючи разом з тим доцільність ідеї «гнучкого реагування».

На думку президента Жіскар д'Естена, природа ядерної зброї полягає в тому, щоб створити «не існуючий в минулому прецедент», пов'язаний з розривом між надіями агресора на виграш та ризиком витрат, які він понесе в результаті агресії. Цей розрив – основа стримування³³. Саме завдяки чіткій і послідовній позиції Жіскар д'Естена стратегічна і тактична ядерна зброя стала суттєвим елементом зовнішньої політики Франції.

Разом з тим, підхід Жіскар д'Естена до оцінки ролі ядерної зброї відзначається певною новизною порівняно з поглядами де Голля і Ж. Помпіду, які відстоювали тезу про те, що ядерна зброя стимулює національну відокремленість і національний егоїзм ядерних держав. На його думку, поява ядерної зброї та загроза загального знищення сприяє об'єднанню дій держав на міжнародній арені, а тому, зовнішня політика Франції має бути «всесвітньою політикою примирення»³⁴.

У зовнішньополітичному курсі Франції другої половини 70-х рр. поєднувались і співіснували принципи національної незалежності та взаємозалежності країн капіталістичного світу в галузі економіки та оборони. У практичній зовнішньополітичній діяльності Франції це виявилось у політичному зниженні активності зовнішньополітичного націоналізму, зміцненні «атлантичного» та «європейського» напрямів зовнішньої політики країни, що також привело до певної модифікації ядерної політики Парижа.

Пошук компромісів, відмовлення від конфронтації в ядерну добу стає одним з головних гасел зовнішньої політики Франції. Побоюючись надмірної поляризації світових сил, загострення їх протиборства, французьке керівництво намагалось відіграти роль своєрідного «центру» на міжнародній арені, використовуючи таке становище для розширення свого впливу,

особливо за межами сфер дії воєнних блоків. Потрібно підкреслити, що адміністрація Жіскар д'Естена застосувала голлістську концепцію застосування звичайних і тактичних ядерних сил, а рівень зв'язку французької оборонної системи з системою НАТО не зазнав жодних якісних змін. Керівництво Франції постійно декларувало вірність принципам стратегічного співробітництва з Північноатлантичним союзом, який і надалі залишався «єдиним можливим гарантом рівноваги сил в Європі».

У політичному відношенні позиція Франції в другій половині 70-х рр. дійсно зазнала змін у тому розумінні, що були припинені спроби форсувати створення західноєвропейської альтернативи НАТО. Жіскар д'Естен акцентував увагу на «неактуальності» теми європейської оборони і важливості в цих умовах американських гарантій. Разом з тим, в офіційних виступах продовжувала звучати критика доктрини «гнучкого реагування» НАТО. Створення сучасної військової системи Західної Європи розглядалась з її попереднім політичним об'єднанням у найбільш віддаленій перспективі, але воно продовжувало залишатись стратегічним завданням Франції. Наприкінці свого правління Жіскар д'Естен навіть дійшов думки про перенесення в практичну площину питання про створення нової незалежної від США «організації безпеки» з наступним розпуском військової системи НАТО³⁵.

Еволюційними змінами був позначений і європейський вектор зовнішньої політики президента Жіскар д'Естена. Так, починаючи з вересня 1974 р., французький уряд виступив, за словами Ж. Сованьярга, з досить чіткими пропозиціями, спрямованими на політичне об'єднання Європи, а також на посилення активності співтовариства. Уряд заявив про свої наміри визначити терміни та умови обрання Європейського парламенту шляхом загального голосування. Такими ініціативами Жіскар д'Естена стали, зокрема, легалізація в грудні 1975 р. Європейської ради глав держав та урядів, а також прийняття проекту, який визначав механізм та процедуру обрання Європейського парламенту³⁶.

Характерними рисами зовнішньої політики Франції другої половини 70-х рр. було послаблення антиамериканізму, готовність сприянню поглиблення політичної інтеграції в рамках ЄС, переважання дипломатичного стилю, відмова від неприхованих претензій на «велич» та керівництво у Співтоваристві.

Доречно зауважити, що відносини з американськими президентами Д. Фордом і Дж. Картером формувались у В. Жіскар д'Естена не досить легко. Французький президент не приховував свого ставлення до інтелекту Дж. Картера, з яким відбулось п'ять зустрічей на вищому рівні. Проте і вони не стали визначними віхами в історії франко-американських відносин. Незважаючи на наявність суперництва в різноманітних галузях з американцями, французьке керівництво неухильно дотримувалось в цьому питанні принципу рівноправності. «Американці, – зазначав Жіскар д'Естен, – повинні зрозуміти, що Франція не холуй, а союзник». Однією з основних причин розходжень між Дж. Картером і В. Жіскар д'Естеном

постало питання про права людини. Відкидаючи позицію американського президента стосовно жорсткості їх дотримання, французький уряд наполягав на ефективному визнанні прав людини, підкреслюючи, що «холодна війна і недоцільне втручання більше заважають, ніж сприяють справі з прав людини»³⁷.

Необхідно вказати і на те, що при Жіскар д'Естені набула подальшого розвитку і практичного втілення концепція розрядки. У своїй книзі «Французька демократія» він, зокрема, відзначив: «Якщо розрядка і не вирішує усіх проблем, то принаймні являє собою єдино можливий шлях мирного розвитку»³⁸. Невід'ємним елементом французької концепції розрядки стало поглиблення зовнішньополітичних відносин В. Жіскар д'Естена з Радянським Союзом.

Як свідчить міжнародний досвід, радянсько-французькі зустрічі на вищому рівні завжди були наповнені великим політичним змістом і кожного разу просували вперед відносини між Французькою Республікою та СРСР. Під час офіційного візиту президента Франції Жіскар д'Естена до Радянського Союзу з 14 по 18 жовтня 1975 р. було прийнято «Декларацію про подальший розвиток дружби та співробітництва між Радянським Союзом та Францією». В ній, зокрема, було наголошено на тому, що Радянський Союз та Франція «сповнені рішучості неухильно рухатись курсом злагоди та співробітництва і робити все від них залежне для утвердження в міжнародних відносинах політики розрядки, наповнення розрядки конкретним матеріальним змістом, особливо шляхом посилення їх спільного внеску у вирішення фундаментальних міжнародних проблем та в запобігання кризовим ситуаціям»³⁹. З цією метою обидві країни висловились за розширення діалогу та консультацій між державами. Під час візиту президента Франції В. Жіскар д'Естена до Радянського Союзу 26-28 квітня 1979 р. було підписано «Програму подальшого розвитку співробітництва між Радянським Союзом та Францією на користь розрядки та миру»⁴⁰.

Слід зазначити, що В. Жіскар д'Естен постійно демонстрував прагнення не загострювати відносини з радянським керівництвом і не втручатись у внутрішні справи СРСР навіть тоді, коли мова йшла про долю дисидентів. Він стримано відреагував на «радянський наступ» у третьому світі, зокрема, на вторгнення радянських військ в Афганістан. В. Жіскар д'Естен відмовився бойкотувати Олімпійські ігри в Москві, відкрито підтримати польську «Солідарність».

В. Жіскар д'Естен сприяв також розвиткові франко-китайських відносин, зближенню позицій Парижу та Пекіна в сфері роззброєння, заборона ядерних випробувань.

Зокрема, Франція як і Китай, спільно виступили на XXVIII сесії Генеральної Асамблеї ООН проти пропозиції Радянського Союзу про скорочення на 10 % військових бюджетів держав-постійних членів Ради Безпеки ООН та про використання частини вивільнених коштів для надання допомоги країнам, що розвиваються. При цьому як в Парижі, так і в Пекіні виступали за збереження права на нарощування свого ракетно-ядерного потен-

діалу з метою уникнення «диспропорцій засобів стримування у порівнянні із засобами двох понаддержав»⁴¹. Конкретним втіленням «солідарності» Парижу та Пекіна в цьому питанні стало, зокрема, узгодження термінів проведення ядерних випробувань, науково-технічна допомога Франції Китаю в розвитку ядерної фізики, розвідки уранових родовищ. Проте найбільш активну зовнішню політику здійснював В. Жіскар д'Естен стосовно країн третього світу. Потрібно вказати на те, що з 1974 р. Франція взяла на себе роль захисниці цього спектру країн від фінансового та політичного тиску з боку багатих країн. У 1979 р. В. Жіскар д'Естен намагався розширити діалог до рівня «трилогу» між Європою, Африкою та арабськими країнами, проте потерпів невдачу. Але французькій дипломатії вдалось у лютому 1975 р. підписати Конвенцію між країнами ЄС та представниками колишніх європейських колоній Африки, Карибського басейну і Тихого океану в Ломі про гарантії на п'ять років експорту сільськогосподарської продукції та природних ресурсів в Європу⁴². Зусилля Франції щодо розвитку багатосторонніх зв'язків з країнами третього світу супроводжувались підписанням значної кількості двосторонніх контактів, спрямованих на забезпечення Франції сировиною та енергетичними ресурсами і на вирівнювання її торгового балансу.

Одним із головних напрямків зовнішньої політики В. Жіскар д'Естена була і його африканська політика. Вона була позначена як політичним, так і військовим втручанням у справи африканських країн. На офіційну думку уряду, Франція мала відігравати значну роль в діалозі між європейськими країнами та 49 країнами Африки. При цьому французький уряд наголошував на тому, що африканські країни повинні залишатися вільними у виборі шляхів політичного розвитку і не стати розмінною монетою у змаганні ідеологій на континенті⁴³.

Очевидний провал американської політики в Африці вивільнив місце для більш широкої діяльності Франції в цьому регіоні. Вона мала військові бази в Сенегалі, Кот-д'Івуарі, Габоні. З 19 африканськими державами Франція співпрацювала у військовій сфері. В Чаді вона надала військову допомогу урядові в боротьбі проти повстанців, яких підтримувала Лівія. Загалом, в Африці були присутні 19000 військовослужбовців. Після того як в червні 1974 р. Джибуті дістала незалежність, французький президент В. Жіскар д'Естен висловився за можливість «пакту солідарності» між Європою і Африкою. Відповідно до нього було значно розширено допомогу з боку європейської спільноти африканським франкомовним країнам⁴⁴. Слід сказати про те, що політика Франції в частині встановлення культурних зв'язків з африканськими країнами відповідала зовнішньополітичним принципам Ш. де Голля, проте вона вступала в очевидне протиріччя з ними, коли мова йшла про військову підтримку Францією корумпованих, одіозних режимів, таких, наприклад, як режим диктатора Центральної Африканської Республіки Жана-Бедея Бокасси, пізніше звинуваченого в канібалізмі⁴⁵.

Отже, в різних напрямках зовнішньої політики французького президента Валері Жіскар д'Естена знайшли органічну взаємодію як риси наступності, особливо в аспекті створення «європейської Європи», поглиблення процесу розрядки, так і відповідні еволюційні зміни, елементи новизни. Зауважимо, що практично ніхто із відомих представників вітчизняної чи зарубіжної історіографії не піддає сумніву тезу про спадкоємність зовнішньої політики третього президента П'ятої Республіки, зазначаючи при цьому, що в деяких аспектах його політика суттєво відрізнялася від зовнішньополітичного курсу попередників.

Можна дискутувати про те, чи відповідала деголлівській лінії африканська політика В. Жіскар д'Естена, чи в якій мірі деголлівською була його європейська політика. Ми розділяємо точку зору сучасних зарубіжних дослідників, які вважають, що менше всього деголлівською була його політика по відношенню до СРСР. Якщо для Ш. де Голля інтереси Франції були найвищі за все, то В. Жіскар д'Естен, виходячи із уявлення про першочергове значення принципу взаємозалежного світу, був прибічником вирішення зовнішньополітичних проблем шляхом компромісів. У тій царині міжнародних відносин, в якій де Голль виявляв непохитну твердість, В. Жіскар д'Естен навпаки намагався досягти консенсусу. Загалом, Франція в другій половині 70-х рр. неухильно дотримувалась принципів голлістської орієнтації зовнішньополітичного курсу. Модифікація його змісту, напрямків та методів відображала тенденцію до адаптації в нових геополітичних умовах. На нашу думку, саме діалектична єдність наступності і новизни зовнішньополітичної стратегії В. Жіскар д'Естена забезпечувала його теоретичний і практичний потенціал, перспективність. Осмисленість у нових історичних умовах методологічних доміант такого підходу є актуальним завданням як для вітчизняних дослідників, так і для представників зовнішньополітичних структур України для вироблення універсальної національної доктрини у сфері міжнародних відносин.

Примітки

1. Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів (Є. Марічева та ін.) (пер. з фр.) / Жан-Батіст Дюррозель. – К.: Основи, 1999. – 903 с.
2. Нарочницкая Е.А. Франция в блоковой системе Европы. 1960-1980-е годы / Е.А. Нарочницкая. – М.: Наука, 1993. – 236 с.
3. Славенов В.П. Внешняя политика Франции: 1974-1981 / В.П. Славенов. – М.: Междун. отношения, 1981. – 240 с.
4. Смирнов В.П. Новейшая история Франции: 1918-1975: учеб. пособ. для ист. спец. ун-тов и пед. ин-тов / В.П. Смирнов. – М.: Высш. шк., 1979. – 376 с.; Його ж. Франция в XX веке: учеб. пособ. / В.П. Смирнов. – М., 2001. – 356 с.
5. Сулицкая Т.И. Китай и Франция (1949-1981) / Т.И. Сулицкая. – М.: Наука, 1993. – 184 с.
6. Шилов В.С. Внешняя политика и партии во Франции (1969-1981) / В.С. Шилов. – М.: Наследие, 1994. – 382 с.

7. Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002 роки): навч. посіб. / В.П. Газін, С.А. Копилов. – К.: Либідь, 2004. – 624 с.; Гончар Б.М. Всесвітня історія: навч. посіб. 3-є видання, випр. і доп. / Б.М. Гончар, М.Ю. Козицький, В.М. Мордвінцев та ін. – К.: Знання, 2007. – 694 с.;
8. Дипломатический словарь в 3-х т. – Т. I. Четвертое перераб. и дополн. изд. / Гл. ред. А.А. Громько и др. – М.: Наука, 1984. – С. 365-366.
9. Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002 роки): навч. посіб. / В.П. Газін, С.А. Копилов. – К.: Либідь, 2004. – С. 424.
10. Жискар д'Э. В. Власть и жизнь / Пер. с фр. Н.Ю. Дубининой / Под ред. Л.М. Видяговой / В. д'Эстен Жискар. – М.: Междун. отношения, 1990. – С. 11.
11. Гончар Б.М. Всесвітня історія: навч. посіб. 3-є видання, випр. і доп. / Б.М. Гончар, М.Ю. Козицький, В.М. Мордвінцев та ін. – К.: Знання, 2007. – С. 552.
12. Славенов В.П. Внешняя политика Франции: 1974-1981 / В.П. Славенов. – М.: Междун. отношения, 1981. – С. 33.
13. Там само.
14. Там само. – С. 34.
15. Там само. – С. 35.
16. Там само. – С. 40.
17. Там само. – С. 41.
18. Там само. – С. 42.
19. Там само.
20. Там само.
21. Нарочницкая Е.А. Вказ. праця. – С. 7.
22. Там само. – С. 7-10.
23. Там само. – С. 14.
24. Політична енциклопедія / Редкол. Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К.: Парлам. Вид-во, 2011. – С. 44.
25. Нарочницкая Е.А. Вказ. праця. – С. 19.
26. Манжола В.А. Ядерна політика Франції / В.А. Манжола. – К.: НВВВ, 1993. – С. 21.
27. Шилов В.С. Вказ. праця. – С. 188.
28. Там само. – С. 190-191.
29. Славенов В.П. Вказ. праця. – С. 6.
30. Там само. – С. 49.
31. Там само. – С. 51.
32. Там само. – С. 54.
33. Там само.
34. Манжола В.А. Вказ. праця. – С. 22.
35. Славенов В.П. Вказ. праця. – С. 30.
36. Шилов В.С. Вказ. праця. – С. 192.
37. Там само. – С. 194.
38. Манжола В.А. Вказ. праця. – С. 23.
39. Советско-французские отношения 1965-1976 гг. Документы и материалы / Редкол.: сов. часть Ю.В. Дубинин и др.; франц. часть Ж. Андреани и др. – М.: Политиздат, 1976. – С. 234.

40. Визит Президента Франции В. Жискара д'Эстена в Советский Союз, 26-28 апреля 1979 г.: Документы и материалы. – М.: Политиздат, 1979. – 60 с.
41. Сулицкая Т.И. Вказ. праця. – С. 114.
42. Шилов В.С. Вказ. праця. – С. 200.
43. Там само. – С. 201.
44. Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів (Є. Марічева та ін. (пер. з фр.) / Жан-Батіст Дюрозель. – К.: Основи, 1999. – С. 760-761.
45. Шилов В.С. Вказ. праця. – С. 201.

Summary

In the article on the basis of different sources and sociohumanistic literature are demonstrated the main aspects, general features and peculiarities of the foreign policy the active French president Valéry Giscard d'Estaing.

Key words: *foreign policy of France, Pagol's diplomacy, concept.*

Одержано 19 березня 2013 р.

УДК 327.51 (438)

А.Р. Олещук

ПЕРШІ КРОКИ ПОЛЬЩІ НА ШЛЯХУ ДО НАТО

У статті розглядається зовнішня політика Польщі щодо вступу в НАТО.

Ключові слова: *євроатлантична інтеграція, членство в НАТО, перспективи, модернізація.*

Події у Східній Європі наприкінці 80-х ХХ ст. років різко змінили геополітичну ситуацію всього світу. Процеси «перебудови», що розпочалися в Радянському Союзі після приходу до влади Михайла Горбачова, вплинули, насамперед, на відносини між комуністичними країнами. Лібералізація суспільств і накопичені за післявоєнний час проблеми комуністичних держав, економічна та політична криза спричинили піднесення хвилі антикомуністичних національних сил, яка вилилася у антитоталітарну, демократичну революцію, що завершилася падінням тоталітарно-бюрократичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи (оксамитова революція в Чехословаччині, проведення «круглих столів» в Угорщині, і звісно, в Польщі).

З розпадом СРСР його колишні європейські союзники, а тепер нові незалежні держави проголосили відданість європейським цінностям і взяли курс на їх реалізацію. У цьому сенсі визначилося два напрями спрямованості зовнішньої політики країн Європи, два важливих завдання:

– вступити в західні економічні та військово-політичні структури (ЄС та НАТО);

– налагодити тісну, міждержавну співпрацю власне в регіоні Центральної та Східної Європи¹. Як й інші, посткомуністичні країни, Польща теж вдалася до трансформації внутрішнього устрою держави, для чого потрібна була велика, підготовча робота.

Уже в березні 1989 р. Лех Валенса, завдяки підтримці керівництва партій країни підписав Угоду про проведення політичних і економічних реформ в країні. Основні політичні сили країни (Об'єднана селянська та Демократична партії, керівництво «Солідарності») домовились, що процес змін відбуватиметься під їхнім спільним контролем і матиме мирний, еволюційний характер і всі основні рішення ухвалюватимуться шляхом поступок та компромісів. Угода передбачала зміну Конституції з метою створення сильної президентської влади і проведення дострокових виборів до сейму². Незабаром після цього представник «Солідарності» Т. Мазовецький був призначений прем'єр-міністром Польщі і сформував перший після 1940 р. уряд країни, що складався з опозиційних раніше сил. Остаточним ударом по комуністичних силах Польщі стала перемога голови «Солідарності» Леха Валенси, лауреата Нобелівської премії миру, на президентських виборах 9 грудня 1990 року та правоцентристських сил на виборах до парламенту у 1991 році.

Таким чином, у житті Польщі, як й інших країн Східної Європи розпочався новий, демократичний, етап її історії.

Посткомуністична Польща радикально і швидко спрямувала свою зовнішню політику на Захід. Головним завданням Польщі після 1989 року, поряд з членством у НАТО, стало створення стійких, дружніх і заснованих на довірі стосунків з сусідніми країнами. Конкретно це виражалось у заходах, що зміцнювали економічну співпрацю і сприяли міжнародним контактам³.

Підштовхнула Польщу до конкретного вибору вектору національної безпеки, як не дивно, сама Росія. Політика російського уряду 1992-1993 років стосовно держав «близького зарубіжжя» базувалася, насамперед, на нових експансивних намірах, політичному шантажу й економічному тиску, які швидко спричинили вибір західної орієнтації Польщі в зовнішній політиці. Польща завжди була європейською країною, ніскільки не уражена євроазійством, незважаючи на непросту історію і перебування понад сто років під російським пануванням. Тому, єдиною реальною перспективною умовою стабільного політичного і економічного розвитку польської держави стало членство в НАТО. Але, по-перше, не існувало суспільної підтримки такого сценарію розвитку країни через привитий комуністичною пропагандою світогляд і самокритичну оцінку економічного стану Польщі, який на той час був насправді незадовільним. По-друге, свою роль відігравав російський військовий контингент, розташований на території Польщі, як чинник тиску і дестабілізації. Керуючись таким перебігом подій і приймаючи до уваги позитивні зміни в міжнародній політиці, 22 березня 1992 р. було затверджено Договір між Російською Федерацією та Республікою Польщі про виведення російських військ з польської тери-

торії. Згідно цього, договірні сторони зобов'язувались забезпечити сприятливі умови для остаточного його виведення до кінця 1993 р.

Інтеграція Польщі до НАТО відбувалася паралельно з підготовкою до вступу в ЄС. Саме тому, приймаючи стандарти Європейського Союзу, до виконання яких Польща зобов'язалася, вона все більше наближалася до виконання натовських стандартів, таких, як демократична система, цивільний контроль над армією, прозорість військового бюджету, а також його транспарентність й культура управління усіма державними установами, зокрема й армією. Рубіжними подіями на шляху Польщі до НАТО стали розпуск ОВД (Організації Варшавського Договору) у лютому 1991 р. та припинення існування СРСР. Створення 20 грудня 1991 р. Ради північноатлантичного співробітництва (РПАС), заклало інституційну основу співробітництва між НАТО та постсоціалістичними країнами. Після розпуску Варшавського Договору, 1 липня 1991 року Польща, як зазначає секретар Атлантичного клубу цієї держави Кшиштоф Цільке, сформувала і почала реалізацію концепції розширення НАТО, щоб потім вступити до Євросоюзу. Це розширення слугувало інтересам країн Вишеградської групи (Угорщина, Чехословаччина, Болгарія, Румунія і Польща) і мало створити нову ситуацію у справі безпеки в Європі й стати фундаментом політичного ладу на континенті⁵.

Перші контакти керівництва відбувались за умов, коли ще існувала контрольована Радянським Союзом Організація Варшавського договору і Польща була її учасницею. Делегація НАТО вперше відвідала Варшаву 4 травня 1989 року. Під час візиту представники пакту виявили підвищений інтерес до співробітництва з Польщею у справі збереження миру і стабільності на континенті⁶. У жовтні 1989 року представники польського сейму К. Коморницький та Я. Рокіта відбули на засідання 35-ї сесії Ради НАТО, що відбувалося у Римі. Це був перший в історії Альянсу випадок, коли його відвідали представники держави-члена протилежного військового блоку⁷. Протягом 1990-1991 рр. стосунки Польщі з НАТО характеризувалися зростанням взаємної активності: відбувався обмін візитами на різних рівнях, мали місце листування та офіційні промови польського керівництва у штаб-квартирі Альянсу у Брюсселі, зокрема, 3 липня 1991 року під час робочої поїздки в Брюссель президент РП Л. Валенса декларував прагнення Польщі приєднатися до пакту. 6 жовтня 1991 року у Кракові під час зустрічі глав держав Вишеградської групи Польща спільно з Угорщиною та Чехословаччиною знову оголошує про готовність долучитись до Альянсу.

Бажання стати повноправним членом найвпливовіших міжнародних організацій змусило Польщу впродовж семи років здійснити значні економічні перетворення, провести реструктуризацію промисловості, а також повністю реформувати свої збройні сили. Внаслідок низки переговорів була усунена російська військова присутність у Польщі, а всебічна підтримка інформаційної прозорості і забезпечення демократичних цінностей створили вільну суспільну думку та консолідували поляків у справі вибору

майбутнього держави. Свобода інформації допомогла полякам зрозуміти, що справа вступу до НАТО – це не рішення Польщі на користь геополітичним інтересам третіх країн і що всілякі статуси уявного нейтралітету залишають державу самотньою і вразливою. За умов поінформованості і з огляду на зовнішньополітичну ситуацію, вибір для поляків став очевидним, як зазначив віце-міністр іноземних справ Вітольд Ващиковський:» По-перше, ми в 1990р. проявили єдність, громадянську і політичну. Тоді, в 1990 р. не було жодної політичної сили, яка б протестувала проти вступу Польщі в НАТО. По-друге, ми старались прийняти всі вимоги, які НАТО покладає на держави-члени»⁸.

Незважаючи на зіткнення різних підходів у середовищі польського керівництва, пов'язаних із питаннями вступу до НАТО до прихильників можна віднести певні кола в оточенні президента Л. Валенси та МЗС РП. Зокрема, один з чиновників дипломатичного відомства, Г. Костшева-Зорбас, підготував 16 березня 1991 р. секретний меморандум з цього питання. У Канцелярії Президента РП за зближення з НАТО висловлювався державний міністр з питань безпеки держави Л. Качинський⁹.

У ситуації політичної нестабільності у Європі та за умов неодноразових політичних декларацій посткомуністичних країн приєднатися до структури Альянсу, в січні 1994 р. НАТО оголошує про початок реалізації нової, вже початково більш дієвої, програми – «Партнерство заради миру». Програмою передбачалося шляхом налагодження співробітництва між членами і не членами Альянсу в спільних інтересах розширювати та активізувати політичне й військове співробітництво у Європі, вирішувати проблеми безпеки і підтримувати мир. Першим кроком Польщі у справі долучення до Програми Альянсу стало підписання 2-3 лютого 1994 р. на Раді НАТО Рамкового документу ПЗМ – відкритого та спільного для усіх партнерів тексту, положеннями якого визначаються мета, завдання та цінності проголошеної Програми. Як учасниця Програми 25 квітня 1994 р., Польща подала на розгляд Альянсу свій Презентаційний документ, у якому визначалися заплановані нею у справі політичного та військового співробітництва заходи (питання мовної підготовки офіцерів збройних сил, реформи системи вищої військової освіти, гармонізації військового та політичного планування з країнами-членами Альянсу, тилового постачання, пошукових і рятувальних робіт тощо) та передбачувані для їх реалізації ресурси. Цей документ показав проблеми та надбання, існуючі у військовій та політичній сферах РП, та дозволив намітити низку заходів (за участю НАТО) для їх вирішення¹⁰. Остаточний варіант Програми участі Польщі у ПЗМ було затверджено вищим керівництвом НАТО в Брюсселі 5 липня 1994 р.

Етап вступу до НАТО співпав у Польщі з найбільш активними перетвореннями і змінами в оборонній системі. Модернізація і переозброєння армії відбулися за допомогою країн-партнерів, а польська активність у межах Альянсу фінансувалася з оборонного бюджету.

Вирішальним моментом оборонної реформи Польщі було прийняття Парламентом 14 грудня 1995 року Закону про реорганізацію Міністерства національної оборони. Закон встановлював, що Міністерство національної оборони є верховним органом державного управління обороною, а Генеральний штаб входить до складу Міністерства. Згідно зі статтею 2 цього Закону, до функцій Міністерства належить, серед іншого: управління у мирний час усіма напрямками діяльності Збройних Сил; підготовка заходів до захисту країни і внесення пропозицій щодо розвитку та структури Збройних Сил; контроль над проходженням військової служби; управління фінансами оборонної сфери. Після набрання чинності Закон став основою для визначення функцій Міністерства національної оборони та інших центральних органів системи оборони Польщі. Міністерство складається з п'яти секторів: оборонної політики, Генерального штабу, закупівель, економіко-фінансових питань. Для них чітко визначено функції і повноваження кожного сектора. Внаслідок проведених змін цивільно-військові відносини та якість управління оборонною системою і державними демократичними установами значно поліпшилися. Було усунуто основну політичну перепону на шляху Польщі до членства в НАТО¹¹.

Під час переговорів про вступ у штаб-квартирі НАТО в Брюсселі Польщі було поставлено 70 умов (вимог), після виконання яких її могли прийняти до НАТО. З тих умов, на думку польських експертів, було виконано три. Встановлено цивільний контроль над армією, запроваджено в шести літаках МІГ-29 натовську систему розпізнавання «Свій-Ворог», що унеможлиблює їх ураження ракетами Заходу. Проведено певні зміни в польській правовій системі, а також обмеження, що стосуються осіб, допущених до державних таємниць Польщі і НАТО. Таким чином, запрошення держави до переговорів щодо членства на практиці означає початок копіткого й довготривалого перехідного періоду, який передбачає узгодження умов членства в НАТО. Одночасно він дає змогу державі всебічно підготуватися до ефективної участі у структурах та практичній діяльності Альянсу. Діяльність Польщі у перехідний період була сконцентрована на таких ділянках:

- продовження політично-військових реформ, визначених Планом дій щодо членства (ПДЧ). До найважливіших завдань у цій царині належать: стабілізація розвитку країни, реалізація принципів демократичної держави, вдосконалення законодавства, врегулювання прикордонних справ із сусідніми країнами, опрацювання плану реформ і модернізації збройних сил разом із механізмами його фінансування, участь у міжнародних миротворчих операціях;

- активність на форумі північноатлантичної ради співробітництва, в основному, під час участі у Програмі «Партнерство заради миру»;

- участь дипломатичних цивільних і військових представників у роботі структур НАТО (політичних, військових і адміністративно-експертних)¹². Отже, було підтверджено відкритий характер НАТО (рішення щодо програми «Партнерство заради миру»), а також з'явилося переконання, що

реальність членства зростатиме зі збільшенням позитивних перетворень усередині країни, тобто було пройдено ще один етап на шляху перетворення Польщі із об'єкта на суб'єкт міжнародних відносин у сфері безпеки, що було одним із головних завдань польської закордонної політики.

Перебудова спрямована була на досягнення в якнайкоротший термін повної оперативної і підготовчої здатності до реалізації спільних намірів та завдань у союзницькому вимірі. Наприкінці перехідного періоду Польща одержала, серед іншого, можливість брати участь у роботі майже всіх структур Альянсу, в тому числі у Північноатлантичній раді, головних комітетах, а також забезпечила представництво польських офіцерів і службовців в адміністративних структурах та командуванні НАТО. Готуючись взяти на себе обов'язки запланованого членства, Польща 9 вересня 1997 р. затверджує «Програму інтеграції з НАТО та модернізації збройних сил на 1998-2012». Згідно з положеннями програми, обов'язки Польщі, як члена Альянсу, визначалися його статутом і полягають у тому, що з моменту вступу безпека РП буде елементом безпеки пакту, а безпека членів союзу залежатиме від безпеки Польщі. Виходячи з цього, Програмою передбачалися структурні, функціональні та модернізаційні зміни в польській армії. Документом визначалася необхідність трансформації військових формувань у відповідності до стандартів НАТО та забезпечення їх готовності виконувати завдання, що витікатимуть із союзницьких та власних зобов'язань¹³.

На початку 1999 р. відбулося офіційне завершення процесу ратифікації Протоколу про вступ Польщі до НАТО. Так, 17 лютого Сейм РП абсолютною більшістю голосів (за – 409, проти – 7, утрималися – 4) схвалив постанову, яка уповноважувала Президента РП підписати Північноатлантичний договір. Як зазначалося в ухвалі Сейму, «вступ Польщі до Північноатлантичного пакту є виявом волі народу», він покликаний «зміцнити стабільність у Європі»¹⁴. 18 лютого А. Квасневський поставив свій підпис під статутом, яким засвідчував згоду на ратифікацію договору про вступ Польщі до Альянсу. 26 лютого 1999р. президенти Польщі та Чехії А. Квасневський та В. Гавел спільно підписали акт ратифікації Північноатлантичного трактату, а вже 12 березня 1999 р., Польща, а також Угорщина та Чеська Республіка стали повноправними членами НАТО¹⁵.

Вступ Польщі до Північноатлантичного альянсу «дав полякам відчуття безпеки і впевненість в тому, що у разі будь-якого конфлікту Польща не буде кинута напризволяще». Про це заявив в ексклюзивному інтерв'ю РІА «Новості» колишній прем'єр-міністр Польщі, лідер партії «Польська левиця» Лешек Міллер. Відповідаючи на питання, що мається на увазі «під відчуттям безпеки» він сказав: « Йдеться про те, що у разі будь-якої агресії або світового конфлікту Польща не буде самотня... У 1939 році війська Гітлера перейшли кордон – тоді нам ніхто не допоміг. Всі поляки пам'ятають про це.» На думку экс-прем'єра Польщі, «саме тому спочатку членство у Варшавському пакті, а потім у НАТО було продиктовано тим, що потрібно було бути в якомусь оборонному альянсі, який дасть полякам

відчуття безпеки, що ми не одні»¹⁶. Вступ до НАТО дав полякам відчуття свободи, політичного маневру, як усередині країни, так і в міжнародній політиці. Водночас такий крок мав безпосередній вплив на економіку, адже економічна безпека – елемент цілісної безпеки держави, а також географічного простору, в який можна здійснювати інвестиції¹⁷.

Отже, цілі євроатлантичного партнерства і завдань Польщі як країни-члена НАТО було досягнуто. Головна причина успіху полягала в тому, що переважна більшість польського суспільства підтримувала стратегічні цілі, визначені новою демократичною політичною елітою. Досвід, набутий завдяки зусиллям польського суспільства на шляху просування до НАТО, показує, що рішення про членство в цій організації повинно виходити з усвідомленого прагнення влади і суспільства гарантувати безпеку народові – у широкому розумінні цього поняття – як члену європейської родини. Таке рішення передбачає побудову стабільної безпеки в зовнішньому сенсі для демократичної держави, впровадження механізмів ринкової економіки і створення громадянського суспільства.

Примітки

1. В.П. Горбулін. Інтеграційні процеси та розвиток країн Центральної і Східної Європи // Стратегічна панорама. Київ. – С. 2. – 1998. – №1-2.
2. Газін В. П. Новітня історія країн Європи та Америки 1945-2002 рр. / В.П. Газін, С.А. Копилов. – К., 2004. – С.282.
3. Східне партнерство // Міністерство закордонних справ РП. Варшава. – 2011. – С. 49.
4. Стоєцький С. В. Україна в зовнішній політиці Республіки Польща: євроатлантичний та європейський інтеграційний вимір. – К: Б.В., 2007. – С. 72.
5. Україна і Польща після розширення НАТО. З міжнародного семінару // Політика і час. – 2000. – №3-4. – С. 56-71.
6. Kalendarium wydarzen Polska – NATO // Sprawy Medzynarodowe. – 1999. – № 1. – S. 147.
7. Там само.
8. Сірук Микола Солідарність по-польськи // День. – 2008. – №79. – С.2-3.
9. Стоєцький С.В. Названа праця / С.В.Стоєцький. – С. 70
10. Санжаревський О.І. Східноєвропейська політика НАТО кінця 80-х – середини 90-х років ХХ століття (на прикладі Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 1998. – С. 144-145.
11. Полторацький О. Євроатлантичний вимір стратегічного партнерства Україна – Польща: досвід, проблеми, перспективи / О. Полторацький // Політика і час. 2005. – №1. – С. 10-11.
12. Зюлковський М. Розширення ЄС. Польща і Україна: виклики майбутнього сусідства / М. Зюлковський // Євро. Економічний вимір інтеграції. Аналітичний щоквартальник. – 2003. – Вип. 2. – С. 19-24.
13. Koziej S. Polska strategia i polityka obronna w kontekście członkostwa w NATO // Sprawy Medzynarodowe. – 1999. – № 1. – S. 135.

14. Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie ratyfikacji przez Polska Traktatu Północnoatlantyckiego, Warszawa, 17 lutego 1999 r. // <http://www.zbiordokumentow.pl/1999>, nr. 1-2.
15. Kalendarium wydarzeń Polska – NATO // Sprawy Międzynarodowe. – 1999. – № 1. – S. 170.
16. Вступ Польщі до НАТО дав полякам відчуття безпеки [Електронний ресурс] / Режим доступу до матеріалу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-304810.html>
17. Борковський Антін. Вступ до НАТО дає відчуття свободи для держави // Україна молода. – 2006. – № 133. – С. 4.

Summary

In the article the foreign policy of Poland is examined in relation to an entry in NATO.

Key words: *evroantlantična integration, membership in NATO, prospects, modernization.*

Одержано 20 березня 2013 р.

ДАВНЯ І НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 32:008(=161.2):316.347

В.Г. Балущок

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНИХ СТЕРЕОТИПІВ У ПОЛІТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ (ВПЛИВИ СТЕПУ)

У статті йдеться про те, що етнічні стереотипи українців, пов'язані з їх політичною культурою, сформувалися під потужним впливом степовиків. Початок цього процесу припадає на часи політогенезу у слов'ян на теренах України та на епоху Київської Русі.

Ключові слова: етнічні стереотипи, політична культура, Великий Кордон, степовики, слов'яни, іранці, тюрки.

Після 1991 року політичне життя України, як не дивно, складається значною мірою на принципово інших засадах, ніж у Росії. Це особливо впадає в око, коли зважати на те, що остання впродовж входження українських земель до її складу (включно з СРСР) прикладала всіх зусиль для насадження в нашій країні своїх політичних традицій. Але річ у тім, що Україна має свої давні етнічні стереотипи, що лягли в основу сучасної політичної культури нашої країни.

Означені стереотипи значною мірою сформувалися під безпосереднім східним, найбільше степовим, впливом, в умовах існування Великого Кордону, важливу ділянку якого в Східній Європі становила Україна аж до кінця XVIII ст.¹ Тому перш ніж перейти до розгляду східних впливів на їх формування, слід коротко зупинитися на історії цієї проблеми. Річ у тім, що тема Великого Кордону, зокрема його степової ділянки, за великим рахунком присутня в українській історіографії здавна. Але фокус, під яким вона розглядала взаємовідносини на цьому Кордоні, має в нас свою специфіку. Дана точка зору веде свій початок іще від російської історіографії XVIII-XIX ст. Василь Татищев, Арист Кунік, Микола Кармазін, Михайло Погодін, Сергій Соловйов, Василь Ключевський зображали відносини на Степовому Кордоні в першу чергу як конфронтаційні, а степовиків вважали виключно (чи майже виключно) варварами-руйнівниками прогресивної землеробської цивілізації, що заважали розвиткові Русі, а пізніше Росії. «Азія не перестає висилати хижі орди, які хочуть жити за рахунок осілого народонаселення; ясно, що в історії останнього одним з головних явищ буде постійна боротьба зі степовими варварами», – так окреслював С. Соловйов на початку своєї відомої праці «Історія Росії з найдавніших часів» відносини землеробського слов'янського населення зі степовиками². Він та В. Ключевський були «батьками» концепції російського аналогу Великого Кордону, щоправда зображали його як ахілесову п'яту Російської

цивілізації, на відміну від американського Кордону, який за Фредериком Джексоном Тернером виступав двигуном цивілізації Американської³.

Українська історіографія кінця XIX – початку XX ст. у цілому поділяла погляди класиків російської історичної науки на характер взаємовідносин осілого слов'янського (включно з українським) населення зі степовиками. Це характерно й для такого видатного її представника як Михайло Грушевський, який теж вважав кочівників досить примітивними народами, що підпадали під культурний вплив осілого населення, у той же час заважаючи розвитку останнього своїми набігами⁴. Порівнюючи степовиків з протоукраїнцями часів Давньої Русі, він, як правило, називає останніх «культурнішим руським елементом»⁵, хоч рівень розвитку культури давньоруського простолюду, звичайно, в цілому не був вищим за культурний рівень рядового кочівницького населення.

Свого часу М. Грушевський багато уваги приділив взаємостосункам українців зі степовиками в площині їх впливу на політичну культуру українського народу. При цьому він оцінював цей вплив переважно негативно оскільки, мовляв, як схарактеризував його погляд на цю проблему О. Пріцак, «відвічна боротьба зі степовими тюрко-татарськими руйніками (...) ослаблювала українські політичні організації»⁶. Сам М. Грушевський так оцінював дану ситуацію: «Боротьба зі степом протягом віків забирає енергію народа, його вищих верств і правителів. Кольонізаційні й економічні хвилювання не давали стверднути ні суспільним, ні політичним відносинам. Маючи небезпечного ворога по цілій полуднево-східній лінії, українські політичні організації не спроможні були удержатися, коли з тилу на лінії північно-західній або північній сформувалися якісь міцні політичні організми. Вони ставали здобиччю сих ліпше захищених, в ліпші обставини поставлених сусідів. А політичний упадок тягнув за собою остаточне розшарпанне і присвоєнне чужеродними суспільними верствами всього, що становило національні засоби»⁷. Як бачимо, М. Грушевський політичну культуру українців та пов'язані з нею етнічні стереотипи розглядає виключно як такі, що виростали так би мовити іманентно з українського середовища і зовсім не залежали від зовнішніх чинників. Саме ж українське етнічне середовище він бачить як таке, що сформувалося без будь-яких степових впливів. У той же час, навіть допустивши руйнівну дію степовиків на політичну сферу життя українців (спочатку протоукраїнців) у давньоруську епоху, слід мати на увазі, що ті ж степовики активно впливали в усіх площинах суспільного життя на український соціум, спричиняючи в ньому різноманітні етнокультурні (в найширшому сенсі) зміни конструктивного характеру. І таких впливів зазнавала також сфера політичної культури, включно зі стереотипами, пов'язаними з нею.

У зв'язку з цим слід зупинитися на особливостях української ділянки Великого Кордону. Адже, як зазначають дослідники типології цивілізаційного порубіжжя, Степовий Кордон, що був в Україні частиною загальноєвропейського Великого Кордону, і однією з ключових характеристик

якого пізніше стала поява козацтва, «увінчав собою низку попередніх Великих Кордонів» між місцевими осілими цивілізаціями та степовиками. За цією рисою Степовий Кордон в Україні «нагадує Північнокитайський, генеза якого губиться в давніх часах»⁸. З причини того, що Степ із кліматично-географічного боку завжди становив собою цілісний регіон, придатний і для рільництва, і для скотарства та мисливсько-рибальських промислів на всій своїй площі, боротьба за контроль над ним велася між осілими й кочовими соціумами принаймні з часу виникнення номадизму як особливого укладу приблизно на початку першого тисячоліття до Різдва Христового (в усякому разі не набагато раніше)⁹. «Але через тривалу й виснажливу конкуренцію представників «плуга» з суперниками-кочівниками, які хвиля за хвилию накочувалися з Азії, освоєння простору потребувало непомірних зусиль і від перших (аби опанувати Поле...), і від других (щоб не випустити осілих з лісу). (...) Власне, в регіоні просто не могло не виникнути Великого Кордону між представниками двох різних господарських систем (і, додамо від себе, двох різних способів життя та етнічностей – В. Б.), які в свою чергу символізували Схід і Захід»¹⁰. При цьому, на відміну від згаданого китайського Кордону, де ментальна упередженість щодо супротивників-«варварів» з другого його боку привела навіть до відгородження від них Великим муром, в Україні такої упередженості не існувало.

Саме тому політична культура українського народу із самого початку включала доволі сильну степовикову складову, що сформувалася в умовах етнічної та етнокультурної взаємодії з номадами. Витоки етнічних стереотипів, які лягли в основу політичної культури українського народу, взагалі сягають початку формування його як етносу, будучи однією зі складових етногенетичного процесу. Останній протікав практично паралельно з процесом політогенезу в середовищі місцевих слов'ян-протоукраїнців. І це не випадково, адже, як свідчать дослідження, етногенез українців, почавшись напередодні утворення Київської Русі, закінчується на завершальному етапі її історії (за нашими спостереженнями час остаточного оформлення українського народу як етносу припадає на період з останньої чверті XIII – до рубежу XIII/XIV ст.)¹¹.

Простежуючи формування етнічних стереотипів українського народу у площині впливу на цей процес степовиків, слід мати на увазі спочатку іранців (скіфо-сарматів), а потім їхніх численних тюркських наступників. При цьому не слід забувати, що до складу протоукраїнської, а пізніше й власне української спільноти вливалися як окремі представники степових угруповань, так і цілі їх підрозділи зі своїми ватажками, військовими дружинами та залежним населенням різних рангів.

Взаємодія слов'ян з іранцями на теренах України має витоки ще, судячи з усього, в скіфських часах, коли, починаючи з VII ст. до н. е., відбувалася тривала скіфська експансія зі степової зони у лісостепову. Тоді в українському лісостепу розселилася велика кількість скіфів-номадів, що прибували з півдня¹². До цього слід додати, що невідомо, чи не проживало

в лісостеповій зоні іраномовне населення ще до міграції сюди цих скіфів. У всякому разі ймовірність цього дуже велика. Російський лінгвіст О. Трубачов визначає на мовному матеріалі, що слов'яно-іранський стосунки на теренах України почалися близько середини першого тисячоліття до Р. Х.¹³. У сарматську епоху в різних районах лісостепової зони України також широко розселяються сармати і, частково, пізні скіфи¹⁴. До наведених фактів слід додати, що археологами виявлені численні випадки наявності зарубинецьких речей у сарматських похованнях, а також на поселеннях пізніх скіфів у пониззі Дніпра і в Криму. Але головне, що на зарубинецьких пам'ятках, залишених на Середній Наддніпрянщині слов'янами, також досить часто зустрічаються сарматські речі. Дослідники роблять закономірний висновок про змішаний характер як пізньоскіфських та сарматських громад, так і зарубинецьких, і навіть про змішаний характер родин, до складу яких входили й скіфо-сармати, і слов'яни¹⁵. Вони твердять, що така ситуація свідчить про нормалізацію відносин та мирні стосунки, які встановилися між сарматами й слов'янами на початку нової ери після військових конфліктів між ними, що мали місце в середині – другій половині I ст. до н. е.¹⁶

Проживання значної частини іранського населення не тільки в степовій зоні, а й у лісостепу України засвідчує величезний масив топонімів іранського походження. Зокрема, це іранська гідронімія, виділена В. Топоровим, О. Трубачовим, О. Стрижаком та К. Тищенком, що локалізується переважно північніше від степової зони (де її витіснили пізніші за часом тюркські гідроніми)¹⁷. Безпосередньо про етнічну взаємодію слов'янських предків українців з іранцями в далекому минулому свідчать, як вважає К. Тищенко, іранські етнофорні топооснови. При цьому слід підкреслити, що вони вказують не просто на етнічні угруповання степових іранців, а на їх етнополітичні утворення: саків-скіфів (Сахни, Сахнівка, Сокаль, Соколець), аланів (Поляна, Полянівка, Оленівка), ясів (Кічкас, Яструбна, Яцьки) і татів (Дацьки)¹⁸.

Археологічні пам'ятки часів розселення слов'янських предків українців по теренах майбутньої України в першому тисячолітті до Р. Х. свідчать про їх взаємодію зі степовиками. Наприклад, ряд пізньозарубинецьких пам'яток I-II ст., залишених слов'янами, фіксуються далеко на південь від їх основного ареалу (що знаходився в лісовій зоні), а саме у лісостепових районах і навіть на межі зі степом, безпосередньо поряд із пам'ятками сарматів: на середній течії Південного Бугу, на Тясмині, Орелі та Сіверському Дінці¹⁹. А це передбачало різного роду взаємодію слов'ян з пануючими в цих районах степовиками, в тому числі не лише в етнічному, а і в політичному плані.

Для V-VI ст. у Північному Надчорномор'ї археологічно засвідчені активні процеси асиміляції місцевого іранського населення, з одного боку тюрками – що складала основу Гунського союзу, а з другого – слов'янами. А лісостепова зона в V ст. стає теренами контактів між слов'янами, які просунулися сюди з півночі України, та кочівниками, що входили до

гунського політичного об'єднання (як тюрками, так і підкореними ними сарматами)²⁰. Гуно-болгарські поховання виявлені археологами навіть на землях, де переважали слов'яни – у верхів'ях Ворскли поблизу с. Рябівка Сумської області²¹.

Уже взаємини слов'ян на теренах України з гунами, судячи з усього, значно вплинули на процес політогенезу в їх середовищі. Зокрема, розгром гунами в останній третині IV ст. причорноморських готів, які панували на території України у II-IV ст., слов'яни повернули на свою користь. Скориставшись ним, слов'яни, що вступили з гунами в союз, витіснили разом з ними готів за Дунай. Саме підтримка степовиків, яку отримали тоді слов'яни, забезпечила їм перемогу в боротьбі за звільнення від готського панування, а потім розселення на Волині, Поділлі, Середній Наддніпрянщині та інших землях, зайнятих раніше готами²². Археологи Д. Козак та О. Сухобоков вважають, що в ході цієї, підтримуваної гунами, боротьби слов'ян з готами склалося відоме в історії слов'янства на українських теренах військово-політичне утворення дулібів²³.

Наслідком етнополітичної взаємодії слов'ян зі степовиками на землях України означеного часу стало також формування Антського племінного союзу, археологічним еквівалентом якого більшість археологів вважають пеньківську культуру²⁴. Разом з тим, на думку археолога О. Приходнюка, яку також підтримує сходознавець і етнолог О. Бубенок, до об'єднання антів входила людність, що створила не лише пеньківські, але і празько-корчацькі й навіть колочинські старожитності, тобто фактично більшість слов'ян на теренах України²⁵. Ця точка зору має під собою вагомі підстави та обґрунтування, оскільки археологічна культура, як правило, не збігається з етносом²⁶.

Якраз анти, судячи з наявних фактів, при своєму формуванні ввібрали в себе значні маси іранців (у першу чергу, звичайно, тих, що тією чи іншою мірою зазнали седентаризації – перейшли до осілого чи принаймні напівосілого способу життя). Тобто слов'янський суперстарат, розселяючись у південному напрямку, асимілював цих степовиків, які склали субстрат антського угруповання. У цьому зв'язку нагадаємо слова російського сходознавця А. Новосельцева, що анти V-VI ст. – становили собою «складний конгломерат слов'яно-іранського населення», в якому слов'янський елемент панував політично і зростає етнічно, асимілюючи скіфо-сарматів лісостепу сучасної України²⁷. Часто це були такі великі територіальні підрозділи степовиків, що мали фактично цілісні соціально-політичні структури (хоча й локального рівня), верхівку яких складали степові аристократи (іноді найвищого рангу), дещо нижчу від них сходинку займала організована у військові дружини найближча знать, а всі вони були оточені численним залежним населенням. На користь того, що у склад слов'ян-протоукраїнців ще на стадії існування Антського союзу ввійшли також сарматські зверхники свідчить відомий пантеон Володимиря киеворуських часів, більшість божеств якого (окрім Перуна) були іранськими за походженням чи сформувалися під іранським впливом. Річ

у тім, що він, як доводять останні дослідження, був пантеоном саме південноруським, оскільки князь Володимир, що прибув до Києва з далекого Новгороду, мусив підлаштовуватися до традицій і уподобань місцевого населення²⁸. І в той же час це був, очевидно, пантеон саме соціальної верхівки (значною мірою іранської за походженням), а не простолюду²⁹.

До антських часів слід віднести перелом на користь слов'ян у етнополітичній ситуації на території України. І пов'язано це було знову ж з етнополітичною взаємодією слов'ян-протоукраїнців із номадами. Річ утім, що слов'янське розселення по українських теренах, яке відбувалося після витіснення готів за Дунай, зводилося не до тотального винищення чи витіснення іноетнічного населення, а переважно до його асиміляції. А цього іноетнічного населення тоді тут було, судячи з усього, більше, ніж слов'ян. На заході й південному заході України продовжували проживати фракійці³⁰, в лісостепових районах та частково на Поліссі залишилися рештки готів та, можливо, й інших германських груп³¹. Крім того, поміж слов'янами, очевидно черезсмужно, мешкали залишки кельтів, які, судячи з останніх даних, якщо й не повністю панували над слов'янськими племенами перед приходом готів (у зарубинецьку епоху), то в усякому разі тримали їх під своїм впливом, як це взагалі характерно для європейських племен перед тим як римські завоювання поклали край кельтській експансії³². На українських землях могли перебувати якісь іллірійські групи³³. Степовий південь і значною мірою лісостепову смугу України заселяли іранці, яких було найбільше, оскільки далеко не всі вони були захоплені рухом гунів і готів на захід (у першу чергу в цей рух були втягнуті легкі на підйом кочівники, та й то, мабуть, не всі; осіле ж та напівосіле іранське населення, очевидно, в більшості, залишилося на місцях попереднього мешкання). Проживали в безпосередньому сусідстві зі слов'янами й тюрко-болгари. І більшість цих етнічних спільнот, за винятком тих, які мешкали в віддалених степових районах (де кочували гуно-болгари, частково алани й, можливо, якась частина нетюркизованих угрів), були асимільовані слов'янами.

Як і чому так сталося, адже слов'яни спочатку аж ніяк не становили більшості серед них? К. Тищенко, звертаючи увагу на етимологію етноніма «анти», висловив дуже ймовірне припущення, що цьому сприяло становище антив як федератів гунів. Адже одним з найвірогідніших пояснень назви «анти» є «союзники»³⁴. І слов'янська мова та, відповідно, етнічність перемогли в цій взаємодії «саме завдяки передачі частини владних функцій осілим слов'янам-антам (тюркс. «союзник») «на місцях» – здавалося б всупереч монгольській³⁵ мові сильніших зверхників-гунів і кельтото-сарматським конкурентам. (...) З'явилося «соціальне замовлення», «офіційна сфера вжитку» для слов'янських говірок»³⁶. Тобто слов'яни перемогли мовно та етнічно тому, що гуно-болгарські сюзерени антив передали частину своїх владних повноважень над населенням тодішньої України слов'янським вождям. Без сумніву, входження протоукраїнців-антив України до складу гуно-болгарського політичного утворення, як і

політична взаємодія слов'ян з іранцями в попередні часи, вплинули на формування політичної традиції та пов'язаних з нею стереотипів у наших слов'янських предків.

Не можна обминути і вплив на слов'янських предків українців аварів, під владою яких у VII-VIII ст. опинилося багато племен Центрально-Східної Європи, в тому числі на теренах України. Омелян Прицак вважає, що слов'яни, які служили в аварському війську, а потім поверталися в свої краї, приносили з собою й певний досвід, пов'язаний з військово-політичною сферою, будучи, таким чином, передавачами аварського впливу на все місцеве слов'янське суспільство³⁷.

І все ж більш активна взаємодія у слов'ян на теренах України мала місце з тюрко-болгарами, як спадкоємцями й нащадками гунів, з якими у слов'янських предків українців, як ми знаємо, існували союзницькі відносини. На думку О. Приходнюка та інших дослідників, анти продовжували залишатися їхніми федератами й далі, про що свідчить розташування на кордоні степу та лісостепу, поблизу від поселень носіїв слов'янської пенківської культури, особливо багатих поховальних комплексів, що належали зверхникам кочівників (Мала Перещепина, Макухівка, Нові Санжари). Археолог А. Скиба на основі поширення в Східній Європі притаманних кочівницькій культурі VI-VII ст. артефактів (так званих геральдичних поясних наборів – воїнських відзнак, що походять з Азії та ін.) теж припускає «включення придніпровських слов'ян до сфери впливу ранньоболгарського об'єднання й виникнення між ними тісних військово-політичних стосунків»³⁸.

Тюрко-болгари, що розселилися серед слов'ян Лівобережжя після завоювання хозарами у другій половині VII ст. племен Великої Болгарії (які залишилися в Приазов'ї), стояли на вищому від слов'ян рівні суспільно-політичного розвитку. Тому, на думку О. Сухобокова, вони «стали своєрідним консолідуючим елементом у слов'янському середовищі Лівобережної України, створивши... союз племен, відомий у письмових джерелах як «Сѣверъ»», тобто сіверяни³⁹. До аналогічного висновку стосовно етнічної взаємодії сіверян з тюрками в ті часи прийшли й інші дослідники⁴⁰.

На Лівобережжі взаємодія слов'ян зі степовиками – аланами, тюрко-болгарами та уграми відбувалася не лише в місцях розселення сіверян, але й на поселеннях салтівської культури, створених представниками цих етнічних груп. Там, а саме на салтівських поселеннях Подоння (включно з басейном Сіверського Дінця), судячи зі знахідок, мешкало чимало слов'ян, про що свідчать властиві їм кремації та посуд⁴¹. А на розташованих поблизу степу правобережних пам'ятках типу Луки-Райковецької VIII-X ст. зустрічається салтівський посуд, що теж засвідчує тісні контакти слов'ян зі степовиками⁴².

Доволі інтенсивна етнополітична взаємодія слов'ян зі степовиками у VII-X ст. відбувалася в пониззі Дунаю й Дністра, які тоді перебували під контролем Дунайської Болгарії, як відомо, створеної на Балканах очоленою Аспарухом переселенцями з Приазов'я оногурами (оногундурами)⁴³.

Назви ряду об'єднаних у племінні союзи відомих з літопису слов'янських співплеменностей, які мешкали на теренах України напередодні та на час утворення Київської Русі, також свідчать про те, що в їхньому утворенні взяли участь іранці і тюрки. Це, зокрема, сіверяни, про іранський та тюркський компонент яких йшлося вище, а також тиверці й хорвати, етноніми яких, на думку лінгвістів, мали тюркське (перший) і іранське (другий) походження, а назву полян К. Тищенко теж пов'язує з аланами⁴⁴.

У подальшому значний вплив в етнополітичному плані, на слов'ян-протоукраїнців справляли хозари, держава яких у VII ст. стала головною політичною силою в Східній Європі. Хозарія була західним уламком центральноазійського Тюркського каганату, влада якого в часи його могутності сягала Північного Надчорномор'я. За літописом, хозарам на початку давньоруської історії платили данину сіверяни та поляни, що мешкали на українських теренах⁴⁵. Східнокримсько-таманські території Хозарського каганату, де згодом утворилося давньоруське Тмутороканське князівство, виступили спадкоємцем Боспору, з його давніми елліністичними традиціями. Адже, як показують дослідження останнього часу, Боспор аж ніяк не був тотально знищений варварськими племенами, включно з гунами, у першій половині першого тисячоліття н. е., як вважалося раніше⁴⁶. Тому через посередництво Хозарії соціально-політична традиція Причорноморської цивілізації передалася слов'янській середньонадніпрянській Русі⁴⁷. А елліністичні впливи Боспору теж включали східну, і до того ж степову, складову. Наприклад, відомі «знаки Рюриковичів» («тризуб», «двозуб»), які, як вважається, були запозичені на Русь із Боспору, своєю генезою пов'язані не просто з цією державою, а й із сарматами. І це не випадково, адже сарматський вплив з-поміж античних держав Північного Надчорномор'я найсильнішим був саме в Боспорі, де сармати ввійшли до складу правлячої династії, а також відчутно впливали на економіку, суспільне життя, військову справу, побутову культуру тощо⁴⁸. Саме такі знаки, як ті, на основі яких постав «тризуб», та подібні їм були поширені в символіці правителів багатьох держав прикордонного південносхідноєвропейсько-західноазійського регіону. І походять вони, на думку дослідників, від тамтєвих та ідеографічних знаків іранських кочових народів євразійських степів⁴⁹.

Разом з тим і державно-політичний вплив самої Хозарії на Південну Русь був доволі сильним. Це засвідчується вже тюркським імператорським титулом київського володаря – «хакан» («каган»)⁵⁰. І недарма Києворуську державу на початку її історії медієвіст Л. Войтович називає «Дніпровським Київським каганатом»⁵¹.

Взагалі ж, Руська Земля у вузькому значенні, першоосередок давньоруської держави на теренах України, – Київське, Чернігівське і Переяславське князівства – не випадково збігається з територією, з якої (за літописом) брали данину хозари⁵². Вплив хозар на слов'ян на теренах України в політичній та інших сферах дослідники визнають безсумнівним. Навіть

припускають запозичення київськими князями від хозар політичної системи дуумвірату⁵³. Терени хозарського впливу за топонімічними даними охоплюють в основному саме Україну, дещо менше області радимичів та в'ятичів у Росії і зовсім мало білорусько-польські землі. При цьому, за даними К. Тищенко, якраз на територію України припадає найбільше топонімів (40), утворених від основи *Козар*- (для порівняння: в Польщі 8 і на землі в'ятичів 17)⁵⁴. За Тищенком, десь у районі, де сьогодні сходяться кордони Вінницької, Хмельницької та Житомирської областей (у давньоруські часи там існувала Болохівська земля), проходила межа «владних потуг» Аварського й Хозарського каганатів (це засвідчують дані топонімії)⁵⁵. Разом з тим, на думку сходознавців, що виходили з даних східних джерел (твори ал-Масуді, Захарії Казвіні, Ібн-ал-Кяльбі), під хозарською зверхністю напередодні та на час утворення Київської Русі перебували всі слов'янські співплемінності на теренах України. Зокрема, А. Ковалівський вказує, що «східні автори довго вважали, що межі Хазарії простягаються до Карпатів»⁵⁶. А. Новосельцев також зазначає, що в період розквіту Хазарії (70-ті роки VII – VIII ст.) її влада на заході поширювалася до Дунаю.⁵⁷ Взагалі ж, Київську Русь епохи Святослава–Володимира можна розглядати як спадкоємницю хозарської держави⁵⁸.

У подальшому постійні контакти південноруське населення, включно з місцевою знаттю і князями, підтримувало з печенігами, чорними клобуками, половцями (кипчаками). Печеніги у 80-х роках IX ст. й пізніше були союзниками «русів» у боротьбі проти угрів, які тоді займали південноукраїнські степи, та їх сюзерена – Хазарії⁵⁹. Печеніги згадуються «Повістю временних літ» під 944 роком як союзники київського князя Ігоря в його поході на Візантію⁶⁰. Печенізьку кінноту, разом з угорською, мав у своєму війську й Святослав Ігорович під час походу в Болгарію 970 року⁶¹. Традиційними союзниками були ці степовики також для Святополка Ярополковича прозваного Окаянним⁶².

Чорні клобуки (торки, печеніги після падіння їхньої могутності, берендеї (баяндур), турпеї та інші), ставши федератами південноруських князів, найперше київських, були включені в політичну систему Південної Русі⁶³. З половецькими зверхниками південноруські князі після початкового періоду конфронтації (в другій половині XI – першій половині XII ст.) теж установили стабільні стосунки. В літописах навіть з'явився усталений термін «не дикі» половці, яким позначали постійних кипчацьких союзників Русі, що брали участь у князівських «снємах» (з'їздах). «Не дикі» половці склали особливе угруповання на нижній і частково середній Наддніпрянщині⁶⁴.

Тож, очевидно, не випадково ще класик української етнології та історії М. Костомаров виводив особливості політичного устрою Південної Русі від того впливу, який справили на неї степові «інородці тюркського племені – Чорні Клобуки, Торки, Берендеї» (і, додамо від себе, інші степовики – В. Б.), а це значною мірою й привело до поширення тут властивого Південній Русі вічового устрою та ідеї князя як третейського судді,

підконтрольного вічу⁶⁵. Для порівняння наведемо висновок дослідників кочових етнічних спільнот стосовно їхньої політичної системи. Її основні риси також зводяться до того, що «традиційна влада в кочівницькому суспільстві мала консенсуальний характер і в більшості трималася на особистому авторитеті її носія»⁶⁶.

Як бачимо, паралельно з відзначеним М. Грушевським ослабленням української політичної традиції (що виникла у давньоруські часи), етнічні стереотипи, пов'язані з політичною культурою, які формувалися в українців під впливом тих же степовиків, поступово готували умови для виникнення нового типу державності. Мається на увазі державність, витворена дещо пізніше типово прикордонно-степовим соціумом – українським козацтвом, яке, на відміну від козаків Росії, завжди становило хоч і окрему, але все ж верству українського народу.

Примітки

1. Про теорію Великого Кордону див.: Леп'яво С. Великий Кордон і доля європейської цивілізації в концепції Вальтера Прескотта Веба: Walter Prescott Webb. The Great Frontier. – Austin: University of Texas Press, 1964 // Український гуманітарний огляд. – К., 2005. – Вип. 11. – С. 46-65; застосування цієї ж теорії до України див.: Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1991. – Т. CCXXII; Його ж. Великий кордон України за картами Боплана (політичні та конфесійні відносини) // Історичне картознавство України. Збірник наукових праць. – Львів, К.; Нью-Йорк, 2004.
2. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Т. I. Гл. I. – [Електорний ресурс] Режим доступу: <http://www.magister.msk.ru>.
3. Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI– першої половини XVII ст./ В. Брехуненко. – К., 2011. – С. 22.
4. Портнов А. В. Русь і Степ у дослідженнях Володимира Пархоменка / А.В. Портнов // Східний світ. – 2000. – № 2. – С. 85.
5. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1992. – Т. II. – С. 538 та ін.
6. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського / О. Прицак // Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1990. – Т. I. – С. LVI.
7. Грушевський М. Історія України-Руси. – 1991. – Т. I. – С. 15.
8. Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи. – С. 27.
9. Про час виникнення номадизму як особливого укладу див.: Марков Г. Е. Кочевники Азії: Структура хозяйства и общественной организации / Г.Е. Марков. – М., 1976. – С. 8-30 і наст.; Пучков П. В. Чи існували вершництво і кіннота за кам'яної, мідної та бронзової доби? / П.В. Пучков, О.П. Журавлев // Археологія. – 2000. – № 2. – С. 110 та ін.
10. Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи. – С. 24-25.
11. Балушок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнонімія / В. Балушок. – Біла Церква, 2008. – С. 165-175, 197-200; Його ж. «Давньоруська народність»: що насправді ховається за терміном? // Actes testantibus. Ювілейний

- збірник на пошану Леонтія Войтовича (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наукових праць. Вип. 20). – Львів, 2011. – С. 81-83.
12. Бессонова С. С. Український Лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація / С.С. Бессонова // Археологія. – 1999. – № 1.
 13. Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования / О.Н.Трубачев. – М., 1991. – С. 46 та ін.
 14. Про іранський субстрат детально див.: Балушок В. Українська етнічна спільнота. – С. 48-86.
 15. Кравченко О. В. Сарматське поховання з хутора Хмільна / О.В. Кравченко, Є.В. Синиця // Проблеми археології Середнього Подніпров'я. До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. – К.; Фастів, 2005. – С. 270-281. Там само. – С. 281.
 17. Тищенко К. Етномовна історія прадавньої України / К.Тищенко. – К., 2008. – С. 78-80.
 18. Там само. – С. 81-82 та ін.
 19. Терпиловський Р. В. Про культурно-історичну ситуацію першої половини і середини I тис. н. е. / Р.В. Терпиловський // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1998. – № 1-2. – С. 44-45, 48.
 20. Там само. – С. 49.
 21. Сухобоков О. До витоків історії ранніх контактів тюркського та слов'янського етносів на Лівобережній Україні / О.Сухобоков // Східний світ. – 2003. – № 1. – С. 86.
 22. Там само. – С. 85; Козак Д. Н. Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV–V ст. / Д.Н.Козак // Археологія. – 1995. – № 4. – С. 56, 62.
 23. Козак Д. Н. Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині. – С. 62; Сухобоков О. До витоків історії ранніх контактів тюркського та слов'янського етносів на Лівобережній Україні. – С. 85.
 24. Баран В. Д. Давні слов'яни / В.Д.Баран. – К., 1998. – С. 33-55; Godlowski K., Kozlowski J. K. Histopia starozytna ziem polskich. – Warszawa, 1985. – S. 184; Сухобоков О. До витоків історії ранніх контактів тюркського та слов'янського етносів. – С. 85.
 25. Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.) / О.М.Приходнюк. – К.; Чернівці, 2001. – С. 50 та ін.
 26. Про співвідношення археологічної культури та етносу див.: Арутюнов С. А. Проблема археологических критериев этнической специфики / С.А.Арутюнов, А.М.Хазанов // Советская этнография. – 1979. – № 6; Ковалевская В. Б. Кавказ и аланы. Века и народы / В.Б.Ковалевская. – М., 1984. – С. 30; Springer M. Zu den begrifflichen Grundlagen der Germanenforschung // Abhandlungen und Berichte des Staatlichen Museums für Volkerkunde Dresden. – Berlin, 1990. – S. 175.
 27. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – С. 31. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.tuad.nsk.ru/~history>.
 28. Васильев М. А. Язычество восточных славян накануне крещения Руси: Религиозно-мифологическое взаимодействие с иранским миром. Языческая реформа князя Владимира / М.А. Васильев. – М., 1999. – С. 201-248.

29. Про сумніви стосовно того, що пантеон Володимира вшановувався простолюдом, див.: Толстой Н. И. Язычество древних славян // Толстой Н. И. Очерки славянского язычества. – М., 2003. – С. 11.
30. Етнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. – К., 1985. – С. 40, 41, 68; Козак Д. Н. Особливості культурогенезу на території Північно-Західної України у першій половині I тис. н. е. (за матеріалами пам'яток липицького типу) / Д.Н.Козак // Археологія. – 1990. – № 4. – С. 48-55; Його ж. Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н. е. – у I тис. н. е. // Етнічна історія давньої України. – К., 2000. – С. 144, 150.
31. Попов А. И. Названия народов СССР: Введение в этнонимистику / А.И. Попов. – Ленинград, 1973. – С. 25; Козак Д. Н. Вельбарська культура: готи чи гепіди? / Д.Н. Козак // Археологія. – № 3. – С. 14 15; Тищенко К. Етномовна історія прадавньої України. – С. 300-469, 473.
32. Тищенко К. Етномовна історія прадавньої України. – С. 137-299; Казакевич Г. М. Кельти за межами «кельтського світу»: моделі етнокультурної взаємодії на периферії латенської культури / Г.М. Казакевич // Археологія. – 2007. – № 4. – С. 94; Максимов Є. В. Зарубинецька доба в історії східних слов'ян / Є.В.Максимов // Старожитності Русі-України. – К., 1994; Його ж. Європейські впливи в зарубинецькій культурі // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 43-45; Козак Д. Н. Формування давньослов'янських пам'яток на території Волині і Північної Галичини в першій чверті I тис. / Д.Н.Козак // Археологія. – 1996. – № 2. – С. 59-63; Пачкова С. П. Участь прийшлого компоненту у формуванні зарубинецької культури / С.П.пачкова // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 33-35.
33. Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация / О.Н. Трубачев. – М., 1968. – С. 278-285, 287 (карти 14, 15, 18); Железняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси середньонаддніпрянского Правобережжя / І.М. Железняк. – К., 1987. – С. 109-110, 113, 127, 132.
34. Попов А. И. Названия народов СССР. – С. 34-37.
35. Стосовно мови гунів учені не мають єдиної думки. Одні вважають її монгольською (протомонгольською), інші тюркською (прототюркською), ще інші невідомою. Існує також точка зору про те, що гуни склалися з конгломерату племен різного походження, які розмовляли монгольською, тюркською, угорською, іранською та іншими мовами (див.: Doerfer G. Zur Sprache der Hunnen // Central Asiatic Journal. – Wiesbaden, 1973. – Vol. XVII. – № 1). Зважаючи на те, що кочівницькі угруповання, як правило, містять різні мовно-етнічні компоненти, одночасне перебування в складі гуньського об'єднання і тюрків, і монголів, а ще угрів, а можливо, й інших, наприклад, підкорених іранців, також є дуже ймовірним, на що звертав увагу А. Новосельцев (Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – С. 31).
36. Тищенко К. Етномовна історія прадавньої України. – С. 471.
37. Прицак О. Й. І. Вибрані праці з циклу «Україна і Схід» (1981-1994) / О.Й.Прицак // Східний світ. – 1994. – № 1-2. – С. 19. Про участь слов'ян з території України у воєнних операціях аварів див.: Боровский Я. Е. Византийские, старославянские и старогрузинские источники о походе русов в VII в. на Царьград / Я.Е. Боровский // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С. 114-118.

38. Скиба А. В. Геральдичний стиль та зооморфні мотиви в металообробному мистецтві ранньосередньовічних слов'ян / А.В. Скиба // Археологічні пам'ятки Фастівщини. Матеріали та дослідження. До 75-річчя Н. М. Кравченка. (Прес-музей № 26-27). – Фастів, 2010.
39. Сухобоков О. До витоків історії ранніх контактів тюркського та слов'янського етносів. – С. 87.
40. Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни... – С. 112-113.
41. Там само. – С. 96-97.
42. Там само. – С. 121.
43. Приходнюк О. Північно-Західне Причорномор'я у складі Дунайської Болгарії / О.Приходнюк // Східний світ. – 1999. – № 1-2. – С. 205-207.
44. Трубочев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян / О.Н.Трубочев. – С. 47; Агеева Р. А. Страны и народы: происхождение названий. – М., 1990. – С. 45; Добродомов И. Г. Два булгаризма в древнерусской этнонимии / И.Г.Добродомов // Этнонимы. – М., 1970. – С. 161-162; Иванов В. В. О древних славянских этнонимах // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура древней Руси / В.В. Иванов, В.Н. Топоров. – К., 1980. – С. 33-34; Тищенко К. Етномова історія прадавньої України. – С. 93-95.
45. Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908 (далі – ПСРЛ. 2). – Стб. 14, 17; Насонов А. Н. «Русская земля» и образование Древнерусского государства. – М., 1951. – С. 25 і наст.; Петрухин В. Я. Варяги и хазары в истории Руси / В.Я.Петрухин // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 3. – С. 70, 80.
46. Хворостяний О. І. [Рецензія] Болгов Н. Н. Закат античного Боспора. Очерки истории Боспорского государства позднеантичного времени (IV-V вв.). Белгород, 1996. 180 с. // Археологія. – 2000. – № 1.
47. Сазанов А. В. Боспор у ранньовізантійський час / А.В. Сазанов // Археологія. – 1991. – № 2. – С. 17 і наст.; Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг) / О.Прицак. – К., 1997. – Т. I. – С. 124.
48. Козак Д. Н. Сарматы на Україні / Д.Н.Козак, Е.В.Максимов // Етнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. – К., 1985. – С. 9.
49. Толстов С. П. Из предистории Руси (Палеоэтнографические этюды) / С.П.Толстов // Советская этнография: Сб. статей. – М., 1947. – Вып. VI-VII; Прицак О. Походження Русі; Брайчевський М. Походження слов'янської писемності / М.Брайчевський. – К., 1998. – С. 64, 81 та ін.; Белова О. В. «Путь из варяг в греки»: проблемы этнокультурного взаимодействия в средневековом мире / О.В.Белова, В.Я.Петрухин // Славяноведение. – 1996. – № 6. – С. 102.
50. Цей титул у тюркському степовому світі означав верховного правителя, якому підлягали інші володарі, й дорівнював імператорові в країнах середньовічної Європи (Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – С. 112).
51. Войтович Л. В. «Баварський географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. / Л.В. Войтович // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 23.

52. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование Древнерусского государства. – С. 25 і наст.; Петрухин В. Я. Варяги и хазары в истории Руси. – С. 70, 80.
53. Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П.П. Толочко. – К., 1999. – С. 48.
54. Тищенко К. Мовні дарунки давніх сусідів: від скіфів до хозарів / К. Тищенко. – К., 2004. – С. 29-30.
55. Тищенко К. Етномовна історія прадавньої України. – С. 260.
56. Ковалівський А. Зв'язки зі Сходом та сходознавство у Києві й Наддніпрянщині в середні віки / А.Ковалівський // Східний світ. – 1995. – № 2 / 1996. – № 1. – С. 149.
57. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – С. 77.
58. Тортика А. А. Династические браки как элемент внешней и внутренней политики Хазарского государства / А.А. Тортика // Східний світ. – 2005. – № 1. – С. 105.
59. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – С. 193, 194.
60. ПСРЛ. 2. – Стб. 34.
61. Лев Диякон. История / Перевод М. М. Копыленко; статья М. Я. Сюзюмова; комментарий М. Я. Сюзюмова, С. А. Иванова. – М., 1988. – С. 122, 123, 206.
62. ПСРЛ. 2. – Стб. 131; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1992. – С. 10, 12.
63. Головка О. Торки в історії причорноморських степів (IX-XII ст.) / О.Головка // Etymon: До 80-річчя академіка О. Прицака. – К., 2001 (Східний світ. – 1999. – № 1-2).
64. Прицак О. Не-«дики» половці / О.Прицак // Східний світ. – 1995. – № 1.
65. Костомаров Н. И. Две русские народности // Костомаров Н. И. Собрание сочинений. – СПб., 1903. – Кн. I. – Т. I. – С. 42-43.
66. Грибовський В. Ногайські орди у політичній системі Кримського ханства / В. Грибовський // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2008. – Вип. 8. – С. 139.

Резюме

В статті йде мова про те, що етнічні стереотипи українців, пов'язані з їх політичною культурою, сформувалися під сильним впливом степняків. Початок цього процесу припадає на період політогенезису славян на території України і на епоху Київської Русі.

Ключові слова: етнічні стереотипи, політична культура, Велика Границя, степняки, славяне, уранці, тюрки.

Одержано 23 березня 2013 р.

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ХРИСТИЯНСЬКИХ КОЗАЦТВ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

У статті розглядається питання чисельності християнських козацьких спільнот (українського, донського, волзького та ін.) в період XV – першої половини XVII ст.). Доводиться теза про чисельну перевагу українського козацтва над всіма іншими подібними формуваннями.

Ключові слова: козацька спільнота, козаки, чисельність, Степовий Кордон.

Про важливість такого параметра як чисельність для формування загальної потуги різних християнських козацтв (українського, донського, волзького, гребінського, терського, яїцького) та спроможності відповідати на виклики, що їх підносило розташування козацьких територій на Степовому Кордоні, розводитись особливо не варто. Однак визначити кількісні характеристики тих чи інших козаків не просто. Правду кажучи, достеменно з'ясувати питання неможливо навіть у випадку з українськими козаками, які не мали підстав приховувати свою чисельність, радше навпаки часами обставини підштовхували їх до перебільшень. Що вже говорити про решту козацьких спільнот, чії інтереси діаметрально суперечили спробам сторонніх чинників поррахувати й переписати їх. Донці, волжаки, гребінці, терці, яїцькі козаки воліли приховувати свою чисельність від московських очей, найзацікавленіших у цьому сенсі, оскільки дивилися на перепис крізь призму зазіхань Московії на суверенітет козацьких анклавів. А відтак доводиться задовольнятися приблизними обрахунками та відфільтруванням загальних тенденцій. Особливо невдячна справа з визначенням чисельності козацьких спільнот Каспійського морського регіону. Фактично можемо оперувати лише орієнтирними даними, а також враховувати чинник порівняння реальної потуги різних козацьких спільнот.

Чи не найраніші свідчення, від яких можна відштовхнутися, визначаючи чисельність волзьких та яїцьких козаків, датовані 1586 та 1591 рр. У першому випадку відомо, що до війська царських воевод Р. Пивова та М. Бурцева входило 900 волжаків¹. У тому ж таки році на Яїк зайшли 600-700 козаків і побудували містечко в гирлі р. Ірлек. Очевидно, більшість з них була волжаками, і принаймні частина осіла на Яїку². А в 1591 р. разом із астраханськими воеводами Сицьким та Пушкіним на Північній Кавказ вирушило 500 яїцьких і 1000 волзьких козаків³. Зазначені цифри зорієнтовують на припущення, що чисельність волзьких козаків не перевищувала кількох тисяч, яїцьких налічувалося дещо менше. Надалі кількість волжаків не зазнавала суттєвих змін у бік збільшення: давалися ознаки вади локалізації території волзької спільноти. Затиснуте московськими містами-фортецями Самарою, Саратовом, Царицином, Астраханню

волзьке козацтво не мало тих можливостей для розвитку, як сусідні донці чи яїцькі козаки, й від 1580-х рр. було приречене виконувати функцію донора для інших козацтв Каспійського регіону.

Стосовно ж терців, гребінців, то до кінця XVI ст. не маємо навіть тих побіжних цифрових даних, якими оперуємо у випадку з волзькими та яїцькими козаками. Однак на підставі набагато меншої активності козаків Північного Кавказу, можна судити про те, що їхня кількість була ще мізернішою.

Донські козаки також не засвітилися тоді як особливо потужна спільнота, хоча вже були спроможні організовувати морські походи в 300 душ⁴. Однак, на відміну від решти козацтв східної зони Степового Кордону і подібно українським козакам, донці нарощували свою чисельність інтенсивно й у роки Великої Московської Смути виглядали значно потужнішими від козацтв Волги, Яїка й Тереку. За найоптимістичнішими підрахунками донців налічувалося тоді 8-10 тис. чол.⁵, а волжаків, терців, гребінців та яїцьких козаків – куди менше. У 1606 р. при «царевичі» Петрі, висунутому козаками на Тереці, перебувало до 4000 козаків з Волги, Яїка й Тереку⁶. Враховуючи, що така загальнокозацька акція згуртувала лише кілька тисяч козаків з трьох річок, а, ймовірно, певна кількість їх вже перебувала у внутрішніх районах Московії, можна припустити, що чисельність козаків на Тереці, Яїку й Волзі порівняно з кінцем XVI ст. не зазнала суттєвих змін. У кращому випадку там перебувало по 2-3 тис. чол.

До такого висновку підштовхує і той факт, що навіть значно пізніше в 1632 р., наприклад, яїцькі козаки могли виставити на царську службу 2 тис. чол.⁷ Реально ж, як вже згадувалося, по дорозі до театру військових дій цареві присягли 950 козаків з Яїка та Волги⁸. Щодо терців та гребінців, то їм у 1623 р. було надіслано государеве жалування «*отаманам 30 чоловікам по рублю і по четверті борошна, рядовим 470 чоловіком по полтині і по три осьмини борошна людині на рік*»⁹.

Про низьку чисельність козаків на Яїку, Волзі й Тереці свідчить також навдивовижу поблажливе ставлення Московії до проблеми комунікації з ними. На відміну від донського варіанту, з яїцькими, терськими, гребінськими та волзькими козаками вона так і не налагодила регулярного обміну посольськими місіями, що було б неможливо у випадку значної чисельності цих спільнот та їхньої потужної ваги в регіоні. На Терек, правда, у 1623 р. указ царя Михайла Федоровича вимагав посилати щорічно платню, але справу промовисто спустили з центрального рівня на місцевий. Терці та гребінці не мушили надсилати свої станиці до Москви, як донці, а отримували царське жалування в Астрахані¹⁰.

На думку Н. Мінінкова, в 1621 р. Військо Донське нараховувало вже 20 тис. чол.¹¹ Однак ґрунтується вона, як уже звертав увагу О. Куц¹², на непевних припущеннях, що в тогорічному морському поході брало участь 14 тис. донців, а на Дону залишилося, за словами козаків, 7 тис. душ (як вважає Н. Мінінков, – третина). Якби кількість донців-учасників походу була такою значною, то в такому випадку він був би найпотужнішою

морською виправою за всю історію донського козацтва. І тоді важко пояснити, чому акція не викликала ніякого розголосу зовні (і це в рік Хотинської війни!), тоді як куди слабший похід 1621 р. з Дону 1400 донців та 300 українських козаків добре знаний. Зрештою, незрозуміло, чому через 17 років кількість донців мала б так гвалтовно зменшитися до 10 тис. у 1638 р. (цією цифрою послуговується також і Н. Мінінков¹³), якщо упродовж 1621-1637 рр. Військо Донське не зазнавало якихось масштабних людських втрат. Натомість після «сидіння» в Азові 1641 р. та кровопролитної оборони донських містечок в 1643-1645 рр. воронежець Т. Михньов та кашпиренин П. Красников, які незалежно один від одного побували на Дону в 1647 р., оцінювали чисельність «старих козаків і вільних людей» всього в 5 тис. чол.¹⁴ Відтак вмотивованим видається припущення О. Куца, що кількість донських козаків у другій третині XVII ст. не виходила за межі 10 тис. душ, часами знижуючись до 5-6 тис.¹⁵

На тлі кількісних показників козаків Дону, Волги, Яіка й Тереку українське козацтво постійно було на дві голови вищим. Вже у 1576 р. українські козаки могли легко споряджувати походи чисельністю 3 тис. чол., як-от на чолі з князем Богданом Ружинським під Іслам-Кермен¹⁶. На початку 1590-х рр. військо гетьмана К. Косинського налічувало 5 тис. чол., а також вважалося, що козаки здатні виставити на службу австрійському імператорові Рудольфу II до 10 тис. чол. і, що взагалі можна було б нашкодити до 20 тис.¹⁷ На початку XVI ст. чисельність українського козацтва зростає гвалтовно. Тільки з Петром Сагайдачним на Московію в 1618 р. ходило 20 тис. українських козаків¹⁸. А вже на варшавському сеймі 1620 р. князі Збараські у своєму проєкті оборони проти турків передбачали залучити до 80-ти тис. козаків¹⁹. У Хотинській війні взяло участь понад 45-47 тис. українських козаків, а ще понад 5 тис. перебували на морі²⁰.

У середині 1620-х рр. ходили чутки, буцім українських козаків могло зібратися до 80 тис.²¹, що відбивало загальну тенденцію зростання козацьких лав. Подібні ж показники чисельності козаків наводив у 1640 р. С. Конєцпольський, пояснюючи туркам і татарам мотиви побудови фортеці Кодак прагненням Варшави придушити козацьку сваволю. «*Страшніші ці дві або три тисячі слухняних жовнірів на Кодаку, ніж за кільканадцять миль шістдесят-вісімдесят тисяч свавільних козаків*», – патетично писав коронний гетьман²². І не перебільшував. Оскільки в 1646 р. король Владислав IV розраховував долучити до планованої кампанії проти Туреччини навіть до 100 тис. козаків²³.

Самі козаки, на відміну від донців, терців, гребінців, оцінювали перед Варшавою свою чисельність без зайвої скромності: з усіх боків їм було вигідно навіть говорити перебільшено про власні лави. По-перше, це піднімало в очах короля Речі Посполитої та сусідніх володарів їхню значущість як військової потуги. По-друге, вони грали м'язами в змаганнях за станові та національно-релігійні інтереси українського світу й надавали своїм претензіям за місце в «народі руському» більшої ваги. По-третє, це

дозволяло краще торгуватися за збільшення реєстру. Утім цифри, якими оперували козаки цілком співвідносні з інформацією, яка струменіє з джерел шляхетського походження.

Так, навесні 1621 р. козаки обіцяли у випадку визнання королем нововисвяченої православної ієрархії підтягнути на *«неприятеля Святого Хреста»* 50 тис. чол.²⁴, а в 1623 р. навіть *«сто тисяч на цісаря турецького причинити»*²⁵. В унісон з козаками оцінював чисельність присутніх на козацькій раді на Кагарлику (1621) київський митрополит І. Борецький²⁶. Після поразки під Куруковим (1625), не погоджуючись на 6-ти тисячний реєстр, козаки говорили, що поза ним залишиться до 45-ти тисяч побратимів. І це після того, як 8 тис. козаків (як оцінювало саме Військо Запорізьке власні втрати під час повстання) загинуло²⁷. А в 1646 р. козаки обіцяли королю виставити 50-100 тис. вояків²⁸.

Як бачимо, перевага українського козацтва над іншими козацькими спільнотами в чисельності була повною. Кількісні характеристики українських козаків як мінімум вп'ятеро перевищують прогнозовану чисельність донців у 1638 р. – 10 тис.²⁹ Воно диспонувало такими людськими ресурсами, з якими ті не могли зрівнятися навіть сумарно. Відповідно загальна потуга українських козаків, їхня питома вага в козацькому чинникові як такому, ступінь впливовості на Степовому Кордоні засадничо мали бути суттєво більшими й такими виявилися насправді.

В Україні ніколи не виникало ситуації, коли б козаки відчували від татар чи турків загрозу самому своєму існуванню як це сталося на Дону в 1643-1645 рр. Втрата 5 тис. побратимів як, приміром, під час походу в Крим 1629 р.³⁰, або, як уже згадувалося, 8 тис. під час повстання 1625 р.³¹ не набувала для українських козаків драматичних ознак. Принаймні не помітно, щоб українське козацтво якось особливо непокоїлося. Воно легко переживало такі випадки на відміну від Війська Донського, де загибель до 3000 чол. під час сидіння в азовській облозі 1641 р.³² потягнула за собою тяжкі наслідки. По гарячих слідах турки й татари в 1643-1644 р. здійснили з Азова дуже дошкульні походи на Донську землю. Під час нападів було зруйновано низові містечка Монастирське, Черкаське, Манич, Голубе, Кагальник, а Військо Донське відчуло холодний подих загальної катастрофи. У військових відписках за 1644-1645 рр. звітди нервово просили Москву допомогти *«військовими людьми»*³³, бо, як писали козаки, для прикладу, у відписці від 12 квітня 1644 р., *«без ратних людей проти їх бусурманських великих приходів стояти не зуміємо»*³⁴. А в 1646 р. Військо перехоплювало втікачів із тих ратних людей, яких цар наwerbував для осадження на Дону³⁵. Донці визнавали гостру необхідність у терміновому штучному збільшенні їх чисельності і заявляли, що у фатальному випадку взагалі будуть змушені покинути Дон³⁶.

Українське козацтво ніколи не використовувало подібної риторики. Мусульманським сусідам не вдавалося завдати йому таких втрат, які поставили б під сумнів його військову спроможність та опірність щодо конкurentів з протилежного боку Степового Кордону. В умовах XVI – першої

половини XVII ст. зламати українському козацтву хребет можна було тільки «закривши» Степовий Кордон, на що опонентів не ставало. Натомість для Війська Донського та інших козацьких спільнот як анклавів, відрізнених від прикордоння широченною смугою Поля, значні людські втрати й руйнування противником козацьких містечок несли формаційну загрозу.

В Україні ніколи не стояло питання про штучне нарощення чисельності місцевого козацтва. Навпаки старшина, починаючи зі зламу XVI-XVII ст., постійно сушила голову над тим, як обмежити доплив у козацькі лави вчорашніх міщан і селян та що робити з тлумами випициків. Висока чисельність козацтва була ахіллесовою п'ятою верхівки у прагненні останньої втиснутися до закритого клубу соціальних еліт. Лавиноподібне зростання козацьких лав різко змінило загальну атмосферу в Україні та на Степовому Кордоні Європи. Раніше козацтво органічно вписувалося в прикордонний світ, який гостро потребував озброєних рук на противагу татарам. Кількість реальних козаків не сягала тієї величини, за якою починалося підважування української станової структури. Військо Запорозьке стало вдячним прихистком для шляхетської дрібноти та для міщан, яким було затісно в рамках свого стану. З кінця ж XVI ст. стрімке «оселянення» Війська Запорозького заклало міну під суспільну стабільність в усій Україні, фактично закриваючи дорогу старшині до nobilitaції. Коли козацтво було компактною групою, яка не підважувала становий баланс і фізично складалася з колишньої шляхетської дрібноти, наближеної до неї військово-служебної людності, яка невдало пнула в шляхетство, та звиклих жити на військову руку міщан прикордонних міст, шляхті було психологічно легше згодитися на ушляхетнення бодай верхівки стану, як це час від часу робили в імперії Габсбургів з чоловікою граничар, тамтешніх аналогів українського козацтва. Коли ж чисельність козаків вийшла за всі мислимі межі, шляхта «закусила вудила», оскільки nobilitувати слід було настільки значну частину козаків, що це загрожувало підірвати становий баланс у суспільстві.

Натомість у козацьких анклавах Дону, Яіка й Терека ситуація була діаметрально протилежною. Навіть Москва після того, як українські та донські козаки, не зазнавши особливих втрат, оволоділи Азовом, розпочала турбуватися про поповнення лав Війська Донського. На початку 1638 р. цар дозволив порубіжним воеводам відпускати на Дон охочих людей, зокрема українських козаків, які виходили на «государеве ім'я»³⁷. Білгородський воевода, приміром, у березні отримав наказ, щоб «навесні черкас, які захочуть іти на Дон з жінками й дітьми й одиноких, відпустив на Дон без жодної зачіпки»³⁸.

Цар навіть закривав очі на втечі на Дон московських людей. Коли наприкінці 1637 р. з'ясувалося, що у складі донської військової станиці перебувають двоє «свіжих» злодіїв-москвитів, реакція Посольського приказу була дуже показовою: царська грамота вимагала від донців, щоб «більше таких новоприходців нових козаків до нас, до Москви, в станицях не присилали»³⁹. А в 1646 р. Москва переймалася набором 3000 душ для

навернення тих у донські козаки (більшість найнятих, не витримавши випробовувань козацьким життям, швидко дезертирувала)⁴⁰. Варшава ж навпаки всю дорогу бідкалася неконтрольованим зростанням чисельності українських козаків і тільки те й робила, що будувала плани обмеження козацьких лав. Розмір реєстру та доля десятків тисяч виписчиків – ключова точка напруги в Речі Посполитій.

Сприятливіші ніж у донців кількісні характеристики українського козацтва резонували з перевагами, які давав географічний чинник. Розташовуючись у центральній ділянці Чорноморського регіону, осідки українських козаків були банально ближчими до європейських держав, втягнених у протистояння з Османською імперією. Відповідно саме ці козаки з самого початку мали набагато більше шансів потрапити на очі зацікавлених сторін і бути втягнутими в різноманітні міжнародні комбінації, зав'язані на турецько-татарському питанні. А значна чисельність козацтва довершувала справу. Шукати додаткової військової підтримки серед малочисельних козацьких спільнот з віддаленої східної зони Степового Кордону не випадало. Це, у свою чергу, вело до розширення горизонтів впливості українського козацтва. У підсумку українські козаки продемонстрували набагато ширший ніж решта козацтв арсенал дій, шкідливих для опонентів по інший бік Степового Кордону, і змогли досягти переваги над іншими козаками практично в кожному компоненті. З іншого боку кількісні характеристики українських козаків дозволили їм витримати протистояння з Річчю Посполитою в середині XVII ст., яке призвело до тектонічних зрушень як в Україні, так і в усій Східній Європі.

Примітки

1. Кушева Е. Н. Народы Северного Кавказа и их связи с Россией (вторая половина XVI – 30-е годы XVII вв. – Москва, 1961 – С. 264-265.
2. Карпов А. Б. Уральцы. Исторический очерк. – Уральск, 1911 – С. 75.
3. Там же. – С. 86.
4. Див. Мининков Н. А. Донское казачество. в эпоху позднего средневековья (до 1671 г.). – Ростов-на-Дону, 1998. – С. 83.
5. Там же. – С. 85.
6. Маржерет Ж. Состояние Российской империи и Великого княжества Московки // Россия XVI-XVII вв. глазами иностранцев. – Ленинград, 1986. – С. 257.
7. Відписка царицьинського воєводи Л. Волконського до московського царя Михайла Федоровича від 27 березня 1632 р. // РИБ. – Т. XVIII. – С. 342.
8. Карпов А. Б. Уральцы... – С. 55-57.
9. Приказний запис приказу Казанського двора (РГАДА. – Ф. 127. – 1631 № 1. – С. 107).
10. Там же. – Л. 108.
11. Мининков Н. А. Донское казачество... – С. 93.
12. Куц О. Ю. Донское казачество. в период от взятия Азова до выступления С. Разина (1637-1667). – Санкт-Петербург, 2009. – С. 266-267.
13. Мининков Н. А. Донское казачество... – С. 98.

14. Допитові свідчення Т. Михньова від 3 серпня 1647 р. // Руская историческая библиотека (далі – РИБ). – Т. XXVI. – С. 420; допитові свідчення П. Краснікова від 5 серпня 1647 р. // Там же. – С. 423.
15. Куц О. Ю. Донское казачество... – С. 268.
16. Див. Флоря Б. Н. Россия и походы запорожцев. в Молдавию в 70-х годах XVI в. // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев, 1975. – С. 217.
17. Див. підрахунки М. Грушевського (Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Київ, 2005. – Т. VII: Часи козацькі. – С. 281-282).
18. Majewski A. Moskwa 1617-1618. – Warszawa, 2006. – S. 147.
19. Gawron P. Projekty reform armii Rzeczypospolitej w latach 20. XVII w. na tle wojskowości zachodnioeuropejskiej // Staropolski ogląd świata. Rzeczpospolita między okcydentalizmem a orientalizacją. Tom. 1. Przestrzeń kontaktów. – Toruń, 2009. – S. 189.
20. Там само. – С. 34-35.
21. Про те, що українських козаків нібито «в Запорогах у зборі тисяч їх з вісімдесяти хочуть з поляками битися за віру» повідомляв у Москві єпископ Ісаакій Борискович (відписка путивльських асєавод А. Головіна та І. Осипова від 15 вересня 1624 р. (РГАГА. – Ф. 210. – Разрядный приказ. – Новгородский стол. – Стб. 8. – Л. 3). У квітні 1625 р. вяземські воєводи, покликаючись на інформації вихідця з України на государеве ім'я Онисима Іванова, повідомляли, що зібралось «черкас всяких людей з вісімдесят тисяч» (відписка вяземських воєвод С. Прозоровського та Г. Аляб'єва до московського царя Михайла Федоровича від 25 квітня 1625 р. (Там же. – С. 36).
22. Меморіал коронного гетьмана С. Конєцпольського послу до Туреччини В. М'яковському, лютий 1640 (Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego. hetmana wielkiego koronnego 1632-1648. – Kraków, 2005. – S. 594).
23. Nagielski M. Komput wojsk Rzeczypospolitej na projektowaną kampanię przeciwko Turcji w 1646 roku // SMNW. – 1995. – Т. XXXVII. – S. 326.
24. Інструкція послам Війська Запорізького до короля Речі Посполитої М. Жмайлові, Павлу з Десни, Супруну Богуну від 1 березня 1621 р. // Ковальський Н. П., Мыщык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI-XVII вв. – Днепропетровск, 1984. – С. 74; Кулиш. П. А. История воссоединения Руси. – Москва, 1874. – Т. 2. – С. 250;
25. Лист Війська Запорізького до сейму Речі Посполитої, не раніше 1623 р. // Drozdowski M. Religia i Kozacyzna... – S. 265.
26. Сас П. Чисельність запорозького війська у Хотинській битві 1621 р. // Український історичний журнал. – 2010. – № 5. – С. 24.
27. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 557.
28. Biedrzycka A. Złoty pokój i Kozacy Zaporozscy w służbie Rzeczypospolitej 1639-1647 // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Kraków, 2000. – Т. MCXXXVIII. – S. 35.
29. Мининков Н. А. Донское казачество. – С. 98.
30. Baranowski B. Polska a Tatarszczyzna w latach 1624-1629. – Łódź, 1948. – S. 99.
31. Щоденник походу польського війська на козаків // Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce. – Lwów, 1833. – Т. VI. – S. 159.
32. Орлов А. Исторические и поэтические повести об Азове (взятие 1637 г. и осадное сидение 1641 г.). Тексты. – Москва. 1906. – С. 89.

33. Мининков Н. А. Донское казачество. – С. 102.
 34. РИБ. – Т. XXIV. – Л. 526.
 35. Відписка Війська Донського до московського царя Олексія Михайловича від 27 липня 1646 р. // РИБ. – Т. XXVI. – С. 147-148; відписка дворян Ж. Кондирева та М. Шишкіна до московського царя Олексія Михайловича від 28 червня 1646 р. (Там же. – С. 151-152).
 36. Відписки Війська Донського до московського царя Михайла Федоровича від 12 квітня 1644 р., до московського царя Олексія Михайловича від 15 листопада 1647 р., 8 лютого 1648 р., допитові свідчення донського отамана Т. Корякіна від 6 червня 1644 р. // РИБ. – Т. XXIV. – С. 702, 775, 815; Т. XXVI. – С. 526.
 37. Див.: Мининков Н. А. Донское казачество... – С. 97.
 38. Грамота московського царя Михайла Федоровича білгородському воеводі П. Пожарському від 13 березня 1638 р. // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Москва, 1953. – Т. 1. – С. 197.
 39. Грамота московського царя Михайла Федоровича Війську Донському від 31 грудня 1637 р. // РИБ. – Т. XVIII. – С. 600.
 40. Див. Мининков Н. А. Донское казачество. – С. 102-103; Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVI в. – Москва, Ленинград, 1946. – С. 379, 384.

Резюме

В статье рассматривается вопрос численности христианских казачьих сообществ (украинского, донского, волжского и др.) в период XV – первой половины XVII в. Доказывается тезис о численном превосходстве украинского казачества над всеми другими подобными формированиями.

Ключевые слова: *казачье сообщество, казаки, численность, Степная Граница.*

Одержано 27 березня 2013 р.

УДК 94(477.4)“17/18”(081)

А. Г. Філінюк

НОВІ ЯВИЩА В ГОСПОДАРЬКОМУ РОЗВИТКУ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ XVIII-XIX ст.

У статті розкрито нові тенденції і явища в господарському розвитку Правобережної України у перших десятиліттях після приєднання до складу Російської імперії.

Ключові слова: *господарське життя, Правобережна Україна, розвиток, нові явища, тенденції.*

Після приєднання Правобережної України до Росії в 1793-1795-х рр. її господарський розвиток, як і всі інші сфери суспільного життя, переважно визначався самодержавними координатами. Відтак, господарство

посиливалося і спрямовувалося через призму основних тенденцій економіки Росії, урядової політики в сфері виробництва¹. В свою чергу, експансія на її територію відкрила для Росії важливі економічні перспективи: по-перше, збільшила природні ресурси; по-друге, перемістила центр господарської діяльності з півночі на південь протяжністю до 400 км, у більш сприятливе природно-географічне середовище; по-третє, забезпечила більш раціональний перерозподіл трудових ресурсів між районами старого та нового заселення; по-четверте, отримала можливість використовувати в своїх інтересах станово-корпоративну організацію, більш високу культуру і економіку, якими відзначалися західні області².

Для Правобережної України загальноімперський простір став не тільки територією, а й комплексом економічних, соціальних і культурних взаємодій³ різноманітних соціальних й етнічних груп окремих регіонів, зокрема прикордонних територій, у яку воно перетворилося з включенням до складу Росії. Загальний напрям і тенденції його розвитку на рубежі XVIII-XIX ст. були детерміновані такими зовнішніми факторами, як: присутність величезної кількості російських військ, засилля імперського державного апарату, посилення експлуатації, збільшення кількості та обсягів повинностей і поборів, які стали виконувати корінні жителі, чим відчували їх добре господарювати на родючій землі, панування подвійного польсько-російського гніту, інтенсивне насадження на її території деспотичного контролю над місцевим населенням і т. ін.

Загалом, господарський розвиток Правобережжя зумовлювався: політикою самодержавства, спрямованою на інкорпорацію її економічного сектора в єдиний виробничий комплекс імперії і перетворення його в сировинне джерело для ринку; утвердженням найсучорніших у світі феодално-кріпосницьких відносин і курсом царизму на їх консервування; посиленням залежності від російського, польського та єврейського впливу і монопольної власності на землю в руках не українців; проникненням у виробництво нових тенденцій і відносин, які ґрунтувалися на вільнонайманій праці та потребах і запитах внутрішнього ринку українських земель і всієї Росії; сприятливими кліматичними умовами та вигідним геополітичним розташуванням; великою здатністю господарських комплексів існувати тривалий час без істотних змін; зрослими потребами європейських країн у споживанні українського хліба та іншої сільськогосподарської продукції, що стимулювало товарне виробництво тощо.

Господарський розвиток Правобережної України після 1793 р. відбувався в таких основних напрямках. Передусім, була здійснена заміна приватної власності на державно-приватну, а отже забезпечені контроль і зверхність самодержавства над економічною сферою регіону. Зокрема, всі королівські маєтності Речі Посполитої були перетворені в державні та подаровані або передані в оренду російським землевласникам. Завдяки конфіскованим помістям багато військових і високопоставлених чиновників було нагороджено за вірну службу імперії. Цим самим було закладено підвалини соціальної опори самодержавства. Водночас, на населення було по-

ширено феодально-кріпосницькі відносини, внаслідок чого місцеві селяни стали не лише особисто та економічно залежними від поміщиків, а й від держави. На її користь було переорієнтовано основні потоки державних податків і повинностей, а також проведено заміну подимного (по кожному господарському двору) подушним податком. Задля задоволення імперських інтересів, завершилося формування союзу з польськими магнатами та шляхтою і розгорнулася спільна експлуатація корінних мешканців. До економічного освоєння регіону було залучено євреїв та іноземців.

Тоді на терени регіону почали поширювати російські правові норми для регулювання питань землеволодіння і землекористування. Спершу дещо делікатно, залишаючи майже незмінними характерні для Речі Посполитої порядки, а після польських повстань більш рішуче, закріплюючи головні засади землеволодіння, землекористування і форми повинностей⁴.

Регіональні особливості, характерні для економічного розвитку Правобережної України виступали внутрішніми факторами, а імперія стала об'єктивною умовою, політичним, культурним і соціальним простором, в якому він відбувався. По-перше, на господарський розвиток стійкий вплив справляв комплекс факторів, особливе місце серед яких займали помірний клімат, родючі чорноземи, велика чисельність і висока щільність народонаселення, енергоспоживання тощо⁵. По-друге, її склали Поділля, Волинь і правобережна частина Київщини, які, за висловом А. Каппелера, відзначалися не тільки політичним, соціальним, етнічним, релігійним, а й економічним різноманіттям, що поставило нові проблеми навіть перед такою багатою на досвід експансії державою, як Росія⁶.

Таке ставлення до Правобережжя пояснюється кількома причинами. По-перше, її помірними природнокліматичними умовами, родючими землями та переважно рівнинним характером рельєфу, сприятливими для сільськогосподарського виробництва, прокладення шляхів сполучення та розселення людей. Саме на цьому акцентує увагу Б. Миронов, наголошуючи що Росія за рахунок приєднання регіону здобула придатну для землеробства зону і що переміщення центру господарської діяльності на південь надзвичайно сприяло збільшенню економічного потенціалу країни, головним джерелом якого було сільське господарство. По-друге, через тривалий роз'єднаний розвиток перебування в складі сусідніх держав, регіон і після включення до складу Росії зберігав набуті раніше істотні особливості суспільного, зокрема економічного, розвитку. По-третє, на всіх його сферах життя відбилася своєрідність геополітичного становища на континенті і субконтиненті та перебування в епіцентрі зовнішньополітичних пріоритетів, інтересів і культурно-політичних взаємин імперії з сусідніми державами.

Вплив російської експансії на економіку регіону відзначався переважно негативним спрямуванням, адже що могла дати позитивного для нього регіону і України загалом, де продуктивність праці в 2-4 рази перевищувала райони історичного заселення росіян⁷. Росія була однією з найбідніших у Європі колонізуючих країн⁸ із відсталими, консервативними

кріпосницькими відносинами, для якої екстенсивне господарювання було оптимальним аж до початку ХХ ст., з силовим непартнерським ставленням до корінного населення, гальмуванням переходу на інтенсивні методи господарювання, коли основні зусилля самодержавство витратило на забезпечення соціально-політичної стабільності імперії. Загалом, політична і економічна відсталість Росії, що об'єктивно була перенесена в Правобережну Україну, унеможливлювала її перспективні зміни. Так формувалися стиль малокультурного, варварського господарювання, психологія безлюбного ставлення до землі, відчуття в землі-годувальниці не так власної землі, як радше землі за межею своєї власності»⁹. Це впливало як на соціально-економічну структуру суспільства загалом, так і на її складові – етнотомографічну, сімейно-господарську, соціально-професійну, організаційно-управлінську, соціально-трудова та територіально-соціальну.

Росіяни дворяни, як і польські магнати, не виступали культуртрегерами, ініціаторами та організаторами господарської колонізації Правобережної України, що вкладала свої капітали, знання, навички і вміння більш високої землеробської культури, а були, за влучним означенням Є. Сташевського, експлуаторами, з ненаситною жадобою до наживи, які прагнули її висотати мізерними затратами¹⁰. Якщо в країнах, де на межі ХVIII-XIX ст. розпочалась індустріалізація, для збільшення обсягів сільськогосподарської продукції поширювали знання про агрокультуру, друкували з цього предмету книги і статті, поліпшували техніку обробітку ґрунтів, застосовували сівозміну, що сприяло безпрецедентно швидкому підвищенню ефективності виробництва, то в ньому продовжувалося екстенсивне господарювання та посилення експлуатації населення.

Господарський розвиток регіону ускладнювався тим, що царизм не тільки потерпав від хронічного дефіциту бюджету через майже безперервні загарбницькі війни, військові експедиції та утримання на його території численних військ¹¹, а й тим, що Росія була державою з економічно та адміністративно неефективною системою, яка вступила у ХІХ ст. з порядками організації влади, які не відповідали внутрішнім потребам розвитку і об'єктивно зумовлювали її відставання¹².

Підвищена зацікавленість уряду соціально-економічними можливостями та виробничо-економічним потенціалом Правобережжя передусім проявилася в з'ясуванні реальної картини земельної власності. З самого початку царизм наштовхнувся на особливості поземельних відносин, не характерні для внутрішніх губерній імперії. І хоч у Росії, як і в Речі Посполитій, була зовнішньою однаковою дворянська монополія на землю й допускалося володіння невластими землями, представників центральної та місцевої влади найбільше вразили масштаби приватних і державних маєтків. Росіян ще більше дивувало, що виявити чіткі межі між державними та приватними земельними володіннями було дуже важко через те, що їх розмежування за польським законодавством ніколи не проводилося¹³. Під час проведення люстрації 1798 р. виявилось, що землю і ліси тут вимірювали рідко, а стосовно орної землі та сінокосів, виміри обмежувалися

загальними відомостями про ступінь забезпеченості ними як фільварку, так і самого населення («поля не міряні, але всякий користується ними в міру свого майна та спроможності...»¹⁴).

Якщо в 1780-х рр. селянам Австрійської імперії була надана особиста свобода, а в 1807-1813-х рр. – Пруссії, то Катерина II, не порушуючи поміщицького землеволодіння, відразу ж після захоплення краю поширила на його мешканців російську кріпосну систему й тим самим фактично оформила юридичне безправ'я, яке не містило жодних елементів їх земельної власності.

Д. Бовуа це пояснює значною чисельністю в Правобережжі магнатів і шляхти та надто великими розмірами польського землеволодіння¹⁵. Проте, на наш погляд, більш об'єктивні в цьому відношенні вітчизняні дослідники С. Лисенко і Є. Чернецький, які підкреслюють, що в ньому нараховувалося кілька десятків магнатських родів, які зосереджували в своїх руках величезні земельні та людські ресурси і володіли реальною політичною й економічною владою, хоча з формальної точки зору не мали спеціальних привілеїв¹⁶. У власності польських земельних магнатів, римокатолицьких костелів і дрібної шляхти, за різними оцінками, знаходилось від 4,3 до 6 млн. дес. землі і приблизно 3 млн. душ кріпосних селян¹⁷. У Київській губернії власність крупних поміщиків складала більше 75 % всієї території, в тому числі графів Браницьких – 300 тис. дес., князя Лопухіна – 100 тис. дес. Землі¹⁸. С. Потоцькому належали Уманщина (158 сіл)¹⁹, Тульчинський, Могилівський, Дашівський ключі, Ольховецьке та інші староства у Брацлавському і Подільському воеводствах, разом 312 сіл і містечок²⁰. Власністю А. К. Чарторийського були 194 села і містечка, зокрема 165 населених пунктів у Меджибізькому, Зіньковецькому, Гранівському, Старосинявському, Миколаївському ключах, Легичівському та Кам'янецькому старостах і 19 сіл Клеванівського помістя на Волині; Щ. Потоцького – маєтності з 312 міст і сіл²¹. Загалом, у Волинській губернії феодалам належало 90,4 % міст і містечок, решта перебувала в руках старост²². Володіння Любомирського складала 168 сіл і містечок у помістях Побережжя на Дністрі; генерала С. Потоцького – 155 населених пунктів, де проживало 43144 душі чоловічої, 39156 душ жіночої статі та 4072 чиншової шляхти²³. Найбільшими латифундіями були помістя Г. Сангушка та А. Ржевуського²⁴, П. Потоцького²⁵, Жевуських, Оссолінських²⁶.

Щоб не викликати незадоволення серед польських магнатів, ще між другим і третім поділами Речі Посполитої російський уряд взявся вивчати стан державних володінь, організацію у них виробництва, їх доходи і куди їх направляли. Спектр зацікавлень економікою Правобережжя істотно розширився після 1795 р. Водночас із роботами щодо вивчення системи землеволодіння, при головній штаб-квартирі російських військ вивчалися природні та демографічні ресурси, а головне – виявлялися його фінансово-господарські можливості. Нормативною базою для розмежування слугували імператорські укази, узаконення Сенату, циркуляри генерал-губернаторам, Генеральна додаткові інструкції з межування ін-

струкція, численні юридичні акти губернаторам, прокурорам, межовим конторам і землемірам, а також спеціально підготовлені генеральні карти губерній, карти повітів та плани повітових містечок тощо²⁷.

Від самого початку межування між маєтками було поставлене на найвищій державний рівень і втілювалося за урядовими стандартами. Складність і масштабність заходів, пов'язаних із облаштуванням устрою приєднаних земель вимагали тривалого часу для їх реалізації. Це пояснювалося низкою причин. По-перше, робота з проведення внутрішнього межування супроводжувалася неодноразовими змінами в структурі губерній, чисельності їх повітів, адміністративних центрів тощо. По-друге, розмежування проводилося зі збереженням недоторканості казенних земель і земельної власності магнатів та шляхти – соціальної опори самодержавства в регіоні. Тим більше, що це, з одного боку, зачіпало інтереси багатьох магнатів – власників великих масивів земель і кріпаків, які не завжди погоджувалися з намірами та конкретними діями уряду з питань межування, з іншого, – могло збурити їх незадоволення і тим самим послаблювати з перших днів перебування в регіоні свою ж соціальну опору. Усе важливішим ставало зміщення акцентів у питаннях розмежування. Якщо спочатку головною була чисельність підданих чоловічої статі, то згодом – можливість кращого управління, родючість земель, вигідне геополітичне розташування Правобережної України.

Попри те, що царизм намагався винагородити росіян за заслуги перед державою помістями у Правобережжі, наприкінці 30-х рр. він зумів підкорити собі в Україні лише трохи більше 439 тис. селян²⁸. Ці дані стосуються періоду, коли польська шляхта внаслідок репресій після поразки Листопадового повстання 1830-1831 рр., зазнала відчутних втрат.

Як і на початку введення регіону до складу імперії, так і в перші десятиліття XIX ст., однією з головних перешкод був надлишок шляхти, що породжувало сумнів щодо її «автентичності», а з політико-етнічних мотивів викликало небажання інтегрувати кого-небудь через державну службу²⁹. Відтак, розвиток регіону наприкінці XVIII ст. становив боротьбу між двома імперіалізмами, де ставкою були українські душі. Душі в адміністративному значенні, як виконавці підневільної праці, і душі в прямому розумінні, оскільки їх необхідно було зі сфери польського впливу перевести у вірних підданих царя. Тому ми цілком розділяємо думку В. Павлюка, що: а) знатні шляхетські роди відігравали провідну роль в соціально-економічному розвитку; б) поміщицькі господарства шляхом товаризації землеробства і тваринництва втягувались у ринкові відносини, внаслідок чого їх продукція посідала панівне становище на внутрішньому ринку; в) заходи центральної влади і місцевої російської адміністрації не послабили польського впливу; г) землеволодіння як головний критерій соціально-економічного впливу продовжувало перебувати в руках польських латифундистів³⁰. Більше того, з утвердженням на престол Олександра I можливості для цього навіть дещо зменшилися. Уряд мав намір паралізувати польський вплив, але, як виявилось, не міг цього

зробити через те, що в нього не було ані міцної адміністративної системи, ані чиновництва, спроможного виконувати подібні завдання³¹.

Російська влада пішла на союз із регіональною елітою, представленою переважно польськими магнатами³². На відміну від пригнобленого переважно українського кріпосного селянства, що зазнало подвійної соціально-класової і національної експлуатації, вони опинилися у більш привілейованому, ніж за Речі Посполитої, становищі. Польські дворяни втратили юридичну владу над селянами, характерну для часів Речі Посполитої. Натомість, їх економічне панування було не тільки повністю визнане і захищене законом, а й російською адміністрацією та міцною владою, які вступили з ними в альянс³³. Це пояснюється тим, що дворянство Росії до кінця XVIII ст. було правлячим класом, який поповнював всі середні й вищі ступені військової та цивільної службової ієрархії. На той час наступив такий рубіж, коли, з одного боку, влада, на угоду класовому егоїзму дворянства, доходила до того, що в приєднаних українських територіях держава набувала яскраво класового забарвлення, ставала дворянською, з іншого, – саме дворянство у подарованих йому імператрицею органах самоуправління бюрократизувалося, ставало частинкою урядового механізму, виконавцем повелінь державної влади³⁴.

Їх об'єднувала жадоба до наживи і отримання все більших прибутків за рахунок посилення кріпацтва. Схожим у своїй основі було й ставлення росіян і поляків до українців. По-перше, одні і інші не визнавали її етнічною українською територією, а українців – окремим народом. По-друге, царизм і його місцева адміністрація та органи самоврядування, з одного боку, і польські магнати та шляхта, з іншого, нещадно експлуатували українське населення. По-третє, обидві сторони прагнули інкорпорувати регіон, формуючи для цього необхідні умови та реалізуючи конкретні засоби. По-четверте, для втілення своїх задумів вони розробляли і втілювали власну нормативно-правову базу та ідеологічне забезпечення.

Більше того, всіляко консервували соціальну мобільність, щоб не допустити переходу кріпаків у вільний стан, а міщан – у стан купців. Згубну роль також відіграла самодержавна лінія на швидку асиміляцію української шляхти в російське імперське станове суспільство, що позбавляло корінних мешканців власної еліти. Оскільки власниками земель і виробленої на них продукції були переважно не українці, то і прибутки від господарювання закономірно опинялися головним чином не у їхніх руках. Безперечно, ми враховуємо, що це стало можливим через брак у регіоні більш-менш помітного прошарку власної української економічної, зокрема торговельної, еліти. Унаслідок цього, українці єдині на одвічній землі опинилися в безправному становищі, були позбавлені можливості розвиватися на власній економічній основі. Тільки вони виявилися чужими для російської влади, а вона віддалялася від них, ставала дедалі чужою.

Із реалізацією політики уряду та вrostанням регіону в організм Росії зростало соціальне та економічне безправ'я корінного населення. Упорядкування та врегулювання суспільно-виробничих відносин у Правобережжі

здійснювались за допомогою порядків, законів та інших норм імперії, побудованих за принципом «Богу – боже, кесарю – кесареве». Так, у маніфесті Катерини II від 13 липня 1795 р. зазначалося, що «запровадивши спокій у землях під скіпетр наш на віки повернених, ми спрямовуємо головну увагу і волю нашу на цьому придбанні, по-перше, на те, щоб, огородивши щойно усиновлених безпекою, дати їм правління утверджене на непорушних основах, правління подібне до того, під покровительством якого благоденствує велике число підвладних нам народів, а, по-друге, щоб дати нову приємну для серця нашого їжу, поширити добродійність на рід людський і творити всіх скільки можливо, щасливими. Керуючись цими правилами, Ми не тільки підтвердили обивателів згаданих областей при законному кожного володіння і майна, але й прилучивши їх до слави і благоденствія імперії нашої, пожалували їх всіма тими правами, вольностями і перевагами на всьому їх просторі, якими давні піддані наші користуються»³⁵. Забезпечуючи інтереси держави та дворянства, норми російського законодавства спочатку захищали інтереси усіх заможних прошарків³⁶. Політичний курс в економічній сфері втілювався через неповагу та недовіру до людей, які створювали матеріальні блага. І це закономірно, адже його ввели до Російської імперії не для того, щоб господарювати чи працювати, а панувати, командувати, розпоряджатися виробленим, створеним корінними мешканцями.

Отже, самодержавна соціально-економічна політика у Правобережжі ґрунтувалася на пріоритеті прибулих росіян, хоча їх кількість, особливо частка в складі мешканців, наприкінці XVIII ст. не перевищувала 0,1%, а її визначальними напрямками були утвердження російської юрисдикції та безперечна державна протекція. Завданням влади було суворо стежити за тим, щоб ніде не відбулося невідповідних дій поміж поміщиками і селянами до запровадження на російських засадах порядків. За українцями закріплювалося право мовчазної покори панам своїм без найменших змін³⁷. Рубіж XVIII-XIX ст. відзначався формуванням і всебічним зміцненням соціальної бази самодержавства в містах і селах, посиленням й розширенням економічних і правових повноважень російських й польських поміщиків із одночасним збереженням і консервуванням станової безправності українців.

Між тим, географічні умови, аграрне середовище регіону не тільки диктували логіку розташування посівних площ і культур, а й формували тип хлібороба, задавали рівень напруженості його праці та виробничої поведінки. Водночас, його господарський сектор, як і інші сфери суспільного життя, від самого початку перебування в складі Російської імперії інтенсивно інтегрували в загальноросійський економічний ринок³⁸.

Безперечно, держава і суспільство завжди були і є взаємозумовленими суспільними структурами, існування яких одне без одного неможливе. Проте в Правобережній Україні на межі XVIII-XIX ст. справжнього контакту і співробітництва уряду та суспільства в секторі економіки налагоджено не було³⁹. Її мешканці повинні були сплачувати державі подушний

податок, виконувати низку державних і земських повинностей, а російська влада, не даючи нічого взамін, спрямовувала їх в імперських інтересах. Особлива роль в цьому належала православної церкві, яка, отримавши державний статус, окрім релігійних функцій, виконувала чимало соціальних і загальнодержавних обов'язків⁴⁰. Паралельно з посиленням адміністративного тиску зростав й набував загального характеру ідеологічний диктат, сила цього якого не залишала для українців власного вибору. Це загострювало старі й породжувало нові суперечності та конфлікти на політичній, економічній, етнічній і релігійній основі. Наслідком їх наростання ставало посилення кріпацтва, зростання частки збіднілого населення, зuboжіння українців та їх дезінтеграцію.

З кінця XVIII ст. Правобережжя стало не тільки постачати сільськогосподарську продукцію у внутрішні губернії Росії, а й на експорт. І це закономірно, оскільки в ньому завжди були надлишки хліба, експорт якого був винятково вигідним як за витратами, так і з точки зору близькості до чорноморських портів і наявності суднохідних річок. Великим стимулом до цього було зростання цін, зумовлене попитом світового хлібного ринку, повноцінним учасником якого стала Росія⁴¹.

Важливу групу чинників, які мали істотний вплив на господарський розвиток регіону і темпи його інкорпорації до складу імперії, складали висока густина заселення території, особливості господарювання, помітна перевага рівня соціально-економічного розвитку, незмірно вища інтенсивність політичних процесів, ніж в інших країнах Росії, західноєвропейська орієнтація торгівлі та структура торговельних зв'язків. Істотним було те, що шляхта в регіоні була польською або сполонізованою, а селяни – русинами⁴², тобто українцями. Залучення «російського елемента» в землеробські господарства було важливим (хоч і не єдиним) напрямком імперської політики. Адже тільки опираючись на надійні форпости обрусіння серед корінного населення, можна було змінити національне обличчя аграрного суспільства регіону⁴³.

Після 1793 р. Росія опинилася перед необхідністю формування і закріплення стійкого геополітичного статус-кво та забезпечення за рахунок нових кордонів широкого доступу до безпосередніх зв'язків із великими європейськими державами та сферами їх впливу. В свою чергу, Правобережна Україна набула якісно нової суті в реалізації імперсько-експансіоністських планів царизму. Зокрема, почала відігравати ключову роль у з'єднанні за допомогою Дніпровсько-Бузького каналу Балтійського і Чорного морів⁴⁴. По-друге, на її розвиток істотний вплив мали й інші економічні фактори, передусім можливості сільського господарства, трудових ресурсів, шляхів сполучення, транспортної інфраструктури та ін. І до, і після поділів вона слугувала транзитною територією для західноєвропейських впливів. По-третє, значну роль мали зміни, які відбулися у міждержавних відносинах в акваторії басейнів Чорного та Середземного морів, які визначали політичну ситуацію. По-четверте, важливу роль відігравали її господарські, зокрема торговельно-економічні зв'язки. По-

п'яте, на геополітичне становище вплинули неодноразові адміністративно-територіальні та інституційно-правові зміни в південно-західній та інших частинах імперії⁴⁵.

На функціонування поміщицьких господарств регіону впливали: 1) їх стан на момент початку інкорпорації до складу Російської імперії; 2) політика царату стосовно поміщиків у контексті його ставлення до правобережного шляхетства; 3) вплив польських повстань на чисельність і становище магнатських маєтків; 4) зросійщення землеволодіння; 5) кількість землеволодінь і чисельність селянських душ, які визначали загальну економічну стабільність маєтків, і їх залежність від фінансового стану власників; 6) піднесення господарської системи, пов'язане з культивуванням сільськогосподарських культур, тваринництва та переробної галузі; 7) подальше втягування у товарно-грошові відносини; 8) розвиток стосунків з іншими категоріями населення; 9) демагнатеризація (подрібнення) великих латифундій⁴⁶.

На аграрний сектор регіону впливали істотна роль помірного клімату та природно-географічного розташування, вищий рівень виробництва, велика чисельність і висока щільність народонаселення, органічна взаємозумовленість економічного розвитку, видів і обсягів державних і земських повинностей, котрі воно виконувало, істотна відмінність трудових можливостей та рівня матеріальної забезпеченості селян-хліборобів, специфіка їх ставлення до землі і хліборобської праці, пряме втручання держави у виробництво, вигідне геополітичне положення та ін. Географічне положення було в числі вирішальних факторів, які визначали буття селян, знаряддя праці, прийоми агротехніки, значною мірою адаптовані зовнішніми умовами та впливами. Позитивно позначилося і приєднання до Росії Очаківської області. Розвиток сільського господарства стимулювала Європа з розвинутою промисловістю і попитом на хліб й інші продукти харчування⁴⁷. Навіть сучасні російські історики визнають, якщо регіон відразу після 1793 р. був інкорпорований в адміністративну структуру імперії, то економічні відносини, особливості економічного життя, структура сформованих століттями торговельних зв'язків перешкождали його інкорпорації.

Висока щільністю населення об'єктивно стимулювала інтенсифікацію виробництва. Цьому сприяло запровадження певної спеціалізації та більш активне застосування передової агротехніки і добрив. В умовах обмежених земельних ресурсів, збільшення повинностей і подушного неабияку роль відіграла висока працьовитість селян і зміни в їх менталітеті, зокрема зміцнення у їхній свідомості таких характерних рис, як раціоналізм, прагматизм, ощадливість, які найбільше проявлялися діяльності хліборобів. Селяни добре розумілись на обробітку землі, знали специфіку своїх наділів, можливості знарядь праці й вправно працювали. Постійно виявляли турботу про отримання більшого урожаю при всіх примхах погоди. Збільшення панщини і повинностей змушувало їх систематично експериментувати, запроваджувати нові знаряддя, розширювати сівозміну.

Унаслідок того, що господарство Правобережної України вирізнялося своєрідністю соціального, економічного, національного та культурного розвитку, формувалося складне полотно господарських взаємин імперської влади і місцевих співтовариств. Освоюючи та переносячи на терени регіону кріпосницькі відносини, самодержавство розглядало його: по-перше, як територію розширення Росії в південно-західному напрямі; по-друге, як складник держави, для інтеграції якої потрібен був певний перехідний період. Поведінка імперської влади значною мірою визначалась прикордонним і геополітичним положенням, винятковими господарсько-економічними вигодами, концентрацією польської шляхти, специфікою суспільного життя та підпорядкуванням місцевого населення інтересам нової метрополії і, в результаті, поглинання його як периферійної території.

Примітки

1. Аграрная Россия: история, проблемы, перспективы: монография / Под общей ред. В. М. Володина – Пенза : Изд-во Пенз. гос. ун-та, 2007. – С. 4.
2. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Н. Миронов. – СПб. : Дм. Буланин, 1999. – Т. 1. – С. 61
3. В поисках новой имперской истории // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст. (Библиотека журнала «Ab Imperio») / Под ред. И. В. Герасимова та ін. – Казань : «Центр Исследований Национализма и Империи», 2004. – С. 28.
4. Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX – XX століття / М. В. Гримич. – К. : Арістей, 2006. – С. 64-148.
5. Россия в пространстве и времени (история будущего) / Б. Н. Кузык (рук. автор. кол.). – М. : Ин-т экономических стратегий, 2004. – С. 13.
6. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер; перекл. з нім. Х. Назаркевич; наук. ред. М. Крикун. – Львів : Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – С. 66.
7. Крисаченко В. Україна: природа і люди / В. Крисаченко, О. Мостяєв. – К. : НІСД, 2002. – С. 50, 246, 247.
8. Геллер М. История Российской империи. В 3-х т. – Т. 2 / Михаил Геллер. – М. : МИК, 1997. – С. 185.
9. Демкович-Добрянський М. Україна і Росія / М. Демкович-Добрянський. – Львів – Краків – Париж, 1993. – С. 45-46.
10. Шашевський Є. Д. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби / Є. Д. Шашевський // Праці Комісії для виучування народного господарства України. – К., 1929. – Вип. 2. – С. 170.
11. Блюк И. С. Финансы России XIX столетия. История – Статистика. – Т. 1 / И. С. Блюк. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1882. – С. 49.
12. Дмитриев Ю. А. Законодательные органы России от Новгородского веча до Федерального собрания (Сложный путь от патриархальной традиции к цивилизации) / Ю. А. Дмитриев, Е. Ю. Черкашин // Социальные и гуманитарные науки. Оте-

- чественная история: Реферативный журнал. Серия 4. Государство и право. 2. – М., 1996. – С. 16.
13. Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793-1886 роки): монографія / С. О. Борисевич. – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – С. 23, 24.
 14. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше утвержденной при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 7. – Т. 3: Акты о заселении юго-западной России XVI-XVIII вв. – К., 1905. – С. 472, 474.
 15. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Даниель Бовуа. – К. : ІНТЕЛ, 1996. – С. 68.
 16. Лисенко С. Правобережна шляхта. Кінець XVIII – перша половина XIX ст.: Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія / Державний комітет архівів України; Центральний держ. іст. архів України (м. Київ) / Сергій Лисенко, Євген Чернецький. – Біла Церква: Вид-во Тов-ва охорони старожитностей Київщини, 2002. – С. 15.
 17. Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини XX століття / Б. Гудь. – Львів : Кальварія, 2000. – С. 38, 127.
 18. Казьмирчук Г. Д. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст. / Г. Д. Казьмирчук, Т. М. Соловйова. – К. : ТОВ «Міжн. фінан. агенція», 1998. – С. 62, 66.
 19. ЦДІА України у Києві, ф. 484, оп. 5, спр. 26, арк. 49-53.
 20. Петренко О. С. Панський маєток на Східному Поділлі наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.: соціально-економічні та етно-конфесійні відносини: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Петренко Олександр Степанович. – К., 2005. – С. 11.
 21. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. Даниель Бовуа; перекл. з фр. Зої Борисюк. – Львів. : Кальварія, 2007. – С. 17.
 22. Михайлюк О. Г. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів / О. Г. Михайлюк, І. В. Кичій та ін. – Львів : Вищ. шк., 1988. – С. 19.
 23. ЦДІА України у Києві, ф. 533, оп. 1а, спр 51, арк. 40.
 24. Павлюк В. Магнетерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. / В. Павлюк. – Острог : Нац. ун-т «Острозька академія», 2000.– С. 36.
 25. ЦДІА України у Києві, ф. 484, оп. 5, спр. 26, арк. 45.
 26. Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв. Сб. ст. / Под ред. К. Мацузато (Славяно-евразийские исследования. Вып. 8.). – М. : РОССПЭН, 2005. – С. 11.
 27. Кам'янець-Подільський міський державний архів, ф. 228, оп. 1, спр. 11, Т. 2, арк. 146.
 28. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... – С. 69.
 29. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта... – С. 200.
 30. Михайлюк О. Г. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів / О. Г. Михайлюк, І. В. Кичій та ін. – Львів : Вищ. шк., 1988. – 240 с.; Його ж. Магнетерія Волині

- в суспільно-політичному житті Правобережної України у першій третині XIX ст. / В. Павлюк // Наук. записки: Іст. науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 44-47.
31. История XIX века / Под ред. проф. Лависса и Рамбо. – М. : ОГИЗ, Гос. соц.-экон. изд-во, 1938. – С. 33.
 32. Капелер А. Вказ. праця. – С. 68.
 33. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – Т. 1 / В. Б. Антонович. – К. : Тип. Е. Я. Федорова, 1885. – С. 62.
 34. Лютш А. Итоги XVIII века в России. Введение в русскую историю XIX века. Очерки А. Лютша, В. Зоммера, А. Липовского / А. Лютш. – М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1910. – С. 81.
 35. ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17356.
 36. Ткач А. П. Кодификация, памятники и основные черты права Украины второй половины X – первой половины XIX ст.: автореф. дис. на соискание учёной степени д. юрид. н. / А. П. Ткач. – К., 1969. – С. 38.
 37. К-ПМДА, ф. 228-57 с, оп. 1, спр. 19, арк. 85.
 38. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – С. 313.
 39. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. – СПб. : Алетейя, 2000. – С. 11.
 40. Держархів Вінницької області, ф. Д-799, оп.1, спр.13, арк. 2-8; Держархів Хмельницької області, ф. 315, оп. 1, спр. 48, арк. 1-12.
 41. Миронов Б. Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII – XIX вв.) / Б. Н. Миронов; под ред. А. Г. Манькова. – Л. : Наука, 1985. – С. 90, 91, 154, 155.
 42. Западные окраины Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – С. 53.
 43. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.) / Л. Е. Горизонтов. – М. : Индрик, 1999. – С. 121.
 44. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 38, спр.144, арк. 12.
 45. Філінюк А. Г. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття): монографія / А. Г. Філінюк, Т. В. Ігнат'єва. – Кам'янець-Подільський : Кам.-Поділ. держ. ун-т: редак.-видавн. відділ, 2006. – С. 55.
 46. Демагнатаризация латифундий на Правобережной Украине (первая треть XIX в.): Уманские именная Потоцких // Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв. Сб. ст. / Под ред. К. Маузузато (Славяно-евразийские исследования. Вып. 8). – Сарго – М. : РОССПЭН, 2005. – С. 8-29; Кривошея І. І. Демагнатаризація уманських маєтків магнатів Потоцьких (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) / І. І. Кривошея // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VI. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 56-69.
 47. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Олександр Реєнт. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 50, 51.

Резюме

В статье раскрыты новые тенденции и явления в хозяйственном развитии Правобережной Украины у первых десятилетиях после присоединения к Российской империи.

Ключевые слова: *хозяйственная жизнь, Правобережная Украина, развитие, новые явления, тенденции.*

Одержано 28 березня 2013 р.

УДК 94(477.87)"18/19":323.18(=161.2)

Р. І. Майор

ПОЛІТИКА МАДЯРИЗАЦІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В ЗАКАРПАТТІ В СЕРЕДИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті проаналізовано політику мадяризації, яка розглядається автором як основний гальмівний фактор розвитку українського національного руху в Закарпатті; висвітлено основні сфери, методи та результати її здійснення угорською владою у середині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: *мадяризація, русини, українці, угорці, національний рух, Закарпаття.*

Одним із найважливіших чинників, що впливав на розвиток українського національного й суспільно-політичного руху в Закарпатті у середині ХІХ – на початку ХХ ст. був процес мадяризації українців, яку проводив угорський уряд. Її суть полягала у тім, аби стерти національні особливості українців – їх національну ідентичність та самосвідомість, культуру, мову, релігію, історію, та нав'язати їм власні національні елементи, «перетворивши» їх, таким чином, на угорців. У кінцевому рахунку асиміляції українців, як і інших національних меншин Угорщини, мала привести не лише до формування єдиної мадярської політичної нації, але й сприяти зміцненню національно-політичної потуги мадярів у Габсбурзькій монархії.

Окремі аспекти порушеної проблеми розглядали такі українські історики як І. Жегуц¹, Н. Макаренко², І. Мандрик³, С. Пап⁴, А. Пекар⁵, Р. Фатула⁶, В. Шандор⁷, угорські вчені М. Майєр⁸ та Й. Перені⁹, російський етнограф Г. Де-Воллан¹⁰, англійський історик Р.У. Сетон-Уотсон (псевдонім Scotus Viator), який, зокрема, є найвідомішим в Англії експертом з питань міжетнічних відносин в Мадярщині й прославився завдяки своїй праці «Расові проблеми в Угорщині»¹¹, де значна увага приділена й проблемі асиміляції угорцями української спільноти у ХІХ ст. Більшість із зазначених авторів торкалася політики мадяризації на Закарпатті в контексті висвітлення більш ширших явищ та процесів, і лише незначна

група істориків, зокрема Н. Макаренко та Р. Фатула, присвячувала цьому питанню окремі розвідки. Утім, як першим, так і другим вдалося висвітлити низку важливих аспектів ідеології та практики проведення політики денационалізації українців, зокрема руйнування українського шкільництва, процес мадяризації освіти, греко-католицької церкви, духовенства, топоніміки, українських прізвищ та імен, витіснення із вжитку української мови, дискримінацію закарпатців у сфері самоврядування і вищих органах державної влади, боротьбу закарпатців проти насильницької асиміляції угорською владою. Однак, на сьогодні є недослідженою проблема впливу й наслідків політики мадяризації на розвиток українського національного руху в Закарпатті, маловивченим залишається питання пов'язане з причинами відмінності різного ступеня і масштабу асиміляції різних соціальних станів: духовної і світської інтелігенції, з одного боку, і селян – з іншого. Зважаючи на це, а також на важливість з'ясування сутності та наслідків політики мадяризації на розвиток українського національного руху в краї виникає необхідність комплексного вивчення порушеної автором проблеми.

Асиміляція національних меншин, як зазначав Н. Макаренко, була лейтмотивом діяльності угорського уряду в сфері національної (внутрішньої) політики, особливо в період після 1867 р., коли Угорщина отримала рівні права з Австрією¹². На думку В. Шандора, погорда, зневага й заперечення природних національних прав різних народів, що її населяли, були в основі державної філософії та політики, і мали «свій корінь глибоко в історії та психології мадярів»¹³. Парадоксально, але уряд навіть не приховував шовіністичні цілі своєї національної політики. Прем'єр Д. Банффі відкрито заявляв: «Публічно визнаю, що мадяризація є головною великою метою, для якої мають працювати всі вірні мадярські патріоти. Без шовінізму не можна заснувати цілісну мадярську державу. Майбутнє Мадярщини залежить від того, чи вдасться нам поглинути немадярські національності»¹⁴. А прем'єр І. Тіса, у листі до доктора Є. Олесницького 1914 р. писав: «Мені відомий український національний рух, і я не противлюся поширенню освіти серед угорських русинів, але не можу дозволити на те, щоби той рух прибрав більших розмірів. Не можу згодитися на ніяку політичну агітацію, бо я маю в Мадярщині ще сербів, хорватів та інших [національних – Р.М.] меншин. Якби я дозволив русинам на свободній національній розвій, мусів би дати таку саму свободу також сербам, хорватам і т.д., а того не можу зробити з огляду на інтерес Мадярщини»¹⁵. При цьому їх висловлювання не були порожніми словами, підтвердженням чого є хоча б той факт, що при одному з міністерств за ініціативою Д. Банффі було засновано спеціальне відділення, яке стежило за національним рухом українців та мало здійснювати оперативні контракції від імені влади для його придушення¹⁶. На думку І. Мандрика, «мрія великодержавних шовіністів створити однонаціональну державу була не чим іншим, як божевіллям»¹⁷. Однак, вона, мусимо визнати, крім того, що давала позитивні результати для Будапешту у проведенні запланованої

внутрішньої політики, ще й стало основним гальмівним чинником у розвитку українського національного руху в Закарпатті.

Однією з основних сфер, у якій здійснювалася мадяризація українців була освітня та мовна. У відповідності до закону, прийнятого 1879 р., угорська мова стала обов'язковим предметом вивчення у всіх народних школах¹⁸, а з 1883 р. – у гімназіях і реальних училищах¹⁹. Тоді ж руська мова була відмінена як обов'язкова в гімназіях, народних і греко-католицьких школах. А з 1881 р. її навіть не складали на випускних іспитах у школі²⁰. Посилення процесу асиміляції відбулося після прийняття шкільного закону 1893 р., за яким на угорську мову навчання переводилися всі школи, де не менше 20% учнів вважали її рідною. У результаті чого з кінця XIX ст. сотні українських народних шкіл, утримуваних коштами місцевих громад, перетворилися на змішані двомовні школи, у яких процес навчання здійснювався угорською мовою і за угорськими підручниками, а рідна мова викладалася лише в якості окремої дисципліни²¹. Систематичне і цілеспрямоване знищення українського шкільництва угорським урядом було таке досконале, що на початку Першої світової війни в Закарпатті не було жодної, навіть народної школи з рідною мовою навчання²². З 1874 по 1907 рр. кількість українських шкіл у краї скоротилася з 571 до 23, а 1912 р. були закриті й останні 23 школи, а кількість змішаних шкіл становила всього 61, тоді як 1882 р. їх нараховувалося 246²³. Така ситуація призвела до того, що неписьменність серед українців становила 85,5%²⁴. Часто рідну мову досконало не знали навіть священики, які виконували роль шкільних учителів²⁵. В українські школи нерідко направляли вчителів за фахом, які ні читати, ні писати українською мовою не вміли²⁶. У багатьох випадках вчителями в народних урядових школах призначали угорців, які взагалі не володіли українською. Через це, як зазначав Л. Явдик, система викладання у школі носила доволі оригінальний характер: «Учні не розуміють по-угорськи, а вчителі – по-руськи»²⁷. Зрозуміло, що результат такого процесу навчання був нульовим чи близьким до нуля. Тому не випадково у першій чверті XX ст. більшість закарпатців не вміла читати й писати ні по-українськи, ні по-угорськи²⁸.

Політика угорської влади спрямовувалася на культивування у дітей та молоді, незалежно від їх національної приналежності, почуття належності до «мадярської батьківщини і мадярської нації»²⁹ та відданості Угорській державі³⁰. Засобами реалізації цієї мети слугували навчальні заклади: починаючи від народних шкіл, завершуючи гімназіями³¹. Львівська газета «Слово» 1861 р. на своїх шпальтах відмітила, що в школах і семінаріях «русинів роблять мадярами»³². А С. Ключурак писав у своїх спогадах: завданням науки в школі «було калічення наших дитячих душ і виховання з нас ренегатів-мадяронів»³³. Однак така політика, незважаючи на те, що її підтримувала велика частина закарпатського духовенства³⁴, яке, власне, й саме було знаряддям мадяризації, як правило, мала зворотній результат і призводила не до формування любові до всього угорського, а до появи в українців ненависті до своїх вчителів, священиків, будителів, які висту-

пали активними мадяризаторами³⁵ та отримували за свою «просвітницьку» й «патріотичну» діяльність грошові премії³⁶. Так, за успіхи у вивченні угорської мови вчителі одержували доплату до зарплати в сумі 100-120 золотих, тоді як річна платня вчителя складала 500 золотих. Одним із результатів такої політики стало різке зменшення учителів-українців: якщо 1909 р. їх кількість серед вчителів краю дорівнювала 22,8%, то 1910 р. – всього 3,5%³⁷. Як бачимо, освіта перетворювалася угорською владою в один із інструментів здійснення мадяризації українців, який, з одного боку, сприяв асиміляції русинів, а з іншого, призводив до низького рівня грамотності та знань учнів, відсутності взаємозв'язку між угорськомовним учителем та країномовним учнем.

У цей час найважливіше значення у збереженні українцями своєї національної ідентичності відігравали релігія («руська віра»³⁸) та розмовна народна мова. У зв'язку з цим уряд прагнув максимально зменшити, нівелювати відмінності між русинами та угорцями в релігійно-церковній та мовній сфері. Для цього починаючи з 1860-х рр. влада активно здійснювала спроби запровадити у церковне богослужіння угорську мову (так званий рух за «мадярську літургію») та створити окреме мадярське єпископство³⁸. Крім того, Будапешт неодноразово намагався запровадити в церковних книгах і молитовниках замість кириличного алфавіту латинський (на основі угорської фонетики)³⁹, проти чого гостро виступали такі громадські діячі як А. Волошин, Ю. Шуба, П. Гебей, С. Сабов та ін.⁴⁰. Однак, значна частина уніатського духовництва, зокрема прясівський єпископ С. Новак та його прибічники⁴¹, схвалювали урядову політику щодо ліквідації кириличного алфавіту і його заміну латинським, добровільно погоджувалася проводити богослужіння і церковні обряди, в тому числі й католицькі, угорською мовою⁴². Як справедливо зауважував відомий галицький громадський діяч та вчений В. Гнатюк, мадяризація проводилася згори, від консисторії⁴³. На краці парафії призначалися священники-мадярофіли, в храмах примушували вживати угорську мову, навіть там, де угорців не було й де ніхто угорської не розумів⁴⁴. В Угорщині навіть був створений спеціальний мадяризаційний фонд, з якого виплачували гроші священникам, котрі вели літургію мадярською мовою⁴⁵. Грошову винагороду від Міністерства культів і освіти Угорщини священники Мукачівської греко-католицької єпархії отримували і за виконання функцій таємних агентів⁴⁶.

При цьому заміна кириличної абетки на латинську не обмежувалася лише церковно-релігійною сферою. Латиниця розглядалася Будапештом як універсальний інструмент здійснення мадяризації у писемному мовленні. У 1870-1880-х рр. угорська влада здійснила дві невдалі спроби запровадити латиницю та угорську транскрипцію в українському правописі у всіх сферах життєдіяльності, а насамперед – школі⁴⁷, звідки кирилиця була повністю виключена лише 1916-1917 рр. Та успіхи цієї кампанії

* 1897 р. 97% українців Закарпаття були греко-католиками.

були недовгими, оскільки вже влітку 1918 р. Ординаріат Мукачівської єпархії відкликав розпорядження проти кирилиці, а уряд графа М. Каролія визнав права використання української мови у всіх школах⁴⁸.

Проведення духовенством літургії угорською мовою викликало протест з боку українського населення, головно селян, котрі, як зазначав С. Ключурак, «одним фронтом» стали проти запровадження угорської мови в богослужінні⁴⁹. Священик вишківської парафії Є. Ференчик з жалем констатував, що його парафіяни «... найрішучіше тримаються старослов'янських обрядів і відмовитись від них ні за яких обставин не згодні»⁵⁰. Супротив мадяризації у церковно-релігійній сфері найяскравіше проявився у переході великої кількості українців з уніацтва в православ'я. Цей рух розпочався ще у 1860-х рр.⁵¹, але масового характеру набрав лише з початку ХХ ст.⁵². У період тотальної мадяризації греко-католицька церква, будучи «одиноким національним бастионом», як її називав В. Шандор⁵³, вже не могла, як раніше, повноцінно виконувати функції захисту української ідентичності, оскільки сама ставала інструментом здійснення політики асиміляції. Рух у православ'я, хоч і носив релігійне забарвлення, був спрямований проти окатоличення і денаціоналізації українців⁵⁴. Недарма М. Брацайко підкреслював, що «православ'я оригінально було майже чисто національним рухом»⁵⁵. Розуміючи це, угорська влада, використовуючи поліцію, жандармерію та військо, здійснювала репресії проти українців, котрі переходили у православ'я, насильно заганяла людей в уніатські храми, а тих, хто відмовлявся – жорстоко били, не жалючі і дітей, вішали, саджали у в'язниці, звинувачували у «державній зраді», організовуючи сфальсифіковані судові справи на зразок Мараморш-Сиготських судових процесів тощо⁵⁶.

Угорські шовіністи, щоб хоч якось виправдати свої дії, намагалися показати, що перехід у православ'я – це політичний рух та політична агітація на користь Росії, хоча було цілком зрозуміло, що цей рух у дійсності – реакція, відповідь на спробу змадяризувати греко-католицьку церкву⁵⁷. Самі селяни перехід у православ'я пояснювали своєю ненавистю до священиків та католицизму, до усього того, що було угорським⁵⁸. Зокрема, вони зазначали: «Ми не від віри втікаємо, ми втікаємо від священика мадярона»⁵⁹; «ми скоріше віру залишимо, але його (священика-мадярона – Р. М.) ні на цьому, ні на тому світі не хочемо бачити»⁶⁰. З ряду цілком об'єктивних причин статус церковнослужителя у громадській думці різко впав, селяни не слухали й висміювали священиків, кидали у них камінням, а часом навіть погрожували вбити⁶¹. Все це було наслідком переходу духовенства на угорський бік, наслідком їх продажності та перетворення на мадяронів, на активних мадяризаторів рідного народу, на тих ренегатів, що відреклися від своїх релігійних і національних переконань.

Отже, політика мадяризації спрямовувалася на максимальне витіснення з культурної сфери української мови, як символу ідентичності, який відмежовував українську етнічну спільноту від угорської, а тому відіграв етнодиференціюючу роль у соціумі. По суті політика угорського

уряду в XIX – на початку XX ст., щодо української мови носила характер лінгвоциту, кінцева мета якого полягала в остаточній асиміляції українців. Така ж ситуація була характерна і для Наддніпрянщини, де нищення української мови систематично й цілеспрямовано здійснювала російська влада, приймаючи різні документи, на зразок Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р., які були спрямовані на витіснення мови українців з культурної сфери та її обмеження побутовим вжитком, а інколи й взагалі заперечували сам факт її існування⁶². Та незважаючи на тотальні заходи влади щодо насадження угорської мови в Закарпатті, дана кампанія не дала очікуваного результату. За статистичними даними 1880 р. в Австро-Угорщині рідну мову вживали 92% румунів, 89,5% українців, 62% німців і т. д.⁶³. Якщо ж окремо розглядати питання розмовної мови серед інтелігенції, в тому числі духовної, то ситуація тут буде докорінно відрізнятися від вищенаведених статистичних даних. Так, 1900 р. лише 23% всіх священиків греко-католиків, а отже в абсолютній більшості українців за національністю, вживало українську мову⁶⁴. 1910 р. питома вага міщан, що розмовляли українською мовою, становила 23%⁶⁵.

Велика увага угорських шовіністів зверталася на мадяризацію системи апарату державного управління. В центральних державних установах 95%, у комітатському управлінні – 93%, серед суддів і прокурорів – 97%, серед державних учителів – 82% складали угорці⁶⁶. Будапешт намагався всіма методами не допустити на провідні державні посади представників національних меншин. Угорці переважали в жупних зборах навіть тих дистриктів, де вони не складали і однієї соті відсотка населення⁶⁷. Існувала поширена практика роздачі посад братам чиновників, шуринам, котрі рідко бували у своїх округах і часто навіть не мали повної шкільної освіти⁶⁸. Якщо ж на державні посади і допускалися українці, то це, як правило, хоча мали місце й винятки, були уже асимільовані представники української спільноти⁶⁹, або безпринципні й безхарактерні особи, які нічого не робили для захисту власного народу⁷⁰. Провідних українських чиновників угорський уряд часто позбавляв займані ними посади, направляв на інше місце роботи, віддалене від українських міст чи сіл⁷¹, або ж відкрито переслідував та ставив клеймо «зрадника батьківщини»⁷². Внаслідок такої маргіналізації українських чиновників влада позбавляла закарпатців своїх представників у місцевих та вищих органах влади, що автоматично призводило до обмеження легальних методів здійснення захисту своїх національних, політичних і культурних прав.

Окрім закладів освіти, центрами проведення мадяризації від середини 1880-х рр. до 1918 р. стали спеціально створені у середовищі проживання національних меншин угорські культурно-просвітницькі товариства, які користувалися підтримкою держави, опікувалися десятками, а то й сотнями дитячих притулків, бібліотек, займалися насадженням угорської культури тощо. На території Закарпаття діяли «Мадярський шкільний гурток», «Усеугорське шкільне товариство», «Товариство поширення

мадярської мови», Верховинське мадярське товариство «Femka»⁷³, «Мадярське просвітницьке товариство»⁷⁴. Паралельно з розширенням мережі угорських організацій, Будапешт заборонив неугорським народам створювати власні політичні товариства та об'єднання, дозволялося мати лише літературні та культурні спілки⁷⁵. Але й ті з часом, як це спіткало «Товариство св. Василя Великого» та «Руську Бесіду», що діяли на території Закарпаття, закривалися владою або ж їх очолювали мадярони, під керівництвом яких спілки й казино припиняли свою культурно-просвітницьку діяльність й існували лише формально⁷⁶.

Ідеї здійснення мадяризації неугорських національностей слугувала навіть угорська статистика, завдання якої полягало у тім, щоб показати чисельну перевагу мадярів в Угорщині. При переписі населення 1891 р. за мадяра записували кожного, хто вмів лише вітатися по-угорськи. У результаті таких фальсифікацій число русинів на 1891 р. зменшилося, зрозуміло лише на папері, до 379 713 осіб, тоді як 1857 р. складало 423 713⁷⁷. Аналогічні махінації проводилися і в наступні роки. За даними перепису 1900 р. у багатьох українських селах, де українці становили більше 70% населення, за переписом 1910 р. їх нараховувалося вже лише біля 20-30%, а то й взагалі 0%⁷⁸. У свою чергу, ці «об'єктивні» дані дозволяли угорській владі активно й «законно», принаймні за даними фальшивої статистики, проводити в уже «мадярських» населених пунктах політику мадяризації неугорського населення за допомогою закладів освіти та культурних товариств. Крім того, статистика, констатувавши чисельне збільшення угорців у монархії, створювала ілюзію формування «єдиної неподільної угорської політичної нації» – ключового елемента угорської шовіністичної ідеології. У даному випадку слухними є зауваження одного словака, котрий зазначав, що в «часах розбурханих національних пристрастей урядова статистика стала... “безстидною проституткою шовінізму”», а тому до неї потрібно ставитися з великою долею скептицизму⁷⁹.

У різні періоди своєї діяльності сприяла процесу мадяризації й ужгородська угорськомовна преса: «Ung» («Унг»), «Kelet» («Схід»), «Gyűző Katholikus szemele» («Греко-католицька хроніка»), «Ungvari Kézilap» («Ужгородський вісник»), що отримувала за це відповідні дотації від уряду⁸⁰. При цьому ті газети, які різко виступали проти політики денационалізації, тим чи іншим чином сприяли розвиткові національної свідомості українців, чи їх публікації, на думку влади, носили небезпечний для держави характер, закривалися або ж з продажу вилучалися їх окремі номери⁸¹. Така доля, зокрема, спіткала ужгородську сатиричну газету «Сова», яка викривала та висміювала зрадників-мадяронів, а головню, мукачівського єпископа С. Панковича та його прихильників⁸².

Для пришвидшення асиміляції українського населення та утвердження «єдиної мадярської нації» уряд активно проводив політику мадяризації топоніміки, прізвищ та імен представників національних меншин, у тому числі українців⁸³. Для цього з кінця XIX ст. навіть почали створюватися спеціальні культурні товариства, в тому числі й гуртки, по мадяризації

українських прізвищ. Чиновників, інтелігенцію, заможних осіб змушували змінювати свої прізвища на угорські. Той, хто без вагань виконував таке розпорядження, отримував пільги (серед них – десятикратне зменшення гербового збору: з 5 гульденів до 50 крейцерів⁸⁴) і однакові права з угорцями, а інших називали неблагонадійними й всіляко переслідували⁸⁵. Однак, кампанії по мадяризації українських прізвищ не мали великого успіху. Таку акцію, як правило (бо частина інтелігенція рішуче виступила проти вищезазначених нововведень⁸⁶), підтримали лише інтелігенція, урядовці та заможне населення, а більшість українців рішуче відмовилася виконувати дане розпорядження уряду⁸⁷.

Для того, щоб стерти у свідомості закарпатців руську (українську) національну ідентичність, угорська влада намагалася витіснити з їх свідомості саме слово «руський», «руське», «русини». З цією метою ще в 1860-х рр.⁸⁸ вона почала називати українців «мадярами греко-католицького обряду», «мадярами греко-католицької віри», «мадярами, що розмовляють по-руськи», «греко-католицьким народом»⁸⁹, або просто «göög egyesült» (сполучені католики), «göög katholikus» (греко-католики)⁹⁰, «göög egyesült katholikus» (східні об'єднані католики)⁹¹. В офіційному діловодстві вилучався термін «Ruthenen», яким самі угорці завжди називали українців, оскільки бачили в ньому «руський корінь»⁹². Частина закарпатського духовенства та інтелігенції активно підтримала таку політику Будапешта⁹³. Так, мукачівський єпископ С. Панкович на автономістському конгресі 1871 р. заявив, що не знає греко-католиків, що «угорські руські» – це також римські католики, котрі відрізняються від них лише «мертвою церковнослов'янською мовою богослужіння», яку населення не розуміє⁹⁴. Тоді ж єпископ оголосив українських греко-католиків «римськими католиками»⁹⁵. Одночасно з витісненням із вжитку етнонімів «русини», «руснак», «руський», угорці намагалися довести, що «греко-католицькі мадяри» – це не мадяризовані русини, а нащадки угорців, які, переселившись на територію Закарпаття, прийняли східний обряд. Не зважаючи на те, що закарпатські інтелігенти висміювали це твердження як нахабну брехню⁹⁶, вжиті угорською владою заходи все ж сприяли проведенню політики асиміляції українського населення.

Серйозну небезпеку у проведенні політики мадяризації Будапешт бачив в українському національному рухові, розвитку якого на території Угорщини сприяли зв'язки між українською громадськістю Закарпаття та Галичини. Мадярська влада боялася щоб закарпатці «не заразилися українством», яке вона вважала далеко небезпечнішим за русофільство⁹⁷. У зв'язку з цим наприкінці XIX – початку XX ст., а особливо напередодні Першої світової війни, прикордонна поліція і жандармерія ретельно охороняла кордон з Галичиною, дбала про те, щоб звідти не пересилали українську літературу, зокрема часописи⁹⁸, здійснювала домашні обшуки в пошуках галицьких газет та журналів⁹⁹, конфісковувала книжки і все те, що могло будити національну свідомість між закарпатцями¹⁰⁰, звинувачувала у зраді тих, хто мав з галичанами будь-які відносини¹⁰¹. Все

це мало на меті розірвати зв'язок між українцями, щоб не допустити їх консолідації у межах Габсбурзької монархії, ліквідувати будь-які шляхи і можливості, що сприяли розвиткові українського національного руху, який міг покласти край ідеї створення єдиної політичної угорської нації.

Характерно, що денационалізуюча політика угорців постійно супроводжувалася декларуванням рівності всіх народів Габсбурзької монархії. Галицька інтелігенція зазначала, що «навіть в абсолютній Росії не робиться таких речей так явно, з таким цинізмом, а особливо з устами, повними грімких фраз про свободу, толеранцію і цивілізацію», як у Закарпатті¹⁰². Окрім того, політика асиміляції неугорців закріплювалася на законодавчому рівні. І стосувалося це не лише витіснення мов національних меншин з шкільництва, державних установ тощо. Ідея утвердження «єдиної мадярської політичної нації» у межах Угорщини також була закріплена на законодавчому рівні. Відповідно до закону про національність 1868 р. («Закон No XLIV про рівноправність національностей») зазначалося, що «всі громадяни Угорщини утворюють одну єдину мадярську націю і кожен громадянин, до якої нації він би не належав, автоматично стає її членом»¹⁰³. Таким чином, не дивлячись на те, що навіть у самій назві законопроекту вживалося словосполучення «рівноправність національностей», про неї у законі фактично не йшлося.

Результат політики мадяризації найбільше відбився на інтелігенції: оскільки та, на відміну від селян, по-перше, могла отримати від асиміляції з титульною нацією (без огляду на її фіктивність чи щирість) конкретні матеріальні чи інші вигоди; по-друге, інтелігенція була значно ближчою до угорського соціокультурного середовища, ніж селянство, внаслідок чого вона мимоволі приймала та засвоювала угорські атрибути та цінності – мову, релігію, культуру, національну ідентичність та ін.; по-третє, суттєвий вплив на пришвидшення денационалізації кліру та людей зайнятих розумовою працею мали такі соціально-психологічні чинники як психологічна потреба особи бути афілійованою (прийнятою до спільноти та визнаною нею) з угорським соціумом та комплекс меншовартості, характерний для інтелігенції, який, проте, і сам значною мірою був наслідком політики мадяризації, що, у свою чергу, говорить про взаємообумовленість і взаємовплив цих двох явищ. Зважаючи на перераховані та деякі інші фактори переважна частина світської, а особливо духовної інтелігенції вдома та в ширшій товаристві розмовляла угорською мовою, нею ж велася приватна і урядова переписка, читала майже виключно угорські газети і книжки, а руську мову вживала лише під час розмови з селянами. Народну розмовну мову вони вважали некультурною, соромилися як її, так і рідного народу¹⁰⁴. З різних причин відрікалися не лише рідної мови, але й рідної національної ідентичності, визнавали себе представниками мадярської нації¹⁰⁵. Відступництво й безпринципність частини духовенства виразно ілюструє позиція священника із Лаборці, котрий заявляв: «Я Русин тільки в церкві, а вийшовши із церкви – Мадяр»¹⁰⁶.

На початку 1860-х рр. О. Духнович із жалем відзначав що українському чиновництву «руська народність неможлива. Йому руське слово бридке; він соромиться руського. Суцций поміж мадярами, він уже мондокає, шукаючи тим схильності у чужих... Так істинно єсть мое слово: русин (угорський) чим-небудь буде тільки не русином»¹⁰⁷. За словами В. Охримовича, на середину 1890-х рр. закарпатська інтелігенція вже була «цілкомовито змадяризована і відчужена від простого народу»¹⁰⁸. В той же час провідні галицькі діячі: І. Франко, М. Павлик, Ю. Романчук та ін., під час святкування угорцями тисячоліття своєї держави 1896 р., опублікували протест у формі брошури під назвою «І ми в Європі», де була дана гостра критична оцінка закарпатської світської інтелігенції, особливо сільських вчителів: «З дуже малими виїмками ся інтелігенція, – зазначалося в «Протесті», – наскрізь змадяршена, встидається руської мови, цурається рідного люду. Мадяризація зробила їх не тільки перевертнями і ворогами власного народу, але рівночасно zdeградувала їх морально, поробила їх сибаритами, підляками, лизунами, прислужниками панськими, загасила в їх душах всяке ідеальне змагання, всяке етичне почуття»¹⁰⁹. На тотальне омадяршення закарпатської інтелігенції на сторінках львівського часопису «Житє і слово» вказував і В. Гнатюк. Учений відмічав, що такий ступінь мадяризації характерний для інтелігенції не зважаючи на те, що вона ще «має якесь неясне почуття руськості»¹¹⁰. У свою чергу відомий закарпатський діяч, вчений, член Наукового товариства імені Шевченка Г. Стрипський на початку ХХ ст. з іронією підкреслював, що «за руснацьку інтелігенцію не треба боятися. Вона на сьогоднішній день настільки угорська, що з неї не буде вже ніколи, якщо б вона того і хотіла – ні руснацька, ні москальська»¹¹¹. Політика мадяризації та безпринципність інтелігенції призвели до того, що напередодні Першої світової війни «число явних інтелігентних русинів, – як зазначав А. Штефан, – наближалось до зєра»¹¹².

Про успіхи мадяризації постійно свідчили дані офіційної статистики, за якою у шести українських комітатах у 1910 р. із 508 греко-католицьких священників русинами себе називали лише 72, а з 831 учителів народних шкіл – лише 97. Однак тут існує ряд «але». На думку В. Шандора, у даному випадку формальне визнання угорської національної ідентичності дозволяло їм зберегти свої посади й мати засоби для існування¹¹³. А П. Сміян підкреслював, що лише відмова від своєї народності та «патріотична» діяльність, як правило, давали можливість отримати освіту, займати високі посади й просуватися по службі¹¹⁴. А тому, беручи до уваги реалії тогочасного життя, не завжди слід робити висновки на основі таких статистичних даних, бо вони, по-перше, не завжди відображали реальну позицію опитуваних, які часто самостійно й свідомо говорили те, що прагнула почути влада; а, по-друге, автором вже зазначалося вище, що й сама статистика слугувала політиці мадяризації й була, як правило, далекою від об'єктивної соціології.

Фактично політика мадяризації завдала основного удару по найбільш освіченій верстві населення – духовенству та інтелігенції, тобто тому соціальному стану, який у XIX – на початку XX ст. виконував у Закарпатті роль української еліти. А знищуючи її, влада позбавляла українців національних лідерів, тих провідників нації, завдяки яким відбувався національний поступ, тих людей, які мали виконувати роль національного політичного представництва. Це мало вкрай негативний наслідок для розвитку українського національного руху й вело до деформації соціальної структури українського суспільства. Більше того, відрікшись від рідної мови, національності та повністю змадярчившись, духовенство та інтелігенція у руках угорської влади ставали зручним інструментом асиміляції найбільш численної верстви українства – селян. Трагедія полягала ще й в тому, що часто задля мадяризації селян вони докладали більше зусиль ніж самі угорці, чим намагалися вислужитися перед останніми й показати їм цим самим свою відданість. Така інтелігенція не займалася поширенням освіти серед населення народною розмовною мовою та пропагуванням української національної ідеї. Вона не формувала ті підвалини своєї ідеології та практичної діяльності, на яких стояв народовський рух у Галичині та Буковині, український національний рух у Наддніпрянщині.

Та не зважаючи на те, що більша частина духовенства та світської інтелігенції була змадяризована, це ні в якому випадку не означало суцільну асиміляцію української спільноти з угорською. Адже проведення політики тотальної мадяризації викликало протест з боку українського населення, головню селян та невеликої частини інтелігенції, у тому числі духовної. Як вже зазначалося вище, найбільш яскраво це проявилось у переході українців з уніацтва в православ'я. Іншими формами протесту були: самостійне закриття селянами церков, де богослужіння священиками-мадяронами велось угорською мовою¹¹⁵, виступ проти проведення календарної реформи, яка мала на меті ввести замість юліанського календаря григоріанський¹¹⁶, відмова посилати дітей до школи, де все було угорське¹¹⁷.

Важливо те, що ці протести проти мадяризації та католицизму не були поодинокими, вони носили масовий характер, особливо наприкінці Першої світової війни, яка ще більше загострила міжнаціональний антагонізм у краї. В українському середовищі посилювалися й радикалізувалися антиугорські настрої. Свідченням цього є лист терблянського священика І. Яцька до єпископа Мукачівської уніатської єпархії, у якому зазначалося, що «народ ненавидить угорців та католицизм і цурається всього, що є угорським, католицьким»¹¹⁸. А закарпатські будителі в основному літературно-просвітницькими засобами намагалися протидіяти угорській національній та мовній експансії, зберегти ідентичність та самодостатність місцевого населення¹¹⁹. Зокрема О. Духнович, як підкреслював С. Пап, писав вірші для того, щоб поезією «вливати в душу народу почуття патріотизму»¹²⁰. Його вірш «Я русин був, є і буду!» – яскравий приклад такої

патріотичної поезії; в ньому лунає протест проти мадяризації, заклик до пробудження національної свідомості. Цей вірш став гімном для українців Закарпаття. Його знало напам'ять майже все населення: діти, молодь, старше покоління. На Пряшівщині ще в 1918-1939 рр. у багатьох селах після літургії у неділю та свята співався гімн: «Я русин був, є і буду!»¹²¹.

На політичній арені права українців відстоював А. Добрянський. Він розробив чимало політичних проектів¹²², метою яких було забезпечення національно-культурної та політичної автономії для українських земель у Габсбурзькій монархії, захищав права закарпатців в угорському парламенті¹²³. Однак, його діяльність на цій ниві, на жаль, досить рідко давала бажані результати. Такий перебіг подій був зайвим підтвердженням того, наскільки б талановитою чи геніальною не була та чи інша особистість, політичний діяч, національний лідер, самотужки подолати державний режим, який базувався на шовінізмі, неможливо.

Та всупереч прагненням угорців створити одну політичну мадярську націю, асимілювавши всі національні меншини в Угорщині, ця ідея загалом зазнала краху, хоча й мала окремі, фрагментарні успіхи. Незважаючи на жорстку мадяризацію, більшість українців зберегла свою національну, релігійну, мовну ідентичність, свій національний характер. О. Духнович у листі до Я. Головацького зазначав: є ще русини, хоч їх і не багато, «таких, що за ребро дадуться повісити за русчизну. Читають книги, розмовляють публічно, і не соромляться виступити де-небудь по-руськи»¹²⁴. А чернівецька газета «Буковина» писала, що українці Закарпаття дуже бережуть свою віру та народність, й не хочуть вивчати ніякої мови окрім своєї. В газеті зазначалося, як русини деяких сіл принципово не купляли товар на ярмарку у тих, хто не знав руської мови, а іноді відверто глузували з високопосадовців, які не розуміли їхньої мови: «Та який то пан, тільки років учився, а не навчився руської мови?» – відповідали зустрічним питанням селяни в суді, коли їх запитували по-угорськи¹²⁵. Селяни, на відміну від інтелігенції та духовенства, як правило, не відрікалися і не цуралися рідної мови, релігії, народності¹²⁶. Хоча і з цього правила були винятки. На початку ХХ ст. частина українських сіл були настільки змадяризована, що лише старше покоління у них добре розмовляло українською, а молодь знала по-українськи лише «Отче Наш» та «Вірую». Зі своїми батьками вони розмовляли лише угорською і тільки віра вказувала на їх походження¹²⁷. Як правило, така ситуація спостерігалася у населених пунктах, які граничили з етнічними угорськими землями, й меншою мірою торкалася віддалених від етнічного пограниччя українських поселень. Загалом, у Закарпатті впродовж ХІХ – початку ХХ ст. село, зважаючи на неукраїнський за етнічною ознакою характер міст та ряд інших чинників, залишалося єдиним масовим соціальним хранителем і носієм етнонаціональної, мовно-культурної та релігійної ідентичності українства. Це не була специфічна риса українського національного руху чи етнонаціональних і соціокультурних процесів у цілому в Закарпатті чи навіть у Галичині та Буковині, де сільське населення також зберігало риси традиціоналізму й

архаїчності, й де він – національний рух – проходив за схожою моделлю розвитку. Адже, як показали дослідження Ю. Присяжнюка, на території Наддніпрянщини, де упродовж XIX ст. російською владою проводилась політика русифікації, лише село так само було єдиним масовим соціальним носієм української етнокультурної ідентичності¹²⁸.

Підводячи підсумки, зазначимо, що у середні XIX – на початку XX ст. процес національно-політичного та культурно-освітнього розвитку українців Закарпаття перебував під жорстким тиском та контролем угорської влади. Внаслідок проведення політики мадяризації український національний рух був позбавлений нормальних можливостей розвитку. При цьому результат політики асиміляції українців найбільше позначився на духовній і світській інтелігенції. Адже, на відміну від селян, які становили найбільший за чисельністю соціальний стан, практично вся інтелігенція на початок XX ст. була змадяризована. Знищуючи еліту української спільноти угорська влада позбавляла закарпатців національних провідників, лідерів національного поступу, які з пасивних об'єктів мадяризації ставали її активними суб'єктами.

Політика мадяризації, на думку автора, була основним гальмівним чинником розвитку українського національного руху в Закарпатті. Вона призвела, по-перше, до асиміляції частини українського населення, його переходу на бік угорців, засвоєння ним чужої мови, культури; по-друге, спричинила негативні зміни в структурі менталітету української нації, деформації національної самосвідомості українців, втрати частиною населення української національної ідентичності; по-третє, привела до сповільнення розвитку національного руху та формування національної, зокрема політичної, еліти, занепаду культурно-освітньої сфери. Однак, не зважаючи на те, що українцям у жорстких умовах угорського шовінізму та політики тотальної асиміляції було надзвичайно складно зберегти свою мову, релігію, національну ідентичність, абсолютна їх більшість усе ж не була змадяризована й зберегла власну національну самобутність.

Примітки

1. Žeguc I. Die nationalpolitischen Bestrebungen der Karpato-Ruthenen 1848-1914 / Žeguc Ivan. – Wiesbaden: Harrassowitz, 1965. – 145 S.
2. Макаренко Н. Закарпаття під тиском мадяризації: 1867-1914 pp. / Н. Макаренко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 37. – С. 176-187.
3. Мандрик І. Ідеологія та практика проведення державної політики мадяризації в 70-80-х роках XIX століття / Мандрик І.О. // Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія: Історія. Вип. 7 / [Редкол.: Мандрик І.О. (голов. ред.), Олашин М.В. (відп. ред.)]. – Ужгород: Вид-во В. Подяка, 2002. – С. 112-118.
4. Пап С. Історія Закарпаття / о. Степан Пап. Том III. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003. – 648 с.
5. Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття. Том I. Єрархічне оформлення / Атанасій В. Пекар. – Рим: ОО. Василяни, 1967. – С. 96-112.

6. Фатула Р. С. Мадяризація освіти на Закарпатті в кінці XIX – на початку XX століть / Р.С. Фатула // Грани. – Д.: Дніпропетровський нац. ун-т, Центр соц.-політ. досліджень, 2011, №4. – С. 162-164.
7. Шандор В. Закарпаття. Історично-правовий нарис від IX ст. до 1920 / Вікентій Шандор. – Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1992. – 292 с.
8. Mayer M. Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések: 1860-1910 / Mária Mayer. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977. – 255 p.
9. Перени Й. Из истории закарпатских украинцев (1849-1914) / Й. Перени. – Budapest: Akadémiai Klado, 1957. – 160 с.
10. Де-Волланъ Г.А. Мадыры и національная борьба въ Венгрии / Г.А. Де-Волланъ. – С.-Петербургъ: Тип. А. Траншеля, 1877. – 46 с.
11. Scotus Viator. Racial problems in Hungary / Scotus Viator [R. W. Seton-Watson]. – London: Archibald Constable & Co. Ltd, 1908. – 546 p.
12. Макаренко Н. Закарпаття під тиском мадяризації: 1867-1914 pp. – С. 176.
13. Шандор В. Закарпаття. Історично-правовий нарис від IX ст. до 1920. – С. 90.
14. Пап С. Названа праця. – С. 362.
15. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України / Августин Штефан. – Кн. 1. – Торонто: Пробоєм, 1973. – С. 263.
16. Пап С. Названа праця. – С. 362.
17. Мандрик І.О. Названа праця. – С. 116.
18. Закон число 1879: XVIII. Про навчання угорської мови у закладах народної освіти. Франц Йосип, Калман Тіса // До історії національних меншин Австро-Угорщини (XIX – поч. XX ст.) / Упорядкування Кобаля Й.В.; передм. Худанича В.І. – Ужгород: Карпати-Гражда, 2001. – С. 13-15.
19. Державний архів Закарпатської області (далі – Держархів Закарпатської обл.), ф. 7, оп. 1, спр. 1087, арк. 3-4.
20. Макаренко Н. Названа праця. – С. 179.
21. Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 162; Макаренко Н. Названа праця. – С. 180.
22. Шандор В. Названа праця. – С. 93.
23. Макаренко Н. Названа праця. – С. 180.
24. Нариси з історії Закарпаття. Том I. (з найдавніших часів до 1918 року). Відп. ред. Гранюк І.М. – Ужгород, 1993. – С. 404.
25. Справи русиновъ венгерскихъ. II. стаття. Изъ Венгрии // Слово. – Львовъ. – 1861. – Ч. 33.
26. Брашайко Іван. Декілько слів за угорсько-руське простонародне жите і поезію // Січ: Альманах в пам'ять 40-их роковини основання товариства «Січ» в відні. – Львів. 1908. – С. 181.
27. Явдыкъ Л. Історія Угорской Руси / Л. Явдыкъ. – Варшава, 1904. – С. 73.
28. Держархів Закарпатської обл., ф. 1555, оп. 2, спр. 47, арк. 6.
29. Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 163.
30. З листа уніатських священиків Марамороської жупи міністру культів і освіти Угорщини з проханням збільшити державну платню за заслуги перед угорською

- державою. 17 жовтня 1907 р. Мараморш-Сігет // Документи розповідають. Збірник документів. – Ужгород: Карпати, 1971. – С. 75.
31. Смутный стан словесности народной у Русинов угорскихъ. Ужгородъ, въ Юніи // Слово. – Львовъ. – 1862. – Ч. 49.
32. Справи русиновъ венгерскихъ. II. статья. Изъ Венгріи // Слово. – Львовъ. – 1861. – Ч. 33.
33. Клочурак С. До волі. Спомини... – С. 28.
34. Держархів Закарпатської обл., ф. 151, оп. 22, спр. 617, арк. 1-17; 3 листа уніатських священників Марамороської жупи міністру культів і освіти Угорщини з проханням збільшити державну платню за заслуги перед угорською державою. 17 жовтня 1907 р. Мараморш-Сігет // Документи розповідають. Збірник документів. – Ужгород: Карпати, 1971. – С. 75; Лист єпископа Мукачівської уніатської єпархії законодавчій комісії Ужанської жупи, в якому він вітає мадяризацію українських шкіл. Ужгород, 2 жовтня 1915 р. // Таємне стає явним. Документи про антинародну діяльність церковників на Закарпатті в Період окупації. Вид. 2-е, доп. / Упоряд. А.І. Гайдош, В.П. Місюра. Ужгород: Карпати, 1965. – С. 50-51.
35. Смутный стан словесности народной у Русинов угорскихъ. Ужгородъ, въ Юніи // Слово. – Львовъ. – 1862. – Ч. 49.
36. Бережанинь. Изъ угорской Руси // Слово. – Львовъ. – 1869. – Ч. 73.
37. Ринажевський Б. Правове становище в складі іноземних держав та становлення національної державності в Закарпатті (1918-1939) / Богдан Ринажевський. – Львів: Вид-во ЛРІДУ УАДУ, 2002. – С. 40.
38. Волошин А. Спомини. Релігійно-національна боротьба карпатських русинів-українців проти мадярського шовінізму / Августин Волошин. – Філадельфія: Карпатський голос, 1959. – С. 18-20; Пап С. Вказана праця. – С. 493.
39. Неужели писати намъ абцадломъ? // Листокъ. – Унгварь. – 1890. – № 7.
40. Волошин А. Спомини. Релігійно-національна боротьба... – С. 46-48.
41. Там само. – С. 50.
42. 3 листа комісії по визначенню правопису до єпископа Мукачівської уніатської єпархії про ліквідацію кирилиці і заміну її угорською азбукою. Ужгород, 8 липня 1904 р. // Таємне стає явним. Документи про антинародну діяльність церковників на Закарпатті в Період окупації. Вид. 2-е, доп. / Упоряд. А.І. Гайдош, В.П. Місюра. Ужгород: Карпати, 1965. – С. 21; 3 протоколу таємної наради постійних членів комісії єпархії, що належали до Естергомського архієпископату, де йшла мова про необхідність заборони кирилиці з метою денационалізації українського населення Закарпаття. 9 серпня 1915 р. // Таємне стає явним. Документи про антинародну діяльність церковників на Закарпатті в Період окупації. Вид. 2-е, доп. / Упоряд. А.І. Гайдош, В.П. Місюра. Ужгород: Карпати, 1965. – С. 48-49; 3 листа уніатських священників Марамороської жупи міністру культів і освіти Угорщини з проханням збільшити державну платню за заслуги перед угорською державою. 17 жовтня 1907 р. Мараморш-Сігет // Документи розповідають. Збірник документів. – Ужгород: Карпати, 1971. – С. 75; Документи розповідають. Збірник документів. – Ужгород: Карпати, 1971. – С. 48; Корреспонденція. Дня 8. Марта 1894. П.....ъ // Листокъ. – Унгварь. – 1894. – № 6; 3 листа уніатських священників Марамороської жупи міністру культів і освіти Угорщини з проханням збільшити державну платню

- за заслуги перед угорською державою. 17 жовтня 1907 р. Мараморош-Сігет // Документи розповідають. Збірник документів. – Ужгород: Карпати, 1971. – С. 75
43. Дещо з угорської Руси // Буковина. – Чернівці. – 1897. – Ч. 30.
44. Пап С. Названа праця. – С. 360.
45. Дещо з угорської Руси // Буковина. – Чернівці. – 1897. – Ч. 30.
46. Лист Міністерства культів і освіти Угорщини єпископу Мукачівської уніатської єпархії про встановлення священникам високої платні і винагород за виконання функцій таємних агентів. 12 лютого 1902 р. Будапешт // Документи розповідають. Збірник документів. – Ужгород: Карпати, 1971. – С. 92-93; 3 листа уніатських священників Марамороської жупи міністру культів і освіти Угорщини з проханням збільшити державну платню за заслуги перед угорською державою. 17 жовтня 1907 р. Мараморош-Сігет // Документи розповідають. Збірник документів. – Ужгород: Карпати, 1971. – С. 95; Держархів Закарпатської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 95, арк. 1-6.
47. Закарпаття в етнополітичному вимірі. – С. 45.
48. Волошин А. Спомини. Релігійно-національна боротьба... – С. 52.
49. Клочурак С. До волі. Спомини. – С. 54.
50. Документи розповідають: збірник статей та документів / Упорядники А. Гайдош, Л. Кирилук. – Ужгород: Карпати, 1971. – С. 51.
51. Свѣтъ. – Унгварь. – 1869. – Ч. 25.
52. Пап С. Вказана праця. – С. 535.
53. Шандор В. Вказана праця. – С. 97.
54. Нариси з історії Закарпаття. Том I. (з найдавніших часів до 1918 року). / Відп. ред. і керівник авт. кол. І. Гранчак. – Ужгород, 1993. – С. 348.
55. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України від давніх давен до 1927 / Августин Штефан. – Кн. 2. – Торонто: Пробоєм, 1981. – С. 12.
56. Штефан А. За правду і волю. – С. 12; Клочурак С. До волі. Спомини... – С. 53-55; Сміян П.К. Революційний та національно-визвольний рух на Закарпатті кінця ХІХ – початку ХХ ст. / П.К. Сміян. – Л.: Вид-во Львівського університету, 1968. – С. 151-152; Аристовъ Ф.Ф. Карпато-руссіє писатели. Изслѣданіе по неизданнымъ источникамъ / Ф.Ф. Аристовъ: Въ трехъ тамахъ. Томъ I. – М.: Галицко-русское общество въ Петроградѣ, 1916. – С. 136; Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 169.
57. Клочурак С. До волі. Спомини... – С. 54.
58. Клочурак С. До волі. Спомини... – С. 56; 3 листа терезьляньського попа єпископу Мукачівської уніатської єпархії про боротьбу селян проти політики мадяризації та католицизму. Терезля, 30 травня 1918 р. // Таємне стає явним. Документи про антинародну діяльність церковників на Закарпатті в Період окупації. Вид. 2-е, доп. / Упоряд. А.І. Гайдош, В.П. Місюра. Ужгород: Карпати, 1965. – С. 60; 3 листа мараморош-сигетського намісника єпископа єпископу Мукачівської уніатської єпархії про вороже ставлення селян до попів і властей. Мараморо-Сигет, 4 червня 1918 р. // Таємне стає явним. Документи про антинародну діяльність церковників на Закарпатті в Період окупації. Вид. 2-е, доп. / Упоряд. А.І. Гайдош, В.П. Місюра. Ужгород: Карпати, 1965. – С. 61-62.
59. Клочурак С. До волі. Спомини... – С. 55.

60. 3 листа селян єпископові Мукачівської уніатської єпархії, в якому говориться, що вони скоріше віру залишать, а не терпітимуть ненависного попа. Богаревиця, 6 березня 1919 р. // Таємне стає явним. Документи про антинародну діяльність церковників на Закарпатті в Період окупації. Вид. 2-е, доп. / Упоряд. А.І. Гайдош, В.П. Місюра. Ужгород: Карпати, 1965. – С. 36.
61. Лист архідиякона Б. Галатковича єпископу Мукачівської уніатської єпархії, в якому він скаржиться, що селяни не підкоряються, кидають в нього камінням, погрожують, що вб'ють його. Нижні Ворота, 2 травня 1906 р. // Таємне стає явним. Документи про антинародну діяльність церковників на Закарпатті в Період окупації. Вид. 2-е, доп. / Упоряд. А.І. Гайдош, В.П. Місюра. Ужгород: Карпати, 1965. – С. 22; 3 листа єпископа Мукачівської уніатської єпархії піджупану Березької жупи, в якому він вимагає збройною силою придушити опір селян. Ужгород, 5 грудня 1908 р. // Таємне стає явним. Документи про антинародну діяльність церковників на Закарпатті в Період окупації. Вид. 2-е, доп. / Упоряд. А.І. Гайдош, В.П. Місюра. Ужгород: Карпати, 1965. – С. 31.
62. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. / Федір Савченко. – Харків, Київ: ДВУ, 1930. – С. 183-226.
63. Статистичное изъ Цислейтани и Угорщины // Слово. – Львовъ. – 1885. – Ч. 119.
64. Жаткович Ю. Етнографическій очерк угро-русских: комплексне видання / Юрій Жаткович. – Упоряд. і передмова О.С. Мазурка. – Ужгород: Мистецька лінія, 2007. – С. 13.
65. Там само. – С. 12.
66. Мандрик І.О. Названа праця. – С. 115.
67. Макаренко Н. Названа праця. – С. 183
68. Изъ Угорской Руси (Настоящее положеніе дѣлъ народныхъ) // Слово. – Львовъ. – 1868. – Ч. 50.
69. Клочурак С. До волі. Спомини... – С. 126.
70. І. Раковскій. Изъ Угорской Руси // Слово. – Львовъ. – 1883. – Ч. 144; Записка Александра Духновича. Отъ года 1861. // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1995. – № 20. – С. 529.
71. Майор Р. І. Діяльність закарпатської делегації у Відні 1849 р. й утворення «Руського округу» / Р.І. Майор // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – Т. 21. – С. 227; Изъ Земплинского комитата // Слово. – Львовъ. – 1865. – Ч. 77; Пап С. Названа праця. – С. 367.
72. Осмотръ часописей // Слово. – Львовъ. – 1861. – Ч. 28.
73. Закарпаття в етнополітичному вимірі. – С. 166.
74. Держархів Закарпатської обл., ф. 245, оп. 3, спр. 188, арк. 1-3; Мађьяризація Угрорусовъ // Слово. – Львовъ. – 1886. – Ч. 95.
75. Закарпаття в етнополітичному вимірі... – С. 156.
76. Дѣла Галицкой и Угорской Руси. Отъ Ужгорода (Конецъ) // Слово. – Львовъ. – Ч. 74; Уриль Метеоръ (И. А. Сильвай). Автобіографія. – Ужгород: Школьная Помощь, 1938. – С. 116; Добош С. Адольф Иванович Добрянскій: Очерк жизни и деятельности / Степан Добош. – 1956. – С. 98-100.
77. Жаткович Ю. Названа праця. – С. 63.

78. Сміян П.К. Названа праця. – С. 65.
79. Томашівський С. Угорські Русини в світлі мадярської урядової статистики / Стефан Томашівський // Записки Наукового товариства імени Шевченка. – 1903. – Т. LVI. Кн. VI. – С. 2.
80. Сміян П.К. Названа праця. – С. 69; Держархів Закарпатської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 237, арк. 1-16; Там само, ф. 4, оп. 1, спр. 306, арк. 13.
81. Держархів Закарпатської обл., ф. 7, оп. 3, спр. 250, арк. 1-2; Там само. ф. 6, оп. 2, спр. 904, арк. 1-88; Там само. ф. 245, оп. 1, спр. 1329, арк. 1-23.
82. Народная пѣсня Рутеновъ // Сова. – Унгварь. – 1871. – Ч. 1; Сова. – Унгварь. – 1871. – Ч. 1-4; Штефан А. За правду і волю. – С. 172.
83. І ми в Європі. Протест галицьких Русинів проти мадярського тисячоліття. Львів. 1896 // Житє і слово. – Львів. – 1896. – Т. 5. Кн. 1. – С. 6; Штефан А. За правду і волю. – С. 26; Мадяризація имень // Листокъ. – Унгварь. – 1893. – № 7; Мадяризація имень // Листокъ. – Унгварь. – 1896. – № 23; Держархів Закарпатської обл., ф. 6, оп. 5, спр. 1046, арк. 1-26; Там само. ф. 245, оп. 2, спр. 517, арк. 1-47; Там само. ф. 1, оп. 3, спр. 1087, арк. 1-34.
84. Закарпаття в етнополітичному вимірі. – С. 156.
85. Сміян П.К. Названа праця. – С. 66.
86. Штефан А. За правду і волю. – С. 26-27.
87. Сміян П.К. Названа праця. – С. 66.
88. Обь угрорусскихъ названіяхъ нашихъ // Свѣтъ. – Унгварь. – 1867. – Ч. 4.
89. Пап С. Вказана праця. – С. 368.
90. Обь угрорусскихъ названіяхъ нашихъ // Свѣтъ. – Унгварь. – 1867. – Ч. 4.
91. Держархів Закарпатської обл., ф. 7, оп. 3, спр. 77, арк. 3-4.
92. Закарпаття в етнополітичному вимірі. – С. 183.
93. Сміян П.К. Названа праця. – С. 70-71.
94. Движеніе народной жизни въ Угорской Руси // Слово. – Львовь. – 1873. – Ч. 11.
95. Унгварь, 20 января 1871. // Свѣтъ. – Унгварь. – 1871. – Ч. 3.
96. Пап С. Названа праця. – С. 368-369.
97. Клочурак С. До волі. Спомини... – С. 57.
98. Держархів Закарпатської обл., ф. 7, оп. 3, спр. 2132, арк. 1-8; Клочурак С. До волі. Спомини... – С. 30, 57.
99. Пап С. Названа праця. – С. 473.
100. Клочурак С. До волі. Спомини... – С. 31; Держархів Закарпатської обл., ф. 151, оп. 2, спр. 907, арк. 1-7.
101. Пап С. Названа праця. – С. 473.
102. І ми в Європі. Протест галицьких Русинів проти мадярського тисячоліття. Львів. 1896 // Житє і слово. – Львів. – 1896. – Т. 5. Кн. 1. – С. 6.
103. Макаренко Н. Названа праця. – С. 181.
104. Охримович В. Вражнія з Угорскої Руси // Народ. – Львів. – 1895. – №6; Пропаші Русини угорські. II. // Буковина. – Чернівці. – 1895. – Ч. 39; І. С. з угорської України // Вістник Союза визволення України. – Відень. – 1915. – Ч. 59-60; Дещо з угорської Руси // Буковина. – Чернівці. – 1897. – Ч. 30; Изъ Угорской Руси // Слово. – Львовь. – 1865. – Ч. 63; Изъ записокъ русскаго туриста // Слово. – Львовь. – 1885. – Ч. 119; Духнович О. Лист до Я. Головацького. Пряшов, 25 травня (6 червня)

- 1853 р. // Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850-1862. Видав Др. Кирило Студинський. – Львів: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1905. – С. 75; І ми в Європі. Протест галицьких Русинів проти мадярського тисячоліття. Львів. 1896 // Жите і слово. – Львів. – 1896. – Т. 5. Кн. 1. – С. 4-6; Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877 рр.) // Літературно-публіцистичні праці. – Том 2. – Київ: Наукова думка, 1970. – С. 276; Гнатюк В. Угроруська мізерія // Жите і слово. – Львів. – 1897. – Т. 6. Кн. 1. – С. 54.
105. Записка Александра Духновича. Отъ года 1861. // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1995. – № 20. – С. 536; Уриль Метеоръ (И. А. Сильвай). Автобіографія. – Ужгород: Школьная Помощь, 1938. – С. 102; Пап С. Названа праця. – С. 436.
106. К. Изъ Угорской Руси // Слово. – Львовъ. – 1862. – Ч. 3.
107. Записка Александра Духновича. Отъ года 1861. – С. 529.
108. Охримович В. Вражив з Угорскої Руси // Народ. – Львів. – 1895. – №6.
109. І ми в Європі. Протест галицьких Русинів проти мадярського тисячоліття. Львів. 1896 // Жите і слово. – Львів. – 1896. – Т. 5. Кн. 1. – С. 5.
110. Гнатюк В. Угроруська мізерія // Жите і слово. – Львів. – 1897. – Т. 6. Кн. 1. – С. 61.
111. Стрипський Г. Москвофілізм, українізм і вітчизняні руснаки / Гіядор Стрипський // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / Ужгород. націон. ун-т. – Випуск 20. – Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2008. – С. 272.
112. Штефан А. За правду і волю. – С. 26.
113. Шандор В. Закарпаття. Історично-правовий нарис від ІХ ст. до 1920. – С. 97.
114. Сміян П.К. Названа праця. – С. 67.
115. З повідомлення радників Мукачівської уніатської консисторії єпископу, де вимагається покарати селян за те, що вони борються проти гніву церкви. Ужгород, 7 липня 1908 р. // Таємне стає явним. Документи про антинародну діяльність церковників на Закарпатті в Період окупації. Вид. 2-е, доп. / Упоряд. А.І. Гайдош, В.П. Місюра. Ужгород: Карпати, 1965. – С. 30; Сміян П.К. Названа праця. – С. 148.
116. Лист дубівського попа мукачівському єпископу, в якому піп повідомляє, що населення чинить впертий опір, веде рішучу боротьбу проти заборони юліанського календаря. Дубове, 11 лютого 1918 р. // Таємне стає явним. Документи про антинародну діяльність церковників на Закарпатті в Період окупації. Вид. 2-е, доп. / Упоряд. А.І. Гайдош, В.П. Місюра. Ужгород: Карпати, 1965. – С. 54; 3 листа нанківського попа Е. Табаковича єпископу Мукачівської уніатської єпархії про те, що селяни чинять опір об'єднанню календарів. Нанкове, 22 квітня 1918 р. // Таємне стає явним. Документи про антинародну діяльність церковників на Закарпатті в Період окупації. Вид. 2-е, доп. / Упоряд. А.І. Гайдош, В.П. Місюра. Ужгород: Карпати, 1965. – С. 55-56.
117. З протоколу зборів попів Дубівського благочинницького округу про зростання антицерковних і революційних настроїв серед селянства. Дубове, 21 травня 1918 р. // Таємне стає явним. Документи про антинародну діяльність церковників на Закарпатті в Період окупації. Вид. 2-е, доп. / Упоряд. А.І. Гайдош, В.П. Місюра. Ужгород: Карпати, 1965. – С. 59; 3 листа тереблянського попа єпископу Мукачівської уніатської єпархії про боротьбу селян проти політики мадяризації та католицизму.

- Теребля, 30 травня 1918 р. // Таємне стає явним. Документи про антинародну діяльність церковників на Закарпатті в Період окупації. – С. 60; Сміян П.К. Названа праця. – С. 74.
118. З листа тереблянського попа єпископу Мукачівської уніатської єпархії про боротьбу селян проти політики мадяризації та католицизму. Теребля, 30 травня 1918 р. // Таємне стає явним. Документи про антинародну діяльність церковників на Закарпатті в Період окупації. – С. 60.
119. Макаренко Н. Названа праця. – С. 182.
120. Пап С. Названа праця. – С. 315.
121. Там само. – С. 318.
122. Проект политической программы для Руси австрийской. – Львовь, Ставропигийскій институт, 1871. – 44 с.; Programm zur Durchführung der nationalen Autonomie in Österreich (Fon einem Slaven). – Wien, Verlag des «Parlamentär», 1885. – 167 s.
123. Dobrzanszky Adolf. Képvisező urnak az alsóház 1868-diki october hó 19-kén tartott I. Beszéde. Pest, Nyomatott Kunosy es Rethynel. 1868. – oldal. 3; Промова Адольфа Добжанського (Добрянського) під час загального обговорення проекту закону про національність. 25 листопада 1868 р. // До історії національних меншин Австро-Угорщини (XIX – поч. XX ст.) / Упорядкування Кобаля Й.В.; передм. Худанича В.І. – Ужгород: Карпати-Гражда, 2001. – С. 11-12.
124. Духнович О. Лист до Я. Головацького. Пряшов, 8 (20) V 1860 р. // Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850-1862. Видав Др. Кирило Студинський. – Львів: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1905. – С. 496.
125. Югик Іоан. З Угорської Руси. (Про жите тамошніх русинів) // Буковина. – Чернівці. – 1889. – Ч. 17.
126. Изъ записокъ русскаго туриста // Слово. – Львовь. – 1885. – Ч. 119; Штефан А. За правду і волю. – С. 30; Явдыкъ Л. Історія Угорської Руси / Л. Явдыкъ. – Варшава, 1904. – С. 72; Клочурак С. До волі. Спомини... – С. 46.
127. Клочурак С. До волі. Спомини... – С. 45.
128. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. як соціоментальна історична спільнота. – автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 31.

Summary

The article analyzes the policy Magyarization which is regarded by the author as a major inhibitory factor in the development of Ukrainian national movement in Zakarpattya, highlights key areas, methods and results of its implementation of the Hungarian government in the mid-nineteenth – early twentieth century.

Key words: *Magarization, Rusyn, Ukrainian, Hungarian, national movement, Zakarpattya.*

Одержано 19 квітня 2013 р.

«ПЕРШИЙ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФ ПІВДЕННОЇ РОСІЇ» (ФІЛІП БРУУН)

У статті розповідається про життя, соціально-культурне оточення, наукову біографію та основні праці Філіпа Брууна (1804-1880), якого сучасники називали «першим історико-географом Південної Росії».

Ключові слова: Філіп Бруун (Брун), історична географія, університет, Одеса.

Філіп Якоб Бруун (Filip Jakob Bruun) (1804-1880), або як його називали російською – Філіп Карлович Брун, відомий у Росії та Європі вчений з Одеси, з ім'ям якого нерозривно пов'язані вивчення історичної географії, історії та культури, а також статистики Північного Причорномор'я в 30-70-х рр. XIX століття.

Достатньо повно життя та наукова діяльність Ф. Брууна висвітлені в некролозі невідомого автора (не виключено, що ним міг бути граф А. С. Уваров – С. Т.) в «Журналі міністерства народної освіти»¹, а також в статті його молодшого колеги, ординарного професора Ф. Успенського, яка вийшла в «Записках Новоросійського університету»² та окремим виданням³. Наприкінці XIX – на початку XX ст. про Ф. Брууна з'явилися відповідні статті у енциклопедіях⁴, замітки його учня екстраординарного професора О. Маркевича⁵, спогади його добрих знайомих⁶.

Наприкінці XX – на початку XXI ст. про Ф. Брууна з'явилось кілька змістовних повідомлень довідкового характеру сучасних українських дослідників: М. Ковальського⁷, А. Непомнячого⁸, В. Хмарського та О. Дзиговського⁹, О. Яся¹⁰. Інформація про Ф. Брууна вміщена в довіднику «Одеські історики»¹¹, а також колективній монографії українських та естонських дослідників «Тартуський університет і Україна»¹².

Чотири повідомлення про Ф. Брууна, опублікованих у наукових журналах Фінляндії, Італії, Німеччині та Росії, належать Крістеру Фредріку Магнусу Брууну, професорові римської історії університету в Торонто. Цей автор – уродженець Фінляндії, прапраправнук єдинокровного брата Ф. Брууна¹³. Чимало згадок про Ф. Брууна є також в ґрунтовній монографії сучасного німецького дослідника Гвідо Хаусмана «Університет і міська громада Одеси, 1865-1917: соціальна і національна самоорганізація на периферії імперії»¹⁴.

Незважаючи на такий здавалось би значний історіографічний доробок, існує ще чимало прогалин, а то й плутанини, як в даних життєписих, а також у різноманітних дослідженнях, що тією, чи іншою мірою стосуються постаті Філіпа Брууна.

У нашій статті йтиметься про соціально-культурне оточення, в якому ріс і формувався майбутній історико-географ, основні віхи його життя та наукової діяльності. Задля цього залучено чимало опублікованих та

архівних джерел¹⁵, невідомих в Україні праць зарубіжних істориків, генеалогічних досліджень.

Як відомо, батьківщиною Ф. Брууна було місто Фредріксгамн (тепер – Хаміна) на південному сході Фінляндії. Воно з'явилося на карті в 1723 р., коли на місці зруйнованого під час Північної війни містечка Вехкалахден було закладене регулярне місто-фортеця з портом, назване на честь шведського короля. У 1743 р. Фредріксгамн відійшов до Російської імперії, став частиною Выборзької губернії¹⁶. У книзі «Стара Фінляндія або колишня Выборзька губернія», яка вийшла 1833 року на шведській мові, зазначалося, що три купецьких родини в Старій Фінляндії були найпопулярнішими – Сеніш і Алфтхани з Выборгу та Брууни з Фредріксгамна¹⁷.

Питання родоvodu Бруунів з Фредріксгамна доволі запутане. Так, відомий німецький учений Роберт Швайцер, який досліджує історію німецької етнічної меншини у Фінляндії¹⁸, вказує, що на початку XVIII ст. німецький елемент у невеличкому місті-фортеці, куди переселилися біженці із зруйнованого Ньюена (тепер на території Санкт-Петербурга), а також вихідці з Турку, представлений передусім родинами Бруунів і Стевенів¹⁹. Дійсно, в переписі населення Ньюена 1640 року зазначений якийсь Андреас Бруен (Bruen), що був родом з Магдебургу²⁰. Фінський історик Карл фон Бонсдорф серед населення Ньюена в 1640-1642 рр. зазначає осіб на прізвище «Brune», «Brunne», і лише в 1680-1690-х роках тут зафіксований якийсь Бруун (Bruun)²¹.

У той же час у складі шведських військових підрозділів у Східній Фінляндії («Выборзькі драгуни») в 1665 р. зафіксований унтер-офіцер (fugir) Хенрік Бруун. У 1676 р. драгунським ротмістром там служив Ертман Бруун²². Саме останнього дослідники фінської генеалогії і вважають родоначальником роду Бруунів, представники якого і оселилися у Фредріксгамні²³.

Купецьку династію Бруунів з Фредріксгамна започаткували правнуки Ертмана Брууна – брати Йохан (1714-1756) і Хейно Ерік (1716-1790). Брати Брууни стали одними з найзаможніших мешканців Фредріксгамна, набули впливу та потрібних контактів²⁴. Зокрема, їхнім бізнес-партнером був місцевий купець Й.Фабріціус²⁵. Це партнерство в 1771 р. було скріплене шлюбом Карла – сина Йохана та Крістіни Доротеї Бруун (в дівочтві – Клайхіле), з Елізабет – донькою Й.Фабріціуса та Е.Кальберг, яка була родом зі Сконе (лен на півдні Швеції). А в 1773 р. молодший брат Карла Ерік (1750-1788) одружився на Ульріці – молодшій сестрі Елізабет²⁶. Купецька династія Бруунів також була пов'язана шлюбами з іншими відомими родинами Фредріксгамна – Стевенами, Теше та ін. Так, донька Хейно Еріка Якобіна Катаріна вийшла заміж за Крістіана Даніеля Стевена²⁷. Її син – Христіан Христіанович Стевен (1781-1863) – відомий учений ботанік, директор Нікітського ботанічного саду в Криму, в 1840-х роках – інспектор сільського господарства південної Росії²⁸.

У подружжя Карла (1748-1809) та Елізабети Бруун (1753-1802) народилося 16 дітей. Лише деякі померли в юному віці²⁹. Але більшість, і особ-

ливо їх нащадки, добилися значних успіхів – стали відомими купцями й промисловцями, військовими і державними діячами.

Так, Антон Бруун (1778-1824) був найбільшим імпортером зерна у Фредріксгамні в 1810-х роках. У 1822 р. йому присвоєно почесний титул комерції радника, який прівівнювався до VIII класу статської служби³⁰. Його син найбільш відомий серед онуків Карла Брууна – державний міністр Фінляндії, барон (з 1883 р.) Теодор Бруун (1821-1888), або як його називали російською – Федір Антонович Брун³¹.

Інший син Карла Брууна – Крістіан (1789-1864), який теж отримав титул комерції радника, був великим лісоторговцем, власником майже половини торгівельних суден у Фредріксгамні. Його син Йохан і зять Людвіг Бруун (онук Карла Брууна, який представляв інтереси Бруунів в Санкт-Петербурзі) розгорнули небачену комерційну активність після Кримської війни: увійшли в металургійну і склоробну промисловість, займалися осушенням боліт тощо. Проте несприятлива кон'юнктура, неврожаї у Фінляндії та великі борги змусили їх після смерті Крістіана Брууна оголосити про банкрутство. Воно сильно вдарило як по добробуту роду Бруунів, так і по економіці всього регіону³².

Донька Карла Брууна Крістіна Єлизабет (1780-1854) вийшла заміж за лютеранського пастора Емануеля Ідреніуса. Її син Бернгард (1812-1884) закінчив Фінляндський кадетський корпус у Фредріксгамні, відзначився у Кримській та Кавказькій війнах. Він був призначений Выборзьким губернатором, був віце-канцлером Олександрівського університету (м. Хельсінкі), служив помічником Фінляндського генерал-губернатора. У 1871 р. Б. Ідреніус став бароном Великого князівства Фінляндського³³.

Найбільш успішно з доньок Карла Брууна вийшла заміж Ловіса (Луїза) Ульріка (1779-1821). В маєтку Оравала на річці Кюмійокі, який у 1785 р. купили брати Карл та Ерік Брууни, вона познайомилася з французьким аристократом на російській службі Жан Батистом Прево де Сансаком (в Росії його звали Іваном Івановичем), маркізом де Траверсе (1754-1831), коли той інспектував прикордонні укріплення вздовж Кюмійокі. Двівець-маркіз близько 1800 р. одружився з Ловісою Ульрікою³⁴. У 1802-1809 рр. маркіз І.І. де Траверсе командував Чорноморським флотом, одночасно обіймаючи посаду Миколаївського військового губернатора, а в 1811-1828 рр. був морським міністром Російської імперії³⁵.

Друге Карл Бруун одружився, через півроку після смерті першої дружини, на 30-літній Крістіні Катаріні Векрут (1772-1813)³⁶. Вона походила з колись дуже заможної шведської купецької сім'ї. Про її батька Філіпа Векрута (1742-1798), власника лісопилень, смолокурень, верфі і кількох кам'яних будинків у середмісті Выборгу, в яких двічі зупинялася Катерина II, ще за життя складала легенди. А в ХХ ст. класик фінської літератури Лемпі «Інкері» Яаскеляйнен написала тетралогію про сім'ю Векрутів³⁷.

У подружжя Карла і Крістіни Катаріни Бруун народилося 5 дітей: дві дівчинки (одна померла немовлям) і три хлопця. Всі сини з часом закінчи-

ли університет і стали ученими. Філіп Якоб, найстарший із них, народився 18 серпня 1804 р. Крістер Бруун наголошує, що рідною мовою в сім'ї Бруунів була шведська³⁸. Проте варто з цього приводу навести слова російського автора, який одним з перших опублікував опис Фінляндії. Щодо мешканців «Старої Фінляндії» він зазначав: «виборзькі жителі більшою мірою нащадки вихідців [з] давньої Данії та Німеччини, які при звичаївшись до мови і звичаїв шведів і фінів, складають дивну суміш звичаїв та мови. Одним словом, це німці на фінсько-шведський кшталт. Наріччя їх спотворене – німецьке, до якого увійшло багато шведських слів; колишні звичаї змішались з фінськими і шведськими і таким чином виборзці складають ніби окреме плем'я...»³⁹.

Коли у 9 років Філіп став сиротою, його віддали на навчання у петербурзький пансіон, заснований у 1812 р. швейцарським пастором Йоганом фон Муральтом (1780-1850). Викладання, яке в пансіоні велось німецькою та французькою мовами, здійснювалося на високому освітньому рівні, з використанням педагогічних ідей Песталоцці, що дозволяло його випускникам претендувати на навчання в університетах. Філіп Бруун вчився старанно, часто отримував нагороди, і одного разу на урочистому зібранні Муральт сказав, що пансіон повинен гордитись таким учнем, який без сумніву стане ученим⁴⁰.

У 1821 році юнак став студентом Дерптського університету – кращого у Російській імперії. Дещо пізніше міністр освіти С. С. Уваров скаже про нього слова, які стануть крилатими: «Це німецький університет посеред німецьких губерній». У 1821 р. в Дерпті, в якому мешкало понад 8 тис. жителів (близько 3 тис. німців, понад 3 тис. естонців, понад 1,2 тис. росіян), навчалось близько 310 студентів, майже всі – уродженці остзейських губерній. В першій чверті XIX ст. 83% професорів і викладачів Дерптського університету були німцями, причому дві третини з них складали уродженці Німеччини⁴¹. Тут були поширені ті ж традиції та звичаї, що й серед «буршів» у Німеччині. Студентське життя в Дерпті багато разів описував російський поет-романтик Микола Язиков, який навчався одночасно з Ф. Брууном.

Здорово, брат! Поставь сюда две чаши;
Наполним их и вместе вознесем
За Дерпт, и муз, и наслажденья наши,
Свободныя, кипевшия вином!⁴²

М. Язиков, який провів у Дерпті 1822-1829 роки, але так і не закінчив університет, одного разу записав у щоденнику: «На сих днях экзаменовался старший Брун и знаменито. Перевозчиков [професор російської мови і словесності. – С. Т.] говорит, что в первый раз видел такой экзамен»⁴³.

Згідно «Положення про присвоєння учених ступенів» (1819 р.) у Російській імперії були встановлені такі учні ступені: дійсного студента, кандидата, магістра і доктора. Після закінчення повного курсу в університеті студентам, іспити яких визнавалися кращими за знаннями і здіб-

ностями, відразу ж присвоювався кандидатський ступінь. Варто зазначити, що крім усного іспиту необхідно було в присутності екзаменаторів написати короткий твір по одному з предметів. Інформація про випускників університету, яким присвоєно ступені кандидата і дійсного студента, доводилася до відома міністра народної освіти, друкувалася в пресі. За офіційними даними, у 1825 р. випускні іспити в Дерптському університеті складало всього 8 студентів, і лише троє отримали кандидатський ступінь, що прирівнювався до X класу статської служби. Серед них були Філіп Якоб та Генріх Вільгельм Брууни з Фінляндії⁴⁴.

У більшості нарисів про Ф. Брууна стверджується, що він вступив на філософський факультет, або ж його закінчив. І в офіційному повідомленні обидва брати названі саме кандидатами філософії⁴⁵. Проте в найсоліднішому дерптському пам'ятному виданні та деяких інших він залічується до складу юридичного факультету, а його брат Генріх (1806-1854) – до медичного⁴⁶. На наш погляд, причин такої плутанини декілька. По-перше, особливих справ студентів тоді не велося. Головним джерелом, яке фіксувало факт навчання конкретного студента, були університетські матрикули. Студенти на початку кожного семестру на свій розсуд обирали лекції, які хотіли відвідувати, а отже й мали право переходити на інший факультет. По-друге, Філіп і Генріх Брууни були не єдиними представниками роду Бруунів, які у різний час навчалися у Дерпті (всього їх було 12, як з Фінляндії, так і з Петербургу⁴⁷).

Серед друзів Ф. Брууна по навчанню в Дерпті були серед інших майбутні світила російської науки Георг фон Гельмерсен, Генріх Ленц та Ернест Гофман⁴⁸.

Отримавши кандидатський ступінь у квітні 1825 р., Філіп Бруун поступив на службу до канцелярії Міністерства фінансів. У цей період свого життя він був особисто знайомий з майбутніми декабристами, про що він через багато років обережно згадував у колі друзів⁴⁹. Робота в міністерстві не приносила Ф. Брууну ні морального, ні матеріального задоволення, тому він вирішив присвятити себе науково-викладацькій діяльності. У грудні 1825 р. він виїхав за кордон, де провів два з половиною роки⁵⁰.

В особистих документах Ф. Брууна (формулярний список, листування тощо) є відомості про його перебування у Берліні, Лейпцигу, Бонні, Парижі та Швейцарії. За кордоном він вивчав переважно політичну економію і статистику⁵¹. Так, у Берліні він побував на лекціях в Гегеля, Раумера, Ріхтера. У Парижі, де він прожив півроку, відвідував лекції відомих економістів Ж.-Б. Сея, Анрі-Марі Дюпена та ін.⁵²

На наш погляд, виїжджаючи за кордон, Ф. Бруун мав на меті зайняти одну з вакантних посад у Дерптському університеті. Так, кафедра всесвітньої історії, статистики і географії в Дерпті була вакантна в 1812-1828 рр. У 1826 р. стала також тимчасово вакантною кафедра статистики і географії, оскільки ректор університету професор Густав Еверс перейшов на кафедру державного та народного права і політики⁵³. У Російській імперії в 1819 р. для набуття учених ступенів були встановлені певні тер-

міни. Кандидат допускався до іспитів на ступінь магістра через два роки після отримання атестата кандидата; магістр на ступінь доктора – через три роки. У той же час система учених ступенів у Німеччині фактично звелася до одного докторського ступеню. Проте під час перебування за кордоном ніякої дисертації до захисту в жодному німецькому університеті Ф. Бруун не подав. Оскільки вакантні посади в Дерпті на той час вже були зайняті, такої потреби вже не було. Найбільше з усієї подорожі йому запам'яталася знайомство та 15-хвилинна розмова з великим німецьким поетом і мислителем Й. Гете⁵⁴.

Практично одночасно з Філіпом Якобом за кордоном перебував і його брат Генріх Вільгельм. 21 січня 1828 р. він записався для вивчення математики до Гейдельберзького університету, внісши плату в розмірі 7,2 флорини, про що й було зроблено запис до університетського матрикулу⁵⁵. У 1828 р. в Гетінгені Генріх Вільгельм захистив докторську дисертацію⁵⁶. А у вересні 1829 р. він відвідав VIII зібрання природодослідників і лікарів у Гейдельберзі⁵⁷.

У лютому 1829 р. Ф. Бруун поступив на службу в департамент мануфактур та внутрішньої торгівлі Міністерства фінансів, а потім остаточно перейшов на викладацьку роботу. У 1830 він був призначений викладачем німецької мови у Вітебській гімназії, у 1831 р. – в Дінабурзькій. 1832 року переїхав до Одеси, де його брат Генріх з 1831 р. обіймав посаду професора фізики і математики в Рішельєвському ліцеї⁵⁸.

Філіп Бруун був зарахований до професорської корпорації ліцею з 1 квітня 1832 р., а в червні 1836 р. був затверджений професором історії і статистики. З червня 1832 р. по жовтень 1835 р. він також завідував бібліотекою ліцею. Одночасно Ф. Бруун викладав в Одеському інституті шляхетних дівчат⁵⁹. Відомий одеський краєзнавець О. Дерібас (1856-1937) серед кращих професорів Рішельєвського ліцею першими назвав братів Генріха та Філіпа Брунів⁶⁰. У серпні 1854 р. Ф. Бруун вийшов у відставку за вислугою років. Він спробував знайти кращу роботу в Кишиневі, але через рік повернувся до Одеси і продовжив працювати у середніх навчальних закладах. Після того, як Рішельєвський ліцей був реорганізований у Новоросійський університет, 1866 року Ф. Бруун був запрошений на посаду доцента кафедри всесвітньої історії⁶¹.

У 1868 р. в науковій періодиці Європи вийшло оголошення такого змісту: «Університет Одеси на знак визнання його наукових досягнень у галузі історії та географії узбережжя Чорного моря, особливо генуезьких колоній, надає ступінь доктора історії колишньому професорові Рішельєвського ліцею Філіпу Брууну»⁶². В лютому 1869 р. Рада університету обрала Ф. Бруна екстраординарним професором. Після того, як 1 червня 1871 р. закінчився термін його перебування на посаді, він відмовився від пропозиції факультету продовжувати службу, але погодився працювати приватним викладачем. У 1871-1872 навчальному році Рада університету запросила його викладати історію з винагородою в 2000 руб. Відтоді щороку Рада приймала рішення про запрошення Ф. Брууна як приватного вик-

ладача⁶³. За версією Гвідо Хаусмана, це було одним із наслідків боротьби між різними «партіями» професорів в університеті⁶⁴.

Як доцент Ф. Бруун читав в університеті курси історичної географії (історія географічних відкриттів), історичного землезнавства, етнографії Скіфії. Як професор – річний курс з історії стародавнього Сходу та розрахований на два роки курс історії середніх віків⁶⁵.

Навчально-педагогічна діяльність Ф. Брууна знаходила схвалення колег. Так, М. Н. Мурзакевич зазначав, що «це була людина, якою повинен бути професор чи вчитель: безперервне удосконалення в обраному предметі ... Уміння пробудити інтерес у своїх слухачів»⁶⁶.

Історик О. І. Маркевич, який учився у Ф. Брууна, зазначав: «професора Бруна всі студенти дуже любили за його нескінченну доброту і взагалі найвищою мірою симпатичний характер... Варто було Бруну вийти з аудиторії, його оточував натовп студентів усіх факультетів з найрізноманітнішими питаннями ... Віра в його знання була у нас безмежна. Подумавши 2-3 секунди, Брун відповідав на які завгодно питання або, принаймні, називав книги, де можна було дізнатися те, про що запитували ... Для мене було справжньою насолодою цілими годинами ходити з Бруном по коридору... і навчатися у нього не тільки історії чи географії, але й поглядам на сучасну політику... Проф. Брун мав репутацію знаменитого вченого ... відомостями він володів величезними і вмів їх групувати чудово. В історичній географії Південної Росії, власне Чорномор'я, він був, без сумніву, першим фахівцем у свій час, власне такого і тепер немає...»⁶⁷.

Історик, фінансист, державний діяч, член уряду гетьмана П. Скоропадського Г. Є. Афанасьєв (1848-1925) стверджував, що на нього як студента Новоросійського університету, найбільший вплив з викладачів мали В. Григорович та Ф. Брун⁶⁸. Інший колишній студент згадував: «... це був працівник за своєю спеціальністю, працівник, який не знав ні задоволення і розваги, ні спокою і відпочинку ... його єдине задоволення було видати книгу, статтю, реферат ... Небезпідставно студенти називали [його] живим каталогом всього, що є з його предмета...»⁶⁹. Колишній студент Новоросійського університету Д. М. Овсянико-Куликовський називав Ф. Брууна представником типу німецького вченого «добрих старих часів», вічно юного духом, ентузіаста науки, який був здатний з великим захопленням говорити годинами про якесь спірне питання історичної географії і етнографії Південної Росії⁷⁰.

Працюючи в Рішельєвському ліцеї, Ф. Бруун брав активну участь у роботі Одеського статистичного комітету. Щотижня в газеті «Одеський вісник» і щорічно в збірці «Новоросійський календар» він публікував статистичні звіти про стан економіки краю в 40-50-х роках XIX ст. Проте після того, як в офіційних даних виявилися грубі неточності і підтасовування, він відмовився працювати зі статистичними звітами. Відтоді Ф. Бруун став критично ставитися до даних статистики, вважав, що вона не відображає реального стану справ. Його племінник, відомий одеський краєзнавець О. Дерібас так написав про цей переломний момент у житті

Ф. Брууна: «він був ученим колишнього типу: глибоко по відношенню до себе сумлінним, нічого самому собі не прощав. Знавець статистики ... він раптом розчарувався в ній, відмовився від її викладання і згодом протягом всього свого життя ніяк не міг пробачити собі, що він не тільки сам думав, а й іншим говорив, що статистика – наука»⁷¹.

З 5 листопада 1840 р. Філіп Бруун – дійсний член Одеського товариства історії і старожитностей (ОТІС), а з 14 листопада 1842 р. – скарбник Товариства⁷². У 1840-х роках поступово визначився новий напрямок наукових інтересів Ф. Брууна, про що він пізніше згадував: «Тільки із знахідкою одного древнього напису в селі Коротне в 1846 році діяльність моя була спрямована на дослідження історичної географії Новоросійського краю»⁷³. Про знахідку біля с. Коротне мармурової плити з римським імператорським декретом 201 року Ф. Бруун повідомив відомого німецького дослідника Т. Момзена. Пізніше міркування щодо цієї знахідки лягли в основу розвідки, присвяченої історії давньогрецької колонії Тіра⁷⁴.

У 1850-1852 рр. в Одесі перебував з молодого дружиною фінляндський учений Якоб Йохан Вільгельм Лагус (1821-1909), швед за походженням. Він часто спілкувався з Філіпом Брууном. Листи Лагуса та його дружини Касталії містять чимало інформації про особистість Ф. Брууна. Так, одного разу Касталія написала в листі рідним: «Вільгельм зараз знаходиться з візитом у професора Брууна. Він обіцяв повернутися найближчим часом, але його все ще немає. Я припускаю, що ці вчені панове знову сперечаються про те, ким вони є насправді – фінами, шведами чи німцями, або що таке Бог». У своїх листах Лагус писав про «германофільство» Ф. Брууна, недостатнє знання ним країни свого народження. Він як міг намагався зацікавити Ф. Брууна сучасною фінською і фінсько-шведською культурами, і це йому вдалося. Ф. Бруун навіть став задумуватися про можливе повернення у Фінляндію після виходу на пенсію⁷⁵.

Можливо це й випадково, але перший нарис Ф. Брууна на історичну тему, опублікований у журналі Одеського товариства історії та старожитностей у 1850 р., – невелика розвідка, присвячена перебуванню шведського короля Карла XII у Бендерах⁷⁶.

Ф. Бруун уважно стежив за новітніми європейськими виданнями, що мали відношення до історії та географії Одеси і Чорноморського регіону. Так, за його ініціативою було вирішено придбати для бібліотеки Товариства «Подорож і посольства Гільберта де Ланнуа 1399-1450 рр.», видану в 1840 р. у Монсі та витяг з цього ж твору, виданий у Брюсселі у 1844 р. Ознайомившись з цією книгою, Ф. Бруун підготував її фрагменти до видання російською мовою, зробив історичну і археографічну передмови та ґрунтовний науково-довідковий апарат⁷⁷.

У 1867 р. Ф. Бруун видав у перекладі з середньовічної німецької мови «Подорож Івана Шільтбергера» – одну з перших у вітчизняній історіографії публікацій найвищого академічного рівня. Ф. Бруун доповнив текст «Подорожі» доволі розлогими і змістовними примітками. Не випадково, що саме цією роботою була започаткована серія «Записок Новоросійського

університету»⁷⁸. Коментарі Ф. Брууна до «Подорожі» слідом за російським виданням з'явилися у виданнях німецькою та англійською мовами⁷⁹. Серед інших подорожніх нотаток і щоденників мандрівників середньовіччя, які підготував до видання Ф. Бруун, особливо відзначимо «Подорожні нотатки Е. Ляоти, відправленого римським імператором Рудольфом II до запорожців у 1594 р.»⁸⁰.

У 1862 р. за дорученням ОТІС Ф. Бруун здійснив поїздку до гирл Південного Бугу і Дніпра. Особливо його зацікавило питання про можливе сполучення в давнину Дніпра з Азовським морем⁸¹. Петербурзька Археологічна комісія доручила Ф. Брууну обстежити побережжя Чорного і Азовського морів, гирла річок Дністра, Південного Бугу, Дніпра і Дону, що й було здійснено влітку 1864 і 1865 рр. Наслідком цього обстеження та вивчення свідчень античних авторів стала робота Ф. Брууна про Скіфію, високо оцінена головою комісії графом С. Г. Строгановим⁸².

Особливий інтерес Ф. Брууна викликала історія італійських колоній у Північному Причорномор'ї. Змістовне повідомлення на цю тему він опублікував французькою мовою у «Записках» Імператорської Академії наук⁸³, а пізніше видав окремим виданням російською мовою⁸⁴. Ф. Бруун був членом-кореспондентом Лігурійського товариства історії вітчизни (м. Генуя), підтримував тісні наукові зв'язки з італійськими науковцями⁸⁵.

Російською та німецькою мовою було опубліковано його доповідь, прочитану на засіданні історико-філологічного відділення Академії наук 16 квітня 1874 р. У цій роботі, що стосується історії готів у Північному Причорномор'ї, розкриті сюжети політичної історії генуезьких володінь, князівства Феодоро, історія Готської єпархії в Криму тощо⁸⁶.

Учений здійснював і конкретні історико-топографічні розвідки. Так, Ф. Бруун проаналізував дані античних авторів (Геродота, Плінія, Страбона, Помпонія Мели, Валерія Флакка, безіменного автора Перипла Чорного моря), середньовічних мандрівників і письменників (Гіллберга де Ланнуа, Абульфеда, Контаріні, А. Комніні, М. Литвина та ін.) про Одесу⁸⁷, Керч⁸⁸, Київ⁸⁹, Гілею⁹⁰ тощо.

В останні роки свого життя вчений задався метою зібрати в одному збірнику всі свої численні публікації з історичної географії Північного Причорномор'я, які були написані ним у різні роки і загубилися в різних виданнях. У 1879 році перша частина зібрання творів Ф. Брууна «Чорномор'я. Збірник досліджень з історичної географії Південної Росії (1852-1877 роки)» в рукописному вигляді була подана на здобуття престижної в Росії Уваровської премії. Загальними зборами Академії наук була створена спеціальна комісія в складі академіків М. Броссе, І. Срезневського, Я. Грота, А. Бичкова, М. Сухомлинова, А. Куніка та А. Веселовського для розгляду більш ніж десятка наукових праць, поданих на здобуття Уваровської премії. П'яти кращим роботам, у т. ч. й праці Ф. Брууна, комісія вирішила вручити малі Уваровські нагороди (по 500 руб. кожна). Збірник «Чорномор'я» на прохання комісії Академії наук прорецензував професор В. Василевський. Після детального розгляду кожної із статей, він зробив

такий загальний висновок: «Не дивлячись на доволі строгу критику, якій ми повинні були піддати ці статті, ми переконані в тому, що «Чорномор'я» Ф. К. Бруна, з'явившись у тому вигляді, як воно тепер представлене Академією, становитиме дорогоцінне надбання для російської наукової літератури. Академії наук, яка багато разів друкувала на сторінках своїх видань праці Ф. К. Бруна, добре відома його діяльність, тільки частково представлена зібраними тепер дванадцятьма статтями. Якби Академія наук у представленій ним першій частині його запланованого збірника на здобуття Уваровської премії могла вбачати зручний випадок для того, щоб взагалі відзначити багатолітню, безкорисну і потрібну наукову діяльність пошукувача, то було б достойно присудити йому найвищу нагороду. На нашу думку, Академія наук, маючи перед своїми очима праці людини, яка майже все життя присвятила науці, не може обмежитися лише однією заохочувальною нагородою, хіба що тільки потрібно взяти до уваги ту точку зору, що її обговоренню підлягає лише представлена тепер перша частина Збірника, і що заохочувальна нагорода буде спонукати автора до найскорішого видання інших його досліджень»⁹¹.

Проте друга частина цієї роботи побачила світ вже після смерті Ф. Бруна⁹². Всього ж, за різними обрахунками упродовж свого життя він написав понад 80 наукових праць⁹³.

Останні роки життя учений важко хворів. Незважаючи на європейську популярність, Філіп Бруун був далеко не забезпеченою людиною. У шлюбі з племінницею засновника Одеси Юлією де Рібас народилося шестеро дітей⁹⁴. Не все у сім'ї ладилось. Траплялися і нервові зриви, один з яких навіть призвів до спроби самогубства⁹⁵. Навесні 1880 р., за порадою лікарів Ф. Бруун поїхав на лікування в м. Слауту Волинської губернії. На той час дієвим засобом при лікуванні легеневих хвороб вважалося вживання кумису⁹⁶. В 1876 р. у сосновому лісі поблизу міста Слаута на Волині лікарі Зейдовський і Пшесмицький заснували недорогий «Кумисовий заклад», який діяв з початку травня. Курс лікування був розрахований на 6 тижнів⁹⁷. На жаль, після тимчасового полегшення наступило загострення хвороби і 3 (15) червня 1880 р. Філіпа Брууна не стало. На смерть Ф. Брууна відгукнулися газети Одеси, Петербурга, Єлисаветграда, періодичні наукові видання Росії, Німеччини, Франції, Італії, Великобританії⁹⁸.

Філіп Якоб Бруун, за сучасною термінологією Ради Європи, був людиною мультикультурною і плюрилінгвальною і за походженням, і за вихованням, і за своїми професійними досягненнями. В його ідентичності були присутні елементи самоідентифікації з різними народами і верствами населення. Він був посередником між народами і міг успішно вести міжкультурний діалог. Він писав свої наукові роботи на трьох мовах (російською, німецькою, французькою), підтримував спілкування з колегами з різних країн Європи. В цьому сенсі Ф. Бруун є особистістю, яка може бути прикладом для сучасного науковця, а його життєвий шлях та наукова біографія повинні стати предметом спеціального монографічного дослідження.

Примітки

1. А. Б. Ф. К. Брун (некролог) / А. Б. // Журнал Министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1880. – Часть ССХІ. – Отд. IV. – С. 106-115.
2. Успенский Ф. И. Филипп Карлович Брун, 1804-1880 гг. (с фотографическим портретом) / Ф. И. Успенский // Записки Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1881. – Т. 32. – С. 279-328.
3. Успенский Ф. И. Филипп Карлович Брун (1804-1880 гг.) / Ф. И. Успенский. – Одесса : Тип. П.А. Зеленого (Б.Г. Ульриха), 1881. – [2], 50 с.
4. [Рудаков В. Е.]. Брун (Филипп Карлович) / В. Р. // Энциклопедический словарь. – СПб. : Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1891. – Т. IVА (8) : Бос–Бунчук. – С. 759-760; Брун Филипп Карлович // Русский биографический словарь ; изд. под набл. Предс. Император. Русс-го истор. об-ва А. А. Половцова. – СПб. : Типогр. Главного управления уделов, 1908. – Т. 3 : Бетанкур–Бякстер. – С. 385.
5. Маркевич А. И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета : Историческая записка и академические списки / А. И. Маркевич. – Одесса : Экономическая типография (б. Одесского вестника), 1890. – С. 188-191; Маркевич А. И. Поправки и дополнения к статье «Профессоры братья Бруны» / Ал. Маркевич // Русская старина. Ежемесячное историческое издание. – 1898. – № 4. – С. 133-136.
6. Филиппов М. А. Профессоры братья Бруны. Из воспоминаний / М. А. Филиппов // Русская старина. – 1898. – № 1. – С. 111-120; Дерibas А. Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания / Александр де-Рибас. – Одесса : Книжн. магазин Григория Руссо, 1913. – 367 с.
7. Ковальський М. П. Внесок професора Новоросійського університету П. К. Бруна (1804-1880) у видання джерел з вітчизняної історії XV–XVI ст. / М. П. Ковальський // Одесі-200. – Одеса, 1994. – Ч. 2. – С. 86-88.
8. Непомнящий А. А. Историк Новороссийского края Ф. К. Брун / А. А. Непомнящий // Проблемы материальной и духовной культуры народов Крыма и Северного Причерноморья от античных времен до наших дней: материалы I научных чтений. – Симферополь, 1996. – С. 49-50; Непомнящий А. А. Брун Филипп Карлович // Непомнящий А. А. Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX – начале XX века / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Таврида, 1998. – С. 99-104.
9. Хмарський В. М., Дзиговський О. М. Брун Пилип Карлович: історик, історико-географ, археолог, археограф // Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біограф. словник / відп. ред. В. А. Сминтина. – Одеса : Астропринт, 2000. – Т. 2 : А–І. – С. 151-153.
10. Ясь О. В. Брун Пилип Карлович / О. В. Ясь // Енциклопедія історії України ; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 1 : А–В. – С. 382-383; Ясь О. В. Брун Пилип Карлович / Олексій Ясь // Українські історики. Біобібліографічний довідник. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 3. – С. 27-28.
11. Брун Пилип (Філіп) Карлович. 1804-1880 // Одеські історики: енциклопедичне видання / Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова; Асоціація європейської культури; [відп. ред. Савченко В.А.; редкол.: Литвин В.М. та ін.]. – Одеса : Друкарський дім, 2009. – Т. 1 : (початок 19 – середина 20 ст.). – С. 76-80.

12. Щербина Т. Социальные и гуманитарные науки / Татьяна Щербина // Тартуский университет и Украина / под ред. Валентина Оноприенко и Хайна Танкера. – К. : ИИЦ Госкомстата Украины, 2004. – С. 158.
13. Див., зокрема: Bruun C. Der Althistoriker Philip Bruun zwischen St. Petersburg und Odessa / Christer Bruun // *Hyperboreus* : Классическая филология и история. – СПб., 2004. – Вып. 10. – С. 78-92.
14. Hausmann G. Universität und städtische Gesellschaft in Odessa, 1865-1917 : soziale und nationale Selbstorganisation an der Peripherie des Zarenreiches / Guido Hausmann. – Stuttgart : Steiner, 1998. – 699 s.
15. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 44 «Рішельєвський Ліцей»; ф. 45 «Імператорський Новоросійський університет»; ф. 160 «Брун Філіп Карлович – історик, професор Новоросійського університету (1804-1880)».
16. История Хамины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.igotofin.ru/hamina_istorija/.
17. Knorring F. P. von. Gamla Finland, eller Det fornda Wiborgska gouvernementet beskrifvet / Frans P. von Knorring. – Åbo : Christian Ludvig Huelt, 1833. – S. 176.
18. Schweitzer R. Finnland, das Zarenreich und die Deutschen: gesammelte Studien zum europäischen Nordosten; Festgabe zum 60. Geburtstag des Verfassers / Robert Schweitzer; hrsg. von Uta-Maria Liertz. – Helsinki : Aue-Stiftung; Lübeck : Schmidt-Römhild, 2008. – 735 s.
19. Schweitzer R. Deutsche in Finnland, St. Petersburg und Estland: Überlegungen zur Identität der Deutschen in Nordosteuropa / Robert Schweitzer // *Europa der Regionen: der Finnische Meerbusen: Esten, Deutsche und ihre Nachbarn* / hrsg. Karsten Brüggemann. – München : Meidenbauer, 2007. – S. 63. – (Colloquia Baltica, 11).
20. Aminoff T. G. Borgerskapet i Narva och Nyen 1640 / Torsten G. Aminoff // *Genealogiska samfundets i Finland årsskrift*. – Lahti, 1979. – 41. – S. 134-138.
21. Bonsdorff C. Nyen och Nyenskans: Historisk skildring / Carl von Bonsdorff // *Acta Societatis Scientiarum Fennicae*. – 1891. – XVIII. – S. 384-504.
22. Grotenfelt N. K. O. Anteckningar om indelta dragoner i Östra Finland 1644-1721 / Nils Karl Ossian Grotenfelt. – Helsingfors : [Mercators tryckeri], 1940. – 134 s.
23. Olin R. Sukupuuhun / Rafael Olin [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gw5.geneanet.org/rafaelo?lang=sv&m=NG&fn=&sn=Bruun&v=>.
24. Kaukiainen Y. Rantarosvojen saaristo – Itäinen Suomenlahti 1700-luvulla / Yrjö Kaukiainen. – Helsinki : Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2005. – 264 s.
25. Nordenstreng S. Fredrikshamn såsom befäst gränsort och stapelstad 1721-1811 / Sigurd Nordenstreng. – Vasa : Unggrens boktryckeri, 1909. – S. 244.
26. Spåre G. A. Biografiska anteckningar om Kejsarliga Regerings-Konseljens eller Senatens för Finland. Ordförande och Ledamöter samt Embets- och Tjenstemän under Åren 1809-1859 / G. A. Spåre. – Helsingfors : Keiserliga Senates tryckeri, 1863. – S. 85; Olin R. Sukupuuhun / Rafael Olin [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gw5.geneanet.org/rafaelo?lang=sv&m=NG&fn=&sn=Bruun&v=>.
27. Kiviniemi L. Sukupuuhun / Lauri Kiviniemi [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kaikki.nettihotelli.net/2w/dat2957.htm#3>.
28. Стевен Христіан Христіанович // Wikipedia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Стевен_Христіан_Христіанович.

29. Див. фінські генеалогічні сайти: Olin R. Sukupuuhun / Rafael Olin [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gw5.geneanet.org/rafaelo?lang=sv&m=NG&fn=&sn=Bruun&v=>; Kiviniemi L. Sukupuuhun / Lauri Kiviniemi [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kaikki.nettihotelli.net/2w/dat432.htm#11>.
30. Valtonen M. Kauppaneuvos Anthon Bruun (1778-1824) / Maare Valtonen [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kansallisbiografia.fi/talousvaikuttajat/?iid=49>.
31. Див., зокрема: Wikipedia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fi.wikipedia.org/wiki/Bruun>; http://fi.wikipedia.org/wiki/Theodor_Bruun.
32. Yrjänä J. Kauppaneuvos Christian Bruun (1789-1864) / Jouni Yrjänä [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kansallisbiografia.fi/talousvaikuttajat/?iid=38>; Nummela I. Ludvig Bruun (1814-1886) / Ilkka Nummela [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kansallisbiografia.fi/talousvaikuttajat/?iid=88>; Peltonen M. Arki ja murros : tutkielmia keisariajan lopun Suomesta / Matti Peltonen, Hannu Soikkänen. – Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1990. – 472 s.
33. Renvall R. A. Biografiska anteckningar ofver det Finska Universitets / Robert A. Renvall. – Helsingfors : Finska litteratursällskapets tryckeri, 1869. – S. 97-99; Wikipedia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fi.wikipedia.org/wiki/Indrenius>; http://fi.wikipedia.org/wiki/Bernhard_Indrenius.
34. Jean Baptiste, marquis de Traversay // Wikipedia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Jean_Baptiste_marquis_de_Traversay.
35. Левченко Л. Л. Миколаївський військовий губернатор І.І. де Траверсе Л. Л. Левченко // Український історичний журнал. – 2000. – №6. – С.94-101.
36. Ossian Mesterton's Homepage [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mesterton.net/juusten/t2285.htm>.
37. Lempi Jääskeläinen // Wikipedia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://fi.wikipedia.org/wiki/Lempi_Jääskeläinen.
38. Bruun C. Op. cit. – S. 78.
39. Дершав Ф. Финляндия и финляндцы / Ф. Дершав. – СПб. : Типогр. Императорской Академии Наук, 1842. – С. 16.
40. А. Б. Указ. соч. – С. 106; Maeder E.«Friedlicher und ruhiger als in der Schweiz»: die Zürcher Theologen Johannes und Eduard von Murali in St. Petersburg / Eva Maeder // Von Zürich nach Kamtschatka: Schweizer im Russischen Reich / Maeder E., Niederhäuser P. – Zürich : Chronos, 2008. – S. 39-53. – (Series : Mittheilungen der Antiquarischen Gesellschaft in Zürich, Bd. 75 = Neujahrsblatt 172).
41. Петухов Е. В. Императорский Юрьевский, бывший Дерптский, университет за сто лет его существования (1802-1902) / Е. В. Петухов. – Юрьев : Типогр. К. Матиссена, 1902. – Т. I: Первый и второй периоды (1802-1865). – С.507, 509; [Theodor H. Beise]. Die Kaiserliche Universität Dorpat während der ersten fünfzig Jahre ihres Bestehens und Wirkens. Denkschrift zum Jubelfeste am 12ten und 13ten December 1852. – Dorpat : J.C.Schunmann's Wittwe und C.Mattiesen. – S. 18; Андреев А. Ю. Русско-немецкие университетские связи во второй половине XVIII – первой четверти XIX в. : дисс. ... доктора истор. наук ; Московский государственный университет имени М.В.Ломоносова / Андреев Андрей Юрьевич. – М., 2006. – С. 587-588.
42. Стихотворения Н. М. Языкова. При них приложены его портрет, facsimile, сведения о его жизни и значении и написанное о нем в разных периодических изданиях.

- СПб. : В типографии Императорской Академии наук, 1858. – Часть первая: 1822-1830. – С. 144. Відомий хірург М. Пирогов, який у 1830-х роках був професором у Дерпті, задував: «Німецькі студенти розважались, вливали в себе пиво, як у бездонну бочку, билися на дуелях, іноді цілими роками не брали книги в руки, але потім наче перероджувалися, починали працювати так само старанно, як раніше бражничали, і блискучим чином закінчували свою університетську кар'єру» (Див.: Петухов Е. В. Указ. соч. – С. 555).
43. Исаков С. Г. Новые материалы о жизни и творчестве Н.М. Языкова дерптского периода / С. Г. Исаков // Труды по русской и славянской филологии. VI. – Тарту, 1963. – С. 390-404. – (Учен. зап. Тартуского гос. ун-та; вып. 139).
44. Universitäts- und Schul- Nachrichten // Beilage zu Nr 12. des Ostsee-Provinzen-Blatters (Riga). – 1826. – den 24. März. – S. 60.
45. Ibid.; [Theodor H. Beise]. Op. cit. – S. 77.
46. Див.: Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat / bearb. A. Hasselblatt und dr. G. Otto. – Dorpat : Verlag von C. Mattiesen, 1889. – S. 117, 127.
47. Ibid. – S. 898.
48. А. Б. Указ. соч. – С. 106. Георг фон Гельмерсен (1803-1885) – засновник російської школи геологічної картографії, академік (з 1850 р.); Генріх Фрідріх Еміль Ленц (1804-1865) – видатний російський фізик і географ, академік (з 1834 р.), ректор Санкт-Петербурзького університету (1863-1865); Ернест Карлович Гофман (1801-1871) – відомий російський геолог, географ і мандрівник.
49. Успенский Ф. И. Филипп Карлович Брун, 1804-1880 гг. (с фотографическим портретом) / Ф. И. Успенский. – С. 280-281.
50. Там само. – С. 281; А. Б. Указ. соч. – С. 107.
51. ДАОО, ф. 44, оп. 1, спр. 12, арк. 56-57; спр. 4, арк. 70-72.
52. А. Б. Указ. соч. – С. 107.
53. Див.: Обзор деятельности Императорского Дерптского университета. На память о 1802-1865 годах. – Дерпт : Типогр. К. Матисена, 1866. – С. 103, 111, 133.
54. Успенский Ф. И. Филипп Карлович Брун, 1804-1880 гг. (с фотографическим портретом) / Ф. И. Успенский. – С. 281-282.
55. Die Matrikel der Universität Heidelberg / bearbeitet von Gustav Toepke. – Fünfter teil: von 1807 bis 1846. – Heidelberg : Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1904. – S. 361.
56. Bruun H. W. De cycloidis aequatione atque indole / Dissertatio inauguralis mathematica quam ... exhibuit Henricus Guilielmus Bruun. – Gottingae : typis Dieterichianis, 1828. – IV, 20 s.
57. Isis von Oken. – Leipzig : Brockhaus, 1830. – Band XXIII. – Heft V. – S. 470, 477, 478.
58. Мурзакевич Н. Н. Филипп Карлович Брун / Н. Н. Мурзакевич // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Одесса, 1881. – Т. 12. – Отд. 3. – С. 443-446; Маркевич А. И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета ... – С. 188.
59. ДАОО, ф. 160, оп. 1, спр. 32, арк. 1-2.
60. Дерibas А. М. Старая Одесса. Забытые страницы. Исторические очерки и воспоминания (Отрывки) / А. М. Дерibas // Южная столица: Одесса первой половины

- XIX века в литературных и краеведческих источниках, мемуарах, дневниках, письмах. – Одесса ; М. : Локид-пресс, 2009. – С. 348.
61. А. Б. Указ. соч. – С. 109.
 62. Literarisches Centralblatt für Deutschland / herausgegeben von Friedrich Zarncke. – Leipzig : Eduard Avenarius. – 1868. – №12 (März 14). – S.320.
 63. Маркевич А. И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета ... – С. 189.
 64. Hausmann G. Op. cit. – S. 323.
 65. Маркевич А. И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета ... – С. 190.
 66. Мурзакевич Н. Н. Указ. соч. – С. 446.
 67. Маркевич А. И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета ... – С. 190-192.
 68. Hausmann G. Op. cit. – S. 275.
 69. Благодарный слушатель. Памяти Ф.К. Бруна // Одесский вестник. – 1880. – 13 июня.
 70. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Воспоминания / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. – Петербург : Время, 1923. – С. 86.
 71. Дерibas А. Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания / Александр де-Рибас. – С. 325.
 72. ДАОО, ф. 160, оп. 1, спр. 32, арк. 5.
 73. Ф. К. Брун [некролог] // Правда. – Одесса, 1880. – 12 июня.
 74. Брун Ф. К. О местоположении Тираса / Ф. К. Брун // ЗООИД. – 1853. – Т. 3. – С. 47-66.
 75. Bruun С. Op. cit. – S. 83-85. Варто зазначити, що у своїх спогадах про дядька О. Дерibas називає Ф. Бруна «російським шведом».
 76. Брун Ф. К. Следы лагеря Карла XII, возле Бендер, у селения Варницы / Ф. К. Брун // ЗООИД. – 1850. – Т. 2. – С. 555-561.
 77. Брун Ф. К. Voyages et ambassades de messire Guillebert de Lannoy, 1339-1450 [Переклад і примітки до дорожніх нотаток Гільберта де Ланнуа] / Ф. К. Брун // ЗООИД. – 1853. – Т. 3. – С. 433-465; Путешествие Гилльбера де-Ланнуа по Южной России, в 1421-м году. – Одесса : Гор. тип., 1852. – [2], 33 с.
 78. Брун Ф. Путешествие Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 г. / Ф. Брун // Записки Императорского Новороссийского университета. – Одесса : Типография Л. Ниче, 1867. – Т. 1. – 162 с.
 79. Див., зокрема: [Philipp Bruun]. Geographische Bemerkungen zum Reisebuch von Schiltberger [übermittelt durch Thomas] // Sitzungsberichte der königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München. – München : Straub, 1869. – Band 2. – S. 271-289; 1870. – Band 1. – S. 441-458; Band 2. – S. 221-236.
 80. Путевые записки Эриха Лассоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г. – СПб. : Тип. П.П. Меркульева, 1873. – 95 с.
 81. Брун Ф. К. Следы древнего речного пути из Днепра в Азовское море / Ф. К. Брун. – Одесса : Гор. тип., сод. Х. Алексомати, 1862. – 50 с.
 82. А. Б. Указ. соч. – С. 109.
 83. Bruun Ph. Notices historioques et topograph, gues concernant les colonies italiennes en Cazarie / Ph. Bruun // Memoires de l'Academie de St.-Petersburg. – St.-Ptb, 1866. – Serie VII. – Т. 10. – № 9. – P. 1-100.

84. Брун Ф. К. О поселениях итальянских в Газарии : Топогр. и ист. заметки / Ф. К. Брун. – М. : Синод. тип., 1872. – [2], 39 с.
85. ДАОО, ф. 160, оп. 1, спр. 5, арк. 1-33; *Giornale Ligustico. Archeologia, Storia e Belle Arti*. – 1874. – Fascicolo 9-10. – P. 341.
86. Брун Ф. К. Черноморские готы и следы долгого их пребывания в Южной России: [Чит. в заседании Историко-Филол. отд. 16-го апр. 1874 г.] / Ф. К. Брун. – СПб. : Тип. Имп. Акад. наук, 1874. – [2], 60 с.
87. Брун Ф. К. Судьбы местности занимаемой Одессою / Ф. К. Брун. – Одесса : Тип. П. Францова, 1865. – 33 с.
88. Брун Ф. К. О разных названиях Керчи и ее окрестностей в древности и в средних веках / Ф. К. Брун // Записки Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1877. – Т. 23. – Отд. 2. – С. 227-258.
89. Брун Ф. К. О разных названиях Киева в прежнее время / Ф. К. Брун // Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К. : Типогр. Императорского университета Св. Владимира, 1878. – Т. I. – С. 289-296; Брун Ф. К. О разных названиях Киева в прежнее время / Ф. К. Брун. – К. : Унив. типогр., 1876. – 8 с.
90. Брун Ф. К. О позднейших названиях древней Гилеи / Ф. К. Брун // ЗООИД. – 1858. – Т. 4. – Отд. 2: сборник материалов. – С. 237-243.
91. Отчет о двадцать первом присуждении наград гр.Уварова // ЖМНП. – 1878. – Часть СС. – Отд. IV. – С.10-12.
92. Брун Ф. К. Черноморье : сборник исследований по исторической географии Южной России (1852-1877 гг.) / Ф. К. Брун. – Одесса : Тип. Г. Ульриха, 1880. – Ч. 2. – 418 с.
93. Перелік праць Ф. К. Бруна, складений його сином Людвігом, налічує 80 позицій (див.: [Приложение 1]. Перечень трудов Ф. К. Бруна, в порядке их появления в печати // Успенский Ф. И. Филипп Карлович Брун, 1804-1880 гг. (с фотографическим портретом). – С. 321-327).
94. Ossian Mesterton's Homepage [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mesterton.net/juusten/t3862.htm>.
95. Маркевич А. И. Поправки и дополнения к статье «Профессоры братья Бруны» / Ал. Маркевич. – С. 135-136.
96. Trojanowska A. Kumys i kefir jako środki odżywcze i lecznicze. Rozważania na łamach polskich czasopism medycznych drugiej połowy XIX w. / Anna Trojanowska // *Analecta: studia i materiały z dziejów nauki* / Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk. – 2006. – Т. 15. – Nr. 1-2 (29-30). – S. 293-308.
97. Dodatek do Nr. 78 *Gazety Warszawskiej*. – 1882. – 27 marca (8 kwietnia).
98. Див., зокрема: Успенский Ф. И. Филипп Карлович Брун, 1804-1880 гг. (с фотографическим портретом) / Ф. И. Успенский. – С. 328.

Summary

The article describes the life, socio-cultural environment, scientific biography and major works of Philip Bruun (1804-1880), who was called «the first historical geographer Southern Russia».

Key words: Philip Bruun, historical geography, university, Odessa.

Одержано 12 березня 2013 р.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ЗРОСТАННЯ БЛАГОДІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті виявлено категорії населення, які потребували соціальної підтримки з боку державних і громадських організацій в Україні в епоху розвитку ринкових відносин кінця XIX – початку XX ст. Зроблено висновок про зростання кількості нужденних у зазначений період.

Ключові слова: розвиток капіталізму, рівень життя, робітники, селяни, безробітні, жебрацтво, благодійність.

Підтримка соціальної стабільності у державі передбачає визначення кола осіб, які неспроможні самостійно забезпечити для себе належні умови існування з об'єктивних причин. Зростання такої категорії населення спостерігається в часи соціальних трансформацій, якими для України стали кінець XIX – початок XX ст. Різні аспекти соціальної історії зазначеного періоду знаходили відбиття у наукових дослідженнях І. М. Власюка, М. Г. Казьмирчук, Т. І. Лазанської, В. Б. Молчанова, О. П. Реєнта, Ф. Я. Ступака, О. Б. Шляхова. Метою нашого дослідження є виявлення категорій населення, які потребували соціальної підтримки з боку державних і громадських організацій в Україні в епоху розвитку ринкових відносин наприкінці XIX – початку XX ст.

Друга половина XIX ст. в Україні ознаменувалась масштабними зрушеннями у всіх сферах життя. Розвиток капіталізму, поштовх якому дала ліквідація кріпосного права, призвів не лише до зростання промислового виробництва, а й до змін соціальної структури населення. Створення в Російській імперії системи капіталістичного виробництва проходило з порушенням її класичної послідовності та більш швидкими темпами¹. Це не могло не мати деяких негативних результатів, зокрема у соціальній сфері, головним чином через зростання кількості осіб, які не могли самостійно забезпечити своє повноцінне існування. Групи осіб, якими споконвіку опікувалось суспільство, традиційно складали діти-сироти, каліки, хворі, немічні, вдови, до них додалися маргіналізовані верстви, які, відірвавшись від звичного сільського укладу життя, не змогли пристосуватись до нових умов міського життєвого середовища та змушені були розраховувати на випадкові джерела існування. Це безробітні, чисельність яких періодично зростала з настанням чергової економічної кризи, жінки, яким було важче знайти роботу (до того ж жіноча праця оплачувалась менше – Ю.С.). Це діти робітників, які в умовах цілоденної зайнятості батьків опинялись на вулиці без догляду.

Особливості розвитку промисловості в Україні, на думку авторів «Економічної історії України» (О. П. Реєнт, В. В. Шевченко), полягали

у тому, що тут були швидші темпи розвитку, переважала важка промисловість, був високий рівень концентрації виробництва. Ще однією особливістю була диспропорція економічного розвитку регіонів. Прикладом цього були губернії Правобережної України, де не сформувався великий промисловий капітал².

Губернії Південно-Західного краю були одними з густо заселених у Російській імперії. За переписом 1897 р., Київська, Подільська, Волинська губернії входили до першої п'ятірки губерній європейської Росії за народонаселенням³. Соціально-економічний розвиток регіону відбувався у загальноукраїнському контексті розвитку капіталістичних відносин. Як в усій Російській імперії, у Правобережній Україні спостерігалось швидке зростання промислового виробництва. Так, у Подільській губернії у 1861 р. було 655 фабрик і заводів. У 1901 р. їх вже нараховувалось 5 197⁴. Приріст становив понад 693 %. У регіоні переважали підприємства будівельної, харчової промисловості, зокрема цукрової галузі, текстильного виробництва. Так, наприкінці XIX ст. губернії Правобережної України були основними виробниками цукру у державі. На їхню частку припадало 69% цукру всієї імперії⁵. Однак загалом промисловість у краї розвивалась нерівномірно. В окремих повітових центрах Подільської губернії ще у другій половині XIX ст. не було жодного підприємства, яке б можна було зарахувати до фабрично-заводського⁶. Взагалі у Правобережній Україні найбільш поширене було дворянське промислове підприємництво, розташоване переважно в селі⁷.

Зростає чисельно і пролетаріат. На кінець XIX ст. найбільше робітників в Україні працювало на цукроварнях – 78 тис.⁸ Лише в Київській губернії у 1878 р. їх нараховувалось 80⁹. На 1914 р. в Україні вже було 210 цукрових заводів, а робітників, які на них працювали – 129 256 осіб¹⁰. З-поміж губерній України, які на рубежі двох віків виділялись за кількістю фабрик, заводів і робітників, зайнятих у великій промисловості (без гірничої), Т. І. Лазанська виділяє дві губернії Правобережної України: Київську (480 підприємств і 60 тис. робітників) та Подільську (271 підприємство і 30 тис. робітників)¹¹. У Волинській губернії станом на 1900 р. робітників налічувалось до 19 тис.¹²

Із-за відсутності законодавчого регулювання у сфері трудових відносин робітники були безправні перед власниками. Підприємці, зазвичай, не рахувались з громадськими потребами суспільства, з можливими соціальними і політичними наслідками економічного визиску, намагались за будь-яку ціну отримати якнайбільший прибуток. В умовах низького рівня продуктивності праці найпростіше досягти цього можна було шляхом збільшення тривалості робочого часу та встановлення мінімальних заробітних плат. Робочий день на вовномийних, тютюнових, ремісничих підприємствах тривав 13-14 годин, на цегельних, суконних фабриках, ливарних заводах, на будівництві залізниць – нерідко 15-17 годин¹³. Спроби обмежити тривалість робочого часу¹⁴ стосувались в першу чергу висококваліфікованих робітників. Для чорноробів він залишався довший¹⁵. Велика

тривалість робочого дня, високий рівень інтенсивності виробничого процесу, низький рівень техніки безпеки, масове використання парових котлів, ланцюгових та пасових передач, що були джерелом підвищеної небезпеки, майже повна відсутність засобів індивідуального захисту сприяли високому рівню травматизму та смертності серед робітників. У період з 1885 по 1894 рр. в Україні щороку у середньому травмувалось на виробництві 150-250 осіб, гинуло від нещасних випадків – 60-150 осіб¹⁶. На початку ХХ ст. ці показники ще збільшились. По Україні у 1904 р. зафіксовано 69 697 нещасних випадків, у 1910 – 77 608, у 1915 р. – 113 344. Губернії Правобережної України, крім Київської, мали порівняно з іншими менші показники нещасних випадків. Так, у 1910 р. у Волинській губернії їх зафіксували 255, у Київській – 1 097, у Подільській – 395¹⁷.

Власники підприємств намагались уникати відповідальності за травми і смерть робітників, які сталися з вини адміністрації, тому адекватну компенсацію у таких випадках отримати було практично не можливо¹⁸. Про це свідчать (лише у 1909 р.) численні скарги робітників Смілянського, Ярошевського цукрових заводів та інших підприємств Київської губернії з приводу не виплати компенсації за каліцтво і втрачену працездатність на виробництві¹⁹. Позбавлені внаслідок трудового каліцтва можливості самостійно повноцінно працювати, такі робітники приречені були на жалюгідне існування і могли розраховувати лише на допомогу близьких або благодійних установ та організацій.

Однак і рівень життя зайнятих на виробництві робітників був не вельми високий. На 1900 р. на Правобережжі України середня заробітна плата робітника становила 195 руб. на рік, що значно поступалося таким районам, як Кавказ (311 руб.), Прибалтійський (302 руб.) та іншим²⁰. Крім того, у губерніях Південно-Західного краю спостерігався найнижчий середньорічний рівень заробітної плати порівняно з іншими українськими губерніями та найвищий відсоток частки у ній натуральної оплати праці (за винятком Чернігівської)²¹. Місячна зарплата робітників цукрових заводів, які домінували у Правобережній Україні, становила на заводських харчах у 80-і роки ХІХ ст. для чоловіків у середньому 5-6 руб., для жінок – 3-4 руб., для підлітків – 2-2,5 руб. На власних харчах чоловіки отримували від 8 до 15 руб., жінки від 6 до 8 руб. на місяць. Найнижчим був рівень життя робітників ремісничих майстерень і дрібних підприємств, що переважали у губерніях Правобережної України. Їх заробітна плата часто не досягала навіть прожиткового мінімуму²². Небезпека захворюти могла звести нанівець всі ці заробітки.

З розвитком промисловості зростала і заробітна плата. У 1906 р. у Волинській губернії середня заробітна плата становила 191,1 руб. на рік. У Подільській губернії, яка поступалась за темпами промислового зростання іншим губерніям Правобережної України, вона становила 83,36 руб. У самому Києві навіть ті громадяни, які перебували на найнижчому щаблі соціальної драбини, отримували на рік приблизно 360 руб.²³ Однак це ще не свідчило про покращання якості життя основної маси найманих праців-

ників. Попри зростання заробітної плати, її випереджало зростання цін на продукти харчування, що фактично зменшувало реальну заробітну плату. Дореволюційні джерела повідомляють, що з 1900 по 1909 рр. у Російській імперії заробітна плата зростає на 23%. Водночас зросли ціни на хліб – на 36,1%, на продукцію тваринництва – на 30%²⁴. За показниками споживання хліба на душу населення, українці були далеко позаду багатьох європейських країн, хоча тут вироблявся надлишок зерна. Середнє річне споживання продовольчих і фуражних культур у Російській імперії на душу населення за тривалий 20-літній період коливався, за підрахунками О. П. Реєнта, від 22,1 до 23, 6 пуда²⁵. За В. Б. Молчановим, споживання хлібобулочних виробів в Україні на душу населення у 1913 р. становило 18,4 пудів на рік²⁶. Натомість, показник споживання головних хлібних культур – пшениці, жита, ячменю, вівса у – Франції становив 25,5 пудів, Німеччині – 28,8, Бельгії – 29,9²⁷. Отже, низький рівень життя частини трудящих Російської імперії ставив їх часто на межу виживання.

У губерніях Правобережної України ситуація була дещо кращою. Підвищення життєвого рівня частини населення все ж відбувалось за рахунок розширення товарно-грошових відносин, зростання машинного виробництва, яке мало товарний характер, поступового покращання умов праці та спроби регламентувати робочий час²⁸. Ціни на переважну більшість продуктів харчування, за В. Б. Молчановим, були помірні. То ж значна частина населення Правобережжя мала більш-менш задовільну купівельну спроможність і могла нормально харчуватися²⁹. Однак загалом в Україні, на думку О. П. Реєнта, заробітна плата пролетарських верств могла задовольнити лише мінімальні життєві потреби³⁰. Найбідніші ж могли розраховувати на соціальну підтримку часто лише з боку благодійних організацій. Ця допомога була непостійна і залежала від фінансових можливостей та доброї волі їх членів.

Можливості визиску робітників створював надлишок робочої сили. Зайнятість робітників була вища у промислово розвинених містах. На Правобережній Україні до них можна було зарахувати лише Київ. Загалом на Правобережжі України трудові ресурси втричі переважали потребу в робочій силі³¹. Постійний наплив селян до міст, особливо у мало-врожайні роки, загострював проблему безробіття. На Київщині у 1909 р. нараховувалось 15-20 тис. безробітних³². Особливо це стосувалося мало-кваліфікованої частини робітничого класу, зокрема поденних працівників, а також кустарів. Погіршувало становище і засилля дешевої робочої сили – китайських робітників, які працювали за 25 коп. в день за вартості харчування 5-15 коп. на день³³.

Звичайною практикою наприкінці XIX – на початку XX ст. було використання жіночої та дитячої праці. Так, у тютюновій, сірниковій та інших галузях вони становили переважну частину робочої сили³⁴, хоча на законодавчому рівні використання праці малолітніх на фабриках, заводах і мануфактурах обмежувалося³⁵. Становище жінки у місті було важче, ніж чоловіка. Особливо якщо жінка жила сама і виховувала дітей.

Виникали проблеми з працевлаштуванням та проживанням, доглядом за дітьми. Зайнятість жіноцтва на виробництві породжувало дитячу бездоглядність і безпритульність, що здебільшого мало негативні наслідки для їх соціалізації. Це зобов'язувало суспільство розв'язати проблему дітей, які залишались без догляду на час трудової зайнятості батьків і часто ставали джерелом нещасних випадків чи причиною зростання дитячої злочинності.

Соціальні зрушення відбулись і на селі. Реформи 60-х рр. XIX ст. привели до поглиблення майнової диференціації села, загострили соціальні проблеми, пов'язані з бідністю та зубожінням, заклали початок руйнуванню селянської общини. Реформа 1861 р., як зазначає Л. Р. Ігнатова, не тільки не покращила становище селян, а навіть його загострила³⁶. Українське селянство, затиснуте у лещата поміж польськими і російськими латифундіями, опинилось у жалкимому становищі. Через крайнє малоземелля всюди панували злидні³⁷. Так, у 1877 р. середній наділ на душу населення становив у Волинській губернії 3,4 десятини, Київській – 2,1, Подільській – 3,1. У 1912 р. ці показники у Київській та Подільській губерніях становили 1,01 десятини, що означало зменшення відповідно на 52% і 67,5%³⁸. Загалом у Правобережній Україні за 40 пореформених років середній селянський наділ зменшився вдвічі³⁹. До цього додавалось ще й зростання щільності населення, що ускладнювало і без того скрутне становище найбідніших селян у цих губерніях⁴⁰.

Напередодні Столипінської реформи із-за малоземелля селянин не мав змоги себе прогодувати з належної йому землі⁴¹. Середній наділ селянської родини у Російській імперії, за твердженням французького дослідника Н. Верта, зменшився до двох десятин, що було на багато менше, ніж у 1861 р.⁴² Середні розміри надільної землі на двір у селян губерній Правобережної України у 1906 р. становили: Київська губернія – 3,8 десятин, Волинська – 5,9 десятин, Подільська 3,3 десятини⁴³. Столипінська аграрна реформа ненабагато покращила ситуацію. У 1913 р. на один селянський двір на Правобережжі було: Волинська губернія – 7,9 десятин, Київська – 5,8, Подільська – 3,8 (найменше в Україні)⁴⁴. Малоземелля, економічна безвихідь змушували селян орендувати землі. Селяни Київської губернії орендували 40,7 тис. десятин, Подільської – 57,4 тис. десятин, Волинської – 123,5 тис. десятин. Ситуація у губерніях Правобережної України ускладнювались ще й тим, що значну частину земель у землевласників орендували євреї. На Волині такі площі становили 304 498 дес., на Поділлі – 240 108, на Київщині – 261 518 десятин⁴⁵. Зазвичай, ці землі здавались селянам у суборенду вже дрібними ділянками, що призводило лише до посилення їх зубожіння і соціального напруження.

Через значний приріст сільського населення (за 40 років на 65%) нестача землі в Російській імперії ставала все більш відчутнішою. У 90-х роках XIX ст. в Україні 68% загальної кількості працездатних становили надлишок робочої сили⁴⁶. За підрахунками дослідників, у 1901 р. надлишок робочої сили у сільському господарстві Правобережної України

становив: на Київщині – 1 326 тис. осіб, Волині – 1 095 тис. осіб, Поділля – 1 189 тис. осіб⁴⁷. Аграрне перенаселення було прихованою формою безробіття. В основному це були люди, які зовсім не мали роботи або були зайняті частково, відтак приречені на жалюгідне, напівголодне існування⁴⁸.

Безземельні та малоземельні селяни Правобережжя, щоб покращити своє становище, яке все більше погіршувалось, змушені були займатись промислами⁴⁹. Але кустарне виробництво, як доводить на прикладі Київської губернії М. Г. Казьмирчук, не давало їм належних статків⁵⁰. Селянські ремесла не підтримувала держава, з ними конкурували фабрично-заводські виробництва, що ще більше посилювало матеріальне зубожіння дрібного виробника.

Ще у важчому становищі, ніж фабрично-заводські робітники, перебував сільськогосподарський пролетаріат. Стосунки між ним та працедавцем нічим не регламентувались. Умови праці на сільськогосподарських угіддях були не кращими ніж на промислових виробництвах. Аграрне перенаселення призвело до загострення проблеми працевлаштування та зростання чисельності безробітних на селі. Оплата праці сільськогосподарського працівника в Росії обходилась у два з половиною рази дешевше, ніж у Франції. Річна платня робітника на селі за утримання його господарем становила в чорноземних губерніях 60 руб., у нечорноземних – 64 руб.⁵¹ Якщо наймались на таку роботу без харчування, оплата дещо збільшувалась. Так, станом на 1880 р. у Житомирському повіті Волинської губернії на таких умовах чоловік отримував у середньому 75 руб., жінка – 54 руб.⁵² У 1901 р. ця сума складала для чоловіків – 105 руб., для жінок – 52 руб.⁵³ У повітах Подільської губернії у 1901 р. ці показники були такі: Подільський повіт – 85 руб. (чоловіки), 55 руб. (жінки), Проскурівський повіт відповідно – 96 руб. і 58 руб. 50 коп., Лeticівський – 78 руб. і 56 руб., Ольгопільський – 86 руб. 50 коп. та 60 руб.⁵⁴ Однак, і ці суми були незначними і не могли забезпечити повноцінне харчування і проживання більшості великих селянських родин.

Не змінилась ситуація і на початку ХХ ст. Як зазначав Ф. Є. Лось, за тодішнього рівня землеробської техніки селяни України були на грані напівголодного існування⁵⁵. Такої ж думки М. Г. Казьмирчук, вона наголошує, що матеріальне становище більшості селян, зокрема Київської губернії, не могло задовольнити навіть мінімальні потреби сімей у предметах першої необхідності⁵⁶. Не покращувало ситуацію і збільшення виробництва зернових. У Подільській губернії воно зросло на 62% від п'ятиліття 1883-1887 рр. до 1906-1910 рр. Попри періодичні природні негаразди, у губерніях Правобережної України завжди був надлишок хліба⁵⁷. Однак це не перетворювало регіон у край з «молочними ріками і кисільними берегами». Низький рівень купівельної спроможності місцевого населення стимулював вивіз хліба за кордон, залишаючи тисячі голодних на батьківщині. На думку сучасників, навіть за заниженими підрахунками кількість бідних на початок 80-х років ХІХ ст. у Подільській губернії

становила 45 000 осіб. Ця цифра для багатого дарамми природи Поділля була надто великою, «аби не думати про неї і не намагатися за можливості зменшити її, ... бо бідність сама собою не ганьба, але легко і незборимо стає ганьбою»⁵⁸.

Погіршувало ситуацію і нераціональне використання селянами робочого часу. За свідченням землевласника Кременецького повіту Волинської губернії І. І. Колонно-Чосновського, у с. Биківці недільні, табельні, ярмаркові, святкові дні від кількості робочих різнились лише 20 днями. Якщо ж додати сюди ще дні негоди, то виходило, що з двох днів один лише робочий⁵⁹. Така ж ситуація спостерігалась і на Поділлі. У Новоушицькому повіті кількість офіційних і звичайних свят на селі становила 130-140 на рік. Це не рахуючи храмових свят, весіль, які у деяких селах тривали до тижня⁶⁰.

Напередодні Першої світової війни тривогу сучасників викликала і моральна деградація села. Голова Ольгопільської повітової земської управи з гіркотою зазначає, що на селі посилено розвивається п'янство, хуліганство та неробство. Тут важко стало знайти звичайного чорнороба, а хорошого ремісника взагалі немає⁶¹. Це погіршувала соціальну ситуацію на селі, породжувала бездоглядність дітей, які переймали негативний приклад старших.

Важкі умови життя українського села вилились у 670 повстань, які відбулись, за офіційними даними, у 1902-1904 рр. в Україні та на Поволжі⁶². Упродовж трьох років першої російської революції в Україні, за підрахунками М. Н. Лещенка, відбулось 6 802 виступи селян, які охопили 10 684 села з населенням понад 13 млн. осіб. Найширшого розмаху цей рух набув саме на Правобережжі – 57,7% всіх виступів⁶³.

Об'єктами громадської опіки в Російській імперії традиційно були люди з фізичними вадами, які самостійно не могли заробляти на прожиття. За всеросійським переписом населення 1897 р., сліпих у Російській імперії було 247 900 осіб. або 0,19%, глухонімих – 124 513 чоловік або 0,09%, божевільних – 117 709 або 0,09%. Ці показники перевищували аналогічні у багатьох провідних країнах Європи⁶⁴. У губерніях Правобережної України, за цим самим переписом, було: сліпих – 15 382, глухонімих та німих – 13 414, божевільних – 7 511 осіб⁶⁵. А. Лічков, аналізуючи результати перепису населення у губерніях Правобережної України, відзначив залежність виду фізичної вади від місця проживання. У містах переважали божевільні (39,5%), у селах – сліпі (43,1%)⁶⁶.

Традиційним об'єктом благодійності з давніх віків були й жебраки. Частина з них була дійсно позбавлена можливості іншим способом заробляти на прожиття, інші це робили професійно, не бажаючи працювати. Загальна кількість жебраків не була постійною і важко піддавалась обліку. У деяких губерніях Російської імперії існували цілі жебрацькі села, які називали «гніздами», вони займались жебрацтвом професійно, використовуючи різноманітні схеми видурювання грошей: від використання

фальшивих документів про те, що вони погорільці, до збору коштів на «відбудову храму»⁶⁷. У межах Російської імперії їх було від 200 тис. до декількох мільйонів⁶⁸. У Правобережній Україні спостерігався відносно невеликий рівень жебрацтва. Причин існування його було декілька. Як повідомляли мирові посередники Київської губернії, у більшості випадків це фізична нездатність до праці, малоземелля та безземелля, відсутність або смерть годувальника⁶⁹. Однак причин жебрацтва були набагато більше: відсутність належного заробітку, перенаселення, безробіття, неврожаї, пожежі, падіж худоби, різноманітні повинності. Поповнювали ряди жебраків люди, які повертались з ув'язнення, втрачали зв'язки з родиною і не могли знайти роботи. Загалом у Київській губернії за переписом населення 1897 р. нараховувалось 6 951 жебраків що становило 0,19% її населення. У Волинській губернії – 5 064 або 0,18%, у Подільській губернії – 4 638 або 0,17% населення⁷⁰. Наявність жебраків вимагала впорядкування системи громадської опіки, розширення закладів для дійсно немічних і працездатних. Іншим створювалися умови для продуктивної суспільно-корисної праці.

Наявність значної частини населення, яке потребувало соціальної опіки наприкінці XIX – на початку XX ст. в Російській імперії, потребувала об'єднання зусиль держави і суспільства. Держава неспроможна була виконати це завдання самотійно. І як би влада не дивилась з підозрою на зростання суспільної активності, зокрема у справі благодійності, вона змушена була з цим рахуватись і поступово «звільняти місце» громадській та приватній благодійності у справі організації соціальної опіки. Таким чином, розвиток благодійництва в другій половині XIX – на початку XX ст. був детермінований не лише економічним розвитком, а й соціальними змінами.

Примітки

1. Шляхов О. Б. До питання про ступінь розвитку капіталізму в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. Б. Шляхов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : Зб. наук. пр. – Вип. XII. – К. : Ін-т історії України АН України, 2006. – С. 27, 29.
2. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : В 2 т. / [ред. рада : В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Смець та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – С. 632.
3. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. VIII : Волинская губерния – Спб : издание Центрального статистического комитета Мин. внутр. дел, 1904. – XX, 281 с. – С. III. ; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. XVI : Киевская губерния – Спб : издание Центрального статистического комитета Мин. внутр. дел, 1904. – XII, 287 с. – С. VI. ; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. XXII : Подольская губерния – Спб : издание Центрального статистического комитета Мин. внутр. дел, 1904. – XII. – С. III.

4. Задорожнюк А. Б. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. / А. Б. Задорожнюк, О. П. Реєнт – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – С. 233.
5. Економічна історія України... – С. 630.
6. Задорожнюк А. Б. Промислове виробництво... – С. 168.
7. Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) : моногр. / О. Б. Шляхов. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – С. 134.
8. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – К. : Ін-т історії України НАН України., 2003. – С. 140.
9. Мозговой В. Г. Очерк Киевской губернии / В. Г. Мозговой. – К. : Губ. тип., 1881. – С. 2, 82.
10. Економічна історія України. – Т. 2. – С. 19.
11. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. І. Лазанська. – К. : Ін-т історії України, 1999. – С. 60.
12. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861 – 1939) / Р. Н. Оксенюк. – Львів : Каменяр, 1970. – С. 19.
13. Реєнт О. П. Україна в імперську добу... – С. 142.
14. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ)-3. – Т. – XVII. – № 14231.
15. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914 рр.) / В. Б. Молчанов. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 30-31.
16. Реєнт О. П. Україна в імперську добу... – С. 143.
17. Лось Ф. Є. Робітничий клас України в 1907-1913 рр. / Ф. Є. Лось – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 132-133.
18. Реєнт О. П. Україна в імперську добу... – С. 144.
19. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Оп. 1. – Ф. 574. – Оп. 1. – Спр. 1276. – 80 арк.
20. Рубакин Н. А. Россия в цифрах. Страна. Народы. Сословия. Классы. Опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства (на основании официальных и научных исследований) / Н. А. Рубакин. – СПб : Изд-во «Вестник знания», 1912. – С. 186.
21. Історія Української РСР : У 8 т., 10 кн. Т. 4 : Україна в період імперіалізму (1900-1917) / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол. : Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін. ; Редкол. тому: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 21.
22. Реєнт О. П. Україна в імперську добу... – С. 145.
23. Молчанов В. Б. Життєвий рівень... – С. 38-40.
24. Рубакин Н. А. Россия в цифрах... – С. 192.
25. Реєнт О. П. Хлібні ресурси України в добу капіталістичного розвитку (1861-1914 рр.) / О. П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : 36. наук. пр. – Вип. XVII. – К. : Ін-т історії України АН України, 2010. – С. 12.

26. Молчанов В. Б. Теоретичні підходи до вивчення життєвого рівня населення України у другій половині XIX – на початку XX ст. / В. Б. Молчанов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : Зб. наук. пр. – Вип. XVII. – К. : Ін-т історії України АН України, 2010. – С. 412.
27. Реєнт О. П. Хлібні ресурси... – С. 12.
28. Реєнт О. П. Українське XXI століття : сучасні проблеми дослідження // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : Зб. наук. пр. – Вип. XIX. – К. : Ін-т історії України, 2011. – С. 11.
29. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 96.
30. Реєнт О. П. Україна XIX – XX століть : роздуми та студії історика / О. П. Реєнт. – Корсунь-Шевченківський : ФОП Майдаченко І. С., 2009. – С. 195.
31. Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) : моногр. / О. Б. Шляхов. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – С. 150.
32. Лось Ф. Є. Робітничий клас України в 1907-1913 рр. / Ф. Є. Лось. – К. : Вид. АН УРСР, 1962. – С. 114.
33. Молчанов В. Б. Життєвий рівень... – С. 26.
34. Реєнт О. П. Україна в імперську добу... – С. 143.
35. ПСЗРИ-3. – Т. II. – № 931.
36. Ігнатова Л. Р. Аграрна реформа П. А. Столипіна та її здійснення в Україні (1906-1914 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. Р. Ігнатова. – О., 2002. – 19 с.
37. Реєнт О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.) / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 16.
38. Там само. – С. 32, 35.
39. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. / М. Н. Лещенко. – К. : Наукова думка, 1977. – 360 с.
40. Цецик Я. П. Зміни в земельних відносинах у волинській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. / Я. П. Цецик // Чорноморський літопис : Науковий журнал. – Вип. 5. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. – С. 93.
41. Власюк І. М. Селянство Правобережної України у період проведення столипінської реформи: зміни в орієнтирах та побуті / І. М. Власюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : Зб. наук. пр. – Вип. I. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 153.
42. Верт Н. История Советского государства. 1900-1991 / Н. Верт. – М. : ИФРА-М, Изд-во «Весь мир», 1999. – С. 15.
43. Десятников В. І. Особливості використання найманої праці у сільському господарстві Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. / В. І. Десятников // Україна соборна. – 2006. – Вип. 4. – Т. 1. – С. 297-301.
44. Реєнт О. П. Сільське господарство України... – С. 32.
45. Там само. – С. 33-34.
46. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 3 : Україна в період розкладу і кризи феодално-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капі-

- талізму (XIX ст.) / АН УРСР. Ін-т історії ; Голов. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін. ; Редкол. тому: А. Г. Шевелєв (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 338.
47. Михайлюк О. Аграрне питання в українських губерніях Російської імперії початку ХХ ст. // Гуржіївські історичні читання. Збірник наукових праць. – Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2009. – С. 223.
48. Реєнт О. П. Україна в імперську добу... – С. 147.
49. Краткое описание развития кустарного промысла в Подольской губернии К. Э. Падлевского // Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Подольская губерния. Т. XXXI. – Спб. : Тип. В. Киршбаума, 1903. – С. 373.
50. Казмирчук М. Рівень життя селян Київської губернії другої половини ХІХ ст. / Марія Казмирчук // Етнічна історія народів Європи : Збірник наукових праць. Випуск 28. – К. : УНІСЕРВ, 2009. – С. 74-75.
51. Россия в конце XIX в. Под общєю редакцией В. И. Ковалевского. – Спб. : Тип. акц. общества Брокгауз-Ефрон, 1900. – С. 548-549.
52. Приложение ко всеподданнейшему отчету Волынского генерал-губернатора за 1880 г. – Житомир : Волынская губ. типография, 1881. – 84 с., 14 л. ведом. – Приложение к ведомости № 1.
53. Обзор Волынской губернии за 1901. – Житомир : Волынская губернская типография, 1902. – 101 с., 8 л. ведом. – Ведомость о ценах на рабочие силы в Волынской губернии за 1901 г.
54. Обзор Подольской губернии за 1901 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [б.м.] : [б.н], [1901]. – IV, 215, [208] с. – Ведомость о ценах на рабочие силы, существовавшие во время производства полевых работ по Подольской губернии в 1901 г.
55. Лось Ф. Є. Класова боротьба в українському селі. 1907-1914 / Ф. Є. Лось, О. Г. Михайлюк. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 13.
56. Казмирчук М. Г. Соціально-економічний розвиток Київської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / М. Г. Казмирчук. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 31 с.
57. Реєнт О. П. Хлібні ресурси... – С. 16, 21.
58. Подольские епархиальные ведомости. – 1884. – № 24. – С. 502.
59. Кременецкий уездный комитет о нуждах сельской промышленности. Журнал заседаний 7, 18, 30 сентября 1902 г. // Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. VIII. Волынская губерния. – Спб : Тип. В. Киршбаума. – 1903. – С. 134.
60. Доклад О. Зновицкого о прогульных днях в деревнях и их влияния на крестьянское и владельческое хозяйство // Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Подольская губерния. Т. XXI. – Спб. : Тип. В. Киршбаума, 1903. – С. 1053-1054.
61. Державний архів Хмельницької області. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 12.
62. Верт Н. История Советского государства... – С. 31.
63. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. – С. 342-343.

64. Новосельский С. А. Очерк статистики населения, заболеваемости и медицинской помощи в России / С. А. Новосельский. – СПб : Тип. «Сельский вестник», 1912. – С. 11.
65. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. VIII : Волынская губерния – СПб : издание Центрального статистического комитета Мин. внутр. дел, 1904. – XX, 281 с. – С. 140. ; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. XVI : Киевская губерния – СПб : издание Центрального статистического комитета Мин. внутр. дел, 1904. – XII, 287 с. – С. 154. ; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. XXII : Подольская губерния – СПб : издание Центрального статистического комитета Мин. внутр. дел, 1904. – XII. – С. 152.
66. Личков А. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. / А. Личков // Киевская старина. – К. : Тип. Императорского Ун-та Св. Владимира, 1905. – Т. XC. – С. 317-366.
67. С. Р. К вопросу о борьбе с профессиональным нищенством в России / С. Р. // Трудовая помощь. – 1899. – № 3. – С. 244-262
68. Дьяконов И. Ю. Нищенство в дореволюционной России / И. Ю. Дьяконов // Этнографическое обозрение. – 2007. – № 3. – С. 30.
69. Благотворительность в России : в 2 т. – СПб : Типо-Литография Н. Л. Ныркина, [б.г.]. – Т. 1. Обзор состояния общественного призрения и благотворительности. – LXXXVIII, 79, 208, 397, 84, III-XVI, 63, 11. – С. 19.
70. Там само. – С. 8, 19, 38.

Резюме

В статье определены категории населения, которые нуждались в поддержке со стороны государства и общественных организаций в Украине в эпоху развития рыночных отношений конца XIX – начала XX вв. Сделан вывод об увеличении количества нуждающихся в период развития капиталистических отношений.

Ключевые слова: *развитие капитализма, уровень жизни, рабочие, крестьяне, безработные, нищенство, благотворительность.*

Одержано 3 квітня 2013 р.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477.43) "1917": 338.43.02

В.С. Лозовий

РЕАКЦІЯ СЕЛЯНСТВА НА ЗЕМЕЛЬНУ ПОЛІТИКУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ПІСЛЯ УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

У статті зроблено спробу простежити реакцію селянства на основні засади земельної політики Центральної Ради, задекларовані у Третньому Універсалі після утворення УНР.

Ключові слова: селянство, земля, Центральна Рада, Третій Універсал, УНР.

Значення вивчення аграрної політики українських урядів у добу революції 1917-1921 рр. визначається великою роллю земельного питання у вітчизняній історії. Першорядність аграрної проблеми в долі Української революції спонукала істориків до інтенсивного вивчення земельних відносин у період Центральної Ради. Реакція селянства на основні засади аграрної політики Української Народної Республіки, задекларовані у Третньому Універсалі, складає основну проблему данної статті. Автор ставить завдання крізь призму настанов хліборобської свідомості відтворити та проаналізувати вплив аграрних положень Третього Універсалу на поведінку селянства у вирішенні земельного питання.

Проблеми аграрної політики Центральної Ради і ставлення до неї селянства з'ясовували у своїх працях радянські дослідники¹. У істориків діаспори найбільш заслуговує на увагу праця І.Витановича². В період незалежної України починається більш глибоке та об'єктивне висвітлення аграрної політики Центральної Ради та ставлення до неї селянства³. Однак зазначена проблема ще потребує подальшого дослідження.

У листопаді 1917 р., з утворенням Української Народної Республіки, Центральна Рада намагалась припинити анархічні самочинні дії селянства, що ширилися територією України. Однак вийшло цілком навпаки. Своім Третім Універсалом вона скасувала право власності на землю і проголосила її всенародним надбанням⁴. Основним принципом аграрної ідеології Центральної Ради був іманентний селянській психології принцип особистої праці, на якому особливо наголошувалося у відозвах та інструктивних документах української влади. Відтак, зазначалося, що власність касується лише тих, хто «сам своїми руками не працює». Водночас землевласників, які мають земельні площі менші 50 десятин, тобто «в розмірах трудового господарства Універсал не зачіпає. Така трудова власність не скасована, а остається як була»⁵ до Установчих Зборів.

Встановлення трудової норми у 50 десятин та декларація скасування лише нетрудової, передусім, поміщицької власності породжувало сподівання у заможних селян та частини середняків, що зазначені положення Універсалу спрямовані лише проти «поміщиків-експлуататорів» і надалі можливе існування «трудової власності», основаної на особистій праці. Однак, малоземельні селяни, особливо ж у місцевостях, де поміщицької землі було недостатньо, норму у 50 десятин вважали зовеликою та несправедливою. Відтак, позиція Генерального секретаріату земельних справ, який, ставлячи «наріжним каменем» своєї діяльності забезпечення сільськогосподарською продукцією державних та суспільних потреб, намагався зберегти хоча б великі селянські господарства, увійшла в суперечність з позицією незаможного селянства, яке сприймало аграрні перетворення лише крізь призму забезпечення споживчих потреб своєї сім'ї. Наскільки зазначена норма у 50 десятин була далекою від селянських уявлень про справедливість свідчить обговорення у грудні 1917 р. аграрного закону на засіданні Центральної Ради, де представники селянства різко виступили проти запропонованої дещо меншої трудової норми у 40 десятин⁶.

Генеральний секретаріат земельних справ розіслав місцевим земельним органам циркуляр, яким пояснював аграрні положення Універсалу. Земельним комітетам доручалося взяти на облік усі «нетрудові» господарства та вияснити, які з них мають державне значення, як осередки селекційної роботи та вирощування племінної худоби. Ці «висококультурні господарства» будуть передані цілими «громадським організаціям». Наказувалося зробити детальний інвентарний опис усіх нетрудових господарств, слідкувати, щоб нічого не було зруйновано. Копії описів узяти на облік маєтків і дані щодо земельних ділянок, котрі через земельні комітети перейшли до рук селянства, треба надіслати в генеральний секретаріат земельних справ. Особливо наголошувалося про потребу пояснити селянам, що вони користуються описаним реманентом економій під контролем земельних комітетів до особливого розпорядження Генерального Секретаріату і щоб реманент «не продавався і не нищився»⁷. Вказувалося, що найкраще економії зберегти в цілому та віддати для артільно-хліборобського господарювання. Водночас наголошувалося, що слід «обережно поводитися з середньою земельною власністю, доля якої буде розв'язана остаточно на Установчих Зборах»⁸.

Селяни, які вважали себе господарями землі, почали хазяйнувати. Так, у Бердичівському повіті на Київщині вони «захоплювали до своїх рук економії з живим та мертвим реманентом, провадили опис майна, ставили своїх довірених, зачиняли приміщення та усували адміністрацію від розпоряджень»⁹.

Генеральний секретаріат земельних справ закликав місцеві земельні комітети діяти тільки «на основі законів» і погрожував судом за впровадження незаконних постанов. Регіональні адміністрації УНР застерігали, що жодних самочинних захоплень землі та реманенту не повинно допускатись, а всі, хто спокуситься на всенародне добро, будуть покарані, як

грабіжники. Трудящі селяни, які потребують земельного наділу, повинні звертатись у губернські та повітові земельні комітети¹⁰.

Однак вказівки загального характеру не влаштовували регіональні аграрні органи. Вже у середині листопада 1917 р. Полтавський губернський земельний комітет просив у Генерального секретаріату земельних справ детальних інструкцій щодо прийняття на облік нетрудових господарств та інвентаризації поміщицьких маєтків, оскільки бувало, що волосні та сільські комітети самочинно описували все «аж до посуду». Оцінюючи обстановку на Полтавщині вищі органи влади застерігалися, що «можливі грабежі»¹¹.

Не отримавши додаткових пояснень, на місцях приймали власні інструктивні документи. На підставі Універсалу Центральної Ради Подільський губернський земельний комітет видав обов'язкову постанову, у якій зазначив, що всі землі краю переходять до відання повітових та губернського земельних комітетів, які отримують «всі права власників». Для контролю над збереженням економій місцевим населенням обирається «комісар господарства». Відповідальність за збереження та діяльність господарства покладається на сільський виконавчий комітет. Самочинні захоплення майна та землі недопустимі. Всі гроші господарства переводяться на депозит повітового комісара. Регулювання стосунків між адміністрацією та комісарами господарств покладається на волосного комісара. Цю постанову землевласники вважали незаконною і оскаржували її в суді.

Самоочевидно, що проти Третього Універсалу та аграрних постанов Центральної Ради і місцевих земельних комітетів різко виступили землевласники, які зазначили, що їх реалізація веде «до краху господарювання»¹².

Оперування соціалістичними партіями, що входили до складу Центральної Ради, категоріями «споживча» та «трудова» норма, які не мали чіткого визначення, при їх втіленні в регіонах породжували різні колізії. Так, на Чернігівщині селянство не мало певного погляду на це питання. Ті, хто володів 5 десятинами, і ті, хто мав 20 десятин, «кожен доказував, що це трудова межа»¹³. На місцях запитували що таке трудова норма, чи слід її розуміти «в соціалістичному, чи звичаєво-правовому розумінні нашого народу»¹⁴. Тобто, чи ділити всім порівну, чи залишати на господарство стільки землі, скільки зможуть обробити члени сім'ї власною працею.

Оскільки мішенню селянських грабунків стали так звані «культурні господарства», селяни здебільшого вороже поставилися до заклику влади УНР щодо їх неподільності та збереження, так як вважали, що це скоротить земельний фонд для наділення в особисте користування¹⁵. Відтак, селяни громили маєтки, розбирали реманент, вирізали чи продавали «разову худобу», коней та майно, ділили насіння та збіжжя. Вони намагалися знищити «добре організовані» економії, сподіваючись, якщо їх не буде, то землю, що належала економіям, мають поділити між хліборобами.

Центральна Рада та її місцеві органи намагалися здійснити аграрні перетворення організовано і на законних підставах. Поетапне вирішення завдань земельної реформи на основі певних юридичних норм, вироблених владою, здавалось малограмотним селянам незрозумілим зволанням, захистом прав та власності поміщиків, і на їх погляд, це було несправедливо. Тому політика аграрних перетворень Центральної Ради, що базувалась на державно-правових засадах і мала розтягнутися в часі, співвідносячись з процесом законодавчого її оформлення та напрацювання статистичних даних, увійшла в суперечність із звичаєво-правовими поглядами селян, для яких самозрозумілою була суспільна потреба і соціальна справедливість переділу землі «тут і зараз».

Якщо брати політико-економічний вимір селянської свідомості, то в ній точилася боротьба між модерними та архаїчними її складовими: з одного боку, було б добре, якби верховна влада законним рішенням передала хліборобам панську землю, з іншого – державна влада втратила репресивну силу, тому можна самим цю землю забрати і користуватися нею. А оскільки влада, на думку селян, затягувала процес передачі землі, то вони почали схилитися до другого варіанту вирішення аграрного питання.

Водночас більшовики видали «Декрет про землю», пропагували і втілювали більш близьку та зрозумілу для селянства аграрну політику. Під гаслом «Грабуй нагробоване» прибічники Леніна звертались до селян з закликом не чекати ухвалення законодавчих актів та дотримання юридичних формальностей, а захоплювати і ділити поміщицькі землі й майно, тобто втілювати справедливість явочним порядком. Так, у Вовчанському повіті на Харківщині більшовики агітували, що в Центральній Раді буржуї, радили в кожному селі організувати Ради селянських депутатів і «йти одбирати землю». Представники Центральної Ради стверджували: «Не можна сказати, щоб селянам це не подобалося»¹⁶. Більшовицькі гасла попали на сприятливий ґрунт і ще більш підштовхнули селян до широкій хвилі пограбувань панських маєтків та розподілу землі. Багато селян вважало, що більшовицька влада, яка не дотримується «панських» формальностей та процедур і закликає відібрати створене хліборобською працею і «нагробоване» експлуататорами майно, якнайкраще відображає їх інтереси.

Однак заклики і перестороги влади УНР майже не мали впливу на селян. Так, у листопаді 1917 р. селяни с.Стрижанова на Київщині самочинно зайняли приватновласницьку землю, мотивуючи свої дії тим, що ця земля «колишня однодвірська і вони мають право захопити її без усіляких пояснень, як незаконно відібрану в них за старого уряду...»¹⁷.

Липовецький повітовий комісар на Київщині констатував, що в деяких селах повіту «революція давно виродилася в простий грабунок»¹⁸. У звіті інструктора по земельним справам Миргородського повіту Полтавської губернії зазначено, нібито деякі сільські сходи виносили постанови «хто не піде грабувати, то накладати штраф», тобто пов'язали всіх круговою порукою щодо вчиненої протиправної дії¹⁹. Генеральний секретар

ріат земельних справ констатував, що на місцях поширюється «руїна», нищаться цінні національні багатства, племенні господарства, «кінські заводи» тощо та закликав регіональні аграрні структури вжити заходів щодо запобігання цьому²⁰.

Селянську інтерпретацію положень «Декрету про землю» та Третього Універсалу і наслідки втілення їх у життя констатував на засіданні Центральної Ради товариш генерального секретаря земельних справ УНР Б.Мартос: «Селяни розуміють соціалізм як перенесення майна з панського двору до свого власного. Вони ділять плуги, піаніно, картини і ділять це так, що одному дають леміш, другому чересло, третьому колесо... Вони нищать селекційні станції, розграбовують склади найдобрішого насіння і пускають його на самогонку»²¹. Таким чином, селяни самочинно почали втілювати близькі їм принципи аграрного соціалізму, який базувався на засадах архаїчної справедливості «всім – порівну», але це стосувалося передусім майна, нажитого «нетрудовим способом».

У вирі анархії й беззаконня страждали не лише поміщики, але й самі селяни. Регіональні адміністрації УНР констатували масові прояви селянського аграрного егоїзму: селяни тих сіл, де були поміщицькі землі і ліси, заявляли, що не дадуть землі та лісу тим селям, у яких поміщицьких земель та лісів не було²². Так, у Старобільському повіті Харківської губернії, волості, в межах яких були значні ділянки приватновласницьких земель, розподіляли їх лише між жителями своєї волості. Те ж спостерігалося й у Куп'янському повіті, де Тимонівський волосний земельний комітет відмовив Тарасівському волосному земельному комітету у виділенні поміщицької землі для наділення малоземельним²³.

Ігноруючи настанови Генерального секретаріату земельних справ щодо збереження цілісності економій, селянські аграрні органи, вважаючи себе головними розпорядниками «панського майна», діяли на свій розсуд. Так, Комишанський волосний земельний комітет на Полтавщині продав реманент, хлібні запаси та інше майно з маєтку «Кударь», поклавши виручені гроші на свій депозит. На вимогу Генерального секретаріату земельних справ розслідувати цей вчинок, Полтавська губерньська земельна управа стала на захист волосного земельного комітету заявивши, що «не вбачає в цьому жодних непорядків, позаяк це відповідає Третьому Універсалу Центральної Ради»²⁴.

Досить часто селяни бажали поділити майно навіть «добре організованих» поміщицьких економій. Реакцією Харківської губерньської земельної управи на намір селян Лебединського повіту вигнати з маєтку Капніста всіх службовців та працівників, був заклик пояснити селянським сходам навколишніх сіл, що «збереження добре організованого господарства та обробка його на артільних началах є державна необхідність і та мета, для якої створено революцію»²⁵. Коли селяни громили поміщицькі маєтки та розграбовували майно, місцева влада УНР намагалася виявити винних та покарати їх, вжити заходів до його повернення. Наказувалося охороняти

породисту худобу від місцевого населення, припинити продаж майна з економій, щоб зберегти його для всього українського народу.

Незважаючи на заборону органів Центральної Ради, селяни прагнули розібрати реманент та майно не лише поміщицьких економій, але й закладів, діяльність яких вони вважали малопродуктивною або непотрібною, зокрема – закладів аграрної освіти. На початку грудня 1917 р. працівники Лубенської сільськогосподарської школи, висловлюючи протест Полтавській губернській земельній управі проти селянської сваволі, аргументували, що школа «має ціль навчати селянських дітей для підготовки з них культурних працівників на ниві хліборобській»²⁶.

Хід аграрних перетворень на селі багато в чому залежав від діяльності місцевих земельних комітетів, які часто виявлялися не «на висоті» становища. Регіональні аграрні структури видавали нормативні документи, якими регулювалася діяльність волосних земельних комітетів, що викликало невдоволення селянства і його представницьких органів. Так, основною темою обговорення Ємільчинських волосних земських зборів Волинської губернії 11 грудня 1917 р. був рівень компетенції та повноважень волосних земельних комітетів.

Зібрання заслухало постанови та розпорядження Центральної Ради. Також розглянуло інструкцію Новоград-Волинського повітового земельного комітету, що стосувалася встановлення функцій та меж влади волосних земельних комітетів, щоб застерегти їх від свавільних та незаконних дій. Всебічно обговоривши інструкцію, збори констатували, що волосний земельний комітет складається з осіб, обраних населенням, користується його довірою і будучи ближче до народу «знаходиться у курсі всіх правовідносин». Відтак, волосні збори прийняли постанову: «вироблену інструкцію повітовим земельним комітетом від 8 грудня 1917 р. як таку, що применшує значення волосних земельних комітетів і таку, що відбирає від них усіляку ініціативу та самостійність, вважати не обов'язковою до виконання та просити ... владу про надання волосним земельним комітетам самих широких прав і самостійності в інтересах заспокоєння населення»²⁷. Збори зобов'язали волосний земельний комітет та волосну земську управу на підставі Універсалу Центральної Ради взяти на облік поміщицькі маєтки.

Таким чином, найближчі до селянства волосні органи влади демонстрували іманентний йому рівень правосвідомості та розуміння суті народовладдя, які визнавали демократію прямої дії і не хотіли визнавати ієрархії підпорядкованості нищих органів влади вищим. У свідомості селян, народовладдя – це втілення в життя волі населення даного села чи округи, ухваленої його представницькими органами – сходом, зборами, управами, комітетами, Радами та ін. Обов'язковість втілення рішень вищих органів, якщо вони не узгоджуються з баченням суті справи та інтересами мешканців даного села, сприймалося ними за насильство. Селяни вважали нормальним станом справ не виконувати розпоряджень та інструкцій вищих владних структур, аргументуючи це тим, що вони не орієнтувалися в місцевих обставинах та настроях.

Після проголошення Третього Універсалу військово-політичне протистояння більшовиків та Центральної Ради, ідеологічна боротьба, загальне ослаблення влади на місцях, слабе поширення інформації на периферії – все це призвело до розриву зв'язків між містом та селом, майже повної автономізації селянських громад. У такій ситуації ледь не кожне село самотужки намагалося вирішити земельне питання, «швидше розібрати самочинно ліс, майно, реманент». Громади переобирали сільські земельні комітети, які відмовлялися негайно втілювати в життя постанови сходів.

Констатувалося – «що не село, то особлива республіка, яка не визнає чийсь прав та законів»²⁸. Повсюдно – «смути, грабунки, озлоблення». Преса писала, що саме селянство «без народної влади» встановити земельний порядок не в силах. Тому слід обрати нові авторитетні земельні комітети, які будуть висловлювати волю трудового селянства та «вказувати державній владі» його потреби. Ці комітети самі повинні дотримуватися законів і закликати до цього селянство.

Керуючись нормами Третього Універсалу та власною правосвідомістю, селяни самі приймали рішення. Так, 30 грудня 1917 р. сход с.Орловки Бердянського повіту Таврійської губернії одногослосно ухвалив: всю землю відібрати у власників, без викупу, у розпорядження земельного комітету, який повинен її поділити «усім порівну, як чоловікам так і жінкам, на тих осіб, які до цих пір не мають землі, але зараховані до нашого села»²⁹.

Отже, не очікуючи державних заходів, село самотинно почало втілювати аграрний перерозподіл. Виходячи зі своїх свідомісних стереотипів, селяни бажали якнайшвидшого вирішення аграрного питання явочним порядком на основі звичаєвого права, тобто за розуміннями селянської справедливості, а влада намагалася вирішити його на законній підставі через легітимні державні органи та процедури. Відтак, традиційно-селянська та модерна моделі суспільних відносин увійшли в цивілізаційний конфлікт, який посилив анархію на селі і в подальшому негативно позначився на розвитку сільського господарства та завадив проведенню аграрної реформи.

Примітки

1. Живолуп Е.К. Крестьянское движение на Украине в 1917 г. // Учен. зап. Харьк. Ун-т. – 1957. – Т. 88: Тр. каф. истории КПСС. – Т. 6. – С. 255-271; Іргізов А. Селянський рух 1917 року на Київщині / А. Іргізов // Літопис революції. – X, 1931. – №4. – С. 3-34; Рубач М.А. Аграрная революция на Украине в 1917 году / М.А.Рубач // Летопись революции. – X, 1927. – №5/6. – С. 7-45; 1928. – №1. – С. 52-60; Тимченко Ж.П. Селянські з'їзди на Україні в 1917 р. / Ж.П. Тимченко // Український історичний журнал. – 1969. – №11. – С. 113-120.
2. Витанович І. Аграрна політика українських урядів, 1917-1920 / І. Витанович. – Мюнхен, Чикаго, 1968. – 69 с.
3. Волошко О.О. Особливості реалізації тимчасового земельного закону Української Центральної Ради (березень-квітень 1918 р.) / О.О. Волошко // Вісн. Запоріж. юрид. ін-ту. – 1999. – №1. – С. 222-238; Воронянський О.В. Аграрне питання в політичній

- діяльності Центральної Ради / О.В.Воронянський // Молодь в посттоталітарному суспільстві: Український варіант: Тези доп. наук.-практ. конф., 27-28 квіт. 1993 р. – Х, 1993. – С. 15-16; Ковальова Н.А. Політична боротьба навколо аграрного питання на Катеринославщині в 1917 р. / Н.А.Ковальова // Історія та культура Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 161-167; Хміль І.В. Аграрна революція в Україні: березень 1917 р. – квітень 1918 р. / І.В. Хміль. – К., 2000. – 90 с.; Хміль І. Наростання селянського екстремізму в Україні (березень-жовтень 1917 р.) / І.Хміль, І.Куташев // Проблеми вивчення історії Української революції. – К., 2002. – С.53-76; Ковальова Н.А. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917-1921 рр.) / Н.А.Ковальова, С.В. Корновенко, Б.В. Малиновський, О.В. Михайлюк, А.Г.Морозов. – Черкаси, 2007. – 280 с.
4. Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. – С. 67-68.
 5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 28.
 6. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Удвох томах. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2. – С. 26-27.
 7. ЦДАВО України. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 504.
 8. Там само. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 113; Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк.27.
 9. Київський обласний державний архів (далі КОДА). – Ф. Р-2796. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк.20 зв.
 10. ЦДАВО України. – Ф. 1493. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 8.; ДАХО. – Ф. 3345. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.4-5.
 11. ЦДАВО України. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 39.
 12. Там само. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 204. – Арк. 3, 114.
 13. Чернігівська земська газета – 1917. – 2-16 травня (№ 35-36).
 14. Вільне слово. – 1917. – 29 листопада (№ 42).
 15. ЦДАВО України. – Ф. 1326. – Оп. 1. – Спр.17. – Арк. 68-68.
 16. Там само. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 59-59зв.
 17. КОДА. – Ф. Р-2796. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 41.
 18. Там само. – Ф. Р-2796. – Оп. 1. – Спр.7. – Арк. 90 зв.
 19. ЦДАВО України. – Ф. 1060. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 115.
 20. Там само. – Ф 1412. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 35.
 21. Нова Рада. – 1917. – 15 грудня
 22. ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 100.
 23. Там само. – Ф.1326. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 81-82, 188-189.
 24. Там само. – Ф 1412. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 1-2.
 25. Там само. – Ф 1326. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 11-12, 14, 17-19, 35-36, 38-39, 48, 51, 53.
 26. Там само. – Ф 1412. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 86.
 27. Там само. – Ф 1642. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 3-5.
 28. Там само. – Ф 1493. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 3.
 29. Там само. – Ф 2043. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 117, 119, 121.

Summary

The paper deals with the Soil Law elaboration of Ukrainian Peoples Republik. The social and economic foundations of agrarian reforms were analyzed. The author emphasized the attitude of Ukrainian peasants to agrarian politics of Central Council.

Key words: *peasants, land, Central Council, Ukrainian Peoples Republik.*

Одержано 6 квітня 2013 р.

УДК 340.13

В.М. Яблонський

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ЕКЗИЛЬНОГО УРЯДУ УНР

У статті аналізується феномен існування української політичної еміграції. Перша еміграція XVIII ст., розглядається як своєрідна предтеча діяльності Державного центру Української Народної Республіки в екзилі у 1920-1992 роках. Автор в роботі звертає увагу на причини занепаду УНР та переходу уряду на еміграцію.

Ключові слова: *Українська політична еміграція, П.Орлик, УНР, С. Петлюра, ДЦ УНР.*

Історія знає чимало випадків, коли законний уряд тієї чи іншої держави змушений покинути територію своєї країни і опиняється з частиною своїх громадян на території чужої держави, в політичній еміграції. Такий уряд продовжує виконання частини своїх обов'язків, але вже у вигнанні. Ці обов'язки зводяться головним чином до репрезентативної та мобілізаційної функцій. У різні історичні періоди існували екзильні уряди Білорусі, Болгарії, Грузії, Естонії, Латвії, Литви, Польщі, Румунії, Франції та інших країн.

Має такий історичний досвід і Україна. Перший епізод функціонування уряду у еміграції розпочався ще на початку XVIII ст., після поразки 7 липня 1709 р. українсько-шведської коаліції у Полтавській битві. І.Мазепа з рештками свого війська перетнув неподалік Очакова турецький кордон і зупинився біля молдовського містечка Бендери. З цього часу «українське питання» покинуло етнічні українські території і вийшло на обшири Європи¹. Так починається історія функціонування українських урядів у екзилі.

Українські емігранти поділялися на декілька різних груп. Найменшою за чисельністю, але найвпливовішою у політичному плані була старшина. Близько 45 старшинських родин утворили там козацький провід. Серед них були видатні представники української козацької еліти, зокрема гетьманів небіж і єдиний спадкоємець А. Войнаровський, прилуцький полковник Д. Горленко, генеральний бунчужний К. Довгополий, сини пол-

тавського полковника брата Герцики, І. Максимович, І. Ломиковський та інші².

Іншу категорію склали прості козаки з Гетьманщини, вояки Мазепиних найманих полків, канцелярські чиновники та писарі. Їх було небагато, оскільки 2700 здалися в Переволочній росіянам³. За приблизними підрахунками їх нараховувалося десь біля 500 чоловік Найчисельнішою українською групою у Бендерах були запорожці – близько 6 тисяч⁴. Організована і системна робота еміграційного уряду розпочалася лише навесні наступного року. Обранню гетьманом П. Орлика 5 квітня 1710 р. передували хвороба і смерть І.Мазепи 22 вересня 1709 р. і вирішення низки міжстанових та майнових суперечок.

В історії України це був перший прецедент обрання вищої посадової особи за межами держави. Під час обрання Орлика між гетьманом, старшиною та запорожцями було укладено угоду – «Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького», у якій збалансовувалися інтереси гетьмана та старшини як провідної верстви України і Запорозжя як військової сили, відображалися права і вольності українського народу.

Незабаром гетьман був визнаний шведським королем та турецьким султаном. Прагнучи швидкого визволення України з під московської влади, П.Орлик підписує союзні договори із Швецією 10 квітня 1710 р. та Кримським ханством 23 січня 1711 р. 8 листопада 1710 р. Туреччина, підтримуючи позицію Орлика, оголосила війну Московщині.

Навесні 1711 р. гетьман на чолі 16-тисячного війська з невеликим татарським загоном розпочав наступ на Правобережну Україну. Правобережні полки визнали владу Орлика і перейшли на його бік. На кінець березня війська Орлика підійшли під Білу Церкву і взяли місто в облогу. Під впливом перемог гетьмана розпочалися масові народні виступи проти московської адміністрації у Лівобережній Україні. Частина татарських загонів під проводом самого хана здійснила похід у Слобідську Україну. Захопивши в полон при підтримці українського населення московські залоги в кількох містах, татари поспіхом відступили з під Водолаги, залишивши беззахисним українське населення перед наступаючими московськими військами. Такі дії союзників Орлика підірвали його авторитет серед частини українського населення.

У травні 1711 р. розпочався наступ московських військ під командуванням Б. Шереметева. Українські війська і татарські загоны змушені були відступити. Проте в липні 1711 р. московська армія на р. Прут була оточена турецькими військами. 12 липня 1711 р. поблизу Ясс між Московщиною і Туреччиною було укладено Прутський мирний договір. Його підписання унеможливило плани українського уряду на швидке повернення на власну територію.

Упродовж 1711-1714 рр. Орлик робив нові спроби створення антимосковської коаліції, які не увінчалися успіхом. 1714 р. на запрошення Карла XII переїхав до Швеції, з 1720 р. – до Німеччини, а згодом до Франції. З 1722 р. змушений перебраться на територію Османської імперії, де на

вимогу турецького уряду оселився у Салоніках (Греція). З 1734 р. жив у Буджаку, пізніше у Молдові. Намагався сформувати власні військові сили та залучити до боротьби проти Російської імперії Запоріжжя, одночасно шукаючи підтримки у Франції, Англії, Польщі, Ватикані та інших країнах. Помер у Яссах 26 травня 1742 р. Пилип Орлик був останнім українським гетьманом періоду Гетьманщини, який відкрито ставив питання про відновлення незалежної держави⁵.

Якщо розглядати діяльність гетьманського уряду у вигнанні у загальноєвропейському контексті, стає очевидним, що вона чітко вписується в загальну поведінку центральноєвропейських еліт початку XVIII ст. Як і Ракоці, Кантемир та Лещинський у своїх країнах, Мазепа й Орлик очолювали боротьбу української еліти проти чужоземного абсолютизму – в даному разі Московського. Їхній опір централізаторським реформам Петра I ґрунтувався на переконанні, що ті перетворення порушують Переяславську угоду 1654 р., яка, за тлумаченням українців, гарантувала їм самоврядування. Оскільки то було століття, коли наступ на автономію країни на практиці означав обмеження політичних прав і привілеїв її еліти, бажання Мазепа, Орлика й старшини забезпечити свої інтереси тісно перепліталися з турботою про добробут і волю їхньої «коханої вітчизни України». Поєднання прагматичного і альтруїстичного типове для патріотизму знаті XVII-XVIII ст. Той патріотизм мав набагато конкретнішу підставу, ніж ідеалістичний націоналізм XIX-XX ст.

По смерті Карла XII найбільший інтерес до українців був у Туреччині та Франції. Туркам гетьман у вигнанні був необхідний для створення на українській території буферної зони проти російської експансії на південь. Оскільки ця експансія дуже непокоїла Стамбул та Бахчисарай, вони надавали Орликові й українському питанню досить великого значення, але лише тоді, коли існувала реальна загроза з боку Росії. А коли та загроза спадала, інтерес Туреччини послаблювався. В такі періоди, щоб не дратувати росіян, турки тримали П.Орлика в суворій ізоляції й не допускали жодних його контактів із запорожцями, що перебували на території Кримського ханства. Гетьман, втративши свій вплив на запорожців, після початку нової війни з Росією 1733 р., не зміг повернути їх на свій бік. Ця невдача поклала край майже столітнім спробам Порти зробити з України підконтрольну собі антиросійську державу.

Інтерес Франції до українців був більш короточасним. Париж сподівався протиставити російській загрозі бар'єр із Швеції, Речі Посполитої й Османської імперії. Крім того, українці були цікаві Парижу насамперед як військово-політична потуга, за допомогою якої можна було б привести до влади у Польщі свого ставленика С.Лещинського.

Слід окремо зупинитися на ставленні до української політичної еміграції Росії, для якої це теж був перший зовнішньополітичний досвід такого роду. Саме тоді, коли Росія вела вирішальні війни і намагалася дбати про свою репутацію у Європі, діяльність українського еміграційного уряду створювала додаткові ризики для Петербургу. Тому дії російського уряду

були рішучими й досить ефективними – арешт родин емігрантів. Часто це ставало дієвим засобом до припинення активної діяльності емігрантами і повернення назад додому, де їх чекали негайний арешт і заслання. Ті, кого не вдалося схопити, були об'єктами полювання для російської дипломатії аж до кінця свого життя⁶. Зі смертю Орлика закінчується перший період функціонування українського уряду у вигнанні.

Спроби українського уряду вивести Україну з під російського впливу наптовхувалися на цілковитий брак матеріальних, військових та політичних ресурсів. Ці ресурси частково можна було отримати у Швеції, Франції чи Туреччині, які були зацікавлені у створенні антимосковської коаліції. Однак, союзники дбали насамперед, і це цілком природно, про свої власні інтереси, серед яких українська незалежність не була головним пріоритетом. Це твердження стосується рівною мірою і XVIII, і XX століття.

Другий період діяльності політичної еміграції пов'язаний з Першою світовою війною та поразкою національно-визвольних змагань 1917-1920 років. Поразка мала як внутрішні, так і зовнішні причини. До перших можна насамперед віднести неготовність широкого загалу до підтримки ідеї незалежності України та неспроможність еліти існуючими засобами утримати цю незалежність. Як говориться в одному з документів Української національної ради початку 50-х років, українська політична думка в дуже швидкому темпі проходить шлях від I до IV Універсалу, але широкий загал населення не зумів встигнути за нею. В напрямі загальнонаціонального поступу забракло загальної свідомості, що «шлях звільнення кожної нації густо кропиться кров'ю», що нація вимагає «податку гроша і крові». В той час, коли, як сказав С. Петлюра в Києві 20 травня 1920 р., у всіх «година мала бути за день, а день за місяць», значна частина населення ще перебувала в пасивному стані або, перебуваючи під впливом федералістичних тенденцій, вагалися що вибирати «спільний казан» чи «власний»⁷.

Зовнішні чинники були не менш важливі: необізнаність світової спільноти з українською проблемою, ставлення урядів провідних держав до більшовизму, як до тимчасового явища та їх неготовність сприйняти можливість поділу Росії. Повоєнна втома і апатія опанували Європою в час, коли, як говорив президент Франції Клемансо – треба було б напружити всі сили, підтримати Україну та спільними зусиллями покінчити з більшовизмом, що коштує так дорого цілому світові⁸.

Поza будь-яким сумнівом, внутрішні причини поразки були визначальними. Це стосується усіх трьох політичних режимів даного періоду. Соціалістичний романтизм провідників Центральної Ради не міг вирішити головних завдань: побудова ефективної системи влади, створення власної армії і вирішення земельного питання. Як стверджує В.Лозовий, політика аграрних перетворень Центральної Ради, що базувалась на державно-правових засадах і мала розтягнутися в часі, «...увійшла в суперечність з звичаєво-правовими поглядами селян, для яких самозрозумілою була суспільна потреба і соціальна справедливість переділу землі «тут і зараз»⁹.

Звернення по допомогу до Німеччини, не додадо Центральній Раді авторитету в очах власного народу – більшістю населення це було сприйнято як окупація. Хоч союз з німцями був кроком вимушеним, він відвернув від УНР і країни Антанти. Усе це разом загострило конфлікт між Центральною Радою і масами навесні 1918 р. Падіння першої УНР стало питанням часу.

Гетьманат мав те, чого бракувало попередникам: уміння і час для організації державного життя, ведення військового будівництва та зовнішньої політики. Бракувало лише одного – української демократичності, яка заволоділа масами у 1917 р. Гетьманські урядовці, принаймні велика їх частина були українськими швидше за потребою часу, ніж за переконаннями. Суспільство відчувало цю нещирість і віддячувало тим же. Ситуація ускладнювалася тісною співпрацею Гетьманату з Німеччиною, ставлення до якої у більшості населення було негативне. Спосіб приходу до влади унеможливив конструктивну співпрацю з партіями лівого спрямування. Спроба провести прогресивну за європейськими мірками земельну реформу провалилась, оскільки більшовицька пропаганда щодо земельного питання була більш ефективною. Успішному антигетьманському повстанню, очоленому Директорією, надало додаткового імпульсу проголошення Гетьманом 14 листопада 1918 р. Грамоти щодо федерації України з майбутньою небільшовицькою Росією¹⁰.

Та чи не найскладніший період припадає на час Директорії, яка прийшла на місце Гетьманату і відновила УНР. На тлі вкрай несприятливих зовнішньополітичних обставин наявні внутрішні проблеми переросли в неперервні конфлікти. Задавнена нерозв'язана дилема як поєднати популярні соціалістичні перетворення та національне визволення – не знайшла свого вирішення і на цей раз. Зволікання з вирішенням земельного питання, обмеження виборчих прав частини українського суспільства, невдалий досвід соборного існування, отаманщина, популістська пропаганда більшовиків і відверта підризна діяльність антиукраїнських сил призвели до розколу України. Директорія не спромоглася перевести енергію народного повстання у конструктивне державотворче русло¹¹. До всього додавалися чвари у керівній еліті, насамперед між В. Винниченком та С. Петлюрою. Єдиний реальний військово-політичний союз УНР з Польщею, за який Директорія змушена була поступитися Галичиною, не допоміг утримати державність на території України. За словами історика В. Маркуся, практичним наслідком Варшавського договору «для України було короткотривале зайняття Києва і новий відступ в червні 1920 року, для Польщі цей договір мав цінний титул на мировій конференції в Ризі щодо східних кордонів»¹². Отримавши значні територіальні преференції, поляки пішли на підписання мирної угоди з РРФСР і УСРР.

УНР не мала змоги самостійно продовжувати збройний опір більшовикам. 18 листопада 1920 р. на останньому засіданні Ради народних міністрів на території України голова Директорії наголосив на критичному становищі на фронті, підкресливши, що за браком набоїв може настати

момент, коли армія буде позбавлена можливості вести бойові дії. Позиція С.Петлюри полягала в наступному: необхідно зберегти армію, щоб при першій нагоді знову розпочати боротьбу з більшовиками. «Нарада констатувала, що причина поразки армії УНР у боротьбі з більшовицькими військами – це брак набоїв і амуніції, вона визнала доцільним, в разі необхідності, перехід армії і уряду УНР на територію Польщі й негайно відрядила до Варшави товариша міністра внутрішніх справ Дмитріїва для налагодження переходу й полегшення умов перебування на чужині»¹³.

Вже 21 листопада 1920 р. уряд і військо УНР перетнули польський кордон, де були згідно з міжнародними нормами і попередніми угодами, інтерновані.

Відповідно до закону «Про Тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» від 12 листопада 1920 р. в Польщі почав діяти еміграційний уряд (пізніше – Державний Центр УНР в екзилі), який продовжив державно-політичну діяльність за межами України. 24 листопада уряд УНР звернувся з меморандумом до Міністерства закордонних справ Польщі, в якому наголошував на тому, що саме він виконує державні функції, керує урядовим апаратом, представництвами за кордоном, здійснює опіку над армією. Державний скарб, цінні папери, майно, архів залишалися в безпосередньому підпорядкуванні уряду (слід зауважити, що попри військові дії, постійне переміщення урядових структур, державні фінансові операції здійснювалися згідно з законодавством).

Проте, як зазначає польський дослідник Я. Брусський: «на свій меморандум (від 24 листопада 1920 р. – *В.Я.*) українці не дочекалися ніякої офіційної відповіді. Діяльність українського уряду хоч і було толеровано, однак нічого не вказувало на те, що польська сторона схильна його легалізувати»¹⁴. Більше того, міністр Сапега поінформував посла Речі Посполитої в Парижі про те, що «колишній український уряд перебуває на території Речі Посполитої єдино в приватнім характері, без права функціонування діючих міністрів» В подібному дусі, як стверджує дослідник, були написані й інші документи польського МЗС для інших закордонних чинників¹⁵.

Все ж після деяких консультацій 2 грудня 1920 р. Міністерство Військових Справ Польщі видало інструкцію, на підставі якої Армія УНР трактувалася як дружня, що відповідним чином залагоджувало побут військових у місцях інтернування. Тобто, незважаючи на Варшавську угоду, поляки не стали реальними союзниками уряду УНР, а Ю. Пілсудський як лідер своєї нації зосередився на пошуку вигідних на той час для Польщі політичних преференцій. С. Петлюра як голова Директорії УНР і Головний отаман взяв на себе політичну відповідальність за інтерноване військо і уряд.

Більша частина українських урядових установ розмістилася у Тарнові. У готелі «Брістоль» розташувалися канцелярія голови Директорії і Головного отамана, тут і проживав сам Головний отаман. Міністерство

закордонних справ знаходилося у готелі «Золінгер»¹⁶. Згодом з Тарнова до Каліша було переведене військове міністерство та генеральний штаб. Частина установ перебувала у Ченстохові.

Насичений політичними та військовими подіями «тарнівський період» потривав кілька років. Його завершення зруйнувало усі ілюзії українських вигнанців щодо швидкої перемоги над більшовизмом та повернення уряду до України.

Як писав О. Шульгин, «сталосся найгірше: уряд і армія справді опинилися без території. Але склавши зброю фізичну, не склали вони зброї духовної»¹⁷. За таких умов розпочалася діяльність урядових інституцій УНР (голови Директорії, Головного отамана, Ради народних міністрів, армії УНР та ін.) в еміграції, які згодом трансформувалися у Державний Центр Української Народної Республіки у екзилі. Упродовж своєї діяльності ДЦ УНР кілька разів реформувався, зменшувалася чи збільшувалася політична і громадська база його підтримки, але активна діяльність його не припинялася аж до передачі повноважень владним інституціям України у 1992 р.

Примітки

1. Кондратюк В. О, Буравченкова С. Б. Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917-1920 рр.). – К., 1998. – С. 51.
2. Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. Историческая монография. – С-Пб., 1885. – С. 669.
3. Там само. – С. 571.
4. Субтельний О. Мазепинці. – К., «Либідь», 1994. – С. 51.
5. Орлик Пилип Степанович // Довідник з історії України. – К., 2002. – «Генеза». – С. 539.
6. Субтельний О. Мазепинці. – К., «Либідь», 1994. – С. 153.
7. ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 391. – Арк. 15.
8. Див.: General Mordacy Clemenceau au soir de sa vie» 1920-1929 / Tome premier. Librairie Plon 1933, p. 147.
9. В.Лозовий. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). Монографія. – Кам'янець-Подільський: ПП «Мошак М.І.», 2008. – С. 310.
10. Дорошенко Д.І. Історія України, 1917-1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Упоряд.: К.Ю. Галушко. – К.: Темпора, 2002. – 352 с. – Т. 2. – С. 286.
11. Яблонський В. Від влади п'ятьох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. – К.: «Альтерпрес», 2001. – С. 139.
12. Маркус В. Україна в міжнародних взаєминах (1917-1921) // Правничий вісник. – Нью-Йорк, 1971 – С. 48.
13. Сергійчук В. Українські державники. Симон Петлюра. Видання друге доповнене – К.: ПП Сергійчук М. І., 2009. – С. 356.
14. Jan Jacek Bruski. Petlurowscy. Centrum Panstwowe Ukrainskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919-1924). – Krakow: Arcana, 2000 – p. 253.
15. Там само.

16. Лівницький М. А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. – Мюнхен-Філядельфія: Українське Інформаційне Бюро, 1984. – С. 11.
17. Шульгін О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. Автентич. відтворення вид. 1934 р. / Відп. ред. Г. Й. Удовенко; Упорядники: Г. В. Стрельський, І. Д. Шевченко. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 110.

Summary

In the article the author analyzes phenomenon of the Ukrainian political emigration in the XVIII century as a kind of model for the State Center of Ukrainian People's Republic in exile in 1920-1992. In this context the causes of decline of the Ukrainian People's Republic (UNR) and forced exile of the UNR government are examined.

Key words: *Ukrainian political emigration, P. Orlyk, UNR, Petliura, DC UNR.*

Одержано 8 квітня 2013 р.

УДК 94 (477) "1919/1920":364

О.М. Завальнюк

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ ІЗ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ГРОМАДЯН УНР (листопад 1919 – листопад 1920 рр.)

На основі архівних і опублікованих джерел досліджується питання про заходи українських урядів та інституту Головноуповноваженого уряду УНР Івана Огієнка із соціального захисту громадян республіки з листопада 1919 по листопад 1920 рр., коли Українська революція переживала один із найскладніших і найдраматичніших періодів.

Ключові слова: *Директорія, Рада Народних Міністрів, Головноуповноважений уряду УНР, Українська Народна Республіка, громадяни, економічна криза, інфляція, зарплата, матеріальна допомога, стипендія, пенсія.*

Турбота про людину має бути постійною складовою політики будь-якої національної держави, незалежно від часу її існування. Державні утворення, які появилися на завершальній стадії глобального воєнного конфлікту 1914-1918 рр., тривалі господарської кризи, викликані ним, мали вкрай слабкі економіки і обмежені фінансові ресурси. Для соціального захисту управлінської номенклатури і простих людей коштів катастрофічно не вистачало. Це у повній мірі стосується другої Української Народної Республіки, особливо в період з листопада 1919 по листопад 1920 рр., коли від активізації людського фактора у великій мірі залежала доля країни.

В історичній літературі це питання, за деяким винятком¹, практично не з'ясовано, що пояснює вибір теми нашої статті. Її метою є дослідження ухвалених рішень вищою українською владою щодо соціального захисту

різних категорій громадян УНР в умовах великих територіальних втрат, воєнного протистояння і часткового відновлення державного будівництва в період з середини листопада 1919 до середини листопада 1920 рр.

Після вимушеного від'їзду Директорії і Ради Народних Міністрів з Кам'янця-Подільського 16 листопада 1919 р. вищу українську владу у місті і кількох повітах Поділля представляв спеціально залишений керівництвом республіки Головноуповноважений уряду І.І. Огієнко з підлеглим йому комітетом (згодом – радою), до якого увійшли по одному представнику від різних міністерств. У «Повновласті», спеціальному документі, підписаному Головою РНМ І.П.Мазеюю і державним секретарем Л.Шрамченком, зазначалося: «Головноуповноважений опікується всіма українськими громадянами, що залишилися на опущеній урядом території, береже державне майно, допомагає українським громадянам і інституціям і, зокрема, допомагає їм повернутися додому; опікується Українським Червоним Хрестом та всіма шпиталлями і хворими. Головноуповноважений, як представник уряду, заступає інтереси громадян перед тою неукраїнською військовою та цивільною владою, яка займе м. Кам'янець із залишеним урядом районом. Розпоряджається асигнованими в його розпорядження державними коштами, веде належну звітність»². Виконувати покладені державою нові обов'язки ректору І.І. Огієнку було дуже складно, оскільки польські урядовці і військовики практично не рахувалися з інтересами української сторони.

Великою заслугою Головноуповноваженого була безперерйна робота Кам'янець-Подільського державного українського університету – єдиної національної вищої школи, яка функціонувала в часи другої УНР і була гордістю українського відродження. 15 листопада 1919 р., напередодні від'їзду, РНМ ухвалила відпустити в розпорядження цього вишу на зарплату працівникам та інші потреби 3195000 крб.³. А вже 1 січня 1920 р. І.І. Огієнко провів нараду трьох присутніх у Кам'янці-Подільському міністрів («мала Рада Народних Міністрів»), яка погодила законопроект «Про тимчасове підвищення з 1-го грудня 1919 р. оплатних норм служачих Кам'янець-Подільського Державного Університету». Ним передбачалося збільшення розміру окладів працівникам вишу за 45 розрядами⁴. 25 березня 1920 р. І.І. Огієнко оголосив постанову про поліпшення матеріального становища службовців центральних державних і низки місцевих установ, що підпорядковувалися УНР. Зарплата викладачів, завідуючих кабінетами і стипендії студентам університету зросли у п'ятеро, в той час як іншим працівникам – лише у 4 рази⁵.

Важливим напрямом роботи повноваженого представника уряду УНР було забезпечення нормальної роботи лікувальних закладів в умовах всіляких епідемій (віспи, тифу, «іспанки»), інших захворювань, зокрема азійської холери, дизентерії. Лише у Кам'янецькому повіті кількість інфекційних хворих зросла проти 1918 р. у 82 рази⁶. Вже 25 листопада 1919 р. Комітет Головноуповноваженого (КГУ), обговоривши, зокрема, ситуацію, пов'язану із захворюванням кам'янчан на тиф, прийняв ухвалу

про негайне вироблення плану боротьби з епідемією та допомоги лікарям-інфекціоністам⁷ До цього питання повернулися через тиждень, утім урядовці змушені були визнати, що без серйозної допомоги держави справилися з цим лихом не вдасться⁸.

На початку 1920 р. І.І. Огієнко затвердив штати шпиталів і різних медико-санітарних установ, познайомився з роботою кожного з них. Станом на 26 лютого загальна кількість хворих, які лікувалися офіційно, становила 915 осіб (365 з них мали інфекційні захворювання, переважно на тиф)⁹. Але вже через тиждень кількість уражених сипним, черевним і поворотним тифом зросла до 467¹⁰, а на початку травня вона становила 563 особи¹¹, що свідчило про недостатність заходів боротьби проти епідемії. На утримання усіх підконтрольних Головноуповноваженому лікувальних закладів відпустили 6,5 млн. крб.¹². Окремо було профінансовано діяльність протезної майстерні при 11-му військовому шпиталі, яка певний час не працювала через відсутність коштів¹³. Щоб уберегти від захворювання учнів, КГУ 2 грудня 1919 р. перервав навчальний процес в школах міста, доки епідемія грипу не спаде. Того ж дня на боротьбу з різними пошестями було виділено 2154200 крб.¹⁴. Утім, коштів на роботу лікувальних закладів гостро не вистачало. Так, у квітні 1920 р. через це довелося закрити міську інфекційну лікарню¹⁵, хоча хворих у місті було ще чимало (станом на 14 травня, за даними санітарного бюро міської управи, нараховувався загалом 871 інфекційний хворий¹⁶). За захворювання продовжувалися і в наступні місяці.

Старшинам, управлінцям й козакам армії УНР, які наприкінці 1919 р. проходили лікування у військових шпиталях Кам'янця-Подільського, за наказом І.І. Огієнка видавали належне грошове утримання за посвідками управління референта військових справ та Кам'янецького військового начальника¹⁷. Хворим козакам, які знаходилися на ст. Дунаївці, відпущені КГУ кошти доставив загін Головної філії Українського товариства Червоного Хреста¹⁸. Тим 70 старшинам, які за наказом вищої української влади, збиралися від'їжджати до польського Домб'є, він розпорядився виплатити «харчові» гроші (по 3 тис. крб. на одну особу)¹⁹. Крім того, їхнім сім'ям мали виплачувати по 200 крб. на добу²⁰. На пошиття білизни, одягу і взуття для хворих і полонених українців видали аванс в розмірі 3 млн. крб.²¹. Упродовж трьох місяців, починаючи з 19 грудня 1919 р., одужуючим козакам, за ухвалою Комітету головноуповноваженого, належало виплачувати щодоби по 160 грн. (80 крб.)²². 6 січня 1920 р. І.І. Огієнко зобов'язав військового референта надати усім старшинам, лікарям і урядовцям Дієвої армії УНР, а також частин і установ, які не отримали встановлених раніше відсоткових надбавок до зарплати у зв'язку з дорожнечею, грошову допомогу із розрахунку 200 грн. на добу в період з 16 листопада 1919 р. по 1 січня 1920 р.²³. Хворим і пораним козакам, які лікувалися у Кам'янці-Подільському, впродовж двох перших місяців 1920 р. почали видавати, за ухвалою КГУ, гроші замість харчового пайка²⁴. 1 лютого 1920 р. референтура народного опікування підрахува-

ла, що на лікування, реабілітацію і переїзд 554 хворих було затрачено 2114734 грн.²⁵.

Великою проблемою для повноважного представника українського уряду і його команди були кілька тисяч державних службовців, які залишилися у Кам'янці-Подільському після від'їзду Директорії, уряду і міністерств. Через кризу готівки (її не встигали друкувати), державну допомогу, яку чиновникам нарахували відповідно до закону, вони не отримали (її зарахували на персональні книжки в ощадних касах). Щоб виправити становище і дати змогу витратити кошти в інтересах своїх родин, С.В. Петлюра 12 грудня 1919 р. доручив І.І. Огієнку вжити відповідних заходів, аби чиновникам видали їхні гроші без будь яких обмежень, що і було зроблено за короткий час²⁶.

У січні 1920 р. загал держслужбовців у місті побільшав – до них приєдналися працівники кількох міністерств, переважно фінансів і шляхів, які прибули з польського Ланцута – місця перебування більшості органів державного управління УНР²⁷. Кожному з них виплатили по 3 тис. крб. Враховуючи масштаб цін (наприклад, на початку лютого 1920 р. на місцевому базарі фунт сала коштував 220-250 крб., м'яса – 100-115 крб., чорного хліба – 35-40 крб., пляшка молока – 50-60 крб.²⁸; а 22 березня пуд картоплі продавали за 1000 крб., фунт м'яса – за 170 крб., риби – 200 крб., сиру – 120 крб., масла – 600 крб.²⁹), ці кошти були не такими значимими, як здавалося на перший погляд. Сконцентрованим у Кам'янці-Подільському урядовцям надавали безплатну медичну допомогу. Якщо хворий лікувався в домашніх умовах, то йому за кожний день непрацездатності виплачували по 100 крб. Після одужання кожен отримував на реабілітацію 1500 крб. Удвічі меншу суму отримували хворі члени родин держслужбовців при умові, що вони були інгородніми. В разі смерті глави сімейства затрати на похорон виплачували з фонду Головноуповноваженого³⁰. 3 квітня, напередодні Великодня, І.І. Огієнко провів через засідання Ради народних Міністрів ухвалу про надання урядовцям місцевих українських установ грошової допомоги в розмірі одного місячного утримання та відсоткових надбавок і добових нарахувань відповідно до закону від 26 січня 1920 р.³¹.

Важливо було забезпечити, хоча б на мінімальному рівні, потреби робітників дуже важливого державного підприємства – експедиції заготівлі державних паперів, що у Кам'янці-Подільському друкували паперові гроші, якими на різні цілі розпоряджався, за рішенням КГУ, І.І. Огієнко. Починаючи з 8 березня 1920 р. для працівників друкарського цеху експедиції, які вимушені були вдатися до страйку, рішенням наради міністрів у Кам'янці-Подільському зарплату підвищили удвічі³².

Грошова допомога надавалася окремим особам, родинам, а також тим інтелігентам і держслужбовцям, що через різні обставини опинилися без засобів до життя і мали дуже скрутне матеріальне становище. Йдеться, зокрема, про скульптора М.Перепелицю, який збирався відбутися на навчання до Сербії, і студента консерваторії Голинського (на підставі рішення КГУ

Головноуповноважений встановив їм стипендії)³³, вдову покійного швейцара Подільської губернської народної управи (розмір матеріальної допомоги встановити не вдалося)³⁴, вдову і четверо сиріт лікаря Кам'янець-Подільської губернської земської лікарні А.С. Яроцького, який, надаючи допомогу хворим, помер від тифу (їм виплатили сумарно 20 тис. грн.)³⁵, вдову лікаря військового шпиталю Гарбара (надали 10 тис. грн. при умові, що вона відмовиться від місячної пенсії)³⁶. Вдові генерала Ф.О. Колодія призначили 50 тис. крб. допомоги з фонду Головноуповноваженого (очевидно, цих грошей просто не знайшлося, бо 10 травня 1920 р. РНМ з подачі І.І. Огієнка продублювала це рішення)³⁷. Дітям-сиротам 30 родин з містечка Гусятин Кам'янецького повіту, батьки яких померли від тифу, виплатили з того ж фонду загалом 100 тис. крб.³⁸. 100 учителям Холмщини надали одноразову допомогу в розмірі 200 тис. крб. Крім того, 26 грудня 1919 р. КГУ погасив їм заборгованість по зарплаті за попередні місяці на суму 884760 грн.³⁹. Дуже своєчасно було ухвалено рішення про виплату допомоги тим урядовцям, які не зі своєї волі потрапили до Тернополя і були інтерновані польською владою (на це Комітет на чолі з І.І. Огієнком відпустив аж 5 млн. грн.⁴⁰). Фінансову підтримку в розмірі 84 тис. крб. отримали на початку 1920 р. біженці з Буковини, які тимчасово оселилися у Кам'янець-Подільському і не мали заробітку (громадськість міста зібрала на їх потреби значно меншу суму)⁴¹.

Для виплати стипендій 200 юнакам і дівчатам Кам'янець-Подільського державного українського університету (14,3% загальної кількості студентів цього вишу), значну частину яких становили вихідці з Галичини, представник вищої української влади провів через КГУ рішення асигнувати на зазначену мету 2,4 млн. крб.⁴².

За державні кошти у Кам'янець-Подільському похоронили референта військових справ Комітету ГУ, генерала Ф.О.Колодія, який помер від тифу 20 квітня 1920 р.⁴³.

Український високопосадовець по можливості не обходив питання соціального захисту національних меншин. Зокрема, сирітським притулком малолітніх євреїв у Кам'янець-Подільському, Проскурові, Фельштині, Вінниці і Могилеві-Подільському було асигновано 905400 крб., їдальні для малозабезпечених представників єврейської громади – 543400 крб., лікарні, відкритій єврейськими колами, – 80744 крб.⁴⁴.

Для допомоги 11 дитячим їдальням, які були створені у Кам'янець-Подільському і обслуговували дівчату міської бідноти, держава змогла виділити порівняно невеликі кошти – 100 тис. крб. Їх потратили на придбання таких продуктів, як рис, борошно, квасоля, цукор, какао, консервоване молоко тощо. Оскільки цього фінансування гостро не вистачало, управа міського відділу Українського товариства Червоного Хреста (її очолював Головноуповноважений уряду УНР Іван Огієнко), яка опікувалася дитячими їдальнями, звернулася до мешканців з проханням підтримати «фізичні сили вбогих, знесилених дітей», а також два дитячі притулки для українських сиріт⁴⁵.

Великою турботою І.І. Огієнка був захист прав вихідців з Галичини, особливо студентської молоді, яка неприязно ставилася до польської військової присутності на Поділлі, а також військового резерву, всіх прибульців до Кам'янця-Подільського з інших регіонів України (передусім, зайнятих більшовиками), стабільно зайнятих в різних сферах міського життя і проживали тут тривалий час. Щоб зберегти status quo, він неодноразово звертався до високих польських чинів, зокрема генерала Ф.Крайовського, які в результаті переглянули своє рішення щодо термінів депортації і, кінець-кінцем, її не здійснили⁴⁶.

Представник вищої української влади захищав інтереси тих громадян, які через різні обставини були заарештовані польською військовою владою, своїми зверненнями до її очільників наполягав на звільненні українців (державних службовців, громадських діячів, студентів, учнів, інших молодих людей) з-під варті. Турбуючись про дотримання прав групи ув'язнених, на яку поширювалася амністія, він навідався до місцевої буцегарні і розпорядився звільнити їх, за що отримав подяку від колишніх в'язнів⁴⁷.

З укладенням Варшавського договору і спільно розпочатої на східно-українських землях польсько-української воєнної кампанії функції спеціального представника уряду змінилися – до практичної роботи в УНР повернулася Рада Народних Міністрів на чолі з І.П. Мазепою, яка і розпоряджалася державними коштами на різні потреби країни, передусім військові. Утім, нами виявлено лише поодинокі факти ухвалення рішень про соціальний захист громадян. Так, 6 травня 1920 р. на засіданні РНМ, де головував І.І. Огієнко, було призначено пенсію (розмір не встановлений) родині урядовця Сурського⁴⁸. Наступного дня було прийнято постанову про виплату утримання (разом із добовими) наперед за травень-серпень професорам і приват-доцентам Кам'янець-Подільського державного українського університету, які направлялися в наукові відрядження⁴⁹.

Через два тижні, коли І.П. Мазепа заявив про свою відставку з посади прем'єр-міністра, РНМ прийняла ухвалу, за якою службовцям місцевих державних установ УНР, включаючи вищі, учительські інституції і нижчі початкові школи міст і містечок, підвищувалася зарплатня⁵⁰. 2 млн. грн. допомоги уряд виділив для населення с. Сумівка Ольгопільського повіту Подільської губернії, яке постраждало від перебування однієї з частин Червоної армії. Крім того, він перевів у ранг закону свою постанову від 25 березня 1920 р. «Про поліпшення матеріального стану служачих державних установ на урядовців центральних державних установ і евакуйованих урядовців місцевих установ, які знаходяться поза межами території, котра підлягає компетенції Головноуповноваженого уряду УНР в м. Кам'янці»⁵¹.

31 травня 1920 р. у Вінниці приступила до роботи РНМ під керівництвом соціаліста-федераліста В.К. Прокоповича. З-поміж перспективних завдань, над вирішенням яких мав працювати уряд, було «забезпечити життя і добробут всіх громадян без різниці нації»⁵². Звісно, в умовах війни

ця теза з «Декларації правительства Української Народної Республіки» не сприймалася як першорядна. Державні готівкові видатки направлялися, у першу чергу, на потреби збройних сил. До того ж, готівки катастрофічно не вистачало. Розглядаючи програму міністра фінансів А.Маршинського щодо поліпшення фінансового становища УНР, уряд погодився з пропозицією щодо зовнішніх запозичень (до 1 млрд. польських марок, 2,1 млрд. французьких франків), зняття з рахунку Рейхсбанку 400 млн. німецьких марок, які належали Україні, невідкладне транспортування з Німеччини виготовлених гривнів, а також збільшення друку українських грошей на вітчизняних потужностях⁵³. Утім, до реалізації цих заходів РНМ не приступила, оскільки обставини воєнного часу змінювалися блискавично, до того ж не на користь республіки. Вже 6 липня, обміркувавши становище на фронті, уряд заговорив про евакуацію центральних державних установ і виплату їх службовцям утримання разом з добовими за два місяці наперед, а також сприяння українській інтелігенції у виїзді за кордон. 15 млн. крб. направили Українському Червоному Хресту (УЧХ) для надання медичної допомоги на фронті і транспортування поранених козаків до базових шпиталів⁵⁴. У три наступні дні уряд виділив кам'янецькій управі УЧХ 10 млн. крб. для утримання Другого військового шпиталю, міністрові внутрішніх справ – 5 млн. крб. на підтримку родин урядовців, які залишилися по той бік фронту, а також призначив матеріальну допомогу родині колишнього товариша міністра внутрішніх справ Абрамовича (200 тис. крб.) і вдові колишнього комісара Ушицького повіту Зновицького (100 тис. крб.)⁵⁵.

Перебуваючи в Галичині, уряд, маючи обмаль коштів, все-таки знаходив окремі можливості підтримувати тих, хто надзвичайно потребував матеріальної допомоги. Так, на лікування полковника Кудрявцева, який працював в.о. товариша міністра військових справ, віднайшли 240 тис. крб., урядовця Мамчура – 20 тис. польських марок, старшого юриста Міністерства юстиції В.Завадського – 30 тис. польських марок, а біженцям з Наддніпрянської України, які осіли у Львові, видали допомогу сумарно в розмірі 1 млн. крб. Крім того, в розпорядження міністра І.І. Огієнка від уряду двічі, у серпні і вересні, надійшло по 150 тис. польських марок для видачі українським біженцям, які опинилися в Галичині. Полковника Генерального штабу Є.Мішківського, який загинув в бою, а також померлого урядовця Міністерства земельних справ О.Паливоду поховали в Галичині за державні кошти; вдові Є.Мішківського призначили одноразову допомогу і пенсію (з'ясувати їхній розмір не вдалося). До того ж, родині загиблого надали 120 тис. польських марок як компенсацію за втрачене під час війни майно⁵⁶. Також було увалено закон про одноразові грошові допомоги військовослужбовцям та їх родинам⁵⁷.

Вагоме значення для забезпечення праці державних службовців, підтримки тих, хто був звільнений за штат різних міністерств через воєнні події в Україні, мало прийняття 4 серпня 1920 р. і введення в дію телеграфом «Закону про встановлення тимчасових правил про призначення

пенсій та допомог бувшим служачим державних установ Української Народної Республіки або родинам цих служачих». До пенсій (їх призначало Міністерство фінансів і лише у виключних випадках уряд) передбачалися тимчасові додатки у зв'язку з дорожнечою⁵⁸.

У жовтні на пропозицію керуючого Міністерством освіти УНР С.О. Сірополка уряд призначив одноразову допомогу в розмірі 100 тис. польських марок українській письменниці Ользі Кобилянській, яка мешкала в Румунії (кошти надійшли через Українську дипломатичну місію у Бухаресті). Члени уряду підтримали новопризначеного міністра праці В.В. Садовського і ухвалили рішення про виплату йому 25 тис. польських марок. 100 тис. грн. призначили для допомоги військовому прокурору генерал-хорунжому Є.Мошинському⁵⁹.

Українська влада розуміла велике морально-психологічне значення своїх кроків із соціальної підтримки громадян УНР, тому преса, яка захищала національне відродження і була на провідних позиціях, не пропустила можливості донести до читачів відповідну інформацію, формуючи тим самим прихильну до державних структур громадську думку і посилюючи надії, що українська республіка згодом прийде на допомогу багатьом злидненним. Це стосувалося призначення і семестрових стипендій, місячної (двомісячної) грошової допомоги студентам Кам'янець-Подільського державного українського університету із зазначенням прізвища, ім'я та факультету, і виплат конкретним родинам на похорони своїх відомих родичів, і ухвалення рішення щодо призначення пенсії у зв'язку із втратою годувальника, і надання допомоги єврейській громаді тощо.

Перебуваючи в екзилі, вищі органи УНР не залишали без уваги українських діячів, старшин, студентську молодь. Утім, можливості підтримати емігрантів матеріально були дуже скромними.

Отже, у зазначений період владні структури УНР (Головноуповноважений уряду УНР, Рада Народних Міністрів УНР, нарада членів уряду), не зважаючи на вельми складне зовнішнє і внутрішнє становище республіки, боротьбу між різними політичними силами, опозиційні настрої до Директорії з боку частини суспільства, нарешті, фінансово-економічну кризу і гіперінфляцію в країні, змогли реалізувати певні заходи у соціальній сфері (підвищення розміру платні науково-педагогічним, навчально-допоміжним і технічним працівникам, а також стипендій студентам українського держуніверситету, робітникам державного підприємства, виплата значної допомоги на лікування відомих державних діячів і значно менших сум – одужуючим козакам армії УНР, на утримання держслужбовців і членів їх родин, високопосадовців вищої української влади, педагогів, разової допомоги селянам, постраждалим від збройної боротьби в Подільському регіоні, тим військовикам, які переїжджали до місць формування частин українських збройних сил, дітям-сиротам, дитячим ідальням, єврейським громадам, біженцям, встановлення стипендій творчим діячам, надання грошової допомоги на поховання відомих людей, призначення низки пенсій для вдів, інших членів родин через втрату годувальника

тощо). Певні суми направлялися на утримання лікувальних закладів Кам'янця-Подільського, які надавали медичну допомогу місцевим жителям і державним службовцям, військових шпиталів. Робилися спроби впровадити пенсійне забезпечення і матеріальну допомогу державним службовцям, вимушено виведених за штат. На жаль, всі ці схвальні заходи в умовах воєнного протистояння не були масовими, реалізовувались епізодично, залишаючи за рамками державного соціального захисту основну частину населення УНР, яке було за межею і на межі бідності.

Примітки

1. Див.: Завальнюк О.М. І.І. Огієнко і польське адміністрування на території Поділля (листопад 1919-липень 1920 рр.) / О.М.Завальнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1997. – Т. 1(3). – С. 143-158; Його ж. І.І. Огієнко: турбота про українські інституції та громадян УНР за польського адміністрування на Поділлі (листопад 1919 – липень 1920 рр.) / О.М.Завальнюк // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб. Серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – Вип. ІХ. – С. 16-27; Його ж. Соціальний захист в політиці українських урядів за Директорії УНР (грудень 1918 – листопад 1919 рр.) / О.М.Завальнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – Т. 22. – С. 314-327 та ін.
2. Тюрменко І.І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона): монографія / І.І.Тюрменко; передм. Н.І.Миронець. – К., 1998. – С. 260.
3. ЦДАВО України, ф. 1131, оп. 2, спр. 4, арк. 15 зв.
4. Державний архів Хмельницької області, ф.р.-582, оп. 1, спр. 2, арк.60-60 зв.
5. ЦДАВО України, ф. 1131, оп. 1, спр. 36, арк. 30.
6. Наш шлях. – Кам'янець-Подільський, 1920. – 14 січня.
7. ЦДАВО України, ф. 1131, оп. 1, спр. 1, арк. 31.
8. Там само, арк.38.
9. Наш шлях. – 1920. – 16 і 25 січня.
10. Наш шлях. – 1920. – 16 квітня.
11. Наш шлях. – 1920. – 20 травня.
12. Наш шлях. – 1920. – 10 лютого.
13. Наш шлях. – 1920. – 2 березня.
14. Трудова громада. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 13 грудня.
15. Наш шлях. – 1920. – 25 квітня.
16. Наш шлях. – 1920. – 20 травня.
17. Трудова громада. – 1919. – 29 грудня.
18. Наш шлях. – 1919. – 12 грудня.
19. Трудова громада. – 1919. – 29 грудня.
20. ЦДАВО України, ф. 1131, оп. 1, спр. 1, арк. 120зв., 122.
21. Там само, арк. 86зв.

22. Там само, арк. 99.
23. Там само, арк. 106.
24. Трудова громада. – 1920. – 17 лютого.
25. Трудова громада. – 1920. – 20 лютого.
26. Трудова громада. – 1919. – 24 грудня.
27. Наш шлях. – 1920. – 22 січня.
28. Наш шлях. – 1920. – 7 лютого.
29. Наш шлях. – 1920. – 23 березня.
30. Трудова громада. – 1919. – 7 грудня.
31. Директорія і Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. – Т. 2. – С. 14.
32. ЦДАВО України, ф.1131, оп.1, спр.1, арк. 103, 107.
33. Там само, арк.99зв.
34. Наш шлях. – 1920. – 7 лютого.
35. ЦДАВО України, ф.1131, оп.1, спр.1, арк.163зв.
36. Директорія і Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. – Т. 2. – С. 24.
37. ЦДАВО України, ф.1131, оп.1, спр.1, арк. 163зв.; Наш шлях. – 1920. – 13 лютого; Директорія і Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. – Т. 2. – С. 24.
38. ЦДАВО України, ф.1131, оп.1, спр.1, арк.103.
39. Там само, арк.106.
40. Там само, арк.110 зв.
41. Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. Вид. 2-е / І.Огієнко. – Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1968. – С. 42, 43.
42. Директорія і Радна Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. – Т. 2. – С. 9.
43. Огієнко І. Зазначена праця. – С. 34, 37.
44. ЦДАВО України, ф. 1131, оп. 1, спр. 1, арк. 158зв., 159.
45. Наш шлях. – 1920. – 8 травня і 20 червня.
46. Наш шлях. – 1920. – 21 і 24 лютого, 9 березня.
47. ЦДАВО України, ф. 1131, оп. 1, спр. 6, арк. 190; Наш шлях. – 1919. – 30 листопада.
48. Директорія і Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. – Т. 2. – С. 18.
49. Там само. – С. 633.
50. Там само. – С. 32.
51. Там само. – С. 47.
52. Там само. – С. 642.
53. Там само. – С. 76-77.
54. Там само. – С. 101-104.
55. Там само. – С. 106, 109, 111.
56. Там само. – С. 117-118, 156, 158, 175, 274, 325.
57. Там само. – С. 155.
58. Там само. – С. 655-658.
59. Там само. – С. 279, 291, 298.

Резюме

На основе архивных и опубликованных источников исследуется вопрос о мероприятиях украинских правительств и института Главного уполномоченного правительства УНР Ивана Огиенко по социальной защите граждан республики с ноября 1919 по ноябрь 1920 гг., когда Украинская революция переживала один из самых сложных и драматических периодов.

Ключевые слова: *Директория, Совет Народных Министров, Главный уполномоченный УНР, Украинская Народная Республика, граждане, экономический кризис, инфляция, зарплата, материальная помощь, стипендия, пенсия.*

Одержано 24 квітня 2013 р.

УДК 37.014.1-37.014.12-94(477)

О.Л. Рябченко

«КОЛИШНІ»: СТРАТЕГІЇ І ПАРАДОКСИ ЗДОБУТТЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УСРР У 1920-ті роки

У статті аналізуються стратегії, які використовували «колишні» люди та їхні діти для здобуття вищої освіти в УСРР як необхідної умови інтеграції до раннього радянського суспільства; висвітлено політику радянської влади щодо цієї категорії молоді і методи виховання відданих їй громадян.

Ключові слова: *«колишні», «пролетаризація», «чистки», радянське суспільство, інтеграція, життєва стратегія, соціальне походження, ідентичність.*

Проблеми інтеграції представників колишніх привілейованих класів і їхніх дітей у нове суспільство сьогодні привертають увагу все більшого числа дослідників і є одним із пріоритетних напрямків соціальної історії¹. Дослідження цих питань вимагає не лише використання широкого кола джерел, а й розгляду їх в загальноісторичному контексті, із врахуванням становища різних соціальних і вікових груп, оскільки процес пристосування особистої історії до вимог нової державної ідеології охопив усі шари населення.

Особливо болісною була інтеграція в радянське суспільство дітей «колишніх», яким потрібно було отримати освіту і спеціальність, всіма можливими шляхами минаючи жорсткі вимоги до соціального складу студентства. Питання пристосування їх до умов життя і навчання є важливим перспективним напрямком наукових пошуків сьогодення.

Метою статті є з'ясування стратегій, які використовувала дискримінована молодь для вступу до вищих навчальних закладів УСРР, навчання у них, а після закінчення пристосуватись до нових реалій

Наявні у нашому розпорядженні документи дозволяють виділити декілька стратегій, що використовувалися «колишніми» з метою здобуття вищої освіти. Стратегія перша – активна підтримка влади. Була харак-

терна для тієї частини молоді непролетарського походження, яка позитивно сприйняла ідеї соціальної рівності і мала заслуги перед радянською владою, як, наприклад, перебування в Червоній Армії і участь в боях на фронтах громадянської війни. Після закінчення воєнних дій фронтовики цілком легальним шляхом отримували в своїх військових частинах необхідні для вступу документи. Юридично цього було достатньо для того, щоб позбутися тавра «експлуататора»². Для цієї категорії молоді, як і для пролетарської за походженням, характерним був комплекс ідеї відплати за їхні революційні заслуги, бо у військових частинах неодноразово наголошувалося, що червоноармійці мають переваги не лише при вступі до ВНЗ, а в процесі навчання. Та в інститутах такі студенти з часом все чіткіше усвідомлювали, що минулі їхні заслуги для влади вже мало значимі, що вірність їй потрібно підтверджувати щодня заново. Зокрема, ті вчинки, що раніше вважалися «великими заслугами перед революцією» і за які легко можна було отримати відрядження до ВНЗ, меркли перед «чужим соціальним походженням». Так, А.В. Дольський, прослуживши добровільно з 1919 по 1923 р., не приховуючи свого народження в родині священика, був відряджений на робітфак в Одесу, після закінчення якого правління рекомендувало його з позитивною характеристикою до військово-медичної академії³. Але вже з першого курсу його виключили «за зв'язок з батьком-попом». Сам А.В. Дольський писав: «с того момента, как узнали о моём социальном происхождении, некоторые не в меру досужие, сочли своим долгом выгнать меня из вуза, ища причин к этому, выискивая их где только возможно ... плохого ничего я не сделал, а если родился от таких родителей ... просить прощенья за это у косившегося студента на меня не буду...»⁴. «Чи можна знайти більш яскравий приклад бюрократизму ... Мене віднесли до нетрудового елементу, зовсім не беручи до уваги, що я ... служив добровольцем в РСЧА два роки й неодноразово брав участь в боях...», – писав студент Київського кооперативного інституту Л.О. Безрадецький⁵.

Сподівалися на милосердя «самої справедливої в світі держави» і ті молоді люди із непролетарського середовища, які рано втратили батьків. Залишившись сиротами, багато із них з раннього дитинства вимушені були вести напівголодне трудове життя. Отримуючи командировки до ВНЗ, їм і в голову не приходило, що у когось виникнуть сумніви у їхній непричетності до «соціально-ворожих» класів. Та пильні прибічники справедливості доводили, що таким студентам немає місця у радянській школі. Наприклад, студентку четвертого курсу Харківського технологічного інституту А.І. Крушедольську, вихованку дитячого будинку, виключили із інституту через батька – священика, який помер ще у 1907 р., коли дочці був всього один рік⁶. Студентка Київського медичного інституту Н. Журавель, яку «вичистили» із 5 курсу, також писала: «Я не считаю себя социально-чуждым элементом потому, что, хотя мой отец и был состоятельным (имел приблизительно 80-90 десятин), но мне кажется, что меня обвинять в этом нельзя, так как мне было полтора года, когда он

умер; и потому я снимаю с себя всякую ответственность в приобретении этого состояния...»⁷. Трагедія таких молодих людей достовірно показана у романі «суворого аналітика доби» В. Підмогильного «Місто» образом «чужого» для радянського ВНЗ студента Бориса Задорожного. Доля цього веселого і здібного юнака була повна злиднів та прикостей саме через те, що «він мав необережність родитися від священника, що хоч і помер тому років з десять, але й цим не змив плями з синовієї честі. Двічі його виключали з інституту за соціальне походження, і він двічі поновлювався, бо особисте минуле його було справді бездогане...»⁸.

Таким чином, «вороже соціальне походження» було вагомішим за вірність ідеалам більшовиків, за активну позицію у громадському житті. Воно вважалося тяжким злочином і тінню слідувало за людиною. Як говорив М. Москвін «будь ти трижды революционером, но стоит тебе иметь «прошлое», тебя загоняют в тартарары, как только это обнаружится – чтобы помнил, да чтоб другие не забывали»⁹.

Стратегія друга – відредагування минулого. Досить часто молодь із «колишніх» отримувала необхідні для вступу документи, змінивши опікунство батьків на тих родичів, які мали хоч якісь заслуги перед радянською владою. Своєю поведінкою та активною участю у громадському житті інституту вони намагалися довести свою відданість державній політиці, показати відсутність ідеологічних зв'язків з непролетарською сім'єю. Так, до Полтавського індустріального технікуму син дяка з Чернетчини Ю.Д.Зубков зміг вступити за командировкою спілки Робос, членом правління окружної філії якої був його рідний брат, який до того ж добровільно служив у Червоній Армії¹⁰. Зазначивши, що абітурієнт знаходиться на утриманні брата-вчителя, а не батька-священника, командировка була отримана і Ю.Д. Зубков став студентом¹¹.

Широко практикувалося у ті роки зречення від батьків, яке стало звичним явищем. Наприклад, студентка Чернігівського ІНО В.І. Бородаєвська писала: «пятилетняя самостоятельная жизнь и работа в пролетарской среде выработали во мне твёрдые взгляды, противоположные той среде, из которой я вышла. Поэтому я уже не могла не отказаться от неё, я навсегда порвала связь со своей семьёй»¹². Такі студента намагалися всіма можливими засобами довести, що вони не підтримують зі своїми батьками ніяких зв'язків, що перебувають на утриманні інших родичів чи самі заробляють собі на життя, але і це не рятувало їх від доносів та неприємностей. Наприклад, сина священника, студента останнього курсу Ніжинського ІНО М.С. Макаревського виключили за те, що він «не порвав стосунки з батьком». У своєму листі до Я.П. Ряппо юнак писав: «От меня, как от прокаженного, убегают. Где я не просил работы, везде указывают на то, что я «вычищен», а как быть мне дальше, как существовать? И все оттого, что я, будто бы, «не порвал святы с отцом-священником». Клянусь чем угодно, что меня без вины обвинили. Меня обвинили, что я получаю средства от родителей. Но я имею документы, свидетельствующие об обратном»¹³.

Газети постійно друкували оголошення про зречення від батьків, що зовсім не говорило про щирість таких дій, оскільки багатьох студентів звинувачували у підтримці контактів із батьками, зокрема у відвідуванні їх під час канікул.

Стратегія третя – приховування минулого. Спроби знайти своє місце у ранньому радянському соціумі досить часто вимагали якщо не забути про своє походження, то у крайньому разі приховати його, відмовитися від попередньої ідентичності. Використовувати таку стратегію перш за все змушувала непослідовність у реалізації політики влади на місцях. Наприклад, незважаючи на постійні переконання про те, що безперешкодно отримають вищу освіту ті студенти, які не будуть приховувати свого соціального походження і добровільно вказуватимуть його при вступі в анкетах чи під час спеціально організованих тижнів самовикриття, все ж були виключені з ВНЗ. Враховуючи гіркий досвід тих, хто повірив таким запевненням, розповсюдженням стало явище підробки документів і створення відповідного пролетарського образу, що дозволило б закінчити інститут. У попередніх дослідженнях ми детально зупинилися на цій проблемі¹⁴.

Із зміненим прізвиськом чи з фіктивними документами, що свідчили про пролетарське походження, представники «колишніх», намагаючися «замести сліди», їхали на навчання подалі від дому, у великі міста, які давали можливість приховати своє минуле, розчинитися у натовпі, отримати новий шанс для подальшого існування. Як і в описаних вище випадках, можливість закінчити ВНЗ такі студенти мали, якщо раптово не виявиться їхнє дійсне походження. Для прикладу наведемо випадок із студентом Одеського ІНО Штекелісом М., який вважався за документами пролетарським студентом, але під час перереєстрації у грудні 1923 р. його було позбавлено права навчання саме завдяки суб'єктивному фактору. Ректор ОІНО П.А. Самулевич вказав на те, що йому відомо про існування у місті Кам'янці магазинів Штекеліса і Гетесмана. Невдасі Мойсею не поталанило, довелося визнати, що саме його батько і є співвласником цих магазинів, що і стало основою для вироку: «За попытку ввести комиссию в заблуждение – исключить. Штекелис антипролетарской идеологии и чуждый советской власти»¹⁵.

Ніхто не мав гарантії від того, що в один прекрасний день хтось із «доброчливців» раптом не впізнає в «пролетарському» студентові колишнього дворянина чи нащадка власника великого підприємства і негайно не потурбується про чистоту студентських лав. Наприклад, лише коли студентку Одеського медичного інституту Орленко Л.П. під час літніх канікул послали в Ісаєвський район Одеської губернії для проведення громадської роботи з лікнепу, один партієць випадково впізнав у ній дочку дворянина, великого землевласника, члена фракції правих Державної думи III і IV скликання Новицького П.В. Відразу ж до ректора було відправлено листа, в якому вказувалося, що зазначена студентка «дочка предводителя дворян Ананьевского уезда, члена Госдумы Новицкого. Так что её отец по фа-

мили Новицький, таким образом она носит фамилию Орленко [,] нам не известно» і висловлювалося прохання прийняти необхідні заходи до цього «совершенно чуждого элемента»¹⁶.

Іншим таланило більше, їх не видавали. Так, Д. Гуменна згадує про одну із таких чисток у Київському ІНО: «Стояли разом зо мною під цими дверима й Тамара Масюкевич та Мотря Мельник. Це були товаришки, вони покінчали білоцерківську педагогічну школу і знали особисто одноокого Бровченка, того, що сидів за дверима та чистив. Він із ними разом був у білоцерківській школі... І він добре знав, що Тамара – попівна, а Мотря – міценька куркулівна з Рогізної. Що там відбувалося за дверима у Тамари й Мотрі з Бровченком, мені невідомо, але обидві не були вичищені цим разом і училися далі»¹⁷.

Таким чином, приховування минулого було своєрідним лотерейним квитком – або «вороже» походження викривалося з усіма витікаючими звідси негативними наслідками, або студенту вдавалося отримати бажану освіту і навіть зробити у майбутньому кар'єру. В реальному житті досить вагомим був суб'єктивний чинник: питання доцільності перебування в інституті вирішували місцеві комісії, тож нерідко саме від ступеня порядності і революційного фанатизму членів таких комісій залежала подальша доля студента. Багато важили і міжособистісні стосунки в середині студентської корпорації, навіть особисті симпатії чи антипатії.

Виключення із інституту зовсім не означало позбавлення права на отримання освіти назавжди. Аналіз різних документів, у тому числі і протоколів засідань Центральної комісії у студентських справах дає всі підстави говорити про те, що переважна більшість виключених, у тому числі і «колишніх», через рік – два була поновлена у складі студентів. Збираючи необхідні документи, доводячи свою лояльність до радянської влади, оббиваючи пороги державних закладів, центральної комісії та власної Альма-мачухи, а часом і виловлюючи на вулицях можновладців, вичищеним по декілька раз доводилось проходити в реальному житті всі кола пекла, але вони добивалися відновлення в правах. Скільки їх було в реальності, на жаль, сказати неможливо. Про це ми уже писали¹⁸. У звітах ВНЗ ступінь пролетаризації явно був завищений, нерідко з метою покращення показників, та іноді і в них вказувалося, що соціально-академічна перевірка не могла дати таких результатів, що ґрунтовно б змінили «фізіономію» студентського складу¹⁹.

Колишній привілейований статус був великою перешкодою для інтеграції в нове суспільство. Тому відредаговувати своє минуле довелося майже всім. Знищувалися документи і речі, частина минулого конвертувалася у допустиму для розміщення у анкеті інформацію. Можливі маніпуляції з прізвищем і родоводом обмірковували всі, але не всі вважали це доцільним: для одних такі маніпуляції вважались небезпечними, для інших – ганебними або нездійсненими²⁰. Тому для «колишніх» характерною була і четверта стратегія – використання можливостей, наданих їм державою. Це дозволяло змінювати акценти в біографічних даних, пос-

тупово відтінюючи своє походження, наголошуючи на трудових досягненнях на фронтах соціалістичного будівництва.

Усвідомивши, що для вступу до інститутів потрібний виробничий або червоноармійський стаж, молодь сподівалася набути пролетарський статус, пропрацювавши два – три роки на заводах, фабриках чи на селі. Сприяла цьому вигідна невизначеність категорії «пролетар». Ніхто чітко не вказував, що означало ним бути – походити із робітничої сім'ї, мати стаж роботи на виробництві чи «свідомість робітника»²¹. Разом з новим соціальним статусом – службовця чи робітника, молодь отримувала і командировку на навчання, у тому числі і на робітфак.

Соціальне походження було серйозною перешкодою не лише для професійної кар'єри, але і для особистого життя. «Історія поміяла людей місцями, – писав Т. Масенко. Раніше панські елементи відсторонювалися, гребували простими людьми, навіть у справах кохання і одруження, а тепер сини селянські чи робітничі з пролетарською гординою уникають та зрікаються всякого зближення з нащадками багатіїв, навіть з їхніми красунями...»²². Мабуть, справа була тут не лише в пролетарській гордині. Заводити романи з «колишніми» було небезпечно. Театр абсурду міг би запозичити чимало сюжетів із студентського життя 1920-х рр. Так, при новому знайомстві юнакам і дівчатам доводилося запитувати один одного, хто Ваш тато і чи не була Ваша бабуся пов'язана з контрреволюціонерами, тощо. М. Москвін згадував, що коли в роки навчання він познайомився з дівчиною Т., то вона назвалася дочкою робітника. «Опасаться, стало быть, нечего. Дело молодое, ухаживаю, заводим «роман». А пізніше виявилось, що у Т. батько – священник і дівчина справедливо вважала, що коли вона скаже правду про рідних, від неї всі втечуть, як від прокаженої. Реакція громадськості виявилася миттєвою. Вже через тиждень газета «Харківський пролетар» повідомляла, що студент – робітник розкладається у соціально чужому середовищі. Тему підхопила студентська преса, справа була доведена до логічного закінчення: «– Руки поповне целовал? – Целовал. – В кинематограф с ней ходил? – Ходил. Конеч! Доказанная контрреволюция. Сняли, отобрали стипендию, подняли вопрос в проверочной комиссии о выяснении подлинного социального происхождения»²³.

Студента КПІ СО. Гегера, який одружився на попівні, виключили із інституту, бо він вимушений був через напівголодне існування і відсутність житла поселитися у тестя – колишнього священника. Пильні громадяни відразу ж повідомили про це неподобство Правління інституту. Не допомогли ні пролетарське походження, ні академічна успішність, ні факт перебування у Легкій кавалерії студентства Києва, ні інші громадські доручення²⁴. Довелося звертатися до Центральної комісії у студентських справах, яка і поновила його в правах студента.

Особливо посилилася дискримінація «колишніх» в період першої п'ятирічки і сталінської культурної революції – у кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Ці роки ознаменувалися звільненням багатьох таких людей з робочих місць під час широкомасштабної чистки партійного і радянського

апарату, виселенням звільнених під час чисток «нетрудових елементів» із квартир, показовими процесами над «старими спеціалістами» – інженерами і вченими, яких звинувачували в саботажі, тощо. З 1928 року, за повідомленням Укрпрофосвіти, була «удосконалена анкета для вступників, а також вироблена спеціальна довідка, де повинно бути докладно зазначено про соціальний та маєтковий стан до революції і зараз. Крім того, прийом заяв призначено з 1 травня з тим, щоб можна було на місці перевірити документи вступників»²⁶.

Від ВНЗ в цей час вимагалось проводити перевірку соціального складу не як кампанії, а як повсякденну глибоку роботу для очистки від «чужого, ворожого нам елементу»²⁷ і, на відміну від минулих років, про всі виключення потрібно було інформувати загальностудентські збори і більше висвітлювати питання «чисток» в періодиці²⁸. Студентів відкрито закликали доносити один на одного: «Є випадки, коли комсомолец знає про приховування соціального стану, але мовчить. На мою думку, треба всім студентам, як тільки хто знає про кого щось непевне, так й подавати заяву. Бо що то за студент, коли він не турбується за чистку свого вищу»²⁹.

У цей час для виявлення «соціально-ворожих» серед студентів почали створюватися загони «легкої кавалерії» – «особий тип летучего «неофіційного» контролю», спеціальні групи комсомольців, які повинні були «влезть в самое сердце злоупотреблений... застать врага на месте преступления...»³⁰. Саме так визначив їхнє призначення ініціатор створення цього масового руху М. Бухарін у своїй доповіді на VIII з'їзді ВЛКСМ. Результати ж роботи «легкої кавалерії» викликали шок у академічному середовищі. Акад. С.Єфремов записав у своєму щоденнику враження про її «роботу»: «А в Києві по школах заведено «легку кавалерію». Це засоби комсомолу, що ставить собі завданням шпіонаж, висліджування і, звісно, донос у належне місце про все, що їм не до вподоби. Тепер, правда, кажуть «заява», а не «донос» – слів бояться. ... Якийсь жах, непроглядний морок запанував, в якому загинули всі й матеріальні, й моральні цінності. Докотилися вже до самого краю, а далі нікуди вже падати»³¹. Ватаги «легкої кавалерії» створювалися при бюро ЛКСМУ кожного ВНЗ для «виявлення соціального стану студентства». Представництво від «легкої кавалерії» було обов'язковим під час роботи різноманітних комісій, а особливо коли мова йшла про чистки студентського складу.

Безпідставні звинувачення і виключення із ВНЗ були своєрідним знаряддям для підтримки серед студентів стану жаху й непевності. Підливала масла у вогонь і періодика, постійно друкуючи списки «вовків в овечій шкурі»³², «тарганів у шпарах»³³ і наголошуючи, що їх до «наших вузів пролізли сотні й тисячі». Характеризуючи студентський склад ВНЗ, тодішня пропагандистська машина безуспішно використовувала таку нову лексику, яка раз і назавжди закріпила в масовій свідомості негативний образ «соціально-ворожого» студента. В цьому випадку ми також

бачимо яскраві прояви зооморфізму як складової частини міфологізації суспільних процесів.

Дослідники відмічають, що порівняння з тваринами об'єкта, що висміюється, було давнім і надзвичайно ефективним прийомом, спорідненим з карикатурою і байкою³⁴. Це підтверджується словами одного із студентів того часу, в майбутньому відомого літературознавця С. Крижанівського, який відмічає, що вся біда була в тому, що «здебільшого ми в ці стереотипи вірили, рівень нашої наївності і довірливості був тотожний рівню нашої дурості»³⁵.

Рішення про виключення викликали гнів і обурення однієї частини студентства, паніку у іншій, зламанною виявилась не одна доля. Масштаб трагедії маленької людини донесли до нас спогади. Наприклад, Д. Гуменна говорить про студентку, яка зійшла з розуму і весь час ходила біля свого інституту «якась наче непритомна. Не всі вдома»³⁶. «Який то жах зразу відчувти, що ти опинився за бортом життя, що ти нікому не потрібний, відчувти й бачити, як від тебе всі тримаються осторонь... Кілька днів я ходив, як прибитий, під страшною депресією, – писав Д. Нитченко про своє виключення. Я бачив, що життя для мене закінчене. Увечері я пішов на вокзал з наміром кинутися під поїзд. Ходжу по перону і чекаю першої нагоди. Нерви напружені, душить мене страшна розпука, хоч я в житті нікому ще не зробив жодного зла, але мушу гинути...»³⁷. Ми знаємо немало прикладів самогубства студентів як реакцію на несправедливість, та «пролетарське студентство розглядає цей жест як спробу підірвати нашу роботу в справі перевірки студентських лав»³⁸. Так, коли студент ІV курсу мехфаку КПІ П. Богун повісився, довідавшись про наміри виключити його з інституту, як чужий елемент. У газеті цього інституту писалося: «Нас не залякає петлюрівець, що стратив собі життя... Справжній пролетарський студент не повинен боятися перевірки, а навпаки, він повинен підсилити свою участь в роботі щодо перевірки»³⁹. Заступник наркома освіти УСРР А.Т. Приходько відмічав, що самогубства були наслідком свавілля перевірочних комісій у ВНЗ⁴⁰.

Отже, у 1920-ті рр. в повсякденне життя міцно ввійшов компроміс як нормальний спосіб вибудовування стосунків з собою, оточуючими і державою. Документи свідчать, що «колишніми» в умовах дискримінації використовувалися різні стратегії для того, щоб вступити і закінчити ВНЗ. Одним із найпростіших і розповсюджених способів стала служба в Червоній Армії, отримання «пролетарського» статусу на виробництві, але багатьом доводилося приховувати або редагувати своє минуле, пристосовувати біографічні дані до нових вимог.

Сьогодні ми вже не можемо говорити про те, що лише «колишні» підлягали негайному вичищенню із інститутів без права на відновлення у складі студентів. Аналіз різного роду документів переконливо доводить, що під маркою «соціально-ворожих елементів» протягом 1920-х рр. із ВНЗ виключалися перш за все «неблагонадійні» для радянської влади студенти, які не бажали бути бездумними і мовчазними реалізаторами

пролетарського світогляду. До цієї категорії попадала та молодь, яку пригнічували «стандартні фрази виступів, мертвечина, без живого просвіту думки...»⁴¹, бездушність і штучність, так несумісні із щирістю. Та саме ці якості могли за мить перетворити живу людину на «гвинтик». Тому для того, щоб не бути «вичищеними» під час постійних чисток, потрібно було не лише розчинитися в натовпі і стати непримітним, а й щодня «комсомолити в пустопорожнє», доводити свою пролетарськість: більшовицькою риторикою, поведінкою, звичками, зовнішністю, показовою громадською активністю, інтригами і доносами. Цю нехитру науку досягнути було неважко, конформістські практики весь час удосконалювалися, але до «лицемірної людини» тоді було ще далеко⁴². У ВНЗ не міг не залишатися відсоток порядності, моральності, гуманності та інші світоглядні установки, що передавалися молодому поколінню «старими» професорами і під впливом яких «перероджувалися» навіть комсомольці, тож для влади студенти завжди залишалися неблагонадійними.

Примітки

1. Смирнова Т.М. «Сын за отца не отвечает». Проблемы адаптации детей «социально чуждых элементов» в послереволюционном обществе (1917 – 1936 годы) / Т.М. Смирнова // Россия в XX веке. Люди, идеи, власть. – М., 2002. – С. 172.
2. Там само. – С. 179.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Далі – ЦДАВО У) – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 327. – Арк. 3.
4. Там само. – Арк. 22.
5. Там само. – Оп. 6. – Спр. 10520. – Арк. 31.
6. Там само. – Оп. 9. – Спр. 1417. – Арк. 119.
7. Там само. – Оп. 4. – Спр. 711. – Арк. 134.
8. Підмогильний В. Місто / В. Підмогильний. – Харків, 2005. – С. 93.
9. Москвин М. Хожение по вузам. Воспоминания комсомольца / М. Москвин. – Paris, 1933. – С. 13.
10. ЦДАВО У. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 327. – Арк. 17.
11. Там само. – Арк. 20.
12. Там само. – Оп. 4. – Спр. 710. – Арк. 128.
13. Там само. – Оп. 5. – Спр. 604. – Арк. 133.
14. Рябченко О.Л. Студенство Рядянської України у пошуках «пролетарської» ідентичності (1920-ті роки). // О.Л. Рябченко. УІЖ. – 2009. – №4. – С. 129-143.
15. Державний архів Одеської області. – Ф.Р. – 1593. – Оп. 1. – Спр. 419. – Арк. 1.
16. Там само. – Ф.Р. – 2147. – Оп. 1. – Спр. 115. – Арк. 166.
17. Гуменна Д. Дар Евдотії. Испити пам'яті / Д. Гуменна. – К., 2004. – Кн. 1. – С. 159.
18. Рябченко О.Л. Зазначена праця. – С. 133-134.
19. Державний архів Полтавської області. – Ф.Р. – 495. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 177.
20. Чуйкина С. Дворянская память: «бывшие» в советском городе (Ленинград, 1920-е – 30-е годы) / С. Чуйкина. – СПб., 2006. – С. 165.
21. Марков А. Что зничит багь студентом / А. Марков. – М., 2005. – С. 132.
22. Масенко Т. Роман пам'яті / Т. Масенко. – К., 1970. – С. 176.

23. Москвин М. Зазначена праця. – С. 15.
24. ЦДАВО У. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 324. – Арк. 14, 24.
25. Чуйкина С. Зазначена праця. – С. 161.
26. ЦДАВО У. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 8797. – Арк. 202.
27. Там само. – Оп. 9. – Спр. 1737. – Арк. 103.
28. Державний архів Житомирської області. – Ф.Р. – 98. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 20.
29. Ворог напирас. До чистки вишів (ХІНО) // Студент революції. – 1930. – №4. – С. 49. – Підпис: О.К.-н.
30. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 344. – Арк. 2.
31. Цит. за: Болабольченко А. Сергій Єфремов. Повернення із забуття / А.Болабольченко // Київська старовина. – 2006. – №5. – С. 139.
32. Вовки в овечій шкурі. Список четвертий // Комсомолец України. – 1929. – 16 січня; Вовка геть з комсомолу // Комсомолец України. – 1929. – 11 січня.
33. Раєв М. таргани в шпарах / М. Раєв // Студент революції. – 1929. – №5-6. – С. 32-33.
34. Орлов И.Б. Образ нэпмана в массовом сознании 20-х гг.: мифы и реальность / И.Б. Орлов // Новый исторический вестник. – М., 2002. – №1(6). – С. 31.
35. Крижанівський С. Спогад і сповідь з ХХ століття / С. Крижанівський. – К., 2002. – С. 19.
36. Гуменна Д. Зазначена праця. – С. 225.
37. Нитченко Д. Від Зінькова до Мельборну / Д. Нитченко // Березень. – 1992. – №3-4. – С. 71.
38. Дефі Ф. Замість некролога / Ф. Дефі // К.П.І. Газета пролетарського студентства, професури та службовців Київського політехнічного інституту. – 1929. – №80.
39. Там само.
40. ЦДАВО У. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 52. – Арк. 148.
41. Гуменна Д. Зазначена праця. – С. 180.
42. Марков А. Зазначена праця. – С. 105.

Summary

Author of this article analyzes strategies used by former privileged people and their children for receiving high education like a necessary cause for the integration of early Soviet society. Author describes the policy of Soviet power related to this category of youth and the main methods of upbringing devoted to power citizens.

Key words: «former», «proletarization», «cleaning actions», *radnyans'ke* society, integration, vital strategy, social origin, identity.

Одержано 25 квітня 2013 р.

СТРАХОВА МЕДИЧНА ДОПОМОГА РОБІТНИКАМ ТА СЛУЖБОВЦЯМ УСРР У 20-х рр. ХХ ст.

У статті висвітлюються умови та порядок медичного обслуговування робітників та службовців УСРР за рахунок коштів страхової медицини у 20-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: лікувальні та профілактичні установи, медичне страхування, медична допомога, робітнича медицина.

Особливості державної політики у сфері охорони здоров'я періоду НЕПу визначали порядок та основні напрямки медичного забезпечення робітників та службовців. Навіть в умовах функціонування ринкових механізмів в економіці більшовики не відмовилися від принципу безкоштовності надання медичної допомоги. Однак, тепер наймані працівники та члени їх родин як учасники системи соціального страхування могли претендувати на медичне обслуговування не лише в загальногромадських закладах охорони здоров'я, але й у спеціальних лікарняних установах, створених для застрахованих. Відкриття такої мережі за спільним рішенням Наркомату охорони здоров'я, Наркомату праці та Всеукраїнської ради професійних спілок передбачалося перш за все у великих промислових містах та округах, а також в районах компактного проживання застрахованих. Для зручності працюючих медична допомога надавалася їм у позаробочий час. У межах робочого дня на медичне обслуговування могли розраховувати безробітні, інваліди, члени сімей застрахованих¹.

Метою статті є з'ясування умов та порядку медичного обслуговування робітників та службовців УСРР у 20-х рр. ХХ ст.

Піднята тема не знайшла, на жаль, належного висвітлення в історичній літературі. Винятком є брошури 20–30-х рр.², в яких автори розкрили особливості надання застрахованим медичної та профілактичної допомоги. Питання медичного обслуговування робітників та службовців у той час дотично досліджували сучасні історики О.Мельничука та О.Мовчан³.

Початок формування страхової мережі лікарняних закладів в УСРР припадає на грудень 1921 р., коли Раднарком ухвалив положення, за яким окремі медичні установи можна було прикріплювати до промислових підприємств. Одними із перших цим правом скористалися профспілки Харківської губернії, за ініціативою яких одна із поліклінік перейшла на обслуговування робітників декількох фабрик та заводів і утримувалася виключно за рахунок страхових коштів⁴. З початку 1922 р. на утримання підвідділів робітничої медицини у губерніях були передані деякі амбулаторії, пункти швидкої допомоги, аптеки і, навіть, лікарні. Так у червні 1922 р. у розпорядження Вінницького робмеду було передано шосту міську лікарню⁵, в Одеській губернії виключно застрахованих обслуговували

п'ять поліклінік, стаціонарна лікарня на 60 ліжок, три аптеки, Рентгенівський та Цандерівський інститути⁶.

Проте найбільш інтенсивно розвиток страхової лікарняної мережі відбувався в промислових губерніях. Так, на 1 вересня 1922 р. у розпорядженні робітничої медицини функціонували: 100 лікарень, 85 фельдшерських пунктів, 48 амбулаторій, 27 зуболікувальних кабінетів, 20 будинків «матері-дитини»⁷. Лише Харківський робмед на початок 1923 р. мав у своєму розпорядженні понад 600 осіб медичного та обслуговуючого персоналу, не враховуючи лікувальних установ губерньського відділу охорони здоров'я⁸. Завдяки цьому вдалося збільшити число амбулаторних прийомів хворих від 1054 до 43 344 на місяць. Понад 5 тис. хворих пройшли через лікарсько-контрольні комісії⁹. Починаючи із 1923 р., свої перші лікарські установи відкрили і повітові відділи робітничої медицини, визначивши штат страхових лікарів, які відвідували хворих вдома¹⁰.

Загальний стан розвитку лікарняної мережі 20-х рр. ХХ ст. відображений у звітах відділу робмеду при Наркоматі охорони здоров'я УСРР. Його дані за 1922/23 господарський рік свідчать про значні зрушення у цій сфері: кількість поліклінік, що обслуговували робітників та службовців збільшилася удвічі (з 54 до 101), в той час як кількість обслуговуваних у них зросла майже вчетверо (від 154 013 до 581 950 осіб). При цьому майже у 3,5 рази побільшало число тих, кого медичні працівники обслуговували вдома¹¹. На вересень 1923 р. в системі робмеду були задіяні 8664 лікарі, більшість яких припало на Київську, Одеську та Харківську губернії¹².

Окрім загальних лікарняних закладів, значна увага з боку робмеду приділялася організації спеціалізованих установ. Так, у 1923 р. в УСРР розпочали свою роботу шість робітничих протитуберкульозних диспансерів. У наступному році при окружних та районних поліклініках відкрили 8 туберкульозних та 5 нічних санаторіїв, організували 34 консультації. Теоретичною розробкою питань професійних захворювань та робітничої медицини опікувався створений у Харкові Український інститут робітничої медицини¹³. На 1923/24 рр. в найбільших промислових містах було заплановано будівництво зразкових поліклінік, на що республіканський фонд медичного страхування зобов'язувався асигнувати 400 тис. крб.¹⁴.

Серед недоліків початкового етапу становлення лікарняної мережі варто відзначити, в першу чергу, нестачу кваліфікованих кадрів. За даними робмеду УСРР, станом на 1 вересня 1923 р. в системі робітничої медицини були задіяні лише 146 лор-лікарів та 138 невропатологів. Наприклад, в Донбасі, 1 невропатолог обслуговував 50 тис., а лор-лікар – 250 тис. робітників. Частковим вирішенням проблеми була організація при Українському інституті робітничої медицини 4-х місячних курсів підвищення кваліфікації та перекваліфікації лікарів¹⁵.

Іншим недоліком було обмежене фінансування лікарняних установ робмеду. Основною причиною цього була несвоєчасна сплата та перера-

хунок страхових внесків. Так, за даними Наркомату охорони здоров'я УСРР, станом на 1 вересня 1923 р. підприємства Чернігівської губернії заборгували 4 764 349 крб., Харківської – 3 485 379 крб., Подільської – 3 134 356 крб. Серед промислових об'єднань найбільшими боржниками виявилися Донвугілля, Південсталь, Сільмаштрест та ін.¹⁶.

Статистика відділу робітничої медицини УСРР, дає підстави стверджувати, що початковий етап, який характеризувався становленням та кількісним зростанням лікарняної мережі, завершився восени 1923 р. Після цього розпочався ріст якості обслуговування хворих та охоплення ними все ширшого кола застрахованих. Так, якщо у 1922/23 г. р. поліклініки та робітничі амбулаторії відвідали 4 670 678 робітників та службовців, то в наступному році – майже вдвічі більше – 8 077 303. Незважаючи на суттєве збільшення, значна частина робітників продовжувала отримувати медичну допомогу в медпунктах та фабрично-заводських амбулаторіях. Таке становище змушувало відділи робітничої медицини активізувати роботу у даному напрямку¹⁷.

Перші повні відомості про мережу робітничих медичних закладів стосуються 1924/25 рр. Вона охоплювала 61 поліклініку, 109 амбулаторій, 59 лабораторій, 40 консультацій, 17 дитячих ясел, 13 санаторіїв, 14 диспансерів, 181 фабрично-заводська амбулаторія, 314 фабрично-заводських медпункти і 179 лікарень¹⁸. Аналізуючи ці дані в розрізі регіонів можна стверджувати, що найбільша їх кількість припала на промислові губернії (Донецька – 235, Київська – 193, Одеська – 127, Харківська – 122). З-поміж різних видів лікарняних закладів переважали ті, що належали до фабрично-заводського типу: амбулаторії, медпункти, лікарні. Крім того, в межах УСРР для лікування спеціальних хвороб найманих працівників функціонували 26 туберкульозних диспансерів та ідалень, 3 венерологічні диспансери та 10 санаторіїв¹⁹.

На жаль, матеріали відділу робітничої медицини при НКОЗ УСРР не відображають обсяг фінансування медичної допомоги впродовж першої половини 1920-х рр. Це пояснюється переважно відсутністю відповідного апарату органів робмеду на місцях. Відомо лише про зростання частки лікарняного фонду в загальному обсязі страхових коштів до 30%²⁰. Основними подальшими завданнями в даному напрямку визнавалися: чітка фіксація обсягу витрат на розбудову та підтримання амбулаторно-поліклінічної мережі; зниження собівартості медичної допомоги; забезпечення безперешкодного постачання медикаментів; оптимізація надання соціальної допомоги окремим категоріям хворих в домашніх умовах.

Функціонування страхової медицини, загалом, позитивно позначилося на медичному обслуговуванні робітників та службовців, що відзначали спеціальні комісії органів соціального страхування, які неодноразово проводили відповідні обстеження. Усі вони вказували передусім на доступність медичної допомоги для пересічного працівника, злагожену роботу лікарняних закладів, приділення значної уваги охороні праці та здоров'я працівників, організації їх дозвілля та побуту²¹.

Виятком із загального правила були промислові регіони, в яких із зростанням обсягів виробництва суттєво збільшувалася чисельність робочої сили. Незадовільні умови праці та побуту, високий виробничий травматизм сприяли збільшенню кількості осіб, що потребували медичної допомоги. В той же час оновлення та розширення лікарняної мережі відбувалося надто повільно. Так при зростанні чисельності робітників Дніпровського заводу з 3 тис. до 14 тис. кількість лікарняних ліжок залишалася без змін – 55²². Через відсутність достатньої кількості фахівців, окремі лікарі змушені були приймати до 40 хворих на годину. Серед робітників подібну практику лікарського персоналу кваліфікували як «огляд через пальто». Окремі робітники, щоб дістатися до поліклініки, змушені були долати відстань до 8 верст. Як наслідок, голова профспілки будівельників Г. Богданов, відвідуючи Дніпробуд, змушений був констатувати поширення у робітничих селищах епідемії скарлатини та малярії, окремих венеричних захворювань²³. Становище лікарських установ ускладнювалося ще й тим, що нерідко за рахунок страхових коштів, окрім застрахованих, обслуговувалися й інші верстви населення. Наприклад, у Тальнівській районній поліклініці медичну допомогу незаконно отримали понад 25 тис., а у Гніванській амбулаторії – майже 4 тис. осіб²⁴.

Питання про стан медичної допомоги робітникам промислових районів неодноразово заслуховувався на засіданнях президії Всеукраїнської ради професійних спілок. На одному із них, що відбулося у січні 1926 р., відзначалася незадовільна якість медичних послуг для робітників металургійної, гірничої та хімічної промисловості. Серед причин такого становища були названі застаріле обладнання лікувальних закладів та невідповідність кваліфікації медичних працівників. Президією були прийняті рішення про необхідність будівництва нових лікувальних закладів робітничої медицини, передусім в Криворіжжі та на Донбасі. У свою чергу, на відділ робітничої медицини покладалося завдання провести капітальний ремонт функціонуючих лікувальних закладів за рахунок коштів Всеукраїнського запасного фонду²⁵.

Внутрішніми інструкціями Наркомату праці та Наркомату охорони здоров'я визначався порядок направлення хворих до стаціонарних лікувальних закладів. Переважне право при цьому мали місцеві органи охорони здоров'я, рідше – лікарсько-контрольні комісії (ЛКК), у разі непередбачуваних обставин рішення приймали самі лікарі. Ухвали усіх інших органів у цьому питанні вважалися нелегітимними і могли не братися до уваги адміністрацією лікувальних закладів²⁶.

Лікарняні заклади робітничої медицини несли відповідальність за надання хворим невідкладної медичної допомоги, повідомляючи про це відповідні органи за місцем проживання. У першу чергу це стосувалося допомоги вагітним жінкам та при пологах. Для організації нагляду та контролю за станом здоров'я вагітні жінки (за 2 місяці до пологів) та працівниці з немовлятами прикріплювалися до будинків «Матері й дитини»

або «Матері-пролетарки» (при останніх існували виробничі майстерні, в яких жінки мали змогу працювати)²⁷.

У виняткових випадках, у разі відсутності на місцях вузькопрофільних спеціалістів чи спеціалізованих закладів для надання лікувальних чи діагностичних послуг, хворі направлялися до м. Харкова²⁸. Керівництво наданням спеціальної медичної допомоги покладалося на лікувальне бюро при відділі робмеду Наркомату охорони здоров'я УСРР. З 1926 р. його функції були розподілені між Катеринославським, Київським, Одеським та Харківським робмедами, до яких відповідно прикріплялися інші округи України. Загальною лікарською установою для всіх округів залишався Інститут ортопедії та травматології (м. Харків). Переважне право на користування його послугами мали округи Донбасу²⁹.

Розвиток робітничої медицини досяг свого апогею у 1927 р. Народний комісар охорони здоров'я УСРР І. Єфимов, виступаючи на Всесоюзному з'їзді лікарських секцій (лютий 1927 р.), заявив про остаточне сформування мережі лікувально-профілактичних закладів робітничої медицини, яка обслуговувала виключно робітників і службовців і утримувалася за рахунок коштів страхового фонду. До складу вказаної мережі входили: 109 поліклінік, 745 медпунктів та амбулаторій на підприємствах, 57 рентгенівських кабінетів, 463 стоматологічних кабінети, 37 тубдиспансерів, 18 венерологічних диспансерів 59 електро-світло-водолікувальниць, 127 консультацій, 123 лікарень тощо. Доповідач закликав поширити досвід розбудови робітничої медицини і на непромислові округи³⁰.

Однак вище керівництво не дослухалося до пропозицій міністра. Наприкінці 1927 р. відділи робітничої медицини в УСРР були ліквідовані, а кошти фонду медичної допомоги були передані у розпорядження відділів охорони здоров'я. Такий стан справ одразу ж негативно позначився на якості медичного обслуговування робітників та службовців. У першу чергу, це зменшилося фінансування медичних послуг для робітників та службовців. Якщо врахувати, що у 1927/28 рр. операційному році на лікарняну допомогу застрахованих витратили 30 млн. крб., що на 1 млн. більше від попереднього року, то в розрахунку на 1 застрахованого обсяг стаціонарної лікарняної допомоги зменшувався на 11 коп., а вартість амбулаторно-поліклінічних послуг – майже на 2 крб.³¹. Враховуючи це, Всеукраїнська рада професійних спілок за поданням Головного управління соціального страхування просила РНК УСРР збільшити фінансування медичної допомоги у наступному році до 46 млн. крб. При цьому відзначалося суттєве відставання у фінансуванні медичної допомоги найманих працівників УСРР від Російської Федерації³².

І все ж, незважаючи на виділення у 1928/29 рр. 40 млн. крб. для охорони здоров'я застрахованих, стан медичної допомоги залишав бажати кращого. Виступаючи на IV Всеукраїнському з'їзді профспілок нарком праці В. Гулий змушений був констатувати погіршення медичного обслуговування робітників промислових районів та санітарного стану лі-

карняних закладів³³. Під час діяльності комісії НК РСІ УСРР, яка обстежила понад 40 лікарняних закладів Донбасу, було виявлено значні порушення у виконанні плану лікарняного будівництва, що стосувалися перевищення вартості встановлених кошторисів, надання переваги побувати амбулаторно-поліклінічних закладів над стаціонарними, недостатньої уваги лікарняному будівництві в Донбасі. Було прийняте рішення клопотати перед Цусстрахом СРСР про виділення додаткових 2,5 млн. крб. для будівництва лікарень в Алчевську, Горлівці, Костянтинівці і Рикові³⁴.

Виділяючи кошти, НКП СРСР наголошував на необхідності посилення контролю за їх використанням з боку страхових органів та громадськості. Крім того, спеціальною постановою від 28 вересня 1929 р. ЦК ВКП(б) визначав порядок розподілу страхових коштів, виділених на медичну допомогу між республіками та районами, а також форми річної звітності³⁵. Загалом, за директивним планом першої п'ятирічки, відрахування на медичну допомогу одного застрахованого мали зрости на 6 крб.³⁶.

Взяття курсу на модернізацію промисловості призвело до поступового відходу від страхових принципів забезпечення медичною допомогою. В постанові ЦК ВКП(б) від 13 грудня 1929 р., що визначала курс перебування роботи страхових органів із забезпечення застрахованих медичною допомогою, йшлося про необхідність дотримання класових принципів та надання переваги в обслуговуванні застрахованим основних індустріальних районів³⁷. Останні, за важливістю, були поділені на три групи. До першої з них, що характеризувалася найвищим рівнем забезпечення, пропонувалося віднести: Артемівський, Дніпропетровський, Криворізький, Луганський, Сталінський та Харківський округи. Друга група була представлена Запорізьким, Київським, Миколаївським, Маріупольським та Одеським округами. Робітники та службовці інших округів повинні були забезпечуватися медичною допомогою на загальних засадах³⁸.

Суттєве зростання кількості застрахованих у 1929/30 рр. не могло не позначитися на збільшенні витрат їх медичного обслуговування. На цей рік Цусстрахом було виділено майже 54 млн. крб., з них 3 мільйони мали бути спрямовані на розбудову лікарської мережі важливих індустріальних районів³⁹. Контроль за використанням коштів покладався на страхові органи. Рішення про це було проголошене на всеосязній нараді страхових лікарів, що відбулася у грудні 1929 р. у Москві⁴⁰. Розглядаючи питання про стан забезпечення медичною допомогою в РСФРР та УСРР, нарада змушена була констатувати значне відставання України щодо обсягів та якості таких послуг. Окрім того, вказувалося на необхідність ліквідації зрівнялівки у медичному забезпеченні, надавши перевагу робітникам провідних галузей промисловості⁴¹.

Взяття державою курсу на модернізацію промисловості та реалізація поставлених для цього завдань дещо активізували розбудову лікарняної мережі індустріальних районів. Разом з тим, загальний санітарний та епідеміологічний стан промислових районів продовжував залишатися неза-

довільним. На нараді ВУРПС (червень 1930 р.) наголошувалось на антисанітарному стані робітничих поселень, який спричинив епідемії. Зважаючи на це, показник захворюваності на Донбасі більш, ніж у 6 разів перевищував загальноукраїнські показники. Понад 50% промислових підприємств не могли забезпечити своїх працюючих першою медичною допомогою, а при стаціонарному лікуванні одне ліжко припадало на 136 застрахованих осіб⁴². Особливо складним було становище із медичним обслуговуванням на новобудовах. Приміром, на Дніпробуді у розпорядженні працюючих було лише 17 медпунктів. Через велику завантаженість (більше 100 хворих за зміну) робітникам було надзвичайно складно потрапити на прийом до фахових лікарів. Інфекційні хворі, через нестачу лікарняних ліжок у стаціонарних медичних закладах, змушені були перебувати у бараках з іншими робітниками⁴³.

У директивах першого п'ятирічного плану, визнаючи необхідність покращення медичного обслуговування промислових робітників Донбасу, перед страховими органами ставилися завдання збільшити кількість пунктів першої медичної допомоги майже у 7 разів, а лікарняних ліжок – удвічі у розрахунку на одного застрахованого. Крім того, на великих підприємствах планували побудувати 29 амбулаторій, 37 поліклінік, 50 санітарно-ізоляційних та 9 санітарно-спостережних пунктів.⁴⁴ Реалізація поставлених завдань вимагала акумулювання значних коштів. З цією метою були ліквідовані усі місцеві фонди медичної допомоги, а розподіл асигнувань здійснювався у централізованому порядку. При цьому кошти, виділені для Донбасу та Запоріжжя, становили не менше половини від загальної суми, призначеної для надання медичної допомоги⁴⁵. З фактичним усуненням страхових органів від медичного обслуговування застрахованих, їх кошти в подальшому використовуються переважно для санітарно-побутового забезпечення індустріальних робітників.

Отже, медичне обслуговування робітників та службовців упродовж 1920-х рр. здійснювалося за рахунок коштів страхової медицини. Незважаючи на певні недоліки, в УСРР вдалося створити самостійну мережу лікувальних та профілактичних закладів, які забезпечували застрахованих медичною допомогою. Однак, із згортанням НЕПу, органи робітничої медицини були ліквідовані, що негативно позначилося на якості медичних послуг для робітників та службовців.

Перспективами подальших досліджень в даному напрямку є висвітлення організації профілактичної допомоги в установах робітничої медицини.

Примітки

1. Фрейман І.І. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування / І.І. Фрейман. – Харків, 1929. – С. 112-113.
2. Баевский И. Л. Врачебно-контрольные комиссии: Популярный очерк для страховых уполномоченных / И.Л. Баевский. – М.: Вопросы труда, 1924. – 120 с.;

- Його ж. Дома отдыха, санатории, курорты и здоровье застрахованных. Изд. 3-е / И.Л. Баевский – М.: Вопросы труда, 1928. – 69 с.; Вайнштейн А.И. Организация медицинской помощи застрахованным: Популярный очерк / А.И. Ванштейн. – М.: Вопросы страхования, 1923. – 52 с.; Патлажан М. Что должен знать каждый застрахованный о рабмеде / М. Патлажан. – Одесса. – 1927. – 48 с.; Карибский В. Основы организации медицинской помощи застрахованным / В. Карибский. – М.: Советское издательство, 1931. – 108 с.; Лукомский М. Я. Медицинская помощь застрахованным / М.Я. Лукомский. – М.: Гострудиздат, 1930. – 16 с.
3. Мельничук О.А. Соціальне страхування в радянській Україні (20–30-ті рр. XX ст.) / О.А. Мельничук. – Вінниця: «Едельвейс і К», 2009. – 372 с; Мовчан О.М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр./ О.М. Мовчан. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 312 с.
 4. Басюк З. Рабочая медицина в Харьковской губернии / З. Басюк // Вопросы страхования. – 1923. – №13. – С.20.
 5. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Р. 3745. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 43.
 6. Энштейн К. Первые итоги / К. Энштейн // Вестник социального страхования. – 1922. – №5-7. – С. 30.
 7. Любимов Б. За полгода (Итоги социального страхования) / Б. Любимов // Вестник социального страхования. – 1922. – № 8-11. – С. 12.
 8. Басюк З. Вказана праця. – С. 20.
 9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 1229. – Арк.14.
 10. Басюк З. Вказана праця. – С.22.
 11. ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 878. – Арк. 2.
 12. Там само. – Ф. 2605. – Оп. 1. – Спр. 1081. – Арк. 54.
 13. Там само. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 878. – Арк. 2.
 14. Там само. – Ф. 2605. – Оп. 1. – Спр. 1081. – Арк. 14.
 15. Там само. – Арк. 18.
 16. Там само. – Арк. 13.
 17. Там само. – Арк. 10.
 18. Там само. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 1542. – Арк. 57.
 19. Там само. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 878. – Арк. 21.
 20. Фрейман И. Социальное страхование на Украине: бюджет 1925/26 операционного года / И. Фрейман // Вопросы страхования. – 1927. – №7. – С. 9.
 21. Чацкий Л. Обследование рабмеда в Одессе / Л. Чацкий // Вопросы страхования. – 1924. – №16. – С. 36.
 22. Кисиль П. Медпомощь на Украине / П. Кисиль // Вопросы страхования. – 1926. – №32. – С. 20.
 23. Борисов П. Медпомощь на Днепрострое / П. Борисов // Вопросы страхования. – 1927. – №15. – С.19.
 24. Кисиль П. Вказана праця. – С. 21.
 25. Котляр М. Президиум ВУСПС о положении медпомощи застрахованным на Украине / М. Котляр // Вопросы страхования. – 1926. – №7. – С. 8.
 26. ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 1419. – Арк. 8.

27. ЗУ УСРР – 1926. – №80. – Арт. 488.
28. ЦДАВО України. – Ф. 2851. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 63.
29. Сборник действующего законодательства по социальному страхованию на Украине. Под общей редакцией И.И. Фреймана. – Харьков: «Вопросы труда», 1926. – С. 204.
30. Котляр М. Настоящее и будущее рабочей медицины на Украине / М. Котляр // Вопросы страхования. – 1927. – №14. – С.17.
31. ЦДАВО України. – Ф. 2851. – Оп. 1. – Спр. 906. – Арк.3 зв., 4 зв.
32. Там само. – Ф. 2605. – Оп. 2. – Спр. 529. – Арк. 126.
33. Там само. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 3702. – Арк. 19.
34. Петров Н. Больничное строительство в Донбасе / Н. Петров // Вопросы страхования. – 1929. – №32. – С. 9.
35. Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков) о социальном страховании. Сборник документов. Подготовили к изданию А. Таубер и И. Ахматовский. – М.: Профиздат, 1940. – С. 45.
36. Гутцайт В. Пятилетний план социального страхования в Союзе ССР / В. Гутцайт // Вопросы страхования. – 1929. – №15. – С. 27.
37. Перестроить работу в области здравоохранения // Вопросы страхования. – 1930. – №1. – С. 3.
38. ЦДАВО України. – Ф. 2851. – Оп. 1. – Спр. 922. – Арк. 245.
39. Там само. – Арк. 240.
40. Петров Н. Всесоюзное совещание страховых врачей / Н. Петров // Вопросы страхования. – 1929. – №50. – С. 5.
41. Фролов Б. Состояние и перспективы медпомощи в РСФСР и УССР / Б. Фролов // Вопросы страхования. – 1930. – №3. – С. 18-19.
42. ЦДАВО України. – Ф. 2851. – Оп. 1. – Спр. 923. – Арк. 75.
43. Инютин Г. Соцстрах на Днепрострое / Г. Инютин // Вопросы страхования. – 1932. – №14. – С. 16.
44. Одинцов Н. Что нужно Донбассу / Н. Одинцов // Вопросы страхования. – 1931. – №15 – С. 6.
45. ЦДАВО України. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 5522. – Арк. 97.

Резюме

В статье освещаются условия и порядок медицинского обслуживания рабочих и служащих УССР за счет средств страховой медицины в 20-х гг.

Ключевые слова: *лечебные и профилактические учреждения, медицинское страхование, медицинская помощь, рабочая медицина.*

Одержано 5 березня 2013 р.

ПЕДАГОГІЧНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ЧЕРКАЩИНИ У 20-30-ті рр. ХХ ст.: РЕОРГАНІЗАЦІЇ ТА ФОРМУВАННЯ СТУДЕНТСЬКОГО СКЛАДУ

У статті прослідковано реорганізації педагогічних навчальних закладів Черкащини у 20-30-ті рр. ХХ ст., показано набори студентів, їхній статевий, національний, партійний, соціальний, віковий склад.

Ключові слова: студенти, інститут, технікум, набір, кампанія.

В останні роки певною мірою активізувалося вивчення історії педагогічної освіти Черкащини у драматичні 20-30-ті рр. ХХ ст. Окремі аспекти проблеми вивчали В.М. Мельниченко¹, М.І. Бушин, О.І. Гуржій, А.Г. Палій², автори колективних видань «Вища педагогічна освіта і наука: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Черкаська область»³, «Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького»⁴ та ін. Однак ряд питань все ж потребують ґрунтовного дослідження. У нашій публікації звернемо увагу на реорганізації педагогічних навчальних закладів краю, формування студентського контингенту, кількісний склад молоді, її національну та партійну приналежність, освітній ценз, статевий розподіл тощо.

Швидке зростання шкільної мережі на початку 1920-х рр. вимагало великої кількості вчителів. Випускники педагогічних навчальних закладів становили лише незначну частину від потреби, а тому школи змушені були брати на роботу осіб без спеціальної педагогічної освіти. Про освітній рівень вчителів свідчить офіційна статистика по Київській губернії за 1922 р.: лише 16% вчителів мали закінчену вищу освіту, незакінчену вищу – 4,1%, середню закінчену – 56,9%. Решта отримали нижчу чи домашню освіту⁵.

Упродовж 20-30-х рр. ХХ ст. педагогічні навчальні заклади неодноразово реорганізовувалися. 6 лютого 1921 р. почав діяти Черкаський інститут народної освіти у складі одного факультету соціального виховання з трьома відділеннями – природничим, фізико-математичним, історико-філологічним⁶. Новий навчальний заклад продовжив традиції підготовки у місті педагогічних кадрів. З 1912 р. тут діяла вчительська семінарія⁷. У жовтні 1922 р. на базі ІНО та педагогічної школи у Черкасах було організовано трирічні вищі педагогічні курси. У липні 1925 р. її реорганізували у педтехнікум (ПТ)⁸. Педтехнікуми функціонували також у Золотоноші, Корсуні (з 1925 р.) й Умані (з 1926 р.), які виникли на базі педкурсів⁹.

У травні 1930 р. Черкаський ПТ перетворили в ІНО¹⁰. Того ж року постановою РНК УСРР від 14 серпня на базі ІНО було утворено інститут соціального виховання з трирічним терміном навчання. У його складі діяли три відділення – агробіологічне, технічно-математичне та історич-

не¹¹. У 1933 р. Черкаський ІСВ реорганізували у трирічний педагогічний інститут з трьома факультетами – природничим, фізико-математичним, мовно-літературним¹². З 1935 р. виш готував фахівців на двох факультетах – фізико-математичному і хіміко-біологічному. Термін навчання складав 4 роки¹³. У 1938 р. при Черкаському педінституті почав функціонувати учительський інститут з дворічним терміном навчання з одним мовно-літературним факультетом, який мав готувати вчителів російської і української мови та літератури¹⁴.

Подібні реорганізації відбулися і в Умані. У 1930 р. тут на базі ПТ створили ІСВ з трирічним терміном навчання у складі 4 відділень – техніко-математичного, соціально-економічного, мовно-літературного, біологічного¹⁵. У 1933 р. ІСВ реорганізували у чотирирічний педагогічний інститут, який мав 3 факультети: історичний, мовно-літературний, біологічний¹⁶. В 1935 р. у зв'язку з гострою потребою у вчительських кадрах він стає учительським і термін навчання скорочується до двох років. Заклад мав два факультети – фізико-математичний і природничо-географічний¹⁷.

Поряд з педвишом, в Умані функціонував і середній педагогічний навчальний заклад – технікум ім. Т.Г. Шевченка¹⁸. Такі ж заклади діяли у 30-х рр. в Золотоші і Корсуні¹⁹.

Певну увагу у закладах приділяли формуванню студентського складу. На жаль, наявних матеріалів обмаль, які б вичерпно показали хід вступних кампаній. При вступі у ВНЗ республіки вихідцям з трудових верств населення надавалися значні переваги. Пересічним громадянам це дуже імпонувало і цьому є багато підтверджень. Зокрема, резолюція Черкаського повітового з'їзду незаможних селян від 15 жовтня 1922 р. містить в ухвальній частині категоричну вимогу домагатися підвищення норми набору незаможників на робітфаки у виші та повного виконання цих норм²⁰. Один з архівних документів Державного архіву Черкаської області містить протокол засідання президії Черкаського повітового бюро профспілок, на якому ухвалили створити при губернській раді профспілок комісію, яка мала зайнятися розподілом місць у виші у відповідності з чинною інструкцією²¹.

При окремих вишах створювалися підготовчі курси. Так, у 1925-1926 навчальному році на курсах при Уманському ПТ навчалися 44 особи. У Корсунському ПТ студіювали 52 особи²². У 1928 р. у Золотоношському ПТ було 53 курсанти²³.

У 1921 р. здійснили набір у єдиний на той час педагогічний виш – Черкаський ІНО. Потреба регіону в учительських кадрах була настільки великою, що перший набір студентської молоді становив 214 осіб²⁴. Студентами стали направлені Кременчуцьким губернським відділом народної освіти вчителі сільських шкіл, передусім Черкаського повіту, який у той час входив до Кременчуцької губернії. Серед них було чимало випускників Черкаської вчительської семінарії. Були також і «вільні студенти» – здебільшого місцеві вчителі, яким дозволялося відвідувати заняття за

власним бажанням²⁵. Після реорганізації курсів у педтехнікумі у 1925-1926 рр. щорічно приймали близько 35 осіб, а у 1927 р. – 70 студентів²⁶. У 1929 р. конкурс при вступі склав 2,89 особи на місце. Того ж року Черкаський ПТ поповнили 164 першокурсники. Серед них за соціальним станом переважали селяни – 112 осіб. Робітників було 34 особи, наймитів і трудової інтелігенції – по 7, службовців – 3, кустарів – 1. За національністю абсолютно переважали українці (143 особи). Євреїв налічувалося 16 осіб, росіян – 3, поляків – 1. Серед першокурсників було 8 комуністів і 50 комсомольців, 49 членів комітетів незаможних селян (КНС)²⁷.

У 30-х рр. комплектування контингенту студентів мало свою специфіку. Важливим джерелом поповнення студентських рядів були слухачі робітфаків. Зокрема, при Уманському ІСВ діяли робітфакі: денний і вечірній – в Умані, вечірні – у Звенигородці, Тальному і Монастирищі²⁸. Саме за допомогою робітфаків здійснювалася пролетаризація складу студентів. Щоб випускники робітфаку після його закінчення не порозбігалися в інші виші, при прийомі на робітфак від кожного слухача почали вимагати розписку-зобов'язання про те, що він не лише буде добросовісно відвідувати всі заняття, а й неодмінно вступатиме саме в той виш, робітфак якого він закінчить. Такі розписки-зобов'язання зберігаються у деяких особових справах колишніх студентів Уманського педагогічного інституту. Знайдено там і анкети, в яких запитувалося переважно про соціальне походження, майновий стан батьків (величина заробітку чи земельного наділу), партійність тощо. Причому одну і ту ж форму анкети заповнювали 2, а то й 3 рази, навчаючись на різних курсах. Внизу анкети була сувора приписка, згідно з якою категорично заборонялося не лише робити правки в анкеті, а й давати її студенту після того, як вона буде заповнена і підшита до особової справи. Легко зрозуміти, для чого це робилося, якщо звернути увагу на підкреслені червоним олівцем розбіжності у відповідях одного і того ж студента на одні і ті ж питання анкети, зроблені у різні роки²⁹. Контингенти набору до робітфаків були значними. Так, в Уманському ІСВ у 1931 р. на денний робітфак набрали 98 осіб, вечірній – 273³⁰. У 1937 р. у Черкаському педінституті на денний робітфак планували набрати 60 осіб, а на вечірній – 115. Заяви про вступ подали 500 претендентів. Тому вирішили децю збільшити контингент і на навчання прийняли загалом 220 слухачів³¹.

Певна увага приділялася профорієнтаційній роботі. Зокрема, у звіті Уманського ІСВ за 1932-1933 н.р. йшлося про те, що в 15 районах регіону оприлюднили оголошення про набір до інституту. В окремі райони відрядили комсомольців для «вербування» вступників. Крім того, у порядку соцзмагання кожний студент взяв на себе зобов'язання залучити до вишу не менше одного абітурієнта³².

Як і в попереднє десятиліття, у 1930-х рр. в основу підбору студентів було покладено класовий принцип. Переважна частина студентства мала бути з робітничого класу і трудового селянства. Широко практикувало-

ся відрядження на навчання робітників-комуністів, комсомольців, членів профспілки, селян-бідняків, демобілізованих із лав Червоної Армії. Щоправда, мали місце випадки, коли відряджаючі органи не виконували своїх зобов'язань. Наприклад, 20 жовтня 1930 р. з щойно утвореного Уманського ІСВ скаржилися ЦК КП(б)У, що на 19 жовтня по мобілізації до вишу прибули лише 9 осіб при плані у 60 осіб. Тому висловлювалося прохання вжити заходів, оскільки «відсутність студентів підірве роботу інституту». Власне освітній рівень тих, хто прибув був дуже низький. Зокрема, 2 абітурієнти, які представляли Хотчеватський район, мали лише освіту за 4-річну школу. Подібне було і з вступниками з Монастирищенського району³³.

29 грудня 1935 р. постановою ЦВК і РНК СРСР «Про прийом до вищих навчальних закладів і технікумів» було відмінено обмеження, пов'язані з соціальним походженням абітурієнта. Цей крок радянської влади подавався комуністичними ідеологами не як визнання помилковості попередніх установок, а виключно як демонстративне декларування свідчення перемоги над класовими ворогами. Крім того, постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 3 вересня 1935 р. випускникам-відмінникам надавалося право на вступ до вищої школи без вступних іспитів. Про це зазначалося в самому атестаті про закінчення повного курсу середньої школи, позначеному посрібленою або позолоченою рамкою³⁴.

Архівні документи повідомляють про результати вступних кампаній в Уманському ІСВ. Перший набір вишу у 1930 р. склав 120 осіб³⁵. У 1931 р. було прийнято 117 студентів, серед яких 10,3% були вихідцями з робітників, 2,6% – батраків, 39,3% – колгоспників, 9,4% – селян-одноосібників, 2,6% – середняків, 34,1% – службовців. 12,1% першокурсників склали комуністи, 23,2% – комсомольці³⁶. У 1932 р. в інститут прийняли 140 студентів. Серед них – 50 робітників, 2 батраки, 48 колгоспників, 3 одноосібники, 36 службовців, 1 кустар; 133 українці, 4 євреї, 2 росіян, 1 поляк; 5 членів КП(б)У, 30 – ЛКСМУ. 51 особа до вступу у виш закінчила робітфак, 15 – технікум, 2 – школу I ступеня, 29 – школу II ступеня, 43 – інші навчальні заклади. За віком переважали 21-24-річні – 55 осіб. Студенти до 20 років склали 25 осіб, 25-28 р. – 17, 29-32 р. – 15, понад 32 р. – 7. Загалом, конкурс при вступі був низьким. На 140 місць подали лише 146 заяв. Впродовж року у виш добрали ще 17 осіб³⁷. В Уманський ПТ у тому ж році на шкільний, дошкільний і позашкільний відділи планували набрати 240 осіб, у т.ч. на денну форму навчання – 150, вечірню – 90³⁸.

У Черкаському педінституті у 1933 р. набрали 150 осіб³⁹. У 1935 р. план прийому склав 360 осіб: на фізико-математичний факультет мали набрати 210 студентів, хіміко-біологічний – 150. Особливого ажіотажу серед абітурієнтів не спостерігалося. Було подано лише 500 заяв про вступ. Однак, навіть за таких умов перевищили план набору і прийняли до вишу 400 осіб⁴⁰.

Наявні матеріали певною мірою дають змогу прослідкувати кількісний склад студентів. У Черкаському ІНО станом на 1 вересня 1921 р.

навчалося лише 96 студентів⁴¹. Хоча набір, як зазначалося вище, складав 214 осіб. Суттєве зменшення контингенту пояснюється скрутними матеріальними умовами життя молоді. З 96 студентів 51 особа навчалася на природничому відділі, 34 – історико-філологічному, 11 – фізико-математичному⁴². Очевидно, що зменшення контингенту студентів стало однією із причин реорганізації навчального закладу. У Черкаському ПТ на початку 1925-1926 н.р. навчалося 112 студентів⁴³, у грудні 1925 р. – 106⁴⁴, у червні 1926 р. – 119⁴⁵, у 1927 р. – 107⁴⁶, у вересні 1928 р. – 161⁴⁷, у 1929-1930 н.р. – 201⁴⁸.

Кількісно зросло студентство Уманського ПТ. У 1925 р. тут здобували освіту 115 студентів⁴⁹, у 1926 р. – 127⁵⁰, у січні 1927 р. – 159⁵¹, у листопаді того ж року – близько 200⁵², у 1928 р. – 179⁵³, у 1930 р. – 319⁵⁴.

У Золотоноші в місцевому ПТ на початку 1925-1926 н.р. навчався 131 студент⁵⁵, у грудні 1925 р. – 165⁵⁶, у 1928 р. – 171⁵⁷. У Корсунському ПТ у вересні 1925 р. навчалися 149 студентів⁵⁸, у 1926 р. – 134⁵⁹, на початку 1927 р. – 157⁶⁰, у 1934 р. – 318⁶¹.

Спостерігалось зростання студентських контингентів в інститутах, які на початку 1930-х рр. постали в Черкасах і Умані. Так, у Черкаському ІСВ наприкінці жовтня 1930 р. було 249 студентів⁶², у травні 1931 р. – 323⁶³. На початку вересня 1933 р. у педінституті здобували освіту 364 студенти⁶⁴, у 1934 р. – 558⁶⁵, на початку 1936 р. – 594⁶⁶.

Уманський ІСВ станом на 29 грудня 1930 р. об'єднував 117 студентів⁶⁷, у травні 1931 р. – 223⁶⁸, у грудні того ж року – 305⁶⁹, у квітні 1932 р. – 277⁷⁰, у жовтні 1932 р. – 434⁷¹ (за іншими даними – 360), наприкінці 1932-1933 н.р. – 257⁷², на початку вересня 1933 р. – 379⁷³.

Розподіл студентів за статтю показано у таблиці № 1.

Таблиця № 1⁷⁴

**Статевий склад студентів педагогічних навчальних закладів
Черкащини (20-30-ті рр. ХХ ст.)**

Навчальні заклади	Роки							
	На 1 січня 1927 р.		Грудень 1929 р.		Кінець 1929-1930 н.р.		1934 р.	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
Уманський ПТ	99	60	200	119	*	*	*	*
Черкаський ПТ	52	55	*	*	124	142	*	*
Золотоношський ПТ	88	83	*	*	*	*	*	*
Корсунський ПТ	90	67	*	*	*	*	*	*
Черкаський педінститут	*	*	*	*	*	*	294	264

* Даних не виявлено.

Що стосується національного, соціального та статевого розподілу студентів, то маємо лише, на жаль, фрагментарні дані. Так, у 1929-1930 н.р. у Черкаському ПТ 46 студентів були вихідцями із робітників, 13 – наймитів, 168 – селян, 16 – трудової інтелігенції, 15 – службовців, 6 – кустарів⁷⁵. 14 осіб входили до КП(б)У, 73 – ЛКСМУ. За національністю абсолютно переважали українці – 225 осіб. 30 студентів були євреями, 7 – росіянами, 1 – поляком⁷⁶.

В Уманському ІСВ у квітні 1932 р. у середовищі студентів робітники становили 22%, селяни – 34,6%, службовці – 14%. 19% студентів були комуністами, 26% – комсомольцями⁷⁷. На початку 1932-1933 н.р. в інституті серед студентства налічувалося 64 робітники, 143 колгоспники, 6 одноосібників-бідняків, 2 одноосібники-середняки, 9 службовців, 134 вчителі, 1 кустар; 28 членів і кандидатів в члени КП(б)У, 94 члени ЛКСМУ⁷⁸. У Черкаському педінституті у 1934 р. 14% студентів становили робітники, 74% – селяни⁷⁹.

Таким чином, у 1920-1930-ті рр. педагогічні навчальні заклади Черкащини відповідно до тих змін, які здійснювала радянська влада в освітній сфері, зазнали ряду реорганізацій, зокрема, змінюючи свій статус. Певну увагу в вищих приділяли формуванню студентського складу. В основу підбору молоді було покладено класовий принцип, за яким перевага при вступі надавалася робітникам і трудовому селянству. Важливим джерелом поповнення студентського складу були робітфаки, працювали також і підготовчі курси. Конкурси при вступі, як правило, були невисокими. Все ж, поступово кількісний склад студентства Черкаського краю зростає.

Примітки

1. Мельниченко В.М. Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності): навч.-метод. посіб. для вчителів та викладачів навч. закладів усіх типів / В.М.Мельниченко. – Черкаси: Вертикаль, 2006. – 232 с.
2. Бушин М.І. Місто Умань: історичні портрети, події, факти / М.І. Бушин, О.І. Гуржій, А.Г. Палій. – Черкаси: ЦНТЕІ, 2010. – 262 с.
3. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Черкаська область [ред. рада вид.: В.Г. Кремень (гол.) [та ін.]; редкол. тому: А.І.Кузьмінський (гол.) [та ін.]. – К.: Знання України, 2010. – 351 с.
4. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Історія. Звершення. Особистості / [редкол.: А.І. Кузьмінський (гол.), В.І. Бойко, Л.В. Швидка та ін.]. – К.: Світ успіху, 2009. – 208 с.
5. Вища педагогічна освіта... – С. 157.
6. Мельниченко В.М. Вказана праця. – С. 163; Вища педагогічна освіта... – С. 209; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 292. – Арк.1-1зв.; Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького: 1921-2001: іст. нарис / [уклад.: І.І. Кукурудза, О.Г. Перехрест; редкол.: А.І. Кузьмінський (гол.), О.П. Безкопильний, О.І. Богатирьов та ін.]. – К.: АртЕк, 2001. – С. 13.

7. Звігальський Ю. Професійна освіта на Україні /Ю.Звігальський, М.Іванов. – Б.м., б.в., 1927. – С. 265.
8. Вища педагогічна освіта... – С. 210.
9. Там само. – С.162; ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 399. – Арк. 177-178; Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф.Р. 1179. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк.86; Правила і програми для вступу до інститутів, технікумів та робітфаків УСРР на 1929/30 академічний рік (Державний науково-методичний комітет НКО УСРР ухвалив для вжитку, як поради́ник для вступу до ви́шів та робфа́ків). – Б.м.: Пролетарий, б.р. – С. 24-25; Відчит Черкаського округового виконавчого комітету за 1925 рік. – Черкаси: Держ. друкарня, 1926. – С. 72-73; Культурное строительство в Черкаской области (1917-1980): сб. док. и материал. / [сост.: Н.И. Береза, В.Н. Болтенков, С.И. Кононенко и др.; редкол.: Г.В. Суховершко (отв. ред.), Н.И. Береза, В.Н. Болтенков и др.]. – Днепропетровск: Промінь, 1989. – С. 65.
10. Державний архів Черкаської області (ДАЧО). – Ф.Р. 1184. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 2.
11. Там само. – Ф.Р. 193. – Оп. 8. – Спр. 854. – Арк.114; Ф.Р. 4636. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк.41; Черкаський національний університет... – С. 23.
12. Вища педагогічна освіта... – С. 211.
13. Культурное строительство... – С. 69.
14. Вища педагогічна освіта... – С. 211; Черкаський державний педагогічний інститут імені 300-річчя возз'єднання України з Росією / [відп. за вип. В.І.Солдатов]. – Черкаси: Облполіграфвидав, 1980. – С.1.
15. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 1800. – Арк. 2; Оп. 10. – Спр. 1485. – Арк. 33; ДАЧО. – Ф.Р. 3990. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 2; Спр. 146. – Арк. 23; Мельниченко В.М. Вказана праця. – С. 163; Коваленко. Більше уваги готуванню педагогічних кадрів / Коваленко // Колгоспна правда. – Умань. – 1990. – 23 серпня. – №101. – С. 4; Материали по реорганизации вузов, втузов, техникумов и рабфактов СССР: сб. постановл. и распоряж. ЦИК и СНК СССР и список учеб. завед. – М.: Отдел печати и информации СНК СССР и СТО, Гос. изд-во РСФСР, 1930. – С. 144.
16. ДАЧО. – Ф.Р.1418. – Оп.1 [історична довідка]. – Арк.2; Нариси історії Черкаської обласної партійної організації / [редкол.: Г.В.Суховершко (кер.), В.І.Бурий, В.І.Грибенко та ін.]. – Дніпропетровськ: Промінь, 1981. – С. 45.
17. Священко З.В. Становлення та розвиток музею історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / З.В. Священко // Краєзнавство Черкащини / [редкол.: В.М. Мельниченко (ред.), Г.І. Березняк, М.І. Борщ та ін.]. – К.: Наук. світ, 2004. – №7, спецвипуск. – С. 75.
18. Вища педагогічна освіта... – С. 165.
19. Материали по реорганизации... – С. 153.
20. Вища педагогічна освіта... – С. 156.
21. ДАЧО. – Ф.Р. 262. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 27.
22. Список інститутів, технікумів та робфаків. За даними на початок 1925/26 учбового року / НКО УСРР, стат.-інформ. відділ. – Б.м.: Держ. вид-во Укр., 1925. – С. 12, 13.
23. Шевченківщина: стат. довідник на 1928 рік / Шевченківс. округ. стат. бюро. – Черкаси: Держ. друкарня, 1928. – С. 23.

24. Вища педагогічна освіта... – С. 153.
25. Черкаський національний університет... – С. 22.
26. Вища педагогічна освіта... – С. 210.
27. ДАЧО. – Ф.Р. 203. – Оп. 1.– Спр. 44. – Арк. 4-5.
28. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 1800. – Арк. 101; Сенчило В. Педагогічному інституту імені П.Г. Тичини 50 / В.Сенчило // Уманська зоря. Орган Уманського міського і районного комітетів КПУ, міської і районної Ради народних депутатів Черкаської області. – 1980. – 2 вересня. – С. 3.
29. Вища педагогічна освіта... – С. 167.
30. ДАВО. – Ф.П. 136. – Оп. 6. – Спр. 20. – Арк. 24.
31. Вища педагогічна освіта... – С. 171.
32. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 148. – Арк. 19.
33. Там само. – Оп. 9. – Спр. 1800. – Арк. 42-42зв.
34. Вища педагогічна освіта... – С. 172.
35. ДАЧО. – Ф.Р. 3990. – Оп. 2.– Спр. 146. – Арк. 23.
36. ДАВО. – Ф.П. 136. – Оп. 6. – Спр. 20. – Арк. 24.
37. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп.11. – Спр. 148. – Арк. 15.
38. ДАВО. – Ф.П. 136. – Оп. 6. – Спр. 21. – Арк. 3.
39. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 329. – Арк. 49.
40. Культурное строительство... – С. 69.
41. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 292. – Арк. 6.
42. Вища педагогічна освіта... – С. 210.
43. Список інститутів... – С. 12.
44. Культурное строительство... – С.88; Черкаська округа. Матеріали до опису округ УСРР / Центр. стат. управл. УСРР. – Харків, 1926. – С. 5.
45. Відчит Шевченківського округового виконавчого комітету за 1925-26 рік XI-му Округовому З'їздові Рад Шевченківщини. – Черкаси: Держ друкарня, [1926]. – С. 90.
46. Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. // Статистика України. – Серія VII. Статистика народньої освіти. – Вип. 2. – Т. VIII. – №152. – Харків: Центр. стат. управл. УСРР, 1929. – С.39; Шевченківщина... – С. 23.
47. ДАЧО. – Ф.Р. 203. – Оп. 1.– Спр. 305. – Арк. 1зв.
48. Там само. – Спр. 44. – Арк. 24; Відчит Черкаського Районового Виконавчого Комітету рад робітничих селянських та червоноармійських депутатів 1929-1931 р. V Районовому з'їзду Рад. – Черкаси: Держ. друкарня, 1931. – С. 49.
49. Гуманська округа: матеріали до опису округ УСРР / Центр. стат. управл. – Харків, 1926. – С. 4.
50. Список інститутів... – С. 12.
51. Народня освіта України... – С. 39.
52. Культурное строительство... – С. 43.
53. Матеріали до звіту Уманського округового виконавчого комітету на III-ій сесії Всеукраїнського Виконавчого Комітету робітничих, селянських і червоноармійських депутатів X-го скликання. – Умань: Вид. Уманс. окрвиконкому, 1928. – С. 54.

54. Основні показники народного господарства Гуманщини. В межах районування на 1-ше липня 1930 року / Гуманська округова плянова комісія УСРР. – Гумань: економ.-стат. секція Окрплану, 1930. – С. 39.
55. Список інститутів... – С. 13.
56. Культурное строительство... – С. 38; Черкаська округа... – С. 5.
57. Шевченківщина... – С. 23.
58. Список інститутів... – С. 13.
59. Черкаська округа... – С. 5.
60. Народня освіта України... – С.39.
61. Вища педагогічна освіта... – С.171.
62. ДАЧО. – Ф.Р. 193. – Оп. 1.– Спр. 32. – Арк. 3.
63. Там само. – Арк. 107.
64. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 329. – Арк. 49.
65. Черкащина до VI районного з'їзду Рад (Матеріяли до звіту Черкаського Районного Виконавчого Комітету). – Черкаси: Держ. друкарня, 1934. – С. 59.
66. Культурное строительство... – С. 76.
67. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 1800. – Арк. 2.
68. Там само. – Арк. 26.
69. ДАВО. – Ф.П. 136. – Оп. 6.– Спр. 20. – Арк. 24, 26.
70. Там само. – Арк. 18.
71. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1485. – Арк. 34.
72. Там само. – Оп. 11. – Спр. 148. – Арк. 15.
73. Там само. – Спр. 329. – Арк. 49.
74. ДАЧО. – Ф.Р. 203. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 4; Народня освіта України... – С. 39; Шевченківщина... – С.23; Основні показники народного господарства... – С. 39; Черкащина до VI районного з'їзду Рад... – С. 59.
75. ДАЧО. – Ф.Р. 203. – Оп. 1.– Спр. 44. – Арк. 4.
76. Там само. – Арк. 5.
77. ДАВО. – Ф.П. 136. – Оп. 6.– Спр. 20. – Арк. 18.
78. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 148. – Арк. 15.
79. Черкащина до VI районного з'їзду Рад... – С. 59.

Summary

This article deals with the reorganization of pedagogical educational establishments of Cherkasy in 20-30th of the XX century. The article shows the admission of students, their sexual, national, party, social and age-dependent structure.

Key words: *students, institute, technical school, admission, campaign.*

Одержано 17 лютого 2013 р.

О.П. Григоренко

СЕЛЯНСТВО УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ РЕПРЕСІЙ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ

У статті розповідається про трагічні сторінки в історії українського селянства в умовах радянської тоталітарної держави ХХ ст. Акцентується увага на передумови, хід, жертви і наслідки голодомору-геноциду 1932-1933 рр.

Ключові слова: селянство, сільськогосподарське виробництво, комуністична диктатура, радянський тоталітаризм, політичні репресії, голодомор, геноцид.

Як тільки більшовики заволоділи Україною, вони негайно включили її в орбіту комуністичного проекту. Компартійно-радянська диктатура не підпорядковувалася конституціям і звичайним законам, хоча в радянському суспільстві не можна було поскаржитися на їх відсутність. Воля ієрархічно побудованої державної партії якраз і була законом для позбавленого суверенності суспільства. «Наші закони, – говорив у липні 1930 р. відомий компартійний діяч, на той час – прокурор РСФРР М.Криленко, – це форми, в які партія втілює свою волю. Всі акти нашої партії, всі основні лозунги нашої партії негайно знаходили відбиття в радянських законах. Ці закони є не що інше, як вказівки партії»¹.

Правда про більш як 70-літнє перебування комуністичного режиму при владі жахає цивілізований світ. Український народ у ХХ ст. тричі пережив страшні роки голодоморів 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр., однак другий був наймасовішим і найжорстокішим. Україна понесла неймовірні національні втрати, було знищено цілі пласти національної культури та духовності. Мета голодоморів була однозначною – знищити вільнодумство, прагнення до незалежності, встановити безмірну покірність і страх серед українців.

Більшовицька тоталітарна система, що існувала в Україні, як і в усьому Радянському Союзі, жорстко переслідувала будь-які відступи від єдиної марксистсько-ленінської ідеології, тим самим обстоючи своє по-насилницькому встановлене панування над народом. Тоталітаризм є однією з форм існування авторитарної держави, що характеризується абсолютним повним контролем з боку влади над усіма сферами життя суспільства. Він у науковому осмисленні даної проблеми виявився невіддільним від природи соціалістичного способу виробництва. В ньому панував державно-капіталістичний спосіб матеріального виробництва, волюнтаризм в застосовуванні законів, ігнорування їх верхами чи використання в егоїстичних цілях, найжорстокіша заборона на інакомислення.

Масові політичні репресії та різноманітні утиски прав і свобод, які торкнулися всіх без винятку верств населення, обірвали та скалічили життя мільйонів громадян. Не обійшов стороною цей жахливий смерч і долю сільських трудівників, нещадно ламаючи їх життя, практично з са-

мого утворення радянської влади. Радянські голодомори були жахливим нелюдським діянням компартійної верхівки, справжнім геноцидом проти селянства. На кістках мільйонів можновладці на чолі з «кормчим усіх мас» влаштували сатанинське дійство «соціалістичного будівництва» на селі.

Історіографія теми свідчить, що спільним недоліком літератури з даної проблеми, виданої до кінця 1980-х років, є те, що поза увагою авторів залишалися негативні явища, помилки, прорахунки, що були породжені волонтаристським підходом до вирішення питань аграрного сектору. В умовах однопартійної системи, обмеження свободи наукової творчості дослідники орієнтувалися на аналіз позитивних тенденцій, а спостереження і передбачення негативних явищ не були об'єктом їхньої уваги. При цьому важливо наголосити, що прогностична функція суспільствознавства ігнорувалася державою та її директивними органами. Неможливість вільного доступу до об'єктивної інформації, архівних документів створювала для науковців значні труднощі щодо об'єктивного наукового аналізу розвитку суспільства. Лише з розвитком демократичних процесів і краху в 1991 р. старої політичної системи дослідники одержали можливість для об'єктивної оцінки ролі правлячої партії і держави в усіх сферах суспільного життя. Коли остаточно розвалювалася суспільно-політична система в СРСР, почали з'являтися праці, в яких аналізувалися проблеми, що раніше нещадно викорчувувалися цензурою. У 1990 р. була опублікована праця «Голод 1932-1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів». На її сторінках вперше за багато десятиліть читачі побачили ті страхітливі злочини радянської тоталітарної держави проти українського селянства, що позбавлялись права бачити світ, ховались далеко у глухому затінку від людського ока. У цей же час вийшли праці С. Кульчицького, Р. Конквеста, І. Біласа, в яких на широкій джерелознавчій базі проаналізовані голодоморні жахи українського селянства. У 1995 р. світ побачила праця відомого сучасного українського історика П. Панченка «Сторінки історії України ХХ століття. (Українське село: поступ, сподівання, тривоги)», в якій він виявив новаторський підхід до відображення найпекучіших проблем життя народу, в тому числі трьох пережитих ним голодоморів, великих соціальних втрат, неординарно відтворюється довгий ланцюг його трагедій і незмінних тривог². Праці цього історика відзначаються творчим підходом до аналізу і узагальнення фактичного матеріалу, широтою, глибиною і новизною висновків.

З часом українські і зарубіжні дослідники видали значну кількість праць, в яких переконливо доводять, що голодомор 1932-1933 рр. був спеціально спланований і організований Москвою для винищення саме українського етносу, його кращого генофонду, збереженому на селі, шляхом цілковитого вилучення зерна, продуктів харчування, що позбавляло селянина будь-якої надії вижити на найродючішій території в світі. Питання голодомору 1932-1933 рр., політичних репресій 1920-1950 рр. на Поділлі активно досліджують Л.В. Баженов, М.П. Вавринчук, В.І. Горба-

тук, О.М. Завальнюк, К.В. Завальнюк, В.В. Нечитайло, В.С. Прокопчук, І.В. Рибак, І.М.Романюк, П.Я. Слободянюк, Ю.В. Телячий, А.Г. Філінюк, П.М. Шкробот, І.Г. Шульга та інші науковці. С.В. Маркова та В.І. Петренко захистили дисертації, спеціально присвячені подіям голодомореноциду 1932-1933 рр. на Поділлі. У 2007-2010 рр. в Хмельницькій області відбулися чотири всеукраїнські науково-практичні конференції, де розглядалися передумови, хід, жертви і наслідки жакливого голодомору 1932-1933 рр., аналізувалися документи і свідчення учасників трагічних подій. Матеріали деяких із них вже побачили світ³. Дослідження істориків Подільського регіону є цінним надбанням для всієї української історичної науки.

Метою даної публікації є спроба акцентувати увагу читачів на найбільш суттєвих прикладах дискримінаційної політики радянської тоталітарної держави стосовно українського села у 20-80-х рр. ХХ ст.

Однопартійна система функціонування органів радянської влади втворюла специфічний інститут комуністичної деспотії. Номенклатура, прикриваючись принципом колегіальності, безжално і систематично тероризувала різні соціальні прошарки населення, що, на думку тодішніх можновладців, навіть своїм існуванням суперечили новій природі суспільства. Від імені диктатури пролетаріату, влада центру, а за нею слідом і владні структури на місцях застосовують диктатуру жорстокості і в абсолюті – позаправове свавілля, що знаходилося поза законами і правом, поза межами цивілізованих форм суспільних відносин. З цією метою владою використовувалися соціальні кризи, голод, економічні деформації, антивладні вибухи різних категорій населення. Свавілья супроводжувалося жорстокістю і беззаконням, бо доступним вважалося все, що народжувалося у верхніх ешелонах влади. Протинародні акції тоталітарної держави в українському селі продовжувалися з більшою або меншою силою в усі роки радянської влади. Тоталітаризм спочатку освячувався ленінізмом, а після смерті Леніна – сталінським вченням, тобто сталінізмом. Після смерті Сталіна – марксизмом – ленінізмом або, в іншій термінології, революційним вченням.

Українці як етнос з глибокою релігійністю, індивідуалізмом, приватновласництвом, прив'язаністю до свого клаптика землі не годилися для будівництва комунізму – і на це вказували високопоставлені радянські чиновники. Ганебна політика більшовицького керівництва тоталітарної держави щодо українського селянства перекожливо простежується з початку 1920-х років, бо воно не вписувалося в прокрустове ложе уявлення про соціалістичне суспільство. З приходом до влади Сталіна партія фактично узурпує всю повноту влади. Він вважав своїм головним завданням приборкання селянства як «основної сили національного руху»⁴. З такого розуміння селянства логічно випливав взаємозв'язок національної та селянської політики радянської влади. Початком трагедії українського народу, що закінчилася штучним голодомором 1932-1933 рр., був так званий «рік великого перелому», як офіційно було названо в СРСР 1929-1930

господарський рік – рік примусової колективізації, ліквідації куркульства як класу, рік, коли колгоспи перестали бути кооперативними підприємствами, а їхня продукція перестала належати працюючим у них. Сталін добре розумів, що в українському селі внаслідок його авантюриної політики можливий соціальний вибух. «Повторюю, ми можемо втратити Україну» – писав він у конфіденційному листі до Л.Кагановича 11 серпня 1932 р.⁵

Насильницька колективізація і голодомор 1932-1933 рр. були справжнім геноцидом проти українського селянства. Знищення мільйонів українських селян, свідомо здійснене владою Сталіна, мало вирішити кілька питань. Найважливіші з них такі: 1) загнати всіх селян у колгоспи; 2) отримати мільйони безкоштовних робочих рук селян для створення індустрії; 3) примусити селян працювати за наймізернішу платню; 4) зробити все населення покірним, щоб воно беззастережно виконувало всі розпорядження влади; 5) налякати всіх українців так, щоб вони боялися навіть мріяти про свої національні проблеми. За цей період померло від 5 до 12 млн., за різним джерелами, десь у середньому 10 млн. людей⁶. Це означає, що було заморено 10-25 % населення. Щодня вмирало по 25 тис., щогодини по тисячі, щохвилини – по 17 осіб. В роки голодомору жінки трималися до останнього, намагаючись вберегти життя своїх дітей. А коли не ставало матерів, гинули осиротілі діти. А першими вмирали чоловіки. Якби Україна не переживала голодоморів, на сьогодні нас могло б бути близько 100 мільйонів. Це, мабуть, єдиний у світі випадок штучного голодомору. Особливо постраждали східні та південні степові райони, які згодом були заселені росіянами. Ця «міна уповільненої дії» відчувається в державі особливо тепер.

Територія сучасної Хмельниччини в роки другого радянського голодомору входила до складу Вінницької області. В травні 1932 р. у Вінницькій області, за неповними офіційними даними, голод охопив 400 населених пунктів, де голодувало 13852 людини. А в травні 1933 р. ним було охоплено 38 районів, 431 сільрада, 26859 господарств, 120903 чоловік. Навіть у прикордонних районах, де були певні пільги і послаблення хлібзаготівель, зокрема у Проскурівському, голодувало населення 21 сільради з 57, в Новоушицькому – 11, Кам'янець-Подільському – 4 сільських рад⁷. Вмирали цілі сім'ї, зростала дитяча безпритульність. Люди втрачали людську подобу. В період голодомору поширювалися такі аморальні явища, як масові крадіжки колективного та особистого майна громадян – худоби, зерна, по ночах з'являлись гурти витягачів із землі картоплі, буряків, іншої рослинності. Серед них були жінки, діти, старі. У відповідь з'явилося ще ганебніше духовно-моральне явище, яке породжувало соціальну конфронтацію, міжсімейну та міжродову ненависть і ворожість – самосуди, які населення здійснювало над крадіями. Антилюдська політика народжувала антилюдську психологію і мораль та відповідну поведінку. Масові порушення людської психіки, доведення людей до крайніх меж, до стану дикості та повної духовно-моральної деградації ілюструються численними

фактами людоджерства. До середини травня 1933 р. за досить заниженими офіційними даними було зафіксовано 71 випадок людоджерства та 9 випадків труподства переважно у східних та центральних районах Поділля, тобто на найродючіших українських землях⁸.

В історичній літературі переважає точка зору, що катастрофа штучного голодомору 1932-1933 рр. в Україні була наслідком спеціального національно-політичного курсу Москви у відношенні України. Комуністична партія втратила моральне право керувати країною не в серпні 1991 р., а ще тоді, в 1932-1933 рр. Звичайно, вина не усіх комуністів за той злочин однакова. Організацією голодомору власного народу здійснювали безграмотні радянські і комсомольські активісти. Адже, згідно з переписом 1927 р., понад 90% комуністів були безграмотними, або мали тільки початкову освіту. Як справедливо зауважує український історик П.Я. Слободянюк, «чи не в цьому також приховується національна трагедія геноциду, підтриманого і здійсненого невігласами власної нації, адже високоосвічена, висококультурна, високодуховна людина ніколи не підніме руку на іншу безневинну людину, не поставить себе на службу ворогові, колонізаторові, загарбникові, не буде зрадником власного народу»⁹.

О.Т. Гончар у 1989 р. у своїх «Щоденниках» записав: «То був наш перший Чорнобиль. За що це все тобі, Україно? Нічого подібного не знали ні поляки, ні чехи, ні навіть румуни – які вони щасливі! Бо колективізація страшна була не самим голодом; ще, може, страшнішим було те, що люди стали аморальні, вбили в собі милосердя, здатні були на все... Прийшов мор на всіх людей. Щось подібне – апокаліптичне – тоді почувалось. Перший Чорнобиль України...»

Голодомор-геноцид був небачений раніше не тільки фізичний, а й духовно-релігійний, егнічний геноцид українського селянина. Знищувались не лише одноосібні господарства та заможні і середні селяни, а й руйнувались багатотисячні гуманістичні традиції землеробів, знищувались їх сім'ї, які позбавлялися будь-яких засобів до існування, насильно висилались з насиджених місць у інші регіони. Під лозунгами за колективізацію оголошувалась справжня війна релігії, яка захищала віковічні традиції та одвічний уклад селянського життя, засуджувала антилюдську політику колективізації. Були випадки, коли церква оголошувала анафему колгоспним та сільрадівським активістам.

Зрозуміло, церква стояла на заваді антиукраїнізму, антинародним методам колективізації, економічному розоренню, морально-політичному цькуванню, фізичному знищенню селян, як основи економічного добробуту, духовно-культурної й етнонаціональної стабільності України. Партійне керівництво було переконане, що колективізація буксує завдяки агітації ксьондзів і куркулів. Селяни довіряли своїм духовним пастирям більше, ніж представникам владних структур, які намагалися довести їм переваги колективної праці, шкідливість релігії тощо.

Трагедія голодомору-геноциду для України мала сумні наслідки: 1) порушено демографічний баланс української нації, бо від голоду вми-

рالی переважно селяни-українці; 2) голодомор-геноцид остаточно зламав опір українського селянства колгоспно-феодальній системі; 3) ця трагедія остаточно підірвала сили українського народу в національно-визвольному русі. А якщо врахувати, що після вбивства С.Кірова в грудні 1934 р. почалися масові репресії проти інтелігенції та керівних кадрів, то стане зрозумілим, що генофонд української нації було пущено під ніж. Безпрецедентний етноцид 1932-1933 рр. зламав народ до такої міри, що будь-який спротив радянському тоталітарному режиму був унеможливлений.

Всемогутня радянська пропаганда і в ці страшні роки продовжувала виконувати свою чорну справу, обрідуючи свій власний народ і світову спільноту. Наприклад, в шкільних програмах з української літератури вчителі завдавали дітям вивчати напам'ять вірші, покликані продемонструвати торжество «мудрої» аграрної політики правлячої партії. Ось деякі уривки з них:

А сонечко сходить
Та все звідтіля:
Від Сталіна-батька,
З Москви, із Кремля.

У колгоспі добре жить –
Є що їсти, є що пить.
Чоловік чи молодиця,
Як одне, – веселі лиця.

Селяни, котрі вже не мали сил чинити відкритий опір сталінським кампаніям, своє ставлення до влади передавали через усну народну творчість. Вони склали співомовки, частівки про реалії злиденного життя на рідній землі. В текстах відчувається відчай, безвихідь, туга, страх за своє майбутнє.

Комуністи на Вкраїну
Несуть чорну хмару,
Безневинним хліборобам
Голод – люту кару.

Повстаньте, гнані та голодні,
Беріть кочерги й рогачі –
Женіть буксирів з України –
Щоб залишили нам харчі!

Ні корови, ні свині –
Тільки Сталін на стіні.
Він указує рукою,
Куди їхати за мукою.

Голод косить Україну,
Голод гірше смерті,

Нема села, нема хати,
Де б люди не мерли.

На стіні серп і молот,
А у хаті смерть і голод.

Репресивні протинародні акції держави в українському селі продовжувалися і в наступні роки. Сталінська тоталітарна машина продовжувала набирати обертів. Третій «радянський голод» 1946-1947 рр., що виник внаслідок посухи, повоєнної розрухи, політики пограбування села посилив душогубний прес на селянство України. Надзвичайно важким для сільського-господарського виробництва видався 1946 р. Неврожай вразив більшість областей України. Критична ситуація, що склалася в її сільському господарстві, вимагала значного зменшення обов'язкових завдань щодо хлібозаготівель, доведених до колгоспів республіки ще навесні 1946 р. і були нереальними в обставовці, що склалася. Але сталінський уряд не хотів і слухати про це, хоча особисто М.Хрущов звертався до «батька всіх народів». План не був зменшений ні на центнер.

Хлібозаготівлі проводилися під надзвичайно жорстким контролем центральної влади. Фактично це була битва за вилучення з колгоспів та колгоспників усього вирощеного ними зерна, включаючи насінневі фонди та зернофураж. До голів колгоспів, що намагалися утаїти хоча б невелику частку вирощеного врожаю, широко використовувалося судове переслідування. Кожний 16-й голова колгоспу України був ув'язнений. Їх дії розглядалися як саботаж, що кваліфікувалось як «зрада загальній справі колгоспу і допомога ворогу народу». Постановами партійних і державних органів секретарі райкомів партії і голови райвиконкомів прямо попереджувалися, що в разі зриву хлібозаготівель до них будуть вжиті заходи, як до саботажників. В одній з обласних газет у редакційній статті суворо попереджувалося, що «партія оцінює кожного керівника, кожного комуніста по тому, як він бореться за виконання хлібозаготівель».

Взимку 1947 р. голод поширився майже на всю Україну. Страшна мара 1933 р. огорнула республіку. Непоодинокими були випадки канібалізму. Надзвичайно високим був рівень дитячої смертності, особливо серед немовлят. У 1946-1947 рр. в сільській місцевості України від голоду померли більш як 900 тисяч чоловік. А всього загинуло в повоєнний голодомор в Україні близько 1,2 млн. осіб¹⁰. Найбільше потерпіло від голодного лиха сільське населення південностепових областей і частково навіть лісостепової частини України.

Надзвичайно трагічне становище села багатьох областей України державною допомогою ніяк не компенсувалося. Навпаки, владні структури робили все для того, щоб про голод не було ніякої інформації. Редакції газет і журналів мали сувору вказівку про голодуючі села і райони не повідомляти і про голод не писати взагалі. У жодній із політичних акцій – з'їздів партії, пленумів ЦК КПУ, сесій Верховної Ради – в документах даних інституцій про голод не йшлося. Звернення М.С. Хрущова пом'якши-

ти становище в Україні Сталін назвав наклепницьким. Хліб з України, де люди гинули голодною смертю, експортували в сусідню Польщу. Ванда Василевська, що їздила на батьківщину, розповідала М.С. Хрущову, що варшав'яни незадоволені радянським урядом: він посилає їм не тільки білий, а й чорний хліб. Вони не знали, зітхала вона, що «українці, чий хліб посилають у Польщу, в цей час пухнуть з голоду і людодіють»¹¹. Тоді зерно з СРСР експортувалося також до Франції, Болгарії, Чехословаччини та інших країн в обсязі 2,5 млн. т. Хліб у країні був, голоду можна було запобігти, але політика Кремля стосовно України мала злочинний характер. Тільки навесні сорок сьомого було організовано громадське харчування на польових роботах. Із загального котла можна було посьорбати затірку – супу з дрібними кльоцками.

4 червня 1947 р. був прийнятий Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна». Згідно з цим указом за зрізання колосків можна було отримати від 8 до 20 років позбавлення волі. За жнивний період 1947 р. «за колоски» було засуджено 7119 осіб. Це в основному були виснажені голодом трудівники-колгоспники та їх діти. Такими драконівськими засобами правлячий режим намагався вплинути на голодуюче селянство, яке масово виходило на поля, коли зернові викидали колоски.

Наприкінці 1947 р. становище з продовольством дещо покращилось. Комуністичний тоталітарний режим став використовувати створений запас зерна, щоб раніше, ніж західні країни Європи скасувати карткову систему, продемонструвати світові переваги створеного й керованого ним «соціалізму», подати допомогу ряду європейських країн як майбутнім союзникам.

Маховик наступу на сільських трудівників жорстокою державною депортаційною машиною продовжувався і в подальшій післявоєнний період. Нелегко жилося дітям репресованих, які також вважались «ворогами народу». З боку радянських органів їх людська гідність принижувалась, за ними був встановлений постійний контроль. У більшості випадків дітей репресованих не приймали на навчання до середніх спеціальних та вищих навчальних закладів, їх не висували на керівні посади, хоч багато з них володіли організаторськими здібностями. В таких умовах вони змушені були залишати рідні місця і вирушити за межі України по орнабору.

Селянство України було позбавлено права пересуватися в іншу місцевість, зокрема до міст, оскільки село було не паспортизоване, тоді як для міських жителів паспортна система була введена ще у 1932 р. Постійна прописка селян до села нагадувала закріпачення їх у колгоспи, з яких неможливо було вийти. Паспорти на селі вперше почали видавати на початку 1960-х років лише тим особам, хто поступав вчитися в середні спеціальні та вищі навчальні заклади. Фактично паспортизація села була завершена у другій половині 1960-х років. Колгоспники України, на відміну від робітників і службовців, до травня 1965 р. не забезпечувалися пенсією.

Самовіддана праця українського селянства могла б бути ще значно ефективнішою, якби держава цю працю відповідно оцінювала. Хоч зовні держава ніби й піклувалася про людину праці. Наприклад, у 1971-1976 рр. понад 6 тисяч молодих трудівників села України були відзначені державними нагородами¹². Але це була лише одна сторона медалі. Протягом кількох десятиріч посилена тенденція до боротьби усього суспільства за піднесення продуктивності праці вела до зростання експлуатації трудящих. Все це призвело до того, що, наприклад, у 1980-ті роки в Україні фактично 70% заробленого трудівниками йшло в кишеню держави і тільки близько 30% – на оплату праці. Отже, соціалістична держава виявилася насправді експлуататором найчисельнішої верстви суспільства. Автор повністю поділяє точку зору відомого історика-аграрника П.П. Панченка, що «селянство було насправді найексплуатованішою частиною населення з боку держави, перебувало у значній нерівності порівняно з іншими категоріями трудящих протягом тривалого періоду, включаючи і 80-ті роки». В 1960-1970-ті рр. в ланках і бригадах колгоспів і радгоспів широко застосовувалася практика оплати праці лише за загальними показниками, суцільними списками, де виводилися середні і загальні цифри. Наслідки ж індивідуальної праці кожного у такому разі не враховувалися. Цей негативний досвід іржею в'їдався в життя всього українського суспільства.

З часу утвердження адміністративно-командної системи протягом багатьох десятиліть у наукових працях, підручниках з політичної економії соціалізму і з економіки сільського господарства безапеляційно стверджувалася теза про безперечну перевагу великих сільськогосподарських підприємств, які забезпечують необмежений простір для концентрації праці і техніки, що, за усталеним в радянській економічній науці постулатом, було найважливішою умовою підвищення ефективності виробництва.

Соціалістичні форми організації сільськогосподарського виробництва категоричним чином протиставлялись досвіду розвинутих капіталістичних країн. Їх успіхи в розвитку продовольчої справи або замовчувалися, або пояснювалися більш сприятливими зовнішніми стосовно виробничого процесу умовами і обставинами – кращим природнокліматичним потенціалом, історично більш високим рівнем розвитку галузей, які випускають технічні і інші засоби виробництва. Відзначалась і велика зацікавленість трудівників у кращому використанні землі, в інтенсифікації виробництва. Однак це зв'язувалося винятково з наявністю приватної власності на засоби виробництва, тобто з обставинами, повністю протилежними основам і цілям соціалізму.

Корисним з системи аграрного виробництва західних країн визнавались і отримували право на широку експериментальну перевірку лише ті пропозиції, які не вибивалися з офіційно прийнятої концепції про соціалістичне сільськогосподарське виробництво як висококонцентроване, масштабне, директивно кероване з єдиного центру. На всі інші сторони і елементи тривалий час було накладено табу. В першу чергу ігнорувалась досвід фермерства¹³. Постулат про експлуаторську сутність фермер-

ської системи не підлягав найменшому сумніву, здавався непорушним. Об'єктивна оцінка економічних успіхів фермерів західних країн частіше всього замовчувалася. У відборі інформації панував такий принцип: дрібні фермерські господарства не можуть ефективно використати наявні засоби виробництва, отже, за теорією, не можуть бути високопродуктивними. Факти високих результатів їх роботи суперечать теорії, є випадковими, тимчасовими, і тому їх не треба широко публікувати. Таке упереджене ставлення перш за все пояснювалося категорично негативною позицією ідеологів, які боялися, що об'єктивна інформація про фермерство ввійде в суперечність з курсом на зміцнення великого соціалістичного господарства, на розвиток колективістських засад в організації сільськогосподарської праці, перешкоджатиме виховній роботі в колективах, буде сприяти відродженню низьких індивідуальних якостей, які витравлювалися в радянських селян протягом піввіку.

Принципові зміни в суспільній думці відбулися у 1980-ті рр. Цьому сприяло внутрішні і зовнішні обставини. Серйозною спонукальною причиною став затягнутий у часі застій в розвитку сільського господарства. Факти, дійсність переконливо показували неможливість повсюдно забезпечити на основі старих підходів до організації праці необхідну старанність і творчу ініціативу працівників колгоспів і радгоспів. Приклади успішної роботи окремих господарств, які знаходилися в особливих умовах і були очолювані талановитими керівниками, перестали переконувати в істинності старих постулатів. Істотно допомогло переосмислити принципи організації сільськогосподарської праці відродження особистих підсобних господарств.

Починаючи з 1983 р., розгорнулася широка робота зі створення підрядних ланок, бригад, ферм, різних форм оренди. Отримала певне поширення і сімейна форма оренди. Наприкінці 1980-х рр. почала утверджуватись багатуокладність сільськогосподарського виробництва: поруч з колгоспами і радгоспами стали набирати поширення й інші форми господарювання. Тим самим створювалися серйозні передумови для подолання відриву відчуження сільського трудівника від землі, яка перетворилася, по суті з загальнонародної в нічию, казенну власність. Головне в нових формах господарювання – перетворення селянина з поденника, з міфічного в реального господаря виробництва, де панує матеріальна і моральна зацікавленість, самостійність, вільна конкуренція.

Репресії, депортації, голодомори, знищення церкви, тотальна русифікація вибили український етнос із нормального русла розвитку. Він досі не може від них оговтатися. Наше суспільство позбавлене національного хребта. Свідомі українці не становлять його основу. Пануюча культура й освіта – неукраїнська. Засоби масової інформації – неукраїнські. Найбільша Церква – неукраїнська. Вона молиться за чужий уряд, чужу державу, за перемогу чужого війська.

Верховна Рада України 28 листопада 2006 р. прийняла Закон «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні», у якому голодомор визнано ге-

ноцидом українського народу. Сімнадцять парламентів держав світу на різних континентах уже визнали його геноцидом українського народу. Найкращою пам'яттю мільйонів невинних жертв радянських голодоморів є будівництво незалежної Української держави, яка спроможна гарантувати вільний розвиток українського народу. Найважливішим завданням для науковців-краєзнавців є глибоке дослідження проблеми радянських голодоморів у кожному населеному пункті: селі, селищі, містечку, районі, місті, вшанування пам'яті їх жертв, упорядкування могил убійних лихоліттям, написання наукових та науково-популярних книг; створення на основі архівних документів та свідчень людей, які пережили самі чи були свідками народної трагедії експозицій в краєзнавчих музеях; використання матеріалів з історії радянських голодоморів у туристсько-екскурсійній роботі. Пам'ять про невинно убійних хай завжди очищає й облагороджує наші душі, думку, свідомість.

Репресивна політика радянської тоталітарної держави щодо українського селянства була спрямована проти розбудови української державності та народу України в цілому. Сумнозвісна державна політика щодо селянства завдала величезної шкоди його моральному та інтелектуальному потенціалу, деформувала національний склад населення. Відновлення і розвиток продуктивних сил сільського господарства нашої країни є одним з найважливіших факторів розвитку молодій Українській державі.

Примітки

1. Литвин В. Історія України: підруч. – 3-тє доопрац. та доп. вид. / Відп. ред. В. А. Смолій / Володимир Литвин. – К.: Наук. думка, 2009. – С. 485.
2. Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ століття. (Українське село: поступ, сподівання, тривоги) / П. П. Панченко. – К.: ІСДО, 1995. – С. 232.
3. Голодомор 1932-1933 років в Україні: соціально-демографічні та економіко-правові аспекти. – Хмельницький, 2007. – 252 с.; Геноцид: Голодомор 1932-1933 рр. на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки. – Хмельницький – Кам'янець-Подільський, 2008. – 484 с.; Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини, соціально-психологічні та демографічні наслідки, правова оцінка. – Хмельницький, 2010. – 352 с.
4. Сталин И. Марксизм и национально-колониальный вопрос // И. Сталин. – М.: Партиздат ЦК ВКП(б), 1935. – С. 152.
5. Сталин и Каганович. Переписка 1931-1936 гг. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 274.
6. Щербак М.М. Україна в трансформаціях політики російського імпершовінізму // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки. Матеріали міжнародної наукової конференції / М.М. Щербак. – К., 1998. – С. 23-24.
7. Завальнюк О.М. Голодомор 1932-1933 років – геноцид проти українського селянства. (На матеріалах Поділля) // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан / О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 78-84.
8. Державний архів Хмельницької області, ф. П-401, оп. 1, спр. 80, арк. 64-65.

9. Слободянюк П.Я. Голодомор 1932-1933 років – геноцид українського народу / П. Я. Слободянюк // Голодомор 1932-1933 років в Україні: соціально-демографічні та економіко-правові аспекти. – Хмельницький, 2007. – С. 15.
10. Панченко П.П. Вказана праця. – С. 29.
11. Стреляний А. Останній романтик // Радянська Україна. – 1988. – 6 жовтня. – С. 3.
12. Григоренко О.П. Молодь і соціально-економічні відносини на селі / О.П. Григоренко. – Хмельницький, 1998. – С. 183.
13. Поняття «фермер» працівниками ідеологічного фронту асоціювалось виключно з поняттям «куркуль».

Summary

The article tells about the tragic pages in the history of the Ukrainian peasantry under the totalitarian Soviet state in the XX-th century. Emphasis is made on the preconditions, course, victims and consequences of the Famine-Genocide in 1932-1933.

Key words: *peasantry, agricultural production, communist dictatorship, Soviet totalitarianism, political repressions, Famine, genocide.*

Одержано 19 лютого 2013 р.

УДК 94(470.62)“193”:323.28(=161.2)

І.А. Ісакова, І.В. Рибак

ДЕПОРТАЦІЯ ЯК ФОРМА ДЕРЖАВНОГО ТЕРОРУ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КУБАНИ У 1930-1935 рр.

У статті досліджується процес примусового переселення українського населення Кубані у віддалені північні райони СРСР, яке негативно вплинуло на етнодемографічну ситуацію в регіоні.

Ключові слова: *українці, розкуркулення, депортації, Північний Кавказ, Кубань.*

Депортації як форма політичних репресій мали власні специфічні особливості. По-перше, адміністративний (згідно радянської інтерпретації цього поняття) або позасудовий характер. По-друге, вона мала списочний характер або контингентність. Тобто спрямовувалась не на конкретну особу, а на цілу групу осіб, яка відповідала заданим вищим політичним керівництвом критеріям. По-третє, депортації – свідоме вилучення великих мас населення з звичного середовища і насильницьке направлення в нове, незвичне середовище, як правило, з екстремальними умовами проживання. Останнім часом актуалізувалось таке поняття як етнічна депортація (основною став етнічний фактор). Дослідники вважають, що навіть за наявності додаткового критерію (скажімо соціального (куркулі) чи географічного (обмеження депортації того чи іншого етносу тим чи іншим кон-

кретним регіоном), якщо здійснюється депортація чіткої етнічної групи, то таку депортацію слід вважати теж етнічною¹.

У контексті дослідження масових депортацій українського населення привертає увагу цілий ряд праць, підготовлених і виданих за останні півтора десятиріччя. Серед них – М. Бугай², І. Винниченко³, І. Зеленин⁴, В. Земков⁵, М. Івницький⁶, П. Полян⁷ та ін.

Початок депортацій розкуркулених селян другої категорії з Кубані поклала телеграма секретаря Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) А. Андреева, адресована Й. Сталіну стосовно «переселення куркулів за межі краю» від 16 січня 1930 року. У ній пропонувалось «виселити біля 20 тисяч найбільш злісних елементів, з них 2 тисячі націонал-куркулів. Переселення це бажано здійснити у порядку колонізації Півночі. Всередині ж областей вони будуть шкодити десятиліттями. Виселення ж куркулів з краю позитивно вплине на тих, що залишаться»⁸. Проте та запопадливість владних структур Північнокавказького краю була визнана кремлівськими очільниками занадто поспішною. 29 січня 1930 року надійшла телеграма В. Молотова секретарю Північнокавказького крайкому ВКП(б) А. А. Андрееву про рішення партійних органів «Про куркулів». У ній зазначалося: «отримавши постанову бюро крайкому про куркулів мені здається, що ця резолюція не зовсім вдала і вимагає деяких політичних пояснень. Посилання на комісію Політбюро невірні, так як рішення ще не розглянуті Політбюро і можуть зазнати змін. Політбюро розгляне проект комісії завтра, рішення повідомлю негайно»⁹.

2 лютого 1930 року відбулося засідання бюро Північнокавказького крайкому ВКП(б) «Про куркуля». Доповідачем з даного питання був Рудь. Ухвалено: виселення куркульських сімей здійснити в першу чергу у Кубанському, Майкопському, Амавірському, Терському округах. Початок операції датувати 7 лютого 1930 року. У другу чергу здійснити депортацію в Донському, Сальському, Ставропільському округах розпочавши операцію 10-12 лютого цього року¹⁰.

3 лютого 1930 року А. Андреев у телеграмі В. Молотову і К. Ворошилову рапортував: «У зв'язку з посівною кампанією і масовою втечею куркулів, реального виникнення банд вирішили прискорити операцію для виселення у канцтабори 25-30 тисяч куркулів і закінчити її з вивезенням за межі краю протягом двох тижнів. Встановити чотири черги, першою піде Кубань, Армавірський, Терський і Майкопський округи де операції розпочнуться 7 лютого. Для того ж великими масами не тримати заарештованих в першу чергу плануємо відправити чоловіків куркулів, а потім сім'ї. Вся робота проводиться заходами ДПУ і залученням бідняків і батраків, ми просимо усіх виходячи з необхідності тих особливостей Північного Кавказу: 1) дати не три, а мінімум шість ешелонів на добу, 2) пришвидшити прибуття мобілізованих людей до 10 лютого у загальній кількості 600-700 осіб»¹¹. Дана ініціатива секретаря Північнокавказького крайкому не була підтримана Політбюро ЦК ВКП(б). 4 лютого 1930 року

на засіданні методом опитування членів Політбюро було прийнято постанову «Про заходи у відношенні до куркульства» у ній йшлося про таке: «у зв'язку з тим, що Сибір не готовий прийняти у даний момент необхідну кількість виселених родин куркулів запропонувати: 1) ОДПУ збільшити терміни вислання куркулів і поділити операцію на три черги, для того щоб перша черга охопила не більше 60 тисяч родин I та II категорії і має бути завершена до кінця квітня. Питання про другу і третю чергу виселення обговорити зокрема; 2) запропонувати ОДПУ, керуючись цією постановою, визначити кількість висланих порайонно в межах першої черги, конкретні терміни їх перевезення до місця призначення; 3) запропонувати Північнокавказькому крайкому пристосувати свої дії стосовно виселення куркулів»¹².

8 лютого 1930 року надійшла телеграма В. Молотова секретарю Північнокавказького крайкому ВКП(б) А. Андрєєву про погодження «практичних заходів у відношенні до куркулів з ОДПУ і ЦК.» У ній зазначалося: «Ми вважаємо, що головною відповіддю на останні телеграми... є ряд додаткових вказівок уже після 13 січня у питанні про куркуля. Ці вказівки викликані тим, що в ряді областей, у тому числі і Північному Кавказі має місце надмірна поспішність у питаннях проведених заходів проти куркульства. Необхідно рахуватися з розгортанням темпів колективізації і масовою роботою партії в регіонах виселення куркулів, так і з організаційно-технічними труднощами. Необхідно, щоб Ви ретельно узгодили свої практичні заходи у відношенні до куркулів з ОДПУ і з ЦК»¹³. Деяке призупинення насильницької колективізації та форсованих темпів розкуркулення у березні 1930 року дало певні позитивні результати. Ця підтвердила телеграма А. Андрєєва Й. Сталіну про хід посівної кампанії в краї від 31 березня 1930 року «Посіви – говориться у телеграмі – в усьому краї відбуваються непогано є перелом навіть серед односібників». Кубань засіяла 80% плану зернових¹⁴.

Під час першої хвилі розкуркулення з Північнокавказького краю, згідно довідки №1 ОДПУ, було депортовано 10595 сімей у складі 51577 осіб¹⁵. Депортація розкуркулених селян другої категорії з Північнокавказького краю у 1930 році відбулося, згідно довідки №4, в Уральську область¹⁶.

Проте затишшя тривало недовго. 7 січня 1931 року відбулося засідання Політбюро ЦК ВКП(б), на якому було заслухано доповідь Північнокавказького крайкому партії про колективізацію на Північному Кавказі. З даного питання було прийнято особливу ухвалу ЦК ВКП(б) щодо колективізації на Північному Кавказі. У ній наголошувалося: «схвалити рішення Північнокавказького крайкому, яке стосувалося проведення додаткового переселення з кубанських районів приблизно 15-20 тисяч господарств (куркульські елементи, особливо з числа пов'язаних в минулому з боротьбою проти радянської влади і які сьогодні зривають всякого роду радянські кампанії) в східні райони колишнього Ставропольського і Сальського округів з переселенням на Кубань з цих районів бідняцько-середняцьких господарств, зобов'язати Північнокавказький крайком ретельно підготу-

вати цей захід протягом найближчих 2-3 місяців для того, щоб закінчити його до весняного посіву»¹⁷.

Про виконання даної постанови дізнаємось з доповідної записки уповноваженого представника ОДПУ у Північнокавказькому краї і Дагестану Р. Піллера голові ОДПУ В.Менжинському від 20 лютого 1931 року. У ній констатовалося, що в основному завершено підготовчу роботу до виселення з 13 південних районів Кубані і Чорномор'я 900 господарств куркульського та активно контрреволюційного елементу, які буде розселено у східних неврожайних районах колишнього Ставропольського і Сальського округів. Виселенню підлягали господарства 1) до виявлених і розкуркулених елементів; 2) родини засуджених за контрреволюційну роботу куркулів у складі яких є працездатні члени сім'ї; 3) колишні білі офіцери, реемігранти, отамани, тощо. У відповідності з цими ознаками в 13 районах ОДПУ намітило до виселення 16433 господарств¹⁸.

У даному документі досить детально аналізувалася операція з переселення на Кубань «кращих комун і колгоспів» з колишнього Ставропольського і Сальського округів, зокрема до переселення було підготовлено 37 комун у складі 2606 господарств і 93 колгоспи з 5965 господарствами¹⁹. При цьому підкреслювалося, що «більшість комун і господарств, які переселяються на Кубань є червоно-партизанські. Переселення здійснюються на добровільній основі і лише тих, хто виявив бажання переселитися»²⁰. При цьому було встановлено такий порядок, що житлові і господарські будівлі колгоспів та комун, які переселялися на Кубань передаються переселенцям на Ставропілля, та Сальські степи. В обмін залишених будівель колгоспи і комун отримують на Кубані у своє володіння хати, інші будівлі, які раніше належали висланим господарствам²¹.

Всього у 1931 році із Північного Кавказу було вислано 27809 родин розкуркулених селян у складі 120356 осіб²². З них 15400 сімей з 71658 виселено в Уральську область²³. Решту 12409 сімей у складі 48696 осіб переселено в середині Північнокавказького краю²⁴.

Депортації розкуркулених селян другої категорії з Кубані здійснювалися і в наступний період. 7 травня 1932 року вийшла постанова РНК СРСР «Про спецпереселенців». Було ухвалено підтримати план ОДПУ про виселення 38300 сімей куркулів з них 3000 з Північного Кавказу. Планувалося їх депортувати в Уральську область²⁵.

21 листопада 1932 року надійшла записка секретаря ЦК ВКП(б) Л. Кагановича і секретаря Північнокавказького крайкому Б. Шеболдаєва Й.Сталіну про виселення з Кубані «у дводекадний термін 2000 куркулів та одноосібників, які відмовляться обробляти землю і злісно зривають посівну кампанію. Виселення здійснити у 14 районів з 45 станиць». Пропонувалось виселити вказані сім'ї у такий спосіб – 1000 господарств у Північний край, а іншу 1000 на Урал. При виселенні куркульських сімей конфісковували садибу, знаряддя виробництва²⁶.

25 листопада 1932 року методом опитування членів Політбюро ЦК ВКП(б) було прийнято пропозицію Шеболдаєва і Кагановича про висе-

лення у двотижневий період 2 тисячі «куркульських сімей з Кубані, які злісно зривають посівну кампанію»²⁷.

16 грудня 1932 року прийнято постанову ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і в Західній області». Вістря депортації спрямовувалося проти жителів станиці Полтавської. Зокрема, вказувалося: «виселити у найближчий термін в північні райони СРСР з станиці Полтавської (Північний Кавказ), як найбільш контрреволюційної, всіх жителів за винятком дійсно відданих радянській владі і непричетних до саботажу хлібозаготівель колгоспників та одноосібників і заселити цю станицю колгоспниками червоноармійцями, які працюють в умовах малоземелля в інших краях, передавши їм всі землі, будівлі, реманент, худобу виселених»²⁸. Дане рішення було конкретизовано постановою ЦК ВКП(б) про виселення 5000 селян з Північного Кавказу від 23 грудня 1932 року. У ньому пропонувалося прийняти пропозицію Шеболдаєва про виселення 5000 сімей у тому числі з станиці Полтавської 2000 родин. Уже 29 грудня 1932 року надійшло повідомлення на ім'я Й. В. Сталіна заступника голови ОДПУ Г. Ягоди про завершення «операції з виселення з станиці Полтавської Північнокавказького краю». У ній йшлося про таке «операція виселення станиці Полтавської завершена 27 грудня. Вислані в кількості 2158 сімей (9187 осіб) в складі 5-ти ешелонів направлені на Урал, де проведена необхідна підготовка до їх прийняття, розміщення та працевлаштування»²⁹. Одночасно Г. Ягода повідомив Й. Сталіна, що завершено 19 грудня виселення з 13 районів Кубані яке здійснювалося за раніше прийнятим клопотанням. У ході цієї операції з Кубані виселено 1992 сімей у складі 9442 особи, яких розміщено і влаштовано у спецпоселеннях Північного Кавказу³⁰.

29 січня 1933 року секретар Північнокавказького краю Шеболдаєв звернувся телеграмою у Політбюро ЦК з пропозицією організувати на території краю тимчасовий концентраційний табір для засуджених за спротив надмірним хлібозаготівлям. Дану пропозицію було відхилено і доручено ОДПУ у місячний термін вивезти 30 тис. засуджених з Північного Кавказу в концентраційні табори віддалених північних районів, одночасно погодитися з вселенням у станиці до 3 тисяч демобілізованих добровольців-червоноармійців³¹.

Перша та друга хвиля розкуркулення супроводжувалася масовими депортаціями селян з Кубані та заселенням краю жителями інших російських регіонів. Все це підірвало економіку країни та загрожувало серйозними проблемами подальшого розвитку. Напевно керуючись прагматичним підходом політбюро ЦК ВКП(б) 10 травня 1933 року прийняло «Інструкцію всім партійно-радянським працівникам, органам ОДПУ, суду і прокуратури» за підписом В. Молотова і Й. Сталіна. У ній було підведено підсумки політики розкуркулення і масових репресій на селі. Стверджувалося, що за три роки колективізації відбувся розгром сил класових ворогів на селі та зміцнення радянських соціалістичних позицій у сільському господарстві. Все це створює нову ситуацію у селі, яка дає

підстави і можливість припинити масові виселення та репресії. Вину за продовження масових акцій і розкуркулення та депортації у черговий раз було перекладено на місцевих партійних та радянських працівників. На селі мають місце широкомасштабні виселення селян «арешти проводять голови і члени правління колгоспів, голови сільрад і секретарі партосередків, районні та крайові уповноважені. Арешти здійснюють всі, кому заманеться і хто, власне не має жодного права це робити». Після засудження репресій було висунуто вимогу «негайно припинити будь-які масові розкуркулення. Виселення здійснювати лише в індивідуальному і вибірковому порядку і у відношенні лише тих господарств, члени яких ведуть активну боротьбу проти колгоспів і організують відмову від посіву і заготівель»³². Виселення селян дозволялося здійснювати з України, Північного Кавказу, Нижньої Волги, Центрально-Чорноземної області, Уралу, Горьківського краю, Західного та Східного Сибіру, Башкирії, Закавказзя, Середньої Азії. Було встановлено квоту для виселення селян з цих регіонів у кількості 12 000 господарств з них 1000 з Північного Кавказу³³.

На наш погляд, саме цей документ поклав початок третій хвилі розкуркулення і депортації селян. Місцем заслання депортованих селян з Кубані став Біломорсько-Балтійський комбінат. Рішення про його створення прийнято 17 серпня 1933 року³⁴.

4 квітня 1933 року було прийнято постанову Політбюро ЦК ВКП(б) «Питання Північно-Кавказького крайкому» (про виселення куркульських господарств). У ній зазначалося «здійснити виселення протягом квітня місяця 3000 господарств куркульських одноосібників, які відмовляються від посіву (згідно рішення ЦК щодо заходів з весняної посівної кампанії на Північному Кавказі) і найбільш злісних порушників громадської власності і саботажників з колгоспників»³⁵. 25 грудня 1934 року згідно Постанови Політбюро ЦК ВКП(б) «Про переселення у Північно-Кавказькому краю» від 25 грудня 1934 року було дозволено здійснити внутрішньокрайове переселення до 3500 господарств у спецпоселення районів Дивне, Прикумська, а 1500 куркульських господарств виселити за межі Північного Кавказу³⁶, згідно меморандуму НКВС СРСР за №225 начальнику УНКВС у Азово-Чорноморському краю П.Рудю про виселення 1500 «куркулів» із сім'ями в північні райони країни 750 сімей були відправлені в Комі область Північного краю, 750 – у північні райони Краснодарського краю». Виселення мало здійснюватися на основі суворо індивідуального відбору³⁷. У меморандумі НКВС СРСР начальнику УНКВС у Красноярському краю К. Павлову про прийом висланих з Азово-Чорноморського краю наказувалося «прибулий контингент з Кубані поселити у найбільш віддалених північних районах Красноярського краю не південніше міста Єнісейська, де сама ситуація виключає можливість їх втечі»³⁸.

Депортації селян у голодному 1933 році мали особливо трагічні наслідки, оскільки прирікали їх на неминучу смерть. 1 червня 1933 р. поступила телеграма керівництва Північнокавказького крайкому партії на ім'я Й. Сталіна і Г. Ягоди з проханням різко знизити норми продовольчого

постачання для селян, які підлягали виселенню. У ній значилося: «У зв'язку з проведенням виселення наприкінці червня, коли в краї відчувалася гостра нестача хліба, як в станицях, так і ресурсів для міст і продовольчої допомоги, вважаємо неможливим виділити селянам, які підлягають виселенню в 3-х місячний запас продовольства. Настирливо просимо знизити норму для місячного запасу»³⁹. 15 червня 1933 року прийнято постанову ЦК ВКП(б), у якій Й. Сталін, В. Молотов, А. Андреев, В. Куйбишев, А. Мікоян, К. Ворошилов, Л. Каганович підтримали пропозицію Б.Шеболдаєва та О. Євдокімова про зниження продовольчого постачання для селян, які виселялися у віддалені північні райони з трьох до двомісячного запасу⁴⁰. Фактично цими рішеннями селяни прирікалися на мученицьку смерть від голоду.

Остання масова депортація селян з Кубані була здійснена у відповідності з постановою Політбюро ЦК ВКП(б) «Про перевірку кадрів колгоспів Азово-Чорноморського краю» від 21 червня 1935 року. У ній йшлося про таке: «затвердити таку ухвалу Азово-Чорноморського крайкому ВКП(б): у зв'язку виявленою значною засміченістю куркульськими і контрреволюційними елементами керівних і технічних кадрів у ряді колгоспів визнати за необхідне: 1. Здійснити протягом 1935 року перевірку керівних органів колгоспів (голова, бригадир, зав. фермами, члени правління, завгосп, бухгалтер, рахівник» спеціальними комісіями з метою очистити колгоспи від чужих і ворожих елементів. При цьому керуватися наступним: а) на вказаних посадах не можуть бути залишені колишні куркулі, контрреволюціонери, офіцери білої армії, засуджені на вислання на 5 і більше років; б) на основі індивідуального підходу мають бути перевірені всі керівні працівники колгоспів, які служили в білій армії, особливо добровольці, особи, які дослужилися до вахмістрів, урядників, сільських отаманів. 2. Вислати з краю 1500 куркулів (з сім'ями) контрреволюціонерів, які продовжують вести в колгоспах антирадянську, антиколгоспну і шкідницьку роботу⁴¹.

Таким чином, у період колективізації сільського господарства на Кубані здійснювалася широкомасштабна політика розкуркулення, складовою частиною якої стали масові депортації розкуркулених селян другої категорії у віддалені північні райони СРСР. Априорно вважається, що шляхом антиселянських репресій сталінський режим вирішував одразу декілька тактичних завдань, а саме економічне (створення для колгоспів додаткових ресурсів з конфіскованого у селян реманенту, худоби, майна), соціальне (ізоляція «куркулів» від основної маси селянства), політичне (співпраця бідноти, сільського активу з органами влади), психологічне (формування і експлуатація образу «ворога народу» в особі куркулів). Проте, на наш погляд, розкуркулення та масові депортації селян на Кубані переслідували і ще одне завдання, пов'язане із радикальною зміною етнокультурної ситуації у регіоні. Масові депортації розкуркулених селян другої категорії з Північного Кавказу найбільше зачепили Кубань, тобто регіон з переважанням українського населення, яке здавна характеризується як найбільш заможне, економічно самодостатнє, соціально незадоволене.

Саме це спонукало населення Кубані до спротиву та неприйняття насильницької політики колективізації сільського господарства. Сталінський режим використав у боротьбі з українцями Кубані таку грізну зброю, як масові депортації розкуркулених селян у віддалені північні райони СРСР. Найяскравішим прикладом такої політики є тотальне виселення станиці Полтавської. Одночасно відбувалося переселення українців Кубані в інші регіони Північного Кавказу. Паралельно з процесом виселення українців Кубані здійснювалося широкомасштабне заселення краю переселенцями з різних регіонів РСФРР і БСРР. У результаті питома вага українців різко зменшилася, а натомість зросла частка російськомовного населення. Все це не могло не призвести до радикальної зміни етнокультурної ситуації на Кубані, її зросійщенню, втраті даним регіоном української національної ідентичності. Безперечно, що вищеназвані процеси не могли позначитися негативно на політиці українізації Кубані, сприяли інтенсивному розвитку русифікації, а в кінцевому випадку зросійщенню в цілому українського населення Кубані.

Примітки

1. Полян П. М. Депортации и этничность // Сталинские депортации. 1928-1953 / Под общ. ред. А. Н. Яковлева; Сост.: Н. Л. Поболь, П. М. Полян. – М.: МФД: Материк, 2005. – С. 6.
2. Бугай М. Ф. Народы Украины в «Особой папке» Сталина / М. Ф. Бугай. – М.: Наука, 2006. – 271 с.
3. Винниченко І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання / І. Винниченко. – К.: Рада, 1994. – 124 с.
4. Зеленін І. Е. Осуществление политики «ликвидации кулачества как класса» (осень 1930-1932 гг.) / И. Е. Зеленин // История СССР. – 1990. – №6. – С. 31-49.
5. Земсков В. Спецпоселенцы (по документации НКВД-МВД СССР) / В. Земсков // Социологические исследования. – № 11. – 1990. – С. 3-17; Його ж: «Кулацкая ссылка» в 30-е годы // Социологические исследования. – 1991. – № 10. – С. 3-21; Його ж: ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социологические исследования. – 1991. – № 6. – С. 10 – 27; Його ж: Спецпоселенцы в СССР, 1930-1960 гг. – М.: Наука, 2003. – 306 с.
6. Івницький Н. А. Колективізація і раскулачівання (початок 30-х років) / Н. А. Івницький. – М.: Наука, 1994. – 384 с.
7. Помен П.М. Названа праця.
8. Івницький Н. А. Названа праця. – С. 123.
9. Політбюро і крест'янство: висылка, спецпоселення 1930-1940-х гг. – В 2-х книгах. – Кн. 1. – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 44.
10. Там само. – С. 53-54.
11. Там само. – С.58.
12. «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). – М.: [б. в.], 2003. – Т. 5 : 1927. – С. 220.
13. Івницький Н. А. Названа праця. – С. 127.
14. Політбюро і крест'янство... – С. 190.

15. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939: документы и материалы : в 4 т. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. – Т. 3 : 1930-1934 гг. – Кн. 5 : 1932-1934 гг. – С. 771.
16. Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселения 1930-1940-х гг. – В 2-х книгах. – Кн. 2. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 312.
17. Там само. – С. 265-266.
18. Там само. – С. 266.
19. Там само. – С. 269.
20. Там само. – С. 270.
21. Там само. – С. 271.
22. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939 : документы и материалы : в 4 т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. – Т. 3 : 1930-1934 гг. – Кн. 1 : 1930-1931 гг. – С. 881.
23. Политбюро и крестьянство... – С. 312.
24. Там само. – С. 318.
25. Там само. – С. 539.
26. Там само. – С. 562.
27. Там само. – С. 564.
28. Там само. – С. 566.
29. Там само. – С. 567.
30. Там само. – С. 568.
31. Там само. – С. 574.
32. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939 : док. и матер.: в 5 т. / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – Т. 3 : 1930-1933 гг. – С. 746-750.
33. Политбюро и крестьянство... – С. 609.
34. Там само. – С. 29.
35. Там само. – С. 593.
36. Там само. – С. 658.
37. Там само. – С. 434.
38. Там само. – С. 753.
39. Там само. – С. 617.
40. Там само. – С. 618.
41. Там само. – С. 674.

Резюме

В статье исследуется процесс принудительного переселения украинского населения Кубани в отдалённые северные районы СССР, которое негативно повлияло на этнодемографическую ситуацию в регионе.

Ключевые слова: украинцы, раскулачивание, депортация, Северный Кавказ, Кубань.

Одержано 23 лютого 2013 р.

ДЕПОРТАЦІЙНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОГО ТА ПОЛЬСЬКОГО ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО Й ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ (1944-1947 рр.)

У статті проаналізовано причини депортаційної політики радянського та польського тоталітарних режимів у 1944-1947 роках, висвітлено етапи, засоби та методи її реалізації, боротьбу ОУН-УПА, спрямовану проти депортації українців із Закароння.

Ключові слова: тоталітарний режим, депортації, репресії, формування ОУН-УПА, Армія Крайова, операція «Вісла».

Упродовж тривалого періоду в радянській історіографії замовчувалася депортаційна політика, яку здійснило сталінське та польське керівництво у 1944-1947 роках. У роки незалежності України про цю проблему заговорили в повний ріст. У світ вийшли праці Б. Яроша¹, Ю. Киричука², О. Ленартовича³, А. Русначенка⁴, А. Кентія⁵, В. Барана⁶, колективне дослідження «Історія українського селянства»⁷ та інші, які висвітлюють соціально-політичні процеси 40-х – поч. 50-х рр. ХХ ст. у західному регіоні України. Значну цінність становлять опубліковані збірники документів й матеріалів, у яких містяться відомості про репресивні акції радянського та польського тоталітарних режимів⁸.

Заслужують на увагу праці В. Сергійчука⁹, О. Калакури¹⁰, С. Маркчука¹¹, І. Цепенди¹², С. Самборського¹³, Г. Щерби¹⁴ та ін., які безпосередньо присвячені депортаціям українців та поляків у перші післявоєнні роки. Цінними є дослідження польських істориків, зокрема Я. Чернякевича¹⁵, Я. Врони¹⁶ та ін. Однак глибоке вивчення проблеми тільки розпочинається. Мета розвідки – з нових концептуальних підходів висвітлити депортаційну політику польського та радянського тоталітарних режимів у 1944-1947 роках.

Усвідомлюючи неминучість втрати Західної України після завершення війни, шовіністичні сили Польщі докладали всіх зусиль, щоб у нових обставинах створити однопольську державу за рахунок депортації українців з Холмщини, Підляшшя, Надсяння та Лемківщини¹⁷.

Сталінське керівництво зі свого боку репресіями хотіло знищити соціальну та матеріальну базу ОУН-УПА та створити «санітарний кордон». З цією ж метою Західна Україна очищалася від поляків, масові репресії проти яких було проведено ще у 1939-1941 роках¹⁸.

Плани обох сторін були чітко скоординовані. 9 вересня 1944 р. між урядом Радянської України та Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНВ) підписано угоду «Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території України»¹⁹. Саме

вона відкрила «зелене світло» злочинним діям радянської і польської влади.

З вересня 1944 по серпень 1945 року відбувалося добровільне переселення. У цей період по селах почали свою роботу пересельницькі комісії, створені представниками УРСР та Польщі, які проводили агітацію за переселення. Проте місцеві жителі не поспішали залишити нажиті місця та зароблене важкою працею майно, крім того, вони боялися колективізації та сталінських репресій. Тому в русло добровільності переселення потрапляли переважно люди, господарства яких були знищені війною, малозабезпечені²⁰.

Але поруч з тим, з самого початку, було і протилежне. З моменту відновлення польської адміністрації в Холмщині, Підляшші, Надсянні, Лемківщині активізувалися антиукраїнські акції. Формування Армії Крайової (АК) спалювали і знищували десятки сіл, гинули тисячі ні в чому не винних людей. Упродовж першої половини 1944 р. тільки в Грубешівському повіті на Холмщині було спалено 52 села та замордовано понад 4 тис. селян²¹. До кінця серпня кількість спалених сіл у Холмському та Томашівському повітах досягла 150, а вбитих селян до – 15 тисяч осіб²².

До 1 березня 1945 р. в Україну із Закерзоння переселилося лише 81 тис. осіб. Більшість українців Закерзоння рішуче відмовилась залишити рідну землю, насиджені місця. Темпи переселення на початку 1945 р. різко зменшилися²³. Відтак польська влада посилила терор. За допомогою війська, поліції, служби безпеки, шовіністичних загонів польський режим перетворив переселення у геноцид проти українського народу Закерзоння. Польський дослідник Г. Мотика стверджує, що солдати ВП (Війська Польського) повсюдно грабували господарства, били мешканців, гвалтували жінок, палили будівлі, вбивали українських селян. Часто польські солдати чинили розбій під виглядом упівців²⁴.

Мешканка села Івоздянки Марія Хомин – свідок цих подій – розповідає: «Людей витягали з хат, прив'язували до дерев, парканів, вішали на стовпах, для забави вирізували їм на грудях тризуби і хрести, відрубували їм руки, перерізали горло...Тієї ночі загинуло 166 мешканців Івоздянки»²⁵. Маховик репресій посилювався, набирал усе більшої жорстокості.

За цих умов українці Закерзоння, врешті як і керівництво УПА та підпілля ОУН, зверталися до польської громадськості, політичних і військових чиновників із закликом припинити взаємну ворожнечу, яка була корисною тільки ворогам двох народів, стати на засади визнання права кожного народу на самовизначення, національну і державну незалежність.

В одній із численних листівок керівництво ОУН-УПА стверджувало: «Територію, яку ми замешкуємо, вважаємо землею наших предків, нашою Батьківщиною. Ми сюди не зайшли як колоністи, ми тут вродились, тут жили наші діди і прадіди. Ця земля зрошена кров'ю наших славних предків. Цією землею володіли князі Володимир Великий, Роман Галицький, король Данило і інші. Ми перебули на цій землі часи Австрії та давньої

Польщі Пiлсудського. Ми маємо повне право лишитися на власній землі і тоді, коли вона хвилево признана польській демократичній державі»²⁶.

Керівництво ОУН-УПА повело переговори з Армією Крайовою, щоб налагодити співробітництво у боротьбі проти спільних ворогів українського та польського народів. Відомо, що на завершальному етапі Другої світової війни, особливо після того, як на всій території України була відновлена радянська влада, відбувалася кардинальна зміна політики ОУН. Йшлося не тільки про загальну демократизацію її програми та організаційних засад, а й про концептуальне переосмислення шляхів досягнення кінцевої мети – здобути незалежну соборну українську державу.

ОУН вважала, що після завершення війни український народ зможе реалізувати свою національну ідею у процесі здійснення «антибільшовицької революції», в якій будуть брати участь всі поневолені радянською імперією народи, в т.ч. й залежні від неї країни Східної Європи. Саме в такому контексті велися переговори між УПА і АК. На жаль, вони не принесли бажаних результатів, бо поляки вимагали кордону по Збручу та Горині.

Радянське керівництво прагнуло не допустити поселення українців з Лемківщини, Надсяння, Підляшшя та Холмщини в західному регіоні України, де вирувала національно-визвольна боротьба. 1 листопада 1944 р. Микита Хрущов у листі до Йосипа Сталіна повідомив, що з 87700 українських родин 69000 передбачається скерувати у східні та південні області України і тільки 18264 – у західні²⁷.

У партійних документах настійно утверджувалася думка, нібито українці з Закарзоння виявляють бажання поселитися переважно в південних і східних теренах України. Задум був далекосяжний: розчинити їх у зрусифікованому середовищі та політично знешкодити. У цьому ж таки контексті представники влади нав'язували виселенням українцям ідею неминучого вступу в колгоспи та безперспективність одноосібної форми господарювання.

Українці Закарзоння продовжували чинити спротив депортаціям. «Страшні, трагічні події, що ріками крові й полум'я пожеж заливають многострадальну Холмсько-Підляську землю продовж останнього часу, змушують нас, пастирів і світських людей, яких доля поставила на чолі організованого українського життя на цій землі, піднести свій голос протесту перед цілим культурним світом, а передусім перед людьми доброї волі (братніх по крові, а також в історії з'єднаних) народів українського і польського – голос порушеного сумління людського, голос обуреного розуму і почуття, голос розпачливого протесту й останньої перестороги для тих, що в засліпленні своєму роблять братовбивчу кайнову роботу на нашій землі»²⁸.

Саме тому восени 1945 р. головний уповноважений уряду УРСР у справах евакуації порушив клопотання перед польським урядом про «надання військової допомоги у прискоренні масової депортації населення». Відповіддю Варшави на це «прохання» став наказ трьом польським диві-

зіям примусово відселити українське населення з 50-кілометрової прикордонної смуги на територію УРСР²⁹.

Процес відселення надалі супроводжувався вбивствами, пограбуваннями, мародерством. У безчинствах брали участь радянські війська, брутально вриваючись на територію «суверенної Польщі», грабуючи, арештовуючи, а то й розстрілюючи саме українців.

У відповідь розпочалися відплатні акції УПА, повстанці посилили бойові дії. Вони нападали на каральні військові частини, поліцейські, спецслужбівські осередки, пересильницькі пункти, руйнували транспортну мережу, розганяли конвої, що супроводжували виселенців до залізничних станцій, спалювали села. З 15 квітня по 15 травня 1945 р. відділи УПА розгромили 20 станиць польської міліції, спалили польські села Борівницю, В'язовницю та покарали мешканців за участь у мордуванні українців у сусідніх селах³⁰.

З польським населенням відділи УПА влаштовували збори, пояснювали необхідність змирення і спільної боротьби проти московського експансіонізму. Після роз'яснювальної бесіди полонених відпускали на волю. Підібрані документи від польських вояків, що гинули в боях з УПА, відправлялися поштою їхнім родинам з висловленим співчуттям, з аргументацією, що не за Польщу, а за інтереси Москви загинув їхній родич³¹. Терористичні акції польського підпілля значно зменшилися, але повністю не припинилися, особливо на теренах, де діяли шовіністичні групи Народове Сіли Збройне.

Переїзд був надзвичайно складним та важким. Переселенці забирали із собою найнеобхідніше: велику рогату і дрібну худобу, свині, коні, птицю, сільськогосподарський реманент, одяг тощо. Все інше привласнювала польська влада. «Переселенці-українці із Польщі, – вказувалося в доповідній записці секретаря Хирівського РК КП(б)У Дрогобицької області Дуліченка на ім'я голови РНК УРСР М.Хрущова, – направляються у відкритих вагонах. Має місце на станції Хирів смертність, обмороження, падіж худоби. Картопля і овочі замерзають»³². Під час транспортування часто пропадало їхнє майно.

Переселенцям обіцяли надати в Україні житло, грошову допомогу у розмірі 5 тис. крб. на одну сім'ю, виділити на кожне господарство до 7-15 га землі, компенсувати витрати за продукти і посіви, залишені у Польщі, звільнити від податків та обов'язкових сільськогосподарських поставок на період до 1948 року. Але це не виконувалося. Траплялося, що під час розподілу не вистачало помешкань, тому переселенці змушені були будувати землянки, жити на підселенні. До 5 липня 1946 року у Тернопільську область прибуло 37697 сімей переселенців. З них отримали житло лише 32190 родин. Навіть 1954 р. у Волинській області проживало на підселенні у місцевих жителів 2547 сімей, у землянках – 93³³.

Виселення українців з Польщі до Радянської України затягнулось до літа 1946 р., але так і не було завершене повністю. Всього було депортовано 482 тис. осіб, в т.ч. понад 67 відсотки у західні і понад 33 – у східні

області України³⁴. У Волинську область евакуювали 6498 родин, що становило 22346 осіб, у Дрогобицьку – відповідно: 8073 і 33614, у Львівську – 14955 і 57450, у Рівненську – 4682 і 17102, у Станіславську – 5158 і 19749, у Тернопільську – 41105 і 173360³⁵.

Оскільки в Закерзонні залишалося ще багато українців, польська комуністична влада із санкції сталінського режиму у квітні-липні 1947 р. провела операцію «Вісла». Формальним приводом для початку цієї репресивної акції стала загибель у березні 1947 р. у бою з формуваннями УПА заступника міністра оборони Польщі К.Сверчевського. Одразу після цієї події польським керівництвом було прийнято рішення про виселення українців і членів змішаних українсько-польських сімей з Посяння, Лемківщини, Холмщини, Підляшшя і поселення їх у повернутих Польщі від Німеччини західних та північних землях з обов'язковим розпорошенням серед польського населення.

Репресивна акція була скоординованою на міжнародному рівні. Було підписано військову угоду між СРСР, Польщею та Чехословаччиною, яка фактично узаконила безперешкодний перехід радянських та чехословацьких військ через кордони цих країн для розгрому збройних формувань УПА. З Львівської області передислоковано танкову дивізію. Уряд Чехословаччини вислав гірську бригаду. Водночас відділи НКВС та чехословацької армії заблокували східні та південні кордони Польщі.

Майже 18 тисяч солдат, поліцаїв і агентів служби безпеки силоміць депортували 36 тис. родин українців Закерзонського краю, що, за різними підрахунками, складало від 145 до 160 тис. осіб і розпорошили їх на «землях одисканих»³⁶. Українців розселили невеличкими групами на території 9 воеводств і 71 повіту. У Щецінському воеводстві українці склали 8,2 відсотка від усього населення, Вроцлавському – 5,9, Гданському – 4,7, Познанському – 3,7 відсотка³⁷.

У ході операції «Вісла» до 31 липня 1947 р. було убито 655 і взято в полон 1466 членів і прихильників УПА та ОУН. Співробітниками Міністерства громадської безпеки до 31 вересня 1947 р. заарештовано 2274 українців, звинувачених у належності до збройного підпілля. Для непокірних, крім таборів у Явожно і Освенцімі, створювалися спеціальні військові суди. За неповні чотири місяці суддівськими «трійками» засуджено 315 українців, з них 173 – до страти. Всього ж засуджено до смертної кари 342 українці³⁸.

Згідно з радянсько-польською угодою від 9 вересня 1944 р. розпочалося переселення із Західної України до Польщі поляків, а також євреїв – колишніх польських громадян. Багато поляків не виявляло бажання евакуюватися з СРСР у Польщу. Частина з них під впливом польського еміграційного уряду в Лондоні надіялись на повернення західноукраїнських земель до Польщі. Не поодинокі були факти, коли поляки свою відмову виїхати у Польщу обґрунтовували важкими там умовами для життя, а також незадовільним ставленням до переселенців з України. Однак в основі негативного ставлення поляків до виїзду лежав психологічний аспект,

викликаний небажанням розлучитися з малою батьківщиною, оскільки чимало родин жили на західноукраїнських землях ще з діда-прадіда і вважали їх своїм рідним краєм³⁹.

У липні–серпні 1944 р. органами НКВД були розпочаті каральні операції проти польського населення. Близько 15-20 тис. вояків АК опинилися в радянських таборах для військовополонених. Водночас радянська влада насильно проводила мобілізацію польського населення до Червоної армії, а також на роботу в східні регіони СРСР. У ніч з 3 на 4 січня 1945 р. органи НКВД у Львові заарештували 772 особи, серед яких – 21 інженер, 14 професорів, 6 лікарів, 5 ксьондзів, 3 артисти. Нелегальна польська підпільна газета «Слово польське» від 6 січня 1945 р. писала про ці події так: «...3 і 4 січня НКВД, бажаючи змусити поляків до масового виїзду з міста Львова, провів багато чисельні арешти. Вже сьогодні окремих арештованим було запропоновано звільнення за ціну підписання декларації про виїзд...»⁴⁰.

Переконливим свідченням про насильницькі методи виселення поляків є лист М. Хрущова до Й. Сталіна від 29 листопада 1944 р., у якому окреслено низку заходів, спрямованих на створення нестерпних умов для проживання поляків з метою спонукання останніх до виїзду. У листі зазначалося, що у всіх вищих навчальних закладах і середніх школах західних областей України необхідно користуватися радянськими підручниками й вести викладання українською та російською мовами. Автор листа повідомляв «вождю всіх народів», що у Львові полякам було відмовлено в проханні про створення шкіл для польських дітей, у яких викладання проводилося би за польськими програмами й на рідній мові. Натомість запропоновано у всіх українських і польських школах проводити заняття за програмами, затвердженими Наркомом освіти УРСР. Також для прискорення евакуації планувалося мобілізувати польське населення Західної України на будівництво оборонних споруд та для участі в інших заходах, нарівні з українським населенням⁴¹.

Спротив значної кількості поляків продовжувався й після підписання радянсько-польського договору про кордони, укладеного 16 липня 1945 р. Власне, він надалі зумовлювався сліпою вірою поляків в історичну належність західноукраїнських земель Польщі, сподіванням на можливість виникнення війни між Великобританією, США і Францією та Радянським Союзом.

Певну роль на прискорення процесу переселення поляків відіграв приїзд до Львова наприкінці серпня 1945 р. польського політика С.Грабського. На зустрічі з представниками Союзу польських патріотів йому вдалося переконати їх у необхідності переселення, при цьому наголошуючи, що під час зустрічі зі Й.Сталіним у Москві 1944 р. він робив усе, щоб Львів залишився у складі польської держави, але не вийшло. Натомість Польща отримала землі стокілометрової прикордонної зони з Німеччиною, на які мали переселятися евакуйовані із СРСР та УРСР поляки⁴². За таких обставин стало цілком очевидним прагнення польського керівництва фор-

сованими темпами закінчити переселницьку акцію, оскільки на літо 1946 р. було заплановане виселення 1,5 млн. німців із північно-західних воєвудств в англійську зону окупації Німеччини.

Як наслідок, до 1 вересня 1946 р. було переселено 305 226 родин, або 873 478 осіб⁴³. У ході евакуації вивезено 23,1 тис. голів коней, 60,3 тис. – великої рогатої худоби, 6,6 тис. – свиней, 17,2 тис. – овець і кіз, а також 26,3 тис. знарядь для обробітки землі, 767 сіялок, 3,2 тис. збиральних машин. Переселенці вивезли також: 1,2 млн. ц продуктів, у тому числі понад 690 тис. ц зернових⁴⁴.

Таким чином, в результаті злочинної акції радянської та польської влади було тотально виселено із споконвічних українських земель одну із найбільш національно свідомих гілок українського народу. Все це значно послабило визвольний рух українців. Так була зроблена ще одна спроба знищити УПА на Закарзонні. Проводячи депортації, радянський режим мав на меті зберегти за собою території, отримані внаслідок підписання пакту Молотова–Ріббентропа 1939 р., попередньо вивільнивши їх від «антирадянських» налаштованих поляків. Не останню роль у цьому процесі відіграло й бажання Москви встановити свою гегемонію в Центрально-Східній Європі, перетворивши Польщу на свого сателіта.

Примітки

1. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30-50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект) / Б.О.Ярош. – К.: Наукова думка, 2006. – 635 с.
2. Киричук Ю. Нариси історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ ст. / Ю.Киричук. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 2000. – 304 с.
3. Ленартович О. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944-1950 рр. / О. Ленартович. – Луцьк: Вид-во Волинського ун-ту, 1998. – 152 с.
4. Кентій А. Нариси боротьби ОУН-УПА в 1946-1956 рр. / А.Кентій. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – 110 с.
5. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках / А.Русначенко. – К.: Пульсари, 2002. – 518 с.
6. Баран В. Україна: новітня історія (1945-1991) / В.Баран. – Львів.: Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАНУ, 2003. – 670 с.
7. Історія українського селянства. У 2-х т. Т. 2 / Під. ред. В.Смоля. – К.: Наукова думка, 2006. – 635 с.
8. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади 1939-1945 рр. Т. 1 / Під. ред. Ю.Сливки. – Львів: Місіонер, 1996. – 750 с.; Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади 1946-1947 рр. Т. 2 / Під. ред. Ю.Сливки. – Львів: Місіонер, 1998. – 536 с.; Білас, І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: суспільно-політичний та історико-правовий аспект. Документи і матеріали. Кн. 2 / І.Білас. – К.: Либідь, 1994. – 668 с.; Сергійчук, В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944-1953 роках. Нові документи і матеріали / В.Сергійчук. – К.:

- Дніпро, 1998. – 941 с.; Misiło, E. Akcja «Wisła». Dokumenty / E.Misiło. – Warszawa: Archiwum Ukrainskie, 1993. – 524 s. та інші.
9. Сергійчук В. Депортації поляків з України: Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1946-1947 роках / В.Сергійчук. – К., 1999. – 192 с.
 10. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст. / О.М. Калакура. – К.: Знання України, 2007. – 508 с.
 11. Макарчук С. Переселення поляків із Західних областей України в Польщу у 1944-1946 рр. / С. Макарчук // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 103-115.
 12. Цепенда І. Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз / І.Цепенда. – К., 2009. – 387 с.
 13. Самборський Є. Депортації поляків із Західної України в 1946-1946 рр. / Є. Самборський // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. 20. – Івано-Франківськ, 2011. – С. 213-219.
 14. Щерба Г. Депортація населення з польсько-українського пограниччя / Г. Щерба // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: матеріали між нар. наук.-практ. конф. (21-22 листоп. 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 300-304.
 15. Cerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR1944-1948 / J.Cerniakiewicz. – Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987. – 263 s.
 16. Wrona J. Stosunki polsko-radzieckie w latach 1944-1945r I ich aspekty ukraińskie / J. Wrona // Pogranicze: Studia z dziejow stosunkow polsko-ukraińskich w XX wieku / pod red. Z. Mankowskiego. – Lublin, 1992. – S. 89-100.
 17. Сливка Ю. Витоки і наслідки національної трагедії / Ю.Сливка // Депортації... Т. 1. – С. 15.
 18. Там само. – С. 17.
 19. Депортації... Т. 1. – С. 287-293.
 20. Бойко О. Історія України / О. Бойко. – К.: Академія, 1999. – С. 435.
 21. Депортації... Т.1. – С. 246.
 22. Там само. – С. 283.
 23. Депортації... Т. 2. – С. 173.
 24. Motyka G. Tak bylo w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie1943-1948 / G. Motyka. – Warszawa: Volumen, 1999. – S. 285.
 25. Котлярчук Е. З переселеннями поводитись брутально / Е.Котлярчук // Депортовані чи репресовані? Документи, статті, спогади. – Івано-Франківськ, 1994. – С. 338.
 26. Депортації... Т.1. – С. 589-590.
 27. Сливка Ю. Зазначена праця. – С. 18.
 28. Депортації... Т.1. – С. 242.
 29. Бойко О. Зазначена праця. – С. 436.
 30. Русначенко А. Зазначена праця. – С. 184, 188.
 31. Галаса В. Національно-визвольна боротьба українців на Закерзонні / В. Галаса // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. – Дрогобич: Каменярь, 2002. – С. 573.
 32. Сергійчук В. Десять буремних літ... – С. 372.

33. Ленартович О. Зазначена праця. – С. 29.
 34. Сливка Ю. Зазначена праця. – С. 23.
 35. Депортації... Т. 2. – С. 176.
 36. Сливка Ю. Зазначена праця. – С. 25.
 37. Патер І. Г. Відбудова і початок десталінізації // Історія України / Кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів: Світ, 1996. – С. 334.
 38. Ярош Б. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель 30-50 років ХХ ст. / Б. Ярош. – Луцьк: Вежа, 1999. – С. 64.
 39. Самборський С. Зазначена праця. – С. 215.
 40. Там само. – С. 216.
 41. Там само.
 42. Там само. – С. 217.
 43. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2611. – Арк. 191, 192.
 44. Баран В. Вказана праця. – С. 44.

Summary

In the article have been analysed the reasons of deportation policy of Polish and Soviet totalitarian regimes in 1944-1947, also stages, means and methods of their realization and the struggle of OUN-UPA aimed against the deportation of Ukrainians living in Zakersonnyia have been shown.

Key words: *totalitarian regime, deportations, repressios, OUN-UPA armed forces, Armiya Krayova, operation 'Visla'.*

Одержано 26 лютого 2013 р.

УДК 286 (477) "19"

В.С. Мадудяк

КОНФЕСІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ СЦЄХБ (СЕРЕДИНА 1960-х – 1970-х РОКІВ)

У статті досліджуються конфесійні особливості Спілки Церков євангельських християн-баптистів та чинники, що впливали на її формування у 1960 – 1970-х рр.

Ключові слова: *Спілка Церков євангельських християн-баптистів, Всесоюзна Рада євангельських християн-баптистів, конфесія, політика, релігійна опозиція, законодавство.*

Діяльність Спілки Церков євангельських християн-баптистів (далі – СЦЄХБ), як релігійної організації, котра перебувала в опозиції до радянської влади, тривалий час замовчувалася або свідомо перекручувалася. З проголошенням незалежності України інтерес до означеної конфесії значно зріс, було опубліковано ряд досліджень, у яких розкривався розкол Всесоюзної Спілки ЄХБ (далі – ВСЄХБ) у результаті якого виникла СЦЄХБ, взаємовідносини новоутвореної конфесії з владою тощо¹. Водно-

час недостатньо з'ясовані у сучасній вітчизняній історіографії залишаються особливості релігійної практики та догматичні установки прихильників Ради Церков ЄХБ.

Метою нашої статті є визначення конфесійних особливостей СЦЄХБ та чинників, що вплинули на її формування.

Опозиційний рух, що зародився у середовищі євангельських християн-баптистів на початку 1960-х рр. й послідовно очолювався «Ініціативною групою», та «Оргкомітетом», інституційно оформився в окрему релігійну організацію у 1965 р. з утворенням СЦ ЄХБ та її керівного органу – Ради Церков ЄХБ². Аналізуючи конфесійні особливості СЦ ЄХБ, відзначимо, що вони були породжені, передусім, екстремальними умовами існування церкви ЄХБ. Втручання влади у її внутрішнє життя, залучення священнослужителів до реалізації антирелігійної програми викликали у середовищі віруючих масовий рух за відновлення євангельських принципів життєдіяльності церкви, на чолі якого стала Ініціативна група.

Уже в перших зверненнях Ініціативної групи наголошувалося, що головною проблемою церкви ЄХБ стало те, що її керівництво підкорилося «людським постановам»³, тобто антиєвангельським вимогам радянського керівництва. Звідси одним з основоположних принципів діяльності Ініціативної групи, а згодом і СЦ ЄХБ, є неприпустимість втручання держави у внутрішні справи церкви. У братському листку № 2-3 за 1965 рік лідери опозиції наголошували, що «порушивши цей основний принцип і поєднавшись з державою ... ВР ЄХБ (Всесоюзна Рада ЄХБ – М.В) повністю вийшла з покори Христу і опинилася під керівництвом світської влади, що привело до порушення решти євангельських принципів»⁴. У Статуті СЦ ЄХБ 1965 р. зазначалося, що помісна церква є абсолютно вільним та незалежним від держави об'єднанням віруючих. Водночас наголошувалося, що громади, котрі порушують принцип відокремлення церкви від держави, не можуть перебувати у Спільці церков ЄХБ⁵. При цьому відокремлення церкви від держави, прихильники Ініціативної групи розглядали як повне невтручання влади у її внутрішні справи. Внаслідок чого, у релігійній практиці СЦ ЄХБ з'явилися риси не притаманні для ВС ЄХБ. Так, у переважній більшості громад при проведенні богослужінь активну участь брали діти та молодь, і це в умовах, коли навіть їх присутність на богослужіннях у громадах офіційного союзу вважалася порушенням. Проводилися також спеціальні дитячі, підліткові, молодіжні, сестринські, братерські богослужіння, організовувалися недільні школи, дитячі табори тощо. Значну увагу в своїй діяльності віруючі приділяли організації кас взаємодопомоги, які заборонялися радянським законодавством. Суттєва допомога надавалася сім'ям ув'язнених за релігійні переконання та самим в'язням. Прихильники РЦ ЄХБ категорично відмовлялися надавати уповноваженим списки осіб, котрі висловили бажання прийняти водне хрещення, а самі обряди проводили без попереднього дозволу місцевих органів влади. Така позиція різко контрастувала з усталеною у Радянському

Союзи практикою взаємин з релігійними організаціями, коли влада прямо чи опосередковано контролювала усі найважливіші сфери церковного життя.

Відмова релігійної опозиції діяти в межах існуючого у країні правового поля наштотувалася на різку протидію держави. Як наслідок, у середовищі опозиціонерів значного поширення набули антирадянські настрої, котрі стали однією з визначальних рис СЦ ЄХБ. Якщо у перших своїх посланнях та листах Ініціативна група уникала відвертих звинувачень влади у втручання у внутрішні справи церкви то з середини 1960-х рр. вони починають активно критикувати радянську систему загалом та законодавство про культу, зокрема. Так, секретар РЦ ЄХБ Г.Вінс під час одного з богослужінь у Вінницькій області заявив, що ст. 124 Конституції СРСР про свободу совісті не відповідає Декларації прав людини, прийнятій Генеральною асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., а також конвенції «Про боротьбу з дискримінацією у сфері освіти» від 1 листопада 1962 р. Ще різкіше висловився щодо державної політики у сфері релігії один з лідерів СЦ ЄХБ Й.Бондаренко у 1965 р. на богослужінні у м. Львові. За свідченням уповноваженого Н.Савичева, Й.Бондаренко засудив діяльність одного з керівників Радянського Союзу (ймовірно М.С. Хрущова – М.В) за те, що він посадив до в'язниці близько 300 «братів» і «сестер» та відзначив, що лише теперішній уряд звільнив з місць ув'язнення 150 осіб. Він також заявив, що у країні «немає свободи сумління, свободи друку, свободи зібрань» додавши, що буде боротися за право збиратися не лише по будинках, але й під відкритим небом⁶.

Позиція СЦ ЄХБ по відношенню до радянського законодавства знайшла своє відображення у листі першому секретарю ЦК КПРС Л.Брежнєву від 14 квітня 1965 р. У ньому наголошувалося, що принципи проголошені у Декреті «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 20 січня 1918 р., виявилися фактично невідповідними наступними нормативними актами, а саме положення про свободу релігійної пропаганди замінено свободою відправлення релігійних культів. У зв'язку з цим, віруючі просили:

- відновити значення Декрету «Про відділення церкви від держави і школи від церкви» 1918 року і його початкове трактування;
- анулювати постанову «Про релігійні об'єднання» від 8 квітня 1929 року, а також інструкції постанови, що суперечать Декрету «Про відділення церкви від держави і школи від церкви»;
- передбачити у новій Конституції надання права на релігійну пропаганду⁷.

З подібними листами СЦ ЄХБ зверталася до голови Ради міністрів СРСР О. Косигіна, голови президії Верховної Ради СРСР А.Мікояна, відзначаючи, що саме від керівників держави виходить усе, що пов'язано з переслідуваннями віруючих, а отже лише ними вони можуть бути зупинені⁸. Відстоюючи свої права, віруючі зверталися до ООН, закордонної преси тощо⁹.

Відзначимо, що прихильники СЦ ЄХБ були достатньо законослухняними, однак відмовлялися виконувати ті закони, котрі суперечили їх релігійним переконанням. На їх думку, у цьому випадку «кесарь» претендував на Боже, яке віддати вони не мали права. Так, один з віруючих Житомирської області заявив, що «ті пункти закону, які не суперечать, Слово Божому і нашому віровченню ми будемо виконувати, а ті, які суперечать виконувати не будемо»¹⁰. У відповідь на заборону відвідувати інші громади він відповів, що «нам ні законодавство, ні хто-небудь інший не може обмежити район діяльності, ми будемо їздити і спілкуватися з нашими одновітряними, де б вони не жили»¹¹.

Безумовно, подібні заяви та дії являлися прямим порушенням букви закону, але в умовах, коли нормативна база ставила під заборону переважну більшість того, що вважалося прямим обов'язком християнина, окремі віруючі вважали за краще порушити закон і постраждати за це ніж порушити Євангельські принципи. З цього приводу окремі прихильники РЦ відверто заявляли, що релігійне законодавство суперечить їхньому сумлінню, і вони просто не можуть з ним погодитися¹².

Характерною відмінністю СЦ ЄХБ стала відсутність посади старшого пресвітера. Це було зумовлено значною мірою тим, що опозиціонери розглядали старших пресвітерів, як головних реалізаторів державної антирелігійної політики на місцях. Відіграв свою роль, напевне, і той факт, що в умовах антирелігійної кампанії відповідальні за області священнослужителі стали б одними з перших, хто зазнав адміністративного та кримінального переслідування. Натомість роль керівних органів обласних та міжобласних об'єднань СЦ ЄХБ відігравали наради представників громад ЄХБ, що входили до даного об'єднання та обрані ними братерські ради¹³. Діяли вони досить активно і проводили фактично всю духовну і організаційну діяльність на місцях. При цьому радянські посадовці змушені були відмітити високий рівень конспіративності у їх роботі. В порівнянні із інститутом старших пресвітерів братерські ради, обласні та міжобласні наради були більш демократичним способом управління церквою. Особливо з огляду на те, що згідно Статуту ВС ЄХБ 1963 р. старші пресвітера призначалися ВР ЄХБ і лише з 1966 р. їх почали обирати на обласних та міжобласних пресвітерських нарадах¹⁴.

Однією з важливих особливостей СЦ ЄХБ було те, що до її складу входили як зареєстровані, так і незареєстровані громади ЄХБ. Це зазначалося у положенні Статуту якого неухильно дотримувалися¹⁵. Відмова ВР ЄХБ співпрацювати з незареєстрованими в органах влади громадами була одним з основних пунктів звинувачення у її сторону з боку опозиціонерів¹⁶. При цьому до середини 1970-х рр. СЦ ЄХБ докладала значних зусиль, як для легалізації союзу загалом, так і окремих громад, зокрема. Лідери опозиції зазначали, що реєстрація, на їх думку, необхідна й ухилитися від неї не слід за умови, якщо через реєстрацію влада не отримує доступ до управління церквою, або можливість поставляти чи знімати священ-

нослужителів. Однак, у середині 1970-х рр. РЦ ЄХБ закликала віруючих вважати усі подані раніше документи на реєстрацію такими, що втратили дійсність, а нові направляти лише у супроводі статуту СЦ ЄХБ. У подальшому приймається рішення взагалі відмовитися від реєстрації¹⁷. Таким чином, опозиція черговий раз відмовилася від легалізації своїх громад на запропонованих владою умовах, вважаючи їх неприйнятними. Ще однією причиною відмови від реєстрації стало те, що влада використовувала її для виведення громад ЄХБ з під впливу РЦ.

Оцінюючи відмінності між ВР ЄХБ та СЦ ЄХБ, на основі аналізу їх програмних документів, відзначимо, що на з'їздах 1963 та 1966 рр. ВР ЄХБ внесла серйозні зміни до статуту ВС ЄХБ в сторону задоволення вимог опозиції. Так, статутом ВС ЄХБ 1963 р. передбачалося проведення періодичних з'їздів ВС ЄХБ, які проголошувалися вищими органом Союзу ЄХБ. Внесено певні зміни у функції старших пресвітерів, яким було доручено не лише наглядові функції, а й надання духовної допомоги церквам та віруючим, що знаходяться на їх території. Сама посада старшого пресвітера, як уже згадувалося, стала виборною.¹⁸ Усі вказані та ряд інших змін наблизили статутні документи ВС ЄХБ та СЦ ЄХБ, сприяли переходу віруючих з опозиції на сторону офіційного союзу, однак не призвели до припинення діяльності СЦ ЄХБ. Більше того, антагонізм з боку віруючих, що залишилися в опозиції щодо ВР ЄХБ, посилювався. Він зумовлювався усвідомленням того факту, що вище духовенство нехай і не завжди добровільно було інструментом держави у боротьбі з СЦ ЄХБ, так і поступовою втратою позицій на користь ВР ЄХБ. Не слід оминати увагою і того факту, що з переходом частини євангельських християн-баптистів на автономну реєстрацію, або сторону офіційного союзу, у рядах СЦ ЄХБ зростала частка радикально налаштованих віруючих.

При цьому відзначимо, що відмінності між союзами не зводилися до тих, які можна простежити, досліджуючи статутні документи. Водорозділ проходив значно глибше, особливо, якщо торкнутися практики життєдіяльності помісних церков. Зокрема, такі елементи, як проведення дитячих, молодіжних сестринських, братерських зібрань не були вказані у статуті СЦ ЄХБ, однак являлися невід'ємною стороною СЦ ЄХБ. Це ж можна сказати про участь дітей та молоді у богослужіннях, наданні матеріальної допомоги одновірцям та інші елементи релігійної практики, заборонені радянським законодавством. Таким чином, позиція СЦ ЄХБ у питаннях духовного життя віруючих та культової практики значно більше відповідала баптистському вченню, що у бесідах з уповноваженими нерідко змушені були констатувати старші пресвітери¹⁹. Тому справедливо буде сказати, що відмінності між рядовими членами та священнослужителями СЦ ЄХБ і ВС ЄХБ нерідко полягали не тільки і не стільки у поглядах на ті чи інші віросповідні принципи, скільки у готовності їх відстоювати перед наступом атеїзму. Тобто, відображали не лише конфесійні переконання, а й ту ціну, яку віруючий міг заплатити за них. Особливо це притаманно

для періоду з 1960 до 1966 рр. У подальшому поступки, зроблені владою офіційному союзу, та радикалізація СЦ ЄХБ призвели до того, що частина віруючих залишила ряди опозиції, будучи незгідна з методами боротьби, які вона обрала.

Відзначимо, що радикалізм та безкомпромісність у відстоюванні своїх поглядів стають однією з особливостей СЦ ЄХБ. Позиція Ініціативної групи від початку її діяльності відбивала погляди тієї групи віруючих, які прагнули будь-якою ціною не допустити відходу церкви ЄХБ від життєво важливих для неї віросповідних принципів. Тому не дивно, що переважну більшість послідовників Ініціативної групи складали віруючі, які не бажали шукати компромісу між приписами Євангелії і служінням Богу з однієї сторони, та антирелігійними заходами влади – з іншої. Водночас відзначимо, що позиція РЦ знайшла підтримку не лише у тих, кого турбували поступовий занепад церкви та співпраця в антирелігійній роботі влади й духовного центру баптистів, а й у бунтівних, ображених чи просто чимось невдоволених віруючих. До руху примкнула значна частина тих, хто не знайшов себе в офіційному союзі чи був у конфлікті з прихожанами або служителем помісної церкви. Подальше наростання конфронтації з владою та ВР ЄХБ зумовило те, що різні прояви радикалізму стали захоплюватися окремими впливовими лідерами СЦ ЄХБ, оскільки в умовах поступок влади та офіційного релігійного центру були необхідними для виживання руху. Це у свою чергу стало своєрідним елементом селекції, що наповнював конфесію СЦ ЄХБ не лише і не тільки вірними жертвовниками, а й нерідко радикальними і безкомпромісними особами, що неминуче мало призвести до проблем у середовищі самих опозиціонерів, наростання у ньому суперечностей тощо.

Розгромна критика, до якої нерідко вдавалися опозиціонери щодо ВР ЄХБ та влади, оголошення голодовок, відправлення листів за кордон з інформацією про переслідування, демонстрації, пікетування, які стали звичайним явищем для опозиційного руху в середині 1960-х рр., багато віруючих розглядали не як християнські. Така безкомпромісність РЦ нерідко відштовхувала, видавалася грубою, особливо на фоні постійних закликів ВР ЄХБ до любові, єднання, взаємних поступок та ін. Тому зорієнтуватися рядовому віруючому в реаліях середини 1960-х рр. не завжди було легко.

Надзвичайно важливою стороною діяльності СЦ ЄХБ стала робота у середовищі молоді та дітей чим вона кардинально відрізнялася не лише від ВС ЄХБ, але і від переважної більшості конфесій, що діяли у Радянському Союзі. Річ у тому, що влада встановила негласне «табу» на роботу релігійних організацій з дітьми та молоддю, добиваючись, щоб існуюче покоління віруючих стало останнім. Окремі заборони накладалися завдяки своєрідному трактуванню принципу «відокремлення церкви від школи», інші встановлювалися через релігійний центр. Так, для прикладу, в матеріалах до виступу уповноваженого РСРК по Україні К.Литвина за-

значалося, що «хоча радянським законодавством не заборонено віруючим батькам приводити у церкви та молитовні будинки своїх дітей. Ми ... у свій час через духовний центр євангельських християн-баптистів, тобто через колишнього старшого пресвітера по Україні Андреева... добилися, щоб діти не відвідували молитовних зібрань»²⁰. Опозиціонери справедливо розглядали дітей як майбутнє церкви, і саме на «фронті боротьби за підростаюче покоління» у них та влади відбувалися чи не найжорстокіші сутички. Голова Ради у справах релігійних культів О.Пузін на Всесоюзній нараді уповноважених у 1964 р. говорив, «що основна маса віруючих, як показують спостереження, релігійні з дитинства. Доросла людина рідко буває релігійна, якщо вона з дитинства не була вихована у релігійному дусі, тому відгородження дітей і підлітків від впливу релігії і церкви має вирішальне значення у боротьбі з релігійними віруваннями людей»²¹. Натомість спочатку Ініціативна група, а згодом і РЦ ЄХБ безапеляційно заявили на право віруючих виховувати своїх дітей відповідно до власних поглядів. Всіляко намагалися залучити їх до участі у духовному житті помісних громад та передати їм свої цінності, незважаючи на усі перепони з боку держави.

Яскравим прикладом того якого значення надавали вихованню дітей у «релігійному дусі» віруючі СЦ ЄХБ можуть стати події у Новоград-Волинську. Тут при обшуку в одного з дітей керівника місцевої групи СЦ ЄХБ П.Данюка було знайдено вірші, за свідченням прокурора, «антигромадського характеру» під назвою «Вірші в'язня», «Пісня про замученого брата Хмару» та ін. З цього приводу один з місцевих віруючих заявив: «Влада забороняє нам вчити дітей релігії, забороняють приводити їх у будинок молитви, а ми не можемо інакше вчити своїх дітей, де ми – там і наші діти повинні бути»²². Відзначимо, що виховані на прикладі своїх батьків діти не рідко проявляли дивовижну твердість у бесідах з представниками влади, міліції чи адміністрацією навчального закладу. При цьому, якщо при спробах отримати будь-яку інформацію про діяльність керівництва громадою, місця зібрання, вони мовчали, «ніби набрали в рота води», то при відстоюванні своїх поглядів, навпаки, були тверді. Так, наприклад, при вивченні теорії походження людини вони нерідко заявляли, що це неправда, не погоджувалися з міркуваннями про демократичність та гуманність радянського суспільства, наводячи у приклад ув'язнення своїх одновірців та рідних, відмовлялися вчити атеїстичні вірші та пісні тощо²³. Таким чином, з самого раннього віку діти виховувалися в умовах конфронтації з існуючою комуністичною дійсністю, недовіри до радянської влади, а в окремих випадках і суспільства загалом.

Значну роль у функціонуванні конфесії загалом, та РЦ ЄХБ зокрема, відігравала молодь. Так, лідерам «Ініціативної групи» Г.Крючкову, Г.Вінсу, М. Хореву, було ледве за тридцять. Не дивно, що «ініціативників», а згодом СЦ ЄХБ нерідко називали молодим братством. Вік опозиціонерів відіграв також певну роль у радикалізмі з яким вони підходили до

вирішення духовних питань та відстоювали свої погляди. Переважну більшість віруючих, які приєдналися до опозиційного руху, складала ті, хто ввійшовши до церкви у післясталінські часи, не зазнавали репресій, або, як О.Прокоф'єв та Н.Бойко, не зламалися у них. Не будучи у такій мірі обтяженою страхом перед репресивним апаратом, значна частина молоді прагнула повноцінного духовного життя, активної участі у функціонуванні громади, можливості відкрито проповідувати Євангеліє і тому важко переносили перебування у «рамках» виставлених «старшими братами». Це чудово розуміли керівники Ініціативної групи і, з однієї сторони, аби зберегти молодь та дітей від атеїзації, а з іншої, щоб залучити їх на свій бік відкривали для них широке поле для діяльності у конфесії. Працівники ВР ЄХБ змушені були відмітити, що «розкольники намагаються, у першу чергу, впливати на нашу віруючу молодь»²⁴.

Надзвичайно важливою стороною роботи євангельсько-баптистської опозиції у середовищі молоді стала організація обласних та міжобласних молодіжних богослужінь, нерідко під відкритим небом, обмін хорами, оркестрами тощо. В окремих областях існувала мережа молодіжних релігійних організацій, діяльність яких регламентувалася спеціальними статутами. РЦ ЄХБ, організовуючи роботу серед молоді, за свідченням першого заступника голови Ради у справах релігій А.Барменкова, прагнула добитися такого контролю над молоддю та дітьми, який би «дозволив ізолювати їх від впливу соціалістичної дійсності, внести у їх свідомість необхідність повної віддачі усього свого життя служінню церкві і готовності «страждати за справу батьків»»²⁵.

Лідери євангельсько-баптистської опозиції докладали значних зусиль для формування молодіжних груп, які займалися як внутрішньо-церковною роботою, так і євангелізацією за межами церкви. Зокрема, у виписці з протоколу засідання ЦК ЛКСМУ за 1963 р. зазначалося, що в останні роки сектантська молодь значно активізувалася. Так, для прикладу, «молоді сектанти м. Кіровограда відкололися від зареєстрованої секти ЄХБ і почали збиратися нелегально. На цих зібраннях вони виступали проти участі юнаків та дівчат у громадському житті, проводили недозволену релігійну агітацію, поширювали т.зв. «прокоф'євські послання», в яких закликали під час жовтневих свят «організовувати піст з молитвою, спілкуванням та настановою». За даними влади, за короткий період цією групою було залучено до громади ЄХБ 15 юнаків та дівчат 18-20 літнього віку»²⁶.

Боротьба з подібними молодіжними групами була нещадною й проходила із залученням органів прокуратури, громадськості, КДБ та духовенства офіційного союзу. Так, проводячи роботу з припинення діяльності молодіжної групи з 53-х осіб у м. Запоріжжі місцева влада у контакті з «сусідами» проводила бесіди з молодими розкольниками, обшуки і вилучення літератури, через керівників зареєстрованих громад вживалися заходи з компрометації учасників групи перед віруючими. Наслідком та-

кої «роботи» став виїзд за межі Запоріжжя двох та арешт третього лідера молодіжної групи²⁷.

Тим не менше, саме на молодь нерідко покладалася відповідальність за дитячі недільні школи, проведення різноманітних гуртків. Водночас серед них організовувалися духові, народні, камерні оркестри, хори тощо. Для опозиціонерів нормальним було явище рукоположення на пресвітера чи благовісника у 25 – 26 років і навіть раніше. Звідси значна активність молодих священнослужителів з одного боку, та відсутність досвіду у духовній роботі – з іншого.

Разом з тим нерідко активність «молодих баптистів» та практика «старших братів» не гальмувати їх запал породжувала проблеми і у керівників громад СЦ ЄХБ. Адже відповідати за порушення релігійного законодавства ввіреними їм людьми за статтями кримінального кодексу доводилося не рідко не лише керівникам молодіжних груп, а й пресвітерам. Крім того, самі дії молоді іноді носили провокаційний характер: так відомий випадок, коли молодь вінницької церкви спіймала особливо набридливого дружинника та влаштувала інсценування жертвоприношення, кам'янець-подільська молодь попробувала колеса автомашин, на яких міліція приїхала для складання протоколу нелегального богослужіння, харківська молодь пресвітера місцевої громади, котрий погодився свідчити проти опозиціонерів, зустрічала, викрикуючи хором «Іуда» та «свідок-зрадник»²⁸. Такі дії після відповідної «літературної обробки» знаходили широкий розголос у пресі, призводили до посилення переслідування тощо. Разом з тим, репресії далеко не завжди призводили до позитивного для влади результату: так, якщо молодіжну групу у м. Запоріжжі вдалося на певний час розігнати, то після арешту керівників «молодих баптистів» м. Харкова їм на зміну прийшли нові, котрі за свідченням місцевого уповноваженого П.Славнова, «не зупиняють діяльності, а де-не-де активізують роботу»²⁹.

Постійні переслідування, неможливість вільно сповідувати свою релігію призвели до формування у середовищі опозиціонерів ще однієї особливості, а саме своєрідного культу мучеництва. Теза про ворожість світу серед прихильників РЦ ЄХБ набуває все більшої ваги, а біблійний вислів «Мене ненавиділи – вас ненавидітимуть, Мене гнали – вас гнатимуть» стає одним із визначальних. З середини 1960-х рр. стосовно СЦ ЄХБ віруючі все частіше використовують назву «Гноблена церква», а всілякі утиски розглядаються не лише як невід'ємна сторона життя віруючої людини, але й як своєрідне підтвердження того, що вона зазнаючи переслідувань та страждань «слідує по слідах Ісуса Христа», а отже, перебуває на вірній дорозі. Вірші про в'язнів за Христа, різноманітні повідомлення про героїв віри, які віддали своє здоров'я, або життя, відстоюючи істину, поширювалися у величезній кількості. Типовим прикладом є вбивство Н.Хмари працівниками міліції та І.Мойсеева – військовослужбовцями, інформація про які облетіла не лише Радянський Союз, а й потрапила за кордон³⁰.

Надзвичайно популярними стали пісні «Проти церкви збудований вал», «Нас вважають безумними», складені в ув'язненні П.Храповим, Н.Бойком й іншими діячами опозиції. За таких умов не дивно багато віруючих, особливо з молоді, не лише не боялися потрапити до в'язниці за свої переконання, а й вважали це честю, свідченням вірності. З цього приводу О.Пузін на засіданні РСРК 17 березня 1965 р. відмітив, що «розкольники баптисти на місцях зустрічають повернених з тюрми віруючих як героїв... якби у сектантів визнавалися святі, його би зробили святим... така людина стає серед віруючих сектантів виключно авторитетною, до його слів прислуховуються, він набуває великого впливу»³¹. Аналогічна інформація у великій кількості надходила і від обласних уповноважених³².

Нерідко, повернувшись з ув'язнення, віруючі їздили по громадах розповідаючи про пережите ними у місцях позбавлення волі. Ось як про це повідомляла місцева влада м. Запоріжжя: «І.Бондаренко у своїй проповіді розпинався перед віруючими про ніби то допущених над ним знущаннях у період його недавнього перебування у тюремному ув'язненні»³³. В умовах, коли кожен, хто погоджувався нести відповідальне служіння у громаді міг зазнати репресій, здатність зберегти вірність у переслідуваннях розглядалося як невід'ємна риса священнослужителя і водночас як один із допусків до нього. У бесіді з заступником старшого пресвітера по Запорізькій області Л.Мельниковим один з проповідників СЦ ЄХБ Л.Ружин заявив: «Ми вважаємо, що репресії, яких зазнають наші брати, це страждання за Христа, а не за політичні погляди»³⁴. Подібні думки неодноразово висловлювалися у братських листах та спеціальних посланнях РЦ ЄХБ. Так, у братському листку № 6 за червень 1966 р., котрий вийшов після травневої демонстрації під стінами ЦК КПРС, писалося, що «вірні, за прикладом Мардохея, Даниїла і апостолів, продовжували служіння, не дивлячись на погрози, укази, розжарені печі, ями із левами, хрести, тюрми і кликали до Бога про допомогу у постах і молитвах, і зверталися з клопотанням до царів і правителів за свій народ»; при цьому наголошувалося, що «як Христос здійснив перемогу через страждання і Голгофу... так і в усі часи зверхує Бог перемогу у серці грішників через страждання вірних служителів»³⁵.

Працівники Ради у справах релігій розуміли наскільки небезпечним є таке ставлення віруючих до страждань. Відмітимо, що при судовому переслідуванні прихильників РЦ ЄХБ органи влади наголошували, що віруючі несуть відповідальність не за свої релігійні переконання, а за порушення закону. Ця трактовка була необхідна не лише для того, аби виправдати свої дії, але й щоб подати опозиціонерів громадськості та одновірцям не як ідейних противників чи борців за свої права, а як кримінальних злочинців. У такий спосіб запобігти зростанню їх авторитету, зруйнувати образ мучеників, що формувався навколо в'язнів сумління. Голова РСРК О.Пузін зазначав, що у противному випадку існує небезпека, що на керівні посади у релігійних організаціях придуть «люди абсолютно неприйнятні

з політичної точки зору»³⁶. Попри всі намагання влади, у багатьох випадках не вдавалося запобігти такому розвитку подій у середовищі СЦ ЄХБ. Уповноважений по Хмельницькій області з цього приводу зазначав, що «характерною ознакою громад на території області є те, що у керівництві цих груп, в основному стоять особи, що повернулися з місць ув'язнення, або родичі сектантів, що знаходяться в ув'язненні»³⁷.

Загалом, незважаючи на те, що репресії завдали значного удару опозиції, вони виявилися все ж нездатні покласти край її існуванню, і непохитність у відстоюванні своїх поглядів її лідерів, котрі не боялися багаторічних термінів, а подекуди і смерті. Досить часто, закликаючи віруючих до стійкості, керівництво апелювало саме до прикладу в'язнів, які попри те, що переносили значно більші страждання, залишилися вірними, наслідуючи Христа, і чекали цього ж від своїх послідовників. Так, застерігаючи своїх одновірців від участі у з'їзді ВС ЄХБ 1966 р., керівництво СЦ ЄХБ зазначало, що той хто, прийме у ньому участь «буде поглиблювати страждання в'язнів ... за віру євангельську, тим самим виступаючи проти Господа і Його страждаючої церкви»³⁸. Таким чином, не лише «в'язні» несли відповідальність перед Богом та громадою за збереження вірності, але й громада перед «в'язнями». Такий підхід давав результати: уповноважений по Херсонській області відзначав, що «там, де засуджені судом сектантські керівники підпільних груп, ці – групи часто або перестають існувати, або приєднуються до зареєстрованих громад. Однак вищесказане, – продовжує уповноважений, – не стосується т.зв. розкольників. Після засудження судом керівників розкольників віруючі продовжують збиратися підпільно, зареєстрованих громад ЄХБ розкольники не відвідують»³⁹. Поруч з тим перебування в ув'язненні, приниження та переслідування яких зазнавали там віруючі, не сприяло виробленню у них лояльності до держави. Відчувши на собі увесь «гуманізм» радянської системи, вони, як правило, перетворювалися на активних її противників. У цьому випадку усі спроби РЦ ЄХБ не торкатися політики у боротьбі за права віруючих, були приречені на поразку.

Діючи в умовах постійних переслідувань, загрози арешту, обшуку чи розгону богослужіння прихильники СЦ ЄХБ діяли конспіративно. Віруючі часто збиралися групами на квартирах чи у будинках, при цьому місця богослужіння постійно змінювалися. У періоди посилення репресій зібрання нерідко проходили по вечорам. Цікавим у цьому плані є свідчення уповноваженого по Житомирській області. Він, зокрема, повідомляв, що в обласному центрі відбулися дві наради СЦ ЄХБ, на якій були присутні Г.Вінс й інші «представники розкольників з інших міст, особи яких встановити не вдалося». Уповноважений повідомляв, що наради проходили настільки конспіративно, що він дізнався про них лише через досить тривалий час, а про присутніх на нараді та питання, які там обговорювалися має досить приблизні відомості⁴⁰. Уповноважений по Черкаській області з цього приводу писав, що «розкольники дотримуються суворої конспірації,

директивні установки передають усно, через довірених осіб⁴¹. Показовим у цьому плані є діяльність видавництва «Християнин», яке попри часті арешти не припинило існування і в основному забезпечило віруючих духовною літературою. Про масштаби його роботи свідчить те, що лише за 1970-1971 рр. органами влади було конфісковано 700 видрукованих і підготовлених до розсилки Євангелій⁴².

Зважаючи на неможливість вільно проводити спільні богослужіння у конфесії СЦ ЄХБ значна увага приділялася «домашній церкві». Сімейне читання Біблії, молитва, спів псалмів розглядалися віруючими як невід'ємна сторона християнського життя та спосіб «духовно вижити» у тогочасному суспільстві. Для проведення богослужінь чи просто спілкування використовувалися будь-які можливості: віруючі ходили один до одного в гості, відвідували хворих, навіть похорони та весілля нерідко ставали місцями проведення масових богослужінь чи способом благовістя. Лідери СЦ ЄХБ заявляли, що церква у Радянському Союзі має бути організована так аби зробити її невразливою для переслідувань з боку влади. В умовах «гонінь», зазначали вони, «ніяких храмів і ніяких молитовних будинків не буде. У таких умовах церква буде жити так: де збереться двоє чи троє віруючих – там буде церква... і така церква буде угодна Богу в тисячу разів більше, ніж та, яка має храми та дома молитви»⁴³.

Характерною ознакою СЦ ЄХБ став акцент на відділенні від усього «світського». У той час, як керівництво ВС ЄХБ заклиало одновірців викорінювати зі свого середовища вузькі погляди на культуру, відвідувати театр, кіно, клуби, приймати активну участь у громадському житті, опозиціонери виступали категорично проти всього цього. Євангельські положення, як «не любіть світу, а ні того, що у світі», «для мене світ розп'ятий і я для нього», «коли б ви зо світу були, то своє світ любив би своє» вийшли, на нашу думку, на одну з найголовніших позицій віровчення опозиціонерів. При цьому відділення від світу нерідко розглядалося, як відділення від держави та усього державного. Така позиція зрозуміла, оскільки в радянському суспільстві все було, так чи інакше пов'язано з комуністичною ідеологією, а отже розглядалося як вороже віруючій людині. Крім того, прихильники СЦ ЄХБ, постійно стикаючись з жорсткими реаліями радянського режиму, несприйняттям з боку влади, а іноді ворожості громадськості, все більше відмежовувалися від суспільства. Цьому сприяло також керівництво СЦ ЄХБ прагнучи добитися того, аби у віруючої людини було мінімум точок зіткнення з ворожим їй комуністичним середовищем. Звідси – відмова від телебачення – просякнутого про-радянською ідеологією та культурою, від участі у комсомолі, піонерській організації, профспілці тощо. Життя в радянській державі для значної частини віруючих СЦ ЄХБ асоціювалося з перебуванням в облозі, і чим вищими були стіни, які відділяли їх від радянського способу життя, тим спокійніше вони себе відчували. Як наслідок – у середовищі опозиціонерів інкорпорація пересічного віруючого у життя громади, та акцент на духовних цінностях були значно вищими ніж у ВС ЄХБ.

Варто також відмітити, що з кінця 1960-х – початку 1970-х рр. в управлінні СЦ ЄХБ все більше простежується посилення централізації, зростає вплив Г.Крючкова. Він стає одним з об'єднуючих факторів, а у його манері управління все більше проявляється владність⁴⁴. З одного боку, це стало причиною незадоволення ряду прихильників СЦ ЄХБ, а з іншого, було необхідним для існування Співки церков. Сильна центральна влада та значний авторитет лідера дозволяли зберегти СЦ ЄХБ в умовах майже безперервних 25-літніх переслідувань.

Таким чином, упродовж 1960-х – початку 1970-х рр. сформувалися конфесійні особливості СЦ ЄХБ. Фактично, самі ідейні установки «Ініціативної групи» стали елементом відбору, який привів до її лав найбільш радикально налаштованих євангельських християн – баптистів. Відділення від держави розглядалося значною мірою як її невтручання у внутрішнє життя церкви. Це зумовило різку протидію з боку СЦ ЄХБ усім спробам влади поширити свій вплив на внутрішньо-конфесійне життя з одного боку та невизнання нормативних актів, що встановлювали обмеження, які на думку віруючих, суперечили Євангелію. Існування в умовах постійних переслідувань з боку влади призвели до того, що саме готовність переносити страждання заради Христа почали розглядатися, як одне з головних свідчень вірності Богу. Характерною ознакою СЦ ЄХБ стала значна увага, що приділялася роботі з дітьми та молоддю. Окремі форми роботи як то організація спеціальних дитячих, молодіжних зібрань, таборів та ін. були грубим порушенням радянського законодавства. Значну роль у догматичці СЦ ЄХБ відігравало питання освячення, невід'ємною стороною якого вважалося максимальне відокремлення від усього світського та того, що продукувала радянська ідеологія. Окремі елементи у поглядах прихильників СЦЄХБ, як то відмова від реєстрації, були зумовлені тим, що їм не залишали інших варіантів. Загалом, на початку 1970-х рр. СЦ ЄХБ, як організаційно, так і догматично оформилася в окрему релігійну організацію євангельсько-баптистського спрямування.

Примітки

- ¹ Див.: Андрухів І.О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944-1990 роки. Історико-правовий аналіз / І.О. Андрухів. – Івано-Франківськ, 2004. – 334 с.; Митрохин Л.Н. Баптизм история и современность: Философско-социологические очерки / Л.Н. Митрохин. – СПб.: Изд-во Руского Христианского гуманитарного ин-та, 1997. – 480 с.; Історія релігії в Україні: у 10-ти т. // Редкол. А.Колодний (голова) та ін. – К.: Світ Знань. Т. 5. Протестантизм в Україні // За ред. П.Яроцького. – 2002 – 424 с.; Лахно О.П. Опозиція в євангельсько-баптистському русі в УРСР (середина 40-х – 80-ті роки ХХ століття): дис. ... канд. истор. наук: 09.00.11 / Олександр Петрович Лахно. – Полтава, 2008. – 290 с.; Лахно О.П. Церковна опозиція в Євангельських християн-баптистів в Україні (1940-1980-ті роки): Монографія / Олександр Лахно. – Полтава: Друкарська майстерня, 2009. – 288 с.; Єленський В.Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990) / В.Є.Єленський. – К.: Знання, 1991. – 72 с.; Вільховий Ю.В. Політика радянської держави щодо протес-

- тантських церков в Україні (середина 40-х – 70-х років ХХ ст.): дис. ...канд. істор. наук: 09.00.11 / Юрій Віталійович Вільховий. – Полтава, 2002. – 298 с.; Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні у другій половині 1950-х – 1980-ті рр. / Ю.З.Данилюк. – К., 2000. – 332 с.
2. Лахно О.П. Церковна опозиція в Євангельських християн-баптистів в Україні (1940 – 1980-ті роки): Монографія / Олександр Лахно. – Полтава: Друкарська майстерня, 2009. – 288. – С. 122.
 3. Крючков Г.К. Великое пробуждение ХХ века / Г.К.Крючков. – М.: Христианин, 2008. – С. 34.
 4. Братский листок СЦ ЄХБ (сборник) 1965-2000. – М.: «Христианин», 2001. – С. 12.
 5. Там само. – С. 44, 47.
 6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВ). – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 374. – Арк. 176.
 7. Державний архів Російської федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 6991. – Оп. 4. – Спр. 175. – Арк. 108-115.
 8. ДАРФ. – Ф. 6991. – Оп. 4. – Спр. 176. – Арк. 38, 130 – 132; ЦДАВОВ. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 31-32.
 9. ЦДАВОВ. – Оп. 7. – Спр. 3. – Арк. 132.
 10. Там само.
 11. Там само. – Оп. 5. – Спр. 224. – Арк. 14-15.
 12. Там само.
 13. Братский листок СЦ ЄХБ (сборник) 1965 – 2000. – М.: «Христианин», 2001. – С. 46.
 14. Статут ВС ЄХБ (1966р.)[Електронний ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. – Одесса: ЕААА, 2005. – 1 електр. опт. диск (CD-ROM); цв; 12 см. – (Електронная Христианская Библиотека). – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титул. екрану.
 15. Братский листок СЦ ЄХБ (сборник) 1965-2000. – М.: «Христианин», 2001. – С. 44.
 16. Крючков Г.К. Великое пробуждение ХХ века / Г.К.Крючков. – М.: Христианин, 2008. – С. 26-27.
 17. ЦДАВОВ. – Оп. 2. – Спр. 388. – Арк. 44; ЦДАВОВ. – Оп. 2. – Спр. 413. – Арк. 7-8.
 18. Статут ВС ЄХБ (1966р.)[Електронний ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. – Одесса: ЕААА, 2005. – 1 електр. опт. диск (CD-ROM); цв; 12 см. – (Електронная Христианская Библиотека). – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титул. екрану.
 19. ЦДАВОВ. – Оп. 5. – Спр. 3. – Арк. 32.
 20. Там само. – Оп. 4. – Спр. 350. – Арк. 48.
 21. Там само. – Оп. 7. – Спр. 3. – Арк. 133.
 22. Там само. – Оп. 5. – Спр. 84. – Арк. 36-39.

23. Там само. – Оп. 2. – Спр. 454. – Арк. 34.
24. Державний архів одеської області. (далі – ДАОО) – Ф.Р. 2000. – Оп. 5 – Спр. 563. – Арк.170.
25. ЦДАВО. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 492. – Арк. 14-15.
26. Там само. – Оп. 4. – Спр. 343. – Арк. 213.
27. Там само. – Оп. 4. – Спр. 329. – Арк. 68-70.
28. Там само.
29. ДАРФ. – Ф. 6991. – Оп. 4. – Спр. 168. – Арк. 80.
30. ЦДАВО. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 351. – Арк. 2; Оп. 5. – Спр. 32. – Арк. 51-54. Оп. 5. – Спр. 33. – Арк. 54.
31. Там само. – Оп. 4. – Спр. 376. – Арк. 28.
32. Там само. – Спр. 373. – Арк. 42-43.
33. Там само. – Спр. 354. – Арк. 179.
34. Братский листок СЦ ЄХБ (сборник) 1965-2000. – М.: «Християнин», 2001. – С. 68-69.
35. ДАРФ. – Ф. 6991. – Оп. 4. – Спр. 168. – Арк. 80.
36. ЦДАВО. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 376. – Арк. 2.
37. Братский листок СЦ ЄХБ (сборник) 1965 – 2000. – М.: «Християнин», 2001. – С. 72.
38. ЦДАВО. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 339. – Арк. 149.
39. Там само. – Спр. 361. – Арк. 144.
40. Там само. – Спр. 340. – Арк. 177.
41. Там само. – Оп. 5. – Спр. 281. – Арк. 95.
42. Там само. – Оп. 4. – Спр. 367. – Арк. 97-98.
43. Там само. – Спр. 355. – Арк. 157.
44. Доклад: Совет Церквей и движение Независимых церквей. [Електронний ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. – Одесса: ЕААА, 2005. – 1 електр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – (Електронная Християнська Библиотека). – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титул. екрану.

Резюме

В статті досліджуються конфесійні особливості Союзу Церков євангельських християн-баптистів, а також фактори, які впливали на їх формування в 1960-1970-х рр.

Ключевые слова: *Союз Церквей євангельських християн-баптистів, Всесоюзний Совет євангельських християн-баптистів, конфесія, політика, релігійна опозиція, законодавство.*

Одержано 27 лютого 2013 р.

ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ ПРО РЕАБІЛІТАЦІЮ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ КІНЦЯ 1980-х – ПОЧАТКУ 1990-х РОКІВ

У статті досліджується нормативно-правова база України з питань реабілітації безневинно репресованих громадян у період становлення незалежності держави.

Ключові слова: реабілітація, політичні репресії, демократія, законність.

У 80-90-і роки ХХ ст. в Україні розпочався процес відродження демократії і законності, оновлення державного устрою, відновлення цивільних і політичних прав та свобод громадян. У ці роки видаються закони про реабілітацію осіб, постраждалих під час політичних репресій.

Законодавство передбачало чітку систему органів та етапів процедури по відновленню порушених прав громадян. Державні органи були наділені широкими правами по визначенню кола осіб, яким надавалося право подання заяви про реабілітацію, встановленню юридичної підстави відшкодування збитку, призначенню сум, термінів реалізації права на компенсацію, визначенню обставин, що виключають реалізацію права на відшкодування.

Загалом, реабілітація жертв політичних репресій почалася із засудження репресій, відміни і визнання недійсними актів, відповідно до яких по політичних мотивах були арештовані і перебували в таборах громадяни.

Важливе значення для розкриття теми мають роботи, присвячені масовим політичним репресіям в СРСР. У публікаціях 1990-х років міститься значний емпіричний матеріал, що відображає етнічний, організаційний, статистичний, народногосподарський і інші аспекти політичних репресій. Проте, як правило, ці публікації мають потребу в подальшому смислово-коментарі, а також в історико-правовій інтерпретації. Спроби узагальнення накопиченого емпіричного матеріалу зустрічаються набагато рідше. Останніми роками з'явилися кваліфікаційні роботи, присвячені реабілітації жертв політичних репресій у цілому Е.С. Кузнецова, С.В. Мамічева. Дослідження історії інституту реабілітації громадян, необґрунтовано засуджених і притягнених до кримінальної відповідальності, представлені в роботах А.Г. Петрова, В.І. Антонова, Б.Т. Безлепкина, Л.В. Війцівської, В.В. Війцівської, Г.З. Клімової, А.П. Куна, Т. Москалькової, М.В. Орлової, М.І. Пастухова, І.Л. Петрухіна, М.Ф. Полякової, Ю.І. Стецьовського, Т.Т. Таджієва, Е.П. Чорновола і ін. Окремі види і форми реабілітації жертв політичних репресій аналізуються Б.М. Лазаревим, В.П. Поляном, А.Х. Хунаговим, Б.С. Цое¹, Л.Л. Місінкевичем².

Метою статті є дослідження нормативно-правової бази з питань реабілітації безневинно репресованих і депортованих громадян, сформованої наприкінці 1980 – на початку 1990-х років.

Питання реабілітації жертв політичних репресій є хворобливим не лише для всього пострадянського простору, але і для низки країн світу. Наприклад, у Чилі впродовж вже двох десятиліть однією з головних невіршених політичних проблем є розслідування злочинів, здійснених військовою хунтою генерала Піночета і реабілітація тих, хто піддавався політичним репресіям.

Уже більше трьох десятиліть в Іспанії продовжується процес реабілітації громадян, що стали жертвами репресій диктаторського режиму генерала Ф. Франко. Великим вкладом у відновлення порушених прав і чесного імені репресованих громадян став так званий «закон про пам'ять», який був прийнятий іспанським парламентом на початку 2000-х років. Цей закон відновлює права жертв франкізму і включає відміну судових вирішень епохи франкістської диктатури, перепоховання страчених республіканців, опозиціонерів і простих громадян з безіменних братських могил тощо.

Особливо актуальною є реабілітація репресованих громадян для країн колишнього соціалістичного табору.

Реабілітація жертв політичних репресій нерозривно пов'язана з розвитком правової держави, громадянського суспільства, демократизацією суспільних процесів і обсягом свободи суспільства. Так, Україна, Російська Федерація, Киргизька Республіка, Республіка Казахстан і деякі інші країни СНД виправляючи помилки минулого, відновлюючи права і свободи репресованих громадян прийняли закони про реабілітацію. Слід відмітити, що не всі держави пострадянського простору зробили такий крок. Деякі з них навіть не збираються проводити реабілітацію жертв державного терору.

Серед перших реабілітаційних законодавчих актів початку 90-х років слід виділити Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» та Закон Російської Федерації «Про реабілітацію жертв політичних репресій», постанову Республіки Білорусь «Про порядок реабілітації жертв політичних репресій 1920-1980-х років в Республіці Білорусь», Закон Республіки Молдова «Про реабілітацію жертв політичних репресій», Закон Республіки Вірменія «Про репресованих осіб», Закон Азербайджанської Республіки «Про виправдання жертв політичних репресій», Закон Грузії «Про визнання громадян Грузії жертвами політичних репресій і про соціальний захист репресованих», Закон Киргизької Республіки «Про права і гарантії реабілітованих громадян, постраждалих в результаті репресій за політичні і релігійні переконання, по соціальних, національних і іншим ознакам», які визначали категорії осіб, що вважаються реабілітованими та відновлюються у втрачених ними соціально-політичних і цивільних правах, військових і спеціальних званнях.

Законодавство про реабілітацію жертв політичних репресій на теренах СНД приймалося відповідно до Декларації Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 р. № 772-І «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, яких було піддано насильницькому пе-

реселенню, і забезпечення їхніх прав», яка передбачає життя необхідних законодавчих заходів для безумовного поновлення прав усіх радянських народів, яких було піддано репресіям та було виселено чи примусово переселено з місць постійного проживання.

Керуючись Декларацією Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 р. і виходячи з політичного й соціального значення повного вирішення всіх питань, пов'язаних з відновленням прав народів, що зазнали необґрунтованих репресій, Верховна Рада СРСР 07.03.1991 р. постановила скасувати акти найвищих органів державної влади СРСР, які послужили основою для протиправного насильницького переселення окремих народів з місць постійного проживання, обмеження прав громадян з числа цих народів, а також незаконної ліквідації деяких національно-державних утворень.

Верховним Радам республік рекомендовано розглянути зазначені питання і прийняти щодо них необхідні рішення, не допускаючи ущемлення прав та законних інтересів громадян, які проживають зараз на відповідних територіях та організувати до кінця 1991 р. практичне поновлення законних прав репресованих народів, включаючи надання відповідних пільг громадянам, а також встановити порядок, розміри та механізм матеріальних компенсацій особам, що безпосередньо зазнали насильницького переселення.

Так, 13 серпня 1990 р. було видано Указ Президента СРСР М. С. Горбачова № 556 «Про відновлення прав всіх жертв політичних репресій 20-50-х років», який визнавав незаконними репресії, що проводилися відносно селян у період колективізації, а також відносно всіх інших громадян по політичних, соціальних, національних, релігійних і іншим мотивам в 20-50-х роках, і повністю відновити права цих громадян³.

На виконання Указу Президента СРСР 31 серпня 1990 р. Рада Міністрів СРСР постановою № 871 доручила Міністерству юстиції СРСР, Державному комітету СРСР з праці і соціальних питань, Міністерству фінансів СРСР і Академії наук СРСР за участю Міністерства внутрішніх справ СРСР, Комітету державної безпеки СРСР, Прокуратурі СРСР, Верховному Суду СРСР, ВЦСПС і Раді Міністрів союзних республік підготувати проект законодавчого акту СРСР про порядок відновлення прав громадян, які постраждали від репресій, що проводилися відносно селян у період колективізації, а також стосовно всіх інших громадян по політичним, соціальним, національним, релігійним і іншим мотивам у 20-50-х роках⁴.

Вперше, серед пострадянських республік, в Україні 17 квітня 1991 р. був прийнятий Закон № 962-ХІІ «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», підписаний Головою Верховної Ради України Л. М. Кравчуком⁵. Він ліквідував наслідки беззаконня, допущені з політичних мотивів до громадян України, поновлював їх права, встановлював компенсації за незаконні репресії та пільги реабілітованим.

На підставі постанови Верховної Ради УРСР від 17 квітня 1991 р. «Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»⁶ та постанови Кабінету Міністрів

України від 24 червня 1991 р. № 48 «Про заходи щодо реалізації Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» було сформовано при виконкомах комісії, які разом з правоохоронними органами встановлювали факти безпідставності заслання, вислання, направлення на спецпоселення та факти конфіскації й вилучення майна. Цією ж постановою було затверджено «Положення про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям», «Положення про комісії Рад народних депутатів з питань поновлення прав реабілітованих» та зразок посвідчення про пільги реабілітованих⁷.

15 травня 1992 року було прийнято Закон України № 2353-ХІІ «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», що розширив коло осіб, які підпадають під дію закону та надав Верховному Суду України повноваження щодо перегляду в порядку нагляду і за нововиявленими обставинами кримінальних справ, розглянутих Верховними Судами Української РСР, Союзу РСР, військовими трибуналами та позасудовими органами, в тому числі за межами територій колишнього Радянського Союзу, щодо осіб, які на момент застосування репресій були громадянами України⁸. Також, були внесені зміни і до постанови Кабінету Міністрів України від 24 червня 1991 р. № 48.

З метою посилення соціального захисту колишніх репресованих 14 травня 2001 року був підписаний Президентом України Л. Д. Кучмою Указ № 307/2001 «Про заходи щодо державної підтримки колишніх політичних в'язнів і репресованих», яким доручалося уряду подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні», передбачивши, зокрема, визначення статусу колишніх малолітніх політичних в'язнів та гарантії їх соціального захисту; ужити заходів щодо надання реабілітованим особам, які стали інвалідами внаслідок репресій або є пенсіонерами, пільгових путівок для санаторно-курортного лікування та відпочинку і безоплатного забезпечення таких осіб автомобілями класу ЗАЗ-968М за наявності відповідних медичних показників; вирішити питання про виплату реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям грошової компенсації та відшкодування вартості конфіскованого майна у передбачених законом розмірах⁹.

Слід зауважити, що вищезазначений Указ Президента не був виконаний, так як поданий Кабінетом Міністрів України проект Закону України про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» № 3643 від 18 червня 2003 р. був відкликаний з Верховної ради 8 лютого 2005 р.

Загалом, зміни до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» були прийняті двічі лише у 1992 р. У наступні ж роки проблеми соціального захисту колишніх політичних в'язнів і репресованих реалізовували через Укази Президента України. Так, 11 липня

2005 р. з метою поліпшення соціального та правового захисту колишніх політичних в'язнів, репресованих та громадських організацій, що займаються захистом їх інтересів та вивченням проблем політичних репресій і голодоморів, Президент України підписав Указ № 1088/2005 «Про заходи щодо посилення державної підтримки колишніх політичних в'язнів, репресованих та їх громадських організацій», яким зобов'язав Кабінет Міністрів України вжити додаткових заходів для розв'язання проблем колишніх репресованих¹⁰.

Однак, у зв'язку з складною політичною ситуацією в країні, Указ № 1088/2005 було виконано частково лише Міністерством Охорони здоров'я України, яке 22 грудня 2005 р. видало наказ № 746 «Про заходи щодо поліпшення медичної допомоги колишнім політичним в'язням і репресованим»¹¹.

Уже наступного року Кабінет Міністрів України своїм розпорядженням від 24 червня 2006 р. № 350-р затверджує план заходів щодо посилення соціального захисту колишніх політичних в'язнів і репресованих та членів їх сімей на 2006-2011 роки¹².

З метою подальшого сприяння реалізації колишніми політичними в'язнями і репресованими своїх прав і свобод 3 лютого 2010 р. Президент України підписує Указ № 91/2010 «Про додаткові заходи щодо державної підтримки колишніх політичних в'язнів і репресованих та їх громадських організацій», яким зобов'язує Кабінету Міністрів України проаналізувати стан додержання законодавства щодо реабілітації, державної підтримки колишніх політичних в'язнів і репресованих та вжити додаткових заходів для забезпечення безумовного його виконання; забезпечити розроблення в установленому порядку проекту загальнодержавної програми соціального захисту колишніх політичних в'язнів і репресованих, членів їхніх сімей на 2010-2015 роки та внести в установленому порядку на розгляд Верховної Ради України відповідний законопроект¹³.

Отже, Україна на законодавчому рівні засуджувала репресії і відмежовувалася від терористичних методів керівництва суспільством, проголосувала намір неухильно добиватись відновлення справедливості, усунення наслідків свавілля і порушень громадянських прав, прагнула забезпечити посильну на цей час компенсацію матеріальної і моральної шкоди, заподіяної незаконними репресіями, реабілітованим та їх сім'ям, та гарантувала народу України, що подібне ніколи не повториться, що права людини і законність будуть свято додержуватись.

Примітки

1. Петров А. Г. Реабилитация жертв политических репрессий: Историко-правовой анализ : автореф. дис. на соискание ученой степени доктор. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; История учений о праве и государстве» / Александр Геннадьевич Петров. – Нижний Новгород, 2006. – С. 5.
2. Місінкевич Л.Л. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні / Л. Л. Місінкевич. – Київ; Хмельницький, 2009. – 425 с.

3. Правда – 1990 – 14 августа // Ведомости Верховного Совета СССР. -1990. – № 34. – Ст. 647.
4. Катков Н.Ф. Восстановление исторической правды и справедливости / Н.Ф. Катков // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 9. – С. 89.
5. Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні : Закон України [від 17 квітня 1991 р.] // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 22. – Ст. 262.
6. Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» : Постанови Верховної Ради УРСР [від 17 квітня 1991 р.] // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 26. – Ст. 263.
7. Про заходи щодо реалізації Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» : Постанова Кабінету Міністрів України [від 24 червня 1991 р. №48] // Урядовий кур'єр. – 1991 (№14-15.)
8. Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 32. – Ст. 456.
9. Про заходи щодо державної підтримки колишніх політичних в'язнів і репресованих : Указ Президента України [від 14.05.2001 р.] // Офіційний вісник Президента України. – 2001. – № 20. – С. 34. – Ст. 834.
10. Про заходи щодо посилення державної підтримки колишніх політичних в'язнів, репресованих та їх громадських організацій : Указ Президента України [від 11 липня 2005 року № 1088/2005] // Урядовий кур'єр. – 2005. – 20 липня (№ 132).
11. Поточний архів управління охорони здоров'я Хмельницької обласної державної адміністрації. Відділ лікувально-профілактичної допомоги. – Спр. 5. – Арк. 18.
12. Про затвердження плану заходів щодо посилення соціального захисту колишніх політичних в'язнів і репресованих та членів їх сімей на 2006-2011 роки. : Розпорядження Кабінету Міністрів України [від 24 червня 2006 р. № 350-р] // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://base.garant.ru / 1 0 2 00365/> <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/350-2006-%D1%80>.
13. Про додаткові заходи щодо державної підтримки колишніх політичних в'язнів і репресованих та їх громадських організацій : Указ Президента України [від 3 лютого 2010 р. № 91/2010] // Офіційний вісник Президента України. – 2010. – № 7. – С. 19. – Ст. 164.

Summary

In the article probed normatively legal base of Ukraine on questions the rehabilitation of the innocently subjected to repression citizens, in the period of becoming of independence of the state.

Key words: *rehabilitation, political repressions, democracy, legality.*

Одержано 28 лютого 2013 р.

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 908(477.43)''18|20'':37.011.3-051

Л.В. Баженов

ПЕДАГОГИ – ГОЛОВНА ОПОРА КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ ТА РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОДІЛЛІ-ХМЕЛЬНИЧЧИНІ (середина XIX – початок XXI ст.)

У статті розглядаються етапи розвитку краєзнавчого руху та регіональних досліджень в Хмельницькій області середини XIX – початку XXI ст. під кутом зору місця, ролі і значення в цьому процесі освітянської інтелігенції.

***Ключові слова:** Поділля-Хмельниччина, краєзнавство, регіональні дослідження, освітяни, педагоги, вчителі.*

Як відомо, в середині XIX ст. у Подільській губернії розпочалося організоване формування і становлення краєзнавчого руху – складової частини українського національно-культурного відродження, і цей процес триває вже понад 160 років й досяг свого апогею в роки державної незалежності України. Доведено, що від початків свого розвитку і до сьогодні головною і невід’ємною складовою краєзнавчого руху та регіональних досліджень завжди виступали освітяни початкової, середньої і вищої школи. Це засвідчують монографічні дослідження стосовно краєзнавства на Поділлі-Хмельниччині В.С. Прокопчука¹, С.Д. Гальчака², О.М. Завальнюка³, П.Я. Слободянюка⁴, А.М. Трембіцького⁵, автора цього матеріалу⁶, акумульоване колективне видання «Вища педагогічна освіта України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область» (2010). За мету нашого дослідження ми ставимо розглянути з порогу знань нинішнього дня участь, роль і значення освітянської інтелігенції в краєзнавчому русі подільського регіону України на всіх етапах його розвитку.

Так історично склалося, що головними осередками формування і становлення краєзнавства на Поділлі у середині XIX – на початку XX ст. стали Подільська духовна православна семінарія та духовні училища, Кам’янець-Подільська чоловіча гімназія та інші державні освітні заклади, педагогічні колективи яких стали джерелом поповнення кадрів краєзнавців, дослідників місцевої історії, культури та природи. Саме Подільська духовна семінарія стала фундатором з 1862 р. видання часопису «Подольские епархиальные ведомости», в яких до 1906 р. в кожному числі друкувалися краєзнавчі добірки, нариси історії міст і сіл, церков, монастирів, історичні монографії, а з 1865 р. засновником і оплотом головного центру краєзнавства Подільського епархіального історико-статистичного комітету (з 1903 р. церковного історико-археологічного товариства)⁷. Саме це товариство до початку 1921 р. очолювало краєзнавчий рух на Поділлі, го-

ловний кістяк якого складала духовна і освітня інтелігенція. Ми сьогодні повинні віддати належне професору цієї семінарії П.А. Гліщинському, який на початку 1850-х рр. першим взявся створити «Опис Подільської єпархії», залучив до збору джерел і матеріалів талановитих учнів закладу С.В. Руданського, А.П. Свидницького, К.В. Шейковського, які згодом стали видатними діячами українського національного відродження⁸. Продовжили справу П.А. Гліщинського у 1860-1880-ті рр. відомі науковці, професори семінарії М.І. Яворовський, О.Я. Павлович, Д.І. Синицький, М.Ф. Багинський, С.М. Лобатинський, ректор, професор М.В. Сімашкевич та чимало інших, які очолили і розгорнули краєзнавчий рух, а їх численні праці з історії та культури краю заклали фундамент поділезнавства⁹. Саме під їх впливом зросли і загартувалися на ґрунті краєзнавства вихованці семінарії Є.Й. Сіцінський. О.З. Неселовський та інші, які не тільки з початку 1890-х років утвердили краєзнавчий рух на Поділлі, створили фундаментальні праці з поділезнавства, були засновниками і керівниками у Кам'янці-Подільському історичних музеїв, але й своє життя присвятили викладацькій роботі¹⁰. Якщо ж взяти до прикладу тодішню державну цивільну освіту, то варто відзначити внесок у вивчення нашого краю інспектора народних училищ Подільської губернії в 1886-1891 рр. О.І. Тарнавського, який опублікував працю «Коротка історія Поділля у запитаннях і відповідях» (1893)¹¹, аналогу якій не має й досі, вчителя історії Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії І.К. Михалевича, котрий залишив низку публікацій з історії навчальних закладів Поділля¹². Чимало зробив для організації дослідження природи Поділля й Середнього Подністров'я на початку ХХ ст. відомий український педагог і вчений, професор Одеського (Новоросійського) університету П.М. Бучинський, який, вийшовши в 1910 р. на пенсію, повернувся до рідного Кам'янця-Подільського і наступного року заснував тут потужне Подільське товариство природослідників і любителів природи, що діяло до 1920 р., й налагодив видання його Трудів та публікацій, продовжив цю діяльність, працюючи професором, деканом фізико-математичного факультету місцевого державного українського університету (1918-1921) та ректором на створеного на його базі інституту народної освіти¹³.

У роки Української революції 1917-1921 рр. педагоги краю взяли активну участь у процесі українізації освіти, культури і краєзнавства. Саме у цей період професор Кам'янець-Подільського державного українського університету Д. Дорошенко видав книгу «Про минулі часи на Поділлі», учитель, громадсько-політичний та освітній діяч у роки революції Н.Я. Григоріїв-Наш оприлюднив перший національний навчальний посібник з краєзнавства для вищої і середньої школи «Поділля. Географічно-історичний нарис» (1919), в якому викладені природа, історія та історичні пам'ятки краю», доцент Є.Й. Сіцінський вперше з-поміж вишів України став розробляти і викладати в Кам'янець-Подільському університеті дисципліну історичне краєзнавство і мистецтвознавство Поділля¹⁴.

У так званий «зоряний час» краєзнавства, який припав на 1920-ті роки, знову освітні заклади стали осередками розвитку краєзнавчого і пам'яткоохоронного руху, музейного будівництва та регіональних досліджень на Поділлі-Хмельниччині. Саме тоді в Кам'янці-Подільському при Інституті народної освіти та сільськогосподарському інституті діяла кафедра історії та економіки Поділля, яка мала аспірантуру. В 1925-1929 рр. центр краєзнавства перемістився до Кам'янець-Подільського наукового товариства при УАН, в якому 74 відсотка його членів були освітянами¹⁵. У Вінниці педагоги-краєзнавці гуртувалися навколо філії Всенародної бібліотеки ВУАН та її Кабінету виучування Поділля, якими керував відомий поділлєзнавець В.Д. Отамановський. Головну соціальну опору окружних, міських і районних краєзнавчих товариств, які масово виникли і діяли на Поділлі у 1920 – на початку 1930-х рр., складало вчительство. До відомих подвижників краєзнавства цього періоду на Поділлі варто віднести педагогів доктора географічних наук, професора, ректора Кам'янець-Подільського ІНО В.О. Гериновича, який не тільки залишив солідну наукову спадщину з фізичної та економічної географії, демографії, історії та туризму Поділля, особливо Кам'яниччини, але й був делегатом першого установчого з'їзду краєзнавців України у Харкові (1925), де був обраний до складу президії Українського краєзнавчого комітету і розгорнув бурхливу діяльність по розбудові краєзнавчих товариств у Подільському регіоні¹⁶. Значний вклад у піднесення краєзнавчого руху та у регіональні дослідження краю внесли тоді професори Кам'янець-Подільського ІНО П.В. Клименко, П.Г. Клепатський, І.А. Любарський. Звільнений з викладацької роботи в ІНО Є.Й. Сіцинський видав книгу «Нариси історії Поділля» (1927), нарис «Оборонні замки Західного Поділля» (1928), професор ІНО К.О. Копержинський опублікував монографію «Театральне та музичне мистецтво на Поділлі наприкінці XVIII та в перші три десятиліття XIX ст.» (1926), директор Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи імені Григорія Сковороди В.М. Гагенмейстер здійснив літографічний друк понад 100 власних мистецьких, етнографічних, краєзнавчих альбомів, буклетів, брошур, естампів, плакатів за матеріалами різних районів Поділля¹⁷. Кабінет виучування Поділля у Вінниці видав 30 книг з різних аспектів історії, культури, бібліографії краю, якими започаткував бібліотеку «Подоліка»¹⁸. Проте замість вдячності за подвижницьку працю всі вище названі науковці і діячі краєзнавчого руху на Поділлі були політично репресовані радянським тоталітарним режимом наприкінці 1920-х – у 30-ті роки, а краєзнавчі структури ліквідовані.

Відродження краєзнавчого руху розпочалося в Україні, в тому числі на Поділлі, тільки з другої половини 1950-х років. Зокрема, на Хмельниччині в авангарді цього процесу знову було вчительство. Він був пов'язаний у першу чергу з подвижницькою діяльністю начальника управління Хмельницького обласного відділу освіти, згодом доктора педагогічних наук, професора Івано-Франківського педінституту (нині національний університет імені Василя Стефаника) С.Д. Бабишина (1918-1991), якому

в 2013 р. відзначається 95-річчя від дня народження. Його безпосередньою заслугою було повернення в школи області наприкінці 1950-х – 60-ті роки історичного та географічного краєзнавства, туризму, пошукових експедицій, регіональних досліджень учителів та учнів, відкриття шкільних краєзнавчих музеїв, ініціювання спорудження пам'ятників, встановлення меморіальних плит на історичних місцях, залучення педагогів та учнів до пам'яткоохоронної діяльності¹⁹. С.Д. Бабишин для потреб освіти краю видав посібник «Путівник по визначних місцях Хмельницької області: на допомогу юним мандрівникам» (1957, 1958), «Топоніміка в школі (за матеріалами Хмельницької області) (1962), «Топоніміка в позакласній географії» (1968) тощо. Послідовниками С.Д. Бабишина у той час на Хмельниччині стали вчитель історії Жванецької СШ Кам'янець-Подільського району Б.М. Кушнір, який відкрив у школі один з кращих краєзнавчих музеїв в освіті, організував учнів на регіональні дослідження (археологічні розвідки, збір експонатів до музею, фольклорно-етнографічне вивчення краю) та впродовж другої половини 1950-х – початку 60-х років очолив пізнавальні мандрівки учнів по історичних місцях України та Росії і залишив їх опис у виданих ним книгах «По рідному краю» (1958), «Світанок стрічаємо в дорозі» (1965), які за своїм змістом не втратили своєї актуальності і сьогодні. Таку ж діяльність проводили вчитель історії шкіл Острополя, згодом Старокостянтинова М.М. Євтушок, учитель історії Коськівської СШ Шепетівського району К.І. Терещук, які залишили значну спадщину опублікованих краєзнавчих праць, учитель історії Яромирської СШ Гоородоцького району І. Підкуймуха, який прославив свою округу шкільним краєзнавчим музеєм²⁰, та інші.

Стабілізація краєзнавчого руху в 1960-ті роки дала можливість приступити до виконання унікального державного проекту в світовій історіографії – написання і видання 26-ти томної «Історії міст і сіл Української РСР» (1962-1974) під керівництвом керманіча краєзнавчих досліджень в Україні академіка АН України П.Т. Тронька. До здійснення і реалізації цього проекту було залучено понад 100 тисяч осіб науковців, краєзнавців, архівістів, музейників, бібліотекарів, журналістів та спеціалістів різних інших професій і занять²¹. Знову ж таки, лівову частку цього колективу складало вчителство та викладачі вишів. Зокрема, у 1971 р. вийшов масовим тиражем з друку том «Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область», який готувався до друку майже десять років. Тільки на першому етапі створення тому (1962-1968) було залучено до збору матеріалів про міста і села понад 1200 вчителів шкіл області, які виконали своє завдання, але не потрапили офіційно до авторського колективу тому. У списках, засвідчених у томі, зазначено 190 прізвищ тих осіб, які допомагали готувати, редагувати, ілюструвати видання, у тому числі серед них понад 60 осіб освітян²². У складі авторського колективу, вміщених у томі нарисів історії міст і сіл, 75 відсотків займають викладачі вишів та вчителі шкіл. Наприклад, нарис про Стару Ушицю на першому етапі підготовки створювали місцеві вчителі історії І.Я. Вайсман і С.Б. Юсім, на завер-

шальному – додалися ще два співавтора з Кам'янець-Подільського педінституту (нині національний університет імені Івана Огієнка) М.Ф. Александря і Л.В. Баженов. Такий склад авторів залишений у цьому нарисі²³. Зрозуміло, що сьогодні томи «Історії міст і сіл Української РСР» за своїм ідеологічним засадами та фактичним змістом вже не відповідають потребам і запитам сучасності. Ми нині стоїмо на порозі перевидання цього видання в новій редакції. Вважаю, що педагоги області візьмуть саму активну участь у цій подвижницькій роботі.

Нові горизонти подальшої розбудови і розвитку краєзнавчого руху та регіонального дослідництва відкрилися в нинішню добу незалежності України. Цьому сприяли: ліквідація державної цензури видаць, впровадження демократичних інститутів свободи слова і друку, урядова підтримка наукових краєзнавчих програм і проєктів, а, головне, потреба переосмислити опубліковану історичну спадщину всіх попередніх поколінь учених і краєзнавців, заповнити так звані «білі плями» у викладі історії регіонів України. Вже на середину 1990-х років краєзнавчий рух в Україні вийшов на авангардні позиції національно-культурного відродження держави. Освітяни цілковито підтримали створення у 1990 році Всеукраїнської спілки краєзнавців, яка очолила краєзнавчий рух в Україні. Тільки на Хмельниччині впродовж 1991-2008 рр. були засновані і діяли відділення та осередки цієї Спілки у всіх містах і районах, на великих підприємствах, установах, закладах культури та освіти. Вони об'єднали навколо себе понад 2,5 тисячі членів ВСК. На той час ВСК була самою масовою громадсько-науковою організацією в країні. Наприклад, найбільшим відділенням ВСК в області була Дунаєвецька організація спілки краєзнавців, у складі якої перебувало 800 членів (90 відсотків вчителів), яку очолював з 1991 по 2008 рр. відомий учений-поділлезнавець, член правління ВСК у Києві, начальник управління освіти району, а нині доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка В.С. Прокопчук. Саме в ці роки Дунаєвецька районна організація ВСК відзначилась проведенням чотирьох потужних всеукраїнських науково-краєзнавчих конференцій з виданням збірників матеріалів за наслідками їх роботи, виданням монографій, навчально-методичних посібників з краєзнавства, відкриттям низки історичних та меморіальних музеїв, встановленням пам'ятників,obeliskів та меморіальних плит на історичних місцях тощо.

Вагомих наукових результатів у вивченні історії та культури Поділля-Хмельниччини у 90-ті рр. ХХ – на початку ХХІ ст. досягли виданням фундаментальних монографій, книг та наукових збірників члени Спілки, викладачі вишів області: І.С. Винокур, О.М. Завальнюк, В.С. Прокопчук, С.А. Копилов, В.С. Лозовий, І.В. Рибак, А.Г. Філінюк, С.Е. Баженова, М.І. Алещенко, О.Б. Комарніцький, В.О. Савчук, Ю.А. Хоптяр, В.А. Нес-теренко, А.Б. Задорожнюк (м. Кам'янець-Подільський), Л.Л. Місінкевич, І.М. Шоробура, Ю.І. Блажевич, А.М. Трембіцький, Ю.В. Телячий, Б.С. Кузіна, В. Ільїнський, А.В. Сваричевський, А.Ю. Матвеев, С.В. Мар-

кова (м. Хмельницький); вчителі-краєзнавці: Є.Д. Назаренко (м. Хмельницький), І.А. Стасюк (Теофіполь), О.В. Байдич (с. Кузьмин Красилівського району), Ю.Д. Гжимайло (м. Красилів), Л.К. Терещук (с. Коськів Шепетівського району), О.П. Царик (м. Шепетівка), М.В. Кундис (Чемерівці) та чимало інших. Усі названі педагоги – вчені і краєзнавці сьогодні складають елітне ядро реформованої Спілки краєзнавців України.

Постановою Кабінету Міністрів України № 908 від 16 жовтня 2008 року Всеукраїнській спілці краєзнавців було надано статус національної, тобто їй надано всі права і обов'язки, які мали до цього члени Національної спілки письменників України, Національної спілки журналістів України, Національної спілки художників України та інших визнаних державою творчих професійних спілок. Розпочалися реорганізація і реформування ВСК у центрі та на місцях. 21 жовтня 2008 року відбулася обласна конференція краєзнавців, яка заснувала Хмельницьку обласну організацію Національної спілки краєзнавців України, а вже через тиждень 28 жовтня делегація від обласної Спілки взяла участь у роботі IV з'їзду НСКУ в Києві, який розробив програму перетворень краєзнавчого руху в державі. З-поміж членів цієї делегації були педагоги Л.В. Баженов, О.М. Завальнюк, В.С. Прокопчук, В.О. Савчук, Л.Л. Місінкевич, А.М. Трембіцький, О.В. Байдич, з яких перші чотири делегати були обрані членами правління Спілки²⁴. Виконуючи рішення IV з'їзду НСКУ, впродовж кінця 2008 – 2012 років на Хмельниччині проходив процес реформування і розбудови Спілки краєзнавців, внаслідок якого на нових статутних засадах утворено 22 міських та районних осередків НСКУ²⁵. До складу осередків прийнято тих краєзнавців, які систематично і професійно працюють на тлі регіональних досліджень Поділля-Хмельниччини і найбільше публікують результати своєї творчої роботи. Обласне правління Спілки прагне збільшувати чисельність своїх членів не за рахунок кількості, а насамперед поліпшувати їх якісний склад. Тому станом на 1 березня 2013 року Спілка краєзнавців Хмельниччини нараховує всього 285 членів НСКУ, але за цим показником є найбільшою з-поміж інших обласних Спілок України. Головну соціальну базу Хмельницької обласної організації складають викладачі вишів та вчителі. З 285 членів НСКУ викладачів ВНЗ – 69, учителів – 174²⁶. Повністю складаються з вчителів-краєзнавців осередки НСКУ Хмельниччини: Дунаєвецька, Кам'янець-Подільська, Хмельницька, Ярмолинецька, Віньковецька, Старосинявська, Ізяславська, Шепетівська, Полонська, Чемеровецька, Волочиська районні, Шепетівська міська організації Спілки.

Перед спілчанами поставлено мету не тільки найбільш ефективно реалізувати власний творчий потенціал на ниві розбудови краєзнавчого руху та регіональних досліджень, а й гуртувати і організувати навколо себе всіх тих громадян, колег, молодь Хмельниччини, які тяжіють до краєзнавства, і залучати їх до пізнання минулого, розкриття таємниць й популяризації історії, культури та природи рідного краю. І це завдання в широкому смислі значення у першу чергу покладається на освітянську

інтелігенцію Хмельницької області. Саме про це йшлося в доповідях і рішеннях V (позачергового) з'їзду Національної спілки краєзнавців України у м. Києві 23 січня 2012 року.

Примітки

1. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі : історія і сучасність /В.С. Прокопчук. – К.: Рідний край, 1995; Прокопчук В.С. Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років ХХ – початку ХХІ ст. / В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009.
2. Гальчак М.Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: ХІХ – поч. ХХІ ст. / С.Д. Гальчак. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2011.
3. Завальнюк О.М. Минуле і сучасне Кам'яня-Подільського : політики, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини : історичні нариси / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2003. – Вип. 1; 2007. – Вип. 2.
4. Слободянюк П.Я. Культура Хмельниччини / П.Я. Слободянюк. – Хмельницький: Поділля, 1995.
5. Трембіцький А.М. Євфимій Сіцинський (1859-1937) : наукова і громадська діяльність / А.М. Трембіцький. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009.
6. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993; Баженов Л.В. Alma mater подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики ХІХ – початку ХХІ ст.) / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005.
7. Кошель О.М. Між церквою і наукою : Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865-1920) / О.М. Кошель. – Кам'янець-Подільський : Центр поділлєзнавства, 1998; Кошель О.М. Подільська православна духовна семінарія – осередок народознавчого вивчення Правобережної України (ХІХ – початок ХХ ст.) / Олександр Кошель // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2003. – Вип. 2. – С. 170-174.
8. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ століть / Л.В. Баженов. – Хмельницький: Доля, 1995. – С.39-41.
9. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст. (див. біографічні довідки).
10. Трембіцький А.М. Вказ. праця.
11. Подольские епархиальные ведомости. – 1903. – № 28-42.
12. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст. – С. 288-289.
13. Паскаренко Ф. Краткий очерк возникновения Общества подольских естествоиспытателей и любителей природы / Ф. Паскаренко // Записки Общества подольских естествоиспытателей и любителей природы. – Каменец-Подольск, 1912. – Т. 1. – С. I-VI; Завальнюк О.М. П.М. Бучинський: науковець, професор, громадянин / О. М. Завальнюк // Хмельниччина: Дивокрай. Науково-краєзнавче видання. – Хмельницький, 2004. – № 1-2. – С. 66-67.

14. Баженов Л.В. З історії краєзнавчого руху на Київщині, Волині й Поділлі у час визвольних змагань в Україні (1917-1920 рр.) / Л.В. Баженов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні накі. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т 1(3). – С. 115-133.
15. Список членів Кам'янець-Подільського Наукового при Українській Академії Наук Товариства за порядком вступу // Баженов Л.В. Alma mater подільського краєзнавства. – С. 324-325.
16. Островий В.М. Професор В.О. Геринович в освітньому, науковому і громадському житті України першої половини ХХ ст. : дис. канд. істор. наук. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2013.
17. Баженов Л.В. Alma mater подільського краєзнавства. – С. 82-83.
18. Кабінет виучування історії Поділля – яскрава сторінка краєзнавчого руху на Вінничині (1924-1930) : бібліогр. покажчик /уклад.: Г.М. Авраменко, Т.Р. Соломонова. – Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2011.
19. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст. – С.117; Вчені Хмельниччини : бібліогр. покажчик. – Хмельницький, 1988. – С. 21-22; Бабишин Степан Дмитрович // Інтернет-ресурс: Вікіпедія.
20. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст. – С. 205, 262, 373.
21. Тронько П.Т. Летопись дружбы и братства. – К.: Наукова думка, 1981.
22. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С. 702-703.
23. Там само. – С. 350-357.
24. Прокопчук В.С. ІV з'їзд НСКУ : враження делегата / В.С. Прокопчук // Краєзнавець Хмельниччини : Щокварт. бюлетень Хмельницької обласної організації НСКУ, 2009. – № 1. – С. 10-12.
25. На шляху реформування і перебудови. Матеріали про роботу звітно-виборної конференції Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України 26 жовтня 2011 року /уклад.: Л.В. Баженов, А.Г. Роздобудько. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С. 77-78.
26. Список членів НСКУ Хмельницької обласної організації НСКУ. // Поточний архів Хмельницької обласної організації НСКУ. 2013 р.

Резюме

В статтє рассматриваются этапы развития краеведческого движения и региональных исследований в Хмельницкой области середины ХІХ – начала ХХІ вв. под углом зрения места, роли и значения в этом процессе учительской интеллигенции.

Ключевые слова: *Подолье-Хмельниччина, краєведєне, регіональні дослідєванє, педагоги, учителя.*

Одержано 27 квітня 2013 р.

С.С.ГОГОЦЬКИЙ – ФІЛОСОФ З МІСТА КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ

У статті реконструюються віхи життя та творчості представника Київської духовної академії другої половини ХІХ – початку ХХ століття Гогоцького Сильвестра Сильвестровича – видатного вітчизняного філософа.

Ключові слова: розвиток, історія, історіографія, освіта, педагогіка, принцип історизму, пізнання.

У січні 2013 року, виповнилося 200 років з дня народження філософі-ідеаліста, історика, лірика, педагога та психолога Сильвестра Гогоцького (1813-1889 рр.). Народився в місті Кам'янець-Подільський, у сім'ї кафедрального протоієрея Гогоцького Сильвестра Григоровича, вихованця і колишнього викладача Київської Академії, вчителя, а згодом професора Польської семінарії.

Маючи за плечима великий педагогічний досвід і різнобічні знання – за роки вчителювання Сильвестру Григоровичу доводилось викладати політику, риторіку, словесність, єврейську та німецьку мови, математику, історію, географію, – він особисто опікувався освітою сина. Саме батько Сильвестра відіграв особливу роль у його духовному становленні, розвиваючи у сина рано виявлені розумові здібності, водночас виховував у ньому православного християнина і завжди намагався привернути увагу сина до мистецької сфери (малював та грав на скрипці).

Завдяки ґрунтовній батьківській підготовці, майбутній філософ розпочав навчання у Кам'янець-Подільському духовному училищі одразу з другого класу. С.Гогоцький виявляв блискучі успіхи у навчанні. Згодом, у 1827 році вступив до Кам'янець-Подільської духовної семінарії. В результаті гарного навчання, був визнаний, як один з чотирьох найкращих випускників семінарії і направлений до Петербурзької духовної академії. Однак, у зв'язку з мінливим петербурзьким кліматом, Гогоцький просить направити його у Київську духовну академію. Прохання Сильвестра було враховано і, з 1833 по 1837 роки він навчався в академії, де залишився після закінчення викладати польську мову. С.Гогоцький завжди був взірцем професіоналізму.

Філософські студії Гогоцького-студента припадають на період кардинальної перебудови у викладанні філософії в Київській духовній академії. В 1837 році, як кращий студент свого випуску, Сильвестр мав усі підстави залишитися на вакантній викладацькій посаді в Київській духовній академії. Беручи до уваги той факт, що предмет викладання при цьому не обирали, а визначали виробничою необхідністю, Гогоцький розпочав свою викладацьку кар'єру з викладання іноземних мов (з вересня 1837 року – вчитель польської мови). Промайнуло п'ять років, за цей час до польської мови встигла приєднатися німецька мова, трохи згодом, залишилася тільки

німецька – опікуватися її викладанням Гогоцький змушений був до лютого 1844 року, навіть тоді, коли перебував на посаді бакалавра філософських наук, яку обійняв у жовтні 1842 року¹. З'явилась можливість зосередитись на улюбленому предметі – історії філософії, однак починаючи з 1840-х років духовно-академічна діяльність поступово втрачає для Сильвестра Сильвестровича свою привабливість і в 1842 році він звільняється від «духовного звання» і починає торувати шлях до університетської кафедри.

Серед його робіт значна частка припадає на праці з психології та педагогіки, але вершиною філософської діяльності Гогоцького стало написання «Філософського лексикону», який був першою філософською енциклопедією в Російській імперії і котрого теж не обминула безжалісна критика з боку М. Чернишевського, Д. Писарева та М. Антоновича. І хоча Гогоцький вдало поєднував у своєму житті творчу діяльність науковця з педагогічною діяльністю, але його не обминули колізії лихого долі і як науковця, і як викладача. У лихолітньому 1850 р., коли були закриті кафедри філософії у всіх світських навчальних закладах Російської імперії, С. Гогоцький майже після десятирічних бідувань (бюрократичних перепон, складання усних та письмових іспитів з усіх філософських дисциплін) захистив латиною магістерську та докторську дисертації і отримав ступінь доктора філософії. Але з вищезгаданих обставин, тобто заборони викладання філософії, Гогоцький наступні двадцять років обіймав в університеті кафедру педагогіки і читав тільки педагогіку спочатку в педагогічному інституті казеннокоштных студентів, а після їх скасування – на педагогічних курсах при університеті.

На 1862 р. припадає його трьохмісячне закордонне відрядження, більшу частину якого він провів у Берліні, Дрездені, Кракові, Львові. В Берліні він акцентував увагу на вивченні сучасного на той час етапу педагогіки, налагодивши контакти з відомими вченими, зокрема професором філософії Мішле, знаменитим педагогом Дістервегом. Відвідав декілька навчальних закладів: жіноче Єлисаветинське училище, лекції з філософії у Фрідріхівській гімназії. У Дрездені вчений оглянув місцеву гімназію, запозичив досвід навчальної роботи в окружному училищі, відвідав один з жіночих пансіонів, педагогічну семінарію і навчально-виховний заклад для глухонімих. У Кракові С. Гогоцький звернув увагу на організацію університету. У Львові спілкувався з галицько-руськими вченими, познайомився з роботою місцевого університету, російською духовною семінарією.

Запозичений досвід освітянської діяльності європейських педагогів та роботи навчальних закладів Заходу С. Гогоцький широко використовував у своїй власній роботі по організації і становленню жіночої освіти у Києві. Як відомо, у Києві на той час існувало два вищих навчальних заклади – Київська духовна академія та Університет Св. Володимира, де навчались студенти тільки чоловічої статі. С. Гогоцький же (разом із своєю дружиною Євдокією Гогоцькою, яка, до речі, була засновницею однією з перших недільних шкіл у Києві восени 1859 р.) ініціював становлення саме жіночої педагогічної освіти серед середніх верств населення Києва,

бо для дворянського прошарку був створений ще у 1838 р. закритий Інститут шляхетних дівчат. С. Гогоцький по праву вважається фундатором Вищих жіночих курсів у Києві, які були відкриті в 1878 р. і спочатку розміщувались на розі Бібіковського бульвару та Тимофіївської вулиці. У 1878-1880 рр. С. Гогоцький був головою педагогічної ради цих курсів і протягом всього часу їх існування викладав там педагогіку та психологію. Крім того, вчений викладав педагогіку і в училищі графині Левашової (1854-1860 рр.) та деякий час в Київському інституті шляхетних дівчат, а також безкоштовно викладав педагогіку у київській духовній семінарії (з метою сприяння педагогічній освіті пастирів церкви).

Щодо Вищих педагогічних курсів, то вони вважались приватним навчальним закладом, який не отримував від держави субсидій, а існував на кошти приватних пожертвувань та платні за навчання (курсисти платили 50 крб. за навчальний рік). Курси, за повною аналогією з університетською структурою, мали два відділення: історико-філологічне та фізико-математичне. На історико-філологічному відділенні вивчались наступні предмети: педагогіка, російська словесність, російська мова, російська історія, історія загальної літератури, всесвітня історія та одна із мов за вибором курсистки (латина, німецька, французька). А на фізико-математичному відділенні вивчались: математика (арифметика, алгебра, геометрія, тригонометрія), фізика, хімія, космографія та одна з нових мов. Викладали на курсах професори університету та Київської духовної академії. Програми лекцій майже не відрізнялись від університетських. У 1889 р. Вищі жіночі курси по всій Російській імперії були закриті, і тепер дівчата із середнім прибутком вимушені були отримувати вищу освіту за кордоном.

Зупинимося на «Філософському лексиконі», який справедливо сьогодні оцінюється як перший вітчизняний досвід створення філософської енциклопедії. Свої погляди на предмет, метод і завдання історії філософії як науки Гогоцький формував під впливом історико-філософської концепції Гегеля. Історію філософії С.Гогоцький розуміє як науку філософську та моральну². Наслідуючи Гегеля, Сильвестр Сильвестрович найважливішими поняттями, що визначають «ідею історії філософії», вважає поняття філософії і поняття розвитку. Саме в стані постійного розвитку, на думку Гогоцького, постійно перебуває філософія. Під розвитком філософ розумів поступове здійснення або перехід в явище будь-якої можливості, що передує розвитку. Вона не може бути поясненою на основі лише причинного зв'язку речей, оскільки пропонує і мету, яка внутрішньо властива істотам, які розвиваються, і править її проявами. Цьому розвитку, як стверджував С.Гогоцький, притаманні не лише зміна і не просто перебування серед того, що змінюється, а й послідовність, поступовість змін, спрямованість і здійснення певного родового життя, властивого системам, що розвиваються.

На думку українського мислителя, філософія є і наукою, і водночас формою свідомості. Питання, що складають предмет філософії, підкрес-

лює він, виникають з першим виблиском свідомого ставлення людини до предметного світу. В цьому сенсі філософія є «самою діяльністю думки і пізнання»³, що отримує свій зміст у зіткненні свідомого начала з протилежним йому предметним світом. З часом, коли свідомість розвивається викристалізуються ті питання, які складають науку філософії, насамперед це питання: що таке світ, що таке людина, у чому полягає мета і смисл їхнього буття⁴. Ці питання, як наголошує Гогоцький, складали в усі часи предмет філософії як науки, що вивчає «загальні начала знання, загальні взаємини свідомого (або морального) й фізичного життя і смисли їхнього зв'язку та розбіжності»⁵.

З поняттям «розвитку» у філософії Гогоцького в тісному взаємозв'язку перебуває поняття «історія», яку вчений розглядає як досягнення морального світу, що завершує розвиток світу фізичного, і зі своєї вершини, своїм цвітом і плодом дає сенс і дух безмежній масі фізичної природи. «В історичному житті, – стверджує Гогоцький, – кожне покоління здійснює свою справу в даному йому запасі сил, незалежно від його бачення і свавілля, і однак водночас кожне покоління використовує свідомі зусилля до самоосвіти й самовдосконалення. Це показує, що в історії зчеплення історичних явищ узгоджує причинний хід речей з ходом їх доцільності і планоподібності, тобто в історії повторюється у широких розмірах теж саме, що у розвитку кожної людини – перехід від даного і пасивного стану моральних сил до самосвідомості і самодіяльності»⁶. Такі думки підводять Сильвестра Гогоцького до висновку, що історія філософії відображає в собі і дає значно більше, ніж інша історія людського життя, а саме: суттєву властивість розвитку, яка властива духом. В історії філософії має відбиватись не просто послідовність її напрямків, а й послідовність розвитку певної системи знання і самосвідомості, де рухаючись вперед, історія філософії йде безперервно і вглибину, своїм прагненням до кінця вона звертається до свого початку. При цьому, як зазначає філософ, історія філософії аж ніяк не зводиться до помилок і гіпотез, хоча і вони вносять певні моменти у зміст розвитку філософської думки.

Поняттям розвитку, властивого філософії як вищого вияву свідомості, С.Гогоцький, слідом за Гегелем, пояснює різноманітність і мінливість філософських учень та поглядів, які всупереч пересічному переглядові, не лише не применшують значення філософії, а й є необхідною умовою її існування. Висновок, який робить Гогоцький, полягає в наступному: «історія філософії повинна висловлювати в собі... суттєву властиву розвитку, що характеризує внутрішнє життя свідомої істоти. На підставі ідеї розвитку, властивого духу, в історії філософії має знаходити вияв не тільки послідовність її напрямків, а й поступовий розвиток певної системи знання та самопізнання. Просуваючись безперервно удалеч і вперед, історія філософії йде безперервно і вглиб; своїм прагненням до кінця вона, власне, повертається до свого начала»⁷.

Увагу українського мислителя привертає також проблема співвідношення філософії і моралі. На його думку, вони обидві мають спільні точки

дотику в тому відношенні, що, як і в філософії, розглядаються явища фізичної природи і природи моральної не самі по собі, а як явища в їх причинному зв'язку, так і в релігії світ явищ постає предметом уваги не сам по собі, а у відношенні до своєї вищої причини і останньої мети. Однак форма релігійних творів не збігається з формами філософії. В релігійних творах більше переважають почуття і уявлення, пристосовані до загального розуміння, тоді як філософські твори викладено у формі абстрактних понять. Там панують безпосередні звеличення думки до першого начала будь-якої істоти, а тут – постійний процес умовисновків. Релігійні твори утверджуються в основному, як зазначає мислитель, на вірі та одкровенні, що є опорою для життя самого розуму, тоді як філософські твори цілком і повністю присвячуються дослідженню і пошукам основ зовнішнього переконання в самій натурі душевного життя і законах мислення. Загалом як мислитель релігійного складу С.Гогоцький все-таки обстоє концепцію двох істин своєрідним чином, утверджуючи також своєрідність філософії.

У творчому доробку філософа зустрічаємо свідчення не лише глибокого усвідомлення зв'язку філософії з культурою, а й відповідний рух у напрямку реалізації тих потенцій, що містили в собі гегелівські вказівки на роль філософії як духовної квінтенції своєї доби. У філософії, наголошує Сильвестр Сильвестрович, лежить «ключ до зосередженого розуміння, як саме певний час осмислює для себе всю сукупність довколишніх явищ; вона ж почасти є засобом і для оцінки самого достоїнства кожного напрямку культури»⁸, а надто освіти. Далі Гогоцький зауважує на тому, що історики філософії, не приділяючи належної уваги внутрішньому зв'язку філософії і освіти, втрачають життєвість оригіналу в історико-філософській літературі. З під пера філософа з'являється праця «Філософія XVII-XVIII століть у порівнянні з філософією XIX століття й відношення тієї та іншої до освіти», яку він пише на зламі 70-80-х років за матеріалами лекційних курсів, що читав свого часу в Університеті Св. Володимира. Серед теоретичних проблем історико-філософської науки, Гогоцький торкається також і проблеми періодизації історії філософії, де виділяє два періоди – давній (від іонійської школи до неоплатоніків) і новий (від Френсіса Бекона та Рене Декарта до новітнього німецького ідеалізму). Критерієм для виділення цих двох періодів для нього були питання про відношення мислення до буття. «Давня філософія поступово розширює питання, що стосується філософського знання і його предмета; втім, і філософське знання, і його предмет вона розглядає як дещо окреме від нас, поза зв'язком із нашою свідомістю і самосвідомістю. Упродовж усього свого історичного розвитку вона ще не ставить у підвалину своїх побудов питання про відношення знання до самопізнання, про відношення моральної природи до супротивного їй речовинного світу, і в неоплатонізмі завершується крайнім відмежуванням та протиставленням ідеального світові речовинному, що значно вплинуло й на спрямованість практичного життя. Філософія нових часів прямо починає свій розвиток з виробленого попередніми часами роз-

поділу; вона запитує про відношення мислячого начала з його внутрішнім змістом до буття або до світу явищ»⁹.

Сильвестр Гогоцький був першим з вітчизняних істориків філософії, хто не лише помітив, що історія філософії має свою історію, а й виділив історіографію історії філософії як необхідну складову історико-філософської науки. На думку мислителя, історія історії філософії, як сума досвідів системного обрисів історії філософії, бере початок лише в середині XVIII століття. Безперечно філософ бере до уваги і попередні досвіди, відомі ще з античних часів, утім, відносить їх до підготовчого етапу щодо систематичних викладів історії філософії. В «історії історії філософії» С.Гогоцький виділяє два періоди. Характерною ознакою першого періоду в розвитку історіографії історії філософії Гогоцький справедливо вважає, по-перше, відсутність засад для визначення в історичній послідовності філософських вчень логічного зв'язку і, по-друге, обмеження виявленням лише «генетичного походження одного вчення від іншого, причому, попервах у групах етнографічних»¹⁰. Серед авторів найзначніших праць даного періоду мислитель відзначає Т.Стенлі, І.Бруккера, Д.Тідемана, В.Теннемана. Ось як оцінює український філософ працю І.Бруккера «Критична історія філософії», за якою, до речі, навчався в семінарські роки: «Праця його вирізняється значною повнотою матеріалу й достатньою точністю в буквальному тлумаченні філософських вчень. Утім, їй вкрай бракує зображення внутрішнього зв'язку між філософськими школами й ученнями. Крім того, у Бруккера часто зустрічається поверхове й навіть помилкове розуміння смислу вчень, спричинене почасти відсутністю певної ідеї філософії, почасти недостатньою розробкою матеріалу історії філософії за тих часів. Брак певної ідеї філософії приводить Бруккера до того, що він знаходить історію філософії навіть у допотопному світі, у варварів і в Гомера... Зрозуміло, що Бруккер змішує історію філософії з філософією релігії і міфології. Це змішування спричиняє в нього похибки в оцінці значення й розвитку філософських вчень, а брак ідеї історичного розвитку історії філософії – поділ історії філософії на періоди, запозичений з політичної історії і такий, що не має внутрішнього відношення до історії філософії. Втім, попри всі свої вади, бруккерова історія філософії була свого часу дуже важливим твором»¹¹. Як найзначніший історико-філософський досвід першого періоду історик філософії оцінює одинадцятитомну працю В.Г. Теннемана «Історія філософії».

Другий період в історії філософії розпочинається, на думку Гогоцького, історико-філософською концепцією Гегеля, який дав історико-філософській науці нове спрямування. Перш за все український мислитель зауважує на тому, що погляд Гегеля на історію філософії суттєво відрізняється від попередніх. Адже, в попередніх дослідженнях історії філософії розглядали тільки генетичний чи історичний зв'язок між філософськими школами та вченнями, давали загальні нариси кожному періоду й критично оцінювали філософські вчення; натомість Гегель у спадкоємному історичному русі філософських вчень знаходить вираз тієї ж послідовнос-

ті, що властива розвиткові самої ідеї філософії. Одним з найважливіших достоїнств історико-філософської концепції Гегеля Гогоцький справедливо вважає прагнення німецького мислителя до з'ясування смислу і значення кожного з начал і напрямків у розвитку філософії. Справедливо пов'язуючи з історико-філософською творчістю Гегеля своєрідну віху в становленні історії філософії як науки, Сильвестр Сильвестрович розглядає її як своєрідну точку опертя для подальшого розвитку теорії та методології історії філософії. Саме такою точкою опертя була гегелівська історико-філософська концепція для самого С.Гогоцького, чиї роздуми над теоретичними й методологічними проблемами історико-філософської науки значною мірою нав'язані Гегелем і є результатом глибокого осмислення принципу історизму як керівного в історико-філософському пізнанні.

Глибока продуманість теоретичних і методологічних питань історико-філософського знання, усвідомлення значущості історії філософії як спеціальної дисципліни, послідовні спроби її розбудови, що вирізняють С.Гогоцького на тлі вітчизняної філософської думки середини XIX століття, засвідчують, як бачимо, не лише визначну роль київського професора у становленні історико-філософської науки на теренах Російської імперії, а й переконують у наявності в київській академічній філософії потужної історико-філософської традиції, осмислення якої містить значний потенціал для розвитку сучасної української історико-філософської науки.

Своє майже п'ятдесятирічне педагогічне і наукове служіння Сильвестр Гогоцький завершив 1886 року – продовжити його, на жаль, не дали невиліковна хвороба і цілковита втрата зору. В останні роки з весни до осені старий професор жив із родиною у придбаній колись садибі у селищі Некрашах під Києвом. Саме тут восени 1887 року він отримав зворушливу звістку про одностайне його обрання почесним членом Київської духовної академії. І саме тут 29 червня 1889 року скінчився його земний шлях. Поховали Сильвестра Гогоцького на території Києво-Видубицького Свято-Михайлівського монастиря. Сьогодні його могилу годі й шукати...

Примітки

1. Формулярний список о службе ординарного професора Университета Св. Владимира, статського совітника Сильвестра Гогоцького. – Центральный державный исторический архив Украины в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 33. – С. 322.
2. Гогоцкий С.С. Введение в историю философии. – К., 1871. – С. 1.
3. Философский лексикон. – Т. IV. – К., 1873. – С. 81.
4. Там само. – С. 81.
5. Гогоцкий С.С. Введение в историю философии. – С. 5.
6. Там само. – С. 36-37.
7. Там само. – С. 8.
8. Там само. – С. 32.
9. Там само. – С. 30-31.
10. Там само. – С. 57.
11. Там само. – С. 58.

Резюме

В статтє реконструированє вєхи жизни и творчества представителя Киевской духовной академии второй половины XIX – начала XX века Гогоцкого Сильвестра Сильвестровича – выдающегося отечественного философа.

Ключевые слова: развитие, история, историография, образование, педагогика, принцип историзма, познание, концепция.

Одержано 14 травня 2013 р.

УДК 94(477.43)''1919''

А.І. Машталір

ВІДЗНАЧЕННЯ РОКОВИН Т. ШЕВЧЕНКА У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ (1919 р.)

У статті розглядаються заходи заплановані та проведені громадськістю Кам'янця-Подільського в різних установах та організаціях з приводу відзначення Шевченківських роковин.

Ключові слова: Т. Шевченко, шевченківське свято, Подільська губернска народна управа, періодична преса, кореспонденція, навчальні заклади.

На початку березня, впродовж багатьох років, відзначаємо роковини одного із символів українського національного відродження, відомого сина українського народу, «батька» української нації, невмирущого Кобзаря – Тараса Шевченка. Особливим, з приводу відзначення шевченківських роковин, став 1919 рік, коли в силу військово-політичної ситуації в Україні, у місто Кам'янець-Подільський прибуло багато українських громадсько-політичних діячів. Разом з кам'янчанами вони взяли активну участь в урочистостях, пов'язаних з іменем Тараса Шевченка і тим самим визначили їх особливо високий інтелектуальний та ідейний рівень.

Запропонована проблема дотично порушувалася багатьма науковцями. Серед них варто зазначити роботи: М. Грушевського¹, П. Зайцева², І.Огієнка³, О. Завальнюка⁴, В. Лозового⁵, О. Комарницького⁶, Е. Мельника⁷ та інших дослідників, але окремо вона ще не була предметом наукового аналізу.

Метою дослідження є спроба висвітлити відзначення громадськістю Кам'янця-Подільського шевченківських роковин у 1919 році.

В українській культурі Т.Г. Шевченко фактично одностайно в усіх контекстах національно спрямованої думки характеризується як український поет і пророк, натхненний голос свого народу і духовний батько відродженої української нації⁸. Український народ у ході революції зумів повірити шевченковим заповітам. Національно свідомі діячі сприймали Т.Шевченка як носія одночасно патріотизму й гордості за свій народ, жалю до нього, людиною, що розкрила проблеми соціальної нерівності, прагнення народу до незалежності⁹.

Як свідчать архівні матеріали та періодична преса у 1919 р. планувалося на державному рівні відзначити Шевченківські роковини. На свято планувалося запросити громадян інших національностей, зокрема поляків та євреїв, проте участь останніх викликала велике занепокоєння, зважаючи на погроми¹⁰.

Міністр народної освіти І. Огієнко видав наказ, в якому зазначалося, що «день народження Т. Шевченка 10 березня (25 лютого) у всіх державних школах має бути вільним від навчання і по всіх школах мають бути влаштовані літературні ранки або вечірки з відповідними лекціями про значення Тараса Шевченка для розвою нашого народу і його визволення з духовної та політичної неволі. Де у місцевих театрах мають бути влаштовані публічні урочисті вистави, належить забезпечити учням можливість бути на сих виставах, в сей день, або в другий 11 березня»¹¹. Натомість у день смерті поета навчання у школах повинно відбуватися¹².

Робота з відзначення роковин поета розпочалася раніше. Так, 21 січня 1919 р. відбулося спільне засідання хорової і художньої рад, на якому вирішили запропонувати культурному діячу, диригенту Є. Москвичіву взяти участь у підготовці Шевченківського свята, підключити до нього місцевий університет, «Просвіту», губернську народну управу, повітову народну управу, міську управу і о 20 год. у четвер 30 січня 1919 р. провести спільне засідання з цього питання^{13, 14}.

Декількома днями по тому, 24 січня 1919 р., у відділі позашкільної освіти Подільської губернської народної управи відбулася нарада інструкторів позашкільної, шкільної освіти і дошкільного виховання, на якій обговорювалося питання про участь народної управи в святкуванні Шевченківських днів. Ухвалили відзначити їх якнайкраще, щоб «Шевченків день» був урочистим національним святом не тільки для Кам'янця і його околиць, але для всіх закутків Поділля¹⁵. З цією метою вирішили присвятити чергові номери журналів «Освіта» та «Село» Шевченкові, опублікувати і розіслати в усі школи і просвітні установи Поділля брошуру «Шевченкове свято на селі» (5 тис. примірників)^{16, 17} з рекомендаціями до святкування, відповідні вірші з «Кобзаря» для читання та вивчення¹⁸. Учасники наради звернулися з проханням до народної управи, що вона виділила на потреби святкування 2 тис. крб.¹⁹.

У зв'язку з цим журнал «Село» повідомляв, що до свята готується і відділ дошкільного виховання Подільської губернської народної управи. Керівництво відділу закликала усіх, «хто близько стоїть до дітей» (дитячі садки), а також громадські організації взяти участь у відзначенні Шевченківських роковин, активно залучити до них дітей, читаючи разом з ними вірші, організовуючи вечірки, концерти, урочисті походи зі співом, по допомогу звернутися до «Просвіти», а якщо у населеному пункті немає ні дитячого садочка ні товариства «Просвіта», то провести роковини поета у школі й «притягнути до святкування не тільки школярів, але й дітей наймолодшого віку»²⁰.

Наприкінці січня 1919 р. у помешканні місцевої «Просвіти» відбулося довгоочікуване спільне засідання хорової ради українського національного хору, представників університету, губерньської народної управи, повітової управи, товариства «Просвіта», міської управи і товариства «Самоосвіта» у справі влаштування Шевченківського свята²¹. Губернське земство створило спеціальну комісію зі влаштування свята, яка розробила й подала його проект. До складу комісії увійшли Животко, Воронеж і Сосновський²², згідно з проектом об 11 годині 10 березня на Соборній площі мала відбутися урочиста панахида по Т. Шевченкові. Відправляти її повинно було українське духовенство, релігійні пісні мав виконувати український національний хор. На панахиду запрошувалися учні зі всіх шкіл міста разом із вчителями та інші українські організації, які існували в Кам'янці-Подільському²³. Кожна школа, інституція і організація повинні були рухатися до Соборної площі з національними стягами і портретами Т. Шевченка, де мали зайняти спеціально їм відведене місце.

7 лютого 1919 р. відбулося наступне засідання хорової ради. На порядку денному розглядалося питання проведення Шевченківського свята. Задля складання програми свята вирішили за необхідне скликати комісію 11 лютого ще раз²⁴. Згідно з виявленими протоколами, засідання відбувалося ще 19 лютого, а також з 2 по 7 березня²⁵.

Організаційний комітет комісії зі влаштування Шевченківського свята в Кам'янці для швидшої реалізації планів поділився на дві частини (відділи). Перший створював проект програми концерту для дорослих в Народнім домі, другий – проект концерту в актовій залі університету для школярів молодшого віку, отримавши напередодні дозвіл від ректора К-ПДУУ І.Огієнка²⁶.

Дописувачі газета «Життя Поділля» розмірковували над тим, яким же способом можна відзначити пам'ять українського Кобзаря. Висловлювалися думки, що основне – виконання «Заповіту»: «Заповіт» – це «українське Євангеліє, яке кличе насамперед до праці на користь України»²⁷. Священик Н.Н. звертаючись через газету «Життя Поділля» до громадян, зазначив такі слова: «Цього року ми, свідоме громадянство, повинні подбати про те, щоб Шевченківські роковини відбулися якомога урочистіше, щоб у цім національнім святі взяло участь не тільки місто й інтелігенція, але й кожне село, кожний селянин»²⁸. Він закликав українську громадськість задалегідь подбати про достойне влаштування свята, оскільки роковини поета мають виховне значення для українського народу. За це має відповідати спеціально створена комісія. Вона зобов'язана розіслати у села спеціальну листівку з портретом Кобзаря та програму святкування його роковин. Саме свято має розпочатися із урочистої панахиди, після якої з церкви усі підуть до місцевої школи і продовжать святкування²⁹. Дійсно, частина його пропозицій ввійшла до плану проведення Шевченківських днів.

Зауважимо, що Подільський губерньський комісар надаючи великого значення постаті Т. Шевченка 2 березня (16 лютого за старим стилем)

1919 р. видав документ (депешу) № 861, в якому наказував місцевим органам самоврядування якомога краще відзначити роковини Т. Шевченка. Цього ж дня копії депеші були розіслані у всі повіти. Документ складався з трьох підпунктів та додатку, в яких зазначалося, що необхідно відправити служби Божі у всіх церквах, відмінити цього дня навчання у школах, роботу громадських та державних інституцій, влаштувати скрізь лекції, концерти, вечірки ті ін.³⁰ У додатку №430 Г. Степура наказав перенести відзначення Шевченківських роковин з 11 на 10 березня і зробити його вихідним днем, щоб усі урядовці мали змогу взяти участь у панахиді³¹. Причини уточнення депеші нам невідомі, можна лише припустити, що він врахував побажання міністра народної освіти, а також місцевої комісії з влаштуванню Шевченківського свята³².

На 105-ту річницю від дня народження Т. Шевченка відгукнувся і російськомовний часопис «Подольское слово». Він повідомив, що 11 березня відбудуться урочистості, присвячені дню народження «известного поета Т.Шевченко». Далі подавались відомості про те, що губернський комісар звернувся до міського керівництва м. Вінниці (на Поділлі) з пропозицією влаштувати Шевченківське свято³³.

Практично одразу з «обіжником» до навчальних закладів Поділля звернувся губернський комісар освіти М. Куриленко, який, виконуючи наказ міністра народної освіти, зазначив, що «10 березня у всіх школах буде припинено навчання, святкуватимуть день народження Т.Г. Шевченка, влаштовуючи зібрання, ранки та вечірки». Наступного дня (день смерті) заняття мали відбуватися³⁴. Такий самий документ був адресований «всім міським та військовим установам і інституціям залоги м. Кам'янця». Згідно з ним відзначення роковин «нашого народного поета Т. Шевченка» мало відбутися не 11 березня, а днем раніше. У всіх військових частинах залоги пропонувалося проводити лекції про Т. Шевченка і про ту роль, яку він відіграв у відродженні нашої Батьківщини. Пропонувалося встановити в казармі прикрашений портрет Кобзаря. Начальник залоги отаман Жуковський наказував громадським і приватним установам вивішати національні прапори, закрити крамниці. Нагляд за виконанням наказу покладался на коменданта міста та місцеву міліцію³⁵.

Продублював цей наказ і заступник повітового комісара Вінниці, який у службовій телефонограмі до волосних народних управ Браїлова, Гнівані, Гавришівки, Люлинців, Острожка, Калинівки, Пиків, Пиврів, Юзвина, Стрижавки, Станіславчика, на підставі депеші Губкомісара №430, наказав святкувати роковини Т. Шевченка³⁶.

Відповідно до «обіжника» Президія комітету з організації Кам'янецьких «українців-середньошкільників» оголосила, що всі місцеві українські середні навчальні заклади 25 лютого (за старим стилем) о 10 годині ранку зберуться у приміщені Духовної семінарії, а звідти вирушать на Соборну площу, де відбудеться панахида, про проведення якої раніше сповіщала комісія з влаштування Шевченківського свята.

У березні вийшли ювілейні номери газет «Українська ставка», «Подільське слово», «Наш Шлях», «Селянин», та журнали «Освіта», «Село», які вийшли ювілейними номерами, присвячені Т. Шевченкові³⁷. Газета «Життя Поділля», публікувала матеріали, що склали своєрідний сценарій відзначення Шевченківських днів у Кам'янці-Подільському. Прочитавши місцеву газету, населення володіло інформацією про події, що відбулися та мають відбутися³⁸. Так, за повідомленням «Життя Поділля», спеціально до Шевченківських роковин у місцеву книгарню «Час» завезли книги та листівки, присвячені Кобзареві. З-поміж них книги С. Єфремова «Тарас Шевченко, життя його та діла» з портретом; Доманицького «Життя Тараса Шевченка» з портретом; Ванькевича «Оборонець скривджених (на спомин Т.Шевченка)»; Коваленка-Коломацького «Хто такий Тарас Шевченко» з багатьма портретами, малюнками і автографами українського Кобзаря³⁹. Читачі газети мали змогу також ознайомитися зі статтями А. Животка⁴⁰ та М.Грушевського. Останній зазначив, що в минулі роки українець міг відчутти, що живе на світі лише під час панахиди «по рабу божім Тарасі». Продовжуючи свою думку, М. Грушевський констатував, що «Т. Шевченко був символом українства, його культурним, національним, соціальним і політичним «батьком», – «...Які б випробування не визначала доля, його гасла не вмуть, свято не зникне...», Великий Кобзар належить до поетів, у яких переважають мотиви любові до людини, він і надалі залишиться «вічним, дорогим проповідником любові»⁴¹.

11 березня 1919 р. газета «Українська ставка» майже весь номер присвятила Т. Шевченкові: «Україна святкує свої великі дні-роковини Тараса Шевченка. Серед огнів і бур, оточена темною хмарою старих і нових ворогів, розірвана на часті, роз'єднана ворогами, Соборна Україна все-таки не втрапить з очей тієї цілі, яку вказав українському народові геній Шевченка, і вона наближається до неї»⁴². У іншій статті писалося: «Вже 58 років минуло, як помер Шевченко, а слова його не тільки не померли, а все більше і більше розходяться між людьми. Особливо його пам'ятає простий люд, за долю якого він так вперто боровся і постраждав. Пам'ятає і буде пам'ятати народ України і всього світу свого страдника, поета, борця ... Живі нерукотворні пам'ятники ставить населення Шевченкові, вже знищена панщина над тілом, а зараз зникає панщина політична й економічна»⁴³. Часопис «Наш шлях» вказав на таке: «...Не буде ніякого прибільшення, що друкарні не встигали випускати книжок, так швидко вони розходилися, не вважаючи на те, що ціни на книжки швидко зростають в залежності од загальної дорожнечі до нечуваної перше ціни...»⁴⁴.

У березні 1919 р. відбулося досить гучне відзначення Шевченкових днів на відміну від попередніх років. За повідомленням періодичної преси: «10 березня Кам'янець-Подільський мав святковий вигляд»⁴⁵. Будинки державних, громадських установ та приватні квартири були прикрашені національними прапорами. Крамниці закриті. Почтова вулиця, окрім жовто-блакитних стрічок, прикрашена портретами Т. Шевченка, уквітчаними гіллям ялини⁴⁶. На вулицях безліч народу, частина людей у на-

ціональному одязі, вітають один одного зі святом. Як і планувалося, воно розпочалося о 10 год. На площу біля собору Олександра Невського почали сходитися учні та вчителі українських шкіл, під звуки оркестру прийшли військові школи та деякі міські. Туди ж прибула Кам'янецька влада, професори університету, представники міського самоврядування, військово керівництво. Близько 12 години прибуло духовенство, розпочалася панахида. По її закінченні якої священники говорили промови. Український національний хор за керівництва П. Бутовського виконував національні пісні, що додавали урочистості святу. Після панахиди виступив професор К-ПДУУ В. Біднов. Вшановуючи поета, промовець звернувся до «Заповіту», згадав царські часи, коли заборонялося відзначати такі події, пов'язав розбудову української державності з іменем Великого Кобзаря⁴⁷. По закінченні доповіді хор виконав «Заповіт», проспівавши, військовими стігами йшли Поштовою вулицею. До них приєдналися і прості перехожі, небайдужі до вшанування Шевченка та України⁴⁸.

Через декілька годин у місцевих школах – духовній семінарії, комерційній школі, учительській семінарії та інших – відбулися ранки та вечірки, присвячені пам'яті Кобзаря⁴⁹. Ось як про це пише очевидиця цих подій Олімпіада Пащенко: «В серці Поділля, Кам'янці, по Шевченківській вулиці до Шевченківського Народного Дому в цей день безконечним шнуром тягнулися представники урядових установ, народних самоврядувань (губерніального, повітового, міського), громадських організацій і школи, школи, школи ... – початкові, середні та в повному складі професура й студентство першого новоутвореного Українського Державного Університету – складала свої вінки навкруг погруддя Шевченка. А поруч з державним гімном могутньо нісся «Заповіт» з'єднаних хорів»⁵⁰. «Життя Поділля» писала, завідувач інформаційно-просвітнього відділу при управлінні Кам'янецького повітового коменданта прочитав лекцію про Т.Шевченка козакам Кам'янецьких повітових сотень⁵¹.

Досить цікавим виявилось відзначення днів Шевченка в Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії, де разом із піснями і танцями, декламаціями віршів відбулися промови, зокрема директор гімназії сказав своїм учням таке: «Сьогодні ми святкуємо не той день, в який вперше почувся крик будучого велетня, не того зовнішнього оброку, що носимо в своїй уяві з ім'ям Шевченка, а святкування осібної людської сили, осібно божого дару, що будить в людині і розум, і серце»⁵². Після почутих слів усі присутні пом'янули Т. Шевченка, співаючи раз за разом гімн «Ще не вмерла Україна» і «Заповіт». До фундаментальної бібліотеки закладу, очолюваної А.Гулевичем надходили книги патріотичного змісту, зокрема «Кобзар», «Про життя Шевченка», «Шевченко й діти», «Молодість».

10 березня 1919 року в приміщенні Кам'янець-Подільської чоловічої і жіночої гімназії імені С. Славутинської відбувся літературно-вокальний ранок, присвячений 105-м роковинам від дня народження великого поета України Т. Шевченка. Все розпочалося із «Заповіту», після чого виступив

з урочистою промовою С. Ніколаєв. Діти читали вірші Шевченка і про нього, зокрема «На спомин Шевченка» (учень Пащенко), «На смерть Шевченка» (учень Остапів), «Село» (учень Шаповалів), «Шевченкові та той світ» (учень Горобець), «Шевченкові» (учень Мефодовський) та інші. Виконувалися пісні «Де згода в сімействі», «Підеш, Петре», декламації «До Основ'яненка», «Чернець», «Минають дні, минають ночі» та ін. С. Ніколаєв запевнив, що прийде той час, коли можна буде згадувати поета «не злим тихим словом»⁵³.

Педагогічний і учнівський колективи Кам'янець-Подільської учительської семінарії, після урочистої панахиди, зібралися у приміщенні власного закладу, де був організований концерт⁵⁴. У невеличкій залі зібрались учні і вчителі семінарії, настрої був чудовий. З привітальною промовою виступив директор семінарії, після чого семінаристи, декламували Шевченкові вірші. Скільки щирості й доброти лунало з їх уст, сльози радості бриніли на очах у присутніх⁵⁵.

Відзначали роковини українського Кобзаря й вищі початкові школи (далі – ВППШ) міста. Учителі та учні трьох ВППШ зібралися на спільну зустріч після панахиди на Соборній площі, аби пом'янути поета⁵⁶. Ранок розпочався співом національного гімну «Ще не вмерла Україна», який виконував зведений хор. Вчитель першої дівочої вищої початкової школи Дудка виступив з промовою. Потім прослухали реферат про поета, вірші з «Кобзаря». Присутні були зачаровані маленькою дівчинкою, яка продекламувала вірш «Сон», а також «Ой на горі романець», «Стоїть явір над водою», «Плач Ярославни» значно підняв настрої слухачам⁵⁷.

Цього ж дня у Народному домі о 6-й годині вечора відбувся концерт-вистава за участю Кам'янецьких шкіл, а також трупи М. Садовського. З вступною промовою виступив А. Животко, в якій охарактеризував українського Кобзаря, як поета і патріота свого рідного краю. Аркадій Животко звернувся до слухачів з проханням «боронити всі ті ідеї, які висловлював Шевченко». Після цього актори влаштували виставу «Назар Стодоля». У цьому святі брав участь український національний хор під орудою Є. Москвичіва та П. Бутовського, а також студентський чоловічий хор за керівництва Безядовського. Виконувалися сольні пісні та декламації. Концерт-вистава закінчилася об 11 годині вечора⁵⁸. Прибуток планувався пожертвувати на Фонд з будівництва пам'ятника Т. Шевченка в Кам'янці-Подільському⁵⁹, спорудити який мріяло керівництво Українського Кам'янецького клубу⁶⁰.

Святкування у Народному домі наступного дня продовжили, артисти театру М. Садовського. Цього разу з привітальним словом до присутніх звернувся приват-доцент К-ПДУУ М. Плевако⁶¹, який обґрунтував тезу про Шевченка як пророка для українців, зазначивши такі слова: «визнав весь світ Шевченка за великого поета, Україна признала його за свого пророка»⁶². Потім Український національний хор виконав Шевченків «Заповіт», театральна трупа М. Садовського поставила виставу «Назар Стодоля». Присутнім сподобалось соло Іліва «Ой Дніпре мій, Дніпре», виступи

студентського чоловічого хору («Іван Підкова») та симфонічного квартету за керівництва Є. Москвичіва, який виконав «Сумнів» на музику М. Глінки. Овдієнок проспівав пісню «Очі горять», а Корольчук продекламував вірш «Чернець». Виконувалися пісні на слова Т. Шевченка та музику М. Лисенка «Гамалія», «Ясне сонце на небі сяє», «Туман хвилями лягає» та ін.⁶³. У фіналі свята прозвучав національний гімн⁶⁴.

До редакції газети «Життя Поділля» продовжувала надходити кореспонденція, присвячена Шевченківським роковинам. Так, голова комісії з влаштування Шевченківського свята в Кам'янці-Подільському П. Бутовський надіслав відкритого листа, в якому відзвітував про усі прибутки та витрати від проведеного свята. Так, від концерту-вистави (від продажу квитків – 5429 карб., програм та журналу «Село», листівок, портретів та ін. – 471 карб. 50 коп.) було отримано 5900 карб. 50 коп. Витрати становили (перераховувалися) – 2785 карб. Голова комісії подякував усім тим, хто допоміг організувати Шевченківське свято⁶⁵. Дуже приємний факт, що більша частина учасників працювала безкоштовно, а отже, свідомо долучалася до українського національного відродження.

16 березня в Українському клубі планувалося урочисто відзначити роковини Т. Шевченка. У святі мали взяти участь артисти трупи М. Садовського, національний хор та інші місцеві колективи. Проте наступна кореспонденція газети повідомляла, що свято відбудеться не 16, а 19 березня о 19 год. й складатиметься з двох частин: перша – концерт, інша – святкова вечерея для усіх присутніх, на якій висловлюватимуться промови про українського Кобзаря⁶⁶. Керівництво клубу хвилювалося, що на свято може не прийти значна частина запрошених осіб. Проте воно відбулося. На ньому були гості з Києва, зокрема М. Грушевський та ін., й частина Кам'янецького освітньо-культурного бомонду: професори К-ПДУУ М. Чайковський та В.Біднов, голова Губернської народної управи В. Приходько, лікар та голова товариства «Просвіта» К. Солуха, а також Овдієнко, Корольчук, Бутовський, Мацієвич, Стеценко, Животко та ін. Кожен із присутніх поділився з власними переживаннями, які викликає у них постать Т. Шевченка. Учасники свята виступали з доповідями, виконували пісні на слова українського Кобзаря. Так, М. Грушевський виголосив промову, яка стосувалася «сучасного моменту й ідеалів і пам'яті Тараса Шевченка»⁶⁷.

Наступного дня у військовій школі міста був проведений концерт на честь Т. Шевченка. Перед присутніми на початку свята виступив священник Жевченко з рефератом про українського Кобзаря. Після цього військовий та український національний хори виконали «Заповіт». Присутніх вразило виконання військовим хором під орудою сотника Афонського «Україно мати»..., «Гей українці ...», «Не пора, не пора ...», також Кам'янець-Подільським національним хори під орудою О. Приходька «Туман хвилями лягає». Після цього, національний хор уже під орудою Є. Москвичіва разом із симфонічним оркестром гарно виконав «Жалібний марш»⁶⁸. Свято продовжив відомий Кам'янецький скрипаль Є Москвичів,

виконавши «Елегію». Під акомпанімент скрипки учень Київської гарматної школи Шульга прочитав «Чернець», а учень Корольчук, – «Послання». Полковник Євтимович прочитав декілька Шевченкових віршів. Публіка із задоволенням слухала виступи військових, неодноразово вигукуючи «Слава!»⁶⁹. Концерт відбувся у національно-патріотичному дусі, усі розмовляли українською мовою. Отримані кошти планувалося віддати на створення пам'ятника Т. Шевченка в Кам'янці-Подільському⁷⁰.

У газеті «Життя Поділля» отаман Сальський подякував усім за свято, особливо М. Садовському, Овдієнку, Корольчуку, С. Москвичіву, Стеценку та ін, за співи, декламацію та музику»⁷¹. А дописувач під псевдонімом Mortalis (з лат. смертний) порадив, що з-поміж військових є чимало патріотів власної батьківщини, здатних працювати на її благо⁷².

Відзначення Шевченківських роковин навчальними закладами міста продовжувалися і в наступні дні. Так, 23 березня о 17 годині у приміщенні жіночої духовної школи відбулося свято. На ньому були присутні вчителі, вихователі та учні. Програма традиційна: виконання національного гімну, українських пісень «Стоїть явір над водою», «Тихесенько вечір на землю спадає» та ін. Присутнім сподобався реферат учениці 4-го класу Бугайової «Життя і літературні твори Т. Шевченка. Декламували вірші учениці першого класу, а учениця 5-го класу Баревич виконала музичні твори на піаніно»⁷³.

23 лютого 1919 р. рада історико-філологічного факультету запропонувала раді професорів університету провести засідання, присвячене пам'яті Т. Шевченка, що мало відбутися тижнем пізніше офіційного відзначення. Виступати мали Л. Білецький – «Народність чи національність творчості Т. Шевченка», Д. Дорошенко – «Еволюція поглядів на Т. Шевченка», М. Плевако – «Т. Шевченко: Кирило-Мефодіївське братство в світлі нових матеріалів»⁷⁴. Але замість М. Плевако виступив М. Васильківський, змінилася й тематика виступів.

Газета «Життя Поділля» повідомила, що засідання відбудеться у неділю 16 березня о 18 год. Виступати мали Д. Дорошенко – «Нові матеріали про вплив польської політичної думки на Шевченка», Л. Білецький – «Національний елемент у творах Т. Шевченка» та М. Васильківський – «Релігійність Т. Шевченка по його поетичних творах»⁷⁵. Через хворобу двох доповідачів засідання перенесли на наступний тиждень – 23 березня⁷⁶. У наступному номері газета уточнила, що урочисте засідання відбудеться за участю професорсько-викладацького складу університету, місцевого хору, громадських і культурних діячів (виступав відомий скрипаль С. Москвичів), студентів та всіх, хто бажає вшанувати пам'ять великого українського поета⁷⁷. Дійсно, 23 березня відбулося довгоочікуване урочисте публічне засідання ради професорів К-ПДУУ зі вшанування пам'яті Т. Шевченка. Зал засідання був прикрашений великим портретом українського Кобзаря. У центрі сиділи професори університету, з боків – запрошені гості. Головував професор історико-філологічного факультету Клименко. Засідання розпочалося співом Шевченківського «Заповіту», який виконав чоловічий

студентський хор. По закінченні співу виступив професор Л. Білецький. Після нього виконали поему «Іван Підкова». Далі з доповідями виступили приват-доценти М. Васильківський та Д. Дорошенко. Виконувалися народні пісні «Прометей», «Коло млина» та ін. Засідання закінчилося виконанням національного гімну «Ще не вмерла Україна»⁷⁸.

Преса видрукувала чимало матеріалів, присвячених Т. Шевченкові⁷⁹, зокрема М. Грушевського, який у той час проживав у Кам'янці-Подільському, – «Шевченківське слово»; письменника і педагога С. Черкасенка – «Шевченко – пророк революції»; П. Клепатського – «Т. Шевченко – апостол любові, братерства і праці»; педагога і громадського діяча (згодом студента К-ПДУУ) А. Животка – «Кобзар»⁸⁰. Серед студентів, як і інших мешканців міста, зростав попит на «Кобзар». «Друкарні не встигають випускати книг, так швидко вони розходяться, незважаючи на те, що ціни на книжки швидко зростають»⁸¹. Томик Шевченка був для молоді своєрідним національним оберегом, свідченням вірності українським ідеалам.

На початку квітня 1919 р. місцева газета вмістила звернення до української студентської молоді, у якому зазначалося що Шевченківські роковини необхідно відзначати й далі. Ініціатором цього виступила рада Кам'янецької громади. Акцент здебільшого робився на студентів, родом із села, які через декілька днів мали їхати на Великодні свята додому. Їм пропонувалося перед від'їздом завітати до трудової ради, «Просвіти», губернської земельної управи, до відділу позашкільної освіти губернського земства та інших установ та організацій, щоб перевірити, чи немає в їх населений пункт доручень. На молодих людей покладалася ще одна місія – донести до свого села інформацію про Т. Шевченка, влаштувати разом з односельцями виставу, народну вечірку, популярну лекцію, присвячену українському Кобзареві, пояснити людям хто такий Т. Шевченко? Чому саме він є «національним поетом, символом боротьби за вільну Україну», спробувати закріпити у свідомості українського селянина, робітника ідею самостійності Української Народної Республіки, почуття патріотизму, національну свідомість тощо»⁸².

Отже, відзначення роковин поета у Кам'янці-Подільському проходили в різних організаціях та установах міста, починаючи із початкових шкіл і закінчуючи університетом. До святкування були залучені, як керівництво Подільської губернії, освітні, культурні діячі краю, так і жителі міста та його околиць. Участь у шевченківських заходах відомих українських вчених, громадських та політичних діячів надала їм всеукраїнського масштабу. В такий спосіб українці намагалися віддати шану великому поетові, згуртуватися навколо його ідей.

Примітки

1. Грушевський М. Шевченківські роковини / М. Грушевський // Життя Поділля. – 1919. – №68. – 10 березня. – С. 1-2.
2. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка / П. Зайцев – Л., 1939, Париж – Нью-Йорк – Мюнхен, 1955. – 400 с.

3. Огієнко І. (митрополит Іларіон) Тарас Шевченко / Упоряд. авт. передмови і коментарів М. С. Тимошик. / І. Огієнко – К.: Наша культура і наука, 2002. – 440 с.
4. Завальнюк О.М. Національно-патріотичне виховання студентів Кам'янця-Подільського державного Українського університету: історичний аспект (1918-1920 рр.) / О.М. Завальнюк. // Освіта, наука і культура на Поділлі / Збірник наукових праць: Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю утворення Кам'янця-Подільського національного університету» – Кам'янець-Подільський.: Оіюм, 2008. – Т. 11 – С.3-19.
5. Лозовий В. «Просвіта» на Поділлі в добу національно-визвольних змагань (1917-1920) / В. Лозовий, В. Нестеренко // Просвітницький рух на Поділлі 1906-1923 рр. – Кам'янець-Подільський, 1996. – С. 28-38.
6. Комарницький О.Б. Ім'я Тараса Шевченка в житті містечок Правобережної України (1917-1920 рр.) / О.Б. Комарницький. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету.(Філологічні науки) – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – С.84-88.
7. Мельник Е.М. Ім'я Тараса Шевченка в українській школі (1917-1920) / Е.М. Мельник // Етнічна історія народів Європи. Зб. наук. праць. Вип. 17. – К., 2004. – С. 47-51.
8. Грабович Г. Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. / Г. Грабович – К., 1998. – С. 17.
9. Комаров Р.В. Антропологічна символіка героїчного: сутність і типологія в українському контексті / Р.В. Комаров // Магістеріум. Історико-філософські студії. – 2006. – Вип. 23. – С. 25-29.
10. В Шевченківське Свято. Кам'янець на Поділлі, 10-го березня 1919 року. // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 10 березня. – №68. – С. 1.
11. Держархів Вінницької області (далі – ДАВО). – ф. Д-255., оп. 1., спр. 133., арк. 170.
12. В міністерстві освіти. Шевченківське світо в школах // Українська ставка – Вінниця. – 1919. – Ч. 46. – С. 3.
13. Держархів Хмельницької області (далі – ДАХО). – ф. Р-1515., оп. 1., спр. 6., арк. 25.
14. Там само., спр. 9а., арк. 11.
15. З життя Подільського Губерніального земства // Село. – 1919. – № 6. – С. 24-26.
16. Завальнюк О.М. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. / О.М. Завальнюк, В.Б. Стецюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – С. 136.
17. Стецюк В.Б. Культурно-Просвітницька діяльність земств Поділля у 1917-1920 рр. / В.Б.Стецюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 6.: Матеріали другого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.». – С. 32.
18. Машталір А.І. Постаць Т.Г. Шевченка як символ національної і соціальної боротьби українців в добу національно-демократичної революції (за матеріалами журналу «Село» / А.І. Машталір // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [ред. кол.: В.С. Степанков (відп. пед.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Вип. 3. – До 20-річчя кафедри історії України. – С. 325.

19. З життя Подільського Губерніального земства // Село. – 1919. – № 6. – С. 25.
20. Відділ дошкільного виховання Подільської Губерніальної Народної Управи. До дитячих садків, дитячих захистків, притулків та Т-ва «Просвіта» // Село – 1919. – №8. – С.7-8.
21. Повідомлення. // Життя Поділля. – 1919. – №35. – 30 січня. – С. 4.
22. Завальнюк, О.М Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. / О.М.Завальнюк, В.Б. Стецюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – С. 136.
23. ДАХО. – ф. Р-1515., оп. 1., спр. 9а., арк. 18.
24. Там само, спр. 6., арк. 26.
25. Там само, арк. 49.
26. До Шевченківських роковин // Освіта. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – №5. – 1 березня – С.29.
27. С. Чим найкраще можемо вшанувати пам'ять незабутнього Кобзаря? / С. // Життя Поділля. – 1919. – №69. – 11 березня. – С.2.
28. Свяш Н.Н. До Українського свідомого громадянства / НН. Свяш. // Життя Поділля. – 1919. – №36. – 31 січня. – С.4.
29. Там само. – С.4.
30. ДАВО. – ф.Д-255., оп. 1., спр. 133, арк. 169 зв.
31. Степура. Офіційний відділ. Всім державним та громадським установам м. Кам'янця-Под. / Степура // Життя Поділля. – 1919. – №68. – 10 березня. – С. 1.
32. Держархів Вінницької області, ф.Д-255., оп. 1., спр. 133., арк. 168.
33. Местная жизнь. К празднованию годовщины Т.Шевченко // Подольское слово. – Вінниця, 1919. – 27 лютого. – С. 3.
34. Місцева хроніка. З університетського життя. // Життя Поділля. – 1919. – №63. – 5 березня. – С. 3.; Завальнюк, О.М Земства Поділля в добу Української революції 1917 – 1920 рр. / О.М. Завальнюк, В.Б. Стецюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – С. 136.; З життя Подільського Губерніального земства // Село. – 1919. – № 6. – С. 25.
35. Наказ // Життя Поділля. – 1919. – №67. – 9 березня. – С. 2.
36. ДАВО. – ф. Д-255., оп. 1., спр. 133., арк. 167.
37. Місцева хроніка // Життя Поділля. – 1919. – №95. – 11 квітня. – С. 4.
38. Машталір. А.І. Святкування Шевченківських роковин в навчальних закладах Поділля у добу Директорії УНР / А.І. Машталір // Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки: мат. Всеукр. наук. конференції. Кам'янець-Подільський, 6-7 жовтня 2009 р. / ред. кол. Смолій В. А., Верстюк В. Ф., Завальнюк О. М. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – С.369.
39. До Шевченківських роковин // Життя Поділля. – 1919. – №70. – 12 березня. – С. 1.
40. Животко А. В боротьбі (до Тарасового дня) / Арк. Животко // Життя Поділля. – 1919. – №68. – 10 березня. – С. 2.
41. Грушевський М. Шевченківські роковини / М. Грушевський // Життя Поділля. – 1919. – №68. – 10 березня. – С. 1-2.
42. Дні Тараса Шевченка // Українська ставка. – Вінниця – 1919. – 11 березня. – Ч. 62. – С. 1-2.
43. Життя Тараса Шевченка // Українська ставка. – Вінниця. – 1919. – 11 березня. – Ч. 62. – С. 2

44. Культурний рух на Україні В часи Революції // Наш Шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 4 грудня. – С. 3.
45. Шевченківське свято 10 березня // Життя Поділля. – 1919. – №70. – 12 березня. – С. 3.
46. Там само. – С. 3.
47. Завальнюк О. Українські університети: лекційно-пропагандистський, літературно-публіцистичний і редакційно-видавничий аспекти (1917-1920 років) / Олександр Завальнюк // Студії з історії Української революції 1917-1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирого. Зб наук. праць / Гол ред. кол. В.Ф. Верстюк. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 258.
48. Шевченківське свято 10 березня // Освіта. – 1919. – № 6 – С. 20-21.
49. Шевченківське свято 10 березня // Життя Поділля. – 1919. – №70. – 12 березня. – С.3-4.; 3 життя України і Поділля // Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – №.10. – С.26.
50. Гусейнов Г. Олімпіада Пашенко. Тарасові річниці / Григорій Гусейнов // Кур'єр Кривбасу. – 2002. – №148. – березень. – С. 165-166.
51. Місцева хроніка // Життя Поділля. – 1919. – №71. – 14 березня. – С. 3.
52. ДАХО. – ф.319., оп. 2., спр. 805., арк. 43.
53. Там само, арк. 44-47.
54. Зборовець В. Святкування пам'яті Т.Г. Шевченка Кам'янецькою учительською семінарією 10 березня 1919 року. // Освіта. – 1919. – №6. – С. 21.
55. Там само. – С. 21.
56. Святкування 58 роковин смерті Т.Г. Шевченка вищими початковими школами м.Кам'янець-Подільського 25 березня 1919 року // Освіта. – 1919. – № 6. – С. 22.
57. Там само – С. 22.; Святкування 58 роковин смерті Т.Г. Шевченка вищими початковими школами м.Кам'янець-Подільського 25 березня 1919 року // Освіта. – 1919. – № 6. – С. 22.
58. Народний дім // Життя Поділля. – 1919. – №70. – 12 березня. – С. 4.
59. Концерт-вистава // Освіта. – 1919. – № 6 – С. 22-23.
60. До Шевченківських свят // Життя Поділля. – 1919. – №68. – 10 березня. – С. 1
61. Концерт вистава // Життя Поділля. – 1919. – №68. – 10 березня. – С. 1.; Концерт вистава // Життя Поділля. – 1919. – №69. – 11 березня. – С. 2.; Концерт вистава // Життя Поділля. – 1919. – №71. – 14 березня. – С. 4.
62. Концерт-вистава // Освіта. – 1919. – № 6 – С. 22.; Завальнюк О. Українські університети: лекційно-пропагандистський, літературно-публіцистичний і редакційно-видавничий аспекти... – С. 258
63. ДАХО. – ф. Р1515., оп. 1., спр. 9а., арк. 19-20 зв.
64. Концерт-вистава // Освіта. – 1919. – № 6 – С. 22-23.
65. Бутовський П. Лист до редакції // Життя Поділля. – 1919. – №79. – 23 березня. – С. 2.
66. Український Клуб // Життя Поділля. – 1919. – №71. – 14 березня. – С. 4; Шевченківське свято // Життя Поділля. – 1919. – №74. – 18 березня. – С. 4.
67. Український Клуб // Життя Поділля. – 1919. – №77. – 21 березня. – С. 4.
68. ДАХО. – ф. Р-1515., оп. 1., спр. 9а., арк. 21-21 зв.
69. Там само, арк. 21зв.

70. Концерт пам'яті Тараса Шевченка // Життя Поділля. – 1919. – №75. – 19 березня. – С. 4.
71. Отаман Сальський. Лист до редакції / Отаман Скальський // Життя Поділля. – 1919. – №76. – 20 березня. – С. 4.
72. Mortalis рецензентом // Життя Поділля. – 1919. – №78. – 22 березня. – С. 1.
73. Опаловський Н. Святкування пам'яті Т.Г. Шевченка в жіночій духовній школі 23 березня 1919 року / Н. Опаловський // Життя Поділля. – 1919. – №85. – 30 березня. – С. 4.
74. Академічне засідання Ради професорів К.-Под. Державного Українського Університету пам'яті Т. Шевченка // Життя Поділля. – 1919. – №55. – 23 лютого. – С. 4.; Академічне засідання Ради професорів К.-Под. Державного Українського Університету пам'яті Т.Шевченка // Освіта – Кам'янець-Подільський. – 1919. – №5. – 1 березня – С.29.; Завальнюк О. Українські університети: лекційно-пропагандистський, літературно-публіцистичний і редакційно-видавничий... – С.258.
75. Пам'яті Т. Шевченка // Життя Поділля. – 1919. – №71. – 14 березня. – С. 4.; Вшанування пам'яті Т.Шевченка в університеті // Життя Поділля. – 1919. – №77. – 21 березня. – С.4.
76. З життя Губерніального земства // Життя Поділля. – 1919. – №73. – 16 березня. – С. 4.
77. Вшанування пам'яті Т. Шевченка в університеті // Життя Поділля. – 1919. – №77. – 21 березня. – С. 4.; З університетського життя // Життя Поділля. – 1919. – №79. – 23 березня. – С. 2.
78. З університетського життя. Урочисте засідання пам'яті Т. Шевченка // Життя Поділля. – 1919. – №80. – 25 березня. – С. 3.
79. Машталір, А.І. Вшанування Тараса Шевченка на Поділлі у 1917-1920 рр. / А.І.Машталір // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2009. – Т. 13. – С. 28.
80. Завальнюк ОМ. Національно-патріотичне виховання студентів Кам'янець-Подільського державного Українського університету: історичний аспект (1918-1920 рр.) / О.М.Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: 36. наук. праць – Т. 11: Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю утворення Кам'янець-Подільського національного університету». – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 6.
81. Культурний рух на Україні в часи Революції // Наш шлях. – 1919. – Ч. 10. – 4 грудня.
82. Рада Громади. До членів української студентської громади // Життя Поділля. – 1919. – №96. – 12 квітня. – С. 2.

Резюме

В статтє рассматриваются мероприятия, запланированные и проведенные общественностью Каменец-Подольского в различных учреждениях и организациях по поводу празднования Шевченковских годовщин.

Ключевые слова: *Т. Шевченко, шевченковский праздник, Подольская губернская народная управа, периодическая печать, корреспонденция, учебные заведения.*

Одержано 15 травня 2013 р.

ПОЛІТИКА УКРАЇНІЗАЦІЇ В ОСВІТІ ПОДІЛЛЯ У 1920-х РОКАХ

У статті висвітлюються напрями здійснення українізації в освітній галузі Поділля в 1920-х роках та її наслідки.

Ключові слова: *українізація, українська мова, культура, школа, краєзнавство.*

У 1920-х роках у громадсько-політичному і культурно-освітньому житті України помітним і суттєвим явищем стала політика українізації. Існувало й існує багато різних тлумачень і оцінок цієї політики в науково-історичній літературі. Наприклад, стверджується, що українізація – це «вимушений тактичний відступ більшовицької партії від «воєнного комунізму», як «тимчасова відмова від запровадження політики інтернаціоналізму, що за допомогою комуністів проникнути і закріпитися серед місцевого населення», а також прагнення радянської влади відвернути населення від продовження боротьби за національно-державне утвердження»¹. Навіть якщо в подібних твердженнях є певна доля об'єктивності, вони не розкривають суті такого складного явища, як українізація. Сучасні дослідники прагнуть до більш виважених оцінок українізації. Так, автори навчального посібника «Історія України: нове бачення» (К., 2000), констатуючи, що партія комуністів і радянський уряд декларували, що основною метою цієї політики є сприяння розвитку культур і мов національностей, разом з тим висловлюють думку, що на «на першому плані в державній партії були інші завдання: укоренитися в національних республіках (звідси й назва політичного курсу – «коренізація»)². А в посібнику О. Бойка «Історія України» (К., 1999) стверджується, що політика «коренізації була важливою складовою частиною культурних процесів в Україні у 20-30-х роках» і спрямована на те, щоб надати народам, об'єднаним в СРСР «певну культурно-національну автономію – реальну можливість розвитку своєї культури і мови»³.

У дослідженнях ряду інших авторів трактується, хоч і з певними розходженнями, причини запровадження політики коренізації в період непу⁴.

По-перше, після закінчення громадянської війни на території України і Білорусії ці держави були поділені між різними державами, і внаслідок цього питання про їх становище опинилось в епіцентрі європейської політики. «Політика коренізації», яка стимулювала національне відродження, мала створити на міжнародній арені враження гармонійного і вільного розвитку радянських республік у складі СРСР.

По-друге, політика коренізації була засобом для більшовицької партії знайти спільну мову з багатомільйонним селянством республік, залучити на свій бік національну інтелігенцію шляхом поширення ідей плюралізму, вільного розвитку, певної децентралізації на сферу національних відносин.

По-третє, коренізація давала змогу в перспективі зняти протиріччя між населенням і партійно-державним апаратом, який не розумів мови народу, не знав його звичаїв, культурних цінностей.

По-четверте, політика коренізації була спробою компартійно-радянського керівництва взяти під контроль могутній потенціал відродження на окраїнах, використати його в майбутньому і спрямувати в русло соціалістичного будівництва.

По-п'яте, політика коренізації мала змінити Радянський Союз, тобто наданням культурно-національної автономії компенсувати республікам втрату політичного суверенітету.

Початок політики коренізації поклали рішення XII з'їзду РКП (б) (квітень 1923 року). У резолюції з'їзду «В національному питанні» було піддано різкій критиці неспроможність властей царської Росії «знайти правильний підхід до розв'язання національного питання», відзначено успіхи «національної політики радянської влади на засадах співробітництва і добровільності», а також прояви шовінізму і суперечностей у національних взаємовідносинах в СРСР і визначено завдання політики коренізації:

- підготовка, виховання та висування керівних кадрів корінної національності;
- врахування національних факторів при формуванні партійного та державного апарату;
- організація мережі навчальних і культурних закладів, преси, книговидавничої справи мовами корінних національностей;
- вивчення національної історії, відродження та розвитку національних традицій і культур;
- видання законів, які переслідують і карають з усією революційною суворістю всіх порушників національних прав⁵.

Рішення XII з'їзду РКП (б) були конкретизовані в ряді наступних документів партійно-радянських органів. Так, у постанові ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 1 серпня 1923 року «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» відзначалось, що «внаслідок відносно слабкого розвитку української школи і української культури взагалі, внаслідок відсутності підготовленого до певної міри персоналу приводить до фактичної переваги російської мови», і ставилось завдання «протягом найближчого часу зосередити увагу держави на поширенні знання української мови»⁶. Особливо підкреслювалась необхідність вживати всіх заходів для забезпечення рівноправності мов усіх національностей і в той же час «забезпечити українській мові місце, відповідне числу та питомій вазі українського народу на території УСРР»⁷.

27 липня 1923 року виданий декрет Раднаркому УСРР «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ». У цьому документі схвалюються заходи «в справі забезпечення українському народові виховання і навчання його рідною мовою і для найширшого розвитку національно-культурних форм його життя – мови, літератури

та мистецтва». А також ставились завдання: 1) провести облік педагогічного персоналу, що не володіє українською мовою, і вжити негайних заходів до навчання його української мови, а також розвинути широкі заходи до підготовки нових кадрів педагогічного персоналу, що володіли б українською мовою, для забезпечення як початкової, так і вищої школи українськими викладачами; 2) ввести з початку нового шкільного року викладання української мови і українознавства в не українізованих школах як обов'язкові предмети навчання; 3) вжити заходів до підготовки науково-дослідними кафедрами нової професури, яка б досконало знала українську мову⁸.

Курс на українізацію і запровадження української мови, особливо в освітній галузі, на Поділлі зустрів підтримку як з боку широкої громадськості, так і з боку освітніх працівників. Виражаючи такі погляди, губерньська нарада працівників освіти в резолюції від 4 червня 1921 року вказала: «Основним виховним методом у всіх дитячих установах повинен бути визначний трудовий метод, а для навчання – мова матері»⁹.

Відповідно до вимог і рекомендацій, висловлених у названих вище документах компартійно-державних органів на Поділлі, як і по всій Україні, розпочався процес українізації в різних галузях державно-політичного та громадського життя, в тому числі і в освіті. Перший етап українізації освіти припадає на першу половину 1920-х років. Це був етап організаційного становлення, коли приймалися відповідні рішення і здійснювались практичні заходи по українізації.

Цей процес розпочався з українізації органів управління освітою («апаратна українізація») і відбувався паралельно з українізацією партійних і державних органів. В округах і районах були організовані спеціальні курси з вивчення української мови для працівників керівних органів освіти, на яких працювали викладачі Кам'янець-Подільського ІНО, педтехнікумів (короткотермінові – до двох місяців і довготермінові – до п'яти місяців). На цих курсах для працівників окружних та районних органів освіти давали нормативні знання української мови, її граматики, а також навчали вести діловодство українською мовою, володіти науковою термінологією з окремих дисциплін шкільної програми. Слухачі курсів були зобов'язані обов'язково опрацювати список додаткової та наукової літератури з питань правопису, морфології та синтаксису української мови, а також перелік обов'язкових для вивчення творів класиків української літератури). Заняття проводились у формі «бесіди-розмови» на актуальні для слухачів суспільно-політичні теми, а також читання літературно-художніх зразків кращих письменників України, написання переказів, «вільних оповідань, доповідей та рефератів, випуск усних газет, журналів, підготовка ділових паперів, відвідування вистав в українських театрах тощо»¹⁰.

Внаслідок проведеної роботи було українізовано окружні та районні апарати освіти. Усі 18 районних інспекторів народної освіти Подільської губернії в 1924 році перевели діловодство та службове листування на українську мову¹¹.

Далі здійснювались практичні заходи по українізації мережі загальноосвітніх і професійних закладів освіти. Про актуальність завдань розширення мережі українських шкіл запровадження викладання всіх шкільних дисциплін українською мовою свідчили дані наведені в доповіді голови Укрголовпросвіти України Я. Ряппо «Рік українізації в шкільній справі» (1924). За підсумками відділів народної освіти, на 1 січня 1922 року із 12109 трудових шкіл викладання українською мовою велось у 1605, українсько-російською – в 1967, тобто 67%. Із 960896 дітей, по яких надійшли відомості, українців було 716335, тобто близько 75%. Отже, для 80% учнів не вистачало шкіл рідною мовою. Із 42376 викладачів українців було лише 29728 (70%). Тобто, кількість викладачів-українців було на 5% менше відповідної кількості дітей-українців¹².

Органи радянської влади та управління освітою на місцях відкривали нові, українські школи або реорганізовували діючі, як правило, російські. Лише в 1922-1923 навчальному році по Україні було відкрито майже 1500 українських шкіл. У Подільській губернії на 1 січня 1922 року в загальній кількості шкіл українські школи становили 75,3%, мішані українсько-російські школи – 13,5%, а на 1 січня 1923 року відповідно 80,8% і 11,6%¹³. Дальшому успішному розвитку цього процесу заважала нестача підручників українською мовою. У 1924 році половина україномовних шкіл не мала підручників. У 1923 році з 2513 підручників, надрукованих в УСРР, лише 459 були україномовними¹⁴. Тільки з 1924 року Державне видавництво України (ДВУ) збільшило випуск підручників для українських шкіл. У цьому році підручники для шкіл соцвиху було українізовано на 91%. Це створювало умови для дальшого розвитку українських шкіл. Заходи влади в цьому напрямі, а також відкриття шкіл для національних меншин українське населення схвалювало і підтримувало. Наприклад, у замітці в газеті «Червоний кордон» повідомлялось, що в селі Нестерівці Дунаєвцького району «діти-українці вчать в українській, а поляки – в польській школі». Автор замітки Монастирський, відзначивши, що в сусідній шляхетській Польщі «українська школа під гнітом», писав: «Населення вдячне радянській владі за її турботу»¹⁵.

Разом з тим варто відзначити, що здійснення політики українізації не завжди і всюди відбувалося безперешкодно. Там, на учительських конференціях у повітах губернії, що відбувалися навесні 1921 року, мали місце виступити проти українізації і критика на адресу вчителів-прихильників цієї політики, безпідставні обвинувачення їх в «націоналізмі», «петлюрівщині» і т. п. На з'їзді працівників освіти і культури Кам'яниччини, що відбувся 4-9 травня 1921 року, повідомлялось, що в окремих селах мали місце гоніння червоноармійців, радянських чиновників проти прихильників українізації, зокрема в Лянцкорунській волості невідомі особи погрожували вчителям за те, що вони проводили навчання українською мовою¹⁶. Але, всупереч різним труднощам і ускладненням, українізація в освіті на Поділлі тривала.

У 1924 році ступінь українізації шкільних закладів Поділля був досить високим. У 1934 школах тут навчалось 161306 дітей, 3 них було охоплено українською мовою навчання 90,5%. За цим показником Подільська губернія поряд з Полтавською займала перше місце в УСРР. В той же час в інших губерніях показники українізації були нижчими (у Харківській – 40%, Катеринославській – 20-25%). Крім того, губернія відносилась до регіонів УСРР, в яких був найвищий відсоток українських шкіл від їх загальної кількості (Полтавська – 94,9%, Київська – 91,8%, Волинська – 90,1%, Подільська – 89,4%, Катеринославська – 79,1%)¹⁷.

Проте суть політики українізації не зводиться лише до розвитку мережі освітніх закладів і запровадження викладання української мови. Політика українізації передбачала також широкий розвиток і вивчення, поширення українознавства (історії, географії і культури українського народу, відродження та розвитку національних традицій тощо).

Досвід 1920-х років особливо цікавий тим, що саме тоді у навчально-виховній роботі загальноосвітніх та інших закладів освіти широко використовувались краєзнавчі матеріали, а в педагогічній науці утвердився краєзнавчий принцип вивчення історії, географії, економіки та інших суспільствознавчих дисциплін. Він ґрунтувався на використанні творчої спадщини прогресивних педагогів минулого.

Саме в 1920-х роках, за словами академіка П. Т. Тронька, «краєзнавство із заняття одинаків зросло до рівня виняткової державної справи». Тоді був створений Український комітет краєзнавства, головою якого обрали відомого історика М. Яворського. Навколо нього згуртувались кращі сили дослідників-краєзнавців усієї України.

У 1925 році перша Всеукраїнська конференція з краєзнавства прийняла рішення про необхідність переходу всіх шкіл соціального виховання цілком на краєзнавчі матеріали. Шкільні програми в цей час були орієнтовані на краєзнавчий матеріал, який чільне місце посідав у процесі викладання географії, історії України, природознавства та інших дисциплін.

Значну увагу організації краєзнавчої роботи приділяли також місцеві органи. Зокрема, успішно діяв Кам'янець-Подільський окружний комітет. Тільки в 1926 році було проведено 12 районних конференцій, обстежено детально два села, вивчено бюджети різного типу селянських господарств, налагоджено широкий зв'язок з науковими установами УСРР, БСРР, і ЗСФРР, а також із Науковим товариством імені Т. Шевченка у Львові¹⁸. Активно діяв у цьому напрямку і колектив Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Плідну роботу по вивченню і популяризації матеріальної і духовної культури подолян здійснювала науково-дослідна кафедра інституту і створене на його базі Кам'янець-Подільське наукове товариство при ВУАН. Вони проводили етнографічні та польові експедиції у навколишні села, краєзнавчі конференції. Матеріали цих конференцій використовувались у навчальних лекціях і семінарах, наукових працях викладачів. Важливо, що краєзнавча робота в ІНО здійснювалась із залученням значної кількості студентів, що давало майбутнім вчителям необхідні

знання і навички такої роботи в школі. Активну участь в організації краєзнавчої роботи в інституті, місті та регіоні брав ректор В. О. Геринович. Він науково обґрунтував і розробив краєзнавчі курси з географії населення та його господарської діяльності на Поділлі, керував краєзнавчою комісією, надавав методичну допомогу вчителям у проведенні краєзнавчо-пошукової роботи¹⁹. У своїх працях вчений сформулював принципи практичної спрямованості краєзнавчої роботи в школі стверджуючи, що краєзнавець має не тільки навчати, а й застосовувати вивчене в житті. В лютому 1927 р. В. О. Геринович започаткував цикл лекцій про м. Кам'янець-Подільський і округ. Його перша лекція була присвячена багатій і повчальній історії міста. «Місто Кам'янець, – сказав він на завершення виступу, – вповні заслуговує на те, щоби з нього утворити місце екскурсій широкого масштабу. Для зацікавлення широких верств людності Кам'янцем варто видати відповідний альбом»²⁰. У місцевій газеті «Червоний кордон» учений опублікував велику за обсягом статтю «Вивчаймо виробничі сили Кам'яниччини», в якій закликав активізувати роботу всіх краєзнавчих комітетів і осередків, зазначивши: «В допомогу їм повинні прийти наші школи, завданням яких є також пізнання природи нашої країни»²¹.

Краєзнавча робота в школах здійснювалась за програмами, розробленими Наркомом УСРР. З 1924-1925 навчального року були введені нові програми створені в РСФРР під керівництвом Н. К. Крупської. Їх зміст був наповненим обов'язковим для вивчення як у початкових, так і у середніх школах. У 1927 року шкільна комісія Центрального бюро краєзнавства України визначила основні напрями шкільного краєзнавства: краєзнавчий матеріал повинен давати знання про край, знайомити з деякими доступними для школярів методами дослідження, виховувати патріотизм.

Створений 1925 року український комітет краєзнавства також всіляко підтримував краєзнавчий пошук учителів та учнів, спрямований на вивчення продуктивних сил краю – погодних умов, корисних копалин тощо. В другій половині 1920-х років учні багатьох шкіл Поділля брали участь в різних дитячих екскурсіях по Україні, а пізніше й у Всесоюзних дитячих експедиціях²².

Упродовж 1920-х років постійно удосконалювались, змінювались напрями, зміст і методи роботи в школі у галузі краєзнавства. Якщо на початку цього періоду під краєзнавством розуміли місцеву географію, опис природи, побуту та культури певного періоду, то з 1924-1925 навчального року, коли у шкільну практику запровадили комплексні програми, краєзнавство почали тлумачити, як виробниче краєзнавство. Його головним завданням стало вивчення виробничих сил певного періоду, адже комплексні програми були тісно пов'язані з потребами народногосподарського, соціально-політичного, культурного розвитку країни.

Із розвитком краєзнавства, наповненням шкільних програм місцевим змістом, виникла потреба у виданні літератури для цієї роботи в школі. На це особливу увагу звернула II Всесоюзна конференція з краєзнавства (1924 рік). У резолюції секції шкільного та екскурсійного краєзнавства

значалось, що для впровадження краєзнавства в різних школах слід видавати короткі довідники про свій край з фактичним цифровим матеріалом, а також необхідну навчально-методичну літературу для краєзнавчих занять учнів і позакласної виховної роботи²³. У цій роботі школам допомагали місцеві наукові товариства і краєзнавчі організації. Так, кабінет вивчення Поділля запропонував інспекторам народної освіти придбати необхідну літературу про природу та історію краю та надіслати її в школи. Уже в 1926 році в окремих округах України почали виходити краєзнавчі описи, в тому числі й на Поділлі (Геринович В. Кам'янецьчина. Ч. I. Природа. – Кам'янець-Подільський, 1926 ; Вінниця, її околиці та Вінницька округа, Ч. I. Природа та культура. – Вінниця, 1927)²⁴.

У №10 журналу «Шлях освіти» за 1928 рік було опубліковано схематичний підручник з краєзнавства для окремих округів, який у скороченому варіанті мав таку схему:

Частина перша. Округа.

I. Географічно-природничий опис округи (географічне положення, простір, адміністративний поділ; рельєф поверхні, геологія та корисні копалини; обводнення; клімат, ґрунт, рослинність, тваринний світ; населення.

II. Виробничо-економічний опис округи (Праця) (головна праця населення; сільське господарство; городництво, садівництво, виноградарство; скотарство, свійські тварини; полювання, рибальство, бджільництво; охорона звірів, риб та птахів; лісовий промисел; зберігання та переробка сільськогосподарських продуктів; добувна промисловість; обробна промисловість; кустарна та ремісницька промисловість; торгівля; шляхи, транспорт та засоби зв'язку; комунальне господарство; електрифікація; перспективи економічного та господарського розвитку.

III. Суспільне життя округи (коротка історія з давніх часів та пам'ятники минулого; дореволюційне життя; 1905 рік, імперіалістична війна; класовий склад населення, громадські організації; радянське будівництво; культурне будівництво; охорона здоров'я; етнографія.

Частина друга. Округове місто (географічне положення та природні умови міста, як чинники його зросту; населення міста, історія міста; революція та громадянська війна; місто після Жовтня; праця міського населення; промисловість та виробництво, фабрики, заводи, майстерні і міське комунальне господарство; торгівля міста, ринок; зв'язок міста з селами округи та іншими містами; залізниця, станція, пошта; самоврядування міста; громадське життя в місті; місто як культурний центр, освіта, наука, література, газета, театри, кіно; історичні культурні, мистецькі пам'ятники в місті.

До цієї схеми додавались: різні документи окружних органів влад, інших організацій, статистичні звіти, довідки установ, матеріали краєзнавчих гуртків, метеорологічних станцій, літературні джерела та ін.²⁵.

З метою широкого запровадження краєзнавства в школі вчителі організували написання дитячих творчих робіт на теми рідного краю. Це були

окремі краєзнавчо-історичні нариси: «Наш район за найдавніших часів», «Заснування та історія окремих сіл району» тощо. У багатьох школах діяли краєзнавчі гуртки, якими керували вчителі історії, географії, літератури. Основними формами роботи краєзнавчих гуртків були екскурсії, дослідження, бесіди, спостереження, археологічні розвідки. Наприклад, у Кам'янець-Подільській трудовій школі №1 при вивченні теми «Повільний перехід від зими до весни» передбачались екскурсії з метою ознайомлення з рельєфом суходолу, спостереження за скресанням річки, розвитком дерев, і поряд з цим – з виробничою діяльністю людини. Після проведення екскурсії організовували обговорення побаченого, виготовлення картосхем, малюнків, розв'язування задач на виробничу тематику. Учні Жванецької школи на Кам'яничині під керівництвом місцевого вчителя І. Гурина брали участь у вивченні життя селян. Залучали школярів до збирання відомостей про природу і життя людей рідного краю також інші вчителі²⁶. Учнями Покутинецької трудової школи Зінківського району Кам'янецького округу проводились екскурсії з метою ознайомлення з виробничою діяльністю людей. Зокрема, така екскурсія відбувалася в с. Адамівку для ознайомлення з гончарним виробництвом. Учнями показали весь процес виробництва, давалися потрібні роз'яснення. Діти були задоволені і дякували організаторам екскурсії²⁷.

Отже, краєзнавча робота в школах сприяла не тільки поглибленню знань учнів з історії, географії та інших дисциплін. Важливу роль вона відіграла у виховній роботі, насамперед у формуванні національної самосвідомості, любові до рідної землі, патріотизму у підростаючого покоління, у формуванні дослідницької уваги учнів, самостійності мислення.

У 1920-х роках активну участь у краєзнавчій роботі брали також викладачі Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту. У цьому закладі у 1927 році була створена кафедра природи, сільського господарства і культури Поділля, яка об'єднувала 29 науково-педагогічних співробітників і 24 аспіранти. Викладачі кафедри брали активну участь у краєзнавчій роботі. Так професор О. В. Красівський займався дослідженням ґрунтів Поділля. Фауну краю досліджував професор В. П. Храневич. У 1929 році кафедра опублікувала перший том наукових записок²⁸.

Впродовж 1920-х років викладачами сільгоспінституту було виконано і опубліковано ряд важливих наукових праць. Зокрема, слід відзначити статтю С. І. Городецького «Спроба фізико-географічного районування Поділля», його монографії «Культура цукрових буряків на Поділлі» (1925), «Сільське господарство Поділля напередодні першої світової війни» та ін. М. І. Величківський опублікував статті «Перспективи сільського господарства Поділля та колективізація», «Колгоспи Кам'яничини», навчальні посібники: «Сільськогосподарська статистика», «Організація кооперативних крамниць» та ін. Були опубліковані також праці О. М. Кожухіва: «З біології звірят і птиць», «Шкідливі і корисні тварини Поділля», «Матеріали щодо спостереження над шкідниками саду», «На допомогу вчителю-природнику» (методичні поради для вчителів трудових шкіл).

Були відомі також праці В. П. Храневича «Птахи Поділля», «Нарис фауни Поділля»²⁹. В інституті функціонували зоологічний та мінералогічний музеї, а також музей сільського господарства. Його матеріали знайомили з економікою і технологією вирощування сільськогосподарських культур Поділля, Західної України та Бессарабії. Як установа що мала науково-пізнавальне значення, музей користувався популярністю серед студентів, населення і учнів шкіл різних районів Кам'янецьчини³⁰. Викладач сільгоспінституту Д. О. Богацький був обраний головою Кам'янець-Подільського наукового товариства при ВАН. Товариство складалося з секцій: краєзнавчої, історико-філологічної, природничо-математичної, педагогічної та соціально-економічної. Для всіх секцій було визначено комплексні теми наукових досліджень: подільське село, його історія, природа, техніка й економіка, старий Кам'янець, бібліографія Поділля, археологічні розкопки. Результати досліджень членів Товариства друкувалися в наукових збірниках³¹.

Опубліковані в 1920-х роках наукові праці викладачів двох вищих навчальних закладів Кам'янець-Подільського – інститутів народної освіти та сільськогосподарського мали важливе значення для ознайомлення вчителів з основами українознавства, яке охоплює систему наукових знань і досліджень з історії (генези) етносу, природи, мови, нації, держави, культури, міжнародних відносин українців. Набуті знання давали змогу вчителям здійснювати більш ефективну роботу по здійсненню українізації освіти.

Значна увага краєзнавчій роботі у цей час приділялася також у Проскурівському педагогічному технікумі. Директор цього закладу Н. Гайовий відзначав, що краєзнавство, як новий метод освітньої та наукової праці займає важливе місце в технікумі і відіграє важливу роль у навчанні та вихованні майбутніх працівників освітньої ниви: «Щоб відповідно підготували до життя майбутніх громадян, школа зобов'язана дати учням певний мінімум знань щодо свого краю і виховати громадсько-корисні звички, починаючи навчання від близького, від оточуючого життя – цього вимагають у школі краєзнавства, бо саме воно є те життя, що на ньому повинна базуватись вся навчальна робота шкіл соціальних й професорських»³².

Вивчення краєзнавства в технікумі здійснювалось на заняттях шляхом пов'язування краєзнавчих матеріалів з матеріалом кожної дисципліни, а також на семінарах і в гуртку краєзнавства. В гуртку обговорювали теми: 1) Археологія та історія Проскурівщини; 2) Населення в минулому й сучасному; 3) Виробництво Проскурівщини (сільське господарство, промисловість, кустарне виробництво); 4) Червона Армія на Проскурівщині; 5) Торгівля Проскурівщини; 6) Побут населення; 7) Мова краю, пісні, приказки та ін.³³. Основними формами роботи гуртка були: екскурсії, вивчення літератури, дослідження та спостереження, анкетування.

Отже, у 1920-х роках на Поділлі завдяки наполегливій і цілеспрямованій діяльності органів народної освіти, вчителів загальноосвітніх шкіл, викладачів закладів професійної освіти було досягнуто значних успіхів у здійсненні політики українізації. Це сприяло підвищенню рів-

ня навчально-виховної роботи, формуванню у підростаючого покоління національної самосвідомості, любові до рідної землі, готовності трудитися на її благо. Але, на жаль, успіхи українізації виявилися тимчасовими, оскільки сталінське керівництво вважало цю політику ворожою, шкідливою для існуючої системи. Уже з початку 1930-х років почалося згортання українізації, а її прихильники були репресовані. Але в пам'яті українських патріотів українізація залишається як одна із світлих сторінок в боротьбі за українське національно-культурне відродження.

Примітки

1. Малій К. Українізація освіти в 1920-ті роки / Костянтин Малій // Рідна школа. – 1996. – № 11-12. – С. 29.
2. Історія України: нове бачення : посіб. для студ. ВНЗ / під ред. В.А. Смоля. – К. : Альтернативи, 2000. – С. 301.
3. Бойко О.Д. Історія України : посіб. / О.Д. Бойко. – К. : Академія, 1999. – С. 356.
4. Субтельний О. Україна. Історія / Орест Субтельний. – Вид. 3-є, переробл. і допов. – К. : Либідь, 1993. – С. 476-479 ; Довідник з історії України. – Вид. 2-ге, доопрац. і допов. – К. : Генеза, 2001. – С. 899-900; Лановик Б.Д. Історія України : навч. посіб. / Б.Д. Лановик, М.В. Лазаревич, О.І. Мостейко. – Вид. 3-є, випр. і допов. – К. : Знання-Прес, 2006. – С. 371-373 ; Мицик Ю.М. Історія України / Ю.М. Мицик, О.Г. Бажан, В.С. Власов. – 2-е вид, допов. і переробл. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – С. 382-383; Новітня історія України : підруч. для студ. – К.: Вища школа, 2000. – С. 270-273 ; Довідник школяра і студента: Історія України. – Донецьк : ТОВ ВКФ БАО, 2004. – С. 417-423.
5. Культурне будівництво в УРСР: Док. і мат. Т. 1 (1927 – червень 1941). – К., 1960. – С. 209.
6. Там само. – С. 242-243.
7. Там само. – С. 239.
8. Там само. – С. 241.
9. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.): Док. і мат. – Вінниця. – С. 341.
10. Гненний О.І. Ще раз про українізацію / О.І. Гненний // Рідна школа, 1993. – С. 9.
11. Нестеренко В.А. Українізація на Поділлі у 20-30-х роках ХХ сторіччя: основні напрями, наслідки, недоліки та особливості / В.А. Нестеренко. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2003. – С. 36.
12. Хрестоматія з новітньої історії України (1917-1945). – К. : Генеза, 1998. – С. 242.
13. ЦДВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 9.
14. Ніколіна І.І. Українізація загальноосвітньої школи України та вплив суспільно-політичного життя 20-30-х рр. ХХ ст. на її здійснення / І.І. Ніколіна // Науковий вісник Вінницького державного пед. Університету: Серія «Історія». – Вип. Х. – Вінниця, 2006. – С. 128.
15. Червоний кордон. – 1926. – 14 листопада.
16. Нестеренко В.А. Вказ. праця. – С. 36.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2251. – Арк. 3.
18. Червоний кордон. – 1927. – 19 лютого.

19. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2003. – С 53-54.
20. Червоний кордон. – 1927. –
21. Соловей М. Пошуково-кразнавча робота в загальноосвітніх школах України в 20-30-х рр. / Микола Соловей // Шлях освіти. – 1999. – № 7. – С. 35.
22. Нариси історії українського шкільництва. – К. : Заповіт, 1996. – С. 215.
23. Прокопчук В.С. Шкільне кразнавство : навч. посіб. / В.С Прокопчук. – К.: Кордон, 2011. – С. 42-43.
24. Нариси українського шкільництва. – К. : Заповіт, 1996. – С. 215.
25. Соловей М. Вказана праця. – С. 19.
26. Червоний кордон. – 1925. – 18 квітня.
27. Там само.
28. Струманський В.П. Зміст і форми просвітницької роботи Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту / В.П. Струманський // Кам'яничина у контексті Поділля : наук. зб. Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 31.
29. Алещенко М.І. Забуті імена (З історії Кам'янець-Подільського СГІ) / М.І. Алещенко, В.А. Нестеренко // Матеріали XI Подільської історико-кразнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 519-523.
30. Там само.
31. Там само.
32. Струманський В.П. Вказана праця. – С. 32.
33. Там само.

Резюме

В статтє освещаются направления осуществления украинизации в образовательной отрасли Подольи в 1920-е годы и её последствия.

Ключевые слова: *украинизация, украинский язык, культура, школа, краеведение.*

Одержано 6 травня 2013 р.

УДК 94(477.43)“1941-1944”

Ю.А. Хоптяр

СТАН ОСВІТИ В КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКІЙ ОКРУЗІ У ПЕРІОД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1944 рр.)

У статті робиться спроба розглянути освітні процеси на Поділлі, в Кам'янець-Подільській окрузі у період нацистської окупації 1941-1944 рр.

Ключові слова: *окупаційний режим, німецька цивільна адміністрація, штраф, освітня справа, інспектор, вчителі.*

Україна, ставши на шлях становлення та розвитку дійсно суверенної і незалежної держави, неухильно орієнтується на визнані світовою спільно-

тою демократичні та гуманістичні за своїм змістом і спрямованістю міжнародні стандарти. Важливого значення, в зв'язку з цим, набуває переосмислення історичного минулого, врахування уроків історичної правди. В умовах сьогодення розвиток держави має будуватися на глибоких знаннях як вітчизняної історії взагалі, так і історії краю зокрема.

Кам'янець-Подільська область була окупована гітлерівцями впродовж 2-18 липня 1941 р., які одразу встановили свій окупаційний режим¹. Із початком окупації на території генеральної округи «Волинь-Поділля», крім органів німецької цивільної адміністрації, окупаційною владою було дозволено існування органів місцевого управління, яким відводилася допоміжна роль у виконанні завдань окупаційного режиму. У зв'язку з цим в генеральній округі було утворено 24 гебітскомісаріати. Територію Кам'янець-Подільської області поділили на 9 територіальних округ (гебітів): Антонінський, Дунаєвецький, Ізяславський, Летичівський, Кам'янець-Подільський, Проскурівський, Старокостянтинівський, Шепетівський, Ярмолинецький. До Кам'янець-Подільської округи увійшли райони Кам'янець-Подільський, Орининський, Смотрицький².

В адміністрації Кам'янець-Подільської округи працювали переважно німецькі чиновники. Представники місцевого населення займали низові посади (секретарів, перекладачів, прибиральниць). На районному рівні владу представляли районні управи. Їх керівниками призначалися місцеві мешканці. Від керівника району вимагалось виконання всіх розпоряджень та наказів керівників поліції, місцевих комендантів та чиновників німецької цивільної влади. Їм заборонялося самовільно проводити будь-які заходи без дозволу німецьких посадовців. Відповідно до організаційного плану в структуру районної управи входило 12 секцій. У штаті кожної секції працювали від двох (представники шкільництва – прим. Ю.Х.) до п'яти працівників. Керівники секцій, у тому числі шкільництва, несли відповідальність перед головою управи. Виключенням був лише керівник правничого відділу – мировий суддя району, який підпорядковувався безпосередньо гебітскомісару.

Робота в органах місцевого самоврядування Кам'янець-Подільської округи оплачувалася окупантами. Так, заробітна плата голови райуправи залежала від кількості громадських господарств (колгоспів). Якщо в районі працювало 30 господарств, то голова управи отримував заробітну плату у розмірі 1000 крб. Наступною ланкою в структурі місцевого самоврядування були волосні управи, які створювалися замість ліквідованих радянських сільських рад і поширювали свою юрисдикцію на декілька населених пунктів. Найнижчою ланкою в адміністративному управлінні були сільські управи. В кожному населеному пункті владні повноваження виконували старости. Претендентів на посади старост призначали керівники районів, що несли особисту відповідальність за їх благонадійність. У початковий період окупації старости виконували обов'язки на громадських засадах, утім, із розгортанням радянського та національного рухів Опору, окупаційна влада змушена була виплачувати їм грошову винагороду³.

У стратегічних планах колонізації окупованої території України гітлерівські загарбники значну увагу приділяли механізмам духовного підкорення населення. Вони мали на меті позбавити український народ можливості отримати повноцінну освіту, користуватися благами науки та культури. Нацисти не збиралися виконувати запити місцевого населення, щодо освіти та підтримувати українських вчителів, інтелігенцію. На їх думку, вона «...є невибагливою і почуває себе робочою частиною своєї нації»⁴. Українські освітяни були для нацистського режиму зайвим тягарем і підлягали поступовому винищенню через обмежене забезпечення продуктами, товарами першої необхідності, закриттям закладів освіти та культури. Вироком для українського народу став висновок рейхскомісара Е.Коха: «Для поведінки німців в рейхскомісаріаті має бути вирішальною та точка зору, що ми маємо тут справу з народом, який в усіх відношеннях є неповноцінний»⁵.

У нацистській колоніальній політиці планувалося навчати українських дітей лише елементарним знанням, зокрема вмінню читати дороговкази та рахувати. Вся інша інформація вважалася такою, що несла загрозу для майбутнього Німеччини. Гауляйтер України Е.Кох з підозрою ставився навіть до трирічних шкіл, які, на його думку, давали ґрунтовну освіту, а значить були потенційно небезпечними. Окупаційна влада через засоби масової інформації цинічно заявляла про нову політику в освітній галузі: «Весь советський мотлох, тарабарщину і все пuste всезнайство відкинуто. Натомість сконцентрувати педагогічну роботу на вивчення арифметики, письма, рідної мови»⁶.

Відкриття навчальних закладів на Поділлі подавалося окупантами як відродження української освіти. У кінці листопада 1941 р. у м. Кам'янець-Подільському було відкрито Інститут Народної Освіти з 4-річним курсом навчання, що функціонував тут з 1921 р. Спершу цей навчальний заклад розмістився в будинку колишньої середньої школи №1 у старому місті (тепер приміщення історичного факультету К-ПНУ). В Інституті мали працювати чотири факультети: 1. Мовно-літературний (з двома відділами українським та німецьким); 2. Фізико-математичний; 3. Природничий (з двома відділами хімічним та природничим); 4. Історико-географічний (з двома відділами історії та географії). На той час набрали студентів у кількості 233 чол. із них 103 жінки на один курс без поділу на факультети. У розпорядженні інституту знаходилися також спеціалізовані кабінети: фізико-математичний, природничий, хімічний та мовно-літературний. Кадрми викладачів інститут у необхідній кількості не був забезпечений, бо всього зголосилося працювати 10 викладачів. Очолив інститут Бондаренко, що мав два заступники – по навчальній та господарській частині. Недостатньо інститут був забезпечений підручниками та науковою літературою. Щоправда до бібліотечних фондів увійшли книги довоєнного дворічного Учительського Інституту, частина міської бібліотеки та бібліотеки кількох середніх шкіл. При цьому література була застарілою, а нові видання не надходили. Щодо господарської частини, то меблями інститут

був відносно забезпечений, а після переїзду на початку грудня 1941 р. у відремонтоване просторе приміщення по вул. Московській була задоволена потреба в аудиторному фонді (тепер головний корпус К-ПНУ). Інститут Народної Освіти в Кам'янці-Подільському був єдиним вищим учбовим закладом на все західне Поділля, що включало територію 9 адміністративних округ. У складі студентства знаходилися представники Кам'янецької, Дунаївецької, Ярмолинецької та Проскурівської округ⁷.

Попри намагання окупантів організувати освітню справу на Поділлі, школи скоро після відкриття закривалися через відсутність учнів. Про це дізнаємося з інструкції від 3 грудня 1941 р. шкільного інспектора Кам'янець-Подільської округи Ткача щодо дій адміністрації шкіл у зв'язку з їх закриттям⁸. У тих місцях, де школи працювали, окупаційна влада різними способами намагалася налагодити навчання, однак батьки, у більшості випадків, побоювалися відпускати дітей на навчання. Так, розпорядженням окружної управи про обов'язкове відвідування шкіл дітьми та штрафування батьків, які не пускали дітей до школи від 22 квітня 1942 р., вказувалося, що за даними районних відділів освіти та культури сільські старости, завідувачі шкіл і вчителі приділяють недостатньо уваги роботі шкіл. Наголошувалося, що відвідування у багатьох школах було вкрай незадовільним. Одночасно підкреслювалося, що розпорядженням гебітскомісара Гамера навчання українських дітей в обсязі 4-х класів було обов'язковим і всі діти мусили відвідувати школу поки не закінчать чотири класи. Тому окружна управа постановила: «Запровадити на терені округи обов'язкове чотирьохрічне навчання дітей обох статей. Відповідальність за відвідування дітей школи покласти на завідуючих шкіл і старост сіл. Віддати право старостам сіл штрафувати батьків, що не посилають дітей в школу, без поважних причин, перший штраф від 10-50 крб., а при повторенні передавати списки в управу, для накладення штрафу до 300 крб., або адміністративному впливу через міліцію. Штрафи стягувати старостам сіл та міліції не пізніше 2-х днів з дня проголошення про це батькам і здавати у фінвідділ. На старост, які будуть байдуже відноситися до справи навчання накладати штрафи до 300 крб. Райвідділам (працівникам – прим. Ю.Х.) освіти часто перевіряти і контролювати роботу шкіл, а тому бути у райвідділі не більше 2-3 дні на тиждень. Дітей, що закінчили 4 класи використовувати на легких роботах в громадських дворах»⁹. В кінці документа визначаються істинні наміри окупантів попри гучні політичні заяви – це використання українського народу, і дітей зокрема, в якості робочої сили для вирішення своїх потреб. Розпорядження окружного комісара Ворбса від 10 вересня 1942 р. йшло ще далі, де поруч з вимогою відвідин занять всіх дітей 7-річного віку за пропуски навчання передбачався для батьків штраф до 10 тис. крб., або ув'язнення до 6 тижнів, чи обидва покарання разом¹⁰.

Реально ситуація в освіті була на межі катастрофи. За даними звітів чиновників окупаційної влади, середня наповнюваність класів на території Поділля у 1942 р. складала 2-3 учні. Максимальна відвідуваність учнів у школах Кам'янець-Подільського району «сягала» до 20 осіб¹¹.

Про це ж йшлося у акті перевірки роботи шкіл Поділля, де поруч із низьким відвідуванням додавалася ще й вкрай незадовільна матеріальна база, низький стан викладання та дисципліна на уроках у освітніх закладах¹². Для контролю за відвідуванням учнями занять гітлерівці залучили всю управлінську вертикаль, включаючи вчителів. Їх примушували щотижнево інформувати місцеву владу про стан з відвідуванням і передавати списки прогульників старостам. Ті у свою чергу, виносили рішення про накладення на батьків стягнень, переважно штрафи у розмірі 30-50 крб. за кожну годину, що була пропущена без поважних причин. Поруч із примусовим навчанням, примусовою була праця і під час літніх канікул. Зокрема, згідно розпорядження генерального комісара всі діти віком від 10 років і старші обов'язково мали працювати разом з вчителями у господарствах на жнивях¹³.

У січні 1942 р. в рейхскомісаріаті було проведено реформу системи освіти. Загальноосвітню програму забезпечували чотирирічні, семирічні школи та чоловічі гімназії. Професійну освіту надавали ремісничі та середні фахові школи з трирічним терміном навчання. Вищу освіту забезпечували інститути. Проте із загальноосвітніх закладів працювали лише чотирирічні народні школи, які охоплювали навчанням дітей до 11 років. Їх робота була можлива при наявності вільних приміщень, палива, лояльних або нейтральних до «нової влади» педагогів. Через ідеологічні міркування гітлерівці вилучали у школах радянські підручники. Вчителів примушували поширювати серед дітей провокаційні чутки, нісенітниці, брехливі звернення про стан справ на фронтах. Педагогічні та учнівські колективи вимушено брали участь в урочистостях, приурочених ювілеям нацистських вождів.

З часом політика окупантів щодо загравання з місцевим населенням в освітню діяльність зазнала цілковитого краху. Так у директиві рейхскомісара Е.Коха про закриття шкіл та інститутів від 24 жовтня 1942 р. вказувалося: «... в районах генеральних комісаріатів крім чотирьохкласних народних шкіл існує ряд інших, функціонування яких я не дозволяв. Тому пропоную панам генеральним комісарам закрити школи та інститути в яких навчаються учні старше 15 років і всіх учнів незалежно від статі направити в робітничі групи в Німеччину»¹⁴.

Бутафорність освітньої політики німецьких загарбників проглядається із промови перед мешканцями гебіту генерал-комісара Шене про стан справ в освітній галузі 30 січня 1943 р.: «Ми в місяці вересні 1941 р. відкрили школи незважаючи на те, що дуже мало дітей ходило до школи. Коли ми пізніше закрили школи, Ви ляjali нас, а коли їх знову на весну відкрили, прийшла знову мала кількість дітей»¹⁵.

На мережу шкіл впливав радянський підпільно-партизанський рух. Його керівництво розглядало вчителів як прислужників окупантів, а школи – осередками поширення ворожої ідеології. В зв'язку з цим, навчальні заклади і вчителі були під прицілом радянської партизанки¹⁶.

Таким чином, освітянська політика окупантів дуже швидко виявила свою цинічність та безперспективність. Її втіленню завадили саботаж місцевого населення, організація руху Опору і врешті решт довгоочікуване визволення, що настало для мешканців Поділля у березні та на початку квітня 1944 р. в ході Проскурівсько-Чернівецької операції.

Примітки

1. Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Ярмолинецького району / П.Я. Слободянюк, Ю.А. Хоптяр. – Хмельницький : Поділля, 2004. – С. 36-37.
2. Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: історико-етнографічні витоки, сторінки минулого та сьогодення місцевих громад / П.Я. Слободянюк. – Хмельницький : Поділля, 2004. – С.128.
3. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941-1944.// За ред. Вавринчука М.П., Завальнюка О.М. та ін. – Документи і матеріали. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – С.7-8.
4. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. – С.260.
5. Коваль М.В. «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941-1944) / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 1995. – №2. – С.38-39.
6. З питань шкільного виховання і навчання. // Український голос. – 1942. – 23 травня.
7. Український голос. – 1941. – 30 листопада.
8. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.Р-420. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк.67.
9. Там само. – Ф.Р-458. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 45.
10. Там само. – Ф.-420. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 65.
11. Там само. – Ф.-132. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 10.
12. Там само. – Ф.-425. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 54-56.
13. Там само. – Ф.-420. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 60.
14. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. – С. 334-335.
15. ДАХО. – Ф.Р-458. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 19.
16. Олійник Ю.В. Культурно-освітня діяльність окупаційного режиму в Україні 1941-1944 рр. (на матеріалах Хмельниччини) / Ю.В. Олійник // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 10. – С. 172.

Резюме

В статтє рассматриваются процессы образования на Подолии, в Каменец-Подольской округе в период нацистской оккупации 1941-1944 гг.

Ключевые слова: *оккупационный режим, немецкая гражданская администрация, штраф, образовательное дело, инспектор, учителя.*

Одержано 7 травня 2013 р.

ЦЕРКОВНА ПРОПОВІДЬ ЯК ЯВИЩЕ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ ПОДОЛЯН (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ПОДОЛЬСЬКИХ ЕПАРХІАЛЬНИХ ВЕДОМОСТЕЙ»)

У статті аналізується соціокультурна спрямованість церковної проповіді, її форми та особливості, а також впливу проповідництва на різні сфери життя населення Поділля за матеріалами публікацій на шпальтах часопису «Подольські єпархіяльні ведомости».

Ключові слова: проповідь, церковне проповідництво, священник, парафіяни, «Подольські єпархіяльні ведомости».

Духовенство завжди відіграло особливу роль у різних сферах життя населення України другої половини ХІХ ст. Поширення сповідання православного обряду, вимагало від церкви гнучких форм впливу на громадськість. Однією з таких дієвих форм стала проповідь. Вона була найвпливовішою з усіх церковних виховних заходів. Проповіді мали велике значення в духовному й побутовому плані, оскільки ставали, насамперед, у нагоді священикам, у їх практичній діяльності – вихованні населення.

Духовна спадщина проповідників перетворюється на предмет висвітлення на сторінках видань релігійної періодики, зокрема й «Подольських єпархіяльних ведомостей» (далі – «ПЕВ»). Тому, авторка ставить за мету дослідити церковне проповідництво його форми й особливості, з'ясувати основну тематику, спрямованість проповідей та їх значення у житті подолян.

Незважаючи на те, що у новітніх дослідженнях, присвячених соціоментальній історії, хоч і вивчається зазначена проблематика, однак загальний ступінь її розробленості залишається низьким. Натомість джерельна база є досить репрезентативною. Вона включає нормативні документи, представлені указами єпархіяльного керівництва щодо проповідницької діяльності та звітами обер-прокурора Святійшого Синоду^{1, 2}, методичні рекомендації до підготовки та читання проповідей^{3, 4, 5}, а також опубліковані проповіді сільських священиків^{6, 7, 8}. Серед дослідників, які вивчали церковне проповідництво як самобутній жанр варто назвати В. О. Денисенка⁹, А. А. Бойко¹⁰, С. О. Гладкого¹¹, О. В. Колесник¹². Разом з тим, аналіз проповідництва на сторінках «ПЕВ» не був предметом спеціального дослідження.

Часопис «ПЕВ» засвідчує багатогранність проповідницьких форм, що відповідали різноманітним запитам життя. Серед досліджуваних матеріалів проповідництва можна виділити такі як: «Слова до парафіян», «Повчання», «Бесіди».

Можна погодитися з твердженням Денисенка В.О., який підкреслив, що форма «Слова до парафіян» більш властива для міських священиків, а

повчання і бесіди – сільським. Аналогічна ситуація прослідковується при аналізі публікацій часопису, кількість «Слів» з 1880-х рр. зменшується, а число «Повчань» збільшується.

Відмінності між вказаними видами пояснює наука гомілетика, що окреслює такі види проповіді:

Бесіда (омілія) – передбачає пояснення Святого Письма.

Слово – проповідь, яка бере початок і зміст із ідей церковного року. Розповідаючи про свято, життя святих та інші події, проповідник розкриває догматичний зміст свят, навчає їх прикладам історії, додаючи власні міркування.

Повчання – викладає уроки віри, моралі та богослужіння.

Публіцистична проповідь – відповідає на питання сучасного життя і точкою відліку використовує сучасні погляди.

У статті «Кілька слів про формальну сторону проповіді» автор наголошував, що «проповідь до простого народу має бути лише духовною бесідою; вона має носити характер простих настанов й лишитися офіційного тону церковної кафедри»¹³. Дослідник звертав увагу, що проголошення проповіді залежить не лише від місця, часу, обставин, а перед усім – історичних умов. Основним завданням проповіді, за його словами, є наставлення на шлях істинний. Велике значення мала особа проповідника. Якщо священник володів красномовством, умів донести до слухача Слово Боже легко та невимушено, він користувався у населення авторитетом¹⁴.

Загалом, підготовка успішної церковної проповіді вимагала від священика високого рівня інтелектуального розвитку, наявності бази знань з різних сфер суспільного буття, начитаності, грамотності. Успіху проповіді значно сприяло регулярне читання священиком як богословської, так і світської літератури. Деякі представники духовенства жваво цікавилися розвитком церковної проповіді як літературного жанру.

Зважаючи та той факт, що не кожен з священиків володів ораторським мистецтвом та аби заохотити займатися церковною проповіддю й дати змогу обмінюватися сільським священикам своїми проповідницькими думками, преосвященний Маркелл завів додаток при Подольських Епархіальних Ведомостях під заголовком «Проповідницькі праці сільських пасторів Подільської єпархії». Тут публікувались кращі проповіді з представлених до редакції священиками. За 1881 та 1882 роки вийшло два збірники проповідей сільських пастирів. Але у 1883 р. публікація проповідей припинилась за рішенням єпархіального з'їзду¹⁵.

Варто відзначити, що проповідь сільського священика, виголошувана перед сільськими жителями, суттєво відрізнялася від проповіді, призначеної для міської аудиторії. Якщо в місті головними вимогами до церковного проповідництва вважалися підкреслена красномовність, жвавість та чітка відповідність подіям і настроям сучасності¹⁶, то основоположними рисами проповіді сільського священика були простота, ясність, актуальність та лаконічність.

Зважаючи на порівняно низький рівень освіченості сільського населення, простота та ясність проповіді вважалися головними умовами найбільш ефективного розуміння сутності промови священика. Якщо проповідь була занадто зарозумілою, насиченою великою кількістю специфічних понять і термінів, завальованих алегорій, а її візуальна подача – незвичною (наприклад, не бесіда чи монолог, а читання власних підготовчих записів), то проповідь сприймалася не як традиційна промова священика після Богослужіння, а як читання ним якогось офіційного документу¹⁷. Враховуючи цей факт, сільським священикам радилося говорити церковну проповідь як імпровізацію, попередньо обдумуючи її зміст, але не спеціально заготовляючи текст¹⁸.

Тематика церковних проповідей включала до свого складу широкий спектр питань, серед яких найбільш популярними були богословські. У недільних проповідях священик найчастіше пояснював зміст уривку Євангелія, котре читалося в той день у ході літургії, у святкових – розповідав про історію та релігійний зміст подій, котрим приурочувалося свято. Якщо свято віншувало окремого святого, то темою для проповіді ставало його життя, настанови щодо наслідування найкращих рис, котрі були йому притаманні. Для чіткішого уявлення про характер церковних проповідей подаємо приклад кількох варіативних груп. Так, у «Повчанні в неділю 13 по Пятидесятниці, Преосвященішого Леонтія, Єпископа Подільського і Брацлавського», починається з тлумачення притчі про виноградник, напередодні прочитаної з Євангелія, де йшлося про іудеїв, котрим Бог створив всі умови задля вірування у свого Месію. Але іудейський народ, що подібний винограднику, не виправдав сподівання Бога, й натомість плодів, приніс терня, замість – віри в Христа – не вірування, замість добрих – справ – погані. Винними Спаситель вважав доглядачів винограднику, тобто, керівників і наставників народу. Далі проповідник наголошував парафіянам, що і вони є подібними тому винограднику. І якщо сумлінно виконуватимуть Заповіді Божі і понад усе вірити в Господа, досягнуть Царства Божого. Якщо ні – чекатиме така ж доля як іудейського народу¹⁹. Таке просте тлумачення притчі було ефективнішим за звичайні переконання священика у дотриманні Заповідей Божих. На нашу думку, це пов'язано з тим, що слухач мав наглядний приклад і попередньо засвідчився у кінцевому результаті.

Серед подібного роду публікацій привертає увагу проповідь «Повчання у другу неділю Великого Посту»²⁰, яка має структурну відмінність від вищенаведеного прикладу. За видовою характеристикою вона відноситься до бесіди і має своїм завданням пояснення Священного Писання.

Наведені приклади дозволяють зробити висновки про те, що у бесіді основна увага приділяється поясненню Священного Писання. Тоді як повчання коротко знайомить нас з історією та значенням свята, приділяючи основну увагу аналізу тогочасного суспільства та знаходженню шляхів вирішення виявлених проблем.

Окремими темами для проповіді ставали тлумачення та поради щодо дотримання церковно-релігійних обрядів. Наприклад, сільським священикам рекомендувалося читати такі проповіді як «Повчання про необхідність виймати частіці з проскури на літургії за живих та померлих»²¹.

Щодо змісту, чільне місце у проповідях займали проблеми моралі, формування особистості та суспільства у рамках православної етики. На сторінках часопису утверджувалася одна з головних ідей церкви – неможливість існування моральності без релігії, тобто релігія розглядалася як запорука моральності, добродійного життя, тощо.

Автори проповідей розглядали усі питання життя, навіть побутові з позиції християнських ціннісних орієнтацій. За змістом проповіді були чіткими, продуманими, аргументованими. Їх тематика була різноманітною, але усі вони розглядалися у ракурсі історичного минулого, й обов'язковими коментарями з позицій православ'я. Вона закріплювала у свідомості слухачів думку, що зовнішня форма поведінки є її внутрішнім проявом. Тому на шпальтах «ПЕВ» велася боротьба проти негативних побутових явищ. Так, у «Бесіді до сільських прихожан про те, як воно ведуть себе і як повинні вести під час важливих випадках їх життя» автор взявши до прикладу таїнство хрещення, наголошує, що першочерговим для батьків новонародженого постає питання – де взяти горілки? Вони не замислюються над тим, що для хрещення передусім необхідний «священик, що здійснить цей обряд, потрібна церква, елій для помазання, миро, хресні батьки»²². Основним для населення, на словами автора, було гучне святкування з пишним столом, гроші для якого складали за довго до народження або бралися в борг у шинкаря, а не щирі молитви за новонародженого й породіллю. Натомість такому святкуванню він пропонує купити або саджанець плодового дерева, яке з часом буде родити, нагадуючи про цю подію; або сім'ю бджіл чи худобу²³.

Особливе місце серед промов родинно-побутової тематики займали проповіді, присвячені згубному впливу пияцтва. Своє слово священики обґрунтовували не лише основами християнської моралі та церковними заповідями, що засуджували надмірне вживання алкоголю, але й загальними очевидними негативними наслідками пияцтва, такими як негаразди в родині, марне витрачання грошей, гаяння часу, осуд зі сторони близьких, хвороби, непрацездатність²⁴.

Поряд з традиційною церковною проповіддю велика увага приділялась поза церковним бесідам. На сторінках часопису у публікації «Про поза церковні бесіди» священик К. П. висловлює власне бачення питання, котре обговорювалося під час з'їзду священиків 16 травня 1890 р. Основною причиною появи такої форми проповіді, стало поширення сектантів на території Поділля²⁵. Це були штундисти, лютерани, котрі в основному привертати увагу населення своїми бесідами, розповідями про віру, яку вони сповідували. Людина за своєю природою, має інтерес до всього невідомого, тому часто траплялися випадки, коли сектанти користувалися несвідомістю населення залучаючи їх до своєї віри. Тому, першочерго-

вим завданням позацерковних бесід була охорона парафіян від релігійних сектантів. Для цього, на думку автора, потрібно задовольнити потребу населення у прагненні до розуміння власної віри. Для початку він пропонував розпочати з простішого – поясненням, хто такі християни, читанням ранкової та вечірньої молитви, потім перейти до читання святих угодників шанованих серед населення. Пізніше можна читати про Лаври, до яких ходили на поклоніння у Київ чи Почаїв. Священик закликав проводити бесіди якомога частіше, починаючи з одного разу на місяць, потім збільшуючи кількість до щоденних зустрічей. Також, автор приводячи власний досвід, говорив про залучення парафіян до церковного співу. Так як це, за його словами найбільше подобалося населенню у діяльності сект, він перейняв цю традицію. Постійних учасників, священик пропонував заохочувати книжечками релігійного змісту, похвальними листками тощо²⁶.

За церковними проповідями прослідковувалося й політичне життя. До прикладу, у статті вінницького протоієрея П. Вознесенського «Повчання, сказане перед молебнем, здійсненим під час відкриття роботи по будіванні залізної дороги під м. Вінницею 15 березня 1866 р.» автор неодноразово наголошував на милості Государя Імператора, й закликав населення пам'ятати «про добродіїв»²⁷. Окрім політичних промов, зустрічаємо «Повчання, на випадок епідемії в м. Кам'янець-Подільський»²⁸.

Окремий корпус церковних проповідей був спрямований на проблему виховання дітей, стверджуючи, що релігія є школою моралі. Засвоєння дітьми православних принципів вважалося необхідним не тільки для формування релігійного світогляду, а й створення загальнолюдських принципів характеру й поведінки.

Однією з найперших і найважливіших тем, котра звучала з кафедри сільського священика, була пропаганда освіти. У середині 1860-х рр. сільське духовенство було зобов'язане в церковній проповіді звертати увагу селян на необхідність навчання грамоті, тим самим стимулюючи їх до цього процесу²⁹. Важливу просвітницьку роль відігравали ті проповіді, в яких священик пояснював сільським жителям необхідність дитячої освіти³⁰.

Підсумовуючи зазначимо, що висвітлення на сторінках часопису «Подольские епархиальные ведомости» церковного проповідництва було самотнім явищем не лише церковно-релігійного, але й соціокультурного життя населення. Тематика проповідей була різноманітною, але всі вони без винятку розглядали проблему в хронологічно-історичному дискурсі, неодмінно коментуючи її з позицій православ'я. Шляхом церковного проповідництва духовенство зміцнювало церковно-релігійні основи православ'я, брало участь у формуванні морально-етичного клімату в громаді, здійснювало позитивний вплив на функціонування родинно-побутових відносин і виховання, займалося просвітницькою діяльністю з метою поширення освіти та здорового способу життя.

Вміло використовуючи емоційну і раціональну аргументацією, глибоке знання психології народу й особистості, спираючись на історично сформовані моральні принципи та ціннісні орієнтації, церква формувала громадську думку аудиторії.

Примітки

1. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода графа Толстого по ведомству православного исповедания за 1867 год // Киевские епархиальные ведомости. – 1869. – № 8. – Отдел второй. – С. 313-322.
2. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1866 год // Киевские епархиальные ведомости. – 1868. – № 7. – Отдел второй. – С. 285-306.
3. Каковы должны быть поучения сельским прихожанам // Киевские епархиальные ведомости. – 1868. – №10. – Отдел второй. – С. 404-407.
4. О методе пастырского собеседования с сельскими слушателями // ПЕВ. – 1885. – Ч. н. – № 47. – С. 943-950.
5. Попов А. О необходимости самообразования для пастыря церкви, чтобы поставить успешно дело своего служения / А. Попов // ПЕВ. – 1878. – Ч. н. – №5. – С. 193-210.
6. Б. А. Бесіда до сільських прихожан про те, як воно ведуть себе і як повинні вести під час важливих випадках їх життя / Б. А. // ПЕВ. – 1863. – Ч. н. – № 2. – С. 59-64.
7. Н. С. Кілька слів про формальну сторону проповіді / С. Н. // ПЕВ. – 1873. – Ч. н. – № 2. – С. 47-56.
8. Про методи пастирської бесіди з сільськими слухачами // ПЕВ. – 1885. – Ч. н. – № 47. – С. 943-950.
9. Денисенко В. А. Часопис «Киевские епархиальные ведомости» в історії національно-духовного життя України (1861-1918 рр.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. Рукопис. – К., 2004. – 222 с.
10. Бойко А. А. Преса православної церкви в Україні кінця XIX – початку XX століття: тематика і проблематика: Дис. д-ра філол. наук: 10.01.08 / Дніпропетровський національний ун-т. Рукопис. – Дніпропетровськ, 2002. – 398 арк.
11. Гладкий С. О. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку XX століття / С.О. Гладкий. – Запоріжжя, 1997. – 49 с.
12. Колесник О. В. «Полтавські епархиальні ведомости» як історичне джерело вивчення діяльності російської православної церкви (1863 – 1918 рр.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Полтавський національний педагогічний ун-т ім. В. Г. Короленка. Рукопис. – Полтава, 2009. – 249 с.
13. Н. С. Кілька слів про формальну сторону проповіді / С. Н. // ПЕВ. – 1873. – Ч. н. – № 2. – С. 47.
14. Н. С. Кілька слів про формальну сторону проповіді / С. Н. // ПЕВ. – 1873. – Ч. н. – № 2. – С. 49.
15. А. П. Значення церковного проповідництва у зв'язку з появою релігійних сект / П. А. // ПЕВ. – 1883. – Ч. н. – № 42-43. – С. 809-820.

16. Колесник О. В. «Полтавскія епархіальныя ведомости» як історичне джерело вивчення діяльності російської православної церкви (1863-1918 рр.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Полтавський національний педагогічний ун-т ім. В. Г. Короленка. Рукопис. – Полтава, 2009. – 147 с.
17. Каковы должны быть поучения сельским прихожанам // Киевские епархиальные ведомости. – 1868. – №10. – Отдел второй. – С. 406.
18. Попов А. О необходимости самообразования для пастыря церкви, чтобы поставитъ успешно дело своего служения / А. Попов // ПЕВ. – 1878. – Ч. н. – №5. – С. 193-205.
19. Повчання в неділю 13 по Пятидесятниці, Преосвященійшого Леонтія, Єпископа Подільського і Брацлавського // ПЕВ. – 1866. – Ч. н. – № 16. – С. 555-557.
20. Повчання у другу неділю Великого Посту, Преосвященійшого Леонтія, Єпископа Подільського і Брацлавського // ПЕВ. – 1866. – Ч. н. – № 4. – С. 107-108.
21. Солтановський Ксенофонт. Повчання про необхідність виймати частіці з проскур на літургії за живих та померлих / Ксенофонт Солтановський // ПЕВ. – 1866. – Ч. н. – № 15. – С. 528-532.
22. Б. А. Бесіда до сільських прихожан про те, як воно ведуть себе і як повинні вести під час важливих випадках їх життя / Б. А. // ПЕВ. – 1863. – Ч. н. – № 2. – С. 62.
23. Б. А. Бесіда до сільських прихожан про те, як воно ведуть себе і як повинні вести під час важливих випадках їх життя / Б. А. // ПЕВ. – 1863. – Ч. н. – № 2. – С. 63.
24. Б. А. Значення проповідницького обов'язку священика // ПЕВ. – 1865. – Ч. н. – № 2. – С. 412-418.
25. К. П. Про позацерковні бесіди / П. К. // ПЕВ. – 1873. – Ч. н. – № 2. – С. 684.
26. К. П. Про позацерковні бесіди / П. К. // ПЕВ. – 1873. – Ч. н. – № 2. – С. 683-688.
27. Вознесенський П. Повчання, сказане перед молебнем, здійсненим під час відкриття роботи по будівнанні залізної дороги під м. Вінницею 15 березня 1866 р. / П. Вознесенський // ПЕВ. – 1866. – Ч. н. – № 12. – С. 415-417.
28. Е. С. Повчання, на випадок епідемії в м. Кам'янець-Подільський / С. Е. // ПЕВ. – 1866. – Ч. н. – № 16. – С. 557-560.
29. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1866 год // Киевские епархиальные ведомости. – 1868. – № 7. – Отдел второй. – С. 303.
30. Х. О. Современно-общественные вопросы и церковная проповедь / О. Х. // Руководство для сельских пастырей. – 1870. – № 47. – С. 419-428.

Резюме

В статтє анализується соціокультурна направленність церковної проповіді, її форми і особенности, а також впливня проповідничества на различные сфери жизни населения Подолья По материалам публикаций на страницах журнала «Подольские епархиальные ведомости».

Ключевые слова: проповідь, церковное проповідчик, священник, прихожане, «Подольские епархиальные ведомости».

Одержано 6 травня 2013 р.

ДЕПУТАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА СТЕПАНОВИЧА ЗЕЛЕНЮКА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 60-х рр. ХХ ст.

У статті розкрита участь Івана Степановича Зеленюка у виборних органах влади та місцевого самоврядування під час його перебування на посадах І секретаря Чернівецького обкому КП(б)У та ректора Кам'янець-Подільського педагогічного інституту.

Ключові слова: *Іван Степанович Зеленюк, депутатська діяльність, Рада трудящих, виконком, вимоги, звернення, клопотання.*

В історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка вагоме місце посідає постать Івана Степановича Зеленюка, який з 1947 р. був директором Кам'янець-Подільського учительського інституту, а у 1948-1966 рр. – ректором цього ж педагогічного інституту.

Його робота на посаді керівника нашого навчального закладу досліджувалася відомими знавцями історії університету О. М. Завальнюком, О.Б. Комарницьким, А.Г. Філінюком. Проте окремі аспекти діяльності у виборних органах влади та місцевого самоврядування розкривалися лише у кваліфікаційній роботі на здобуття диплома спеціаліста автора даної статті, захищеній у 2004 р.¹, а також у праці А.Г. Філінюка, присвяченій трудовій, громадській та науково-педагогічній діяльності Зеленюка². Відтак, є потреба у розширенні і поглибленні наукових пошуків у даному напрямку.

Депутатська діяльність Івана Степановича включає участь у роботі Верховної Ради СРСР, УРСР, міської Ради депутатів трудящих. Відомо, що відразу ж після прибуття в Північну Буковину та початку роботи на посаді другого секретаря обкому КП(б)У І.С. Зеленюк з 29 червня по вересень 1940 р. виконував обов'язки голови Чернівецької міської Ради³. У зв'язку з приєднанням краю тут були проведені довибори у республіканську і загальносоюзну Ради. І.С. Зеленюк також був у числі висунутих кандидатів у депутати⁴. Його обрали у Верховну Раду УРСР від Кельменецького виборчого округу.

Традиційним для радянської політичної системи було поєднання партійних і депутатських функцій. Не став виключенням і Іван Степанович, який після закінчення війни обійняв посаду І секретаря Чернівецького обкому КП(б)У. У січні 1946 р. його висунули кандидатом у депутати загальні збори робітників, інженерно-технічних працівників і службовців чернівецького залізничного вузла, жителів с. Ржавинці Заставнянського, Рогізна Садгірського районів, колгоспників і селян-одноосібників с. Турятка Герцаївського, с. Мамаївці Кіцманського районів (загалом 19 протоколів). За цих обставин закономірно, що він подав заяву про згоду балотуватися по Чернівецькій міській окрузі №507, а окружна виборча

комісія постановила зареєструвати його кандидатом у депутати Верховної Ради СРСР.

Самі вибори на початку лютого були простою формальністю, характерною для радянського ладу. Всі виборці на округах проголосували за кандидатуру І.С. Зеленюка. У своїх виступах на сесіях Верховної Ради СРСР він переконливо доводив насамперед необхідність розширення фінансування освіти.

Слід зазначити, що більшу частину своїх депутатських повноважень він виконував уже на Поділлі. Діяльність Івана Степановича у цій сфері також характеризується представництвом інтересів виборців. В архівній справі №70 відомчого архіву Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка зберігається великий перелік доручень, прохань, клопотань⁵. І.С. Зеленюк також неодноразово обирався депутатом Кам'янець-Подільської міської Ради трудящих (Додаток 1). У важкий післявоєнний час громадяни нашого краю зверталися до свого депутата по допомозі. Вони були різного плану, але більшу частину їх складають прохання кам'янчан про надання житла (Додаток 2).

27 жовтня 1948 р. І.С. Зеленюк став членом Весоюзного товариства з поширення політичних і наукових знань. Він систематично виступав з лекціями та доповідями перед населенням міста на актуальні суспільно-політичні теми⁶. Цим простежується головний напрямок його діяльності, яка стосувалася, в основному, культурно-освітньої сфери.

Предметом постійної уваги ректора було також створення умов для нормального функціонування шкіл міста. У 1948 р. він звітував про підготовку школи №9 до нового навчального року. Важливими на той час були питання заготівлі палива, ремонту приміщення. Іван Степанович обгрунтовано зобов'язав шефські підприємства («Плодозавод», «Червоний розпиловщик») виконати ці завдання. Він ініціював будівництво медичного пункту біля школи і подав кількісний розрахунок будматеріалів⁷. Наступного року Зеленюк інформував на засіданні комісії з питання підготовки школи до випускних і перевідних іспитів⁸. Крім того, йому було доручено перевірити виконання рішення виконкому щодо загального початкового навчання, плани виконання всеобучу школами міста.

Наприкінці 40-х рр. була розроблена програма охоплення населення міста художньою самодіяльністю. Для цього широко впроваджувалася система відповідних гуртків у різних установах і організаціях. Особисто ректор у березні 1948 р. перевіряв участь працівників театру, ансамблю і школи танцю в створенні гуртків художньої самодіяльності на підприємствах і в навчальних закладах міста⁹.

Безперечно, центральне місце у діяльності Зеленюка займали заходи, спрямовані на розвиток педагогічного інституту. Цього прагнула і громадськість його виборчої дільниці. Вона, під час звіту депутата перед загальними зборами виборців, зажадала: організувати при інституті буфет, забезпечити в ньому потрібні продукти за доступними цінами; забезпечити інститут штатним лікарем; поставити перед виконкомом питання про

необхідність розширення житлової площі для студентського гуртожитку; домогтися створення при гуртожитку кравецької і взуттєвої майстерень; створити санітарні пости при гуртожитках; покращити постачання продуктами студентської їдальні; просити міськраду розробити план обладнання площі навпроти навчального корпусу інституту для приведення її до ладу силами виборців дільниці¹⁰. Ректор докладав чимало зусиль для вирішення цих питань, і майже всі вони були вирішені позитивно.

І.С. Зеленьюка часто запрошували на засідання міськвиконкому. Зокрема, в липні 1948 р. він присутній на такому засіданні, де розглядалося питання фінансової допомоги школам у ході підготовки до нового навчального року. Йому було доручено проконтролювати цей процес в індустріальному технікумі, фельдшерсько-акушерській школі та технікумі культпросвітпрацівників¹¹. Іван Степанович турбувався також і розвитком ботанічного саду, під його опікою була школа глухонімих і сліпих дітей¹².

Про великий авторитет Івана Степановича свідчить і той факт, що він неодноразово обирався головою сесій міської Ради. Зокрема, 15 січня 1948 р. він вів першу сесію II-ого скликання¹³, керував роботою сесій 29 листопада 1949 р., 23 травня 1951 р., 30 вересня 1955 р., 31 березня 1966 р., організував роботу мандатних комісій на перших сесіях п'ятого – 25 березня 1955 р., та десятого скликання – 20 березня 1965 р.¹⁴.

Зеленьюк відстоював інтереси освіти і на засіданнях сесій міської Ради. 20 травня 1948 р. його виступ стосувався підготовки шкіл міста до 1948-49 н.р. Звертаючись до завідуючого міськвно Хомича, він наполягав на тому, що потрібно з різних джерел діставати достатню кількість палива для того, щоб дітям не було холодно. Іван Степанович рекомендував залучати до ремонту шкіл громадськість. Він наводив приклад школи №9, де силами батьківського комітету засклили другі рами. Негативним моментом, на думку доповідача, була відсутність магазину наочних посібників, хоча він наголошував, що є можливість його організації. Завершуючи виступ, Іван Степанович закликав активізувати склад культурно-просвітницької комісії на вирішення згаданих завдань¹⁵.

Під впливом Зеленьюка і його колег у 1950 р. на народну освіту були виділені значні кошти. В бюджеті міста з цією метою передбачено 4,8 тис. крб. із загальної суми в 14,125 тис. крб. Тобто за фінансуванням культурно-просвітницька сфера була другою після охорони здоров'я, перевершивши соціальне забезпечення, сільське господарство, комунально-житловий відділ¹⁶.

Енергійність, цілеспрямованість, відповідальність Зеленьюка не залишилися непоміченими для його колег-депутатів. Тому у 1950 р. його було обрано членом виконкому міської Ради. Іван Степанович був присутній практично на всіх його засіданнях, брав участь у обговоренні і прийнятті рішень із різних питань. З'явилися нові моменти в його депутатській діяльності. Скажімо, він брав участь в обговоренні роботи комунально-житлової організації міста. Перед конторою благоустрою депутат поставив

вимогу замостити яму на розі вулиць Шевченка і Тімірязєва, частину тротуару по вул. Шевченка¹⁷. Він виступав у обговоренні доповіді завміськвно Шабаліна «Про підсумки роботи початкових, семирічних і середніх шкіл міста за I-у чверть 1952-53 н.р.»¹⁸. Ректор організував допомогу викладачів фізкультури інституту в роботі низовим фізкультурним колективам.

Особливої уваги заслуговує доповідь І.С. Зеленьюка на засіданні виконкому 25 січня 1951 р. Справа стосувалася будинку по вул. Шевченка, 67. Іван Степанович роздобув інформацію, що він належав викладачу професору Бучинському, який перед своєю смертю заповів приміщення Інституту народної освіти. Проте незаконне оформлення купчої і дарчого напису перешкодило здійсненню заповіту вченого. Доповідач запропонував передати клопотання в міську прокуратуру щодо повернення будинку педагогічному інституту¹⁹. На жаль, дане прохання не було вирішене позитивно. Проте факт того, що ректор підняв справу «буржуазного» професора із спецфондів архіву, за що можна було поплатитися посадою в ті часи, був виявом великої громадянської позиції Зеленьюка.

У 1951-52 рр., як член виконкому, Іван Степанович виконував велику кількість доручень, які можна звести в таблицю (Додаток 3).

Кожен, хто звертався до Зеленьюка, міг розраховувати на допомогу. У 1951 р. надійшов лист від співробітника музею ім. Островського Яновської. В ньому вона просила надати певну інформацію: «Ви в кінці 30-их рр. працювали в ЦК комсомолу УРСР, тому, можливо, пам'ятаєте Ф. Свердлова. Він написав листа, який має відношення до М. Островського, може розповісти нам дещо про нього, а це необхідне музею як історична пам'ятка.»²⁰

У 1953 р. значно поліпшилася діяльність комісії шкільної і культурно-освітньої роботи. Зеленьюк включив до її активу викладачів педінституту М.Г. Фецука, І. В. Іваха, Є.М. Гінзбург. 9 травня 1953 р. на засідання виконкому було винесено питання «Про заходи поліпшення матеріально-побутових умов студентів педінституту.»²¹ Іван Степанович зумів переконливо обґрунтувати актуальність розв'язання даної проблеми. Були прийняті такі рішення: розпочати відбудову приміщення для міської студентської їдальні в районі Старого міста; на цей період перетворити чайну №1 в їдальню і забезпечити триразове харчування студентів; до 15 травня 1953 р. організувати буфет на території гуртожитку по вул. Ленінградській, 64, забезпечити його асортиментом продуктів і гарячим чаєм; зобов'язати начальника міськжитлоуправління Збараського надати допомогу адміністрації інституту в підшукуванні «кутків» для студентів.

Зеленьюк домігся затвердження кошторису (100 тис. крб.) для проведення ремонту в приміщеннях інституту. Його мала виконувати бригада добровільного пожежного товариства на чолі з Шушеляком, а будівельні матеріали і допоміжну робочу силу забезпечував інститут.

Господарсько-побутової сфери життя нашого навчального закладу стосувалися і вимоги виборців. Вони зверталися до свого депутата із закликами: прокласти дорогу на майдані ім. Володарського для проходу в

інститут, а також освітлити підступи до нього; покращити якість обідів в студентській їдальні; забезпечити безперебійне постачання водою гуртожитку по вул. Ленінградській, 64; домогтися безперебійного освітлення гуртожитку по вул. Ленінградській, 31; прискорити виділення квартир для викладачів; покращити обслуговування студентів в міській лікарні; для збереження лісонасаджень запланувати благоустрій лісопарку в 1954 р.²².

У 1953 р. Іван Степанович знайомився зі станом готовності шкіл до нового навчального року, перевіряв стан відбудовчих робіт школи №4. У березні цього ж року він контролював виконання рішень міськради щодо підготовки культосвітніх установ до святкування 300-річчя воз'єднання України з Росією²³.

Звичайно, не всі питання були вирішені, існувала й суперечність між декларативним проголошенням рішень і їх реальним виконанням. Цієї проблеми стосувався виступ І.С. Зеленюка на засіданні сесії 16 березня 1957 р. щодо поліпшення роботи депутатів і зміцнення їх зв'язків з виборцями. Він інформував про недоліки у роботі міськради. Так, наголошувалося, що прийняте обов'язкове рішення про поведінку дітей в громадських місцях і на вулиці, однак, не організовується його виконання. Кожен рік насаджують у місті велику кількість дерев, але погано доглядають за їх збереженням. Неможливо знайти керівників художньої самодіяльності, музики і співів тому, що їх не запрошують в місто і не забезпечують квартирами. Іван Степанович критикував роботу місьвиконкому, вказував, що питання палива, ремонту та інші господарські справи педінституту доводиться вирішувати в обласних організаціях. Депутат зазначав, що не вирішена житлова проблема викладацького складу. Наостанок він наголошував, що необхідно краще організовувати культурне дозвілля молоді, налагоджувати ефективно і безперебійне функціонування будинку культури, театру²⁴.

Ректор був відповідальним за роботу парку культури і відпочинку ім. Леніна. Для поліпшення його благоустрою з його ініціативи було розроблено програму відповідних заходів, що передбачала: побудову нової огорожі з боку вул. Пушкінської; влаштування на території двох фонтанів; створення стрілецького тиру; капітальний ремонт східців, які ведуть від банку; створення шахово-шашкового павільйону²⁵.

Наочно характеризує депутатську діяльність Івана Степановича виступ на сесії міськради 18 червня 1958 р. з питання про стан і покращення культурно-просвітницької роботи серед населення. Він пропонував щоб у кінотеатрі імені Войкова демонстрували науково-популярні фільми, для них потрібно відводити окремі дні. Доповідач звернув увагу на необхідність організувати кінопересувку для клубів і червоних кутків міста, бажаною є демонстрація документальних фільмів на площах міста. Ректор висловив думку, що для ефективної організації цього необхідно створити Художню Раду, яка б відповідала за тематику картин. Крім того, він започаткував практику періодичного проведення конференцій кіноглядачів²⁶.

У період 1957 – початку 1959 р. Зеленюк продовжував плідно співпрацювати в комісії школи і освіти. У травні 1957 р. він контролював підготовку шкіл міста до іспитів. Влітку депутат доповідав про готовність школи-інтернату до нового навчального року, а в грудні організував обговорення питання про санітарний стан і температурний режим у школах міста. В березні 1958 р. він обстежував роботу відомчих дитсадків №5, №6. У червні Іван Степанович очолює комісію з розгляду перспективного будівництва школи в селі ім. Смірнова відомчими організаціями²⁷.

Перед освітньою комісією звітували також директори шкіл, яким допомагали члени комісії. Зокрема, Зеленюк у 1957 р. брав участь у підготовці доповіді директора школи №8²⁸.

У 1959 р. Івана Степановича було обрано депутатом міської Ради від виборчого округу №18. У своїй роботі він брав активну участь в організації ремонту квартир жителів своєї ділянки, домагався покращення торгівлі, надавав допомогу деяким виборцям в оформленні пенсій, розглядав заяви та скарги виборців. У ході обговорення звіту депутата жителі висунули низку пропозицій. Так, громадянин Жміль виступив з питання побудови на Біланівці дитячих ясел, запропонував замість будівництва «Сантехмонтажу» побудувати кінотеатр і бібліотеку. Богданович зазначив, що необхідно поставити на вулиці Північній хоча б дві водяних колонки. Рудик висловився за те, щоб освітити вулицю Набережну. Тустановський звернув увагу, що в найближчий час потрібно зробити підмуровку під укис залізничного насипу, інакше водопровідна магістраль по вулиці Білановецькій вийде з ладу²⁹. Зеленюк довів ці вимоги до відома виконкому і активно сприяв їх задоволенню.

7 квітня 1960 р. Зеленюк виступав співдоповідачем на засіданні виконкому про роботу міського будинку культури. Він зазначав, що тут проводилися лекції, бесіди, виступи, консультації на різні теми. У залі виступала низка колективів художньої самодіяльності різних підприємств та організацій міста і району. Звичайним явищем було проведення вечорів відпочинку для молоді.

Вистачало роботи депутату і в 1965 р. Виборці його округу поставили перед ним багато проблемних запитів. Так, громадянин Матвеев поцікавився коли буде починатися будівництво приміщення школи №5, житлового будинку по вул. Крупської, 10. Тесленко запитував, коли буде зданий в експлуатацію будинок на Черьомушках. Громадянка Уласюк поскаржилась, що в гуртожитку по вул. Загородній, 38, в якому вона живе вже 6 років, погані побутові умови, низька температура в кімнатах. До того ж, у кожній з них живе по 4-5 осіб³⁰. Іван Степанович намагався усіма засобами вирішити наболілі проблеми, тим паче, що деякі з них стосувалися і благоустрою педінституту.

Отже, депутатська діяльність І.С. Зеленюка характеризувалася значними здобутками. Це чітко видно й сьогодні на прикладі міського парку, де умови для відпочинку і релаксації на природі були створені турботами Івана Степановича. Він організував посадження алеї на теперішній вулиці

Грушевського. Скрізь, усе життя міста було сферою його інтересів. Ділові характеристики рясніють ідеологічними «компліментами» на адресу Івана Степановича. Сам же він задовольнявся скромним житлом по вул. Тімірязєва, 23, де проживав з сім'єю – дружиною, дочкою і сином³¹. Враховуючи, що вже в цей час він перебував на посаді ректора педагогічного інституту, вражає те, що Зелениук зумів ефективно поєднувати і адміністративну, педагогічну, науково-дослідну діяльність, і громадську роботу, і відповідальне виконання обов'язків депутата.

Додаток 1

Обрання І.С. Зелениука депутатом Кам'янець-Подільської міської Ради трудящих

№ з/п	Термін (роки)	Виборча дільниця	Участь у роботі структур Ради
1	1947-50	50	Культурно-просвітницька комісія
2	1950-53	53	Виконавчий комітет
3	1953-55	55	Комісія шкільної і культосвітньої роботи
4	1957-59	53	Комісія школи і освіти
5	1959-61	18	Культурно-освітня комісія
6	1965-66	93	Комісія по культурі

Додаток 2

Діяльність депутата Верховної Ради СРСР І.С. Зелениука як захисника інтересів виборців

Дата	Від кого (кому)	Зміст
19.04.1947	від облвоенкома	Лист щодо пенсії на дітей та по інвалідності В.Л. Савицької.
22.08.1947	від міськпрокурора Мосунова	Повідомлення про представлення квартири Погураловій.
24.09.1947	« - »	Повідомлення про розгляд скарги М.Н. Белової та про визнання правильним рішення суду щодо її виселення.
01.10.1947	« - »	Повідомлення про розгляд скарги А.М. Макаренка та встановлення того, що офіційно він з квартири не виселявся.
12.01.1948.	від начальника контори зв'язку Резніка	Повідомлення стосовно переказів і посилок, відправлених капітаном п/я 9522 С.М. Куришовим (на запит по телефону).
21.07.1948	від міськвиконкому	Про звільнення Кравецької від сплати державного мита.
06.08.1948	від в.о. прокурора Худика	Направлення матеріалу про виселення Байдученко.

01.09.1948	від Л.А. Гром (м. Кам'янець- Подільський)	Скарга про одержання квартири по вул. Пушкінській, 19 (відправлена Бродовському).
07.09.1948	від М.Н. Дубіцької (м. Кам'янець- Подільський)	Скарга щодо надання їй житлової площі (відправлена Бродовському)
10.09.1948	від Бродовського (житлоуправління)	Відповідь на скаргу Дубіцької про неможливість надання їй квартири.
14.09.1948	« - »	Відповідь на скаргу Л.А. Гром про неможливість надання квартири.
15.09.1947	міськпрокурору Мосунову	Прохання Макаренка про надання квартири.
19.09.1947	« - »	Прохання Белової не виселяти її сім'ю до одержання квартири.
	м. Москва	Міністерство юстиції СРСР, скарга адвоката Кожухової.
03.11.1947	міськрада, замголови Кузнечикову	Скарга А.В. Бусигіна про ненадання йому квартири.
15.11.1947	« - »	Про видачу ордера на квартиру Голубатого.
28.01.1949	від в. о. прокурора Худика	Відмова у скарзі І.А. Комара про виплату йому пенсії
03.04.1949	від Небувайла (ра- йонна прокуратура)	Відмова у скарзі Перстяківського і Мазура щодо неправильного притягнення їх до кримінальної відповідальності.

Додаток 3

Доручення депутата І.С. Зеленюка як члена виконкому
Кам'янець-Подільської міської Ради трудящих у 1951-52 рр.

№ з/п	Дата доручення	Зміст	Дата звіту на засіданні МВК
1	15.02.1951	Разом з депутатом Приходько перевірити підготовку міського парку ім. Леніна до весняно-осіннього сезону 1951 р.	15.03.1951
2	29.03.1951	Перевірити виконання рішень міськвиконкому «Про підготовку парку ім. Леніна до весняно-літнього сезону».	14.04.1951
3	05.05.1951	Разом з депутатом Кучером перевірити виконання заходів по благоустрою лікувальних закладів і шкіл міста.	25.05.1951
4	10.07.1951	Разом з Шабаліним (завмісквно) перевірити роботу відділу культпросвітустанов	25.10.1951

5	17.01.1952	Разом з депутатом Приходько перевірити підготовку міського парку ім. Леніна до весняно-осіннього сезону 1952 р.	25.03.1952
6	05.04.1952	Разом з депутатом Хоптярем скласти план культурно-масових заходів парку ім. Леніна на весняно-літній період 1952 р.	15.04.1952
7	« - »	Разом з депутатом Хоптярем перевірити виконання відділом культпросвітпрацівників плану лекційної пропаганди.	« - »
8	02.10.1952	Разом з працівником міськторгвідділу Громишом перевірити роботу шкільних буфетів і їдалень при учбових закладах міста.	19.11.1952

Примітки

1. Боровець І. Зеленюк Іван Степанович – ректор, вчений, громадський діяч: Дипломна робота на здобуття кваліфікації вчителя історії та правознавства / І. Боровець. – Кам'янець-Подільський, 2004. – 111 с. + Додатки.
2. Філінюк А.Г. Життя, віддане справі: трудова, громадська та науково-педагогічна діяльність Івана Степановича Зеленюка: історичний нарис / А. Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. – 332 с.
3. Особова справа І.С. Зеленюка. – Автобіографія // Державний архів Чернівецької області. – Фонд (Ф.) 1. Документи Чернівецького обласного комітету КП(б)У. – Опис (Оп.) 3. – Справа (Спр.) 91. – Аркуш (Арк.) 4.
4. Білецький Б.Ф. Нариси історії Чернівецької обласної партійної організації / Б. Ф. Білецький, З. Б. Браславський. – Ужгород : Карпати, 1980. – С. 26.
5. Звіт депутата Верховної Ради СРСР І.С. Зеленюка // Відомчий архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (ВА КПНУ). – Спр. 70. – Арк. 21-22.
6. Характеристика Івана Степановича Зеленюка // ВА КПНУ. – Спр. 70-а. – Арк. 1.
7. Звіт депутата І.С. Зеленюка від 10.07.1948. // ВА КПНУ. – Спр. 70. – Арк. 9-10.
8. Матеріали на 1949 р. – План роботи на 1949 р. Кам'янець-Подільський міський державний архів (КПМДА). – Ф. Р-335. – Оп. 6. – Спр. 136. – Арк. 113.
9. Матеріали про роботу постійній комісії міської Ради на 1948 р. // КПДМА – Ф. Р-335. – Оп.6. – Спр. 106. – Арк. 40.
10. Матеріали про звіти депутатів міської Ради трудящих за 1948 р. // КПДМА. – Ф. Р-335. – Оп. 6. – Спр. 170. – Арк. 72.
11. Доручення міськвиконкому від 27.07.1948. // ВА КПНУ. – Спр. 70.– Арк. 11.
12. Доручення міськвиконкому від 1.03.1948. // ВА КПНУ. – Спр. 70. – Арк. 23.
13. Протокол від 15.07.1948. // КПДМА – Ф. Р-335. – Оп. 6. – Спр. 97 – Арк. 1.
14. Філінюк А.Г. Життя, віддане справі... – С. 73.
15. Протоколи засідання сесій міської Ради за 1948-50 рр. // КПДМА – Ф. Р-335. – Оп. 6. – Спр. 97. – Арк. 70.
16. Протокол від 19.08.1950. // КПДМА. – Ф. Р-335. – Оп. 6. – Спр. 97. – Арк. 304.
17. Протокол від 25.01.1951. // КПДМА. – Ф. Р-335. – Оп. 6. – Спр. 193. – Арк. 244.

18. Протоколи засідання міськвиконкому за 1950-51 рр. Протокол від 4.03.1950. // КПДМА. – Ф. Р-335. – Оп. 6. – Спр. 193. – Арк. 300.
19. Протоколи за 1952 р. Протокол від 21.11.1952. // КПДМА. – Ф. Р-335. – Оп. 6. – Спр. 228. – Арк. 56.
20. Лист-прохання Яновської на ім'я І.С. Зеленюка. // ВА КПНУ. – Спр. 70а. – Арк. 13.
21. Протоколи за 1953 р. Протокол від 9.05.1953. // КПДМА. – Ф. Р-335. – Оп. 6. – Спр. 254. – Арк. 268.
22. Матеріали про звіти за 1954 р. Протокол зборів дільниці №55 по звіту І.С. Зеленюка. // КПДМА. – Ф. Р-335. – Оп. 6. – Спр. 262. – Арк. 160.
23. Матеріали на 1953 р. – План роботи на 1953 р. // КПДМА. – Ф. Р-335. – Оп. 6. – Спр. 265. – Арк. 50.
24. Протокол від 16.03.1957. // КПДМА. – Ф. Р-335. – Оп. 7. – Спр. 24. – Арк. 18.
25. Протоколи за 1957-58 рр. // КПДМА. – Ф. Р-335. – Оп. 7. – Спр. 24.
26. Протокол від 18.06.1958. // КПДМА. – Ф. Р-335. – Оп. 7. – Спр. 24. – Арк. 141.
27. План роботи на 1958 р. // КПДМА. – Ф. Р-335. – Оп. 7. – Спр. 28. – Арк. 251.
28. Матеріали на 1957-58 р. – План роботи на 1957 р. // КПДМА. – Ф. Р-335. – Оп. 7. – Спр. 28. – Арк. 229.
29. Матеріали за 1960 р. // КПДМА. – Ф. Р-335. – Оп. 7. – Спр. 68. – Арк. 100.
30. Матеріали за 1965 р. – Протокол зібрання дільниці №93 по звіту І.С. Зеленюка. // КПДМА. – Ф. Р-335. – Оп. 7. – Спр. 168. – Арк. 100.
31. Особистий лист обліку кадрів Зеленюка Івана Степановича. // ВА КПНУ – Спр. 70а. – Арк. 3 зв.

Резюме

В статтє раскрыто участие Ивана Степановича Зеленюка в выборных органах власти и местного самоуправления во время его пребывания на должностях I-ого секретаря Черновицкого обкома КП(б)У и ректора Каменец-подольского педагогического института.

Ключевые слова: *Иван Степанович Зеленюк, депутатская деятельность, Совет трудящихся, исполком, требования, обращения, ходатайства.*

Одержано 6 березня 2013 р.

РЕЦЕНЗІЇ

А.О. Гуменюк

ПРИЦЕПА О.П. МІСТА ВОЛИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. – РІВНЕ: ПП.ДМ. – 2010. – 287 с.

Вітчизняна історична урбаністика, маючи численні здобутки у вивченні історії українського міста різних етапів його становлення та розвитку, продовжує залишатися ділянкою, яка вимагає значної уваги дослідників. Зокрема, це стосується вивчення регіональної специфіки урбанізаційних процесів в Україні протягом другої половини ХІХ – початку ХХ століть.

Монографія О.П. Прищепи являє собою оригінальне історичне дослідження питань регіональної вітчизняної урбаністики, яке заповнює ряд прогалів у сфері раніше маловивчених проблем розвитку капіталістичного міста на Волині. Серед них у поле зору дослідниці потрапили такі явища, як розвиток міського самоврядування, планування та забудова міст, соціальне забезпечення, культурно-освітнє життя тощо.

Питання соціально-економічного, демографічного та етнічного розвитку міських поселень Волинської губернії у капіталістичну добу певним чином вже були присутні в історичних дослідженнях, але переважно в контексті окреслення загальних тенденцій розвитку України та її великих історико-адміністративних територій у період після реформ 60-70-х років ХІХ ст. Тому актуальною залишалася завдання вузько-регіонального підходу до виявлення особливостей капіталістичної урбанізації в межах окремих губерній чи історичних субрегіонів. Саме такими завданнями перейнялася у своєму дослідженні О.П. Прищепи, взявши за його основу історію міст Волинської губернії протягом 1861-1914 рр.

Вважаю доцільним звернути увагу на джерелознавчий аспект монографії. До наукового обігу у процесі дослідження було введено значний об'єм раніше не опублікованих архівних матеріалів. Збагачена за рахунок них фактична сторона матеріалу роботи дала можливість подальшого осмислення висвітлених проблем.

Історіографічний сюжет, поданий у першому розділі роботи, засвідчує прагнення О.Прищепи конкретно з'ясувати доробок кожного з науковців у висвітленні даної теми. Такий підхід дозволив уникнути суджень загального характеру і послідовно висвітлити підходи до вивчення проблеми на різних історичних етапах, починаючи з другої половини ХІХ ст. і аж до нині. Цей огляд дав авторці зробити аргументовані висновки про здобутки і слабкі місця вітчизняної історіографії. Обґрунтованою слід вважати запропоновану у монографії періодизацію історіографії волинських

міст. Важливе значення має зауваження дослідниці, що до недавнього часу «ігнорувався розгляд міського соціуму у взаємозв'язку всіх компонентів його життя – як матеріального, так і соціального, економічного, а конкретній людині – учаснику цього процесу – окремої тематичної ніші в дослідженнях взагалі не виділялося»¹. Позитивне враження справляє виявлення нових підходів до вивчення проблеми, які окреслилися в українській та російській історіографії у 90-х роках ХХ – початку ХХІ ст.

Сильну сторону дослідження складає багата джерельна база. Серед використаних матеріалів – документи з фондів п'яти російських та українських архівів, великий об'єм опублікованих джерел, періодика тощо. Аналіз джерельної бази відзначається конкретністю і точністю оцінок. Змістовністю в роботі відзначається характеристика соціальної та національної структури населення Волині запропонована у другому розділі монографії. Цілком виправданим є критичний аналіз та визначення реальної кількості міських поселень регіону. Слушно зауважено, що в період капіталістичного розвитку чисельність такого роду поселень значно зросла.

Як результат цього – в межах Волинської губернії з'явилася чисельна група поселень, що були позбавлені офіційного міського статусу, але за параметрами демографічного, соціального та економічного розвитку цілком підпадали під категорію міських.

Проаналізувавши показники такого роду, дослідниця виділяє окрім 12 офіційних міст ще 18 містечок, які мали чітко виражений міський характер. Нею вказано на чинники, що зумовлювали зростання числа міських поселень на теренах губернії (залізничне будівництво, розвиток промисловості, міграційні процеси тощо). Проте, на нашу думку, національна та соціальна характеристика таких міських поселень, в роботі поступається висвітленню подібних рис, характерних офіційно визнаним містам. Викликає, також, певний сумнів висновок про оптимальні з точки зору кількості жителів параметри міст Волині початку ХХ століття в межах від 20 до 50 тис жителів. Співставлення найбільш точних статистичних даних кінця ХІХ століття з показниками джерел початку ХХ століття свідчить про потребу більш критичної оцінки останніх.

На основі аналізу джерел переконливо показано характер і результати соціальної еволюції міського населення Волині протягом другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Виявлено, що тут, подібно до інших регіонів України, відбувалося поступове руйнування станових перегородок і формування нових станових груп, властивих капіталістичному суспільству.

Обґрунтовано висновок про сповільнений характер соціальної трансформації в містах Волині порівняно з іншими регіонами України². Проведений автором аналіз статистичних матеріалів переконує у переважно міському характері професійних занять жителів міст краю, де сільсько-господарськими видами діяльності займався лише 4,3% самодіяльного міського населення.

З'ясовано основні параметри національного складу міст Волині та динаміка його змін у досліджуваній період. Вказано на обставини, які при-

звели до ситуації, коли в жодному з міських центрів губернії не спостерігалося домінування представників корінної нації. Серед головних причин, які зумовлювали деформацію національної структури міст регіону, авторка виділяє русифікаторську політику царського уряду³.

Схвальною оцінкою заслугове підбір та об'єм статистичного матеріалу з демографічними, соціальними та національними характеристиками міського населення Волині. Вона дає змогу прослідкувати динаміку основних змін у структурі городян протягом 1861-1914 рр. і ґрунтовно ілюструє основні положення розділу.

Третій розділ монографії присвячено характеристиці економічного життя міст Волинської губернії у досліджуваній період. Належну увагу приділено показу кількісних та якісних змін у їхньому промисловому розвитку. При цьому слушно зазначено, що частка міської промисловості у загальному губерньських показниках зростала протягом пореформеного часу випереджаючими темпами. Це, однак, не вплинуло на загальну картину переважання у регіоні за більшістю промислових показників заміської периферії. За підрахунками автора, у 1905 році частка міської промисловості Волині за оцінкою виробленої продукції була вдвічі меншою від подібних показників по Україні⁴.

Чимало нового дослідниця внесла у вивчення промисловості міських поселень без відповідного офіційного статусу. Зокрема, вона аргументовано стверджує, що саме у таких центрах (Славута, Шепетівка, Радзівів, Корець) промисловість розвивалася значно динамічніше, ніж у сусідніх з ними повітових центрах.

Проаналізовано тісний взаємозв'язок, що склався між темпами економічного зростання міст і розвитком залізничного транспорту в губернії.

Завдяки наведенню у роботі фактам і статистичним даним можна зробити закономірний висновок про те, що міста, які потрапили в залізничну мережу отримали значно вищі можливості для загального піднесення.

Значне місце у роботі відведено характеристиці торгової діяльності в містах Волині. Вона, за справедливим твердженням автора, зберігала протягом досліджуваного періоду провідні позиції в економічному житті краю. Важливим є висновок про визначальну роль міст губернії у зміцненні зв'язків між поліською і лісостеповою економічними зонами і вагомий внесок міських торговельних центрів Волині у формування всеукраїнського ринку.

У дослідженні було подано якісні зміни, що сталися в організаційних формах торгівлі (поява торговельних фірм і домів, універмагів тощо), та ієрархії місцевих торговельних центрів. Зокрема, акцентовано увагу на причинах і особливостях зростання ролі міста Рівного як одного з провідних торговельно-промислових центрів не лише Волині, але й усієї Правобережної України. З допомогою джерел показано формування банківсько-кредитної системи у містах Волині, визначено причини і наслідки відставання регіону в цій сфері. Не викликає заперечень висновок, що через відсутність розгалуженої мережі як державних, так і комерційних фінан-

сових установ найвагомішу роль у містах Волині відігравали товариства взаємного кредиту⁵.

Четвертий розділ монографії присвячено реформуванню системи міського самоврядування, фінансово-бюджетної сфери діяльності виборних органів влади тощо. Зауважимо, що характеристика міського самоврядування і міських фінансів у даній праці виглядає особливо ґрунтовно і переконливо.

Зміни в системі громадського управління, продиктовані особливостями його історичного розвитку, проаналізовано належним чином. Особливо слушно підкреслюється прогресивна роль міських положень 1870 р. і 1892 р. для розвитку міського громадського правління.

Глибокому дослідженню піддано приватновласницькі міста Волині. Цей регіон не був унікальним щодо наявності такої категорії міських поселень, але саме тут їх кількість була найбільшою в Україні. Автор констатує, що у власницьких містах місцевого самоврядування так і не набули всестанового характеру. Аналіз наслідків проведення міських реформ у Волинській губернії протягом 70-90-х років XIX ст. засвідчує, на думку автора, наявність певних прогресивних зрушень у розвитку міського громадського правління, в тому числі у власницьких містах, особливо з 90-х років XIX ст.

Детально охарактеризовано бюджетно-фінансову сторону діяльності виборних органів влади, зокрема, джерела формування міських бюджетів та головні статті витрат. Слушно зроблено висновок про те, що обмежені джерела фінансування міст та нераціональне використання коштів не дозволяли міській владі належним чином вирішувати питання благоустрою, розвитку народної освіти, благодійної діяльності. Поряд з цим означено ряд прогресивних явищ у фінансовій сфері, що визначилися у діяльності міських управлінь в досліджуваній період: значне зростання доходів волинських міст, поживлення ініціативи і підприємливості представників міської влади тощо.

Оскільки капіталістична доба стала часом значних змін у системі міського господарства, то, цілком закономірно, в монографії значна увага приділена формуванню та розвитку багатьох його складових у містах Волині. Заслугує на увагу констатація факту, що на відміну від інших регіонів України, де становлення нових форм міського господарства, в першу чергу у великих містах (Київ, Харків, Одеса), припадало на 70-і роки XIX ст., у Волинській губернії цей процес бере початок лише у 90-х роках XIX ст.

Авторка належним чином розглянула процес становлення та розвитку таких міських комунальних служб як транспорт, водопостачання, освітлення, зв'язок тощо. Важливо, що О.П. Прищепка акцентувала увагу на зростанні диспропорцій у розвитку міського господарства, яка спостерігалася між економічно розвинутими містами краю і тими, що переживали у вказаний період економічний застій і занепад. Подібні аналогії проведено і у характеристиці забудови волинських міст. Зокрема, вказано, що

найвищі темпи громадського та житлового будівництва тут припали на кінець 90-х років XIX – початок XX ст., а найуспішніше цей процес відбувався у Житомирі, Рівному, Луцьку, Ковелі⁶.

Питанням соціального забезпечення і культурно-освітнього розвитку міст Волині у пореформену добу, як правило, у вітчизняній історіографії відводилася другорядна роль, або такого роду проблеми взагалі не заслугоували на увагу науковців. Тому висвітлення цих проблем у монографії є важливим місцем, що відзначається вагомою науковою новизною. Зокрема, вказано на відчутне зростання у містах губернії мережі навчальних закладів та поживлення культурного життя, напрямки розвитку якого визначалися специфікою національного складу населення міст та спрямуванням культурно-освітньої політики держави. Проте, судячи із змісту роботи, аналіз розвитку системи соціального забезпечення і культурно-освітнього життя в містах Волині ще заслуговує на подальшу розробку.

Варто вказати на спірність окремих тверджень автора. Зокрема, викликає певні сумніви думка про те спрямування політики царського уряду на знищення станових привілеїв і зрівняння всього населення в особистих правах. Також спірним є твердження про те, що якісні зміни національного складу міського населення Волинської губернії певною мірою відтворювали особливості національного складу населення всієї губернії. Насправді ж питома вага різних етнічних груп за межами міст суттєво відрізнялася від національного складу міського населення.

Підводячи підсумок загальній характеристиці монографії О.П. Прищепи, можна констатувати, що вона є оригінальним і завершеним дослідженням, побудованим на науково обґрунтованих результатах. Насамперед, новизна дослідження полягає в тому, що вперше в історичній науці з'ясовано комплекс питань пов'язаних з історією міст Волинської губернії капіталістичної доби. Джерельна база дослідження дозволила обґрунтувати найважливіші теоретичні положення і висновки. Не підлягає сумніву творчий характер означеної роботи.

Безсумнівним є наукове і практичне значення монографії О.П. Прищепи. Воно полягає у змістовному розширенні знання про характер і зміст урбанізаційних процесів в історії України.

Примітки

1. Прищепи О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст./ О.П. Прищепи – Рівне: ПП ДМ. – 2010. – С.21.
2. Там само. – С. 67.
3. Там само. – С. 93.
4. Там само. – С.110
5. Там само. – С.138.
6. Там само. – С. 194.

Одержано 7 березня 2013 р.

АГРАРНА СКЛАДОВА ПОЛІТИЧНИХ ПРОГРАМ УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ НАДДНІПРЯНЩИНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: ЗАМІТКИ НА СТОРІНКАХ МОНОГРАФІЇ

Нещодавно вийшла друком ґрунтовна монографія доцента В.А. Дубінського і професора О.М. Федькова¹, у якій студіюється розвиток громадсько-політичної думки з аграрного питання у Наддніпрянській Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Тема дослідження актуальна і в теоретичному, і в практичному сенсі. Протягом минулого тисячоліття в історії українців селянство відігравало провідну роль, і тільки відносно недавно його розвиток помітно загальмувався. Якщо в минулому історики звертали основну увагу на «народну масу», переважну більшість якої становило селянство, то тепер, зазвичай, простежується тенденція вважати головним фактором розвитку національної культури і свідомості еліту. Не применшуючи значення еліт у формуванні програм національного руху, розвитку професійної елітарної культури, не можна ігнорувати ролі у соціальних і етнокультурних процесах селянства. За словами академіка Я.Д. Ісаєвича, селянство завжди було «фактором континуїтету, тягlosti української культури, завдяки чому кожна чергова денационалізація еліт не закінчувалася зникненням етносу. Крім того, селянство було чинником соборності української культури. Загальнонаціональні риси культури і мовна суцільність української території забезпечувалися в основі своїй селянством, оскільки при поділах України національні еліти підпадали під вплив правлячих верхівок держав»².

Про те, що селянство слід вважати єдиним репрезентантом української етнічності, неодноразово говорив і М.С. Грушевський³. На жаль, в історичній думці другої половини ХІХ – початку ХХ ст. соціокультурний вимір українського селянства був представлений недостатньо. Хоча в цей час відбулася структуризація історичної науки, силами вчених кількох поколінь було неможливо сформувати цілісну структуру досліджень історії селянства. Останнє й надалі ототожнювалося з «народною масою». Одна з причин такого становища – переважання в інтелектуальному суспільстві зверхнього ставлення до сільського простоліуду, що, «опріч суто теоретичних складнощів та обмежень, унеможливило гідний виклик панівним у тогочасній історіографії романтизму й позитивізму»⁴.

Однак життя змусило громадсько-політичні організації й політичні партії, які формувалися й активно діяли на той час в Україні, спішно переглядати і корегувати свою позицію щодо селянства, шукати ефективні шляхи вирішення аграрного питання, яке було одним із основних у революціях 1905-1907 і 1917-1921 рр. Втрата суспільної довіри селянства

для кожного з ідейно-політичних напрямів національного руху означала неминучу поразку в національно-визвольній боротьбі. У зв'язку з цим актуальним є з'ясування питання, наскільки розробленими були аграрні програми українських політичних партій на різних етапах цієї боротьби і наскільки національна політична еліта була готовою до відповіді щодо вирішення проблем села. Зацікавленість цією проблематикою зростає ще й тому, що в Україні роль селянства реально була більшою, ніж у деяких сусідніх країнах, скажімо, у Польщі, де шляхта зберігала і розвивала національну свідомість, чи в Росії, панівний клас якої пропагував і ревниво відстоював імперські, шовіністичні тенденції у розвитку культури.

Варто зазначити й те, що серед частини сучасних політиків і науковців поширюється погляд, начебто соціальний рух селянських мас був головним фактором, що спричинив поразку Української національної революції 1917-1921 рр. Спростувати цю думку можна лише з допомогою сучасних комплексних студій. Потрібні статистичні матеріали щодо питомої ваги представників різних класів і суспільних груп в українському національному русі на різних етапах – і в час його піднесення, і в період згасання. Важливим може стати також дослідження підходи до вирішення аграрного питання національними політичними партіями у період Українського національного відродження (1890-ті рр. – 1917 р.).

У цьому контексті неабиякий інтерес викликає аналіз В.Дубінським і О.Федьковим трьох моделей розв'язання аграрного питання в Наддніпрянській Україні, репрезентованих трьома політичними силами – соціалістичною, націоналістичною та ліберально-демократичною.

Як вірно зазначають автори, впродовж 1900-1904 рр. пріоритетним напрямом українського громадсько-політичного руху був соціалістичний напрям. Це позначилося виникненням і становленням першої найбільш масової політичної партії в Наддніпрянщині – Революційної української партії (РУП). Її соціальною базою були незаможні селяни і пролетарі. Основними шляхами аграрних перетворень, за міркуванням рупівців, мали бути ліквідація викупних платежів, скасування повинностей, конфіскація монастирських і удільних земель, знищення сервітутів і чиншу. Поміщицькі господарства повинні були обкладатися додатковим податком для повернення селянам грошей, які вони сплатили за землю у вигляді викупних платежів. У цей час партія здійснювала поступову переорієнтацію на засади європейської соціал-демократії і водночас обстоювала ряд вимог, які співпадали з аграрною програмою Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Що ж до вирішення проблем майбутнього державного устрою, то соціал-демократи виходили з українських національних інтересів⁵.

Під час революції 1905-1907 рр. в аграрних програмах українських соціал-демократів з'явились нові підходи до розв'язання аграрного питання. Це, насамперед, здійснення конфіскації поміщицьких земель і передавання їх місцевим громадам, муніципалізація земельних наділів. Що-

правда, серед представників УСДРП існувала певна невизначеність щодо різних груп населення, причетних до аграрних реформ. Так, В.Садовський і Л.Юркевич наголошували на необхідності організації роботи серед заможного селянства, а М.Порш орієнтувалася на український прлетаріат⁶. Українські есдеки негативно оцінювали столипінську аграрну реформу. На їх гадку, слабким місцем цієї реформи було недостатнє врахування специфіки аграрних відносин у різних регіонах країни. Вони також відкидали можливість купівлі землі через Селянський банк, гостро критикували діяльність землевпорядних комісій, негативно ставилися до створення хутірських і відрубних господарств. Після Першої російської революції у складі Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) сформувалася невелика група партійних теоретиків, які звернулися до теоретичних засад марксизму щодо розв'язання аграрного питання. В одному із друкованих органів партії зазначалося, що висвітлення економічних і соціальних проблем села світлом марксової ідеології «є першим завданням української соціалістичної думки»⁷.

Націоналістичний напрям в українській політичній думці репрезентувала Українська народна партія (УНП), заснована в 1902 р. До її провідних членів належали М.Міхновський, М.Шемет, С.Шемет, О.Степаненко та ін. Головна мета партії – домогтися виходу України зі складу Росії. Що ж до аграрних перетворень, то українські самостійники планували здійснити їх у два етапи. На першому етапі передбачалося розпочати примусовий викуп земель у поміщиків, передання їх в оренду селянам і врегулювання спірних земельних питань у третейських судах. Другий етап мав розпочатися після «всеукраїнської революції». У цей час планувалося завершення націоналізації землі, позбавлення права власності на землю іноземців, передання викупленої у поміщиків землі в державний земельний фонд, з якого її могли б отримати сільські жителі.

За міркуванням авторів монографії, важливу роль при вирішенні аграрного питання в Наддніпрянській Україні у той час мав відігравати етносоціальний компонент. Це зумовлювалося тим, що великими землевласниками і орендарями в регіоні у переважній більшості були неукраїнці – росіяни, євреї, поляки, а українці-селяни, як правило, були дрібними землевласниками або наймитами⁸. З такою думкою важко не погодитись. Російська імперська політика не враховувала інтересів національних окраїн. Це сприяло тому, що в проектах програм більшості національних партій аграрні перетворення пов'язувалися з вирішенням національних проблем. І якщо представники інших політичних партій кінцевою метою бачили автономію України, то для українських самостійників вона була лише першим кроком до досягнення самостійності України⁹.

Чимало уваги автори монографічного дослідження приділяють аналізу програмних документів і діяльності українських лібералів. І це зрозуміло: ліберальний напрям на початку ХХ ст. займав значне місце в українському національно-визвольному русі. Серед українських ліберальних орга-

нізацій виділялася Українська Демократична партія (УДП). Заслугове схвалення спроба дослідників виділити спільні й відмінні програмні заходи українських і російських лібералів. Спільним у них було те, що вони з повагою ставилися до приватної власності й відстоювали еволюційний шлях здійснення соціально-економічних змін у суспільстві, а отже, і в його аграрній сфері. Що ж до відмінностей, то у платформі УДП мова йде про поступовий викуп земель у власність краю (України), для передачі її у користування за плату окремим особам і організаціям, що займаються хліборобством (причому завідування землями надається місцевим органам самоуправління), негайна передача у власність краю (України) для вказаних потреб казенних, удільних, церковних і монастирських земель¹⁰. Як бачимо, в цьому документі нічого не мовиться про поміщицькі землі, а перехід земель «у власність краю» мав здійснюватися шляхом викупу. Щоправда, в програмі УДП зустрічається й вимога націоналізації землі. Остання мала належати «нації, всьому народові і нікому в окремоті»¹¹. Та для здійснення націоналізації потрібна була згода народу «і велика сила грошей», себто націоналізація знову розглядається лише в контексті викупу землі. За міркуванням В.Дубінського і О.Федькова, українські ліберали (О.Лотоцький, В.Доманицький, М.Кононенко та ін.) залишалися прихильниками збереження поміщицького господарства як важливого фактора інтенсифікації сільського господарства.

Підсумовуючи, автори монографії роблять цілком обґрунтований, на наш погляд, висновок, що у міжреволюційний період українські політичні партії займалися не так поглибленням розробки програм з аграрного питання, як пошуком шляхів поліпшення становища селян у межах існуючих соціально-економічних умов. До слабких сторін у діяльності партій дослідники відносять, по-перше, неповне врахування при розробці аграрних програм інтересів і сподівань селянства, по-друге, недостатній рівень ідейно-пропагандистської роботи серед сільського населення, по-третє, відсутність єдності усередині самих партій щодо вибору стратегії розвитку аграрного сектора економіки¹².

До наведених висновків можна додати, що очільники політичних партій тієї непростой доби так і не зуміли збагнути історичного значення соціально-економічного розвитку українського села, специфічною рисою якого була аграрна домінанта в становленні виробничої структури, що виявлялося у традиції індивідуального господарювання. На жаль, це саме можна сказати й про більшість лідерів сучасних політичних партій, які не змогли виробити обґрунтованих стратегічних напрямів аграрної політики. Залишається невирішеним питання про цивілізаційну ідентичність України, що пов'язано з ігноруванням власного соціально-економічного досвіду господарювання. А тим часом в Україні активізувалися процеси «розселення». Лише за останні десять років з її майдану зникло більше сотні сіл. Зростає міграція сільських жителів. Деякі науковці висловлюють думку про остаточне відмирання селянства. Очевидним є й те, що у

багатьох регіонах сільські жителі виявляються в політичному відношенні значно інертнішими, ніж міські. Щоб передбачити, якою мірою процес розмивання сільських соціальних структур буде далі розвиватися стихійно і якою мірою тут потрібне і можливе втручання з метою використання ліпших традицій селянства, необхідні дослідження не лише нинішніх, а й колишніх суб'єктів сільського життя, вивчення артикуляції і агрегації їх інтересів. Гідним прикладом такого дослідження є монографія В.А. Дубінського і О.М. Федькова, підготовлена на основі використання широкого масиву архівних джерел, на засадах комплексного міждисциплінарного підходу з дотриманням принципу історизму і наукової об'єктивності. Ця оригінальна праця наводить на роздум, що вироблення обґрунтованих стратегічних аграрних напрямів аграрної політики сучасної України неможливе без визначення її місця в системі цивілізації. Щоб докорінно змінити політику у відношенні до селян на краще, потрібно проаналізувати причини, що зумовили загострення кризи в аграрному секторі економіки, з'ясувати, чиї інтереси задовольняє проведення в українському селі неефективної земельної псевдореформи.

Примітки

1. Дубінський В.А. Аграрне питання в політичних концепціях українських партій і громадських організацій Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст. – С. 199.
2. Ісаєвич Ярослав. Селяни України: вчора і сьогодні / Я.Ісаєвич // Сучасність. – 1999. – №7-8. – С. 125.
3. Грушевський М.С. «Малоросійські пісні» Михайла Максимовича і їх роль в розвитку українознавства / М.Грушевський // Народна творчість та етнографія. – 1996. – №5-6. – С. 36.
4. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю.Присяжнюк // Черкаси: «Вертикаль», ПП Кандич С.Г., 2007. – С. 32.
5. Дубінський В.А. Аграрне питання в політичних концепціях українських партій і громадських організацій Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст. – С.199.
6. Там само. – С. 203.
7. Там само. – С. 161.
8. Там само. – С. 71.
9. Там само. – С. 115.
10. Там само. – С. 123.
11. Там само. – С. 127.
12. Там само. – С. 206.

Одержано 11 березня 2013 р.

**ZANIM PRZYSZŁA «POŻOGA»: DOKUMENTY I MATERIAŁY
DOTYCZĄCE DZIAŁALNOŚCI POLITYCZNO-SPOŁECZNEJ
POLAKÓW NA PODOLU W LATACH 1905-1910 WSTĘP,
WYBÓR I OPRACOWANIE ROMAN JURKOWSKI. – OLSZTYN:
CENTRUM BADAŃ EUROPY WSCHODNIEJ UNIWERSYTETU
WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO, 2011. – 776 s.**

У сучасних дослідників історії Російської імперії перманентний інтерес викликають виборчі процеси до Державної Думи та Державної Ради. Зокрема, актуальними залишаються питання пов'язані із регіональними особливостями виборчих кампаній у окремих губерніях. Чергове свідчення цьому – збірник документів, упорядкований доктором історичних наук, професором Вармінсько-Мазурського університету в Ольштині (Республіка Польща) Романом Яновичем Юрковським. Уміщені в ньому матеріали висвітлюють маловідомі сторінки діяльності Подільського губернського виборчого комітету, утвореного польськими землевласниками губернії наприкінці 1905 р.

Революційні події 1905-1907 рр. в історії Російської імперії позначилися не лише гострими соціальними протистояннями, а й суттєвими реформуваннями системи державного управління. Важливим елементом цих змін стало запровадження Державної Думи. З появою нової владної інституції розпочалася складна та болісна трансформація абсолютної монархії в конституційну, якій не судилося увінчатися успіхом внаслідок «пожежі» Першої світової війни та революційних подій 1917 р.

Подільська губернія, незважаючи на провінційність, не стояла осторонь від цих важливих процесів. Навпаки, у зв'язку із особливостями географічного розташування, соціального та національного складу населення й інших чинників виборчий процес на її території мав поряд із загальноімперськими тенденціями й чітко виражену регіональну специфіку.

Характерною особливістю передвиборної боротьби до Державної Думи Російської імперії усіх чотирьох скликань у Подільській губернії було те, що тут в основному боролися між собою непартійні організації і непартійні кандидати, а представники окремих національностей: єврейської, польської, «російської» (української). Це було зумовлено етнонаціональним складом населення губернії. Український етнос на рубежі XIX-XX ст. складав, за різними даними, понад 75-80%¹ населення краю і значно переважав число євреїв та поляків. Проте, він був представлений переважно селянством, що не відзначалося громадською активністю. Натомість євреї складали близько половини міських та містечкових жителів². Поляки чисельно були представлені набагато скромніше – 2,3%³. Однак вони становили вагомую частку великих землевласників краю. Так, право обирати члена Державної Ради від Подільської губернії у 1906 р. мало 622 дворян.

З них росіян і українців – 243 чоловіка або 39%, а осіб польського походження – 379 або 61%⁴. Крім того, поляки зазнавали утисків з боку самодержавства на національному ґрунті, а тому вважали вибори до нової владної інституції серйозним шансом на поліпшення свого становища. Останній факт, в свою чергу, зумовив активне формування польських виборчих комітетів у губерніях Західного краю, зокрема Подільській.

Зважаючи на означені вище історичні обставини, документи і матеріали Подільського губернського виборчого комітету зібрані його секретарем, землевласником Проскурівського повіту Калікстом Дунін-Борковським та ретельно упорядковані й опубліковані Р.Я. Юрковським, мають неоціненне значення як для глибшого розуміння і реконструкції виборчих процесів до Державної Думи й Державної Ради на теренах Поділля, так і для з'ясування значення та ролі у них польських землевласників. Унікальність матеріалів, розміщених у збірнику зумовлюється й тим, що як указує сам упорядник, це єдине й повне зібрання, яке абсолютно задокументувало роботу одного із дев'яти польських губернських виборчих комітетів Західного краю. Матеріали саме Подільського виборчого комітету збереглися повністю лише завдяки старанності його секретаря, який зберіг копії документів для власного архіву. З часом ці матеріали потрапили до Бібліотеки Ягеллонського університету в Кракові й сьогодні зберігаються у Відділі рукописів у вигляді текстів та мікрофільмів.

Структурно збірник побудований за хронологічно-проблемним принципом. Він складається із передмови, дев'яти розділів, що включають 238 різноманітних документів польською та російською мовами, списку розміщених у збірнику документів, коротких резюме російською, українською та англійською мовами, іменного й географічного покажчиків. Таким чином, у збірнику наявні усі необхідні для подібних видань структурні елементи, що поліпшує зручність користування та підвищує його інформативний потенціал.

Для розуміння значущості опублікованих у виданні документів, важливе значення має вступна частина збірника, яка виходить далеко за рамки звичайної передмови, оскільки містить детальний аналіз діяльності Подільського губернського виборчого комітету польських землевласників. Зокрема, Р.Я. Юрковський охарактеризував процес його формування, структуру, склад, основні форми та методи роботи. Окрема увага приділена фінансовим аспектам діяльності комітету, особливостям функціонування секретаріату та постаті секретаря Калікста Дунін-Борковського. Водночас, упорядник умотивував обрану структуру збірника, розкрив систему авторських приміток, висловив подяки колегам за допомогу у підготовці збірника тощо.

У першому розділі «*Od Dumy bułyginowskiej do do rozwiązania I Dumy Państwowej: 6 (19) sierpnia 1905 roku – 8 (21) lipca 1906 roku*» («Від булігінської думи до розпуску I Державної Думи: 6 (19) серпня 1905 року – 8 (21) липня 1906 року») згруповано 14 документів, що висвітлюють приготування польських землевласників до перших виборів в Думу, їх

ознайомлення із виборчим законодавством і, власне, самі вибори. Зібрані матеріали різноманітних нарад дають змогу з'ясувати передвиборчі плани польських і російських землевласників, містять інструкції щодо організації і проведення виборів, взірці заяв виборців до повітових управ у справах земського господарства щодо внесення до виборчих списків та зразки скарг у повітові виборчі комісії, протоколи засідань Подільського губернського виборчого комітету, списки кандидатів із губернії до I Державної Думи.

Другий розділ «*Od rozwiązania I Dumi Państwowej do rozwiązania II Dumi Państwowej: 8 (21) lipca 1906 roku – 3 (16) czerwca 1907 roku*» («Від розпуску I Державної Думи до розпуску II Державної Думи: 8 (21) липня 1906 року – 3 (16) червня 1907 року»). включає значно більше за попередній число документів – 63. Це цілком закономірно, адже саме на виборах до II Державної Думи спостерігалася найвища суспільно-політична й електоральна активність польських землевласників Поділля. Як наслідок, їм вдалося провести до Думи свого кандидата В.К. Лісовського, який був єдиним депутатом-поляком у II Думі від усіх трьох губерній Правобережної України. У розділі акумульовані документи, що проливають світло на основні напрямки співпраці польських і російських землевласників під час підготовки та проведення виборів, зокрема, списки спільних кандидатів у виборщики в м. Кам'янці-Подільському, особливості функціонування польських виборчих комітетів у Ямпільському, Ольгопільському та Літинському повітах, порушення під час виборів (скарги). Значну інформаційну цінність мають матеріали голосування за кандидатів у землевласницькій і селянській куріях та списки кандидатів до II Державної Думи від Подільської губернії загалом. Дещо виходять за територіальні межі означені у заголовку збірника, вміщені у цьому розділі протоколи зібрань делегатів від Київського, Волинського і Подільського губернських виборчих комітетів, що відбулися у м. Києві в лютому та квітні 1907 р. Вони дають змогу сформуванню уявлення про персональний склад, завдання, форми та методи роботи усіх трьох польських губернських виборчих комітетів Правобережної України. Наприкінці розділу вміщено документи, що дозволяють проаналізувати погляди польських землевласників Поділля на розв'язання аграрного питання в Російській імперії в період роботи Державної Думи другого скликання.

Третій розділ збірника «*Od rozwiązania II Dumi Państwowej do wyboru do Rady Państwa w 1910 roku: 3 (16) czerwca 1907 roku – 18 września (30 października*) 1910 roku*» («Від розпуску II Державної Думи до виборів у Державну Раду в 1910 році: 3 (16) червня 1907 року – 18 вересня (30 жовтня) 1910 року») містить 38 документів (протоколи, скарги, листи), які посвідчують різке погіршення умов виборів до Державної Думи третього скликання для польських землевласників Подільської губернії, що відбулося унаслідок прийняття нового виборчого закону 3 червня 1907 р. Згідно останнього відбулося значне скорочення числа кандидатів у

* Так подано у змісті та назві розділу. В анотаціях дата вказана вірно 1 жовтня.

губернії із 199 до 150 осіб. Попри те, що це зменшення абсолютно не торкнулося курії землевласників, воно негативно позначилося на виборчих шансах польських землевласників краю. Це, по-перше, було зумовлено тим, що у православних землевласників за нового куріального розподілу виборщиків у Подільському губернському виборчому зібранні зникла потреба у підтримці поляків під час виборчого протистояння із селянськими виборщиками. По-друге, товариш (заступник) міністра внутрішніх справ С.Є. Крижановський зобов'язав подільського губернатора О.О. Ейлера у тих повітах, де чисельно переважали польські землевласники поділяти передвиборні з'їзди на два відділення із зарахування до першого поляків, а до другого решти землевласників. Таким чином, владою штучно створювалася ситуація, коли навіть за значного чисельного переважання землевласників-поляків вони не змогли б обрати більше одного виборщика із свого середовища. Зважаючи на такі заходи, як засвідчує вміщений у розділі список виборщиків III Державної Думи, було обрано лише 8 виборщиків-поляків.

У четвертому розділі «Pryby stworzenia Organizacji Podola» («Спроби створення Організації Поділля») сконцентровано 19 документів що, висвітлюють процес утворення та вироблення статуту так званої «Організації Поділля». Остання була покликана, крім виборів до Державної Думи та Державної Ради, зорганізувати усі інші напрями суспільно-політичної діяльності польського населення Подільської губернії. Матеріали розділу вказують, що у разі здійснення цього проекту поляки губернії отримали б потужну організацію, здатну відстоювати їхні національні інтереси не лише у регіоні, а й далеко за межами Поділля.

«Wybory do Rady Państwa w 1906, 1909 i 1910 roku» («Вибори до Державної Ради в 1906, 1909 і 1910 році») – п'ятий розділ збірника. Він містить 10 документів, які проливають світло на участь польських землевласників у виборах до Державної Ради різного скликання та їхню роботу в цій інституції. Зокрема, уміщено відозви Подільського губернського виборчого комітету з приводу виборів до Державної Ради, списки виборців-поляків та кандидатів до Державної Ради, протокол передвиборчого зібрання польських землевласників Поділля про обрання посланців до Державної Ради від 14 вересня 1909 р., звіти польських представників Подільської губернії у Державній Раді тощо.

Шостий розділ «Urzędowe wykazy, według powiatów guberni podolskiej, osób posiadających czynne i bierne prawo wyborcze w wyborach do Rady Państwa w latach 1906, 1909 i 1910» («Офіційні списки осіб по різних повітах Подільської губернії, що мали активне і пасивне виборче право на виборах до Державної Ради в 1906, 1909 і 1910 роках») інтегрує 38 документів із списками подільських виборців, що мали право обирати та бути обраними до Державної Ради. Їхня цінність для дослідників виходить далеко за межі звичайних виборчих списків. Оскільки вони містять інформацію про розмір власності, освіту, місце проживання, вік, соціальне становище, а із 1909 р. і національну приналежність виборців. Відтак

можуть слугувати цінним джерелом для вивчення різноманітних проблем історії Поділля кінця XIX – початку XX століття.

У сьомому розділі «Organizacja i funkcjonowanie Podolskiego Gubernialnego Komitetu Wyborczego» («Організація і функціонування Подільського губернського виборчого комітету») розміщено 15 документів, присвячених різноманітним аспектам внутрішньої організації та функціонування Подільського губернського виборчого комітету польських землевласників. Це, зокрема, листи діячів комітету Сигізмунда Лесневича, Богдана Жебровського, Калікста Дунін-Борковського, Здислава Грохольського Йозефа Орловського та Томаша Любінського, що містять відомості про його роботу, фінансові звіти комітету про надходження та видатки тощо.

Нетрадиційним для рецензованого збірника, як за структурою, так і за змістом уміщених матеріалів є восьмий розділ «Varia» («Різне»). Він об'єднує 12 документів розділених на два окремих підрозділи: *Fragmenty z dziejów polskiego życia społeczno-politycznego na Podolu w latach 1905-1910* («Фрагменти з історії суспільно-політичного життя поляків на Поділлі в 1905-1910 роках») та *Rosjanie na Podolu w latach 1905-1910* («Росіяни на Поділлі в 1905-1910 роках»), які нараховують 8 і 4 документи відповідно. Перший підрозділ містить інформацію про утворення й функціонування різноманітних польських громадських організацій: протокол першого засідання Каголицького товариства доброчинності, яке відбулося 26 лютого 1907 р. в Кам'янці-Подільському; інструкцію для членів цього товариства; статут Летичівського повітового сільськогосподарського гуртка, утвореного польськими землевласниками; статут Гуртка самоосвіти в Кам'янці-Подільському; доповідь землевласника Кам'янецького повіту Казимира Вейдліха Подільському товариству сільського господарства про аграрне питання в Росії тощо. Попри менше число вміщених документів, більшою тематичною різноманітністю вирізняється другий підрозділ, який уміщує: акт православного духовенства 4 округу Літинського повіту від 20 жовтня 1905 р. із приводу закону про вибори до Державної Думи; звернення вінницького повітового предводителя дворянства графа Дмитра Гейдена та трьох священників до православного духовенства й загалом православного населення краю про обов'язкову участь у виборах до II Державної Думи; установчий документ про склад, мету, завдання, форми та методи діяльності Комітету допомоги владі в дотриманні і охороні спокою і порядку в Подільській губернії; чернетка проекту статуту Союзу боротьби із страйками в Проскурівському повіті.

Останній, дев'ятий розділ «Polacy z Ziem Zabrzanych, szczegylnie z Wołynia, Podola i Kijowszczyzny – ruzne aspekty działalności społeczno-politycznej w latach 1905-1910» («Поляки із Західного краю, особливо з Волині, Поділля і Київщини – різні аспекти громадсько-політичної діяльності в 1905-1910 роках») сформований із 29 документів. Більшість із них не стосуються безпосередньо Подільської губернії, а висвітлюють численні вектори роботи громадських та політичних організацій польського населення, головно Правобережної України. Наявні у розділі документи віддзеркалюють ідеологічне підґрунтя, програмні засади та практичну ді-

яльність Польської конституційно-демократичної партії України, Волині і Поділля, Польської національної партії в Росії, Польської конституційної Західного Краю партії, Союзу землевласників і землеробів Волинської губернії, Союзу землевласників і землеробів Київської губернії, Товариства взаємодопомоги студентів-поляків Київського університету Св. Володимира тощо. Для з'ясування передвиборних прагнень і планів діяльності поляків під час виборів до II Державної Думи важливе значення мають матеріали ухвал з'їздів представників виборчих комітетів із дев'яти західних губерній Російської імперії та протоколи засідань губернських виборчих комітетів.

Підсумовуючи відзначимо, що рецензований збірник документів укладений на високому науковому рівні й, попри задекларовані вузькі територіальні рамки Подільської губернії, має неоціненне значення не лише для дослідників краю, а й слугуватиме історикам, які займаються вивченням різноманітних аспектів історії Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. загалом. Його матеріали, безумовно, зможуть суттєво поповнити джерельну базу практично будь-яких наукових студій про вибори до Державної Думи, Державної Ради, діяльність політичних і громадських організацій, міжнародних й соціальних відносин, історії станів, біографістики та робіт із іншої тематики у межах означеного хронологічного періоду. Тому сподіваємося, що із уміщеними в збірнику документами зможе ознайомитися якомога ширше коло істориків та всіх зацікавлених читачів.

Примітки

1. Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В.М. Кабузан. – М.: Наука, 2006. – С.290; Малий В.В. Етнічний і релігійний склад населення Поділля наприкінці XIX ст. / В.В. Малий // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський: Історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, 1995. – С.119.
2. Гуменюк А.О. Етнічний склад міського населення Правобережної України в 60-90 рр. XIX ст. / А.О. Гуменюк // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський: Історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, 1995. – С. 108.
3. Малий В.В. Етнічний і релігійний склад населення Поділля наприкінці XIX ст. / В.В. Малий // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський: Історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, 1995. – С. 120.
4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 442. Канцелярія Киевского Подольского и Волынского генерал-губернатора. – Оп. 637. – Спр. 545. Матеріали підготовки уездных съездов в земские учреждения. – Арк 22.; Федьков О.М. Політичні партії та селянські громадські організації на Правобережній Україні в 1905-1907 роках: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. / О.М. Федьков. – К., 1993. – С. 28.

Одержано 13 березня 2013 р.

ФЕДЬКОВ О.М. «СЕЛЯНСТВУ – ВЛАДУ І ЗЕМЛЮ!». ВСЕРОСІЙСЬКИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ СОЮЗ В УКРАЇНІ (1905-1907 рр.): МОНОГРАФІЯ / О.М. ФЕДЬКОВ, В.О. МАГАСЬ. – КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА, 2011. – 272 с.

Зростання суспільного інтересу до селянства, зазвичай, виникає під час реформ, революцій або загострення боротьби політичних сил за владу. В умовах постійних політичних баталій в сучасній Україні майже кожна суспільно-політична сила прагне розширити свою електоральну базу за рахунок селян, часто маніпулюючи їх свідомістю. Як правило, політики мають досить поверхневі уявлення про селян та їх інтереси. До того ж, ці інтереси часто нехтуються, коли та чи інша політична сила приходить до влади. Дослідження політичної поведінки селян, їх ставлення до різних політичних сил актуальне як у суспільно-політичному, так і у науковому відношенні. Звернення до історії селянства важливо не тільки в плані осмислення закономірностей історичного процесу, але й реальностей сучасного життя. Адже селянство становить значну частину населення сучасної України, а елементи селянської ментальності та культури, хоча й децю видозмінені, зберегла і значна частина міського населення.

Особливий інтерес для дослідників-аграріїв становить період початку ХХ ст., коли процеси модернізації викликали істотні зрушення в культурі, соціальності та суспільній свідомості селянства, а воно було втягнуте в активну політичну боротьбу. У цьому сенсі корисним може виявитися досвід діяльності Всеросійського селянського союзу, який у роки Першої російської революції здобув значну популярність серед селян України.

До того ж, історія цієї професійно-політичної організації початку ХХ століття, а особливо її місцевих осередків, в українській та зарубіжній історіографії досі залишається проблемою малодослідженою.

Таким чином, актуальність монографічного дослідження не викликає заперечень.

Суспільно-політичне життя початку ХХ ст., а також форми, методи та основні етапи діяльності Всеросійського селянського союзу, що становлять основний **об'єкт та предмет** дослідження, розглянуто авторами у межах 9-ти українських губерній Наддніпрянської України в період Першої російської революції.

Загалом поставлена дослідниками **мета** дослідження дозволяє з'ясувати загальні риси Всеросійського селянського союзу та особливості його діяльності в Україні у 1905-1907 рр.

Логічним наслідком визначеної мети стала наявність широкого кола **дослідницьких завдань**, які поставили перед собою автори, а саме проана-

лізувати стан наукової розробки теми, з'ясувати причини та передумови виникнення Всеросійського селянського союзу, розкрити характерні риси його ідеології та програми, охарактеризувати практичну та агітаційно-пропагандистську діяльність організацій Селянського союзу в Україні в різні періоди революції тощо. Успішно впоратися з зазначеними завданнями авторам вдалося завдяки чітко продуманій та логічно побудованій **структурі** монографії.

Обрані методологічні засоби, які включають в себе принципи історизму та наукової об'єктивності, а також різні групи методів, серед яких О.Федьков і В.Магась виокремили загальнологічні, загальнонаукові та спеціально-історичні, дозволили їм всебічно розглянути проблему, а також дослідити її маловивчені аспекти.

Історіографічний огляд проблеми, здійснений авторами, відзначається ґрунтовністю, переконливістю, грамотністю (с.9-33). Він засвідчив слабкий стан розробки досліджуваної проблеми. Досить детально з'ясовані лише аспекти, пов'язані з діяльністю центральних органів Союзу, зокрема причини та передумови виникнення Селянського союзу, обставини його утворення, центри зародження організації, подробиці Установчого та Делегатського з'їздів ВСС у 1905 р., а також причини його занепаду. Натомість, подальшого вивчення, на думку авторів, потребує ідеологія і програмні засади діяльності Всеросійського селянського союзу, а особливо їхня еволюція у 1906-1907 рр. Крім того, малодослідженими залишаються проблеми пов'язані з діяльністю організацій ВСС в Україні, а саме: питання про чисельний, соціальний, етнічний, віковий та партійний склад його осередків, особливості діяльності Селянського союзу в різні періоди революції, спроба сликання Всеукраїнського селянського з'їзду та утворення Української селянської спілки, підрахунки кількості організацій ВСС на різних рівнях у окремі періоди його діяльності (с.32).

Заслужує на увагу те, що у процесі написання монографії до наукового обігу було введено широке коло **джерел**, зокрема ним було використано 547 справ, які містяться у 46 фондах 9 архівів, а саме: Центральному державному історичному архіві України в місті Києві, Державному архіві Житомирської області, Державному архіві Київської області, Державному архіві Полтавської області, Державному архіві Харківської області, Державному архіві Хмельницької області, Кам'янець-Подільському міському державному архіві, Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Державному архіві Російської Федерації.

Проаналізувавши джерельну базу проблеми, автори зробили висновок про її достатню репрезентативність для висвітлення більшості малодосліджених аспектів історії Всеросійського селянського союзу (с. 45).

У другому розділі роботи розглядаються передумови та причини виникнення Селянського союзу, його організаційна структура, ідеологія та програмні засади (с. 47-145). Аналізується стан селянського господарства на початку ХХ ст., проаналізовані причини радикалізації селянських на-

строїв. У результаті детального аналізу програмних засад Всеросійського селянського союзу, автори доходять до висновку, що програма союзу ґрунтувалася на тогочасному світогляді більшості селян, а в політичному плані мала поміркований і компромісний характер (с. 76). Слушно звертається увага на радикалізацію тактики Союзу у 1906-1907 рр., що було спричинено репресіями уряду проти осередків організації (с. 82).

Викликає інтерес параграф 2.3 (с. 86-104), в якому досліджується чисельність, розміщення, етносоціальний та партійний склад Всеросійського селянського союзу в Україні у 1905-1907 рр. У цьому відношенні вважаємо, що О.Федькову і В.Магасю вдалося уточнити наявні в історичній літературі цифри.

Дослідники досить детально проаналізували особливості діяльності Селянського союзу на різних етапах революції (розділ III, с. 128-213). При цьому відмічено, що у початковий період він діяв легально, переважно в рамках діючих законів. Після репресій проти його організації кінця 1905 – початку 1906 рр. Союз почав працювати конспіративно (с. 213-215).

Досягненням роботи є також детальна розробка досі малодослідженого в історіографії питання що спробу скликання Українського селянського з'їзду та утворення Української селянської спілки (с.173-189).

Висновки в монографії виважені, обґрунтовані, й повністю відображають результати дослідження.

Загалом, щодо структури та змісту монографії, то слід, перш за все, відзначити широке коло використаних джерел, залучення нового архівного матеріалу, багатий фактичний матеріал, що визначає її наукову цінність та новизну. Авторами проведена скрупульозна робота по виявленню фактичного матеріалу, його групуванню та аналізу. Як на наш погляд, – це одне з головних завдань конкретного історичного дослідження.

Відаючи належне цілому ряду позитивних моментів дослідження, вважаю за необхідне висловити наступні зауваження:

1. На нашу думку, О.Федькову та В.Магасю доцільно було би приділити більшу увагу аналізу присудів місцевих організацій Селянського союзу, зокрема, простежити на їх прикладах ментальні характеристики та соціокультурні орієнтації українського селянства.

2. Більш детально варто було б дослідити вплив менталітету селянства на його політичну поведінку, ставлення до політичних сил та партій, загалом й до Селянського Союзу та його діяльності.

Однак, вказані зауваження, які, до того ж, мають дискусійний характер чи характер побажання, не можуть вплинути на загальну позитивну оцінку рецензованої монографії.

Одержано 15 березня 2013 р.

КОРОТКО ПРО АВТОРІВ

Адамовський Володимир Іванович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Ачкіназі Борис Олександрович (м. Сімферополь), доктор історичних наук, професор кафедри економіки і управління освіти Кримського республіканського інституту післядипломної педагогічної освіти.

Баженов Лев Васильович (м. Кам'янець-Подільський), академік УАН, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Балушок Василь Григорович (м. Київ), кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського НАН України.

Болгов Николай Николаевич (г. Белгород), доктор історических наук, професор, завідуючий кафедрою всемирной истории и зарубежного регионоведения Белгородского государственного национального исследовательского университета.

Боровець Іван Іванович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Брехуненко Віктор Анатолійович (м. Київ), доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Верстюк Володимир Вікторович (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Войтович Леонтій Вікторович (м. Львів), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка.

Глушковецький Анатолій Леонідович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії народів Росії і спеціальних

історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Головко Олександр Борисович (м. Київ), доктор історичних наук, академік АН вищої школи України, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Гончар Марина Іванівна (м. Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Гордієнко Дмитро Сергійович (м. Київ), молодший науковий співробітник відділу вивчення та публікації зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Григоренко Олександр Петрович (м. Хмельницький), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної інформації Хмельницького національного університету.

Гуменюк Анатолій Олексійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Гуцал Віталій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), асистент кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Дубінський Володимир Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Завальнюк Олександр Михайлович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Ісакова Інна Анатоліївна (м. Кам'янець-Подільський), здобувач кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Комарніцький Олександр Борисович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Копилов Сергій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, ректор університету.

Лиман Сергій Іванович (м. Харків), доктор історичних наук, професор кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури.

Лозовий Віталій Станіславович (м. Київ), доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України.

Мадудяк В'ячеслав Станіславович (м. Кам'янець-Подільський), здобувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Майор Ростислав Іванович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Маїталір Андрій Іванович (м. Кам'янець-Подільський), здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Мицик Юрій Андрійович (м. Київ), доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Нечитайло Віталій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології і соціології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Олещук Анна Романівна (м. Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Павко Анатолій Іванович (м. Київ), доктор історичних наук, професор Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.

Постоловський Руслан Михайлович (м. Рівне), кандидат історичних наук, професор, ректор Рівненського гуманітарного університету.

Прилипко Руслан Дмитрович (м. Вінниця), здобувач кафедри історії України та філософії Вінницького національного аграрного університету.

Рибак Іван Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Роменський Олександр Олександрович (м. Харків), аспірант історичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Рябченко Олена Леонідівна (м. Харків), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Харківської академії міського господарства.

Сеньків Михайло Васильович (м. Дрогобич), доктор історичних наук, професор завідувач кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Сербалюк Юрій Володимирович (м. Кам'янець-Подільський), здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Степанков Валерій Степанович (м. Кам'янець-Подільський), академік УАН, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Сулятицька Тетяна Василівна (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософських дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Суровий Анатолій Феодосійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Сухоліт Наталія Григорівна (м. Київ), здобувач Інституту історії України НАН України.

Тарасенко Микола Олександрович (м. Київ), доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу Класичного Сходу Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України.

Трубчанінов Сергій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Філінюк Анатолій Григорович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Хоптяр Юрій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Юга Олександр Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Яблонський Василь Миколайович (м. Київ), кандидат історичних наук, заступник директора Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України.

Наукове видання

**Наукові праці Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ
Том 23

Рік заснування – 1995. У 1995-1996 рр. – Наукові праці історичного факультету. У 1997-20 03 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. У 2004-2007 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. У 2008 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки. З 2009 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації серія КВ №13867-2841 ПР від 22.04.2008 р.,
видане Міністерством юстиції*

Підписано до друку 17.06.2013. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура SchoolBook.
Ум. друк. арк. 32,66. Наклад 150 пр. Зам. № 244.

Підготовлено до друку у видавництві ПП «Медобори-2006»
32343, Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н,
с. Довжок, пров. Радянський, 6а. Тел./факс (03849) 9-09-45.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3025 від 09.11.2007 р.
www.drukarnya.com, e-mail: medobory@i.ua

Надруковано у друкарні ПП Мошак М. І.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2. Тел./факс (03849) 2-72-01.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №867 від 22.03.2002 р.